

PRI LO ZI

institut
za istoriju
radničkog pokreta
sarajevo

Iskije Glodovec

prilozi

**institut
za istoriju
radničkog pokreta
sarajevo**

godina I • sarajevo 1965 • broj 1

Redakcioni odbor:

HAMDIJA ČEMERLIĆ

MILORAD EKMEČIĆ

MONI FINCI

RASIM HUREM

ENVER REDŽIĆ

Glavni i odgovorni urednik

ENVER REDŽIĆ

Sekretar redakcije

KOVILJKA KLAIC

RIJEČ REDAKCIJE

Osnovan prije šest godina, Institut za proučavanje istorije radničkog pokreta razvio se u naučno-stručni kolektiv koji je sada u mogućnosti da pred našu javnost izađe sa publikacijom u kojoj će, u početku povremeno, a zatim periodično objavljivati naučne i stručne radove svojih saradnika. Razumije se da će sadržaj, profil i nivo publikacije biti određeni prije svega naučno-istraživačkim programom Instituta, tačnije njegovom realizacijom. Otuda nema potrebe da se ovom prilikom iscrpnije govori o programu i zadacima »Priloga«, kao što je to uobičajeno kada se pokreću ovakve publikacije. Pa ipak nam se čini korisnim da istaknemo nekoliko momenata.

Prvo, naučno-istraživački program Instituta za narednih šest do sedam godina pruža osnovne elemente koji će najviše uticati na utvrđivanje tematskog okvira »Priloga«. Ovaj program obuhvata kapitalna pitanja istorije nastanka i razvitka radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini, narodnooslobodilačkog rata i revolucije, kao i perioda izgradnje socijalističkog društva. Međutim, već sada možemo konstatovati da se rad na njegovom ispunjavanju ne odvija ravnomjerno, prije svega usljed činjenice što među istoričarima ne vlada jednak interes za pojedine periode. Otuda će ova okolnost nužno dovesti do izražaja i u »Prilozima« i tako poslužiti kao ilustrativan podatak o razvoju same istoriografije socijalizma u Bosni i Hercegovini.

Drugo, iako je primarni zadatak Instituta da proučava istorijski razvoj radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini od njegovih početaka do našeg vremena, tj. do samog perioda izgradnje socijalističkog društva, »Prilozi« će objavljivati radove koji ne stoje u direktnoj vezi sa naučno-istraživačkim programom Instituta ukoliko se odnose na značajne političke, ekonomske, kulturne, ukratko društvene pojave i događaje pomenutog razdoblja, ukoliko su zasnovani na istorijskim izvorima i po svojoj obradi predstavljaju doprinos istorijskoj nauci.

Treće, ima dosta događaja koji se u najnovijoj prošlosti nisu odigrali na teritoriji Bosne i Hercegovine, već na tlu Hrvatske, Srbije, Crne Gore, kao i na tlu drugih jugoslovenskih zemalja, a koji su imali veći ili manji značaj za razvoj socijalističkog pokreta i socijalizma u Bosni i Hercegovini, koji su, uopšte uzevši, imali

dubljeg odjeka u novijoj istoriji Bosne i Hercegovine. Nema potrebe isticati da će svim takvim radovima biti otvorene stranice »Priloga«.

Na kraju, veliki nedostatak istorijskih izvora prvog reda o djelatnosti KPJ u Bosni i Hercegovini u periodu njene ilegalnosti može se donekle ublažiti tekstovima memoarskog karaktera. S tim u vezi, »Prilozi« otvaraju mogućnost partijskim aktivistima iz ilegalnog perioda, kao i iz perioda narodnooslobodilačkog rata i revolucije, da svojom saradnjom u obliku sjećanja, kao i dokumentacijom, doprinesu potpunijem osvjetljavanju događaja u kojima su neposredno učestvovali.

Čineći ove napomene, izražavamo našu želju da »Prilozi« stalno proširuju krug svojih saradnika, kako iz Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta, tako i uopšte iz reda istoričara kao i drugih javnih radnika koji imaju mogućnosti i afiniteta za rad u ovom domenu istorijske nauke i tako budu istovremeno podsticaj i doprinos razvitku i napretku istoriografije socijalizma u našoj zemlji.

članci i studije

Napad na nadnice rudara Kreke krajem XIX veka

Milan Gavrić

Okupiravši Bosnu i Hercegovinu, austrougarske vlasti i kapitalisti morali su prvih desetak godina da stvaraju osnovne uslove za razvitak kapitalističke privrede. Oni su zatekli, kao što je poznato, odnose feudalne i prirodne privrede koji su dominirali. Nije bilo ni domaćeg kapitala, ni domaće radne snage. Nije bilo ni unutar-njeg tržišta, ni saobraćaja, ni odvojenosti budućeg glavnog proizvođača, najamnog radništva, od sredstava za proizvodnju. Ove uslove je okupaciona vlast morala veštački i planski da stvara. Glavni inicijator i organizator kapitalističkih odnosa u Bosni bila je država, odnosno bečko Zajedničko ministarstvo finansija, na čijem je čelu gotovo čitavih dvadeset godina bio ministar Kalaj.

Kapitalistički odnos eksploatacije se morao najpre presaditi. Uz velike privilegije stranim kapitalistima traženi su kapitali na bečkoj, budimpeštanskoj, pa i berlinskoj berzi. Uvezla se i prva kvalifikovana i polukvalifikovana radna snaga iz svih delova Austro-Ugarske. Država je morala da kompleksno planira razvoj privrede u Bosni i Hercegovini, te nam poduzimanje Zajedničkog ministarstva finansija iz Beča širom »novostečenih provincija« pruža za našu privrednu istoriju prvi primer i presedan državno-kapitalističkog kompleksnog planiranja privrede.

Da bi stvorila i tehničke uslove za razvoj krupne industrije, austrougarska civilna uprava, podižući energetska bazu za industriju, preuzima u svoje ruke otvaranje i rukovođenje rudnicima uglja.

Rudnik Kreka bio je najveći, i njime je za vreme austrougarskog perioda svakodnevno upravljano iz Bosanskog biroa ZMF. Ako želimo da pratimo politiku nadnica, koju su austrijske vlasti sprovodile u erarnim preduzećima, onda je primer rudnika Kreke tipičan i zbog toga vrlo ilustrativan.

U prvom periodu, to jest za prvih 10 ili 12 godina okupacije — ako imamo u vidu prosek nadnica — domaćih i stranih radnika u pojedinim državnim preduzećima — nadnice još nisu bile toliko

niske da bi se moglo izvući dovoljno zaključaka o kolonijalnoj eksploataciji radništva u Bosni. Austrijske vlasti ne bi inače mogle privući u Bosnu rudare i ostalo radništvo ako bi im nadnice bile ispod proseka u drugim zemljama Austro-Ugarske. Međutim, čim je privukla u industriju i rudnike dovoljan broj domaćih radnika, privučivši ih rudarstvu i drugim profesijama, ona otpočinje dugotrajnu i sistematsku ofanzivu u pravcu obaranja tih nadnica. I to iz dva razloga: prvo, što je državnoj kasi u Beču ponestalo novaca za daljnje investicije u Bosni, pogotovo zbog toga što ministru Kalaju nije pošlo za rukom da privuče u željenom obimu privatni kapital u BiH i, drugo, što nije bilo moguće odmah svesti nivo nadnica na kolonijalni, tj. što radna snaga nije bila tako nisko plaćena da kapitalu obezbeđuje kolonijalne ekstraprofite. Kako se vidi iz čitavog niza dokumenata Bosanskog biroa krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina, ZMF je »okrenuo list« i otpočeo bezdušno obaranje nominalnih i još bezdušnije obaranje realnih nadnica, zbog porasta skupoće u BiH, izazvane skupim transportnim troškovima, velikom potražnjom životnih namirnica u bosanskim gradovima, kao i usled negativnih posledica austrougarske monetarne reforme.

Krajem septembra 1888. godine ZMF je zatražilo od uprave Solane u Tuzli, čiji je pogon bio tada rudnik Kreka, da izvrši redukciju cene rudarskog rada (»geding«-a, akorda), kako bi se smanjili troškovi proizvodnje. Interesantan je i instruktivan odgovor Solane Beču, u stvari upravnika inženjera Grimera, koji je istovremeno bio i direktor rudnika. Tu je bačeno svetlo na odnose radnika i poslodavaca (države) u rudniku, pošto se pruža upoređenje stanja u Kreki sa stanjem nadnica u drugim rudnicima uglja širom Austro-Ugarske. Evo nekoliko najvažnijih mesta iz toga akta:

»S obzirom na visoku naredbu, ponizno potpisana uprava Solane dozvoljava sebi da Visoko ministarstvo sa najvećim respektom izvesti o tome da su bruto zarade, navedene u našem »izveštaju pogona«, u stvari nešto manje; kod ovih je u obzir uzet odbitak za eksploziv i ulje (za rudarske lampe, koje su se tada u rudnicima upotrebljavale — M. G.), tako da je u jednoj smeni zarada kopača bila 84 krajcara. Polazeći od toga da je taj nivo zarade rudnika postignut tako što oni rade po nekoliko sati iznad svog normalnog vremena (iznad 12,5 časova! — M. G.), a ovo nije označeno u broju njihovih nadnica, da se od navedenih nadnica mora još plaćati mesečni doprinos za Bratinsku blagajnu i Bolesničku kasu — i to, za oženjene 2 forinte i 40 krajcara, a za neoženjene 1 forinta i 40 krajcara — i, najzad, što stanarina iznosi 4 do 8 forinti mesečno i što su cene životnih namirnica u stalnom porastu. Imajući to u vidu, sa svom odanošću potpisana uprava Solane dozvoljava sebi da najponiznije uputi molbu da Visoko c. i k. Zajedničko ministarstvo blagoizvoli u svoj svojoj dobroti zasada odustati od namera vanog snižavanja cene rudarskog rada.

Da bi se ova preponizna molba obrazložila, najodanije potpisana Uprava Solane ima čast da izvesti da se ovdašnje cene

rudarskog rada (»gedinge«), u poređenju sa sličnim prilikama kao što su one uobičajene u Köflachu (u Štajerskoj blizu Graca — M. G.), relativno malo razlikuju, uprkos činjenici što tamo radnici imaju skoro besplatno na raspolaganju zdrave i prostorne stanove i, posredstvom potrošačke zadruge, imaju jeftiniju ishranu nego ovde. U Rosenthalu, Schaflosu, kao i u Lankovicu, u hodnicima od 4 m širine i 3 m visine, rudarima se plaća za jednu metričku centu uglja u komadu — 8 krajcara, a za jednu jedinu metričku centu sitnog uglja — 4 krajcara; a ako se uzme prosek, tj 20% no sniženje za sitni ugalj, onda se plaća 7,2 krajcara za jednu metričku centu; ako su hodnici uži, onda, uz istu cenu rada za sitni ugalj, raste cena rada za ugalj u komadu (Stückkohllengedinge) na 9,5 do 10 krajcara. Tako prema kopačevoj nadnici jedna metrička centa uglja košta 8,4 do 8,8 krajcara. U ugljenokopu Kreke, u pripremanju, »geding« uglja u komadu je 8,66 krajcara za jedan q; za sitni ugalj kopači ne dobijaju nikakvu naknadu, tako da se u proseku, kod iste pretpostavke od 20% za sitni ugalj, kopačeve nadnice kreću do 6,93 krajcara, a u mesecu avgustu one su, zajedno sa pomoćnim kopačima, bile 7,93 krajcara za jedan q. Dakle, one su bile za 0,27 krajcara manje od najmanjih u Köflachu. Na dnevnom kopu u Köflachu plaća se kopaču za 1 q uglja u komadu 7,5 do 5 krajcara, za jedan q sitnog uglja do 4,8 krajcara, i to u slučajevima koji su najpovoljniji za preduzeće; u preduzeću Kreke nadnice kopača na dnevnom kopu iznose prosečno 5,3 krajcara za 1 q uglja u komadu, tako da se, pošto se kopaču za sitni ugalj ne daje nikakva naknada, metrička centa iz dnevnog kopa penje na nivo od 4,24 krajcara (pri čemu se tu uključuju i pomoćni radnici, kao što je to bio slučaj u mesecu avgustu sa 4,94 krajcara), što je, dakle, za 0,56 krajcara niže od najjeftinije tarife u Köflachu, i pored toga što se tamo, usled velikog razbijanja podine, mnogo uglja uništava, mada je i tamo sloj moćan.

Potpisana uprava Solane na kraju dozvoljava sebi da najponiznije navede činjenicu da se »geding« u ugljenokopu Kreke u toku jula već snižavao, zbog čega je već 6 kopača napustilo rad u preduzeću.

Ma koliko se, međutim, uprava Solane takođe stalno trudila da prema mogućnostima snizi troškove proizvodnje, što se najbolje vidi u brojkama navedenim za finansijsko poslovanje, i to na taj način što bi inostrane radnike zamerila domaćim, ona smatra, u ovom slučaju, kao svoju dužnost da izrazi temeljnu sumnju u to da bi jedino ponovno snižavanje »gedinga« u tako kratkom vremenskom razmaku, i to baš sada kada nastupa zima i dok ugljenokop ne može opstati bez upotrebe stalnih kopača, moglo imati za posledicu ozbiljne smetnje u radu pogona¹⁾.

¹⁾ ZMF, 7890, BH, 1888.

Uskoro posle ponovljenih zahteva o obaranju rudarskih nadnica počelo se sve oštrije postavljati pitanje potrebne radne snage uopšte, a one iz redova domaćih radnika napose. Gde naći, npr., radnu snagu za rudnik Kreku, to pitanje se sve oštrije postavljalo. S ovim problemom bili su organski povezani i drugi problemi, a pre svega kako zadržati kopače i ostale rudare u preduzeću, koji su, namamljeni lažnim obećanjima o visokim zaradama u Bosni, došli iz raznih krajeva Austro-Ugarske. A još je teži i komplikovaniji problem bilo pitanje kako naći novu radnu snagu među bosanskim proleterima, seoskim pauperima i kmetovima koji nisu navikli na rad u industriji, a pogotovo ne na rad po hodnicima u utrobi zemlje.

Ali, kao što je poznato, birokratiji nisu dostupni ljudski, pa čak i racionalni razlozi jednog solidnog stručnjaka kao što je bio Grimer. Ona, po logici birokratskog aparata, mora da napravi stotine pogrešnih postupaka, ponaša se kao slon u porculanskoj radnji; i tek kad šteta bude velika, počinju se stvari ispravljati i svoditi na pravu i moguću meru. Nije bez razloga Karl Marks rekao da se suština birokratizma manifestuje u lovu za karijerom²⁾; a »befel« je — »befel«.

U 1894. godini novoosnovani rudarski odsek u Bosanskom birou ZMF postavio je u svoj širini i oštirini problem daljenjeg pojeftinjavanja troškova proizvodnje u Kreki, to jest na taj način što bi se u rudnike na rad privukla jeftinija radna snaga, radna snaga domaćih, bosansko-hercegovačkih rudara. Rudnik Kreka je za prvih deset godina svoga postojanja preko 40% svoje proizvodnje plasirao za pogon lokomotiva na mađarskim železnicama. To je ukazivalo na činjenicu da je faza osnivanja rudnika i njihovog uklapanja u planirani sistem izgradnje kolonijalnih preduzeća u Bosni i Hercegovini bila završena.

Osim toga, tu je postojao i još jedan novi istorijski momenat, koji je prisiljavao ZMF da u Bosni forsirano radi na formiranju rudara iz domaće radne snage. Ovaj momenat je bio političke prirode. »Bauk komunizma«, koji se u doba pisanja Komunističkog manifesta, po konstataciji Marksa i Engelsa širio zapadnom Evropom, taj isti bauk se 50 godina kasnije počeo sasvim osetno širiti i po zemljama srednje i istočne Evrope, pa je tako zakucao i na vrata BiH, zemalja koje su, svega 15 godina ranije, predstavljale, u odnosu na kapitalističke odnose, tamni »turski vilajet«.

To je bio razlog više da se bosanski rudnici oslobode prisustva i uticaja inostranih radnika, koji su duh proleterske klasne borbe prenosili iz rudnika po Češkoj, Štajerskoj i Mađarskoj i u bosanske rudnike.

Ovakva nastojanja Kalaja i njegovih činovnika u ZMF odražavaju se u službenoj prepisci toga vremena. Naročito je karakterističan koncept izveštaja Rudarskog odseka Bosanskog biroa od 25. maja 1894. godine upućen ministru finansija, Zemaljskoj vladi u Sarajevu i okružnoj vlasti u Tuzli. Osvrćući se na proizvodnju

²⁾ Vidi poznati i danas mnogo citirani tekst o birokratizmu u Marksovoj »Kritici Hegelove filozofije prava«.

uglja, proizvodne troškove, učinak rada i dobit u rudniku Kreka za godinu 1893, referent je, dajući direktive za budućnost, analizirao, koncipirao i zaključivao na sledeći način:

»Nasuprot rezultatima iz 1892. godine vidimo povećanje proizvodnje za 142,171 q, uz istovremeno povećanje troškova proizvodnje za 2,69 krajcara za 1 q, a i opadanje dobiti rudnika sa 35,312 forinti na 17,325 forinti. Povećanju cene koštanja, do koje je došlo, doprinelo je to što su tako reći svi ogranci pogona u tome učestvovali, te se zbog toga nameće zaključak da se povećanje cene koštanja ne može samo svesti na nepovoljno formiranje odnosa u otkopu uglja u Južnom reviru nego i na druge okolnosti, kao i na već često ističani, ničim nemotivisani nivo nadnica u tome vremenskom periodu, a zatim i na slabije iskorišćavanje radne snage, na taj način što se ovo odrazilo u znatnijem opadanju učinka po čoveku i smeni za 1,6 q.

Snižavanje radničkih najamnina u rudniku uglja bilo je već zahtevano ovdašnjom naredbom od 5. maja ove godine br. 5294/BH, a osim toga, može se primetiti još i to da uzrok prekomernog porasta najamnina u toku poslednjih godina treba dobrim delom pripisati sve brojnijem upošljavanju stranih radnika. Međutim, kako iz ovdašnjih pribeležaka proizilazi, broj zaposlenih stranih radnika u rudniku Kreka iznosio je 1892. godine 25 do 30%, dok se početkom 1893. godine taj broj popeo na 40%, a krajem 1893. i na 45%, da bi u poslednje doba opao opet na 40%. Nasuprot tome, u rudniku uglja u Zenici ukupan broj stranih radnika sada iznosi 12%, te se u ovdašnjim izveštajima od 4. aprila ove godine br. 30113. BH navedena razlika između nadnica rudnika Kreka i Zenice objašnjava time što su domaći radnici, kako je poznato, malim zadovoljniji nego strani radnici³⁾.

U pogledu snižavanja nadnica u rudniku Kreka mora se takođe paziti na to da se u posao više prima domaćih radnika, te nasuprot tome treba postepeno iz rudnika ukloniti sve sumnjive strane radnike, kao i one koji ne bi bili zadovoljni preduzetim snižavanjem nadnica. Prilikom pribavljanja domaćih radnika treba uzimati u obzir one srezove gde je ranije bilo rudarenja i gde su nadnice niske, kao što je to slučaj u Sanskom Mostu, Prijedoru, Srebrenici. Ovlašćujemo upravu Solane da se u tom cilju obrati nadležnim okružnim vlastima. Pri tome napominjemo da bi, što je posve razumljivo, trebalo najmanje domaće radne snage tek onda preduzimati kada bude poboljšana prodaja, jer sada i bez toga proizvodnja znatno nadmašuje prođu. Neka uprava Solane pošalje ovamo izveštaj i rezultate nastojanja oko pojačanog angažovanja domaćih radnika⁴⁾.

U posebnoj instrukciji ZMF okružnoj oblasti u Tuzli, od istog datuma, pitanje upošljavanja domaćih radnika u Kreki još se detaljnije obrazlaže:

³⁾ ... »die einheimischen Arbeiter bekanntlich viel genügsamer sind als die fremden.« — kurziv naš — M. G.

⁴⁾ »Građa o počecima radničkog pokreta u BiH od 1878. do 1905.«

»Ustanovljeno je da poslednjih godina broj zaposlenih stranih radnika u rudniku uglja Kreka, u odnosu na broj domaćih radnika, nesrazmerno raste. Svakako je poznato da su domaći radnici u rudarstvu manje postojani i da se povremeno udaljuju sa posla da bi obrađivali svoju zemlju, što je svakako šteta za rudarsku proizvodnju. Međutim, bez obzira na to, treba nastojati da se poveća broj domaćih radnika u rudniku Kreka, i to uglavnom zbog toga, jer su oni malim zadovoljniji pa će se zadovoljiti i manjim nadnicama nego strani, a i zbog toga što se prihodi od proizvodnje rudnika Kreka mogu poboljšati samo ako nadnice budu znatno smanjene.⁵⁾ Dovoditi na posao treba one strane radnike koji žele da za stalno ostanu u Rudniku, a to će biti olakšano daljnjom izgradnjom radničkih stanova, izgradnjom koja je u toku.

Stavlja se u dužnost okružnoj oblasti da što je moguće bolje pomogne upravu Solane u pribavljanju domaćih radnika i da podređenim srezovima dađe eventualno potrebna uputstva, kao i da, ako se ukaže potreba, u istom cilju takođe stupi u vezi sa ostalim okružnim oblastima. Neka mi se pravovremeno javi rezultat svih mera koje su u tom pravcu bile preduzete⁶⁾.

Održavati nadnice na što nižem nivou da bi se i pomoću toga privukao kapital iz Metropole — to je tipična politika kolonijalizma. Što jeftinije sirovine i radna snaga u bescenje — to je idealna situacija za ostvarivanje »extra« viška vrednosti. Još u vreme prvih godina okupacije vidimo okružnog načelnika u Tuzli Horovitca kako je kao svoju prvu i najveću dužnost shvatio to da i sam lično pronalazi ugalj, sô i ostale rude, da se brine o povećanju broja potrošača uglja, soli itd. A sada mu se kao glavna karika u lancu njegovih zadataka postavlja kao dužnost da mobilise putem političke vlasti, putem žandara i policajaca, ako treba, jeftinu radnu snagu za rudnike i druga industrijska preduzeća. A istovremeno se od njega traži da pojača bezbednost prema »sumnjivim« stranim radnicima i da ih uklanja ako se ovi ne bi zadovoljili kolonijalnim nivoom nadnica. Nema nikakve sumnje da će se pod kategoriju sumnjivih stranih radnika evidentirati i oni koji će postaviti otpor obaranju nadnica, a tek posle ovih bilo bi govora i o onim »politisch verdächtigte« koji bi u »okupirane provincije« unosili revolucionarni duh modernog radničkog pokreta.

Direktor rudnika i Solane u Tuzli ing. Grimer, bio je dobar stručnjak za rudarstvo i, po mnogo čemu sudeći, makar u to vreme, bio je solidaran sa svojim rudarima, barem onim koji su došli s njime iz raznih rudnika Monarhije; bio je, u stvari, bezazlen činovnik te nije shvatio šta se od njega zahteva.

Na sva pitanja koja se pokreću i proveravaju novim instrukcijama datim Zemaljskoj vladi u Sarajevu, političkim vlastima po

⁵⁾ DAS, st. 126-127, kurziv naš — M. G.

⁶⁾ Na istom mestu str. 401-402.

pojedinin okruzima i upravama erarnih preduzeća, a koje je istaklo ZMF u navedenom aktu od 25. maja 1894. godine, ing. Grimer »odbranaški« navodi čitav niz momenata kojima obrazlaže, pored nepovoljnih prilika u vađenju uglja u južnom reviru u Kreki, porast troškova proizvodnje. Ovi razlozi se svode na sledeće:

1) Cela proizvodnja uglja dobijala se iz faze rudarskog pripremanja, jer se forsiralo pokrivanje porasle potrošnje od strane sve većeg broja industrijskih preduzeća u BiH. Pri tome Grimer pripominje pretpostavljenima u Beču da je ZMF u ranijim naredbama zahtevalo od Kreke da se isporuke uglja preduzećima imaju izvršiti bez obzira na sve okolnosti;

2) Kupovina novih zemljišnih parcela u ukupnom iznosu od 3330 forinti bila je izvršena na teret troškova pogona, što se ranijom naredbom od njega zahtevalo, dok su se u prethodnim periodima iznosi za kupovinu zemljišta uzimali iz amortizacionog fonda;

3) Troškovi održavanja, pripremanja i rastvaranja bili su u Kreki takođe porasli zbog urušavanja i zatrpavanja južnog »Vilma-potkopa« u dužini od 100 m, što je dovelo do potrebe da se prokopa novi izvozni hodnik, a zatim i zbog povećanih troškova za izgradnju dovoznih cesta i železničkog koloseka. I, najzad,

4) Železnički pogon se pokazao skuplji nego što se ranije pretpostavljalo. Tako je samo za opravku rudničke lokomotive moralo biti utrošeno oko 3.000 forinti⁷⁾.

Međutim, ing. Grimeru nije ništa pomoglo ovo sasvim razložno motivisanje »ničim nemotivisanih troškova proizvodnje«. Mada su činovnici rudarskog odseka Bosanskog biroa u ZMF, pošto su čitavih 10 godina rukovodili izgradnjom rudnika Kreka bili do tančina upoznati s njegovim stanjem, kao i sa svim ranijim naredbama koje su sami formulisali, a na koje se poziva Grimer, oni su se ovoga puta sasvim oglušili o Grimerova obrazloženja. U pitanju je bio »novi« Kalajev zaokret. A u svom lovu za višim položajima i platama birokratija je bezobzirna.

U pogledu smanjenja učinka rada Grimer je u istom izveštaju uveravao svoje pretpostavljene u Beču da ono ne potiče zbog »manjeg iskorištavanja radne snage«, nego zbog toga što se pri istovaranju uglja prešlo iz jednog sloja sa 5 do 8% jalovine na sloj uglja sa 32% jalovine, pri čemu rad na uklanjanju jalovine nije bio uzet u obzir pri izračunavanju učinka rada.

Što se tiče pitanja sve većeg angažovanja domaćih radnika u rudniku, Grimer se brani time što navodi da se takvo angažovanje uvek uzimalo u obzir, to jest da se »davala prednost domaćoj radnoj snazi«. Međutim, Grimer kaže: »Ako je uprkos toga procenat domaćih radnika zaposlenih u rudniku Kreka sada relativno manji, to je zasnovano na tome što je ovdašnji ugalj žilav, a to vrlo otežava kopačev rad i ovaj rad je stvarno, prema iskazima samih bosanskih kopača, mnogo teži nego u Zenici, pa zbog toga domaći radnici više vole da rade u Zenici, iako su tamošnje nadnice niže. Zbog toga su« — kako Grimer dalje navodi — »ne mogavši podneti teški kopački rad

⁷⁾ GZ 7947/94.

u Kreki, mnogi domaći radnici posle kraćeg vremena napuštali posao sa motivacijom da su preslabi za takvu vrstu rada». A što se tiče težeg rada, Grimer kaže: »I pravo je da se za nj više plati, jer se mora nadoknađivati veći utrošak radnikove radne snage u Kreki nego u Zenici«.

Sa ovakvim razlozima Grimer je upozoravao odgovorne faktore u Beču da se ne prenagle sa upošljavanjem domaćih radnika. U vezi s tim on doslovce kaže ovo:

»Protiv forsirane upotrebe domaćih radnika govore nam dosada stečena iskustva. Naime, uprkos svih normalnih i save-snih mera predostrožnosti, bilo je u rudniku Kreke dosada 9 lica smrtno i teško povređeno, a od ovih 9 lica 7 je bilo domaćih, dok su preostala dvojica bili austrijski podanici.

A kako je dosadašnji odnos između domaćih i stranih radnika bio 3 : 2, to se iz navedenog vidi da postoji znatan višak nesrećnih slučajeva među domaćim radnicima⁸⁾.

Činjenicu da su u rudniku brojno najviše stradali Bosanci, Grimer obrazlaže njihovim narodnosnim karakterom. Tako bi po ovom njegovom tvrđenju izgledalo da su oni, maltene, sami krivi za svoje nesreće. Po Grimeru, bosanski rudari su: »s jedne strane snishodljivi, dok su, s druge strane, vrlo indolentni i fatalisti«. Osim toga, Grimer još navodi da je »zaista poznato da domaći radnici nisu u većoj meri malim zadovoljniji od brojno više zastupljenih radnika Slovenaca u Kreki«.

Na kraju, ne želeći da dođe u oštar sukob sa svojim pretpostavljenim, pa elastično iznoseći neke tvrdnje, Grimer se, ne shvatajući radikalno novi kurs Kalajeve politike u pogledu nadnica, upravo time još ponajviše zamerio odgovornim faktorima u Beču. Tu on kaže:

»Potpisanoj upravi Solane je sasvim daleka svaka pomisao da kritikuje druge bosanske rudarske direkcije, ali smatramo da ne treba propustiti da se visokom c. i kr. Ministarstvu ne skrene pažnja na činjenicu da su u autentičnim štrajkovima, do kojih je došlo u aprilu 1894. godine u Dubošnici i u Zenici početkom maja, učestvovali, u prvom, od 20 radnika — 18 domaćih, a u drugom, od 23 radnika — 21 domaći, kao i na to da je uzrok štrajku bila nesrazmera između zarada i potreba.

U pogledu ovdašnjeg nivoa nadnica, uz najveće poštovanje dozvoljavamo sebi da se ponovno osvrnemo na našu motivaciju iz izveštaja od 22. maja 1894. godine, Z. 1.063, i pri tome da primetimo da bi bila zabluda poverovati da će snižavanje nadnica dovesti do toga da će odmah nastupiti odliv inostranih kopača. Sada, u letnjim mesecima, svaki kopač će nastojati da se održi na svom mestu, jer on zna da se svi rudnici uglja nalaze u smanjenom pogonu i da neće moći tako lako naći zaposlenje na drugom mestu; međutim, čim se približi jesen, kada svi

⁸⁾ GZ, 7947/94.

ugljenokopi moraju povećati broj svojih radnika, doći će sigurno i ovde do živahnog odliva kopača, i ovaj rudnik će, u vreme hitnog podmirivanja tražnje za ugljem, trpeti veliku nestašicu radne snage, kao što se to događalo i prošle godine⁹⁾.

Za svoju građansku hrabrost i otpor protiv snižavanja nadnica Grimer je uskoro morao da ustupi svoje mesto drugome čoveku koji je na najbezobzirniji način sprovodio novu Kalajevu politiku u oblasti nadnica u erarnim preduzećima. Čim su u Beču osetili da na Grimera ne mogu računati u sprovođenju politike obaranja nadnica, ZMF je odmah u inspekciju u Tuzlu poslalo rudarskog višeg savetnika inž. Franca Peha. U njegovom izveštaju, koji je usledio (8090/BH, 3/VII 1894.) stoji da je udeo inostranih radnika u ukupnom broju zaposlenih radnika u rudniku Kreka iznosio od marta do maja 1894. godine 33,5%, 35% i 32%. Cena koštanja je bila neznatno snižena, što je postignuto daljnjim snižavanjem nadnica.

U pogledu snižavanja troškova proizvodnje na nivo od 16 krajcara za 1 q, ing. Peh je predlagao da se sprovedu sledeće mere: 1) Organizovati što veći broj otkopnih mesta! 2) Koncentrisati pogon na dva glavna revira — Staru jamu Kreke i etažni potkop u Južnom polju; 3) Stalno dovoditi domaću radnu snagu i snižavati nadnice ukoliko je to sprovodljivo, uz podelu kopača na starije i pomoćne kopače, s tim da se ovoj drugoj kategoriji snize nadnice; 4) Smanjiti na najnižu meru korišćenje jamskog drveta i podići učinak rudarskog rada poboljšanom ventilacijom, i 5) Smanjiti broj rudničkih konja sa 8 na 6.

Uz pomoć administrativnih vlasti rudniku Kreka je konačno pošlo za rukom da uposli potreban broj novih radnika. Oni su u Kreku bili upućeni većinom iz srebreničkog i vlaseničkog sreza. Čak je i okružni načelnik 3. septembra 1894. godine telegrafski javio ZMF da Kreka već raspolaže i suviškom radne snage, da su pojedini radnici iz vlaseničkog sreza primljeni na posao, dok su 8 ljudi iz Srebrenice odbili da stupe na posao u rudnik kada su na licu mesta videli o kakvom se zapravo poslu u rudniku radilo. Ali je inž. Franc Peh u posebnom izveštaju ZMF javio da je privođenje dovoljnog broja radnika u Kreku bilo samo delimično zasluga administrativnih vlasti. To da se u Kreki stvorila dovoljna radna snaga, kaže Peh, treba dobrim delom zahvaliti okolnosti što su bili završeni letnji poljski radovi. Tim povodom Peh doslovice kaže ovo:

»Radnički stalež je, uopšte uzeto, miran i zadovoljan; socijalističke težnje nisu se dosada kod njega ispoljile. Direktor Sladeček, koji se brzo snalazi na svom novom položaju, ceni radnu snagu domaćih radnika gotovo isto toliko kao i radnu snagu stranih radnika. Jedino je potrebno da se nešto učini u pogledu njihovog stambenog smeštaja, pošto u koloniji nema više slobodnog stambenog prostora, a ovi delimično stanuju

⁹⁾ GZ, 14172/94.

u takozvanim »kolibama«. To se odnosi na nekih 40 domaćih radnika, za koje bi se eventualno moglo podići na nekom mestu po strani, jedna jeftina baraka. Obične radničke kuće u kolo-nama bile bi, po mišljenju ovdašnjih činovnika, prefine za ove radnike (»noch zu fein! — M. G.)¹⁰⁾.

Francu Pehu bilo je naređeno da sa novim direktorom i osta-lim rukovodiocima Kreke održi nekoliko savetovanja, uz zapisnik i potpise, te da im objasni o čemu se radi i da ih obaveže na sprovo-denje novog kursa.

Na trećem po redu takvom stručnom savetovanju koje se odr-žalo 26. novembra u Kreki bilo je postavljeno na dnevni red pitanje radne snage. Orijentacija na jeftiniju, »sirovu«, to jest nekvalifiko-vanu i neobučenu domaću radnu snagu, daljnje snižavanje nadnica i nerešeno stambeno pitanje novih radnika uskoro je dovelo do jake fluktuacije i osipanja radnika iz rudnika Kreka, kako je to, uostalom, predviđao iskusni i oprezni Johan Grimer. I to se događalo baš u zimu kad se rudnik Kreka pripremao da poveća svoju proizvodnju iznad jednog miliona metričkih centi godišnje i kada je tražnja uglja Kreke bila naglo porasla.

Preduzeće je tako moralo rešavati novi problem, i to u svojoj njegovoj oštirini: problem na koji način »najefikasnije stabilizovati stanje ljudstva«. Evo nekoliko karakterističnih mesta iz zapisnika toga savetovanja:

»Promene u ljudstvu su vrlo znatne. U sadašnjem času one nanose štetu interesima preduzeća. Čak i oni radnici koji su članovi Bratinske blagajne fluktuiraju u preduzeću dosta često, što se vidi iz sledećeg pregleda:

Članova B. B. dne	1. I 1894	139	100%
Novih članova B. B. od 1. I 1894		61 (+)	44%
		200	
Istupilo iz članstva B. B.		38 (—)	27%

Postojeće stanje 126. članova.

Međutim, bilo je u tekućoj godini, pored toga, svakoga meseca primljeno oko 30 flotantnih, nestalnih radnika, a toliko isto svakog meseca i otpuštano sa posla, što je pokazivalo da je fluktuacija ljudstva vrlo znatna. To zlo se samo delimično može pripisati snižavanju nadnica koje je vršeno u toku godine, me-đutim pravi uzrok za to treba tražiti u opštem karakteru do-maćih radnika. Ali, nema nikakve sumnje da je ovo loše stanje moguće ukloniti delimično pomoću radikalnih mera, koje treba preduzimati kako bi se radnicima boravak u preduzeću učinio što prijatniji. Pitanje stanova postavilo se na prvom mestu i ono se može shvatiti iz priložene tabele brojnog stanja sada na-stanjenih i nenastanjenih radnika podeljenih po kategorijama i pripadnosti na strane i domaće radnike.

¹⁰⁾ ZMF, 7947/94, Izveštaj Grimera od 13. VI, 1894. godine.

Kategorije i pripadnosti	nadgl.	diijurniti	zanatlije	prvi kopači	kopači	porn. kopači	vozači	nadničari	na površ.	kočijaši	svega
Domaći					62	11	90	44	63	5	280
Strani	3	3	7	7	100	1	3	1	2		127
Svega:	3	3	7	7	162	12	93	45	65	5	407
Od ovih dobili stanove:											
Domaći					19	6	4				29
Strani	3	3	7	7	88	1	3	1	2		115
Nisu smešteni u stanove:											
Domaći			5		43	5	86	44	63	5	251
Strani					12						12
Ukupno:			5		55	5	86	44	63	5	263

Iz ovog proizlazi da su svi strani radnici, sem 12 kopača koji stanuju u gradu, smešteni u stanove.

U celini, preduzeće u kolonijama i u blizini Kružne peći raspolaže sa 120 stanova, od čega 109 za porodice i 11 za neženjene sa po 6 kreveta, što ukupno predstavlja stambeni prostor za 175 ljudi.

Kako su stvarno dobili stanove, od oženjenih 104, od neoženjenih 36 i od radnika Solane 5 (ukupno 145 radnika), to od gore navedenih 175 nema još mesta za 30 ljudi, i to neoženjenih.

Ovi slobodni stanovi biće uskoro zauzeti od strane prispelih domaćih radnika iz Vareša, Jasenice i Fojnice. Međutim, osim toga, ima u preduzeću još oko 20 nestalnih radnika koji spavaju u kolibama, ispod izvrnutih rudarskih vagoneta i slično, a osim toga, oko 50 domaćih radnika živi u svojim selima na udaljenosti od preko 2 sata hoda. Pri lošim vremenskim prilikama ovi izostaju s posla, ili pak slabo rade (wenig leisten).

Za ove ljude sada bi bilo najbolje rešenje da se izgradi jedna ozidana baraka u koju se moglo smestiti oko 50 radnika¹¹⁾.

¹¹⁾ GZ 14.376, od 30. XI 1894.

Među ostale negativne faktore koji su doveli do nestabilnosti odnosno fluktuacije radnika u Kreki u zapisniku se ističe činjenica da deca rudara nemaju škole te su prisiljena da propešače svaki dan po 6 km do grada i nazad, da su roditelji prisiljeni da daju deci poseban novac za ručak, što mesečno opterećuje porodični budžet za 3 do 6 forinti. Tu se takođe navodi da deo Tuzle oko rudnika, solane i drugih preduzeća Kreke ima oko 100 dece koja bi trebalo da pohađaju školu, te se ZMF moli da odobri izgradnju osnovne škole u Kreki za koju bi na početku bila potrebna barem 2 učitelja i jedna negovateljica dece u dečijem vrtiću. Kao daljnje zlo koje deluje negativno na »stabilnost radništva« ističe se i nedostajanje lekara. Gradski lekar, dr Duler je preopterećen, te često »kao svoju zamenu u Kreku šalje jednog turskog lekara, u čije sposobnosti, međutim, pripadnici rudokopa imaju malo poverenja«.

Najznačajnija i najinteresantnija tema savetovanja bilo je pitanje uvođenja osmosatnog radnog vremena. O tome zapisnik kaže sledeće:

»Pitanje eventualnog skraćivanja jedne smene sa 12 na 8 časova bilo je takođe uzeto u razmatranje. U sadašnje vreme dnevna smena traje od 6 časova ujutro do 6 časova naveče, pri čemu se za ulazak u rudnik na posao i izlazak sa posla računa da traju po jedan sat, zatim za vreme ručka, za koje radnici takođe izlaze iz jame, gubi se skoro 2 sata, tako da u proseku preostaje radno vreme od nekih 9 sati. Slično se događa i sa noćnom smenom, a osim toga, neki ljudi u njenom toku običavaju da odspavaju po nekoliko sati, tako da se i njeno trajanje svodi na približno 9 sati.

U odnosu na radnike predstavljalo bi dobročinstvo kada bi se raspored mogao tako podesiti da se mesto dveju 12-satnih smena zavedu dve 8-satne, i to od 6 ujutru do 2 po podne i od 2 po podne do 10 sati naveče. Gledište je potpisanih da će se u 8-satnom radnom vremenu moći postići isti radni učinak kao i u sadašnjem 12-satnom radnom vremenu ako čisto radno vreme bude iznosilo punih 8 sati, ako radnik bude na poslu već u 6 sati ujutru i napusti radno mesto tačno u dva sata po podne, pošto će na samom radilištu biti zamenjen popodnevnom smenom, a ova bude radila sve dok ne otkuca 10 časova.

Direktor Grimer, međutim, upozoravao je na to da bi uvođenje 8-satnog radnog vremena moglo imati neželjene posledice za ostale industrijske grane u BiH, ali da se treba sumnjati u to da bi 8-satna smena mogla dovesti do opadanja učinka rada po čoveku i smeni, a tim opadanjem i do povećanja cene koštanja. Za slučaj ako visoko Ministarstvo ipak bude imalo u vidu uvođenje 8-satnog radnog vremena, najponizniji potpisnici preporučili bi da se najpre pokuša uvesti osmosatno radno vreme u staroj jami Kreke. U ovoj jami je struktura sloja ravnomernija i stoga je podesnija za upoređenje rezultata nego što bi to bio slučaj u južnom reviru¹²⁾.

¹²⁾ GZ 14374/94.

Rukovodioci Kreke i izaslanici iz ZMF imali su u vidu još jednu meru koju je trebalo preduzeti u cilju »stabilizacije radne snage«. Ona se ticala Bratinske blagajne. Oni ukazuju rukovodiocima u ZMF na činjenicu da je i fluktuacija članova Britanske blagajne u BiH bila prilično velika i da je, po njihovom mišljenju, glavni razlog nizak nivo takozvane provizije, kao i to da je ona ograničena samo na slučaj radne nesposobnosti. U vezi s tim u zapisniku je konstatovano:

... »zbog toga članstvo B. B. pridaje malu vrednost eventualnoj proviziji, te se lako odriče i svojih 25% uloga pri napuštanju posla u rudniku. Kako bi se za ciljeve B. B. krajnje škodljiva fluktuacija otežala bilo je već i ranije naređeno da se 75% od rudarevog uloga isplaćuje onima koji napuštaju članstvo u B. B. tek nakon tri meseca pošto su napustili posao. Ovaj rok se pokazao kao nepodesan, te zbog toga potpisnici zapisnika savetovanja dozvoljavaju sebi da podnesu predlog da se rok za povratnu isplatu uloga u B. B. produži onima koji napuštaju članstvo, i to za domaće radnike na jednu godinu, a za strane radnike, koji se vraćaju u Monarhiju, na 3 meseca«¹³⁾.

Da bi se radnici čvršće vezali za preduzeće, na predlog Franca Peha, diskutovalo se o eventualnom osnivanju jedne blagajne za štednju i eventualnu pomoć pri samom preduzeću (Werkssparkasse), međutim, činovnici u Kreki izrazili su svoju sumnju u uspeh organizovanja jedne takve kase, jer »u sadašnje vreme kod ovdašnjih radnika nisu postignute neke pomena vredne uštede, pošto ono što im od najnužnijih troškova života preostaje, upotrebe za školovanje dece, nabavku najnužnijih stvari ili pak korisnih domaćih životinja i sl.«¹⁴⁾.

Prema priloženoj tabeli radništvo Kreke bilo je sastavljeno od 70% domaćih i 30% stranih radnika. Od domaćih radnika, kako se vidi, samo je njih 10% dobilo stanove, dok su svi stranci imali stanove, i to 10% od njihovog broja u samoj Tuzli i 90% u rudničkim stano-
vima. Uporedimo li tadašnje stanje u Kreki sa tadašnjim stanjem u rudniku uglja u Zenici, onda vidimo da je u Zenici bilo 89% domaćih i 11% stranih radnika. U stanove koji su pripadali rudniku Zenica bilo je smešteno svega jedna trećina domaćeg radništva, dok je istovremeno u ovim stano-
vima bilo smešteno 80% stranih radnika. I u slučaju Kreke, kao i u slučaju Zenice, rudarske stambene kolo-

¹³⁾ U istom aktu, GZ 14376/94, u popratnom pismu Franca Peha uz ovaj izveštaj navodi se činjenica da u samoj Austriji preduzeća uplaćuju u B. B. uloge koji predstavljaju 100% radnikovog uloga, dok je u B. B. u BiH preduzeće uplaćivalo samo 25% visine radničkog uloga. Odatle potiče diskriminacija i samo bagatelizovanje članstva u Bratinskoj blagajni u Bosni i Hercegovini.

Svrća se pažnja Montanističkom odseku Bosanskog biroa na činjenicu da se u samoj Austriji prema zakonskim odredbama o B. B. od strane preduzeća uplaćuje ulog u visini od 100% samog radničkog uloga, tj. polovinu ukupnog uloga, dok je u BiH preduzeće uplaćivalo samo 25% visine radničkog uloga. I ta kolonijalna diskriminacija prema B. B. u okupiranim provincijama bila je jedan od razloga odnosa bagatelizacije prema članstvu u B. B.

¹⁴⁾ Na istom mestu.

nije bile su u stvari neka vrsta kolonijalnih naselja stranih radnika, kao što su ih imali Englezi u Indiji, Francuzi u Alžiru itd.

Stanje ljudstva u Kreki, njegove zarade prema kategorijama, ukupno, i po jednom čoveku i smeni, pokazuje sledeća tabela iz izveštaja Kreke za 1894. godinu:

Kategorije	domaći	strani	ukupno	ostvarene nadnice	Čiste zarade	ukupno na 1 smenu
Činovnika	—	6	6	—		
Nadglednika	—	2	2	—		
Kopača i pom. kopača	90	90	180	51.973	92.096,18	1,77
Kopača i livaca	2	5	7	2.259 ¹ / ₄	2.764,78	1,22
Tesara i zidara	5	1	6	1.687 ¹ / ₄	2.529,95	1,50
Mašinista i ložača	2	2	4	1.105 ¹ / ₄	1.358,45	1,23
Vozača u jami	120	2	122	25.627 ¹ / ₄	25.627,38	94
Separacija	90	6	102	29.700	19.129,50	64
Ostali površinski radnici	29	1	30	5.546 ³ / ₄	4.413,17	80
železničari	3	2	5	1.267 ¹ / ₄	1.229,85	97
Ukupno:	341	117	464	120.845	149.149,26	1,23

Iz ove tabele brojeva vidljivo je da je odnos domaćih i stranih radnika bio 3 : 1, ali je odnos broja domaćih i stranih kopača i pomoćnih kopača bio još uvek 1 : 1. Vozači, radnici na separaciji, utovaru i razni nadničari na površini, njih 254, bili su gotovo 100% domaći živalj, a njihova je nadnica bila niska, ispod jedne forinte. Međutim, među činovnicima i nadglednicima nije bilo nijednog domaćeg čoveka, te se i time kolonijalni karakter preduzeća manifestovao u potpunosti: okupator je isključivo rukovodio našim najvećim rudnikom. Kako se iz drugih tabela istog izveštaja od 1894. godine može razabrati, učinak rada kopača u pripremanju bio je prosečno 22,1 q u jednoj smeni, u kopanju 31,3 q, dok je učinak vozača bio 41,3 q. Ovi učinci su bili za 10 do 20% veći nego što su bili 4 do 5 godina ranije.

Uporedimo li prosečne nadnice u rudniku Kreka za niz godina od 1894. do 1897, onda vidimo ovakvo kretanje:

1894.	1 forinta 23 krajcara
1895.	1 forinta 15 krajcara
1896.	1 forinta 9 krajcara
1897.	1 forinta 10 krajcara ¹⁵⁾ .

¹⁵⁾ Izveštaj rudarske uprave u Tuzli ZMF od 10. XII 1897. DAS.

Prosečna nadnica kopača i vozača za isti period:

	kopača	vozača
1894.	1,77	0,94
1895.	1,66	0,85
1896.	1,55	0,84
1897.	1,56	0,83 ¹⁶⁾

Ove brojke navodi u svome izveštaju za 1897. godinu direktor rudnika Kreke Sladeček.

Pogledajmo, međutim, na učinak kopača i vozača po čoveku i smeni u q.

učinak kopača:

	u pripremi:	u otkopu:	prosečno:
1894.	22,1	31,3	22,8
1895.	22,8	33,7	26,0
1896.	22,9	37,2	26,9
1897.	26,57	47,9	31,2

učinak vozača:

1894.	41,0
1895.	37,0
1896.	40,7
1897.	40,2 ¹⁷⁾

U odnosu na 1894. godinu učinak kopačevog rada na kraju prvog polugodišta 1898. godine povećao se u pripemanju za 37%, a u otkopu za 70,8%. A to znači da su rudarski radnici, pri istom metodu otkopavanja, istoj tehnici, organizaciji i stepenu racionalizacije posla, jer se ovi faktori nisu bitno izmenili za ceo posmatrani period, davali za 4 do 5 godina kasnije 50%, više uglja!

A da li se, barem u nekom usporenijem tempu, uporedo sa tim povećavala i rudareva zarada?

U izveštaju za prvo polugodište 1898. godine Rudarska uprava u Kreki daje sledeći pregled:

	zarada kopača	zarada vozača:	svih zapo- slenih:	prosečni učinak
1894.	1,77 for.	0,94	1,25	10,2 q
1, polug. 1898.	1,73 for.	0,89	1,20	140,0

Ovo opadanje zarade je nominalno. Kakav je pad realne nadnice, teško se može tačno ustanoviti zbog nepostojanja statističkih podataka, ali je poznato da je talas skupoće bio zahvatio celu Monarhiju prelaskom na zlatno važenje, valutnom reformom od 1892. godine. Ovo je izazvalo naročito velik skok cena prehrambenih artikala. Međutim, u BiH je, sem toga, 90-tih godina došlo do pojačane potražnje potrošačkih artikala i usled sve većeg broja radništva, službenika i vojske u gradovima i uopšte zbog naglog razvitka industrije i zanatstva zahvaljujući pojačanoj investicionoj izgradnji. Kupovna

¹⁶⁾ Upoređi GZ 3934/98 i izveštaj Rudarske uprave Tuzla od 10. XII, 1897.

¹⁷⁾ Izveštaj Rudarske uprave Tuzla od 10. II, 1897, DAS.

snaga novca je znatno opala i zbog disažija srebra i zlata, to jest opadanja vrednosti srebrnih forinti kojima su bile isplaćivane nadnice. Ali pustimo samog direktora Sladečeka da prokomentariše ove poslednje cifre o zaradama i prosečnom učinku rudara. On u izveštaju kaže:

»Ovde se, međutim, mora uzeti u obzir to da je Rudarska uprava u sadašnje vreme morala dopustiti da radnici nešto više zarade, jer je u sadašnje vreme zavládala velika skupoća¹⁸⁾. To je razlog što se prosečna zarada po čoveku i smeni podigla na 120 krajcara, te je tako za 10 krajcara više od prosjeka za poslednje dve godine«.

Kad se uporede ovi podaci sa podacima o zaradama i učincima iz kraja osamdesetih godina, onda se tek vidi kakvo je obaranje nadnica izvršeno i kakav je sistem preznojavanja i ceđenja poslednje ruda-reve radne snage zaveo ovaj čovek, sprovodilac Kalajeve ofanzive na radničke nadnice¹⁹⁾.

Krajem devedesetih godina iz izveštaja Kreke za 1898. godinu vidi se koliko je porasla intenzifikacija rada, pa time i eksploatacija radnika. Uprkos znatno povećane proizvodnje, broj uposlenih nije porastao. Naprotiv, broj radnika se smanjio sa 457 u 1897. na 396 u 1898, dok je broj činovnika i nadglednika (20) ostao isti. Najviše se smanjio broj kopača (za 14), dok pomoćnih kopača (za 5) i čistača (za 32) nije toliko pao. U toku 1898. godine rudnik su napustila 33 strana kopača. Ili gotovo 50% od njihovog broja. U istom izveštaju za 1898. uprava Kreke navela je da je ukupan broj ostvarenih načnica opao sa 119.579 u 1897. na 106.844 u 1898. godini, to jest za 10.6%, dok je istovremeno broj radnika opao za 13.2%. A proizvodnja je međutim porasla u toj godini za 11.1%. To se objašnjava jedino time što je učinak rada u rudniku znatno porastao. U odnosu na prethodnu godinu on je 1898. godine porastao kod kopača u pripremanju za 15.8%, u otkopavanju za 10.8%, a prosječno za 23.5%. Ako analiziramo i kretanje učinka vozača i drugih kategorija onda se prosečno učinak po čoveku i smeni podigao za 20,6%. To objašnjava porast neto-dohotka Kreke za 1898. godinu. U toj godini on je iznosio 73.982. forinte i 86 krajcara, te je za 32.000 forinti bio veći od onog koji je bio planom predviđen. Povećanje neto-dohotka za gotovo 100% moglo se, naravno, postići pre svega povećanjem same proizvodnje. Ali drugi, zapravo osnovni izvor udvostručenog neto-dohotka, treba tražiti u porastu radnog učinka.

Fluktuacija i osipanje stranih kopača iz rudnika Kreka dobili su već takve srazmere da je tamošnja Rudarska uprava morala da u 1898. godini barem koliko-toliko poveća nadnice kopačima i vozačima, a pogotovo kovačima, bravarima i ložaćima, koji su uprkos višegodišnjeg zaposlenja u rudniku takođe pomišljali da ga napuste.

¹⁸⁾ Kurziv naš — M. G.

¹⁹⁾ O direktoru Sladečeku, toj najcrnijoj figuri kolonijalnog eksploatatora, proširila se tužna slava zahvaljujući pisanju radničke štampe širom Monarhije i Evrope.

U svome inspekcijom izveštaju za istu godinu rudarski nad-savetnik Franc Peh izveštava ZMF da je u 1896. godini u rudniku Kreka radilo 494 radnika, a proizvodnja je iznosila 1,609.000 q uglja, dok se u 1898. sa 396 ljudi proizvelo 1,609.000 q. Tako se prosečni učinak radnika u jednoj smeni povećao za dve godine sa 10,48 q na 15,07q. Franc Peh dalje navodi:

»U postizanju tako povoljnog rezultata nije malo doprinela i stabilizacija radnika, što se delimično postiglo primenom statuta B. B. i uvođenjem starosnog dodatka, te se može očekivati da će se pozitivan uticaj ovih institucija, njihovim planskim usavršavanjem, ubuduće pokazati još efikasniji«²⁰).

Ako je birokratija začarani krug u kome oni odozgo lažu onima dole, i oni odozdo lažu onima gore, dakle labirint laži, gde svi sve lažu, onda se to dobro vidi iz ovog navođenja Franca Peha koji ističe »stabilizaciju radne snage« kao jedan od elemenata poslovnih uspeha.

U svome izveštaju koji je poslao ZMF godinu dana kasnije Franc Peh mora ipak da navede prave razloge rentabilnosti rudnika Kreke i da prizna sve veću fluktuaciju radništva, kao i sve veći broj nesrećnih slučajeva na radu.

U tome svom izveštaju on, između ostalog, navodi i ovo:

»To je (to jest uspesi — M. G.) bilo postignuto jedino pomoću povećane proizvodnosti rada, koja je po čoveku i smeni za taj period porasla sa 10 q na 15 q, što znači da se broj radnika u daleko manjoj meri povećavao nego što se povećavala proizvodnja.

Međutim, sada je proizvodnost rada dosegla svoju prirodnu granicu i u daljnjem će se kroz neko vreme, zbog forsiranog rada u pripremanju, nešto sniziti, a pošto plasman uglja stalno raste, došlo je i do povećanja broja ljudstva na 550 (kurziv naš — M. G.).

U angažovanju novih radnika iz okolnih sela pokazuje se ta nezgoda što će ove valjati tek priučiti radu, kao i zbog toga što oni teški rad (harte Arbeit) vrlo lako opet napuštaju, te dolazi do velike fluktuacije u ljudstvu, usled čega pati proizvodnja, a nesrećni slučajevi su sve brojniji.

Zbog toga se preduzima sve što se može kako bi se marljivi radnici privukli ovamo iz većih udaljenosti, pa ako se pokaže potreba da se angažuju i strani radnici iz Monarhije, koji bi poslužili kao učitelji domaćim radnicima«²¹).

Ova ofanziva na nadnice po rudarskim i drugim erarnim preduzećima u Bosni produžila se i do ovog veka, sve do 1906. godine. Tako je već polovinom 1901. godine nadsavetnik Peh izdao u ime ZMF naređenje Rudarskoj upravi u Kreki da pređe na daljnje sni-

²⁰) Pres, BiH, br. 1915 od 20. III, 1899.

²¹) Inspekcioni izveštaj Franca Peha od 22. avgusta 1900. GZ 9662, BH, 1900.

žavanje »gedinga«, jer su, kako on navodi, radnikove nadnice bile porasle na nivo od 3.55 kruna za kopače i na 2 krune i 89 helera za pomoćne kopače.

U toku 1902. godine u Kreki je radilo 663 čoveka, od čega je bilo 8 činovnika i 13 nadzornika. Od ukupnog broja je bilo 8 činovnika i 13 nadzornika. Od ukupnog broja zaposlenih 81% bili su Bosanci, dok je od 180 kopača 73% otpadalo na domaće. U toku godine napustilo je posao u rudniku 18 kopača i 10 pomoćnih kopača. Glavni razlog ove fluktuacije leži u sve težem radu i sve manjim zaradama. Ove zarade su, u odnosu na 1901. godinu, opale za kopače sa 3,259 kruna na 3,239, odnosno za 2 helera, dok su zarade pomoćnih kopača bile snižene za 8,6 helera. U celini, prosečne nadnice su se snizile za 14,4 helera, dok je istovremeno učinak po čoveku i smeni dalje porastao za 4,4%.

U toku 1903. godine direktor Sladeček se opet hvališe pred svojim pretpostavljenima u ZMF u Beču sa »značajnim rezultatima« koji su bili postignuti. Setimo se da je 1894. godine prosečan učinak kopača Kreke u otkopavanju bio 31 q, a sada, nakon 8 godina, on iznosi 51 q. U fazi pripremanja ova razlika je 22.1 q naprama 44.2 q. To znači da je učinak kopača u istom vremenskom razdoblju naglog obaranja nadnice porastao za oko 90%! Videli smo da je ovaj učinak postizavan uglavnom na račun krajnjeg fizičkog iscrpljivanja, jer o nekoj mehanizaciji i bitnoj racionalizaciji procesa rudarske proizvodnje u Kreki u toku austrijskog perioda ne može biti govora ako imamo u vidu današnji buran proces usavršavanja rudarske tehnike u svetu i kod nas²²⁾.

Teške povrede i smrtni slučajevi rasli su iz godine u godinu. A šta da se kaže o zdravstvenom stanju rudara i njihovih porodica uopšte?

Evo jedne tabele iz izveštaja direktora Sladečeka od 1903. godine, koja je vrlo rečita:

Godina	Dana bolov.	Pacijenata			Smrtnih slučajeva			Izdaci za ba- bicu K.	Ukupni izdaci K	Imovina na kraju godine K
		muški	žena	dece	muški	žena	dece			
1901.	5.806	878	191	304	7	5	55	292	15.133.57	5.481.61
1902.	4.505	730	213	325	4	6	33	700	12.507.06	6.815.08

Ova tabela pokazuje da je svaki radnik bolovao u godini oko 10 dana, da su болоvali tako reći svi radnici, a jedan njihov dec болоvao je i po dva puta, da su болоvale tako reći i sve žene rudara, dok je broj smrtnih slučajeva kod dece u 1901. godini bio veći od broja priraštaja.

²²⁾ Pisac ovih redova nije rudarski stručnjak. Međutim, proučavanje celokupne austrijske dokumentacije o rudniku Kreka, koja se nalazi u DAS i koja je vrlo opsežna, daje dovoljno osnova za ovakvu opštu tvrdnju.

Dakle, šta vidimo? Vidimo pravu »Ruubwirtschaft«, i to ne samo u pogledu korištenja prirodnih bogatstava nego i u pogledu reprodukcije same radne snage. Dalje, tabela pokazuje da je na svakog desetog radnika Kreke otpadalo po jedno umrlo dete, a ova činjenica je utoliko poraznija što je tada u Kreki radio priličan broj neoženjenih radnika. Dakle, »značajni« rezultati direktora Sladečeka u proizvodnji značili su istovremeno i pomor rudarske dece, desetkovanje broja radnika i postepeno istrebljivanje buduće generacije. Jer, na 600 radnika Kreke bilo je u jednoj godini 55 smrtnih slučajeva u njihovom podmlatku. I u takvim teškim uslovima aktiva bolesničke kase se povećava za oko 25 do 30%, a to na taj način što se broj dana bolovanja smanjio u 1902. godini u odnosu na prethodnu za oko 23%. Trostruko veći priraštaj u 1902. godini, u odnosu na prethodnu, simptom je koji zapravo govori o krajnjem sredstvu radničke klase da se biološki održi pred opasnošću izumiranja, i on više karakteriše to nego što bi, kao što to Sladeček želi da prikaže, značio poboljšanje situacije. Sve to govori o austrijskoj kolonijalističkoj vučijoj gladi za profitom po svaku cenu.

Tako je to sve išlo do 1906. godine. Veliki pokret, strujanja unutar radničke klase, i najzad »eksplozija« u generalnom štrajku 1906. godine zahvatile su i rudnik Kreku.

Sve protivrečnosti koje su bile kondenzovane u odnosima između rada i kapitala na poprištu Bosne i Hercegovine dobile su nagao i dramatičan tok.

Kotarski ured za grad Donju Tuzlu šalje Okružnoj oblasti dne 21. maja 1906. g. ovakav izveštaj:

»Dostavlja se najponiznije na visoko i blagonaklono dalje nahodenje ovaj akt s tim što Vas na kraju izveštavamo da rudari jutros nisu hteli doći na posao i da su se sa svojim ženama iskupili pred rudnik. Na intervenciju policijske vlasti koja je pokušala da radnike skloni da siđu u jamu, radnici nisu odgovorili. Oni su zahtevali da budu primljeni od strane vlasti da bi izneli pred njom svoje zahteve«.

Odgovor Kalaju i sprovodniku njegove politike obaranja nadnica u Kreki bio je čvrst stav »spontano — organizovanog« radništva, koje je u svojoj predstavi vlastima u Tuzli između ostalog reklo:

»Tako dalje ići ne može, pošto to naše snage dalje iznositi ne mogu te smo već sasvim istrošeni!«

СНИЖЕНИЕ ОПЛАТЫ РАБОЧЕГО ДНЯ ШАХТЕРАМ КРЕКИ В КОНЦЕ 19 ВЕКА РЕЗЮМЕ

На основании австрийских документов из фонда ЗМФ автор решил использовать пример рудника »Креки«, как факт, и показать смену фаз в политике Австро-Венгрии на территории Боснии и Герцеговины.

Инициатором этой новой фазы колониальной политики был министр Калай. Она заключалась в требовании ЗМФ снизить как можно больше оплату рабочего дня в государственных предприятиях, увеличить интен-

сивность труда, сменить местными рабочими рабочих из Монархии, которые работали в начальной эксплуатации в предприятиях на территории БиХ, потому что здесь в первые 10—15 лет оккупации капитал не мог найти то, что его делает капиталом — рабочий класс. Эта смена иностранных рабочих местными значила не только расширение капитала в БиХ, но и давала возможность ограничить экономическое, политическое и культурное развитие рабочих. Калай дал директиву выбросить из предприятий всех иностранных рабочих, которые распространяют идеи социализма, всех рабочих «политически неблагонадежных».

Не имея обширной документации, писатель сосредотачивает внимание на примере рудника «Крека», веря, что на этом примере можно сделать общие выводы о новой фазе колониальной эксплуатации. Почему автор это считает возможным? Потому что рудник открыт Веной и руководили им прямо из Вены, из ЗМФ. Как энергетическая база индустрии, этот рудник был одним из центральных материальных узлов комплексного развития индустрии и планирования государственно-капиталистических соотношений.

Директивы ЗМФ горному инженеру Гримеру во время перехода в новую фазу колониальной политики в экономике были непонятны и неразумны. Гример, как хороший специалист по горному делу, не согласился с начальством. Он не мог понять почему рудник «Крека», как колониальное предприятие, нельзя сравнивать с рудниками угля Монархии, когда решается вопрос смены опытных рабочих из Монархии местными рабочими, снижения материальных расходов производства и интенсификации труда. Именно отношение к требованиям этого инженера, которые, несмотря на их рациональность, не были удовлетворены, указывает на стремление колониалистов при помощи административных мер создать местный «живой инструмент» капитала. Гример предупредил начальство из Вены, что новая политика оплаты рабочего дня и удаления иностранных рабочих может закончиться большими неприятностями: несчастные случаи, флюктуация и сокращение рабочей силы, забастовки, болезни, смерть. Но все это не помогло. И с рабочей силой оккупанты поступили «Raubwirtschaft»-жульническим образом.

Автор ссылается на статистические данные, которые говорят о снижении оплаты рабочего дня и повышении производительности труда во всех фазах шахтерской работы: оголение, приготовление и добыча угля. Инженер Гример был снят, а на пост директора «Креки» назначен, пользующийся дурной славой, Сладечек, которого шахтеры БиХ запомнили как одного из бессовестных организаторов колониального грабежа.

Полное физическое изнурение шахтеров напоминает эпоху первоначальной аккумуляции в Англии, которую показали на фактах и проанализировали Маркс и Энгельс. Вторая фаза колониальной политики подготовила третью, в которой быстро организовывалось и развивалось рабочее движение всеобщей забастовки 1906 года.

Автор цитирует в конце слова из жалобы шахтеров окружным властям в Тузле 21 мая 1906 года: «Так дальше продолжаться не может: мы не в силах больше терпеть, мы полностью израсходованы».

Это был естественный ответ на политику министра Калая, который хотел усилить эксплуатацию и создать от БиХ эльдорадо экстраприбыли для государства и частного капитала Вены и Будапешта.

Štrajk rudara u Bosni i Hercegovini 1920. godine

Rafael Brčić

U prvim godinama nakon završetka prvog svjetskog rata postojao je svuda u svijetu rudarski pokret, posebno pokret kopača uglja. Ugalj je zbog povećane proizvodnje i lakše tehnološke primjene petroleja u industriji i saobraćaju, kao i gasa i elektriciteta, počeo da gubi značaj, pa se u svim centrima rudarske proizvodnje javljaju među radnicima socijalni problemi i odgovarajuća gibanja. Politika građanskih vlada prema štrajkašima je dio evropske taktike građanske klase.

Tako je, na primjer, u Engleskoj, 1919. i 1920. godine nastala velika kriza u rudarskoj proizvodnji, čije je rješenje iziskivalo preduzimanje radikalnih mjera: od povišenja nadnica i skraćivanja radnog dana do demokratskog upravljanja rudnicima, tj. nacionalizacije rudnika uglja. Rudarska federacija je u decembru 1919. godine sazvala vanredni kongres tredjuniona da se razmotri cjelokupna situacija u rudarskoj proizvodnji. Odlučeno je da se provede propagandna kampanja sa parolom »Rudnici narodu«, ali su svi pokušaji propali. Kako je pokušaj nacionalizacije rudnika i zavođenja samoupravljanja propao, rudarski radnici su u septembru 1920. godine povelili borbu za povećanje nadnica i sniženje cijena uglju, kako bi na taj način pridobili potrošače. Vlada je odbacila oba zahtjeva, pa su rudarski radnici 16. oktobra iste godine stupili u štrajk. Štrajk je trajao do 3. novembra i samo je djelomično uspio. Sklopljen je sporazum o povišenju nadnica, ali nije odmah stupio na snagu i zavisio je od same proizvodnje uglja i važio samo do marta 1921. godine.

Iako rudarski radnici svojim štrajkovima nisu postigli naročite rezultate, ipak je njihova borba zabrinula vladajuće krugove. Pokret je dao povoda za donošenje zakona koji je vladi dao izvanredno široka ovlašćenja za suzbijanje velikih sporova u industriji. Po ovom zakonu vlada je bila ovlašćena da preduzme sve potrebne mjere za očuvanje mira, obezbjeđenje dovoza hrane i ostalih potreba, zatim za održavanje saobraćaja i svih drugih službi koje su od životne važnosti za »javnu bezbjednost«.

Tim zakonom je bio zabranjen svaki štrajk iz solidarnosti kao i učešće sindikalnih vođa u političkim akcijama stranaka, a sve sa ciljem da bi se na taj način onemogućio politički karakter uznemirenog radništva. Na zahtjev Laburističke partije zakon je bio tako dopunjen da je nominalno omogućavao pravo na štrajk i isključivao »prinudan rad u industriji«¹⁾.

Slična situacija je bila i u ostalim zapadnoevropskim zemljama: Belgiji, Francuskoj, Njemačkoj i dr.

Sva ova gibanja imala su izvjesnih dodira i sa događajima vezanim za intervencionističke pohode u sovjetsku Rusiju, jer je radnička klasa u gotovo svim evropskim zemljama bila protiv takvih akcija svojih vlada. Radnička klasa Engleske bila je uopšte protiv otvorenog rata Velike Britanije sa sovjetskom Rusijom, pa se vlada plašila bilo kakvih šire organizovanih akcija radnika. U Engleskoj je bio formiran i Akcioni odbor protiv rata, protiv intervencije i, štaviše, traženo je obnavljanje trgovačkih veza sa Rusijom i puno priznanje sovjetske vlade. Slični akcioni odbori bili su formirani i u provincijama. To je istovremeno bio posljednji pokušaj okupljanja radničkih snaga u nacionalnim razmjerama prije velike krize 1929. godine²⁾.

Val štrajkaških pokreta rudarskih radnika zapadne Evrope imao je vidnog odraza i na gibanja u Kraljevini SHS.

Ne ulazeći u šira razmatranja generalnog štrajka rudarskih radnika 1920. godine u pojedinim jugoslavenskim zemljama, iako je taj štrajk bio jedinstven pokret i imao iste ciljeve, zadržaću se pretežno na događajima u Bosni i Hercegovini, jer je upravo štrajk rudara u Bosni i Hercegovini bio poprimio veoma široke razmjere i imao direktan uticaj na mjere koje je buržoaska vlada Kraljevine SHS preduzela protiv radničke klase i njene avangardne političke partije — Komunističke partije Jugoslavije. Naime, finale štrajka rudara izraženo u husinjskoj buni, označilo je prekretnicu u revolucionarnom radničkom pokretu kod nas, jer je husinjska buna bila jedan od direktnih povoda za donošenje Obznane, kojom je KPJ stavljena van zakona, dok je buržoazija prešla u ofanzivu.

Od aprila 1920. godine, kada je izbio generalni štrajk željezničara, koji je buržoazija ugušila militarizacijom, odnosno pozivom na vojnu vježbu svih štrajkaša — željezničara od 18 do 50 godina, vlada se bavila mišlju i pripremala teren kako da stane na kraj revolucionarnom radničkom pokretu — Komunističkoj partiji i sindikatima grupisanim oko Centralnog radničkog sindikalnog vijeća. Ona je preduzimala protuakcije jednu za drugom i striktno se pridržavala principa »popustiti malo na jednoj manje važnoj strani da bi se na drugoj važnijoj dobilo mnogo više«.

Izbijanjem štrajka željezničara istovremeno je izbio i štrajk brodaraca, a nešto kasnije i štrajk tipografa u Beogradu.

¹⁾ Džordž D. H. Kol: »Istorija pokreta britanske radničke klase«, BGD, 1955, str. 460-472.

²⁾ Isto.

Generalni štrajk željezničara počeo je 16. aprila 1920. godine i njime je bilo obuhvaćeno oko 60.000 željezničara. Povod za izbijanje štrajka bilo je gaženje ranije donesenog »Privremenog pravilnika«, kojim je bilo regulisano: radno vrijeme, pitanje plaćanja prekovremenog rada, pitanje povlastica zaposlenog osoblja i pitanje zarada. Gaženje toga »Pravilnika« očitivalo se u: produživanju radnog vremena, ukidanju plaćanja prekovremenog rada, smanjenju zarada ispod dotadašnjeg nivoa i ukidanju povlastica.

Štrajk je trajao do 29. aprila i nije uspio. Rukovodstvo štrajka nije bilo dovoljno energično u zahtjevima i nije pokazivalo dovoljno upornosti da se istraje do kraja. Rukovodstvo je povjerovalo obećanjima ministra saobraćaja da će »preporučiti« Direkciji južnih željeznica^{2a)} da zahtjeve željezničara riješi u skladu sa uslovima koji važe na državnim željeznicama. To su ostala samo obećanja. Željezničari su se vratili na posao, nadajući se da će njihovi zahtjevi biti uzeti u razmatranje. Umjesto toga, bili su izloženi hapšenjima, progonima, izbacivanju s posla i tome slično. U Sarajevu, na primjer, od 2.500 željezničara — štrajkaša samo njih jedanaest (11) je ostalo na poslu.

Ovakav završetak štrajka željezničara i greške koje je rukovodstvo štrajka učinilo poslužile kao iskustvo rukovodstvu štrajka rudara 8 mjeseci kasnije. Nepovjerenje prema vladi i ostalim državnim organima stečeno prilikom štrajka željezničara, pored ostalih faktora: svijest radnika, disciplina, dobra organizovanost i dr., uslovice veoma borbeno raspoloženje rudara.

Vlada je vrlo brižljivo razmatrala mogućnosti preduzimanja takvih mjera koje će omogućiti »održanje reda i rada u zemlji«. U tu svrhu angažovala je cjelokupnu buržoasku štampu, čiji je zadatak bio da sve te štrajkove predstavi kao smišljen i organizovan pokušaj državnog prevrata. Tako je »Samouprava«³⁾ u maju 1920. pisala: »U momentu kad svi treba da prionu na rad, gospoda dekretiraju političke štrajkove... Ali ne možemo a da ne podvučemo potrebu da se svaki izgred boljševika, svaki njihov akt na slobodu rada i na red u zemlji, suzbije ne samo zakonom već i udruženom akcijom građana«⁴⁾. Ministarski savjet se bavio mišlju da već početkom maja 1920. godine donese takav zakonski akt, ali se od toga moralo odustat, jer situacija još nije bila povoljna. Trebalo je malo sačekati i stvoriti povoljnu situaciju. Vlada je odlučila da udovolji zahtjevima brodaraca (tipografi Beograda su bili neopasni) da bi se svom snagom bacila na željezničare.

Vlada će slično postupiti i osam mjeseci kasnije prilikom štrajka rudara Slovenije i Bosne i Hercegovine. Udovoljiće zahtjevima rudara Slovenije da bi se svom snagom državni aparat mogao baciti na rudarske radnike u Bosni i Hercegovini, gdje su rudnici bili u rukama države.

Položaj rudarskih radnika u Bosni i Hercegovini bio je vrlo težak. Nadnice su bile niske, radni dan je iznosio 10,12 i više časova, uslovi pod kojima se radilo bili su gotovo nesnosni, osiguranje na

^{2a)} Misli se na bosansko-hercegovačke željeznice.

³⁾ Citirano: M. S. Pipade: »Položaj radnika u Jugoslaviji i štrajk rudara u Bosni 1920.« »Nova Evropa«, knj. VI, br. 10, 1. XII, 1922. str. 3-4.

⁴⁾ M. S. Pipade: Isto.

poslu nikakvo, a cijene životnim namirnicama su gotovo svakodnevno skakale. Zbog takve situacije često su podnošeni zahtjevi direktijama rudnika i Rudarskom odsjeku Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu da se stanje rudarskih radnika popravi i uklone nesrazmjere između visine nadnica i cijena životnim namirnicama, kao i da se radni dan svede na osmočasovno radno vrijeme.

Poslije nekoliko takvih podnesaka Ministarstvo šuma i ruda Kraljevine SHS bilo je natjerano da primi uslove rudarskih radnika, koji su, iako i dalje nepovoljni za radnike s obzirom na skupoću i težinu posla i opasnosti pri radu — bili uzajamno potvrđeni od povjerenika Ministarstva šuma i ruda i Saveza rudarskih radnika u julu 1920. godine. Najzad i samo Ministarstvo šuma i ruda odobrilo je zahtjeve rudarskih radnika i tom prilikom je bio napravljen Novi radni ugovor koji je trebalo da stupi na snagu 1. avgusta 1920. godine.

Najvažnija stavka toga ugovora predviđala je da se »svaka tri mjeseca od dana kada ugovor stupi na snagu obje ugovarajuće strane imaju sastati u svrhu eventualne revizije ovog sporazuma, naročito ako bi nastupilo osjetljivo skakanje ili padanje cijena životnim namirnicama«⁵⁾.

Prošla su tri mjeseca. Cijene životnim namirnicama su znatno skočile a Rudarski odsjek Zemaljske vlade nije pozvao predstavnike Saveza rudarskih radnika radi revizije sporazuma. Ali zato Savez rudarskih radnika nije ćutao. On je iznio potrebu revizije sporazuma i podnio konkretne prijedloge. Traženo je da se nadnice rudarskih radnika povećaju za onoliko procenata koliko su skočile i cijene životnim namirnicama u posljednja tri mjeseca. Rudarski odsjek Zemaljske vlade BiH je pristao na mnogo manje povišenje i time pogazio ranije postignuti i potvrđeni sporazum.

Sasvim je bilo razumljivo da će rudarski radnici stupiti u borbu radi odbrane svojih ranije stečenih prava.

O tome je »Glas slobode« — organ KPJ u BiH, Sarajevo, pisao:

»Iz svega je jasno da je guranje radnika — rudara u štrajk djelo Rudarskog odsjeka Zemaljske vlade, ali se je moglo pretpostaviti da će klasni protivnici proletarijata reći da je štrajk djelo rudarskih radnika i Komunističke partije i da radnici u najkritičnijim momentima kada Kostituanta partije ima da donese ustav za cijelu zemlju, izazivaju »potrese u državi«, žele da ruše državu, da su u »službi neprijatelja«... A neprijatelji proletarijata, »centrumaši«, na čelu sa braćom Jakšićima, »zvonaši« oko Jove Šmitrana, kao i mnogi drugi zaista su tako i mislili. Oni su na sve moguće načine nastojali da čitavu situaciju prikažu onako kako to njima, a time i režimu konvenira, jer oni su, izdajući stvar proletarijata, najprije otcjepljenjem na Vukovarskom kongresu KPJ, a zatim i »Manifestom opozicije« jasno stavili do znanja ko su oni i na čijoj su strani«⁶⁾.

⁵⁾ »Glas slobode«, br. 274. od 18. 12. 1920. g.

⁶⁾ »Glas slobode«, br. 276. od 21. 12. 1920. g.

Problem rješenja zahtjeva rudarskih radnika nije se svodio samo na Bosnu i Hercegovinu. On je imao opštejugoslovenski karakter. U Sloveniji je najprije došlo do otvorene borbe. Pošto rudarsko preduzeće u Trbovlju nije htjelo da primi podnijete uslove rudarskih radnika, a oni su bili nužni i opravdani — rudari cijele Slovenije su se solidarisali i 18. 12. 1920. godine stupili u štrajk.

Štrajk rudara Slovenije trajao je do 11. januara 1921. godine, a obustavljen je kada je Pokrajinska vlada u Ljubljani dala garanciju da će Trbovljanska rudarska kompanija ispuniti uslove koje je vlada u Beogradu postavila. Ti uslovi su bili sljedeći:

»1. — Radnicima trbovljanskih rudnika moraju se bez odlaganja i daljih pregovora o povećanju cijena uglju izjednačiti prinadležnosti sa onima koje imaju rudari u državnim rudnicima u Velenju i Zabukovci;

2. — Trbovljanska rudarska kompanija mora, isto tako, radnicima isplaćivati potrebne povišice u smislu kako je to rečeno pod tačkom jedan;

3. — Radnici se moraju prihvatiti rada ako Kompanija pristane na pogodbe pod tačkom 1. i 2.;

4. — Od strane vlade biće formirana Komisija koja će na licu mjesta i na osnovu poslovnih knjiga i drugih potrebnih podataka raspraviti i odlučiti da li će i koliko biti potrebno povećavati cijene uglju usljed povećanja radničkih prinadležnosti⁷⁾.

U Bosni i Hercegovini štrajk je izbio nešto kasnije, jer su rudari bili malo strpljiviji. Preko Saveza rudarskih radnika Jugoslavije učinjen je posljednji pokušaj 20. XII kod Rudarskog odsjeka Zemaljske vlade u Sarajevu da se nekako dođe do sporazuma. Još jednom su u pismenoj formi rudarski radnici iznijeli svoje stanje i vrlo dokumentovano izložili nužnost i opravdanost podnijetih zahtjeva. Dva osnovna zahtjeva su glasila:

»1. — Da se za 30% povećaju nadnice svim rudarskim predradnicima, kopačima, pomoćnim kopačima, vozačima i sličnim kategorijama; za 45% majstorima i kalfama; za 45% svim ostalim radnicima«;

2. — Da se obiteljski doplatok povisi od 2 na 4 krune⁸⁾.

Iz predstavke se jasno moglo vidjeti da su zahtjevi rudarskih radnika bili ekonomskog karaktera, da se tiču nadnica i uslova rada. Koliko su oni bili opravdani, najbolje se može vidjeti iz tabele koja nam pokazuje razlike u cijenama životnim namirnicama u vremenu od 1. VIII do 1. XI 1920. godine⁹⁾.

7) »Socijalist — socijalističke radničke novine« br. 8, od 19. januara 1921, str. 3, Beograd.

8) »Glas slobode«, broj 276. od 21. 12. 1920. g.

9) A. Behmen: »Tuzlanski proces«, »Nova Evropa«, knj. VI, br. 10, str. 315.

Životne namirnice	Cijene		Razlika
	1. VIII kruna	1. IX kruna	
Brašno (o)	11	18	63 ⁰ / ₁₀₀
Brašno za kuvanje	10	16	60 ⁰ / ₁₀₀
Brašno za hljeb	8	14	75 ⁰ / ₁₀₀
Kukuruz	4,5	6,5	44 ⁰ / ₁₀₀
Kava	54	70	24 ⁰ / ₁₀₀
Šećer	50	57	41 ⁰ / ₁₀₀
Mast	46	65	41 ⁰ / ₁₀₀
Jaja	1,2	2,5	108 ⁰ / ₁₀₀
Mlijeko	4	6	50 ⁰ / ₁₀₀
Luk	3	6	100 ⁰ / ₁₀₀
Karbit	7,5	14	87 ⁰ / ₁₀₀
Drvo	110	220	100 ⁰ / ₁₀₀

Iz tabele se može zaključiti da su najosnovnije životne namirnice porasle u prosjeku za 60⁰/₁₀₀. Ali kad se ovome doda da cijene istih namirnica u vremenu od 1. novembra do 21. decembra 1920. godine nisu ostale iste već su skočile najmanje za još 20⁰/₁₀₀, onda izlazi da je razlika u cijenama artikala navedenih u gornjoj tabeli iznosila 80⁰/₁₀₀. A šta su tražili rudarski radnici? Oni su tražili da se njihove nadnice povećaju u prosjeku za 40⁰/₁₀₀, ali je Rudarski odsjek Zemaljske vlade za BiH odbio da dá odgovor predstavnicima rudarskih radnika, nego im je saopštio da će im kasnije odgovoriti.

Dan kasnije, tj. 21. decembra 1920. godine, Zemaljska vlada je odgovorila da ne može u potpunosti odgovoriti zahtjevima rudarskih radnika, nego samo djelomično.

Evo najvažnijih dijelova iz odgovora Zemaljske vlade u Sarajevu predstavnicima Saveza rudarskih radnika Bosne i Hercegovine:

1. — »Zahtjevu pod tačkom 1. ne može Zemaljska vlada da izađe u susret iz sljedećih razloga:

— Prema službenom saopćenju o kretanju pijaćnih cijena životnim namirnicama od tržnog povjerenika u Sarajevu u vremenu od 1. avgusta do 1. novembra 1920. g. te cijene su skočile za 15 do 20⁰/₁₀₀, povodom čega je Zemaljska vlada bila pripravna da dá odgovarajuću povišicu temeljne nadnice i skuparinskog doplatka kategorijama rudarskih radnika, i to: za 10⁰/₁₀₀ za predradnike, kopače pomoćne kopače, vozače i slične kategorije kod solara i željezara u Varešu; za 20⁰/₁₀₀ za majstore i kalfe; za 15⁰/₁₀₀ za sve ostale radnike, te da se obiteljski doplatak povisi od 2 na 4 kruna.

Dalje je u odgovoru stajalo da »ta povišica čini zadnju moguću koncesiju rudarskom radništvu s obzirom na pravilno finansijsko poslovanje ugljeno i rudokopa, kao i zato što su cijene uglja postale najvišu granicu i ne mogu se više da povisiju«¹⁰⁾.

¹⁰⁾ »Glas slobode«, broj 278, od 23. XII 1920. godine.

Kao što se vidi, najvažniji zahtjev — usklađivanje zarada rudarskih radnika sa cijenama životnih namirnica, Zemaljska vlada za BiH u Sarajevu nije usvojila. Odbila ga je gledajući jednostrano, s aspekta koji je njoj odgovarao. Svoj negativan odgovor zasnivala je na podacima pijačnih cijena u Sarajevu, a i ti podaci nisu bili ni približno tačni.

I ostale zahtjeve rudarskih radnika Zemaljska vlada je odbila bez iole čvrstih osnova.

Pod tačkom 3. zahtjeva rudarskih radnika traženo je da se radnicima odobri ista količina ugljena za kućne potrebe kao i činovnicima. Taj zahtjev je odbijen sa motivacijom »da bi to opteretilo ugljenokope za daljnjih 150 do 200 vagona uglja mjesečno, što bi značilo smanjenje preostalog procenta bruto prihoda na štetu uzdržavanja pogona rudo i ugljenokopa«¹¹⁾.

Na zahtjev pod tačkom 6. »da se nijedan radnik ne može otpustiti sa posla dok se njegova krivica koja bi povukla otpuštanje ne ispita«, vlada je odgovorila da se to protivi službenom redu koji vrijedi koli za radnike, toli za namještenike kod državnih rudarskih preduzeća u Bosni i Hercegovini, a nije prihvatljiv već i zbog toga što radniku pristoji pravo otkaza posla, dok bi se u protivnom to pravo poslodavcu oduzelo, a to se protivi službenom redu«¹²⁾.

Na zahtjev pod tačkom 7. da uprave rudokopa i ugljenokopa plaćaju podvoz radnicima koji se voze željeznicom kad dolaze na posao i kad se vraćaju s posla kući, vlada je odgovorila da je taj zahtjev previše uopšten, jer u Bosni ima veoma mali broj takvih radnika i morao bi ovaj zahtjev »da se konkretno postavi«¹³⁾.

U odgovoru Zemaljske vlade najkarakterističniji je bio zaključak u kojem se kaže:

»Kolektivni ugovor od 1. avgusta 1920. ostaje, naravno, do rješenja spora na snazi i Zemaljska vlada ga nije pogazila a niti nema namjere da ga pogazi«...

»... Zemaljska vlada pripravna je još uvijek da pristupi na provedbu predloženih poboljšica, koje je jedino u mogućnosti da da, a ako naslov (Savez rudarskih radnika, op. R. B.) unatoč toga i nadalje ustraje kod svojih pretjeranih zahtjeva, onda vlada otklanja svaku odgovornost za sve posljedice koje bi od toga mogle da nastanu, a odgovornost za to, koli pred radništvom, toli pred čitavim narodom, koji će usljed toga morati da strada, imaće da snosi sam naslov«¹⁴⁾.

Na čelu Rudarskog saveza nalazio se Mitar Trifunović Učo. On je bio i na čelu delegacije rudarskih radnika koja je Zemaljskoj vladi podnijela zahtjeve rudara.

Evo šta je Mitar Trifunović između ostalog napisao u »Glasu slobode« povodom odgovora Zemaljske vlade:

¹¹⁾ »Glas slobode«, br. 278. od 23. 12. 1920. godine.

¹²⁾ »Glas slobode«, isto.

¹³⁾ »Glas slobode«, isto.

¹⁴⁾ »Glas slobode«, isto.

Mi se ove odgovornosti ni najmanje ne plašimo, niti pak možemo odustati od naših podnijetih zahtjeva, jer su oni tako nužni i tako opravdani. Sve posljedice mogu pasti samo na Zemaljsku vladu, jer je ona pravi krivac svega, što je u stvari i sama najbolje dokazala ovim svojim odgovorom.

Zar zato što je Zemaljska vlada svojom birokratskom upravom upropastila rudnike u Bosni i Hercegovini i što ih iz dana u dan sve više upropaštava, što sama tvrdi priznajući da svi rudnici i danas rade sa deficitom, treba da snosi svu odgovornost pred radnicima i narodom Savez rudarskih radnika a ne Zemaljska vlada!¹⁵⁾

Kako je štrajk već bio u toku, počeo je 22. XII u Tuzlanskom bazenu, 23. XII u Brezi, Kaknju, Zenici i Mostaru, 24. XII u Lješljanimima i Ljubiji, vlada je, nemoćna da nešto drugo učini, počela prijetiti da će silom natjerati radnike na posao, jer štrajk nije samo ekonomskog već i političkog karaktera, i da će ga silom ugušiti — onako kako je to i željeznički štrajk bio ugušen.

Vlada se našla u teškoj situaciji. Čak je i sam predsjednik Zemaljske vlade u Sarajevu Milan Srškić počeo je da »savjetuje« rudarske radnike da stupe na posao pa da onda dođu, na pregovore, jer dok god oni budu štrajkovali, smatraće se političkim buntovnicima, koje će on silom znati da umiri. Dalje je prijetio da neće prezati ni od hapšenja samih narodnih poslanika koji budu »tjerali rudarske radnike u štrajk«.

Međutim, štrajk je tekao neometano. Izvještaji o štrajku rudara u svim bosanskim rudnicima govorili su o velikoj snazi štrajkaša.

»U Kaknju je obustava rada bila potpuna. Štrajkbrehera nema, vlasti nastoje da izazovu nered. Zatvorili su Radnički dom i ne daju da se radnici sastaju. Pristav Knežević je zabranio čak i izdavanje članskih knjižica novim radnicima članovima rudarske organizacije¹⁶⁾ ...«

U Kaknju je iz posebnih razloga štrajk bio dobro organizovan, jer je to bilo dobrim dijelom i djelo Đure Đakovića koji je tamo odlazio nekoliko puta. Iz jednog dokumenta koji je uputila Uprava rudnika u Kaknju Rudarskom odsjeku Zemaljske vlade u Sarajevu¹⁷⁾ vidi se da je Đuro Đaković u tri navrata boravio u Kaknju. Prvi put 17. decembra, kada je održao prvu konferenciju rudarskih radnika na kojoj je govorio o značaju borbe koja im predstoji u slučaju da se njihovi zahtjevi — povišica od 40% u prosjeku ne uvaži.

Drugi put Đaković je bio u Kaknju 22. decembra, kada je bila sazvana Druga konferencija na kojoj je bilo postavljeno pitanje hoće li radnici stupiti u štrajk ili ne. Đuro Đaković je najprije rastumačio njihovo bijedno stanje i pitao ih da li mogu živjeti sa nadnicom od 30 ili 40 kruna, na što su oni odgovorili da ne mogu i da će stupiti u štrajk. On je zatim radnike upozorio da moraju svuda kod strojeva, pumpi i drugih važnijih objekata i uređaja postaviti straže radi obezbjeđenja, jer bi u slučaju požara uprava rudnika svu krivicu za nastalu štetu svalila na njihova leđa.

¹⁵⁾ »Glas slobode«, isto.

¹⁶⁾ »Glas slobode«, br. 279. od 24. XII, 1920. godine.

¹⁷⁾ Original dokumenta u Arhivu Muzeja revolucije, Sarajevo.

Treći put Đaković je bio u Kaknju 26. decembra, ali se ovoga puta nije duže zadržavao među radnicima, jer ga je politički povjerenik režima pristav Knežević dao uhapsiti, bez obzira na njegov poslanički imunitet, zadržao ga u pritvoru punih pet časova, poslije čega je pod oružanom pratnjom sproveden u Sarajevo.

Izvjestaji o štrajku u ostalim mjestima bili su sličnog sadržaja. U Kreki, Zenici, Mostaru, Brezi (gdje je također dolazio Đuro Đaković) Lješljanima i drugim rudnicima, rudarski radnici su se dobro držali. Štrajk je bio opšti. Zato su uprave pojedinih rudnika činile sve da pronađu nove radnike, u čemu su imale vrlo malo uspjeha. Ako su nekoga i pronašli da im radi, bili su to mahom mlađi radnici — seljaci koji nisu bili vični poslovima u jami, te su svojim neznanjem pravili velike štete, tako da se na njih nije moglo računati, čak ni na onu prividnu pomoć koja je upravama rudnika bila potrebna radi demoralizatorskog dještva na rudare — štrajkaše.

Režim nije mirovao. Postepeno ali sigurno spremio je protivofanzivu. Ona se već mogla naslutiti iz redova cjelokupne buržoaske štampe.

Tako je list »Srpska riječ« — organ Radikalne stranke u Bosni i Hercegovini, u članku »Protiv države« tvrdila da je štrajk rudarskih radnika izričito političkog karaktera i da zbog toga država treba da upotrijebi sva sredstva da se on uguši.

Na ovako neistinite tvrdnje »Glas slobode« — organ KPJ za BiH je odgovarao ovim riječima:

»Radikalske sluge, okupljene oko »Srpske riječi«, najordinarnije lažete da je štrajk rudarskih radnika političkog karaktera. Evo dokaza: neka vlada poveća nadnice rudarskim radnicima za onoliko koliko su cijene životnim namirnicama skočile u vremenu od 1. VIII do danas, i štrajk će istoga dana prestati«¹⁸⁾.

I dalje: »Rudarski radnici ne traže 50% povećanja nadnica, već samo 30% za najveći broj radnika... Nije istina da radnici u Kaknju nisu htjeli da stupe u štrajk i da ih je na to natjerao poslanik Đ. Đaković, već je istina da u Kaknju radnici nisu stupili odmah u štrajk zbog toga što im to nije bilo saopšteno od Rudarskog saveza«¹⁹⁾.

Sva ostala buržoaska štampa donosila je napise protiv štrajka rudara. Na njenim stranicama ne pokušavaju se uopšte pobiti dokazi o nužnosti i opravdanosti zahtjeva rudara, već se naprosto iznose proizvoljne tvrdnje usmjerene na provociranje rudarskih radnika.

Tako »Narodno jedinstvo« u članku »Pokret bosanskih rudara«, koji je pisan u kancelariji Rudarskog odsjeka, govori da su radnici u svojim zahtjevima tražili povišicu za 50% i da je samo radništvo uvidalo neopravdanost svojih zahtjeva...«²⁰⁾.

»Jugoslavenski list« u članku »Neuspjeh rudarskog štrajka u BiH« govori da se u Kreki od 800 radnika njih 300 vratilo na posao, da se u Kaknju rad djelomično podržava, da u Zenici radi 300 ljudi itd.

¹⁸⁾ »Glas slobode«, br. 279 od 24. XII 1920. godine.

¹⁹⁾ Isto.

²⁰⁾ Isto.

»Zagrebačka riječ« je u provokacijama otišla najdalje. Ona pored ostalog kaže da rudarski radnici pored povišice plaće traže i zasnivanje »radničkih vijeća«, da je štrajk »političkog karaktera« i da su njegovi pokretači »ljudi koji nisu naši podanici«²¹⁾.

Novosadska »Sloboda« — organ socijalizdjajnika nije nimalo zaostajala iza »Zagrebačke riječi«. — Ona je donosila napise u kojima se otvoreno govori da se ovim štrajkom ne žele povećati nadnice rudarskih radnika, već da se još više pogorša politička situacija u zemlji, jer »vjeruju da će se kroz to postići njihov cilj — revolucija, koja bi u stvari bila građanski rat«²²⁾.

Na sva takva pitanja buržoaske štampe, komunistička i ostala napredna radnička i sindikalna štampa je ukazivala da je neophodno potrebno da se radnička klasa ujedinji, jer će samo složnim istupom moći dostojno da se oduži svima onima koji radničku klasu i njenu avangardu — KPJ — provociraju. Buržoaziji je bio cilj da obmane, s jedne strane, mnijenje, a, sa druge strane, i same rudarske radnike i da unaprijed priredi teren za sva nasilja koja budu preduzeta od strane Zemaljske vlade.

Zemaljska vlada, koja je bila na čelu svih provokatorskih akcija uperenih protiv štrajkaša, na sve je strane tražila pomagače. I našla ih je ne samo u cjelokupnoj buržoaskoj klasi i njenoj štampi već i u redovima klera. Jedan od najizrazitijih provokatora ove posljednje vrste bio je pop Jevrem iz Zenice. On je u nedjelju 26. XII poslije »svete službe« umjesto hrišćanske propovijedi prijetio prokletstvom majkama, ženama, sestrama, kćerima i sinovima rudara štrajkaša da natjeraju svoje sinove, muževe, braću i očeve koji su u štrajku da postanu štrajkbreheri i da se vrate na posao.^{21a)}

»Nije potrebno« — kaže se u »Glasu slobode« br. 280, od 27. XII 1920. godine — »upućivati sve popove koji rade kao on na njihov pravi posao, na njihove hrišćanske dužnosti, već samo naglašavamo da se čuva, ne božijeg suda, to se nas ne tiče, već Zemaljskog suda — Suda radnog naroda — koji ga može premjestiti za izvjesno vrijeme na službu, ne bogu, već ljudima u rudnik, da tu pored časlavca i trebnika nauči malo kopati ugalj i tada će nesumljivo imati više prave hrišćanske ljubavi prema onima koji danas sve stvaraju a plodove svoga rada ne uživaju«.

Buržoaska vlada je polako preuzimala inicijativu u svoje ruke. To joj je bilo moguće iz više razloga. U redovima KPJ, počevši od Vukovarskog kongresa, nastao je rascjep — izdvajanjem centrumaša otpočele su borbe lijevih i desnih u rukovodstvu itd.

Režim je pokušao najprije »razlozima« dokazati kako su zahtjevi rudarskih radnika »pretjerani« i neopravdani. A kad je tu pretrpio poraz, počeo je »efikasnije mjere«. Najprije je izdao naređenje da se svi rudarski radnici koji stanuju u državnim stanovima izbace sa porodicama napolje, i to usred zime za vrijeme božićnih praznika; zatim je zabranjeno seljacima i radnicima da u svoje stanove primaju izbačene porodice; naređeno je da se protjeraju

²¹⁾ Isto.

^{21a i 22)} Isto.

»stranci«, da policija silom natjera rudare — štrajkaše na rad, i to ne samo one koji su u štrajku već i seljake koji nikad nisu radili u rudniku, upotrebljavajući pri tome najsurovije mjere. Za sprovođenje tih »efikasnih mjera« nisu se uzimali u obzir nikakvi važeći propisi — hapšeni su komunistički narodni poslanici bez obzira na njihov poslanički imunitet; vršena su batinanja i kundačenja bez obzira na pol i godine starosti. Ali sve ove mjere nisu pokobile radnike. Rudarski radnici, klasno svjesni i prožeti najčvršćom proleterskom disciplinom i solidarnošću, ostali su čvrsto riješeni da istraju u borbi do kraja. Uvidjevši da sve ove mjere nisu urodile željenim plodom, Zemaljska vlada je odlučila da najgrubljom povredom prava radnika prisili rudare na posao. U ovome je jedino vidjela svoj spas. Jer, ići u susret njihovim zahtjevima, za nju bi značilo »kapitulacija države«, na taj bi se način »narušio državni autoritet«, a to se ni po koju cijenu nije moglo dozvoliti. Drugog izbora nije bilo.

Da bi se ovakvim mjerama vlade dala »zakonska osnova«, Presburo je donio najprije telegram u kome je najavljena Uredba o militarizaciji. Njegov tekst je glasio:

»Zastupnik ministra ruda i šuma G. Velizar Janković izradio je sporazumno sa ministrom vojnih i ministrom unutrašnjih djela uredbu o postupanju u slučajevima nereda, štrajkova i pobuna u rudnicima... radi obezbjeđenja proizvodnje uglja od koga zavisi saobraćaj i osvetljenje. Isto tako je ministar Željeznica donio Uredbu za slučaj štrajka na željeznicama. Uredbom je predviđeno militarizovanje i zavođenje vojnog postupka za počinjene krivice. Osoblju su za vrijeme militarizacije u rudnicima obezbijeđene sve ranije prinadležnosti izuzev onome osoblju koje se ne prijavi na vojnu vježbu. Uredbu je juče potpisao Ministarski savjet i kraljev namjesnik«²³).

Nešto kasnije donesena je i Uredba o militarizaciji. Nju je donijela Vesnićeva vlada na čudan i nedozvoljen način. Čekala je da se raspusti Konstituanta pa da je onda donese. »Takvu uredbu mogla je donijeti samo ona vlada« — pisao je Mitar Trifunović — »koja je nametnuta, koja nije ponikla iz Parlamenta koji je narod birao«^{23a}).

I dalje: »Ko da odgovara na ovakav postupak sutra kada Vesnićeva vlada padne?... Zar se može ugušiti, ma to bilo i najgrubljom silom, putem vojske i oružja, ono što je neophodno nužno za život, bez čega se ne može živjeti«. Zar mogu rudari goli i bos raditi najteže i najopasnije poslove? Kakav će to rad biti, ako ga uopšte bude bilo? Kakva će to proizvodnja biti? Vlasnici su se izbezumili i ne vode ni najmanje računa o ovome. Oni misle da se pomoću bajoneta može sve stvoriti, zaboravljajući da ovim svojim aktom stavljaju u pitanje ništa manje nego opstanak svih bosansko-hercegovačkih, a sa njima i ostalih rudnika u našoj zemlji«²⁴).

²³ i ^{23a}) »Glas slobode«, br. 281, od 28. XII, 1920. godine.

²⁴) Mitar Trifunović: »Samo tim putem«, članak u »Glasu slobode«, broj 281, od 28. 12. 1920. godine.

Ali kako buržoaziji nije smetao štrajk sam po sebi, nego i sve ono što se krilo iza njega i oko njega, a to je prije svega bila KPJ i njena revolucionarna aktivnost, to se niz »efikasnih mjera« nije zastavio na »militarizaciji«, nego se išlo još dalje. Krajem decembra 1920. godine proglašena je Obznana, a tokom iduće 1921. godine Zakon o zaštiti države i Vidovdanski ustav, po kojima su KPJ i sindikati okupljeni oko Centralnog radničkog sindikalnog vijeća stavljeni van zakona, njihova rukovodstva pohapšena, sva komunistička i radnička štampa zabranjena, arhive zaplijenjene i većim dijelom uništene, domovi oduzeti i opljačkani itd.

Dugo se buržoazija spremala za ovaj teški, ali ne i konačni odlučni udarac.

»Od generalnog štrajka željezničara aprila 1920. godine, koji je bio ugušen nasilnom militarizacijom štrajkaša, vlada se bavila pitanjem kako će stati na put revolucionarnom pokretu — Komunističkoj partiji i sindikatima krupisanim oko Centralnog radničkog sindikalnog vijeća...«²⁵⁾.

Vladajućoj buržoaziji je u prvom redu bilo stalo da onemogući veće štrajkaške pokrete, jer oni ometaju »konsolidaciju« i »privrednu obnovu«, odnosno težnju za povećavanjem mladog kapitala novostvorene države, koji se od 1920. godine počinje plasirati u industriji.

Od tada se protiv KPJ i radničkih sindikata planiraju iznimni zakoni i osnivaju razne građanske borbene organizacije. Poslodavci stvaraju svoja sindikalna vijeća. A kako je država i sama veliki poslodavac, to ofanziva kapitala počinje u znaku borbe između države i radništva zaposlenog u njenim preduzećima, naročito u rudnicima uglja«²⁶⁾.

Uspjesi koje je KPJ postigla najprije na opštinskim izborima (avgusta 1920) i na izborima za Konstituantu (novembra 1920) doprinijeli su da se krajem 1920. godine, prilikom izbijanja štrajka rudara u Sloveniji i Bosni i Hercegovini, vladajući krugovi konačno riješe da svoju zamisao — stavljanje radničkog pokreta van zakona — sprovedu u djelo.

»Buržoaziji je bio cilj još od ranije« — pisale su »Radničke novine« od 5. IX 1920. godine — »da uništi ne samo KPJ, komunističku ideju, nego da uništi u ekonomskoj borbi svu otpornu snagu proletarijata...« I dalje: »Nepregledne mase poluproletera i paupera koje sada još lutaju pretvoriće se ubrzo u ogromnu vojsku proletera, i bitka koju buržoazija sprema protiv radničke klase neće biti politička borba buržoaskih partija protiv KPJ kao protiv jednog političkog suparnika, već bitka između proletarijata i kapitalizma koji na kostima i krvi ogromnih masa radnog naroda želi da gradi veliku zgradu svoga cvjetanja...«²⁷⁾.

²⁵⁾ (M. S. Pljade: »Položaj radnika u Jugoslaviji i štrajk rudara u Bosni 1920«, »Nova Evropa, knj. VI, br. 10. od 1. XII, 1922. godine).

²⁶⁾ M. S. Pljade: na istom mjestu.

²⁷⁾ »Rudarske novine« — organ KPJ, Beograd, 5. XI, 1920. godine.

Strajk rudara u Bosni i Hercegovini (kao i onaj u Sloveniji) bio je tipičan štrajk za poboljšanje nadnica i za održanje stečenih prava potvrđenih Ugovorom od 1. VIII 1920. godine između Saveza rudarskih radnika i Rudarskog odsjeka Zemaljske vlade BiH — u kojem je jedan član obezbjeđivao radnicima da će se njihove nadnice poboljšati svaka tri mjeseca srazmjerno cijenama životnih namirnica. »Prema tome«, pisao je M. S. Pijade »štrajk je imao ekonomski karakter, ali kasnije, kada je vlada nastojala da ga svim silama slomi, primjenjujući pri tome najbrutalnija i najsravnija sredstva i proglasivši ga političkim, morao je štrajk dobiti karakter političke borbe. Militarizacija štrajkaša ne znači ništa drugo do odricanje prava štrajka. Hapšenja, protjerivanja i gonjenja štrajkaša i druge represalije koje su nad njima činjene — bili su to sve napadi na građanska prava i slobode, i režim koji to čini povodom jednog štrajka, sam mu je dao karakter političkog sukoba«²⁸⁾.

Strajk rudara imao je velike sličnosti sa štrajkom željezničara aprila 1920. godine. Ne samo po tome što su oba počela radi nepoštovanja ugovora nego i po sili koju je država upotrijebila da pokret uguši. Jedino je razlika bila u tome što je gušenje rudarskog štrajka u Bosni upotrebom sile bilo mnogo brutalnije. Kod obadva je primijenjena ista mjera — militarizacija, čiji je prvi član glasio:

»U slučaju pobune, štrajka ili za slučaj konstatovanja pripreme za ovo među osobljem zaposlenim u rudnicima u kraljevini ministar vojni, na prijedlog ministra šuma i ruda i ministra unutrašnjih djela ukazom će pozvati na vojnu vježbu potreban broj rudarskih službenika i radnika, zaposlenih ili nezaposlenih na rudnicima u godinama starosti od 18 do 50 godina, i to za vrijeme dok potreba bude trajala«²⁹⁾.

Na osnovu ovakve uredbe hapšenja i progona rudara vršeni su po svim rudnicima u Bosni. Tu se umiješala policija, žandarmerija, vojska i »narodna garda« regrutovana zbrda-zdola. Pljačkana je imovina radničkih i sindikalnih organizacija, što je dovodilo i do fizičkih obračuna i velikih žrtava, a to se najoštrije ispoljilo u poznatoj husinjskoj buni 1920/21. godine, o čemu će kasnije biti više govora.

Ni Beogradska vlada kao ni Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu nije se obazirala na javno mnijenje građana, na protestne skupštine radničkih organizacija širom zemlje, nije se koristila iskustvima drugih zemalja u sličnim situacijama, nego je u svojoj bezobzirnosti išla do kraja.

Organizovane protestne skupštine solidarnosti sa rudarima — štrajkašima od strane strukovnih saveza radničkih organizacija: željezničara, grafičara, građevinara, monopolskih radnika i ostalih, organizovanih širom zemlje, Zemaljska vlada je nastojala da rasturi i umanjiti njihov značaj.

²⁸⁾ M. S. Pijade: isto.

²⁹⁾ M. S. Pijade: isto, str. 312.

Na sve takve skupštine u Sarajevu, Mostaru, Zenici, Tuzli, B. Luci i drugim mjestima u Bosni i Hercegovini ona je upućivala svoje agente i policiju da umanje njihov značaj, da ih i raspuste ukoliko to bude potrebno. No, i pored svih preduzetih mjera od strane vlade, policije i drugih organa, sve su one održane i pružile moralnu podršku rudarima — štrajkašima. Bilo je pokušaja od strane »zvonaša« ili potpisnika »Manifesta opozicije« da tok protestnih skupština okrenu u drugom pravcu, ali su takvi pokušaji pod pritiskom radnika bili osujećeni.

Na nekim protestnim skupštinama kao npr. željezničara u Sarajevu, svih radnika u Zenici i još nekim, zahvaljujući prisustvu policijskih agenata i njihovim intervencijama, donesene su oštrije rezolucije od onih koje su bile od strane rukovodstava pojedinih organizacija predložene. Sa tih skupština rezolucije su slate najčešće na adresu ministra šuma i ruda, ministra sobračaja, ministra socijalne politike; zatim na adresu predsjednika Zemaljske vlada za BiH u Sarajevu, vladi u Beograd itd.

Pa ipak Zemaljska vlada u Sarajevu nije iz tog izvlačila nikakve pouke, nego je po direktivama Vesnićeve vlade nastavila represalije, i to takve represalije koje su Jugoslaviju stavile na prvo mjesto u svijetu. I stvarno, pisao je Mitar Trifunović u »Glasu slobode«³⁰⁾, »Jugoslavija je u prenošenju javnih državnih tereta na leđa radnika na prvom mjestu u svijetu. Ali je ta ista Jugoslavija posljednja kad treba poći putem socijalne i pametne politike«.

U mnogim člancima objavljenim u »Glasu slobode« Trifunović nije propustio da široku javnost upozna sa položajem rudarskih radnika.

Tako je u jednom članku napisao i ovo:

»Nijedna kategorija radnika nije u takvom očajnom materijalnom položaju kao rudarski radnici. Šikane i kazne koje dnevno na stotinjak radnika iznose hiljade kruna; izbacivanje bez razloga sa posla, beskrajno mizerne nadnice koje su daleko ispod minimuma za život, onesposobljenje i smrtni slučajevi na radu bez ikakvih naknada — to su uslovi pod kojima već dvije godine rade rudarski radnici i trpe.

Ko u ovo ne vjeruje neka samo ode u Zenicu gdje radi 1.750 rudara i sve će ovo vidjeti na licu mjesta. Tu se vide formalno bosi i goli ljudi. Prema tim i takvim ljudima, koji se stotinama metara spuštaju u zemlju da iz njene utrobe izvade ono bez čega društvo ne može živjeti, vlada nastupa dželatski, jer neće ni da čuje njihov zahtjev da im se nadnice povise«³¹⁾

»Dvadeset hiljada rudara u čitavoj zemlji sa pet puta toliko članova njihovih porodica ustalo je i štrajkuje« — pisao je Trifunović u jednom drugom članku — »ne za nacionalizaciju rudnika

³⁰⁾ Mitar Trifunović Učo: »Samo tim putem«, članak u »Glasu slobode« broj 279. od 24. XII, 1920. god.

³¹⁾ Mitar Trifunović Učo: »Razlozi« vlade, članak u »Glasu slobode« broj 280, 27. XII, 1920. godine.

pod upravom svojih organizacija kao rudari u Engleskoj; ne za trideset sati nedjeljnog radnog vremena kao američki rudari, već za direktnu odbranu svojih ugroženih života³²⁾.

U rješavanju zahtjeva rudarskih radnika u Bosni i Hercegovini postojala su dva osnovna principa, od kojih je po mišljenju Saveza rudarskih radnika Bosne i Hercegovine trebalo poći: »princip života« i »princip finansijske moći«.

»Princip života« bilo je nemoguće zaobići a da se ne dovedu u pitanje bitni uslovi opstanka radničke klase, najdragocjenijeg elementa u proizvodnji. »Na žalost« — pisao je Mitar Trifunović — »bosanskohercegovačkoj vladi fali taj socijalno-ekonomski smisao i ona bi htjela da policijskom mađioničkom batinom skine sa dnevnog reda pitanje egzistencije radničke klase...«^{32a)}.

Osnova sa koje je ona polazila bila je materijalna moć, finansijska mogućnost, ali ne stvarna mogućnost, nego takva koja ostaje poslije zadovoljavanja ličnih interesa buržoasko-činovničkog aparata.

Zbog toga Mitar Trifunović s punim pravom konstatuje³³⁾ da vlada uopšte nije ozbiljno isticala niti shvatila privrednu politiku u cjelini u tadašnjoj Jugoslaviji. »Jer baš i kad bi ugljenokopi pokazivali pasivnost to ne daje za pravo vladi da stane zatvorenih očiju pred tim pitanjem. Budućnost naše ekonomske politike leži najvećim dijelom u razvijanju naših privrednih bogatstava na koja se sad mora bacati, da bi se ubuduće imali sigurni prihodi i stvorila mogućnost za što intenzivniji ekonomski razvitak naše zemlje«. I dalje, na istom mjestu:

»Princip finansijske mogućnosti« morao je da se zasniva na takvoj privrednoj politici u odnosu na rudarsku proizvodnju i ljude tamo zaposlene, a ne sa njihovih leđa iscjeđivanjem posljednjeg atoma snage izvlačiti što više kapitala.

Za bosansku i centralnu vladu mnogo je bilo lakše naći vanredni kredit od šest stotina miliona dinara za poboljšanje položaja činovnika nego najviše deset miliona za mogućnost obnove proizvodne snage radničke klase. Ako baš i postoje opravdani finansijski razlozi, po kome pravu vlada traži samo i isključivo od radničke klase da podnosi te i takve žrtve, dok ih ne podnose ostali društveni redovi?

Međutim, pasivnost rudnika ne postoji. Opšta privredna politika kod nas, naročito u rudnicima, vodi se na taj način što se u sva preduzeća ne ulaže kapital, već samo radnički životi. Tu politiku vlada planski sprovodi. U Glavnoj rudarskoj direkciji u Beogradu rečeno je predstavnicima rudarskih radnika: da prvo treba stvoriti kapital pa onda tražiti bolje uslove rada. Znači, na radničkim kostima kapitalistička klasa i vlada misli da zasnuje svoju ekonomsku politiku«...^{33a)}.

Isto tako je bila ispravna konstatacija Mitra Trifunovića, da »Ultimatum Rudarskog saveza nije prepad već popuštanje«, jer su

³²⁾ Mitar Trifunović: »Rudari u odbrani života«, članak u »Glasu slobode«, br. 279, 24. XII 1920. god.

^{32a)} Isto.

³³⁾ ^{33a)} Mitar Trifunović: isto.

rudarski radnici istakli iste zahtjeve kao i 15. novembra, a ranije je predloženo i utvrđeno da su od tog vremena pa do izbijanja štrajka ožijene životnim namirnicama poskočile za novih 20 i više procenata.

Pa, ako je na sve to vlada tražila kapitulaciju štrajka pa onda pregovore, potpuno je jasno da je to za ionako iznurene i obespravljene rudare i cijelu radničku klasu Jugoslavije bilo zaista previše.

»Vlada je imala mračne umišljaje« — zaključio je Mitar Trifunović³⁴⁾.

I zaista, na njih nije trebalo dugo čekati. Represalije su uslijedile ubrzo poslije izbijanja štrajka. Najprije u Kaknju, Kreki i Zenici, a zatim i u ostalim rudnicima u Bosni i Hercegovini (Mostaru, Varešu, Ljubiji, Lješljanima). Na krvave nalete žandarmerije, policije, vojske i na brzu ruku regrutovane »narodne garde«, rudari su odgovorili istom mjerom. Ko je mogao, i pored velike discipline, visokog morala i ostalih osobina koje su krasile rudarske radnike, da mirno posmatra pljačku njihovih domova, zlostavljanje žena i djece; izbacivanje iz njihovih vlastitih domova drugova koji su ranije izbačeni iz državnih stanova, protjerivanje istih u druga mjesta i slično? Vladi i njenim organima teško je bilo da shvate radničku solidarnost. Vlada nije mogla da shvati da je pružanje pomoći drugovima u nevolji osnovni nepisani zakon koji mora da vlada u rudarskim oknima.

Represalije su otpočele odmah po izbijanju štrajka, tj. prije donošenja Uredbe o militarizaciji.

U Zenici su, na primjer, već 25. 12. 1920. godine policijski organi otjerali grupu iskusnijih rudara u policijsku kasarnu i tamo ih zlostavljali. Dva dana kasnije ovo se ponovilo nad jednom drugom većom grupom.

U Brezi je situacija bila ista. U Kaknju, Varešu, Ljubiji, Lješljanima, takođe.

U rudnicima Tuzlanskog bazena represalije su bile najstrašnije, zločini najcrniji.

Vijesti o zločinima vršenim nad rudarima i njihovim porodicama nisu redovno stizale u Sarajevo, gdje je bilo sjedište Saveza rudarskih radnika na čelu sa Mitrom Trifunovićem. Strašna slika svega onoga što se dešavalo u Tuzlanskom bazenu mogla se sagledati tek kasnije — na sudskom procesu rudarskim radnicima. Zemaljska vlada je najprije izdala naređenje da se svi rudnici oko Tuzle blokiraju vojskom, žandarmerijom, policijom i »narodnom gardom«. Zatim je naredila da se prekinu sve telefonske, saobraćajne i druge veze, tako da su štrajkaši ostali sami, bez podrške svoga rukovodstva³⁵⁾.

Zemaljska vlada je činila sve, ne birajući sredstva, da štrajk uguši. Ona nije razmišljala o posljedicama koje će pogoditi privredu zemlje. Štrajk je za nju bio »političkog karaktera« i prema njemu je trebalo postupiti sa svom bezobzirnošću.

³⁴⁾ Mitar Trifunović: isto.

³⁵⁾ »Glas slobode«, br. 282, od 29. 12. 1920. godine.

Rukovodstvo štrajka je upozoravalo Zemaljsku vladu i javnost da policija i vojska ne smiju imati ništa sa štrajkom, jer nije njihovo da regulišu radne odnose. To je stvar odgovarajućih državnih organa — u prvom redu Rudarske direkcije, Ministarstva šuma i ruda i Ministarstva socijalne politike. Ali svi ovi organi nisu učinili gotovo ništa. Naprotiv, ostavili su sudbinu radnika vojsci i policiji.

Šta je činio Savez rudarskih radnika poslije blokade rudnika da se obavijesti o stvarnoj situaciji u Tuzli, odakle su posljednjih dana decembra 1920. godine stizale svakakve vijesti? — Ranije je rečeno da su štrajkaši u Tuzli bili najbolje organizovani, pružali su najžešći otpor policiji, vojsci i »narodnoj gardi«. Njima je, po ocjeni Saveza, trebalo pružiti potrebnu pomoć. Jer u ostalim rudnicima, usljed preduzetih »mjera«, štrajk je počeo da jenjava. Tuzla je bila u centru pažnje. Tamo je Savez rudarskih radnika htio da usmjeri svoju pomoć, materijalnu i moralnu.

Zbog toga je Mitar Trifunović 28. 12. 1920. poslao u Tuzlu željezničkog službenika — komunistu Božu Petrovića — da izvidi situaciju i da se brzo vrati sa izvještajem o stvarnom stanju. Smatrao je da će njemu u željezničkoj uniformi biti najlakše da uđe u Tuzlu³⁶⁾.

Na put je krenuo istog dana i ujutro 29. 12. našao se u Tuzli. Na polasku mu je dato 10.000 kruna da preda štrajkaškom odboru kao pomoć porodicama stradalih i siromašnih rudara^{36a)}.

U Tuzli se malo s kim moglo povjerljivo razgovarati. Većina rudara je bila već pohapšena i zatvorena. Manji broj je pobjegao u šume okolnih sela, jer se kod kuća nisu smjeli zadržavati, pošto su selima krstarili »gardisti« sa vojnicima i žandarmima. Nekako je uspostavio vezu sa jednim mlađim radnikom — komunistom i jednom drugaricom koja je bila sekretar ženske partijske organizacije. Od njih se saznalo šta se sve desilo u Husinu i okolnim selima (Ljubača, Lipnica i dr.).

Izveštaj nije mogao podnijeti, jer je i sam uskoro bio uhapšen. Ali iz njegovih sjećanja se vidi da je štrajk u Tuzlanskom bazenu počeo 22. 12. Odluku o početku štrajka saopštio je sekretar rudarske organizacije u Kreki Tomo Anđelić, koji je već sutradan, 23. 12. bio uhapšen u Tuzli i sproveden u Beograd, tako da je na sebe svu orga-

³⁶⁾ Božo Petrović: Štrajk rudara 1920. godine — Sukob na Husinu, Memoarska građa IRP, str. 1 i 2.

^{36a)} DAS PU BiH, pov. br. 1129, 6. XII 1922. godine.

Iz pomenutog dokumenta vidi se da je Božo Petrović primljeni novac predao Ferdi Komušancu, radniku kod veletrgovca Ante Tadića u Tuzli, kome se Petrović obratio za informacije o štrajku kao svom rođaku. Novac mu je predao tek poslije povratka iz Kreke gdje su tražili Marića, štrajkaškog odbornika. Iz zapisnika o saslušanju Komušanca (zapisnik je sastavni dio navedenog dokumenta) kod gradskog i sreskog načelstva u Tuzli, vidi se da je to bilo 31. XII 1920. god. Tog istog dana Petrović je otišao u Solinu, gdje je sačekao voz i krenuo za Doboju. Komušanac je otišao poslom u Bukinje. Tu je na željezničkoj stanici bio uhapšen i 2. I 1921. g. sproveden u Tuzlu. Novac mu je poslije objašnjenja o porijeklu oduzeo sresko načelstvo u Tuzli.

nizaciju štrajka preuzeo formirani štrajkaški odbor na čelu sa Franjom Rezačom, Željeznikom, Marijanom Divkovićem — Sirovicom, Tunjom Miljanovićem i drugima.

Štrajkaški odbor je preduzeo sve mjere obezbjeđenja: postavio straže na opasnim mjestima i kod pumpi, obezbijedio dovoljno namirnica, i očekujući da će radnici iz Kolonije biti izbačeni iz državnih stanova, donio je odluku da im se obezbijedi smještaj kod ostalih rudara. Na osnovu toga su rudari Husina, Ljubače, i Lipnice kolima preselili njihove porodice i stvari u svoje kuće, prije nego što je okružni načelnik Tuzle — Grudić poslao žandarme da ih izbace iz državnih stanova i protjeraju u njihova rodna mjesta.

Kad je Grudić saznao da nema radnika u Koloniji (ovi su pretežno bili Slovenci) kao i da će se 25. 12. održati skupština štrajkaša — kod kuće jednog rudara u Husini, poslao je veću grupu žandarma, policije i »gardista: da pohvataju rudare — Slovence. Rudari se još nisu bili svi ni prikupili kad su primijetili približavanje žandarma i policije. Donesena je odluka da se pruži oružani otpor. Ovakva odluka donesena je zbog toga što su »gardisti« dan-dva ranije vršili zlodjela po selima i ubili jednog radnika.

U toj borbi smrtno je ranjen žandarm Risto Reljić, koji je ubrzo podlegao.

Kad je to saznao okružni načelnik Grudić, poslao je vojsku na Husinu i naredio da se svi rudari pohapse i dovedu u Tuzlu³⁷).

Nastala je prava hajka hapšenja rudara — štrajkaša. Pri hvatanju i sprovođenju u Tuzlu vršena su najokrutnija batinanja i zlostavljanja štrajkaških žena i djece. Preko 800 ljudi je pretrpjelo teške batine, a oko 2.000 je bilo dovedeno u zatvor.

Da bi slika »postupka« prema uhapšenim štrajkašima bila što jasnija, poslužiću se sjećanjima i dvojice starih husinskih rudara, članova štrajkaškog odbora — Tunje Miljanovića i Marijana Divkovića — Sirovice — od kojih je ovaj posljednji preminuo 6. avgusta 1964. godine u 83. godini života.

Sirovića je u svojim sjećanjima, između ostalog, rekao i ovo:

»Mi štrajkaši smo bili provocirani i odlučili smo da pružimo otpor, jer nismo mogli podnijeti da naše drugove — Slovence koje su nazivali »stranci« bacaju iz stanova na ulicu, uništavaju njihovu skromnu imovinu, bezobzirno postupaju prema članovima njihovih porodica itd. Natjerali smo grupu žandara, policije i nekolicine oboružanih civila iz Tuzle, koji nisu bili radnici, i postavili smo svoje straže oko sela Husina. Kada su nešto kasnije jednog našeg druga uhvatili i ubili, (radnika Kovačevića op. R. Brčić), odlučili smo da ga osvetimo i u jednoj kraćoj borbi, sutra dan, u kojoj je bilo i puškaranja, neko od rudara, najvjerovatnije Jure Kerošević, ubio je žandara Ristu Reljića. Poslije toga je došla vojska sa topovima, opkolila selo, upala u naše domove i počela masovno da nas hapsi. Mene su uhapsili u kući. Kako su znali da sam štrajkaški odbornik, odmah su me stavili na muke, kako bi me prisilili da odam vođe štrajka i ime »ubice« žandara. Povelili su me sa ostalim u Komandu

³⁷) Božo Petrović: isto.

mjesta. Putem su me stalno tukli. Izbili su mi nekoliko prednjih zuba, razbili glavu, slomili ruku. Iz rane u glavi krv je tekla potokom. Često su me prali hladnom vodom i konačno u polusvijesti doveli u Komandu, gdje je mučenje nastavljeno. Trajalo je punih šest dana³⁸⁾.

Tunju Miljanovića su uhapsili sa većom grupom rudara i zajedno s bratom u grupi povelu u Tuzlu u Zapadni logor (danas vatrogasni dom, op. R. B.). Putem su ga tukli kundacima i sabljama. Pored vojnika tukli su ga i »orjunaši« (pripadnici »narodne garde«, op. R. B.). Kada su ih dotjerali svezane po dva u logor, »stražari su pitali da li je za njih gotova »večera«, jer su »gladni«. Ima »popare«, odgovorili su vojnici u logoru. A ta »popara« se sastojala u udaranju po glavi »kelešinom« (dio od topa u obliku debele krive sablje), od čijeg su udarca mnogi padali u nesvijest³⁹⁾.

Sukob na Husinu i sve što je kasnije slijedilo izazvalo je veoma ogorčenu mržnju radnika i građana Tuzle prema okružnom načelniku Grudiću i njegovom kumu Miloradu Draškoviću, tadašnjem ministru unutrašnjih djela, koji je Grudića postavio na taj položaj. »Svi pokušaji« — kaže u svojim sjećanjima Božo Petrović⁴⁰⁾ — »da se Grudić premjesti iz Tuzle, ostali su bezuspješni. Radnici i građani su došli do uvjerenja da se samo ubistvom Draškovića i Grudića mogu riješiti zla u koje su zapali. Ta se mržnja i takvo uvjerenje osjećalo u cijeloj zemlji. Kada sam se vratio u Sarajevo, saznao sam da je atentat na tu dvojicu bio pripremljen. Kada je ubijen Drašković, svima radnicima je odlaknulo, osjetili su veliko zadovoljstvo, iako se to desilo poslije zabrane djelovanja KPJ i radničkih sindikata. Pravo je čudo kako je Grudić izmakao. Kolika je mržnja prema toj dvojici dželata bila u Tuzli, Kreki, Husinu i u cijeloj državi vidi se po tome što je sam atentator Draškovića, Alija Alijagić, bio iz Bijeljine a ne iz Tuzle, gdje su radnici stradali, kao i prilikom sahrane Alije Alijagića u Zagrebu kada je grobnica morala nekoliko puta da se prazni od nabacanog cvijeća Zagrepčana. Vanjski svijet se, takođe, mnogo zainteresovao za događaje u Husinu. Tako je smrtna kazna Juri Keroševiću bila zamijenjena sa 20 godina robije intervencijom francuskih socijalista, koji su tada bili na vlasti«.

Štrajk rudara u Bosni i Hercegovini imao je svoje finale u događajima na Husinu, po čemu ga neki nazivaju i husinska buna. U ostalim mjestima trajao je dvije, a u Tuzlanskom bazenu četiri sedmice. Posljedice štrajka su ostavile vidan trag na organizaciju rudara stare Jugoslavije. Napredna štampa kod nas i u svijetu donosila je stalno komentare i nekoliko godina poslije završetka štrajka; najprije o mučenjima rudara prilikom njihovog hapšenja; zatim o »Procesu« koji je protiv njih pokrenut; poslije toga vođen je pravi »politički rad« za spasavanje na smrt osuđenog Jure Keroše-

³⁸⁾ Marijan Divković-Sirovica, Sjećanja na štrajk rudara u BiH 1920. g. i husinsku bunu, Memoarska građa IRP, Sarajevo.

³⁹⁾ Tunjo Miljanović: Sjećanja...

⁴⁰⁾ Božo Petrović: isto.

vića i napokon donošeni su svakodnevno napisi o položaju rudarskih radnika u Jugoslaviji.

Sam štrajk je definitivno završen u drugoj polovini februara 1921. godine, tačnije 17. januara⁴¹⁾, ali time nije bio kraj i patnjama rudarskih radnika.

U ostalim krajevima kraljevine SHS i svim mjestima u Bosni i Hercegovini Obznana je presjekla redovni tok štrajka jer su radnici pušćanim cijevima vraćeni na posao⁴²⁾. »I dok je u svim drugim rudarskim mjestima — pisalo je u »Organizovanom radniku« — stvar svršila bez krvi i drugih žalosnih i sramotnih posledica, u Tuzli nije moglo proći bez krvi i nepravilnosti...«⁴³⁾. U Sloveniji je vlast posmatrala štrajk kao sredstvo za ekonomsko poboljšanje rudarskih radnika, koji su tamo uz razboritu intervenciju lokalnih vlasti sa uspjehom sproveli reviziju Ugovora i postigli djelomičnu

⁴¹⁾ Tačan datum završetka štrajka teško je precizno odrediti zbog toga što su rudari bili pohapšeni ili su se razbjegli po šumama. Većina uhapšenih rudara je zadržana kraće vrijeme u zatvoru i poslije toga upućena na posao, dok je 350 rudara zadržano u zatvoru i protiv njih će tek u 1922. godini biti pokrenut sudski proces. Prema tome, 17. januara 1921. godine, kada je i posljednja grupa rudara vraćena na posao, može se smatrati kao završetak štrajka u Bosni i Hercegovini.

Ovdje treba dodati da je na osnovu sačuvanih dokumenata, a njih je inače vrlo malo, teško odrediti tačan datum završetka štrajka. S jedne strane zbog toga što su izvještaje o stanju štrajka u pojedinim rudnicima pisali u rudarskom odsjeku Zemaljske vlade za BiH u Sarajevu i slali politički povjerenici režima koji su istovremeno čuvali svoja dobro plaćena radna mjesta, a s druge strane zbog toga što su izvještajima o broju vraćenih na posao bili obuhvaćeni i novi radnici prisilno dovedeni militarizacijom rudnika.

Tako je iz dokumenata — DAS, ZV za BiH broj 1.316 od 4. I 1921, broj 1358 od 5. I 1921, broj 1388 od 6. I 1921. i broj 1501 od 8. I 1921. godine vidi kretanje broja uposlenih radnika u rudnicima:

rudnik:	Broj uposlenih rudarskih radnika:			
	31. XII	3. I	4 i 5. I	6. I
Kreka	650	847	957	997
Zenica	528	728	1.059	652
Kakanj	624	601	622	652
Breza	554	547	600	613
Mostar	228	236	245	256
Maslovar	180	180	180	150
Banja Luka	49	120	103	180
Ugljevik	94	100	90	90
Svega:	3.017	3.359	3.856	4.248

U istim dokumentima stoji da je proizvodnja uglja dostigla % proizvodnje prije izbijanja štrajka, što bi analogno išlo u prilog tvrdnji da je i broj onih koji su se vratili na posao zaključno sa 6. januarom 1921. godine iznosio 2/3. Međutim, ta tvrdnja nije tačna. Samo je u Zenici i Tuzlanskom bazenu štrajkovalo više od 4.500 rudarskih radnika (u Zenici 1.750, Tuzlanskom bazenu oko 3.000), dok je ukupan broj štrajkaša u svim rudnicima Bosne i Hercegovine iznosio oko 8.000.

⁴²⁾ »Organizovani radnik«, br. 30. od 12. februara 1922. godine.

⁴³⁾ Isto.

povišicu svojih nadnica. U Bosni i Hercegovini, međutim, te razboritosti kod Zemaljske vlade nije uopšte bilo. Naprotiv, sam predsjednik Zemaljske vlade Milan Srškić prijetio je da će silom natjerati rudare na posao, govoreći da vlada »ima dovoljno mitraljeza«⁴⁴. I samo uz punu podršku Zemaljske vlade BiH, kao i centralne vlade u Beogradu, okružni načelnik za Tuzlu Grudić mogao je osnovati »narodnu gardu« sastavljenu isključivo od Srba⁴⁵), »koja je preuzela vlast nad životom i imetkom radnika rudara Hrvata-katolika i muslimana i provodila najveća nasilja nad njima, njihovim ženama, decom i imetkom...«⁴⁶).

»Srpska riječ« je u svom članku »Rudarski proces u Tuzli«⁴⁷) dala pravu sliku »narodne garde« pravdajući njene postupke prema rudarima time što su njene pristalice smatrale da je »pobuna« seljaka-rudara bila »plod duboke mržnje na sve što je srpsko«, da su oni odgojeni kao »zakleti neprijatelji srpskog naroda, da je sloboda koju im je donijelo oslobođenje, njihovo ropstvo...«⁴⁸). Zbog ovakvih shvatanja i tretiranja štrajka rudara u Tuzlanskom bazenu, štrajk je kršten kao »Karlitička komunistička pobuna«⁴⁹).

Upravo zbog toga ekstremni velikosrpski elementi, okupljeni oko »Srpske riječi«, tražili su vješala za svih 350 optuženih rudara protiv kojih je 11. januara 1922. godine pokrenut sudski proces.

Proces protiv tuzlanskih rudara naišao je na snažne proteste široke javnosti, a posebno u redovima proletarijata. Na mnogim protestnim skupštinama u gotovo svim većim mjestima, raskrinkavana je buržoaska vlada i njen odnos prema rudarima, tako da je istina o štrajku i njegovom ekonomskom karakteru, zatim o postupcima okružnog načelnika Tuzle Grudića i njegove »narodne garde« prema rudarima doprla do posljednjeg građanina u Kraljevini SHS. Mnogi opozicioni političari režima i istovremeno protivnici KPJ, svojim izjavama u štampi takođe su kritikovali postupak koji se primjenjivao prema rudarima, zahtijevajući da se rudari puste iz zatvora a da se Grudiću i njegovoj »narodnoj gardi« sudi, jer su oni jedino odgovorni za sva zla koja su se u Tuzlanskom bazenu dogodila.

U 1922. godini, za vrijeme »rudarskog procesa« samo je vodeći liste ilegalne KPJ — »Organizovani radnik«, koji je pod uredništvom Moše Pijade izlazio u Beogradu, donio preko četrdeset napisa. Komunistička i ostala napredna štampa u Hrvatskoj, Srbiji, Sloveniji, Bosni i Hercegovini i ostalim krajevima, nije u tome, takođe, zaostajala.

⁴⁴) »Glas slobode« br. 278, od 23. XII 1920.

⁴⁵) »Organizovani radnik« br. 30. od 12. februara 1922. godine.

⁴⁶) Isto.

⁴⁷) »Srpska riječ«, od 12. februara 1922. godine.

⁴⁸) Isto.

⁴⁹) Pripisivano je štrajkašima, koji su pretežno bili katolici — Hrvati, da su se pobunili s namjerom da izvrše državni prevrat i povrate na prijesto Habsburšku Monarhiju na čelu sa Karlom. Po Karlu, habsburškom princu, koji je u to vrijeme živio van granica Austrije, pokret aristokratskih krugova za obnovu Austro-Ugarske Monarhije nazvan je »karlizam«.

Brojne akcije proletarijata u zemlji i inostranstvu naročito za spasavanje života na smrt osuđenog Jure Keroševića, objavljivane u vidu napisa, rezolucija, izjava pojedinaca i slično, sa prikazivanjem suštine i toka štrajka rudara, bile su s jedne strane najbolja istorijska obrada štrajka, a s druge, buržoaskog režima stare Jugoslavije. Evo nekoliko najkarakterističnijih podataka:

— U izjavi koju je u »Hrvatskoj slogi« dao dr Ivan Pavičić, tadašnji narodni poslanik, pravnik i političar⁵⁰⁾ pod naslovom »Rudarski proces u Tuzli«, vidi se da su rudarski radnici u Bosni, usljed opšte skupoće a na temelju kolektivnog ugovora, tražili povišicu nadnica, ali pošto nisu naišli na razumijevanje kod rudarskih uprava, stupili su u štrajk. U daljnjem toku izjave govori se o »narodnoj gardi« i okružnom načelniku Grudiću i njihovom brutalnom postupku prema rudarima, zatim se daje osvrt na pisanje »Srpske riječi«, koja je zahtijevala smrtnu osudu — vješala za sve rudare — čime je u stvari htjela unaprijed uticati na odluke suda, što je u sudskoj praksi nedozvoljeno. Dr. Pavičić na kraju izjave kaže da su pisanja »Srpske riječi« najveća drskost i »atentat na naše sudstvo« i da je »teško svakom narodu u kome ne živi i ne vlada pravda i sudska samostalnost«, ali »imajući povjerenja u naše sudstvo — zaključuje autor izjave — »koje je ogromnom većinom na svom mestu i gluho na ovakve sulude glasove šovena, očekujemo mirno i bez strasti pravonijek sudstva«⁵¹⁾.

— Dr Juraj Šutej, kao pravobranilac optuženih rudara⁵²⁾, u svojoj izjavi⁵³⁾ daje oštru osudu na napise u »Srpskoj riječi« i iznoseći činjenice koje su izbile tokom rasprave, izvodi slijedeći zaključak: »Kad se danas nakon više od godinu dana promatra taj događaj na Husinu na osnovu činjenica utvrđenih tečajem rasprave, onda ostaje samo jedna bleđa slika toga kobnog događaja koji je prema službenim informacijama tadašnjih upravnih faktora imao da bude početak dogovorenog komunističkog prepada, koji je imao da sruši dotadašnje državno ustrojstvo. Mi koji smo taj događaj saznali najprije iz službenih novina pobojali smo se tada da nismo možda i s nepravom posumnjali u upravnički talenat tadašnjeg okružnog načelnika Grudića, koji je, prema tim službenim izvještajima, tom zgodom spasio, ako ne cijelu državu, a ono sigurno tuzlanski okrug.

Danas smo uvjereni o protivnom!

Cio taj događaj izazvan je zločinačkim upravnim metodama jednog nesposobnog upravnika koji bi zapravo morao da sjedi na optuženičkoj klupi mjesto današnjih optuženih« ...

⁵⁰⁾ Izjava je iz »Hrvatske sloge« preštampana i objavljena u »Organizovanom radniku« br. 30, str. 2-3, 12. februara 1922. godine.

⁵¹⁾ Isto.

⁵²⁾ Dr Juraj Šutej je kasnije bio jedna od vodećih ličnosti HSS-a i jedan od članova vlade Maček-Cvetkovića i Dušana Simovića 1939. godine odnosno 1941. godine i član Prve privremene vlade DFRJ od 7. marta 1945. godine.

⁵³⁾ »Organizovani radnik« broj 30 od 12. februara 1922. godine — izjava preštampana iz »Hrvatske sloge«.

— U članku »Na vešala zbog štrajka!«⁵⁴⁾ između ostalog rečeno je i ovo: »I svi progoni, svi užasi dugotrajnog terora bili su buržoaziji nedovoljni. Ona hoće da u radničkoj klasi utuče i poslednju pomisao na ponovno okupljanje i pribiranje snage, i poslednju iskru borbenosti. I samo zato ona stvara procese na sve strane, u Tuzli i Travniku«⁵⁵⁾ rudarskim radnicima, i Novom Sadu željezničarima i podiže vešala da njima dovrši svoj organizovani napad na radničku klasu. Caristička Rusija preselila se na obale Save i Dunava, sibirski vešala preneti su u Jugoslaviju...«

Napisi u komunističkoj štampi povodom akcije za spasavanje Jure Keroševića bili su još oštriji. Iz njih se najjasnije može sagledati, pored ostalog, izdajnička uloga »centrumaša«, koji su odmah poslije zabrane KPJ i sindikata okupljenih oko Centralnog radničkog sindikalnog vijeća, uz pomoć režima prigrabili imovinu Partije i osnovali novu Socijalističku radničku partiju Jugoslavije i režimski »Glavni radnički savez«.

U članku »Krvavo saučesništvo«⁵⁶⁾ u kojem je najprije prikazan cijeli tok »procesa« rudarima i Juri Keroševiću, čiju je smrtnu presudu Vrhovni sud u Sarajevu potvrdio, opširno se govori o suštini Glavnog radničkog saveza, ko je on, čiji je i kome služi.

Dvadeset drugog oktobra 1922. g. trebalo je da se održi zajednički protestni zbor beogradskog proletarijata protiv smrtnne presude Juri Keroševiću i presude ostalim osuđenim rudarima iz Kreke i da zajednička delegacija Međusaveznog sindikalnog odbora i Glavnog radničkog saveza preda nadležnim faktorima zajedničku rezoluciju koju će zbor izglasati.

Glavni radnički savez je telefonski obavijestio MS. odbor da ne pristaje na takvu akciju. Zašto? Zbog toga što je smatrao da je to isključivo politička akcija. »Pa, gospodo — kaže se u članku Krvavo saučesništvo — »zar nas niste kroz dvadeset godina učili da je svaka ekonomska akcija u isto vrijeme i politička, i obratno? Šta sad bežite od takvih akcija, kad tražite ujedinjenje, čak i organizovano? Znači, vi imate osećanje samo za proleterske kase, koje ste navikli da pljačkate... i zbog toga morate da budete lojalni prema režimu, a ništa vas se ne tiču proleterske glave koje treba da padnu... Na koji način ćete objasniti proletarijatu da i vaše ruke nisu umrljane proleterskom krvlju?... Vama nije stalo što o vama misli proletarijat, već šta misli režim. Vaše su ruke zaista krvave. Vaše je lice umrljano proleterskom krvlju još onog momenta kad ste izdali proletarijat i nasrnuli na njegovu krvavo stečenu imovinu, koju ste već proćerdali...«⁵⁷⁾.

Akcijama radničke klase u zemlji za spasavanje Keroševića pridružila se i radnička klasa u gotovo svim evropskim zemljama, naročito u Francuskoj, Njemačkoj, Bugarskoj i drugim. Na opšti

⁵⁴⁾ »Organizovani radnik« br. 33, 23. II 1922. godine.

⁵⁵⁾ U Travniku je vođen »sudski proces« rudarima učesnicima štrajka u Zenici.

⁵⁶⁾ »Organizovani radnik« br. 104, od 26. X, 1922. godine.

⁵⁷⁾ »Krvavo saučesništvo« — članak u »Organizovanom radniku« broj 104, str. 1. od 26. X, 1922. godine.

pritisak vlada je bila primorana da preinači ranije donesenu smrtnu presudu na kaznu 20 godina robije. Tako je akcijom jugoslovenskog i internacionalnog proletarijata bio spasen rudarski radnik Jure Kerošević, čiji je život visio o koncu samo na osnovu iskaza jednog svjedoka od njih 350, koliko ih je bilo izvedeno pred sud. Od 350 radnika-rudara osuđeno je još 16 rudara na ukupno 10 godina, tri mjeseca i sedam dana zatvora⁵⁸⁾.

Pored žandarma Riste Reljića, koji je poginuo u jednoj borbi između žandarma i rudara, životom je platilo još šest rudara: Blaško Kovačević, imao je 42 godine, iza njega je ostalo devetoro djece, Tunjo Grgić, 43 godine, otac petoro djece, (umro u zatvoru od zadobijenih batina policije i »narodne garde«); Franjo Božić, 41 godinu, otac petoro djece (umro od rana kod kuće); Petar Ilić, 33 godine, otac četvoro djece (umro od zadobijenih rana kod kuće u februaru 1922. godine); Mato Pavljašević, 51 godinu, otac troje djece (nađen leš u kući januara 1922); Šimo Čranjić, otac jednog djeteta (umro od rana kod kuće u februaru 1921) i Ivo Pavljašević, 18 godina (umro od uboja nakon 18 mjeseci)⁵⁹⁾.

Međutim, time nije bila iscrpljena lista žrtava štrajka. Na stotine rudara i članova njihovih porodica bilo je premlaćeno. Mnogi su ostali bogalji cijelog života. Među takvima je bilo najviše mlađe omladine — sinova i kćeri rudara, članova štrajkaškog odbora i rukovodilaca sindikalnih podružnica.

Na kraju, u zaključku, potrebno je ukazati na neke najvažnije momente zbog kojih štrajk nije uspio. Pored toga potrebno je nešto reći i o samom karakteru štrajka, njegovom tretmanu za vrijeme trajanja i neposredno poslije završetka.

Štrajk rudarskih radnika u BiH nije uspio. U Sloveniji je djelomično uspio zbog toga što ga je režim liberalnije posmatrao. Naime, pokrajinske vlasti — pokrajinska vlada sa svojim organima i uprave rudnika su mnogo trezvenije gledali na štrajk, smatrali su ga ekonomskom borbom za poboljšanje života i rada rudara. Međutim, u Bosni i Hercegovini štrajk rudara su, i Vlada u Beogradu, i Zemaljska vlada za BiH u Sarajevu tretirale kao političku akciju Komunističke partije čiji je cilj bio rušenje postojećeg poretka⁶⁰⁾. O tome najbolje svjedoče sve ranije navedene mjere koje su protiv rudara i njihovih porodica, a posebno rudara »stranaca« bile preduzete. Zbog takvog gledanja štrajk iz više razloga nije ni mogao imati uspjeha:

1. — Opštepolutička situacija u zemlji krajem 1920. godine nije bila povoljna za revolucionarni radnički pokret na čelu sa Komunističkom partijom i Centralnim radničkim sindikalnim vijećem Jugoslavije, bez obzira na uspjeh postignut na parlamentarnim izborima u novembru 1920. godine, kada je KPJ u borbi političkih partija bila treća sa 58 poslaničkih mjesta u Konstituenti. Ova činje-

⁵⁸⁾ »Pre pet godina« — članak u »Organizovanom radniku« broj 90, str. 2, 31. XII 1925. godine.

⁵⁹⁾ Asim Behmen: »Tuzlanski proces« — članak u »Novoj Evropi«, knj. VI, broj 10, str. 307-318.

⁶⁰⁾ »Glas slobode« broj 278. od 23. XII 1920. g.

nica je u očima mnogih komunista izgledala sama po sebi dovoljna za uspjeh i ove akcije, tj. rudarskog štrajka, koji je KPJ pripremila i organizovala. Konstituenta je smatrana kao mjesto gdje će biti moguće rješavati, kao i u ostalim državama, sve probleme koji su značajni za privredni, politički i društveni razvitak zemlje. A šta je predstavljao Parlamenat u Kraljevini SHS? Gotovo ništa! Ovdje je dovoljno ponoviti riječi Mitra Trifunovića: »Vesnićeva vlada je donijela uredbu o militarizaciji rudnika. Čekala je da se najprije raspusti Konstituenta... To je mogla donijeti samo ona vlada koja je nametnuta, koja nije ponikla iz Parlamenta koga je narod birao«⁶¹).

2. — Uredba o militarizaciji, a nešto kasnije Obznana, presjekli su normalan tok štrajka u Bosni i Hercegovini. Pošto je štrajk od strane režima okarakterisan kao smišljena akcija komunista uperena protiv postojećeg državnog poretka, uslijedile su iznimne mjere, koje su same po sebi uslovile neuspjeh štrajka. Neki izvještaji lokalnih organa vlasti o političkoj situaciji neposredno poslije završetka štrajka govore o bojazni Zemaljske vlade u Sarajevu pred takvom »akcijom« komunista⁶²) i iz njih je vidljivo da je štrajk rudara bio samo jedan od povoda zabrane KPJ i sindikata okupljenih oko CRSVJ. U oba ova izvještaja, kao i u nekim drugim, govori se o mjerama preduzetim protiv komunista koji su imali bilo kakve veze sa štrajkom rudara.

3. — Materijalna baza Saveza rudarskih radnika BiH nije bila dovoljna da bi se moglo do kraja istrajati u borbi za ostvarenje podnijetih zahtjeva. Štrajkaši-rudari su predstavljali najslabije plaćeni dio radničke klase, i već sama ta činjenica bez potrebnih sredstava nije bila dovoljna garancija za uspjeh.

4. — Štrajk je i poslije nasilnog ugušivanja tretiran kao smišljena akcija komunista, i sve mjere koje su kasnije preduzimane protiv štrajkaša i njihovih rukovodstava bile su usmjerene na opštu zabranu svega onoga što se tada smatralo da stoji u bilo kakvoj vezi sa radom komunista odnosno organizacija Komunističke partije i Centralnog radničkog sindikalnog vijeća Jugoslavije. Zbog toga su bili inscenirani »procesi« u Tuzli, Travniku i drugim mjestima i tražene najoštrije presude.

»ЗАБАСТОВКА ШАХТЕРОВ БОСНИИ И ГЕРЦЕГОВИНЫ В 1920 ГОДУ« РЕЗЮМЕ

Забастовка шахтеров Боснии и Герцеговины является по своим размерам составною частью всеобщего движения шахтеров Королевства СХС в конце 1920 года и была одним из поводов энергичных мер против КПЮ и полного запрещения ее деятельности.

Забастовка вспыхнула потому, что был отброшен »Временный регламент, на основании которого ревизия договора между предпринимателем

⁶¹) Mitar Trifunović: »Samo tim putem«, članak u »Glasu slobode« broj 281. od 28. XII 1920. године.

⁶²) DAS ZV BiH, broj 2.155, 449/1.921. upućeni od okružnih načelstava B. Luke odnosno Zenice Zemaljskoj vladi Sarajevo.

и рабочими должна была делаться после каждого трех месяцев в случае повышения или снижения цен продуктов питания.

«Временный регламент» вступил в силу первого августа 1920 года. Потому что Правление шахт при правительстве Боснии и Герцеговины, несмотря на значительный рост цен продуктов питания, после трех месяцев не пригласило представителей Союза шахтеров пересмотреть договор. Союз шахтеров БиХ потребовал повысить заработную плату рабочих и служащих шахт в среднем на 40% и повысить помощь семьям с 2 до 4 крун. В требовании указывалось, что цены продуктов питания от 1. 8. до 1. 11 поднялись в среднем на 60%.

После отказа правительства удовлетворить требование шахтеров во всех угольных бассейнах начались забастовки. Против бастующих были предприняты самые жестокие меры. Было приказано сразу всех забастовщиков и их семьи, которые жили в казенных квартирах, выбросить на улицу, прогнать из Боснии и Герцеговины всех рабочих из других краев Югославии (особенно словенцев). На основании Указа о милитаризации полиция заставляла забастовщиков работать, в шахты гнали и всех пленных от 18 до 50 лет, которые никогда не были шахтерами. В подавлении забастовки участвовали: армия, полиция, жандармы, русские эмигранты-белогвардейцы из армии Врангеля и на скорую руку созданная «Народная гвардия», в которую были призваны шовинисты, пропащие и сомнительные типы. Введение Обзаны еще больше усилило нажим реакции и удушило забастовку. Только шахтеры угольного бассейна Тузла настойчиво продолжали забастовку. Правда о событиях в Тузле была открыта позже, в 1922 году, когда 350 шахтеров-забастовщиков были выведены перед суд. Забастовщики были спасены от смертной казни, благодаря солидарности мирового рабочего класса и рабочего класса Югославии во главе с КПЮ, которые вели политическую борьбу за освобождение забастовщиков и выдающегося организатора забастовочного движения Юры Керовича, приговоренного к смерти. Смертная казнь Керовичу заменена двадцатилетней каторгой, а из 350 шахтеров 16 шахтеров на всех вместе получили десять лет, два месяца и семь дней тюремного заключения.

Radnički pokret u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini 1921. godine

Uroš Nedimović

UVOD

Poslije proglašenja ujedinjenja jugoslovenskih zemalja u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca 1. decembra 1918. bosanskohercegovačka Socijaldemokratska stranka je dala inicijativu za obrazovanje jedinstvene revolucionarne radničke partije Jugoslavije. Ova inicijativa, kao i uspon klasnog radničkog pokreta u zemlji pod uticajem unutrašnjih i vanjskih revolucionarnih kretanja (oktobarska i mađarska revolucija), dobija svoju potvrdu na VI zaključnom kongresu Socijaldemokratske stranke i VIII kongresu Glavnog radničkog saveza Bosne i Hercegovine 17. aprila 1919, a realizuje se 20-23. aprila 1919. g. u Beogradu na Kongresu ujedinjenja socijaldemokratskih partija Srbije, Bosne i Hercegovine, Dalmacije, dijela članova Socijaldemokratske stranke Hrvatske i grupe socijalista iz Vojvodine, Crne Gore i Makedonije, obrazovanjem Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista). 23. aprila 1919. g. održan je u Beogradu Kongres sindikalnog ujedinjenja, na kome je osnovano Centralno radničko sindikalno vijeće kao rukovodstvo Ujedinjenog klasnog sindikalnog pokreta Jugoslavije.

Organizacije Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) u Bosni i Hercegovini djelovale su poslije Kongresa u vrlo složenim društveno-političkim uslovima, jer se ovdje narod politički grupisao po konfesijama, oko partija koje su imale vjersku i nacionalnu bazu. Te političke grupacije od početka stvaranja države djelovale su kao nesamostalan faktor i išle za vodećim političkim, uglavnom neprogresivnim formacijama u zemlji.

U Bosni i Hercegovini, zemlji sa 84,36% seoskog stanovništva, gdje poslijeratne uredbe i zakoni nisu mogle dosljedno da riješe najkrupnije društveno-političko pitanje ovih krajeva — agrarno — građanske partije, poslije jenjavanja revolucionarnog poleta, nastojale su da učvrste svoj uticaj na selu, a Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista) djelomično je ostvarivala uticaj samo

na onaj dio seljaštva koji je povremeno bio zaposlen u industriji.

Dio buržoazije se bavio zeleništvom, a drugi špekulacijama i time vrši akumulaciju kapitala; buržoazija je ulagala neznatna sredstva u proizvodnju, te su se zbog toga sporo uklanjale poslijeratne privredne teškoće. To je najviše pogađalo radnike i seosku sirotinju: cijene životnih namirnica bile su u stalnom porastu, a nezaposlenost se povećavala. Borba sindikalnih organizacija za poboljšanje životnih uslova radnika predstavljala je garanciju da će se povećati broj sindikalno organizovanih radnika, jer je ugroženi proletarijat iskorišćavao svaki momenat da se bori, a to je jačalo revolucionarnu Partiju i sindikate: u aprilu 1919. u Bosni i Hercegovini je bilo 25.000, a početkom 1920. oko 30.000 članova sindikata. SRPJ(k) u Bosni i Hercegovini je brojala aprila 1919. god. 6.078, a 1920. g. 7.000 članova¹⁾. Radnički pokret Bosne i Hercegovine u ovome periodu je podijeljen na krilo marksističkog i krilo reformističkog smjera (ovaj drugi zastupala je Socijaldemokratska organizacija oko lista »Zvono«). Ona sarađuje sa buržoazijom i predstavlja začetak budućeg reformističkog pokreta u ovim krajevima i pokazuje tendenciju razilaženja u stavovima sa KPJ u vezi s pitanjima izvođenja socijalističke revolucije u Jugoslaviji.

Poslije Kongresa ujedinjeni bosanskohercegovački radnički pokret se spremio da proslavi 1. maj 1919. Ministarski savjet je zabranio proslavu, što je dovelo do generalnog štrajka radnika Sarajeva, Mostara, Zenice i Travnička 30. aprila 1919. Uprkos vladine zabrane, Prvi maj je proslavljen 1919. u Bosni i Hercegovini, a za vrijeme štrajka i proslave izvršena su hapšenja radnika, partijskih rukovodilaca i članova (zatvoreno je oko 3.000 komunista, radnika i Izvršni odbor Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) za Bosnu i Hercegovinu); zabranjeno je djelovanje radničkog pokretu i prestao je izlaziti »Glas slobode«.

Na zahtjev sindikalnih organizacija Jugoslavije zabrana je ukinuta polovinom juna 1919. i omogućeno je ponovno djelovanje radničkog pokretu Bosne i Hercegovine. Obnovljeni klasni radnički pokret Bosne i Hercegovine, zajedno sa jugoslovenskim pokretom, pridružio se protestu evropske radničke klase 20. i 21. jula 1919. zbog namjera Antante da silom uguši osnovane sovjetske republike u Rusiji i Mađarskoj i time dao svoj prilog proleterskoj internacionalističkoj solidarnosti.

Do Drugog kongresa Partije u Bosni i Hercegovini se razvijaju tarifno-štrajkačke i protestne akcije pod rukovodstvom Partije i Jedinstvenih sindikata; najznačajnije akcije protestnog karaktera bile su skupštine proletarijata od 17. avgusta 1919. (za zahtjevom da se raspusti Državno vijeće, da se sazove Ustavotvorna skupština i da se provede demobilizacija vojske), te skupštine protiv skupoće; niz tarifno-štrajkačkih akcija. Štrajkački pokreti i protestne skupštine radnika prinudile su režim da donese Uredbu o osmosatnom radnom danu (oktobar 1919) i da prizna pravo štrajka, a radnici u mnogim

¹⁾ »Glas slobode«, br. 82, 89, Sarajevo 1919, br. 24, 121/1920; »Borba«, marksistički časopis, knj. I, br. 1, Beograd 1923, M. S. Pijade; »Jedno važno partijsko pitanje«, 7.

preduzećima izvojevali su kolektivne ugovore. Zahvaljujući ovakvom naglom razvitku radničkog pokreta, 1. maj 1920. je mogao biti proslavljen u Bosni i Hercegovini sa oko 15.000 učesnika.

Poslije osnivačke konferencije Saveza komunističke omladine Jugoslavije u Zagrebu 10. oktobra 1919, obrazuju se u Bosni i Hercegovini mjesna udruženja Saveza, i do kraja 1920. godine djelovalo je 5 udruženja i 2 povjereništva. Napredni omladinski pokret najčvršći korijen hvata među srednjoškolskom omladinom, koja u znak solidarnosti, štrajkovima izražava negodovanje protiv nasilja policije nad beogradskom i zagrebačkom omladinom (štrajk đaka Sarajeva i Mostara aprila 1920). Skojevci, zajedno sa članovima Partije, učestvuju u tarifno-štrajkačkim akcijama i time znatno doprinose razvitku klasnog radničkog pokreta. Prvi kongres Skoja, održan u Beogradu 10-14. juna 1920, dao je vidnog podstreka razvitku ove organizacije u Bosni i Hercegovini.

Pored djelatnosti omladine, zapažen je rad organizacije žena — komunista i dječje grupe »Budućnost«, jer su pomagali akcije koje je organizovala Partija.

Drugi kongres Partije održan u Vukovaru 20-24. juna 1920, značio je završetak procesa organizacionog ujedinjenja revolucionarnih snaga u Jugoslaviji, ali i otvorenu manifestaciju oportunističke centrumaške struje u njoj, koja je idejno stajala na pozicijama reformizma. Na Kongresu je ova struja ostala u manjini, ali poslije Kongresa ona otvoreno istupa protiv revolucionarne linije Komunističke partije, i u narednim mjesecima one se potpuno razilaze²⁾. Nedostatak vlastite revolucionarne tradicije, veliko socijaldemokratsko naslijeđe i opšta ekonomsko-politička i kulturna zaostalost, doveli su do toga da se znatan dio rukovodećeg kadra radničkih organizacija Bosne i Hercegovine, koji je po socijalnom sastavu bio pretežno činovnički, stavi na stranu centrumaša, tj. postane zajedno sa reformistima iz Srbije nosilac centrumaške struje u Komunističkoj partiji. Zbog toga rukovodeću ulogu u partijskoj organizaciji Bosne i Hercegovine i revolucionarnih snaga uopšte preuzima grupa partijskih aktivista sa Đurom Đakovićem na čelu.

Poslije Drugog kongresa pod rukovodstvom Komunističke partije radnički pokret je zabilježio niz uspjeha političkog i ekonomskog značaja: poboljšan je ekonomski položaj radnika, održan je niz protestnih skupština, tarifno-štrajkačkih akcija zbog nepoštovanja

²⁾ Diferenciranje radničkog pokreta u vrijeme njegove plime 1919. i 1920. na lijevo krilo marksističko-lenjinističke orijentacije, i centrumaško krilo, koje je stajalo na pozicijama II internacionale, po socijalnom sastavu iz reda činovnika, dovelo je do otvorenog raskida pojavom Manifesta opozicije oktobra 1920, u kome su napadnute odluke Vukovarskog kongresa i rukovodstvo Komunističke partije zbog usvajanja marksističko-lenjinističkih stavova u pitanju revolucije. (O centrumašima vidi: »Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije«, Beograd 1963. ćirilica, 72-74; Vitomir Korać: »Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji«, knj. I, Zagreb 1929. 280;

»Naša sporna pitanja« — Manifest opozicije Komunističke partije Jugoslavije, Beograd 1920).

kosmosatnog radnog dana (održane su skupštine posvećene uspjehu Komunističke partije na opštinskim izborima u Srbiji i skupštine protiv projekta Uredbe o redu i radu, na kojima je učestvovalo oko 10.000 lica, zatim agitacione partijske skupštine pred izbore za Konstituantu itd.).

ŠTRAJK RUDARA BOSNE I HERCEGOVINE — HUSINSKA BUNA — DONOŠENJE OBZNANE

Tokom 1919. i 1920. godine režim u Kraljevini SHS ostvario je izvjesnu unutrašnju stabilnost i učvrstio se. To, kao i otvoreno istupanje centrumaša protiv Komunističke partije, što je slabilo jedinstvo radničkog pokreta, bili su dovoljna garancija vladi Kraljevine SHS da će uspjeti u progonima klasnog radničkog pokreta. Zbog toga je buržoaski režim započeo oštar obračun sa radničkim štrajkovima krajem 1920. godine. Tada je bio izbio veliki štrajk rudara Slovenije i Bosne i Hercegovine, koji je ugušen početkom januara 1921. U okviru ovoga štrajka izbila je lokalna pobuna rudara Tuzle krajem decembra 1920. u selu Husini — (husinska buna), gdje su se rudari sklonili i započeli borbu protiv žandarmerije. Štrajk rudara i husinska buna ugušeni su sa najvećom surovošću: radnike i njihove porodice Uprava rudnika je izbacila iz stanova po najhladnijem vremenu, protjerano je više od 100 Slovenaca — rudara, a zatvoreno je preko 400 rudara i seljaka³⁾.

Narastanje revolucionarnih snaga u Kraljevini SHS, pod rukovodstvom Komunističke partije, predstavljalo je opasnost za režim velikosrpske buržoazije. To je izazvalo pojavu vladine Obznane 29/30. decembra 1920.⁴⁾, kojom je zabranjen rad svim političkim, ekonomskim i kulturnim organizacijama radničkog pokreta pod rukovodstvom KPJ. Obustavljeno je izlaženje njihovih listova, a svi radnički domovi su zatvoreni. Ovim aktom vlada je u javnosti optužila komuniste: da su spremali državni udar za 30. decembar 1920, da su htjeli ubijati ministre, pljačkati banke itd.⁵⁾.

³⁾ Generalni štrajk rudara Bosne i Hercegovine, (od 22. decembra 1920. do početka januara 1921), kao nastavak štrajka rudara Slovenije, zbog toga što radnici nisu dobili traženu povišicu nadnica, izbio je kao posljedica neuspjelih pregovora vođenih 15. novembra 1920. između Rudarskog odsjeka Zemaljske vlade u Sarajevu i Saveza rudarskih radnika Jugoslavije (Republički arhiv Sarajevo — u daljem tekstu RAS, Zemaljska vlada Prez. br. 124, 125 i 265/1921; Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, br. 5, Beograd 1921, 8-9, u daljem tekstu Sten. beleške; Jovan Vujatović: »Husinska buna«, Sarajevo 1955; Đukić Branko i Slobodan Dinović: »Husinska buna«, Beograd 1958).

⁴⁾ Nevenka Bajić, u »Pregledu učešća žena u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine do Obznane 1921. godine«, Glasnik Arhiva i Društva arhivista BiH Sarajevo 1962, pogrešno je napisala u naslovu članka da je Obznana donesena 1921. godine.

⁵⁾ »Politika«, br. 4565, 4562/1921, »Hapšenja u Beogradu«, »Radničko pitanje« 2.

U Bosni i Hercegovini Obznana se strogo sprovodila. Zemaljska vlada je 30. decembra 1920. naredila svim potčinjenim vlastima »... da se komunističke organizacije odmah rasture i da se njihovo funkcionisanje zabrani; da se njihov imetak i arhiva oduzme; izlaženje, rasturanje i prodaja sviju njihovih listova, brošura i ostalih publikacija da se zabrani i spriječi; da se pozovu štampari, knjižari i trgovci da odmah predađu vlastima sve publikacije koje imaju«⁶⁾. Obznana se najdosljednije sprovodila u sarajevskom i mostarskom okrugu⁷⁾.

Pojavu Obznane Komunistička partija nije dočekala spremna (usljed velikih sopstvenih slabosti: nepovezanost radničke klase sa seljačkim stanovništvom, njena nedovoljna izgrađenost i pretjerana vjera partijskog rukovodstva u buržoasku zakonitost) i nije pružila organizovani otpor, (bilo je nekoliko izolovanih akcija u Zagrebu i Vukovaru⁸⁾, niti je sačuvala svoje organizacije i povukla ih u ilegalnost. Ona je bila razbijena, mada je krajem 1920. imala 350 organizacija po gradovima i selima, u kojima je bilo učlanjeno oko 30.000 verifikovanih članova⁹⁾. Prije zabrane Komunistička partija nije imala organizovan ilegalni aparat, i zbog toga su sve organizacije pod rukovodstvom KPJ prvih dana Obznane razbijene, a policijska vlast i građanska čaršija svom žestinom su počeli uništavati arhive partijskih i radničkih organizacija u mnogim mjestima Bosne i Hercegovine. U Tuzli je spaljena crvena zastava, a u Sarajevu uz pomoć policije arhiva partijske organizacije. »Nastalo je divlje proganjanje radnika. U svim mestima svaki radnik koji je ma šta u radničkom pokretu predstavljao ili govorio o komunizmu i radničkoj organizaciji, proteran je, zlostavljan i zatvaran. To je činjeno jednim delom inicijativom vlasti, a većim delom denuncijacijom režimske čaršije«¹⁰⁾.

Najvažniji i prvi cilj je bio zatvaranje radničkih domova: 31. decembra 1920. zatvoreni su radnički domovi u Trebinju (gdje je

⁶⁾ RAS ZV Prez. br. 13596/1920.

⁷⁾ Načelstvo okruga sarajevskog izdalo je 31. decembra 1920. cirkular sreskim uredima i ispostavama u kome je naredeno: »... da se nad radom i kretanjem komunističkih vođa i njihovih agitatora organizuje odmah najstrožija kontrola, a kretanje... van mjesta u kome žive, ne može se nikako dozvoliti, sem u slučaju stvarne potrebe, koja ne stoji ni u kakvoj vezi sa njihovom političkom akcijom...« (RAS ZV Prez. br. 166, 618/21).

⁸⁾ U Vukovaru su radnici pružili otpor policiji braneći Radnički dom, a u Zagrebu su izvedene demonstracije (»Pregled«, 77).

⁹⁾ Na III i IV kongresu Kominterne je izneseno da je Komunistička partija krajem 1920. imala 80 i 85.000 članova (Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta, Beograd, Kominternu, kutija II, reg. br. 69, »Izveštaj o stanju Partije«, 1); »Slobodna reč« (br. 13, Beograd 1922, »Jedna godina radničkog sindikalnog pokreta«, 9) takođe donosi da je Komunistička partija imala krajem 1920. oko 80.000 članova.

¹⁰⁾ »Slobodna reč«, br. 4, Beograd 1921, M. »Položaj radnika u Bosni«, 9-10; RAS ZV Prez. br. 922/21, Sreski načelnik Trebinje — Zemaljskoj vladi.

arhiva pretražena), u Bihaću¹¹⁾ i Doboju (s konfiskacijom partijske arhive), a sljedećeg dana su pohapšeni najistaknutiji komunisti¹²⁾. Zabranjeno je djelovanje i partijskoj organizaciji Vareša i Bosanske Krupe¹³⁾ 1. januara 1921. zatvoreni su radnički domovi u Konjcu (arhiva je zaplijenjena) u Sjetlini i Sokocu s konfiskacijom štampanih spisa; u Bosanskom Novom arhiva je zapaljena; u Mostaru je početkom 1921. zapečaćen Radnički dom i sve prostorijske u kojima su djelovale radničke organizacije; zaplijenjena je arhiva, zastave i imovina; uhapšeni su i protjerani mnogi članovi KPJ, a naročito oni koji su se istakli u revolucionarnom radu¹⁴⁾. Hapšenje komunista zbog posjedovanja komunističke literature (u Cazinu), pretraživanje njihovih stanova u (Kulen-Vakufu i Drvaru), provođenje policijskih uviđaja protiv 29 komunista u Doboju januara 1921, koji su osuđeni na izgon, predstavljalo je brzu akciju policijskih vlasti protiv komunista: već do 20. januara 1921. one su završile istragu nad njima¹⁵⁾.

Istim progonima kao i KPJ bio je izložen Savez komunističke omladine Jugoslavije¹⁶⁾ i sve ostale ekonomske, političke i kulturne organizacije koje su bile pod rukovodstvom Komunističke partije.

Obznanom su bile zabranjene sve sindikalne organizacije u Bosni i Hercegovini, a prije njene pojave na ovom teritoriju je djelovalo 16 strukovnih sindikalnih organizacija ujedinjenih u Centralno radničko sindikalno vijeće Jugoslavije, u čijim redovima je

¹¹⁾ Partijska organizacija Bihaća brojala je 30. decembra 1920. godine 60 komunista; poslije Obznane odmah se raspala, a sekretar organizacije Pero Hrvacanin istupio je iz Partije i odrekao se članstva u njoj. Slično su učinili i drugi komunisti, i ova organizacija do početka 30-ih godina se nije obnovila (RAS ZV Prez. br. 364 i 922/21, Sreski načelnik Trebinje — Zemaljskoj vladi).

¹²⁾ Partijska organizacija sreza Doboja brojala je 30. decembra 1920. 600-700 članova, a njeni povjerenici djelovali su u Maglaju, Gračanici i na nekim željezničkim stanicama (RAS ZV Prez. br. 719, 922/21, Sreska ispostava Doboja — Zemaljskoj vladi).

¹³⁾ Partijska organizacija Bosanske Krupe brojala je na dan prestanka djelovanja 45 članova. Tog dana pretreseni su stanovi partijskih rukovodilaca Branka Culibrka, Hasana Terzića i zaplijenjena je partijska arhiva (RAS ZV Prez. br. 922/21, Sreski ured Bosanska Krupa, Sreska ispostava Vareš — Zemaljskoj vladi).

¹⁴⁾ RAS ZV Prez. br. 618, 922/21, Sreski ured Konjic, ispostava Rogatica i sreski načelnik Bosanski Novi — Zemaljskoj vladi; Savo Medan: »Mostar uvijek aktivno uporište«, 40 godina, Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog pokreta 1917-1929, Beograd 1960, 190 (u daljem tekstu »40 godina«).

¹⁵⁾ RAS ZV Prez. br. 13, 14 i 922/21, Sreska ispostava Drvar — Zemaljskoj vladi; RAS Veliki župan sarajevske oblasti (u daljem tekstu VŽSO), Pov. br. 2484/1921, Sreski ured Tešanj 21. januara 1921. — Zemaljskoj vladi, 2; Jugoslovenski list br. 15, Sarajevo 1921, »Istraga protiv komunista«, 2.

¹⁶⁾ »Jugend Internationale«, Nr. 8, Berlin 1921, Willy Münzenberg, »Die internationalen Polizeiaktionen gegen die kommunistische Jugendbewegung«, Seite 206. O zabrani djelovanja Skoja govore i ovi dokumenti: AI Beograd, Komunistička internacionala mladih (u daljem tekstu KIM), reg. br. 3, 1-2 str. prepisa »Izveštaj Rajka sa III kongresa KIM-a; Internationale Jugendkorrespondenz«, Nr. 10 i 19, Berlin 1921, S. 4 i 6.

bilo učlanjeno 27.000 članova. U Kraljevini SHS prestalo je da djeluje oko 2.500 sindikalnih organizacija; prestali su izlaziti svi sindikalni listovi, a više hiljada radnika je kažnjeno i protjerano. U Bosni i Hercegovini nastala su zlostavljanja i protjerivanja radničkih funkcionera i radnika, tako da je cifra poslije Obznane dostigla preko 1.200 protjeranih radnika¹⁷⁾. Među protjeranima nalazili su se partijski i sindikalni funkcioneri: Ivan Krndelj i Bogoljub Čurić¹⁸⁾. Partijska organizacija Zenice bila je obezglavljena hapšenjem Ive Dragića i drugih funkcionera¹⁹⁾. Zlostavljanja radnika u fabrici šećera u Usori kod Doboja završena su januara 1921. policijskom istragom protiv 29 radnika, od kojih je 14 protjerano zato što su bili osumnjičeni kao komunisti; a u maju 1921. godine u fabrici sode u Lukavcu nekoliko stotina radnika je otpušteno²⁰⁾.

Cenzurisanje pošiljki na adresu komunista posebnim naređenjem je regulisano, a poštanska i telegrafiska direkcija u Sarajevu naredila je 9. januara 1921. »da se odmah obustavi primanje i otpremanje svih vrsta privatnih telegrama, čija je sadržina bila uperena protiv države i javnog reda i čija je tendencija širenje komunističke propagande«, da bi se spriječilo sprovođenje telegrama koje su komunistički poslanici slali komunistima do bi započeli borbu protiv Obznane²¹⁾. U istom smislu, 24. januara 1921. Ministarstvo pošta, telegrafa i telefona naredilo je da »sva prispjela pisma... adresirana na komunističke organizacije... ne smije... ured nikome izručiti nego... policijskim vlastima ako za njih imaju potrebe«, a dodatnom okružnicom Ministarstvo pošta i telegrafa je naredilo 30. januara 1921. da »sva korespondencija, paketi, spisi i ostale pošiljke upućene na adresu komunističkog doma, ili njegovih organizacija, imaju bezuslovno biti predane... policijskim vlastima²²⁾. Na sve moguće načine vlast je sprečavala rad partijskih organizacija; Zemaljska vlada, po naređenju Ministarstva unutrašnjih djela, naredila je 18. februara 1921. Direkciji državnih željeznica u Sarajevu da se »otpuste iz državne službe svi oni činovnici kao i svi namještenici za koje je utvrđeno da su bili članovi i propagatori raznih komunističkih ideja... oduzeti stipendiju svim đacima koji pripa-

¹⁷⁾ »Položaj radničke klase u Jugoslaviji«, Beograd 1923, 41; »Radnički sindikati«, br. 10, Beograd 1921, »Protiv gonjenja radnika«, 1; »Radničko jedinstvo«, Sarajevo 1922, »Kratak prikaz prilika u Hercegovini«, 8; »Socijalist«, br. 14, Beograd 1921, »Protjerivanje stranaca iz Bosne«, 3.

¹⁸⁾ Istorijski arhiv Željezničkog transportnog preduzeća, Sarajevo (u daljem tekstu IAŽTPS) II — 328, 2; »Socijalist«, br. 23, Beograd 1921, »Jedna revolucionarna komunistička akcija u Bosni«, 2).

¹⁹⁾ Ivo Dragić, partijski i sindikalni funkcioner iz Zenice, i dvojica radnika nalaze se u zatvoru do kraja marta 1922, kada im je održano suđenje u Travniku zbog učešća u štrajku krajem 1920. (»Organizovani radnik«, br. 59, Beograd 1922, »Travnički proces«; »Slobodna reč«, br. 6, Beograd 1921, »Lična sloboda«, 2).

²⁰⁾ »Radnički sindikati«, br. 8, Beograd 1921, »Postupanje kao sa ratnim zločincima«, 3. IAŽTP, II-355, 2 i 4. Sten. beleške br. 35/1921, 16.

²¹⁾ Arhiv instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta, Sarajevo RP II, br. 17 (dalje AIS).

²²⁾ AIS, RP II, br. 10 i 11.

daju Komunističkoj partiji²³⁾. O teškom položaju porodica nekih uhapšenih partijskih rukovodilaca potvrđuje govor Koste Novakovića, održan u Konstituenti, koji je boravio u Zenici 10. maja 1921. i posjetio porodicu jednog komunista koji je bio pod sudskom istragom »... njegova porodica je cela stavljena van zakona, i njegova dva brata radnika internirana su u tome mjestu. Vlast im ne dopušta nigde da idu,.... i da traže zanimanje. I njih dvoje, stara majka i jedno malo dete gladuju.... Ja sam ih zatekao gdje jedu krompira kuvanog u čistoj vodi, i plaćući mi se žale, da je posle moga odlaska vlast dolazila dva puta u njihovu kuću i pitala da li slučajno nisam ostavio novac da ih pomognem.... U očajanju rekli su mi: mi ćemo uzeti puške i otići u hajduke, jer nemamo drugoga izlaza²⁴⁾.

Građanska bosansko-hercegovačka čaršija, pod rukovodstvom najekstremnijih desničarskih elemenata i velikosrpske Narodne radikalne stranke sa njihovim nacionalističkim stremljenjima, u smislu Obznane, obrazovala je krajem 1920. i početkom 1921. »za uzdržavanje reda i mira« tzv. »narodne garde«. One su osnovane za vrijeme generalnog štrajka rudara BiH sa ciljem da ga uguše i da se bore protiv klasnog radničkog pokreta. U Tuzli je osnovana »Narodna garda« isključivo od Srba, a naoružale su je vojne vlasti²⁵⁾. Atmosferu reagovanja velikosrba karakteriše pismo sreskog načelnika u Kladnju, koje je 1. januara 1921. godine upućeno načelniku okruga Tuzla: »Je li nužno da dođem sa 6.000 Srba dobrovoljaca iz sresa kladanjskog, vlaseničkog, srebreničkog i zborničkog da stanem pred prsa neprijatelja²⁶⁾. Prva »Narodna garda« u Sarajevu osnovana je 30. decembra 1920, a »Srpska riječ« organ Narodne radikalne stranke, javno je pozivala građane da se upisuju u gardu, upozoravala ih da policiji prijave sve što znaju i dovedu joj najsumnjivije ljude²⁷⁾. Inicijativom sarajevskih radikalnih čaršijskih krugova od početka januara 1921. vođena je akcija za osnivanje »narodnih gardi«; u ostalim mjestima Bosne i Hercegovine osnovane su tokom januara u Mostaru i Banjoj Luci, a vršene su pripreme za osnivanje garde u Travniku²⁸⁾. Osim Bosne i Hercegovine, gdje su pripadnici »narodnih gardi« počinili na stotine zločina (silovanja, ubijanja, krađe, tjelesne povrede itd., ove organizacije su

²³⁾ AIS, RP II, br. 12.

²⁴⁾ Sten. beleške br. 28/1921, 12.

²⁵⁾ Sten. beleške br. 6/1921, 20-21.

²⁶⁾ RAS ZV Prez. br. 12/1921.

²⁷⁾ »Internationale Jugendkorrespondenz«, Nr. 10, Berlin 1921, Anton Wutschak, »Die Reaktion in Jugoslawien und die kommunistische Jugend«, S. 4; »Srpska riječ«, br. 1, Sarajevo 1921, »Protiv komunizma«; Sten. beleške br. 6/1921, 21.

²⁸⁾ »Politika«, br. 4564, 4575/1921, »Narodna garda«, 1, 2; RAS ZV Prez. br. 1316/21.

osnovane još u Vojvodini, Sremu i Lici sa ciljem da se bore protiv klasnog radničkog pokreta. Osim »narodnih gardi«, osnovane su u ljeto 1921. tzv. »nacionalne napredne omladinske organizacije« (JNNOO), nacionalističkog karaktera, kojima je rukovođila Demokratska stranka²⁹).

Ovakva konstelacija političkih snaga u Bosni i Hercegovini januara 1921. kad se politički život odvijao u znaku grupisanja građanskih partija u borbi protiv Komunističke partije, dovela je do neorganizovanog protesta protiv Narodne radikalne stranke. Krajem januara 1921. Miloš Trebinjac je tražio predstavkom od Zemaljske vlade ukidanje »narodnih gardi«, a »Hrvatska sloga« i »Pravda« izrazile su svoj stav početkom januara 1921. osuđujući garde i tvrdeći da su osnovane protiv Hrvata, odnosno muslimana³⁰).

Proглаšenje Obznane znatno je uticalo na ekonomska i društveno-politička kretanja u Kraljevini SHS: radnici su zapali u težak ekonomski položaj a u Skupštini, bez najjače opozicije, Komunističke partije, i neodlučnog stava opozicionih građanskih partija, bilo je omogućeno izglasavanje Vidovdanskog ustava. Sve je to bacilo klasni radnički pokret u tešku krizu.

Primjena Obznane u Bosni i Hercegovini, pretežno agrarnoj zemlji³¹), heterogenoj po konfesionalnoj podjeli stanovništva³²), u kulturnom pogledu nerazvijenoj pokrajini Kraljevine SHS³³), s niskom produktivnošću u poljoprivredi³⁴), izvedena je dosljedno, surovim policijskim mjerama.

²⁹) Sten. beleške br. 6/1921, 21; »Slobodna reč« br. 19/1922, Rajko Jovanović: »Fašizam u Jugoslaviji«, 4-6.

³⁰) RAS ZV Prez. br. 1316/21; »Hrvatska sloga«, organ Hrvatske republi-kanske seljačke stranke, br. 3, Sarajevo 1921, »Sramota«, »Pravda«, br. 2, Sarajevo 1921, organ Jugoslovenske muslimanske organizacije, »Suvišan zahvat«.

³¹) U Bosni i Hercegovini je živjelo na selu 84,36% stanovništva (ili 1,593.428) od 1,889.939 stanovnika, koliko je ona prema popisu brojala 1921; gradovi su po broju stanovnika bili maleni, sem Sarajeva, koje je brojalo 31. januara 1921. 66.317 stanovnika (Zapisnik I kongresa radničkih komora održanog u Lazarevcu 16. i Beogradu 17. novembra 1924, Beogradu 1925, (u daljem tekstu Zapisnik), 28; Radnički sindikalni pokret, Izveštaj Glavnog radničkog saveza Jugoslavije o stanju sindikalnog pokreta i položaj radnika u Jugoslaviji u vremenu od 1921. do 1923. Beograd 1924. (u daljem tekstu Radnički sindikalni pokret, 41).

³²) Raspoložemo podacima koji su karakteristični i za Bosnu i Hercegovinu: U Sarajevu je početkom 1921. živjelo najviše muslimana 22.474, zatim katolika 19.242, pravoslavnih 16.468, mojsijevaca 7.458, protestanata 470 itd. (Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini SHS 31. I 1921, Sarajevo 1924, 22-23).

³³) Oko 80% stanovništva Bosne i Hercegovine je bilo nepismeno 1921. a osnovnih škola nije bilo više od 500 (Sten. beleške br. 30, 1921, 3).

³⁴) Prosječna proizvodnja u Bosni i Hercegovini iznosila je jedva 6 mtc, a u Vojvodini, Banatu i Bačkoj proizvodilo se 12 mtc. 1921. (Sten. beleške br. 35/23, 5).

Bosansko-hercegovačka industrija, u koju su ulagana neznatna novčana sredstva da se prošire njeni kapaciteti⁸⁵), gdje je strani kapital izvlačio dio profita⁸⁶), imala je karakter malih, ručnom snagom pokretanih preduzeća⁸⁷). Stoga ovdje nije bilo u pravom smislu industrijskih radnika, među kojima bi Komunistička partija mogla da uhvati čvršći korijen. To su većinom bili sezonski radnici, koji su gledali na svoje zaposlenje kao na dopunski i privremeni izvor prihoda (u najjačoj industrijskoj grani, rudarskoj proizvodnji bilo je zaposleno oko 8.000 radnika)⁸⁸).

U periodu ofanzive kapitala na radnički pokret, poslije Obznane, poslodavci su na raznovrsne načine lomili radničko zakonodavstvo, teško izvojevano u legalnom periodu borbe: produžavan je osmočasovni radni dan; nisu se poštovali kolektivni ugovori, zaključeni prije Obznane, između radničkih sindikata i poslodavaca; to i uvođenje akordnog rada u industriji Bosne i Hercegovine poslije Obznane dovelo je do rušenja postojećih tarifa⁸⁹) izvojevanih u tarifno-štrajkaškim akcijama 1919. i 1920; uvođenje akordnog rada dovodilo je do sukoba među radnicima, koji su ponekada zabo-

⁸⁵) »Radničko jedinstvo«, br. 1, Beograd 1925, »Industrijski razvitak Jugoslavije«, 2; Sten. beleške br. 15, Beograd 1921, 10; Izvještaj inspekcije rada kraljevine SHS o njenom poslovanju u 1922, Beograd 1923, 22—23 (u daljem tekstu Izvještaj inspekcije).

⁸⁶) Dimitrijević dr Sergije, Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije, Beograd 1958, str. 59, 64, 100, 113, 117, 168.

⁸⁷) Prema podacima inspekcije rada u Banjoj Luci (oblast vrbaska, tuzlanska i bihaćka) 1921. ona je izvršila pregled 1779 preduzeća (od kojih su 184 bila fabričkog značaja, 133 sa motornom snagom i 1646 s ručnom — u kojima je bilo zaposleno 32.919 radnika, od toga 1223 žene) od ukupne cifre samo je 5 preduzeća zapošljavalo preko 1000 radnika, 9 je imalo od 500 do 1000, 16 od 200 do 500, a 12 od 100 do 200 radnika. Oblasna inspekcija rada u Sarajevu (oblast sarajevska, mostarska i travnička) izvršila je 1921. pregled u 932 preduzeća (59 ih je bilo fabričkog značaja, 129 s motornom a 802 s ručnom snagom, u kojima je bilo zaposleno 13.609 radnika (od toga 2.277 ženskih a 11.332 muških). Samo je 5 preduzeća imalo 500 do 1000 radnika, 12 preduzeća sa više od 200 do 500, 10 sa više od 100 do 200, 11 sa više od 50 do 100, 28 sa više od 20 do 50, 31 sa više od 10 do 20, 170 sa više od 5 do 10 i 663 malih obrtnika sa manje od 5 radnika (Izvještaj inspekcije rada kraljevine Srba, Hrvata, i Slovenaca o njenom poslovanju u g. 1922, Beograd 1923. 250-251, 266, 286-287, 296).

⁸⁸) Izvještaj Privremene Radničke komore za Bosnu i Hercegovinu za godinu 1923-1924, Sarajevo 1925, 13. i 17. (u daljem tekstu Izvještaj Radničke komore).

⁸⁹) Uredba o osmosatnom radnom danu, »Izmjenjena je i dopunjena« 19. marta 1921, tako da je njome gotovo sasvim ukinuto osmosatno radno vrijeme. Uredba o desetočasovnom radnom danu obnarodovana je 8. aprila 1921, ali nje se gotovo niko nije pridržavao.

U Bosni i Hercegovini osmočasovno radno vrijeme od decembra 1920. do avgusta 1922. nije ni postojalo, izuzimajući željeznicu (i to samo u tri radionice, odnosno dvije do 10.500 željezničara) i zanatske radnike u gradu, na koje se ono donekle primjenjivalo. Pilanski radnici su radili od 9-12 časova, dok su nekalifikovani radnici u gradovima radili dnevno 11-13 časova, i više. Takav slučaj je bio sa radnicima u konfekciji, koji su često radili od 14-16 časova. (Sten. beleške br. 13/1921, 13; Radnički sindikalni »pokret«, 27, 49; »Položaj radničke klase u Jugoslaviji«, izvještaj IO CMSO, Beograd 1923. (u daljem tekstu Položaj, 20-23).

ravljali na klasnu eksploataciju poslodavaca⁴⁰), što je u velikoj mjeri slabilo djelovanje i razvijanje lijevo orijentisanih sindikalnih organizacija od kraja maja 1921.

Produženje radnog vremena, poskupljenje životnih namirnica u Bosni i Hercegovini, neznatno povećanje radničkih nadnica⁴¹), izazvalo je znatan pad realne najamnine i dovelo radnike u veliku zavisnost od poslodavaca.

Zbog neriješenog agrarnog pitanja u Kraljevini SHS selo se nalazilo u krizi, što je imalo za posljedicu permanentnu klasnu borbu između vlasnika zemlje i siromašnih seljaka. Samo u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini 1921. god. bilo je poreskih obveznika 160 do 180.000⁴²), a klasni sukobi najčešće su bili izazvani težnjama begova da što više eksploatišu svoje beglučare. Ti sukobi u vidu manjih pobuna seljaka protiv begova završavali su se ponekada velikim materijalnim štetama za begove, uzurpiranjem zemlje od strane seljaka i nasilnim preoravanjem beglučke zemlje⁴³). Agrarni sporovi u banjalučkom okrugu februara 1921, ili izgredu u martu 1921. kod Bijeljine i Brčkog, zbog agrarnih nesuglasnica u kojima je učestvovala i žandarmerija, (a na obje strane je bilo mrtvih), rječito su govorili o revolucionarnom raspoloženju seljaka, spremnih za obračun sa begovima i zelenošima. U žestokoj klasnoj borbi, u kojoj begovi i zelenashi nisu birali sredstva za ostvarenje cilja, služeći se često grubostima i nasiljem uz pomoć policije i žandarmerije⁴⁴), nijedna politička partija, pa ni Komunistička, nije umjela da prihvati ovu revolucionarnu snagu i dadne joj politički smjer. Zato ovi revolti,

⁴⁰) Radnički sindikalni pokret, 23.

⁴¹) Cijene osnovnih životnih namirnica (hljeb, so, govedina, mast, mlijeko, šećer itd.) od decembra 1920. do avgusta 1922. povećane su između 1,50 i 23 dinara. U istom vremenu nominalna najamnina radnika je povećana za 20 do 30% (RAS ZV Prez. br. 6707, 4248/1921; Položaj radničke klase, 13 i 15; Metodija Sokolski, Najamnina u staroj Jugoslaviji, Beograd 1921, 24-25).

⁴²) Sten. beleške br. 36/21, 14.

⁴³) Oko 200 seljaka Turjaka (kod Prijedora), naoružanih sjekirama, koljem i puškama krajem 1920. napali su imanje Čamilbega Džinića, jer on nije dozvoljavao sječu šume u posjedu koji je smatrao svojim.

U vremenu od 1918. do 1921. seljaci okoline Prijedora nanijeli su Osmanbegu Hadžiselimoviću štete u visini od 255.757 kruna, te je ovaj tužio sudu 81 seljaka; seljaci između Bosanske Dubice i Kostajnice oštetili su početkom januara 1921. Mahmutbega Džinića, a seljaci Laminaca (kod Bosanske Gradiške) u martu 1921. dva puta su napali beglučko zemljište Smailage Smailagića i uništili ogradu od žice kojom je bio begluk ograđen. Krajem aprila i početkom maja 1921. seljaci bihačkog okruga i okoline Ključa uzurpirali su beglučku zemlju, a u okolini Tuzle maja 1921. nasilno je preorana zemlja bega Zaimovića (RAS ZV Prez. br. 227, 271, 3370, 4495, 5898 i 7285/1921).

⁴⁴) Kod Bijeljine je intervenisala žandarmerija; u okolini Brčkog žandarmi su ranili 17 seljaka u jednom sukobu oko kupoprodaje imanja jednog zelenasa (»Politika« br. 4645/1921, »Seljaci i žandarmi«).

izolovani, nepovezani, ideološki jasno neizdiferencirani, bili su sami po sebi osuđeni na neuspjeh.

Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini zauzelo je značajno mjesto u procesu ustavne borbe buržoaskih političkih partija poslije Obznane. Da bi se okončala ustavna kriza 1921. godine, agrarno pitanje je riješeno u korist veleposjednika zemlje sporazumom radikalno-demokratske koalicije i Jugoslovenske muslimanske organizacije, kojoj je obećano 255.000.000 dinara⁴⁵) da se osiguraju njeni glasovi za izglasavanje Ustava. Obezbijeđena su joj dva mjesta u vladi, više izvoznčkih koncesija i poslije pregovora sklopljen je u martu 1921. sporazum Jugoslovenske muslimanske organizacije i Radikalno-demokratske koalicije⁴⁶). Kao rezultat toga sporazuma, donijete su: Uredba o postupanju sa beglučkim zemljama i Uredba o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini. Time je izvršena likvidacija beglučkih zemljišta koja su ranije beglučari držali. Država je kupila oko 400.000 hektara beglučkog zemljišta i podijelila ga na 54.728 beglučara. Uredbom o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini likvidirani su kmetški odnosi. Obje uredbe su donesene sa ciljem da bi se riješilo agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini prema prethodnom sporazumu. Uredbama je trebalo otjerati desetine hiljada težačkih porodica sa zemlje, koja treba da se preda u ruke aga i begova⁴⁷). Ovaj sporazum predstavljao je sporazumaštvo velikosrpske buržoazije i bosansko-hercegovačke muslimanske aristokratije na štetu siromašnih seljaka Bosne i Hercegovine, da bi se inaugurisao centralistički Vidovdanski ustav.

Jedan beg kod Travnička pretvorio je silom kmetovsku zemlju u beglučku, istjerao je porodicu iz kuće i zapalio je, mada je porodica živjela na njoj 100 godina. Najizrazitiji sukob beglučara i zemljoradnika zbog diobe izbio je 17. jula 1921. kod Visokog, gdje je oko 40 beglučara bilo na strani svog susjeda i intervenisalo u njegovu korist; policija i žandarmerija ih je rastjerala, a dvojicu seljaka uhapsila (RAS ZV Prez. br. 2155, 3387, 7359/21; Sten. beleške br. 54/1921, 22-23).

⁴⁵) Klasna borba, br. 7, Moskva 1928, 21; Sten. beleške br. 35/1921, 5; »Radničko jedinstvo«, br. 26, Sarajevo 1922, »U susret gladi«.

⁴⁶) Dana 21. marta 1921. izvršena je rekonstrukcija vlade, u koju su ušla dva predstavnika Jugoslovenske muslimanske organizacije (Mehmed Spaho, ministar trgovine i Karamehmedović, ministar zdravlja) (»Politika«, br. 4637, 1921, »Rekonstrukcija vlade«; Todor Kruševac, »Bosanski agrar poslije 1918. godine«, »Pregled«, knj. II, sv. 59, Sarajevo 1928, 298).

⁴⁷) Uredba o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa, propisivala je da se za sve kmetovske zemlje u Bosni i Hercegovini plaća ošteta na osnovu katastralne vrijednosti zemlje od 1918, a to po regresivnoj ljestvici, počinjući sa 1600 K, a završavajući sa 400 K za svaku krunu katastralnog zemljišnog poreza.

Uredba o postupanju prema beglučkim zemljama, propisivala je da se i nasljedni begluci, ukoliko su slični kmetstvu, otkupljuju u korist kmetova, ako je za njih vezana egzistencija kmetovskih porodica. Taj otkup je vršila država uz dvostruku katastralnu vrijednost, izraženu u dinarima. Begluci pod najam, ako su ih beglučari držali najmanje 10 godina, plaćali su se po faktičnoj vrijednosti. Za njih je plaćao sam beglučar. (»Službene novine Kraljevine SHS«, br. 111, Beograd 1921; »Narod«, br. 23, Sarajevo 1921, »Naš agrarni spor«; »Klasna borba« br. 7, Moskva 1928, 21; Sten. beleške, br. 36/1921. 34; RAS ZV Prez. br. 6751/1921).

GRAĐANSKE POLITIČKE PARTIJE

U pogledu razvijenosti političke svijesti stanovništvo pokrajine Bosne i Hercegovine je spadalo među najzaostaliye dijelove Kraljevine SHS. Ovdje se stanovništvo, osim izuzetaka politički grupisalo po konfesijama (Narodna radikalna stranka, Hrvatska republikanska seljačka stranka i Jugoslovenska muslimanska organizacija bile su partije koje su imale vjersku i nacionalnu osnovu); jedino su Komunistička i donekle Demokratska partija obuhvatale pripadnike svih konfesija. U građanskim redovima je zbog takvih okolnosti bilo najviše pristalica građanskih i ostataka feudalnih partija. Partije su se oslanjale na krajnja ekstremistička krila krupne, sitne buržoazije i malograđanske čaršije, na politički zaostale, vjerski i nacionalistički raspoložene seljake.

Sukobi nacionalnih buržoazija, srpske (ekonomski nerazvijene) i hrvatsko-slovenačke (ekonomski razvijene), imali su i ostavili krupne tragove u političkom životu Bosne i Hercegovine. Srpska buržoazija, imajući u svojim rukama državni aparat, vojsku, policiju, i žandarmeriju, počela je sprovoditi nacionalnu hegemoniju, težeći centralističkom uređenju države, preko kojeg bi mogla slomiti nacionalne kapitalističke suparnike. Iz tih suprotnosti i nacionalnog ugnjetavanja nikli su građanski pokreti — borbe za autonomije: hrvatsku, čiji je nosilac Hrvatska republikanska seljačka stranka i bosansko-hercegovačku, koju je vodila Jugoslovenska muslimanska organizacija. One su težile da srpskoj buržoaziji u vladavini budu ravnopravan partner kao i u privrednom životu. Ti pokreti skretali su pažnju naroda sa gorućih problema i umrtvljivali klasnu borbu radnika i siromašnih seljaka.

Najjača politička partija, Narodna radikalna stranka, koja se oslanjala na predstavnike krupnog finansijskog kapitala, na malograđansku srpsku čaršiju, pravoslavno sveštenstvo, bogatije seljaštvo, žandarmerijsku i vojničku silu, sprovodila je u Bosni i Hercegovini, kao i u ostalim krajevima zemlje, politiku stvaranja hegemonije velikosrpske buržoazije⁴⁸) kako bi je ojačala da se može oduprijeti hrvatskoj i slovenačkoj. Ali svojom politikom, u vezi sa ustavnom borbom, u prvoj polovini 1921, ona je izgubila dosta pristalica u redovima srednjih i siromašnih seljaka Bosne i Hercegovine, gdje se njeno lijevo krilo otvoreno izjašnjavalo protiv vodstva a za stavove koje je u vezi s agrarnim pitanjem imala Zemljičradnička stranka⁴⁹). Najizrazitija politička figura Narodne radi-

⁴⁸) Internationale Presse Korrespondenz, Berlin 1921, Nr. 30 S. M. »Die parteipolitische Lage in Jugoslawien, S. 268; (u daljem tekstu Inprekor); RAS ZV Prez. br. 4609 i 4952/1921. Pravoslavno sveštenstvo u Bihačkoj krajini raspirivalo je mržnju između pravoslavnih i muslimana. Zboru Narodne radikalne stranke u Banjoj Luci juna 1921. prisustvovala je vojska (»Hrvatska sloga, br. 107, Sarajevo 1921, »Kako se stvara velika Srbija«).

⁴⁹) Lijeva surujanja u Narodnoj radikalnoj stranci, koja Komunistička partija ni Zemljičradnička stranka nisu iskoristile, otvoreno su istupala protiv politike Nikole Pašića, kao na skupštini seljaka (oko 200 učesnika ove stranke) 25. marta 1921. u Prijedoru u vezi sa sporazumom Jugoslovenske organizacije i Radikalno-demokratskog bloka (RAS ZV Prez. br. 3224/1921).

kalne stranke u Bosni i Hercegovini bio je Milan Srškić, »udionik u ogromnim zaradama šumske industrije u Bosni i Hercegovini«⁵⁰⁾

Jugoslovenska muslimanska, konzervativna politička organizacija, zaštitnik interesa ostataka muslimanske čaršije (i feudalnog prava aga i begova), koja je u maju 1921, prema nezvaničnim podacima, imala za sobom oko 100.000 pristalica u gradovima i oko 530.000 seljaka, predstavljala je u Bosni i Hercegovini jaku političku snagu muslimanskog stanovništva⁵¹⁾. Preko svoga organa »Pravde« i raznih vidova aktivnosti (skupštine, sastanci itd.) svoju politiku je usmjerila na to da veleposjedničkoj muslimanskoj aristokratiji obezbijedi vodeće pozicije u upravi, da osigura njihove veleposjede i interese. Od svoga osnivanja pa do 1941. ona je vodila politiku u pravcu stvaranja upravne autonomije Bosne i Hercegovine. Politička aktivnost centralnog odbora ove stranke, od početka 1921, svodila se na pitanja učešća muslimanskih poslanika u Pašićevoj vladi, postavljanja ličnosti za predsjednika bosanske vlade itd. U tu svrhu u Sarajevu je održano nekoliko sastanaka, na kojima zbog podijeljenih mišljenja umalo nije došlo do rascjepa stranke⁵²⁾. U Konstituenti, predvođena predstavnicima čaršijske inteligencije i političarima Mehmedom Spahom i Halidbegom Hrasnicom, ona je, preko muslimanskog kluba, prezentirala svoju politiku u znaku borbe za autonomiju Bosne i Hercegovine i time otežala izglasavanje Ustava. Nakon dugih pregovora 26. juna 1921. Klub Jugoslovenske muslimanske organizacije riješio je da glasa za Ustav uz obećanu novčanu odštetu⁵³⁾. Ova saradnja sa Radikalno-demokratskom koalicijom bila je kratkog vijeka, jer su političari Jugoslovenske muslimanske organizacije u prvoj polovini 1922. raskinuli ugovor sa radikalima⁵⁴⁾.

Zemljoradnička stranka je od svoga osnivanja (6. juna 1920.⁵⁵⁾ i dalje u toku svoga razvitka i djelovanja u Bosni i Hercegovini uhvatila čvrstu podlogu kod siromašnog seljaštva, koje je vjerovalo u njenu pomoć u dobijanju zemlje prilikom agrarne reforme. Zahvaljujući takvoj politici, ona je svakim danom sticala nove pristalice, a naročito u prvoj polovini 1921, kada je povelu borbu protiv sporazuma Radikalno-demokratske koalicije i Jugoslovenske muslimanske organizacije. Svoje stavove najbolje je izrazila na protestnim skupštinama, koje je organizovala od kraja marta do početka jula 1921. zbog nepravilnog rješenja agrarnog pitanja. Nezadovoljstvo siromašnih seljaka, pristalica Saveza težaka i Hrvatske republikanske seljačke stranke, izraženo sa manjim intenzitetom u

⁵⁰⁾ Jovan Marjanović, »Političke partije Kraljevine SHS« (1921. do 1929). Iz istorije Jugoslavije, Zbornik predavanja, Beograd 1958, 213.

⁵¹⁾ Inprekor, Nr. 30, Berlin 1921, S. M. »Die parteipolitische Lage in Jugoslawien«, S. 268; Sten. beleške br. 36/1921, 19.

⁵²⁾ Politika, br. 4606-4607/1921, »Konferisanje muslimana« — »Rascjep muslimana«.

⁵³⁾ »Politika«, br. 4731/1921, »Autonomija Bosne«, i »Situacija«, 1.

⁵⁴⁾ Arhiv Sekretarijata unutrašnjih poslova Zagreb, Fond Ustaške nadzorne službe I/6.

⁵⁵⁾ RAS ZV Prez. br. 5624/1921.

Hercegovini krajem marta 1921, proširilo se u aprilu na Centralnu Bosnu, a dobilo najveću snagu revolucionarnog kretanja u Bosanskoj krajini u aprilu i maju 1921, dok je krajem juna počelo da slabi u centralnoj Bosni⁵⁶). Protesti hiljada i hiljada proletarizovanih i poluproletarizovanih seljaka Bosne i Hercegovine⁵⁷), ozlojeđenih nepravilnim rješenjem agrarnog pitanja na njihovu štetu, sada, sporazumaštvom Radikalsko-demokratskog bloka sa predstavnicima građanskih slojeva, okupljenih u Jugoslovenskoj muslimanskoj organizaciji, ostali su neiskorišteni i neuklopljeni u kolotečinu progresivnih istorijskih kretanja.

U Hercegovini, prema poznatim dokumentima, nije bilo snažnijih protestnih akcija seljaka, a to se može objasniti djelovanjem i jakim uticajem Hrvatske republikanske seljačke stranke, zbog čega je i razvijanje aktivnosti Komunističke partije u selima, započeto 1919, oslabilo u prvoj polovini 1921. toliko da Komunistička partija ovdje tako reći nije imala nikakvog uticaja⁵⁸).

Hrvatska republikanska seljačka stranka u procesu svoga djelovanja stekla je najviše pristalica u hrvatskom seljačkom stanovništvu Bosne i Hercegovine. Krajem 1920. i početkom 1921. godine, aktivnost njenih pristalica bila je usmjerena u pravcu agitacije za ulazak Radićeve poslaničke grupe u Kostituantu, za orijentaciju i grupisanje hrvatskog stanovništva (posebno u Hercegovini) protiv Radikalsko-demokratskog bloka kao i za stvaranje samostalne Hrvatske Republike⁵⁹). Pomognute od katoličkog klera⁶⁰) od kraja marta do kraja juna 1921, pristalice stranke bile su angažovane (putem sastanaka i skupština) u borbi protiv sporazuma Jugoslovenske muslimanske organizacije i Radikalsko-demokratskog bloka⁶¹).

⁵⁶) Seljaci okoline Mostara, orijentisani prema Hrvatskoj republikanskoj seljačkoj stranci, održali su zbor 22. marta, a pristalice Zemljoradničke stranke u Gacku i Sarajevu (uz učešće nekoliko hiljada lica) 27. marta. Protestne skupštine su održane u: Bosanskom Petrovcu 30. marta, u Kalinovniku, Fojnici i Kiseljaku 3. aprila, Sanskom Mostu 4. aprila (uz učešće 2 do 3.000 učesnika), aprila u okolini Banje Luke, 26. juna u Prijedoru, Derventi i Donjem Vakufu. Na zakazani zbor seljaka okoline Rogatice krajem juna 1921. nije niko došao (RAS ZV Prez. br. 3156, 3163, 3319, 3388, 3224, 7064, 4609, 4633, 5624, 6707 i 4225/1921; Sten. bilješke br. 7/1921, 2).

⁵⁷) Na nekim od ovih zborova isticali su radikalni zahtjevi da zemlju može imati samo onaj ko je obrađuje, što se podudaralo sa stavom Komunističke partije, koji su iznijeli njeni poslanici 31. maja 1921. u Konstituenti, a sa njim se solidarisao Klub zemljoradnika (Sten. beleške, br. 36/1921, 7); traženo je da se čitluci predaju u potpunu svojinu kmetovima, begluci u vlasništvo seljacima, da se obustave parnice protiv haka sa beglučkih zemalja, kao i sva plaćanja haka, što je govorilo o njihovim progresivnim zahtjevima za rušenje feudalnih odnosa (izvori kao i bilješki 57).

⁵⁸) RAS ZV Prez. br. 5602/1921.

⁵⁹) »Politika« br. 4570/1921, »Radićevi pomagači«, 3; RAS ZV Prez. br. 300 i 6964/1921.

⁶⁰) Na skupštini Hrvata katolika u Sarajevu 8. maja 1921, koju je organizovala crkva, učestvovalo je oko 1.000 vjernika (RAS ZV Prez. br. 4717/1921).

⁶¹) Skupštine su održane od marta do juna 1921. u Mostaru, Gacku, Bosanskom Samcu, Ljubuškom, Brčkom itd. (RAS ZV Prez. br. 3319, 4925, 6437, 6753 i 4717/1921).

Hrvatska republikanska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini najviše pristalica je imala u Hercegovini i u krajevima oko Save, a u mjestima od Doboja do Sarajeva bila je u procesu formiranja⁶²⁾ i nije predstavljala u ovom regionu neku značajnu političku snagu.

Heterogena konfesionalna podijeljenost stanovništva Bosne i Hercegovine pojačavala je, po tradiciji, veliku mržnju među konfesijama. Sukobi između pripadnika različitih konfesija pretvarali su se u krvoprolića, a novine kao »Pravda«⁶³⁾, »Srpska riječ«, »Hrvatska sloga«, i druge, potpirivale su i rasplamsavale konfesionalne i šovinističke strasti, naelektrisavale političku atmosferu u Bosni i Hercegovini. Zbog toga, iz objektivnih teškoća, vjerske zavađenosti, političke i kulturne zaostalosti stanovništva, Komunistička partija nije razvila širi okvir svoga djelovanja i realizovala u onolikoj mjeri kao u drugim krajevima Jugoslavije.

POČETAK DJELOVANJA LIJEVOG PRAVCA RADNIČKOG POKRETA

Prikazana ekonomska, socijalna i društveno-politička kretanja u Bosni i Hercegovini predstavljaju presjek iz koga se mogu vidjeti teškoće u kojima je započeto obnavljanje i prelaženje na ilegalne forme rada organizacija Komunističke partije Jugoslavije, Skoja i sindikata u Bosni i Hercegovini. Sve je to urađeno pod rukovodstvom komunističkih poslanika izabranih na izborima 28. novembra 1920. (Đuro Đaković, Jakov Lastrić, Mitar Trifunović, Danko Mandić i Edhem Bulbulović⁶⁴⁾). U novonastaloj situaciji poslije Obznane Komunistička partija nije imala jasno određenu liniju djelovanja, pa je njena djelatnost bila usmjerena na rad pojedinaca — komu-

⁶²⁾ Dana 28. jula 1921. konstituisana je njena organizacija u zeničkom srezu (RAS ZV Prez. br. 4995 i 7657/1921).

⁶³⁾ Početkom 1921. sukobi muslimana i katolika kod Fojnice, pretvorili su se u krvoproliće; pravoslavno stanovništvo Avtovca napalo je i oštetilo muslimanske kuće u prvoj polovini 1921; tuča katolika i muslimana u blizini Fojnice donijela je 4 mrtva na strani katolika.

Pravda je štampala 1. februara 1921. članak protiv Srba i iznijela da je jedan učitelj u Sanskom Mostu tjerao đake (muslimane, pravoslavne i katolike) da pjevaju božićnu pjesmu (RAS ZV Prez. br. 28/1921; Pravda, br. 1 i 5, Sarajevo 1921, »Naši dopisi« i »Hajdučko gnijezdo«; »Politika«, br. 4594/1921, »Među nama«, 2).

⁶⁴⁾ Kandidatska lista Komunističke partije u Bosni i Hercegovini bila je istaknuta u 5, a dobila je potrebnu većinu za mandate u 4 okruga (Banja Luka — Jakov Lastrić, Sarajevo — Đuro Đaković, Tuzla — Mitar Trifunović, Travnik — Danko Mandić), dok u Mostaru nije izabaran Gojko Vuković (RAS ZV Prez. br. 13008/1920, VŽSO POV. br. 735/1926; »Glas slobode«, br. 260 i 261, Sarajevo 1920. »Trijumf komunizma u Srbiji, Dalmaciji i Makedoniji«, »Rezultati izbora«). U okrugu kosovskom i račko-zvečanskom izabran je za narodnog poslanika Edhem Bulbulović, novinar iz Sarajeva (Glas slobode, br. 264/1920, »Izabran drug Bulbulović«), a Kosta Novaković, novinar iz Beograda, izabran je za okrug skopski (RAS ZV Prez. br. 575/1921, »Spisak narodnih poslanika i komunista«).

nističkih poslanika koji su u svojoj partijsko-političkoj aktivnosti bili vrlo raznovrsni: stvaranje i povezivanje partijskih i skojevskih grupa⁶⁵), vođenje borbe protiv Obznane u Konstituenti itd.

Put borbe koji je partijsko rukovodstvo sa Simom Markovićem na čelu bilo izabralo: da se interpelacijama u Konstituenti suzbije Obznana (isključujući i ne objedinjujući u zajedničku akciju lijevo parlamentarno krilo u Skupštini⁶⁶) predstavljalo je metode stavova Druge internacionale i socijaldemokratskih strujanja u radničkom pokretu, kojih se Komunistička partija do ovog vremena nije oslobodila. U tom smislu 20. januara 1921. dr Sima Marković, u ime Komunističke partije, uputio je interpelaciju predsjedniku Ministarskog savjeta Nikoli Pašiću, u kojoj je insistirao da vlada iznese dokumente na osnovu kojih je zabranjeno djelovanje radničkih organizacija i zahtijevano da ona učini kraj režimu Obznane i da radničkoj klasi povрати sva ustavna i zakonima zemlje zagarantovana prava. Sličnu interpelaciju uputio je Pavle Pavlović zbog zabrane radničkih sindikalnih organizacija⁶⁷). Iz ovog se vidi zabluda ondašnjeg partijskog rukovodstva da postoji neka buržoaska zakonitost. Nisu se dovoljno uočavale klasne protivrječnosti u sukobu dviju klasa — radničke i buržoaske, te je stoga partijsko rukovodstvo naivno vjerovalo da će Obznana biti povučena. 15. marta 1921. grupa komunističkih poslanika (Jakov Lastrić, Danko Madunić, Miha Koren, Valentin Mlakar, Mitar Trifunović i Đuro Đaković) podnijela je interpelaciju ministru šuma i ruda i ministru unutrašnjih djela zbog nasilnog ugušivanja štrajka rudara u Bosni i Hercegovini (u Kreki, Zenici, Kaknju, Brezi, Mostaru, Banjoj Luci, Lješnjanima) i Sloveniji⁶⁸). U vezi sa interpelacijom Sime Markovića i Pavla Pavlovića vođena je 8. i 22. aprila 1921. godine debata u

⁶⁵) Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije nije registrovao obrazovanje partijskih grupa i organizacija poslije Obznane, a istakao je obrazovanje ilegalnih skojevskih organizacija. Iz jednog letka »Komunistički pokret 1. maja«, koji je izdala Komunistička partija Jugoslavije, vidi se da je praznik rada 1921. proslavljen u Zagrebu, Ljubljani, Nišu, Valjevu, Čačku, Šapcu, Subotici, Požegi, Beogradu, Novom Sadu (učestvovalo 1500 radnika), Rumi, Kragujevcu, Prilepu, Požarevcu, Zrenjaninu, Indiji, Belišću, Đurđevcu itd pod rukovodstvom članova Partije, pa se sa sigurnošću može pretpostaviti da su i tamo djelovale partijske organizacije i grupe, obnovljene poslije Obznane (RAS ZV Prez. br. 4992/1921). U Zagrebu su ilegalne partijske organizacije koje su obrazovane poslije Obznane brojale preko 200 članova, a u ostalim mjestima Hrvatske su bile stvorene ilegalne grupe (AI Beograd Kominternu. omet 18, dok. 13, 35 strana).

⁶⁶) U prvoj polovini »Ljevicu« su u Ustavotvornoj skupštini sačinjavali komunisti, republikanci, socijaldemokrati i Zemljoradnički klub) Sten. beleške, br. 35/1921, 29.

⁶⁷) Sten. beleške, br. 5/1921, 10.

⁶⁸) Isto, 8-9; Ljubomir Milan, Beli teror, Novi sad 1959, 73-76; Dragan Marković — Ljubiša Ristović, Pred nepriznatim sudom, I, Beograd 1959, 161-162. Ljubiša Ristović, u radu Mitar Trifunović — Učo, Sarajevo 1961, 101-104, spominje interpelaciju ovih poslanika, ali ne iznosi zbog čega je bila uložena.

Konstituenti u pitanju Obznane⁶⁹). Komunistički poslanici su u svojim govorima osudili Obznanu, a partijsko rukovodstvo je izdalo poseban letak, pod naslovom »Obznana u Ustavotvornoj skupštini«, koji je kritikovao režim i njene tvorce⁷⁰). Većinom glasova Konstituenta je odbacila interpelaciju komunističkih poslanika.

Kasnije, 30. juna 1921, partijsko rukovodstvo je izmijenilo svoj stav u pitanju borbe preko Parlamenta, kako se vidi iz izjave Triše Kaclerovića u ime Kluba komunističkih poslanika, povodom njihovog povratka u Konstituantu. »Mi nemamo iluzija da će proletarijat i siromašni seljaci putem buržoaskog parlamentarizma postići svoje konačno oslobođenje. Težište naše borbe protiv kapitalističkog sistema leži van buržoaskog parlamenta u klasnoj borbi sitnih radnih masa«⁷¹).

Najveću aktivnost komunistički poslanici u Bosni i Hercegovini pokazali su u obnovi i povezivanju rasturenih partijskih i skojevskih organizacija poslije Obznane i njihovom prilagođavanju ilegalnim uslovima rada. Rukovodeće partijsko jezgro, okupljeno oko Đure Đakovića, postiglo je skromne rezultate na tom polju rada⁷²). Do

⁶⁹) Sten. beleške br. 6 i 15/1921, 7-18, 24-25, 10-16. Kasnije, 15. i 30. maja 1921, komunistički poslanici Dragoslav Tasić i Triša Kaclerović interpelirali su u skupštini zbog namjere vlasti u Jajcu da Radnički dom i sindikalnu arhivu predaju socijaldemokratima (RAS ZV Prez. br. 5872/1921), i zahtijevali uspostavljanje političkih, pravnih i drugih odnosa sa sovjetskom Rusijom (Sten. bilješke, br. 35/1921, 1).

⁷⁰) AI Beograd, br. 15084/1921, letak KPJ »Obznana u ustavotvornoj skupštini«. Iz završetka letka se vidi da rukovodstvo KPJ do početka aprila 1921. nije bilo izmijenilo svoju politiku parlamentarne borbe kao oblik borbe klasnog radničkog pokreta protiv kapitalističke klase: »Diskusija u skupštini... stavila je radničku klasu, kao i sve slobodoumne elemente, pred prvu dužnost: da se svim silama bori za rušenje ovoga reakcionarnog režima. Naša parola ostaje ista: Dole s Obznanom!«

⁷¹) Komunistički poslanici su izabrali od 11. do 30. juna 1921. pogrešan put borbe protiv kapitalističke klase, davanjem na sjednici Ustavotvorne skupštine 11. juna 1921. izjavu da je komunističkim poslanicima onemogućen rad u Skupštini i da se oni kolektivno povlače i idu u narod (Sten. beleške, br. 42/1921, 3-5). Od 30. juna 1921. Klub komunističkih poslanika se ponovo javlja u radu Konstituante (Sten. beleške, br. 57/1921, 2).

⁷²) Neki istoričari koji su se bavili izučavanjem istorije radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini, nedovoljno su obradili ovaj sedmomjesečni period (Ibrahim Ibrišagić, »Razvitak radničkog pokreta u Banjoj Luci 1918. do 1921. Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine, I Sarajevo 1961, 275); neki su izvukli pogrešne zaključke tvrđenjem da Partija u Bosni i Hercegovini ne djeluje organizovano poslije Obznane (Nevenka Bajić, »Pregled učešća žena u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine do Obznane 1921. godine«, isti časopis, Sarajevo 1962, 250: »Ovakva situacija (misli se na Obznanu — primjedba U. N.) nepovoljno se odrazila na prilike u Bosni i Hercegovini, tako da je došlo do pasivizacije radničke klase(!) i do prestanka gotovo svakog organizovanog rada Partije (!); Nedim Šarac i Nikola Babić u »Kratkom pregledu razvoja i djelatnosti Komunističke Partije u Bosni i Hercegovini od 1919-1945. godine«, (Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1959, 62-65), opravdano su zaključili da Đuro Đaković i drugi partijski aktivisti nisu ni poslije Obznane prekidali svoju aktivnost.

proširene sjednice Centralnog vijeća Komunističke partije Jugoslavije (održane od 1. do 6. aprila 1921. u Beogradu), raspustene partijske organizacije i njeni aktivisti bili su prepušteni sami sebi⁷³⁾, a mnoge kao u Bosni i Hercegovini, pod rukovodstvom komunističkih poslanika, bez jasnih uputstava centralnog partijskog rukovodstva, djelovale su pod teškim uslovima. Odmah poslije Obznane bez izgrađenog ilegalnog aparata, počele su se stvarati ilegalne partijske grupe (trojke)⁷⁴⁾, koje su mogle djelovati u ilegalnim uslovima rada. Komunistički poslanici, kao veza između centra i provincije, bili su ona spona koja je povezivala partijske grupe, davala im smjer rada, mada su one radile s malim intenzitetom i obazrivo, da komunisti ne bi stradali od policije⁷⁵⁾. Poslije snažnog udara kojim su bile pogođene partijske organizacije, najprije su istaknutiji komunisti početkom januara 1921 započeli stvarati ilegalne partijske punktove u Bosni i Hercegovini; pokrenut je rad partijske organizacije u Sarajevu, koja je, u procesu svog razvitka poslije Obznane, narasla na 100 do 120 članova uključenih u 5 sekcija (grupa); izabran je Mjesni odbor organizacije u sporazumu sa članovima i komunističkim poslanicima. Do avgusta 1921. ova organizacija je uspjela da izda više ilegalnih letaka u tiražu 200—300 primjeraka i raznog propagandnog materijala.⁷⁶⁾ O jačini ove partijske organizacije, čiji su članovi po svom socijalnom sastavu većinom bili zanatski radnici (bravari, limari itd.),⁷⁷⁾ sa vrlo malo organizovanih žena⁷⁸⁾, svjedoči činjenica da su njeni aktivisti, pod rukovodstvom Đure Đakovića, razbili zakazani zbor centrumaša 27. februara 1921.⁷⁹⁾ Đuro Đaković je organizovao štampanje i rasturanje letaka

⁷³⁾ AI Beograd, br. 15088/IV-1-6/1921, br. 15089/1921; Kominterna, regist. br. 34, Rezolucija o organizaciji KPJ, 1. Osim u Bosni i Hercegovini partijske organizacije su bile obrazovane poslije Obznane u Dalmaciji, Vojvodini, Hrvatskoj itd. (KJ, omot 34, str. 55 i 58).

⁷⁴⁾ AI Beograd, Kominterna, kut. II, registar br. 69, str. 1.

⁷⁵⁾ »Borba«, br. 12, Zagreb 1922, »Izveštaj sa IV kongresa Kominterne, Jugoslavensko pitanje«, 6; Slobodna reč, br. 14, Beograd 1922, »Vidovdanski atentat pred sudom«, 5.

⁷⁶⁾ AI Beograd, Kominterna, kutija I, omot 18, Zapisnik sa I zemaljske konferencije KPJ jula 1922, IV sjednica od 6. jula 1922, 3, MF 46/254 (284).

⁷⁷⁾ RAS VZSO Pov. br. 2486/1925, 350-353. str. paginiranog predmeta. U dokumentu se navode još krojači, tapetari, bankovni činovnik, domaćice itd.

⁷⁸⁾ Isto. U ovom spisku, pored Katice Govorušić, evidentirane su još 2 žene kao članovi partijske organizacije Sarajeva.

Detaljnije o Katici Govorušić pisao je Nikola Babić u Enciklopediji Jugoslavije, 3, Zagreb 1953. Autor je pogrešno napisao da je ona bila član Komunističke partije Jugoslavije od njenog osnutka, tj. 1919, jer se iz njene članske karte vidi da je primljena u KPJ 1. juna 1920. (RAS VZSO Pov. br. 2486/1925).

⁷⁹⁾ RAS ZV Prez. br. 2644/1921. Franjo Raušer, Sreten i Jovo Jakšić izdali su 1. marta 1921. rezoluciju poslije zbora koji je organizovan s namjerom da se traži dozvola za djelovanje radničkih sindikata, da se traži predaža radničkih domova centrumašima i da se povuku naredbe o militarizaciji preduzeća i radnika. Međutim, pošto nisu mogli na zboru pročitati rezoluciju, pokušali su da objasne uzroke spora centrumaša i Komunističke partije Jugoslavije; Istakli su uzrok rascjepa i optužili komuniste zbog stava da buržoaski poredak treba oboriti revolucijom. Smatrali su da uslovi za taj poduhvat nisu zreli i da se rješenje socijalnog problema može postići evolucijom.

Komunističke partije u Bosni i Hercegovini, radio na stvaranju veza između partijskih organizacija i aktivista, dijelio novac protjeranim rudarima iz Kreševa i Fojnice; mnogima je pisao i podsticao ih da ne klonu u radu: »Pozdravi sve tamošnje drugove« — stajalo je u pismu upućenom jednom komunisti — »reci im neka ne klonu duhom što nas ovako buržoazija progoni. Raditi i boriti se mora i treba... pa će biti i uspjeha«⁸⁰). Njegova svestrana aktivnost do 19. maja 1921. u Sarajevu, Mostaru, Travniku, Zenici, Zavidovićima i Beogradu, te učestvovanje na III kongresu Kominterne u Moskvi (juna-jula 1921.) bili su dovoljan razlog da državni tužilac u Sarajevu podigne protiv njega optužnicu i izvede ga pred sud⁸¹).

Partijska organizacija Hercegovine, pošto je njen rukovodilac Gojko Vuković bio zatvoren, započinje djelovanje u februaru 1921. stvaranjem partijske organizacije u Mostaru i grupa u Trebinju i Konjicu, mada je bila pod vrlo strogim nadzorom policije. Po izlasku iz zatvora Gojko Vuković, »bez obzira na izvanredno teške uslove, odmah nastavlja rad, sređuje rastrojene redove organizacije i novim prilikama podešava njeno djelovanje«⁸²). Edhem Bulbulović je posjetio Mostar od 8. do 10. februara 1921, gdje se sastao sa grupom komunista na proputovanju u Trebinje i Dubrovnik. Ovim kontaktom je nastojao ojačati rad ilegalnih partijskih grupa Hercegovine⁸³). Rezultati rada partijske organizacije bili su skromni, jer je ona ograničavala svoje djelovanje samo na gradske centre, a po svom socijalnom sastavu (pretežno zanatski radnici) nije ni mogla veću i širu akciju razvijati⁸⁴). Dijapazon njenog djelovanja kre-

⁸⁰) Đuro Đaković je nabavio februara 1921. u Beogradu šapirograf za umnožavanje partijskih letaka, proglasa, cirkulara, (to je začetak ilegalnih partijskih štamparija u Bosni i Hercegovini), čije je štampanje i rasturanje organizovao u prvoj polovini 1921, a trebali su se dijeliti u Brodu, Derventi, Doboju, Tesliću, Kreki, Zavidovićima, Olovu, Zenici, Travniku, Sarajevu, Prači, Višegradu, Pazariću, Konjicu, Mostaru, Čapljini, Trebinju, Zeleniki. Pomagali su mu Danko Madunić i Edhem Bulbulović (RAS VŽSO Pov. br. 2872/1921, 2486/1925, popis razdiobe letaka koji je napravio Đuro Đaković, 316 str. paginiranog predmeta).

⁸¹) AI Sarajevo, S; 43. Optužnica je podignuta 17. maja 1922, a sarajevski okružni sud je donio odluku da se Đuro Đaković pusti iz istražnog zatvora zato što mu je od 4. avgusta 1921. istekla kazna od 10 mjeseci. U optužnici podignutoj protiv njega istaknuto je da je u narodu širio ideje protiv socijaldemokratije, građanskih partija i pokreta, podupiranjem partijskih organizacija u Bosni i Hercegovini materijalno i moralno, održavanjem ilegalnih sastanaka u Zavidovićima, Zenici, Travniku, Mostaru, Sarajevu i Beogradu kao član Centralnog vijeća Komunističke partije Jugoslavije (Organizovani radnik, br. 72, Beograd 1922, »Sa pretresa protiv druga Đure Đakovića«, 2).

⁸²) Nedim Šarac, Gojko Vuković, Mostar 1959, 64; KI, omot 34, Zapisnik II zemaljske konferencije KPJ, 54.

⁸³) Intervencijom Edhema Bulbulovića kod Okružnog suda u Mostaru pušten je iz zatvora Gojko Vuković 8. februara 1921 (RAS ZV Prez. br. 618/1921).

⁸⁴) Od početka 1919. partijsko rukovodstvo u Hercegovini je, zahvaljujući inicijativi Gojka Vukovića, ulagalo napore u razvijanju rada Partije na selu a posebno u okolini Mostara, ali taj rad jenjava krajem 1920, jer Partija, zbog niza društveno-političkih okolnosti (jak uticaj građanskih stranaka, katoličke crkve, itd.) nije razvijala jača uporišta na selu (RAS ZV Prez. br. 300/1921, 4).

tao se u okvirima razvijanja i pripremanja naroda za borbu protiv Obznane, u rasturanju partijskih letaka i štampe (početkom maja 1921. u Trebinju i Mostaru, zbog čega je 17 istaknutijih komunista Mostara bilo uhapšeno, a četvorica od njih su predana na sudski postupak⁸⁵), u održavanju kontakta sa partijskom organizacijom u Sarajevu itd. Organizator svih akcija bio je Gojko Vuković. On je održavao veze i radio po instrukcijama Edhema Bulbulovića, a kad ovaj nije dolazio u Hercegovinu, održavao je kontakte sa Gojkom Vukovićem i slao mu letke preko posebnog kurira⁸⁶).

U Bosanskoj krajini, kao i u nekim drugim krajevima Bosne i Hercegovine, partijska organizacija se nije mogla oporaviti poslije Obznane. Nesumnjivo, uzrok tome je jak teror, veliki uticaj socijaldemokrata i donekle ranjavanje Jakova Lastića. Izuzev ilegalnog rasturanja partijske štampe u januaru 1921. u Banjoj Luci od Obznane do maja 1921. nije rađeno na obnavljanju partijske organizacije, a tek početkom juna započeta je ilegalna aktivnost banja-lučkih komunista, (tražena je dozvola za otvaranje sindikata, koju im vlasti nisu dale⁸⁷) itd.). Izuzev Bosanske Krupe, gdje su radnici na izgradnji unske pruge pokušali u aprilu 1921. organizovanje partijske organizacije, zatim Dobrljina, gdje su u šumsko-industrijskom preduzeću »Drvar Dobrljin« rasturani »Radnički sindikati«, leci i partijska literatura⁸⁸), iz poznatih dokumenata ne vidimo da li je bilo aktivnijeg rada komunista u ostalim mjestima Bosanske krajine.

U to vrijeme u Mostaru su radili Sava Neimarović, Risto Samardžić—Rinda (obadvojica limari), Rade Bitanga, grafičar, Mijo Dedić, ložar, Zorka Petković, radnica, Mehmed Bilalović, bravar, Uglješa Janjić, bankovni činovnik, Mladen (Mlađo) Conić i drugi (Savo Medan, »Mostar uvijek aktivno uporište«, »40 godina«, 190).

⁸⁵) Grupa komunista Konjica od početka 1921. razvila je svoju aktivnost u borbi protiv Obznane (RAS ZV Prez. br. 4856, 7521/1921, 2261/1925; 618/1921, Okrug Mostar — Sreskim ispostavama 10. II 1921; KI, omot 34, 54.

⁸⁶) U Sarajevu je uhapšen 6. jula 1921. kurir Gojka Vukovića na izlazu iz stana Edhema Bulbulovića. Nosio je spise o otvaranju radničkih sindikata i raspis svim radničkim sindikalnim organizacijama i mjesnim sindikalnim vijećima u Jugoslaviji, kojim se pozivaju da od 26. do 31. juna 1921. organizuju zborove po odluci Izvršnog odbora Centralnog radničkog sindikalnog vijeća Jugoslavije. Na tim zborovima trebalo je radnicima iznijeti namjeru građanskih partija o donošenju Uredbe o radu i poštovanju države, uperene protiv radničke klase (RAS ZV Pov. br. 575/1921).

⁸⁷) U Banjoj Luci je policija zaplijenila berlinsku »Rusische Rundschau«. (RAS ZV Prez. br. 161, 6006/1921; AI Beograd, Kominternu, kut. I, omot br. 18, dok. 13, VI sjednica od 8. jula 1922, 1. nastavak 3. str.

⁸⁸) »Srpska riječ« br. 91, Sarajevo 1921, »U danima Obznane«; Miloš Cubra, prema prijavi žandarmerijske stanice u Dobrljinu, održavao je ilegalne partijske sastanke po noći, a od 26. jula 1921. dva puta je organizovao štrajkove u ovom preduzeću i radio po instrukcijama partijskog rukovodstva iz Beograda i Zagreba (RAS ZV Prez. br. 9950/1921).

Uputstva za rad članovima Partije u Zenici, Travniku i Zavidovićima davali su Đuro Đaković i Danko Madunić. Đuro Đaković, odmah poslije Obznane, došao je u Zenicu da pomogne štrajk rudara; i pored policijskog nadzora održao je 3. januara 1921. ilegalni sastanak sa komunistima i grupom od 25 radnika u štrajku i pozvao ih »... da se energično drže u ovom poduhvatu, da ne rade i da čekaju naredbe Centralnog sindikalnog vijeća iz Beograda. Osim ovoga, i boravka Danka Madunića u Zenici 23. februara 1921.⁸⁹⁾ do proširenog plenuma Centralnog vijeća KPJ nije poznata druga aktivnost komunisti u Zenici. Međutim, poslije Plenuma osjećala se življa aktivnost poslanika i komunista podstaknutih na rad; rasturanje letaka u selima, čiji je inicijator bio Đuro Đaković, znak je promjene kursa partijskog rukovodstva u radu na selu; aprila 1921. u Nevićima kod Travnika šireni su i čitani leci: »Obznana u Ustavotvornoj skupštini« s potpisom KPJ. Letak je kritikovao govor Milorada Draškovića kojim se obarao na interpelaciju komunističkih poslanika protiv Obznane i tumačio je radnicima, seljacima i naprednoj inteligenciji stav KPJ u tom pitanju, a njegov završetak: »... diskusija u Skupštini je pokazala svu mizeriju vlade i njenih pristalica i stavila radničku klasu i sve slobodoumne elemente pred prvu dužnost da se svim silama bore za rušenje ovoga reakcionarnog režima. Naša parola ostaje ista: Dole sa Obznanom«⁹⁰⁾, govorio je o pogrešnom stavu partijskog rukovodstva da se ukidanjem Obznane može izboriti bolji položaj radničke klase i u njegovoj pretjeranoj vjeri u buržoasku zakonitost. Održavanje sastanaka i kontakti sa partijskim aktivistima i grupama u Zavidovićima i Zenici, rasturanje partijskih letaka⁹¹⁾ i organizovanje prvomajske proslave — to su bili vidovi aktivnosti komunističkih poslanika u ovom dijelu Bosne.

U istočnoj Bosni nosilac aktivnosti u stvaranju partijskih grupa bio je Mitar Trifunović⁹²⁾, koji je zbog toga februara 1921.

⁸⁹⁾ RAS ZV Prez. br. 3696/1921; IA ŽTPS, II-396/2.

⁹⁰⁾ RAS ZV Prez. br. 398/1921.

⁹¹⁾ Đuro Đaković je imao 24. aprila 1921. dogovor sa dvojicom komunista u Zavidovićima, kojima je dao uputstva za rad. Kosta Novaković, koji je pokazao vidnu aktivnost u industrijskom bazenu centralne Bosne, boravio je od 4. do 6. maja 1921. u Zavidovićima i uspostavio kontakt s partijskim aktivistima, a odatle je otputovao u Olovo i Han-Pijesak sa ciljem da se izbori za poboljšanje radničkih nadnica.

Zbog toga je boravio u Zavidovićima i Đuro Đaković 10. maja 1921. 31. maja 1921. boravio je Danko Madunić u Zenici, gdje se sastao sa grupom komunista i dao im uputstva za rad (RAS ZV Prez. br. 14926/1921). Na putovanju u Sarajevo Kosta Novaković je bacio u stanici Vranduk grupi radnika letke s naslovom: »Proletarijatu Jugoslavije«, s potpisom »Komunističke partije Jugoslavije«; krajem aprila 1921. na putu u Sarajevo on je rasturao u Zenici letke »Komunistički pokret 1. maja« (RAS ZV Prez. br. 4278, 4992, 449, 575, 769 i 4880/1921).

⁹²⁾ Ljubiša Ristović: »Mitar Trifunović Učo«, Sarajevo 1961, 104-110. U romansiranoj biografiji autor je u velikoj mjeri iskoristio građu za jednu studiju. Biografija je uspjela s obzirom na svrhu kojoj je bila namijenjena, uz napomenu da je sa isuviše slobode iznio pojedine tvrdnje za period poslije Obznane. Fragmentarnim isticanjem situacije on piše: »U isto vrijeme (tj. poslije Obznane — pr. U. N.) reformisti i centrumaši su ustali protiv jedinstva

boravio u Gračanici. Istovremeno je u Derventi započet rad na oživljavanju partijskog rada. Skupljanje dobrovoljnih priloga za uhapšene rudare Tuzle (februara 1921.⁹³) ili naponi u borbi protiv desničarske struje u radničkom pokretu, pošto su mnogi komunisti poslije Obznane pristupili ovoj organizaciji (kao u Tesliću), obećavali su povoljne rezultate u radu i djelovanju komunista⁹⁴) u prvoj polovini 1921. godine.

Čitavim partijskim radom u Kraljevini SHS, sve do Aprilskog plenuma Centralnog vijeća Komunističke partije Jugoslavije, rukovodio je Akcioni odbor⁹⁵). Aprilski plenum dao je Izvršnom odboru Centralnog vijeća KPJ čitav niz zadataka: intenzivan rad na podizanju i stvaranju ilegalnih partijskih organizacija (pa čak i u buržoaskim institucijama); organizovanje komunističkih grupa u onim sindikatima koji su bili van uticaja KPJ; paralelno učvršćivanje legalnih pozicija Partije preko Parlamenta, opštine itd. u pravcu izvojevanja političko-građanskih i socijalno-ekonomskih sloboda. Riješeno je da se KPJ bori svim sredstvima protiv Obznane i njenih akata, da izdejstuje dozvole rada sindikatima u punoj integralnoj zajednici, saradnju u akciji sa Partijom, da se povede borba protiv pokušaja organizovanja bijelih gardi, terora itd., da se uspostave trgovačke veze sa sovjetskom Rusijom⁹⁶) itd. Odluke Aprilskog plenuma podstakle su obnovu ilegalnog djelovanja partijskih organizacija u Jugoslaviji. Izdato uputstvo kako da se komunisti povezuju i

radničkog pokreta, otcepili se od KPJ (kao da oni odmah poslije Vukovarskog kongresa, to nisu učinili) i uz pomoć policije i podršku vlade počeli su da prigrabljuju imovinu sindikata i KPJ (104-105). Pišući o periodu od januara do 2. avgusta 1921. o djelatnosti Đure Đakovića i Mitra Trifunovića u borbi protiv centrumaša ističe: »Ali da bi javnost obavestili o namerama neprijatelja radničke klase, komunisti su se dogovorili da štampaju letke i da ih rasturaju po industrijskim centrima i gradovima« (106). Ovdje se ističe dogovor komunista, a ne govori se o odlukama aprilskog plenuma Centralnog vijeća KPJ, na kome je zaključeno da se forsirano radi na uspostavljanju »organizovanju, izdavanju i rasturanju komunističke štampe i literature« (AI Beograd, reg. br. 15088/1921).

⁹³) RAS ZV Prez. br. 575 i 2155/1921, 7640/1921. Kakav strah je zavladao u Kreki poslije Obznane vidi se iz pisma jednog sakupljača dobrovoljnih priloga Karlu Zelezniku: »Kreka je umrla... jer se ne smije niko usuditi dati pomoć i novac«.

⁹⁴) Do početka aprila oko 200 komunista i simpatizera Teslića napustilo je KPJ i pristupilo Socijaldemokratskoj stranci oko lista »Zvano«, jer su se oni nadali da će im ona obezbijediti važnije funkcije u njihovom preduzeću (RAS ZV Prez. br. 6006/1921) Mitar Trifunović je organizovao komuniste Tuzle da ometu zbor Socijaldemokrata zakazan za 1. maj 1921, koji je već i sama policija bila zabranila (RAS ZV Prez. br. 443/1921).

⁹⁵) Akcioni odbor KPJ počeo je marta 1921. ilegalno štampanje »Komuniste«, latinicom, vjerovatno u Zagrebu. U prvom broju štampan je proglas radničkoj klasi Jugoslavije: »Naprijed na posao«, iz čijeg sadržaja se vidi intencija da se obnovi rad partijskih organizacija.

⁹⁶) Plenum je donio rezoluciju o političkoj situaciji i odluku o radu sindikata: Prva rezolucija je fiksirala stav KPJ prema krupnom zapadnoevropskom finansijskom kapitalu, građanskim partijama u Jugoslaviji, desnom krilu radničkog pokreta i centrumašima, isticala organizacione slabosti (AI Beograd, reg. br. 15088/1921).

organizuju, kako da drže ilegalne sastanke i organizuju izlete na kojima je trebalo da održavaju manje zborove, donijelo je značajne rezultate u vezi sa obnavljanjem partijskih organizacija Kraljevine SHS, sve do Junskog plenuma 1921. godine⁹⁷).

U ovo vrijeme radnički pokret Bosne i Hercegovine, ideološki pocijepan i ometan od policije⁹⁸), nije se mogao onako masovno organizovati kao 1920. za proslavu praznika rada. Organizovanje i izvođenje proslave 1. maja 1921. u Sarajevu i pripreme za ometanje Skupštine socijaldemokrata u Tuzli⁹⁹), predstavljali su pokušaj da radnici proslave praznik rada makar i u ograničenim razmjerama.

Zahvaljujući Aprilskom i Junskom plenumu i naporima komunističkih poslanika u Bosni i Hercegovini do polovine jula 1921. obrazovano je više partijskih uporišta¹⁰⁰), čijim radom su rukovodili sami poslanici. Stroga uputstva i naredbe Ministarstva unutrašnjih djela, slata okružnim načelnicima da kontrolišu rad komunističkih poslanika¹⁰¹), nisu mogla omesti djelovanje i razvitak partijskih organizacija. Iako u ograničenim razmjerama i pod velikim terorom, partijske organizacije i grupe Bosne i Hercegovine bile su prije donošenja Zakona o zaštiti države obnovljene u nekim mjestima, sa ilegalnim formama rada, sa tendencijom daljeg razvitka i uspona, koji je prekinut 2. avgusta 1921. godine.

Iako u odlukama Aprilskog i Junskog plenuma 1921. nije bilo postavljeno pitanje stvaranja ilegalnih organizacija Skoja, zato što je i ovom prilikom, kao 1919. i 1920. godine došla do izražaja sektaška politika rukovodstva Partije prema Skoju, ipak, članovi Skoja, uz pomoć komunističkih poslanika, razvili su aktivnost u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini 1921. Obznanom je razbijeno 50 skojevskih grupa, u koje je bilo učlanjeno oko 5.000 članova u čitavoj

⁹⁷) »Komunistička«, 4, Zagreb 1921. »Upozorenje svim članovima i pristaspama Komunističke partije«, 4; AI Beograd, Kominternu, kutija I, reg. br. 34, Rezolucija o organizaciji KPJ sa Zemaljske konferencije KPJ, 9. do 12. maja 1923; Pregled, 81.

⁹⁸) Vlasti su osigurale vojne jedinice za pripravnost od 26. aprila do 2. maja 1921, ali sve to nije omelo akciju izvođenja proslave (RAS ZV Prez. br. 400/1921).

⁹⁹) Policijskoj direkciji bile su prijavljene tri skupštine sa zborovima posvećenim 1. maju 1921: Socijalističke partije Jugoslavije, Socijaldemokratske stranke i organizacije KPJ u Sarajevu. Dozvoljeno je održavanje skupštine koju je organizovao Mjesni odbor SPJ, a oko 100 komunista, koje je predvodio Đuro Đaković i drugi komunistički poslanici, pokušalo je omesti skupštinu, ali ih je policija rastjerala. Komunisti su poslije u grupama manifestovali kroz grad i tom prilikom je policija uhapsila 5 učesnika u manifestacijama. Poslije podne komunisti Sarajeva su se sastali u Koševu, gdje su sakupljani dobrovoljni prilozi (Zvono, br. 33/1921, »Proslava 1. maja«, 1: »Glas slobode« br. 1/1921, »Proslava 1. maja u Sarajevu«; 3; Socijalističke radničke novine, br. 91/1921, »Proslava 1. maja u Sarajevu«; RAS ZV Prez. br. 443, 450, i 4992/1921). »O proslavi 1. maja u ostalim mjestima Kraljevine SHS«, bilješka 108).

¹⁰⁰) RAS ZV Prez. br. 965/1921.

¹⁰¹) RAS ZV Prez. br. 572/21.

zemlji¹⁰²). Ona ih je zatekla nepripremljene za ilegalne uslove rada, te se Skoj od početka 1921. do 2. avgusta 1921. godine nalazio u procesu pregrupisavanja snaga, pokušaja stvaranja ilegalnog aparata, privremene obnove mjesnih udruženja i oblasnih organizacija u najvažnijim centrima¹⁰³). Učestvovanje delegata Skoja na Internacionalnoj konferenciji komunističkih i socijalističkih omladinskih organizacija u Beču (26. februara 1921, na II kongresu Komunističke omladinske internacionale aprila i jula 1921, pripremanje Zemaljske konferencije Skoja za juli 1921. (koja nije održana zbog atentata), izdavanje i rasturanje litografisanih letaka¹⁰⁴) i pored velikog proгона i terora (samo u avgustu 1921. zatvoreno je oko 20.000 omladinaca i gotovo su svi bili skojevci) itd. to su bili, prema dosad poznatim dokumentima, vidovi aktivnosti Saveza komunističke omladine Jugoslavije¹⁰⁵).

Organizacija Saveza komunističke omladine, razbijena Obznanom u Bosni i Hercegovini, pokazala je mnogo veću vitalnost nego Komunistička partija u svom obnavljanju i prilagođavanju ilegalnim formama rada pod rukovodstvom komunističkih poslanika. Već prvi oružani sukob (husinska buna), gdje su članovi Skoja pokazali izdržljivost prihvatanjem pušaka u sukobu sa policijom i žandarmerijom, nagovijestio je ciljeve Skoja. U Sarajevu, gdje je rukovodstvo Saveza poslije Obznane stavljeno pod policijski nadzor, a najbolji funkcioneri bili protjerani, skojevci su organizovali i izveli 15. januara 1921. spomen-veče posvećeno Rozi Luksemburg i Karlu Libknehtu.¹⁰⁶) Tokom januara 1921. obrazovane su četiri ilegalne sko-

¹⁰²) Jugend Internationale, Nr 8, 12, Berlin 1921, »Die Reaktion in den rückständigen Ländern und die Aufgaben der kommunistischen Jugendbewegung«, S. 206; Correspondence internationale des Jeunesses, Paris 3. maja 1921, Nr 3, »Disolution des Jeunesses Communistes de Jugoslavie«, 2;

Netačan je podatak koji je u diskusiji iznio Vojo Pekić na IV kongresu Skoja 1948, da je Skoj prije Obznane imao nešto preko 3.000 članova (n. d. 126). U Beogradu je poslije Obznane osnovano mjesno udruženje Skoja (KI, omot 34, str. 64).

¹⁰³) AI Beograd, KIM, reg. br. 3, izvještaj Rajka, str. 1-2 prepisa. Skojevo skovodstvo nije uspjelo u prvoj polovini 1921. da uspostavi čvrste veze s većim dijelom ranijih mjesnih grupa.

¹⁰⁴) Internationale Jugendkorrespondenz, Nr. 8 i 23 Berlin 10. März 1921, S. 3 i 4; Jugend Internationale, Nr 9 i 12 Berlin 1921, S. 246, 337; AI Beograd, KIM, reg. br. 3, str. 1-2 prepisa; RAS ZV Prez. br. 2486/1925, 315-316 str. paginir. predmeta, prepis saslušanje J. Čižinskog od 2. VIII 1921. godine;

Stampanje i rasturanje ovih letaka organizovale su organizacije i grupe Skoja, a one su, prema Pregledu, (str. 82) bile obrazovane u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Sarajevu i rudarskom reviru Zagorja. Pregled je ispustio organizaciju Skoja u Derventi.

¹⁰⁵) Internationale Jugend korrespondenz, Nr 35, Berlin 1921, A. W. »Aus dem weissen Jugoslawien«, S. 6-7; Živomir Stanković n. d., period od 1. januara do 2. avgusta 1921. naziva »zatišje na frontu klasne borbe« (69). Iz navedenih dokumenata se vidi da je klasna borba bjesnila svom žestinom, samo su se izmijenili uslovi vođenja borbe, taktika i metodi, prilagođeni ilegalnim akcijama Partije i Skoja.

¹⁰⁶) Internationale Jugendkorrespondenz, Nr. 10, Berlin 20. März 1921, S. 4; AI Beograd, KIM, reg. br. 2, »Verband der kommunistischen Jugend Jugoslawiens«, — izvještaj Svetozara Popovića.

jevske grupe u Sarajevu sa 24 člana, a u martu 1921. i Oblasni sekretarijat Skoja za Bosnu i Hercegovinu. U daljem svom razvitku, do početka avgusta 1921, organizacija je narasla na 6 ilegalnih sekcija sa 120 članova, ali pod uticajem opšte psihoze i revolta zbog progona radničkog pokreta, osjećala se teroristička orijentacija članova Skoja¹⁰⁷). Ovako brz i uspješan razvitak Saveza u Sarajevu mogao se postići zahvaljujući ukidanju Marijinih kongregacija, vjerskih udruženja srednjoškolske omladine Bosne i Hercegovine početkom maja 1921.¹⁰⁸) i mladenačkom poletu napredne sarajevske srednjoškolske omladine. Pod rukovodstvom Đure Đakovića i drugih komunističkih poslanika, organizacija SKOJ-a u Sarajevu djelovala je u vidu legalnih muzičkih, kulturnih i sportskih udruženja koja su osnovana odmah poslije Obznane, i izvela je niz akcija pomaganjem partijskoj organizaciji u sprovođenju zaključaka aprilskog plenuma. Obavljanje kurirske službe za poslanike, prenošenje pošte, štampanje i rasturanje¹⁰⁹) partijskih i omladinskih letaka, održavanje ilegalnih sastanaka i dogovora po kafanama, prikupljanje dobrovoljnih priloga za Lenjinov fond, prodaja članskih markica¹¹⁰), bili su rezultati aktivnosti organizacije SKOJ-a u Sarajevu, i pored toga što su njen rad stalno ometale buržoaske omladinske i klerikalne organizacije (Srpska zanatlijska omladina i Marijine kongregacije). Najistaknutiji članovi organizacije Skoja, bili su Josip Čižinski (Milan Gorkić), kao sekretar Oblasnog odbora Skoja, Lucija Pavić, Maks Švarc i drugi, a po svom socijalnom sastavu članovi Skoja u Bosni i Hercegovini su uglavnom bili srednjoškolci, te se ne može prihvatiti tvrdnja nekih autora istorije Skoja da je u njemu odmah poslije Obznane ostala pretežno »radnička omladina«¹¹¹).

U Derventi je obnovljena djelatnost organizacije Skoja maja 1921, i brojala je 8 članova. Osnovana inicijativom Josipa Čižinskog, organizacija je razvila svoju aktivnost održavanjem sastanaka, ra-

¹⁰⁷) AI Beograd, KIM, reg. br. 3, prepis »Izveštaj Rajka«, 7; RAS VŽSO Pov. br. 2486/1925, Policijska direkcija br. 1097 Prez. — Kotarskom uredu Bijeljina; AI Beograd, Kominternu, kutija I, omot 18, dok. 13, IV sjednica od 6. jula 1922, 4. strana.

¹⁰⁸) One su bile veliki protivnik djelovanja i razvitka Skoja od 1919. do 1921. u Bosni i Hercegovini (RAS ZV Prez. br. 4717/1921).

¹⁰⁹) AI Sarajevo, S: 2, optužnica Državnog odvjetništva protiv Josipa Čižinskog i drugova; Arhiv KIM-a reg. br. 3 i 11, prepis »Izveštaja Rajka, 7. i 19. str. prepisa; Socijalist br. 17/1921, »Stradanja radnika zbog komunističkih provokacija«, 3; IA ŽTPS, II-365, 1, 16; AIS, S: 2, Organizacija je dobijala iz Zagreba, Beograda i inostranstva časopise KIM-a, Mladu gardu iz Čehoslovačke, »Der Junge Genosse«, Wien itd. (RAS VŽSO Pov. br. 2486/1925, Policijska direkcija br. 1105, pov. od 23. jula 1921 — Pokrajinskoj upravi Sarajevo).

¹¹⁰) Mjesno udruženje komunističke omladine u Sarajevu izdalo je cirkular upućen »naučnicima«, u kome su oni pozivani da stupaju u organizaciju Skoja i da se bore protiv klasnog protivnika (Radnička borba, br. 18, Zagreb 1925, »Rasprava protiv komunističke omladine u Sarajevu«, 2; AIS, S: 2; RAS VŽSO Pov. br. 2486/1925, Prepis cirkulara Policijska direkcija Pov. br. 1105 — Pokrajinskoj upravi Sarajevo, 23. juna 1921; prepis zapisnika o saslušanju Josipa Čižinskog, Maksa Švarca i Franje Partea od 2. avgusta 1921).

¹¹¹) RAS VŽSO Pov. br. 2486/1925; Milijan Neoričić, n. d. 30; Vojo Pekić, n. d. 30-31.

sturanjem letaka itd. i djelovala je sve do hapšenja njenih članova jula 1921. godine¹¹²).

U Hercegovini, prema poznatim dokumentima, nije bila obnovljena organizacija Skoja, iako je bilo nekih pokušaja na tom planu; mostarski komunisti organizovali su juna i jula 1921. ilegalne sastanke sa đacima gimnazije, a kada je početkom juna 1921. uhapšeno 8 đaka zbog ilegalnih sastanaka, i ta je inicijativa zamrla. Osim rasturanja letaka na jednoj zabavi u Trebinju 4. maja 1921, što su učinili tamošnji đaci¹¹³) nije zabilježen, prema poznatim dokumentima nijedan drugi vid djelatnosti napredne omladine u Trebinju.

I pored velikih progona (od 1. februara 1921. do 23. oktobra 1922. u Bosni i Hercegovini je zatvoreno 39 omladinaca, od toga iz Sarajeva 25; oni su ležali 1.709 dana u zatvoru; 9 ih je protjerano, a petorica su bila pod istragom), komunistička omladina je poslije obrazovanja »bijelih gardi« pokazala veliku izdržljivost, da su čak i odrasli gledali na nju sa ponosom. Zato je Partija, kad god su bile u pitanju važnije i opasnije misije, izvođenje zadataka povjeravala uglavnom omladincima, jer niko nije mogao bolje nego oni u vrijeme poštansko-telefonske cenzure da i, pored jake prismotre agenata, savjesnije obavi te zadatke¹¹⁴).

Međutim, čitav razvitak Saveza komunističke omladine biće prekinut izbijanjem dva atentata, koja su izazvala teške posljedice za radnički pokret. Zbog tih atentata Komunistička omladina je bila izložena žestokim progonima, jer su neki učesnici u atentatima bili članovi Skoja, mada ova organizacija nije imala nikakve veze sa atentatima niti udjela u njihovom organizovanju.

U Bosni i Hercegovini su zbog takve situacije legalne skojev-ske organizacije raspuštene, a ilegalne su se same raspale. Nastala su opšta hapšenja, jer su gotovo svi članovi Saveza bili zatvoreni¹¹⁵). Ovi udarci gotovo su umrtvili Skoj, a to je bio znak da za proteklih 6 mjeseci nije izgrađen solidan ilegalni aparat Saveza koji bi mogao odoljeti udarcima policije.

Do Aprilskog plenuma Centralnog vijeća KPJ 1921. izolovane akcije, vođene na razvijanju rada sindikata, koje je Obznana zabranila, nisu imale plodnijih rezultata zbog velikog terora vladajućeg režima; one su nastojale da razore osnove na kojima je počivao organizacioni sindikalni aparat. Uprkos tome, Centralno vijeće je i dalje funkcionisalo, mada je vodilo tešku borbu za zakonsko priznavanje sindikata, kako bi u momentu dobijanja dozvole za rad omogućilo brzu obnovu svoga djelovanja. Obnova rada Saveza

¹¹²) IA ŽTPS, II-410, 1; RAS VŽSO Pov. br. 2486/1925, 61, 141-143 i 145 str. paginiranog predmeta. Kasnije je Okružni sud u Banjoj Luci vodio istragu nad Milanom Vujovićem i petoricom skojevaca iz Dervente.

¹¹³) Dušan Grković, učenik Trgovačke akademije u Sarajevu, rasturao je na toj zabavi letke: »Radnicima i radnicama, članovima sindikalnih organizacija Jugoslavije« i »Proletarijatu Jugoslavije« (RAS ZV Prez. br. 8055, 5602/1921 i VŽSO pov. br. 2261/1925).

¹¹⁴) AI Beograd, KIM, reg. br. 3, 7 str. prepisa; Internationale Jugendkorrespondenz, Nr. 10, Berlin 20. März 1921, S. 4.

¹¹⁵) Internationale Jugendkorrespondenz Nr. 35, Berlin 1921, S. 6-7; Radnička borba, br. 18/1925, 2; AI Beograd, KIM, reg. br. 3, prepis str. 7.

saobraćajno-transportnih radnika u Zagrebu 26. i 27. marta 1921.¹¹⁶⁾, predstavlja prvu javnu manifestaciju poslije Obznane za obnovu djelatnosti sindikata.

U Bosni i Hercegovini, gdje je ljevica pod rukovodstvom Đure Đakovića, u borbi protiv umjerene struje u radničkom pokretu pokazivala izdržljivost i ponekada odnosila pobjedu, zanemarivano je izvođenje i organizovanje tarifno-štrajkačkih akcija (štrajk radnika Destilacije drveta u Tesliću u drugoj polovini marta 1921. ili u rudniku Tušnica kod Livna, (8. aprila 1921.)¹¹⁷⁾.

Odluke Aprilskog plenuma 1921. istakle su gledište KPJ »da sindikati treba da su osnovna forma klasne borbe organizacije najamnog proletarijata«, podvlačeći »da sindikati i Partija stoje u punoj integralnoj zajednici saradnje i akcije« i da se mora insistirati na otvaranju sindikata¹¹⁸⁾. Zaključci Plenuma, koje su sprovodili komunistički poslanici u Skupštini interpeliranjem 8. i 22. aprila 1921. i zahtijevajući 11. maja 1921. prilikom posjete predsjedniku vlade, da se odobri rad sindikatima i otvore radnički domovi, urodili su plodom; Ministarski savjet na sjednici od 19. maja 1921. odobrio je rad Centralnom radničkom sindikalnom vijeću s tim da budu nezavisni od političkih partija. Odluka vlade je realizovana naredbom Ministarstva unutrašnjih poslova 23. maja 1921, kojom je omogućen legalan rad sindikatima u nezavisnim formama rada¹¹⁹⁾. Iako predstavnici vlasti nisu dozvoljavali ranijim upravama sindikata da rade, ističući da su u njima komunisti, otpočeo je rad u mnogim sindikalnim organizacijama Kraljevine SHS krajem maja 1921. Centralno vijeće je 11. juna 1921. odštamalo jedan broj lista »Sindikalni pokret«, koji su vlasti na osnovu Obznane zabranile. Prihvaćanjem baze neutralnosti, na Plenumu Centralnog sindikalnog vijeća 19. i 20. juna 1921,¹²⁰⁾ koje je organizovalo Centralno vijeće Komu-

¹¹⁶⁾ Inprekor, Nr. 164 i 166, Berlin 1922, Stanitsch, »Die Gewerkschaftsbewegung in Jugoslawen unter dem Regiment des Gesetzes zum Schutze des Staates«, S. 1061, RGI, »Zur Gewerkschaftsfrage in Jugoslawien«, S. 1085; Komunisti, br. 2, Zagreb marta 1921, 6. Tokom rada, kongres je napustilo 58 delegata (od 76 koliko ih je prisustvovalo), pa je tom prilikom došla do izražaja cjepačka uloga centrumaša. Bogdan Krekić i drugi nastojali su da razbiju kongres, ali nisu u tome uspjeli. Zadržali su imovinu Saveza i pokrenuli list »Zeljezničar« (RAS VZSO Pov. br. 2486/1925, SST RSJ — Podružnicama 15. maja 1921; Položaj radničke klase, 101).

¹¹⁷⁾ RAS ZV Prez. br. 1880, 2774/1921; Zvono, br. 29/1921, »Beli teror«. Organizator štrajka u Tesliću je bila Socijaldemokratska stranka. Nekoliko radnika u Tušnici je pokušalo stupiti u štrajk i pokrenuti 200 drugih radnika na akciju zbog malene nadnice, ali su štrajkači pohapšeni (RAS ZV Prez. br. 3642/1921).

¹¹⁸⁾ AI Beograd, br. 15089/1921. prepis »Odluke o sindikatima«.

¹¹⁹⁾ »Radničko jedinstvo«, br. 27. Sarajevo 1922. »Politička situacija u Jugoslaviji i zadaci radničke klase«, 1; Sten. beleške, br. 15/1921, 10-16; Inprekor, Nr. 166, Berlin 1922, S. 1085; Politika, br. 4692 i 4695/21, »Situacija«, 1 i »Sindikati otvoreni«, 2; »Borba«, br. 1, Zagreb 19. februara 1922, »Nova nasilja nad radničkim sindikatima«, 2; »Slobodna reč«, br. 1. i 19/1921, 4, 9-10.

¹²⁰⁾ »Organizovani radnik«, br. 10, Zagreb 1924, 2; Sindikalni pokret, br. 1, Beograd 1921; Štampa, br. 14, Zagreb 1921, »Za obnovu i jedinstvo sindikalnog pokreta«, 1. Možda je na ovome plenumu Centralnog sindikalnog vijeća donesena odluka da jugoslovenski klasni sindikati pošalju svoje predstavnike na

nističke partije Jugoslavije, oertan je put rada Nezavisnih sindikata, uz korekturu pravila Centralnog radničkog sindikalnog vijeća i pokrenuti su listovi u Zagrebu »Radnički list«, u Ljubljani »Delo«, a u Beogradu je nastavljeno izdavanje »Radničkih sindikata«. Poslije atentata na Milorada Draškovića 21. jula 1921. zabranjen je rad Centralnom radničkom sindikalnom vijeću i sa devetim brojem obustavljeno je izlaženje »Radničkih sindikata«¹²¹⁾.

U Bosni i Hercegovini, gdje su partijski sporovi između Komunističke i Socijalističke radničke partije najviše ometali obnovu rada sindikata i time slabili borbenu moć radničkog pokreta protiv klasnog neprijatelja, poslije Aprilskog plenuma aktivnost sindikalnog djelovanja pod rukovodstvom komunističkih poslanika usmjerena je u pravcu razobličavanja uloge Socijalističke radničke partije. Osnivanje Pokrajinskog sindikalnog vijeća u Sarajevu krajem maja 1921. i stvaranje sindikalnih punktova (u Banjoj Luci, Bihaću, Bosanskoj Krupi i Dobrljinu početkom juna 1921.¹²²⁾ gdje je posebnu ulogu odigrao obnovljeni Oblasni sekretarijat Saveza drvodjeljskih radnika za oblast Prijedor i Banju Luku), rasturanje sindikalnih listova¹²³⁾, u čemu su prednjačili komunistički poslanici¹²⁴⁾, borba za bolje životne uslove radnika, pored velikog terora sprovedenog u Bosni i Hercegovini¹²⁵⁾, to su bili počeci rada i djelovanja sindikata. Napori istaknutih sindikalnih funkcionera Đure Đakovića i Bogoljuba Čurića na obnavljanju i razvijanju sindikalnog rada, sa zamašnim planovima

kongres sindikata u Moskvi. Na ovome kongresu, 3. do 19. jula 1921. obrazovana je Crvena sindikalna internacionala, a na njemu su bili zastupljeni jugoslovenski revolucionarni sindikati, »Pregled«, 82.

¹²¹⁾ »Radničko jedinstvo«, br. 25, Sarajevo 1922, »Svima organizacijama«, 1; Inprekor, Nr. 166, Berlin 1922, S. 1085; »Položaj radničke klase«, 33-36; »Slobodna reč«, br. 19/1921, 9-10.

¹²²⁾ Socijalističke radničke novine, br. 81/1921, 3, Glas slobode, br. 2/1921, »Za nacionalno i internacionalno jedinstvo sindikata«; Šima Stefanović je uputio 26. maja 1921. pismo Branku Čulibrku u Bosansku Krupu da on preko Bihaća ostvari vezu sa partijskim aktivistima i da zahtijeva od Sreskog načelstva povratak sindikalne arhive. U Dobrljinu su početkom juna 1921. započete pripreme za formiranje Odbora drvodjeljskih radnika, kojima je rukovodio Miloš Čubra. On je noću održavao ilegalne sastanke sa radnicima pilane (RAS ZV Prez. br. 5489, 5872, 5902, 9950/1921).

¹²³⁾ Đuro Đaković je polovinom aprila 1921, poslije konferencije duvanskih radnika u Sarajevu, na kojoj je zahtijevao povišicu radničkih plata za 50%, rasturao list »Ujedinjenje« (»Socijalističke radničke novine«, br. 81/1921, »Još jedan prilog za razliku između reči i dela naših komunista«). U Dobrljinu su rasturani »Radnički sindikati« (RAS ZV Prez. br. 9950/1921).

¹²⁴⁾ Kosta Novaković, čija je aktivnost u gradovima duž rijeke Bosne bila značajna, na proputovanju iz Beograda u Sarajevo, 24. maja 1921. bacio je iz voza letke u Zenici, Zavidovićima, Kaknju i Alipašinu Mostu. To su bili leci Izvršnog odbora Centralnog sindikalnog vijeća Jugoslavije upućeni radnicima da se bore protiv stvaranja Glavnog radničkog saveza (RAS ZV Prez. br. 4992, 5902 i 7942/1921). Isti leci su rasturani u Doboju, Mostaru, Sarajevu i Trebinju juna 1921. (RAS ZV prez. br. 7942 i 618/1921; »Glas slobode«, br. 7. i 8/1921, »Anonimni letci« i »Klevete i laži«).

¹²⁵⁾ Radnički sindikati, br. 1, Beograd 1921. i 11. juna 1921, 1 i 2! Slobodna reč, br. 6/1921, »Položaj radnika u Bosni«, 2. U šumsko-industrijskom preduzeću Drvar—Dobrljin u Bravsku kod Ključa 258 radnika je 1. juna 1921. bilo spremno za štrajk zbog malenih plata, ali ga je žandarmerija spriječila (RAS ZV Prez. br. 5898/1921).

akcija¹²⁶), nisu prevazilazili uobičajene forme rada legalnog perioda — održavanje sindikalnih skupština — za obnovu sindikata, te nisu donijeli značajne rezultate na teritoriji Bosne i Hercegovine¹²⁷). Za ovo su kriva ideološka razmimoilaženja u radničkom pokretu, koja su se prenosila i na sindikalni pokret¹²⁸), progoni lijevog pravca radničkog pokreta, nizak stepen ideološke svijesti radnika, uz veliki nedostatak i nerazvijenost industrijskih radnika. Poslije Obznane u Bosni i Hercegovini je oko 85% radnika bilo nekvalifikovano¹²⁹) (uglavnom rudari, pilanski radnici, željezničari, radnici na prugama i poljoprivredni radnici itd.). Po svom mentalitetu oni su bili oportunistički raspoloženi i bez ideala, tražeći da se zaštite od progona, da dobiju zagarantovano osmosatno radno vrijeme, povišicu plata itd. Bolje kvalifikovani radnici nastojali su da postanu majstori, i to su ostvarili uz pomoć banaka i zelenasa. Najkvalifikovaniji radnici bili su sindikalni funkcioneri prije Obznane, a čim je ona donesena, napustili su radnički pokret. Srednjokvalifikovani radnici, upućeni na odbranu golog života, postali su novi sindikalni funkcioneri i na njima je ležao sindikalni pokret.

Desničarska i centrumaška struja u radničkom pokretu

U ideološko rascjepkanom radničkom pokretu centrumaška i socijalistička struja oko lista »Zvono« u početku praktično ne sarađuju do svog ujedinjenja (krajem 1921), ali pokazuju identične ideološke stavove u mnogim pitanjima. Svaka od ovih struja, neometana od policijskih vlasti u svojim akcijama, odmah poslije Obznane pokazuje tendenciju otvorenog samostalnog djelovanja uz nastojanje da privuče što više pristalica na svoju stranu putem skupština¹³⁰),

¹²⁶) Početkom juna 1921. napravljen je plan obilaska i oživljavanja rada u podružnicama SSTRS Bosne i Hercegovine: Sarajevo, Zenica, Travnik, Zavidovići, Doboj, Teslić, Tuzla, Derventa, Mostar, Konjic, Čapljina, Trebinje itd. (RAS VZSO Pov. br. 2486/1925, Izvršni odbor SSTRSJ — Bogoljubu Gligorijeviću, prepis br. 63/1921. od 15. juna 1921. »Proglas sindikalno organizovanim radnicima Bosne i Hercegovine«).

¹²⁷) Savez željezničara održao je u Sarajevu skupštinu, na kojoj je bilo 500 učesnika. Skupština je osudila centrumaša Bogdana Krekića. 23. juna 1921. održana je u Sarajevu skupština kožarsko-prerađivačkih radnika, na kojoj je propao pokušaj formiranja Saveza, jer je Stjepan Dušak omeo izglasavanje rezolucije o formiranju jedinstvenog Saveza (RAS ZV Prez. br. 6183 i 6217/1921; »Radnički sindikati«, br. 8, Beograd 1921, »Dokle, gospodo«).

¹²⁸) Razmimoilaženja i sukobi između KPJ i SRPJ u Bosni i Hercegovini zahvatili su široke razmjere i imali ozbiljne posljedice u 1921; obje strane štampale su novine, letke, proglase itd., optuživale osuđivale i psovale jedna drugu, što je nanosilo štete radničkom pokretu Bosne i Hercegovine i slabilo njegovu borbenu moć. Glavni radnički savez štampao je 21. juna 1921. letak kojim je osudio rad rukovodstva KPJ (RAS VZSO Pov. br. 2486/1925, Proglas sindikalno organizovanim radnicima Bosne i Hercegovine).

¹²⁹) »Položaj radničke klase«, 38.

¹³⁰) Mjesni odbor ove stranke nije mogao da se konstituiše na slabo posjećenoj skupštini 20. februara 1921. (RAS ZV Prez. br. 1929/1921); konstituirajuće skupštine su održane u Brezi, 25. februara 1921. (učestvovalo je 50 radnika), na njoj su izabrani povjerenici; u Sarajevu, istog dana (60 učesnika) (RAS ZV Prez. br. 1946/1921.) i Tesliću 3. aprila 1921. (RAS ZV Prez. br. 6006/1921).

iako su one imale slab uticaj na radnike. Socijaldemokratska stranka sa listom »Zvono« je bila izrazito nacionalistička. Njeni su članovi bili uglavnom Srbi¹³¹⁾, većinom šumski radnici, sa nejasno izraženom politikom, i ona nije mogla da uhvati čvršći korijen među radnicima Bosne i Hercegovine. Usljed ideološke zaostalosti velikog dijela radnika i seljaka, kao i zavađenosti grupacija u radničkom pokretu, njihovo kolebljivo opredjeljivanje u vrijeme Obznane čas za jednu, čas za drugu stranu samo je štetilo radničkom pokretu, a koristilo njihovim protivnicima — buržoaziji.

Centrumaška struja u radničkom pokretu počinje se konstituisati u samostalnu partiju desničarskog pravca radničkog pokreta izborom akcionog odbora 19. decembra 1920. i izdavanjem programa 20. februara 1921. Na Zemaljskoj konferenciji u Beogradu 27. i 28. marta 1921. osnovana je Socijalistička radnička partija Jugoslavije ujedinjenjem nekih socijalističkih grupa¹³²⁾. U Bosni i Hercegovini Socijalistička radnička partija je osnovana 10. aprila 1921. na konferenciji u Sarajevu, izborom Oblasne partijske uprave, mada je njena organizacija u Sarajevu započela rad 7. marta 1921. godine. Na političkom planu njena aktivnost se svela na održavanje nekoliko skupština¹³³⁾, na pokretanje »Glasa slobode«¹³⁴⁾, na izdavanje nekoliko letaka protiv komunista, na stvaranje brojčano slabih organizacija u Banjoj Luci¹³⁵⁾ i Sarajevu i na pomoć policiji u progonu komunista. To su bili »uspjesi« ove Partije u prvoj polovini 1921. Na sindikalnom planu rada Partija je ostvarila nešto znatnije rezultate zahvaljujući pomoći građanskih partija, koje su je svestrano favorizirale.

Donošenjem Obznane nije prekinut rad Opšteg radničkog saveza, jer ni on, kao ni Socijaldemokratska stranka sa listom »Zvono« nisu bili zabranjeni. Ova desničarska sindikalna organizacija rad-

¹³¹⁾ Na skupštini radnika, pristalica Socijaldemokratske stranke u Brezi i Sarajevu, prisustvovali su uglavnom Srbi i vrlo malo muslimana. Od 12 članova uprave ove organizacije u Brezi samo dvojica su bili muslimani, a svi ostali Srbi (RAS ZV Prez. br. 1946/1921).

¹³²⁾ »Narodna enciklopedija«, IV, Beograd 1929, 280; »Socijalist«, — »Socijalističke radničke novine«, br. 58-77) 1921; »Glas slobode«, br. 1. i 3/1921, 1. i 2. Iz ovog se vidi da su centrumaši mnogo ranije osnovali svoju Partiju a ne, kako to tvrdi Edib Hasanagić (u n. d. 180) u decembru 1921.

¹³³⁾ Glas slobode br. 3/1921, »Osnivanje partijskih organizacija i upisivanje članova«; Socijalist, br. 43 i 74/1921, »Partijska konferencija u Sarajevu« i »Obnavljanje socijalističkog pokreta u Bosni«;

Skupštine su održane u: Jajcu 15. maja 1921. sa zahtjevom predaje Radničkog doma i arhiva, a u Destilaciji drveta u Tesliću istog dana (bila je protestnog karaktera zbog namjere vlasti da otpusti neke radnike); u Podbrežju kod Zenice, 20. juna 1921. konstituirajuća skupština u prisustvu 60 do 70 radnika (RAS ZV Prez. br. 5172, 5477, 5872 i 4925/1921).

¹³⁴⁾ U Sarajevu su Sreten Jakšić, Kapor, Mojsije dr Zon, Franjo Raušer, Starčević, Dušan Glumac i dr. održali 7. maja 1921. inicijativni sastanak za ponovno izdavanje Glasa slobode (RAS ZV Prez. br. 6118 i 4717/1921), koji je počeo izlaziti 14. maja 1921.

¹³⁵⁾ Organizacija desničara radničkog pokreta u Banjoj Luci brojala je u julu 1921. godine 20 do 30 članova; istog mjeseca na izborima za sresku bolesničku blagajnu dobili su svega 3 glasa (»Slobodna reč«, br. 18/1922, MSP »Policaaj socijalisti sami o sebi«. 14-15).

nika, kao i sama stranka, imale su znatnija uporišta među pilskim radnicima u Tesliću i Drvaru. Pomagana od Narodne radikalne stranke, razvila je na široj osnovi rad organizovanjem oko 1.200 radnika Drvara¹³⁶). Od početka februara do 20. juna 1921, kada je održan Kongres Opšteg radničkog saveza Bosne i Hercegovine, ORS je preko javnih radničkih skupština razvijao svoj rad i dostigao brojčano 21 organizaciju¹³⁷). Na nekim od tih skupština istupao je otvoreno protiv djelovanja komunista u sindikatima izjavljivanjem da se ORS bori za ekonomsku i političku slobodu radnika mirnim putem a ne klasnom borbom. Ova organizacija je do juna 1921, prema jednom podatku, zajedno sa Socijaldemokratskom strankom brojala nekoliko hiljada partijskih i sindikalno organizovanih članova¹³⁸). Podnošenje kolektivnih ugovora pojedinim firmama, isticanje uslova rada i traženje povišice plata, organizovanje i izvođenje štrajkova¹³⁹), su sindikalne akcije koje je ova organizacija vodila u prvoj polovini 1921. godine.

U Tesliću se ova organizacija formira 1921. Zbog teškog ekonomskog položaja, a i stoga što nije bilo drugih sindikalnih organizacija, radnici su stupili u ORS (pa je on 1922. narastao na 500 članova). U Zenici je on, međutim, imao slobodno uporište, a u ostalim dijelovima BiH-a gotovo nikakvo¹⁴⁰).

Pod rukovodstvom Socijalističke radničke partije, uz veliku podršku režima, Glavni radnički savez za Bosnu i Hercegovinu obnovio je svoj rad do maja 1921, a jula 1921. dobio je na upotrebu sindikalne arhive i radničke domove u Sarajevu, Varešu, Zenici, Banjoj Luci itd.¹⁴¹). Sve to nije razvilo opsežniji rad Glavnog radničkog saveza, koji nije mogao da ostvari veće uporište kod radnika Bosne i Hercegovine. U okviru Glavnog radničkog saveza omogućeno je djelovanje radničke komore u Sarajevu¹⁴²).

¹³⁶) »Slobodna reč«, br. 12/1921, MSP »Jedna godina radničkog sindikalnog pokreta«, 4—5; »Položaj radničke klase«, 43—44.

¹³⁷) »Zvono« br. 10, 14—15, 45/1921, 3, 1.

¹³⁸) »Zvono« br. 18, 51/1921, »Iz stranke i sindikata«, 3, 3—4; »Zvono« br. 15/1921, »Skupština naše stranke u Tesliću«, 3; »Zvono« br. 49/1921, »Rad Oblasne skupštine«, 1—2.

¹³⁹) »Zvono« br. 18 i 34/1921, »Iz stranke i sindikata«, 3 i »Šumski radnici u Drvaru«, 1; Neuspjeli štrajk izveli su radnici u Tesliću od polovine marta do početka aprila 1921. zbog nepoštovanja ugovora od firme (»Zvono«, br. 23 i 29/1921, 1 i 2); radnici pekare Aleksić i dr. u Sarajevu izveli su štrajk zbog nepridržavanja tarife od strane poslodavaca i prekovremenog rada učerika (14 do 16 sati dnevno) (»Zvono«, br. 31 i 40/1921, 3).

¹⁴⁰) RAS ZV Prez. br. 3366/1921; »Položaj radničke klase« 44.

¹⁴¹) U to vrijeme djelovalo je 6 strukovnih organizacija (»Radnički sindikalni pokret«, 45; »Položaj radničke klase« 44; »Slobodna reč«, br. 7/1921, »Položaj radnika u Bosni«, 2.

¹⁴²) RAS ZV Prez. br. 6218/1921. Na sastanku Pokrajinskog odbora Glavnog radničkog saveza u Sarajevu krajem juna 1921, istaknut je slab rad sindikalnih organizacija, koje su se nalazile pred rasformiranjem. »Politika«, br. 4762/1921, »Otvorene radničke komore«, 3.

Borba komunističkih poslanika protiv centrumaša i Glavnog radničkog saveza

U periodu Obznane i najžešćeg progona radničkog pokreta, kada su »bijeće garde« svom žestinom napadale razbijene partijske, skojevske i sindikalne organizacije, mjesto zajedničkog sporazuma o udruživanju snaga ljevice, desnice i centra radničkog pokreta u borbi protiv klasnog neprijatelja — buržoazije, komunistički poslanici su samostalno do Aprilskog plenuma izabrali put borbe protiv centrumaša i Glavnog radničkog saveza. Oni su uspjeli da angažuju grupe komunista i nešto pristalica iz širih narodnih slojeva u borbi protiv disidenata u radničkom pokretu. U toj borbi obadvije strane su se proglašavale ortodoksnim marksistima, i pri tome ne birajući sredstva borbe, zaokupljeni ličnim strastima, nanosili su štetu radničkom pokretu. Zbog ovakve konstelacije snaga, radnici Bosne i Hercegovine, ideološki nedovoljno uzdignuti u opštoj političkoj konfuziji, politički su se opredjeljivali ili pristupali onoj strani koja im je stavljala u izgled bolje mogućnosti za održavanje golog života.

Najveća pažnja komunističkih poslanika odmah poslije Obznane bila je uperena protiv partijskih disidenata centrumaša, tako da je do početka februara 1921. samo u Sarajevu isključeno iz Komunističke partije 187 centrumaša¹⁴³). Sprečavanje centrumaša da stvore svoje sindikalne organizacije i time razbiju jedinstvo radničkog pokreta, angažovanjem ponekad i pristalica Socijaldemokratske stranke¹⁴⁴), zatim zahtjevi za povišicu radničkih plata¹⁴⁵), donosili su rezultate u radu komunističkih poslanika¹⁴⁶) Bosne i Hercegovine¹⁴⁷).

Aprilski plenum 1921. odredio je stav KPJ prema centrumašima kao »izdajnicima radničke klase kojima je Obznana išla na ruku jer su pod njom mogli da prosperiraju u svojim političkim kombinacijama, osuđujući ih kao sabotere sindikata, koji su stajali direktno ili indirektno u službi buržoazije, nalažući partijskim aktivistima

¹⁴³) »Socijalist«, br. 13 i 20/1921, »Partijski život« i »Klevetnička ofanziva«.

¹⁴⁴) Oko 50 sarajevskih komunista, koje je predvodio Đuro Đaković, razbili su zakazani zbor centrumaša 27. februara 1921, na kome je trebalo tražiti od vlasti dozvolu za otvaranje sindikata i radničkih domova (RAS ZV Prez. br. 2644/1921; Socijalist, br. 13 i 20, i 20, 36, 38 i 81/1921. »Partijski život«, »Klevetnička ofanziva«, »Još jedan prilog za razliku između reči i dela naših komunista«, »Komunisti i zvonaši pomažu reakciju«, »Zvono«, br. 17/1921, »Zasluzena kazna«).

¹⁴⁵) Na konferenciji duvanskih radnika Sarajeva polovinom aprila 1921, gdje su govorili Đuro Đaković i Franjo Raušer, tražena je povišica radničkih plata za 50%; na konferenciji građevinskih radnika Sarajeva 17. aprila 1921. članovi KP osuđivali su namjeru članova SRPJ o prisvajanju sindikata (»Socijalističke radničke novine«, br. 81/1921, 3).

¹⁴⁶) Ljubiša Ristović u radu »Mitar Trifunović-Učo« (105) ističe da »Akciju raskrinkavanja centrumaša i oportunistu u Bosni i Hercegovini vodili su tada Đuro Đaković i Mitar Trifunović«. Iz iznesene arhivske građe jasno je da su to činili svi komunistički poslanici a ne samo njih dvojica.

¹⁴⁷) Organizacija KPJ Sarajeva organizovala je krajem maja i početkom juna 1921. rasturanje letaka u Kaknju protiv otvaranja sindikata pod uticajem centrumaša, zbog prevage uticaja desničara u radničkim redovima sreza Visoko (RAS ZV Prez. br. 5902/1921).

da ih svim sredstvima demaskiraju». Plenum je prema Socijaldemokratskoj stranci zauzeo poseban stav, jer se ona orijentisala protiv Obznane¹⁴⁸⁾.

Komunistički poslanici su štampali letke i rasturali među komuniste i narod, u kojima je osuđivan rad Socijalističke radničke partije, njena saradnja sa buržoazijom, pokretanje »Glasa slobode«¹⁴⁹⁾ i namjera prisvajanja radničkih domova u Sarajevu i Zenici. Oni su uložili proteste Zemaljskoj vladi zbog konfiskacije imovine »Glas slobode« 30. decembra 1920. i dozvole rada Glavnog radničkog saveza.¹⁵⁰⁾

Stav komunističkih poslanika prema Jugoslovenskoj muslimanskoj organizaciji i njenom sporazumu sa radikalskodemokratskim blokom

Sprovođenje stavova Aprilskog plenuma prema Jugoslovenskoj muslimanskoj organizaciji iziskivalo je »odlučnu borbu protiv nje i širenje uticaja Komunističke partije među siromašnim muslimanskim narodom da se oslobodi feudalne ideologije razvijanjem klasne svijesti, borbu protiv otkupa begluka i reviziju parnica po agrarnom pitanju,¹⁵¹⁾ komunistički poslanici su se angažovanjem komunističkih partijskih grupa borili protiv ove organizacije. Ustavna borba prve polovine 1921. ostavljala je vidan trag na ekonomska i društveno-politička kretanja Bosne i Hercegovine i naelektrisavala atmosferu klasnih sukoba. Da bi se riješila ustavna kriza, ovo pitanje je završeno u korist zemljoposjednika, te je Vidovdanski ustav mogao biti donesen zahvaljujući sporazumu radikalsko-demokratske koalicije sa Jugoslovenskom muslimanskom organizacijom 28. juna 1921.¹⁵²⁾ Na sklaapanje sporazuma Radikalsko-demokratske koalicije sa Jugoslovenskom muslimanskom organizacijom marta 1921. komunistički poslanici Đuro Đaković, Mitar Trifunović, Jakov Lastrić, Edhem Bulbulović i Danko Madunić reagovali su izdavanjem i rasturanjem letka »Radnom narodu Bosne i Hercegovine«, koji

¹⁴⁸⁾ AI Beograd, br. 15088 i 15089/1921.

¹⁴⁹⁾ »Socijalističke radničke novine«, br. 74 i 80/1921, »Objavljivanje socijalističkog pokreta u Bosni«, 3 i »Komunističke informacije«. Letak je rasturan aprila 1921. u Sarajevu.

»Glas slobode«, br. 1 i 2/1921, »Na dohvāt«. Letak uperen protiv izlazenja »Glas slobode« štampali su Đuro Đaković, Kosta Novaković, Edhem Bulbulović i razdijelili ih maja i juna 1921. u Zenici, Zavidovićima, Kaknju, Fojnici itd. (RAS ZV Prez. br. 4992, 7958, 5902/1921, Glas slobode, br. 3/1921, »Čime se zanimaju komunistički poslanici«).

¹⁵⁰⁾ RAS ZV Prez. br. 7942, 9820/1921: AI Beograd, br. 15088/1921. Kosta Novaković i Mitar Trifunović uputili su 17 juna 1921. predstavku Zemaljskoj vladi u Sarajevu.

¹⁵¹⁾ AI Beograd, br. 15088/1921.

¹⁵²⁾ Sten. beleške, br. 55/1921, 8. Od 258 poslanika 223 su glasala za predlog ustava, a protiv socijalisti, Zemljoradnička stranka itd.

je osudio sporazum srpskih građanskih partija i Jugoslovenske muslimanske organizacije. Letak se završavao riječima: »Jedino rješenje agrarnog pitanja koje ide da udruži zemljoradnike sviju vjera jeste: predavanje zemlje u ruke onima koji je obrađuju bez ikakve odštete bivšim sopstvenicima. Tome programu ostala je vjerna Komunistička partija Jugoslavije... Pod njenu crvenu zastavu treba da se okupe svi siroti seljaci i oslobode se od feudalnog ropstva. Jedino pod njenom zastavom moći će se oni, udruženi sa radnicima iz varoši, osloboditi potpuno svakog političkog i ekonomskog klasnog ropstva kapitalističko-militarističkog režima i zasnovati svoju državu radničkih i seljačkih sovjeta«¹⁵³).

Mada je Aprilski plenum odredio stav prema seljačkim partijama — »indirektno podupiranje levog krila u tim partijama«, — komunistički poslanici, prema poznatim dokumentima, nisu u Bosni i Hercegovini iskoristili revolucionarna gibanja siromašnih seljačkih slojeva i pretvorili ih u revolucionarnu akciju. Obnovljene partijske organizacije, bez dovoljno razvijenih formi rada KP, sa uskim i začaurenim oblicima djelovanja, neznatnim angažovanjem komunističkih poslanika, koji ni sami, sem pojedinaca, nisu bili po svojoj ideološkoj izgrađenosti dorasli akciji da praktično primjenjuju nauku Marksa i Engelsa na bosansko-hercegovačkom političkom tlu — nisu postigle značajnije uspjehe u borbi protiv klasnog protivnika. Protesti siromašnih seljaka, organizovanih i rukovodjenih Zemljoradničkom strankom, izolovanih od organizovanih radnika i progresivnog javnog mnijenja u gradovima, bili su osuđeni na propast prije nego što su se mogli razviti u većim razmjerama zbog pogrešnih i nejasno određenih stavova Komunističke partije o nacionalnom i seljačkom pitanju¹⁵⁴).

Veliki teror vladajućih građanskih partija nad radničkom klasom, oportunistička politika partijskog rukovodstva sa Simom Markovićem na čelu, koje je vjerovalo u buržoasku zakonitost, nedovoljna ideološka izgrađenost, uticaj tradicija »Mlade Bosne«, borbena raspoloženja što je zahvatilo mlade članove Partije i Skoja pod uticajem revolucionarnih kretanja u Evropi — bile su okolnosti za pojavu terorističke organizacije »Crvene pravde«. Njeni organizatori su bili mlađi članovi Partije i Skoja, pretežno intelektualna omladina, a postupali su bez znanja partijskog rukovodstva¹⁵⁵). Razočaranost i dezorijentisanost mlađih članova Partije i Skoja u politiku partijskog rukovodstva poslije Obznane bila je osnova udaranju temelja ove organizacije februara 1921.¹⁵⁶) Osnovana u Zagrebu, brzo se proširila na Bijeljenu, Beograd i još neka mjesta Ju-

¹⁵³) AI Sarajevo, RP II, br. 535.

¹⁵⁴) J. B. Tito, n. d. 17.

¹⁵⁵) Opširnije, Rodoljub Čolaković: »Crvena pravda«, »Enciklopedija Jugoslavije«, sv. 2, Zagreb 1956, 501.

¹⁵⁶) Članovi prve organizacije bili su u Zagrebu Rodoljub Čolaković, Dimitrije Lopandić, Rudolf Hercigonja, Nikola Petrović, Janko Mišić, Zlatko Snajder, Marijan Stilinović, Steva Ivanović i Alija Alijagić (RAS ZV Prez. br. 14120/1921.

goslavije¹⁵⁷), da prvi svoj revolt izrazi neuspjelim pokušajem atentata na tvorca Obzname Milorada Draškovića 4. maja 1921.¹⁵⁸) Misleći da će ubistvom jedne ličnosti ukinuti Obznanu, članovi organizacije su pokušali atentat na regenta 29. juna 1921. u Beogradu (Spasoje Stejić je bacio bombu sa sprata, koja je u vazduhu eksplodirala), a 21. jula 1921. ubili su u Delnicama Milorada Draškovića (Alija Alijagić¹⁵⁹). Atentatom na Milorada Draškovića »Crvena pravda« je prestala da djeluje kao organizacija, a njeni članovi su pohapšeni i osuđeni.

Ekonomski slabi srpski kapital, politički predstavljen u radikalno-demokratskom bloku, ugrožen od jačeg partnera, hrvatskog i slovenačkog kapitala, a sada zaplašen socijalnim kretanjima, kojima je rukovodila Komunistička partija i vodila ih ka socijalističkoj revoluciji, iskoristio je ozlojeđenost javnog mnijenja Kraljevine SHS i ove atentate da preko građanske štampe organizuje progone komunista i radnika¹⁶⁰). Reakcionarni dio bosansko-hercegovačke građanske čaršije, koju su inspirisali radikalno-demokratski i muslimanski listovi, organizovala je jula 1921. progone komunista, hapšenja¹⁶¹), izvođenje »patriotskih manifestacija«¹⁶²) i demolirala je socijalistički

¹⁵⁷) RAS ZV Prez. br. 14120/1921.

¹⁵⁸) Atentator je bio Nikola Petrović, student (Komunista, br. 4, Zagreb, juna 1921, »Socijalističke radničke novine« br. 89/1921, »Atentat na Draškovića«, 3).

¹⁵⁹) »Glas slobode«, br. 8/1921, »Atentat na regenta«, 3; »Socijalističke radničke novine«, br. 151/1921, »Ubistvo Milorada Draškovića«.

¹⁶⁰) Internationale Jugendkorrespondenz, Nr 35, Berlin 1921, A. W. »Aus dem wissen Jugoslawien«, S. 6-7; »Glas slobode«, br. 13/1921, »Protiv progona radnika«. Samo avgusta 1921, prema nepotpunim podacima, zatvoreno je oko 30.000 radnika-ca, seljaka, studenata itd., a velika hapšenja su izvršena u Bosni i Hercegovini, Vojvodini, Hrvatskoj i Makedoniji.

¹⁶¹) Policija je uhapsila u Sarajevu 10 članova partijske organizacije; u Dobrljini su 4 radnika predana sudu, u Travniku takođe, grupa partijskih aktivista, optuženih za saradnju sa Đurom Đakovićem u prvoj polovini 1921. a u Bijeljini 11 lica (RAS ZV Prez. br. 7590, 9950, 7958/1921, VŽSO Pov. br. 2486/1925, Izvještaj Haniusa od 7. jula 1921; »Politika«, br. 4768, 4772/1921, »Hapšenja u Sarajevu«, 2 i »Hapšenja u Bijeljini«, 2; »Štampa«, br. 8/1921, »Iz Bosne i Hercegovine, Travnika«, 4).

¹⁶²) Poslije atentata građanska štampa je otpočela veliku kampanju protiv Komunističke partije okrivljujući je otvoreno da je pripremala atentate; u zemlji su inscenirane »patriotske« manifestacije nacionalistički orijentisanih stremljenja. Najveći napad je bio uperen na komunističke poslanike Vladimira Čopića, Filipa Filipovića i dr.

Gotovo u svim većim mjestima Bosne i Hercegovine izvedene su »patriotske manifestacije« građana, u kojima je tražena zaštita od atentata i od progona komunista; »Domovina« nezavisni muslimanski list (br. 75/1921, »Domaće vijesti« — otvoreno je pisala: »Komunisti su pošli u borbu protiv države bombama i puškama; istim oružjem mi tražimo da se protiv njih vojuje; Jugoslovenski list (br. 179/1921, »Manifestacije Sarajlija protiv komunista« Hrvatska sloga (br. 156/1921, 2) i Srpska riječ (br. 147/1921, »Sarajevo protiv komunista ubica«) otvoreno su tražili osnivanje nacionalističkih organizacija »narodnih gardi« za borbu protiv komunista (»Politika«, br. 4733-4754, 4758, 4759/1921 »Sarajevo protiv komunista«, »Sarajevski željezničari protiv komunista«; RAS ZV Prez. br. 7398, 7409, 7414, 7416, 7443, 7491, 7498, 7566, 7645, 7658, 7349 i 6790/1921).

Radnički dom u Sarajevu¹⁶³). Komunistička partija je optuživana kao organizator i krivac za atentate.

Zakon o zaštiti države; poništenje mandata komunističkih poslanika i prekid njihovog rada

U takvoj situaciji vladajuće građanske partije, na osnovu prisilnog iskaza uhapšenih atentatora¹⁶⁴) na sudu i policijskih optužbi protiv Komunističke partije i njenih poslanika (Filipa Filipovića, Vladimira Čopića, i drugih) za organizaciju i saučesništvo u atentatima, sproveli su na brzu ruku u Skupštini izglasavanje Zakona o zaštiti države, koji je stupio na snagu 2. avgusta 1921. Zakonom su poništeni mandati komunističkih poslanika, a odmah po završetku sjednice, po izlasku iz skupštinske zgrade, uhapšeno je 9 komunističkih poslanika, članova Izvršnog odbora Komunističke partije¹⁶⁵).

U Bosni i Hercegovini hapšenjem Đure Đakovića 27. jula 1921.¹⁶⁶) (po povratku iz Moskve, gdje je učestvovao na III kongresu Komunističke internacionale¹⁶⁷) (i Jakova Lastrića 9. avgusta 1921, te vraćanjem poslaničkih mandata i istupanjem iz Komunističke partije Edhema Bulbulovića 21. jula 1921. i Danka Madunića 29. jula 1921.¹⁶⁸), zamrla je i sva partijsko-politička aktivnost komunista u

¹⁶³) Učesnici »patriotskih« manifestacija u Sarajevu provalili su krajem jula 1921. u Socijalistički radnički dom, a crvenu zastavu spalili pred zgradom Zemaljske vlade (»Socijalističke radničke novine«, br. 157/1921, »Opet demoli-ranje Socijalističkog radničkog doma u Sarajevu«; »Spomenica«, 27).

¹⁶⁴) To se najbolje vidi iz izjave Spasoja Stejića na procesu: »Kođ saslu-šanja na policiji sami su pitali, odgovarali i tukli me. Da teretim Filipovića, Kovačevića i Čopića, to su nasilno od mene tražili. Da si olakšam muka rekao sam da sam se upoznao sa Čopićem u Radničkom domu januara 1921, međutim, Dom je tada već bio zatvoren« (»Borba«, br. 1/1922, 5).

¹⁶⁵) »Glas slobode«, br. 9/1921, »Povodom atentata«, 1; »Jugoslavenski list«, br. 158/1921, »Dopis ministra pravde o atentatu«; »Socijalističke radničke no-vine«, br. 161/1921. »Zakon o zaštiti države«; »Politika«, br. 4768/1921, »Hapšenje izvršnog odbora«, 1.

¹⁶⁶) Nakon gotovo godinu dana istražnog zatvora održan je sudski proces Đuri Đakoviću u Sarajevu od 5. do 8. jula 1922, na kome je osuđen na 10 mjeseci zatvora s uračunavanjem 9 mjeseci istražnog zatvora (AI Sarajevo, S. 43; Radničko jedinstvo, br. 22, 24 i 52/1922, »Sa procesa Đure Đakovića«, »Slobodna reč«, br. 7/1921, »Istražni sudija optužuje«; »Štampa«, br. 5, Zagreb 1921, »Simptomatični dokumenti«, 3; »Glas slobode«, br. 27-28/1922; »Večernja pošta«, br. 300-304/1922. Sarajevo).

¹⁶⁷) Kongres je održan od 22. juna do 12. jula 1921. na kome je učestvovala delegacija Komunističke partije Jugoslavije od 12 delegata i 2 delegata. Skoja (Protokoll des III. Kongresses der Kommunistischen Internationale«, Berlin 1921, Seite 1069; »Komunist«, br. 4, Zagreb juna 1921, »Iz komunističke internacionale«, 5).

¹⁶⁸) »Politika«, br. 4775/1921, »Hapšenje Lastrića«, 1; »Socijalističke radničke novine« br. 156/1921, »Opet revolucionarni parlamentarac«, 2; »Glas slobode«, br. 13/1921, »Izjava komunističkog poslanika Danka Madunića«; »Hrvatska sloga«, br. 165/1921, »Dve izjave«.

Bosni i Hercegovini. Partijske, skojevske i sindikalne organizacije su prestale da djeluju do kraja 1921, kada započinje rad na njihovom obnavljanju¹⁶⁹).

RADNIČKI POKRET POSLIJE ATENTATA

Situacija u kojoj su se našle organizacije Komunističke partije, Skoja i sindikata poslije atentata, bila je vrlo teška, jer zbog Zakona o zaštiti države ove organizacije, zabranjene i razbijene, nisu se mogle brzo obnoviti. Atentati su samo otežali ionako teško stanje Partije i radničke klase i poslužili su kao povod režimu za još žešće progone radničkog pokreta. Radikalsko-demokratska vlada poslije julskog atentata 1921, bacila je svu krivicu na Komunističku partiju, optužujući je da je ona organizovala u zemlji mrežu terorističkih organizacija. Uzaludna je bila izjava Triše Kaclerovića¹⁷⁰, data u ime komunističkog poslaničkog kluba na sjednici Konstituante 1. jula 1921, da »... Komunistička partija sa atentatorom Stejićem nema nikakve zajednice. Atentat nije djelo Komunističke partije...«¹⁷¹), jer je radikalsko-demokratska većina proturila kroz Konstituantu Zakon o zaštiti države. Isljedna vlast je optužila prvostepenom sudu preko 66 lica kao saučesnike u atentatima, od kojih su Alija Alijagić¹⁷²) i Spasoje Stejić¹⁷³) osuđeni na smrt, a ostali na vremenske kazne na zagrebačkom (6—26. oktobra 1921) i beogradskom procesu početkom 1922. godine¹⁷⁴).

¹⁶⁹) AI Beograd, Kominternu omot 18, dok. 13, str. 3.

¹⁷⁰) Triša Kaclerović je od 4. aprila do 2. avgusta 1921. bio umjesto Sime Markovića predsjednik Komunističkog poslaničkog kluba u Skupštini (Socijalističke radničke novine, br. 159/1921, 3) pošto je rukovođenje radom Komunističkog poslaničkog kluba od strane sekretara Partije, zamijenjeno izborom predsjednika kluba (Triša Kaclerović, n. d. 69).

¹⁷¹) Stenografske beleške, br. 60/1921, 2.

¹⁷²) »Slobodna reč«, br. 20/1921, 11; Internationale Jugendkorrespondenz, Nr. 39, Berlin 1921, Seite 4-5; »Štampa«, br. 4, Zagreb 1921, »Jedna smrtna kazna«; AI Sarajevo, S: 1, prepisi.

¹⁷³) Sudski proces Spasoju Stejiću i drugima održan je u Beogradu od 21. januara do 23. februara 1922, na kome je osuđen na smrt (»Glas slobode«, br. 8/1921, 2), a zatim mu je smrtna kazna zamijenjena robijom; u poznatoj akciji oslobođenja komunista avgusta 1941, koju je organizovala Komunistička partija, spasen je; poslije oporavka učestvovao je u narodnooslobodilačkom ratu, a 1943. poginuo je u borbama na Sutjesci (»Mala enciklopedija Prosvjete«, 2, Beograd 1959, 623).

¹⁷⁴) Lajoš Čaki, saučesnik u atentatu, osuđen je na 20. godina robije, a Vladimir Copić, Zivota Milojković, Miloš Trebinjac, Nikola Kovačević, Đuro Salaj, Filip Filipović, Lazar Stefanović i još petorica osuđeni su na 2, a jedan od njih na 4 godine robije (»Glas slobode«, br. 8/1921, »Osuda u beogradskom procesu protiv komunista«, 2; Inprekor, Nr. 24, Berlin 1921, S. 215; AI Sarajevo, S: 1, prepis.

Iz izjave Spasoja Stejića na suđenju vidi se da Komunistička partija Jugoslavije nije imala nikakve veze sa atentatima. »Atentat je moja lična stvar. Bacio sam bombu ne protiv regenta nego kao protest protiv onih koji bi trebali da štite zakon, a oni ga gaze, protiv korupcije batinanja i progona fizičkih radnika, seljaka i vojnika i intelektualnih radnika. Bomba je bila uperena na taj rđavi režim a ne na regenta«¹⁷⁵). Zbog toga je sud optužene komuniste, među njima i komunističke poslanike, tj. IO KPJ oslobodio svake krivice saučestvovanja u atentatu, ili u komplotu.

ZAKLJUČAK

Komunistička partija Jugoslavije u Bosni i Hercegovini, koja je u ekonomskom i političkom pogledu bila jedna od najzaostatijih pokrajina Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, gdje su vjerske nacionalne suprotnosti bile snažno izražene i na čijem su se tlu sukobljavali interesi velikog broja političkih partija, nije mogla ni prije ni poslije Obznane da uhvati čvršći korijen i da razvije snažniju aktivnost, kao u ostalim pokrajinama Kraljevine. Donošenjem Obznane Komunistička partija prelazi na ilegalne forme rada i u sedmomjesečnom razdoblju prve polovine 1921, pod rukovodstvom komunističkih poslanika, izgrađen je u nekim gradskim centrima Bosne i Hercegovine ilegalni aparat partijskih i skojevskih organizacija, čiji su članovi uglavnom bili zanatski radnici i srednjoškolska omladina. Ove organizacije, bez industrijskih radnika, zbog začaurenih i nerazvijenih oblika rada (ograničavale su svoje djelovanje na uže gradske centre), nisu mogle da razviju širu aktivnost organizovanjem naroda u borbi protiv Obznane i partijsko-sindikalnih disidenata. Ali, one su predstavljale fundament za početak razvijanja ilegalnih formi rada i djelovanja partijskih, sindikalnih i skojevskih aktivista. To su bile prve osnove i prve forme ilegalnog partijskog i skojevskog rada koji se razvijao do 1941. i postigao značajne rezultate u istoriji radničkog pokreta između dva rata.

Poslije atentata lijevom pravcu radničkog pokreta je zabranjeno djelovanje i on je zapao u krizu od koje se nije mogao brzo oporaviti jer je njegovo organizovano djelovanje započelo tek krajem 1921. godine. Posljedice ovih udara osjećale su se dugo vremena, a posebno rascjep u radničkom pokretu, koji se intenzivno razvijao u vrijeme Obznane i Zakona o zaštiti države, što je ostavilo poseban trag u njegovom razvitku. Međutim, rascjep je bio neminovan i imao je pozitivnih posljedica, jer je iz rukovodstva ispao malogra-

¹⁷⁵) »Borba«, br. 1, Zagreb 1922, »Vidovdanski atentat pred sudom«, 5;
»Borba«, br. 3, Zagreb 1922, »Moralni slom vladinog političkog kriminala«, 1.

đansko-činovnički sloj u radničkom pokretu, koji nije bio za oružanu proletersku revoluciju, a izbili su na rukovodeću površinu klasno-proleterski aktivisti.

THE LABOUR MOVEMENT OF BOSNIA AND HERCEGOVINA IN THE FIRST HALF OF 1921 YEAR

On December 29/30 1920 a proclamation called the »Obznana« was issued. Immediately after the proclamation the ruling middle-class political parties, helped by the police and supported by the reactionary elements gathered round the so-called »National Guards«, practiced the oppression on the working-class movement which was growing stronger and stronger.

After the proclamation of the »Obznana« the employers rejected the workers' legislature, and prolonged the eight hour working day introducing the work by the piece. The country saw the crisis, as the agrarian problem had not been solved consequently. It caused the permanent class struggle between the landowners and the poor peasants. Meanwhile, the Communist Party did not make good use of it. Owing to the undeveloped forms of work in the country the Party did not accept the struggle and in that way it missed to turn it into the struggle against the regime itself.

Each of the civil political parties had their clearly fixed economic and political pretensions in Bosnia and Hercegovina and each of them tried to develop the activities which would enable them to reach their goals. The most violent point of support in Bosna and Hercegovina had the National Radical Party which tried to oppose the conceptions of the Croat Peasant Party and secure the success to the Grand-Serbian hegemonic policy. The Agricultural Labour Party had a great number of supporters among the poor peasants who, in return, expected to be paid back on the occasion of the agrarian reform. The Croat Peasant Party had its followers among the Croatian peasant population who helped it in the struggle against the radical-democratic block, and in the creation of the Independent Croatian Republic. The Yugoslav Moslem Organization's policy was to secure the Moslem aristocracy the leading positions in the administration, and to help the creation of the administrative autonomy of Bosna and Hercegovina.

After the issue of the »Obznana« the Communist Party of Yugoslavia was forced to withdraw the underground and to adopt the new forms of work. In some of the larger towns of Bosna and Hercegovina, under the leadership of the Communist Party deputies in the first half of 1921, there was built an illegal apparatus consisting of the Party organizations and the young Communist Party organizations their members being handicraft workers and the secondary school pupils. These organizations, being without industrial workers and having no experience with different forms of work, limited their activity on the

narrow areas of the cities, and for that reason they were not able to develop broader activity among the people for the fight against the »Obznana« and the Party and Trade Union dissidents. But they provided the foundation of the first illegal forms of work, and were the sign-posts for the Party, Trade-Union and young Communist workers showing them how they should work. The passing of the law for the protection of the State ended the period of the Communist Party's legal work.

Donošenje „Uredbe o utvrđivanju minimalnih nadnica, zaključivanju kolektivnih ugovora, pomirenju i arbitraži“ 13. februara 1937. godine

Ahmed Hadžirović

Službene novine Kraljevine Jugoslavije broj 33. XI, od 13. februara 1937. godine objavile su Uredbu o utvrđivanju minimalnih nadnica, zaključivanju kolektivnih ugovora, pomirenju i arbitraži, koju je odobrio Ministarski savjet na svojoj sjednici od 12. februara 1937. godine. Uredba je donesena na osnovu § 88. tač. 1. Finansijskog zakona za 1936/37. godinu, a potpisali su je predsjednik Ministarskog savjeta i ministar inostranih poslova, dr Milan Stojadinović i svi ministri, članovi Predsjedništva.

Željeli bismo da ovim napisom ukažemo na neke momente koji su usloveli donošenje ove uredbe i da iznesemo istorijat njenog nastanka i stupanja na snagu — i, koliko je to moguće, da utvrdimo ono što se njom htjelo postići, a što se stvarno postiglo.

Nenormalne prilike u međunarodnoj razmjeni dobara, izazvane velikom ekonomskom krizom, dovele su i u našoj zemlji do velikog pada nadnica i povećanja cijena životnih namirnica. Vremenom je to postalo tako očigledno da to nije mogla ćutke da primi čak ni neutralna građanska javnost. Razumije se da su radnici, njihovi sindikati i socijalne ustanove, nastojali da javnost bude što bolje upoznata sa njihovim teškim položajem. Zato je iskorištena svaka pogodna prilika, počev od skupština sindikalnih podružnica, preko javnih sastanaka svih vrsta, do radničke i druge legalne štampe.

Kada su radničke sindikalne organizacije i udruženja poslodavaca podnijeli prvi zahtijev za zakonsko regulisanje radničkih nadnica i koja je od tih organizacija istupila prva sa takvim zahtjevom nije lako utvrditi, jer u nelojalnom suparništvu raznih saveza više njih svojata epitet prvoboraca za radnička prava i ističe svoje zasluge u ostvarenju ovog ili onog uspjeha. Sa svoje strane »Proleter«,

organ CK KPJ, kaže: »Misao o donošenju jednog zakona kojim bi se radnicima garantovala minimalna nadnica, nikla je u redovima poslodavaca, a reformističke vođe samo su prihvatile tu ideju kapitalista«¹⁾.

Opšti radnički savez Jugoslavije je aprila mjeseca 1935. godine u svom organu »Radnički glasnik« pokrenuo veliku akciju u čitavoj zemlji za donošenje Zakona o minimalnim nadnicama. U članku objavljenom povodom toga on kaže: »Punih pet godina vodi Opći radnički savez Jugoslavije akciju za donošenje Zakona o minimalnim nadnicama. On je po tom pitanju izradio mnogobrojne predloge, koje je odaslao Ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja. On je po tom pitanju održavao mnogobrojne skupštine u zemlji.

Da se to pitanje konačno i definitivno riješi, on je ponovno pokrenuo veliku skupštinsku akciju u čitavoj zemlji i traži što hitnije donošenje Zakona o minimalnim nadnicama. Sa svojom akcijom upozorava Kr. vladu i sve one kandidate koji imaju izgleda da budu izabrani u Narodnu Skupštinu, da im je prvi posao, kada se skupština sastane, da donesu Zakon o minimalnim nadnicama«²⁾.

Skoro u isto vrijeme kada i ORS i Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije odlučio je da nastavi akciju za donošenje zakona o minimalnim nadnicama. Na sjednici Izvršnog odbora URSSJ-a održanoj 25. aprila 1935. godine u Beogradu, odlučeno je: »Kao aktuelan zadatak sindikalne akcije sednica je rešila da preko svojih sastavnih organizacija URSSJ nastavi akciju: 1) za obezbeđenje minimalnih nadnica i donošenje, u tom cilju, naročito nacionalnog zakonodavstva; 2) u cilju što jače argumentacije prednjeg zahteva da se nastave prebiranja što opsežnijih podataka o položaju radnika svih grana rada; 3) ovaj posao raditi preko sastavnih organizacija za odnosne grane rada koje su u tome sindikatu grupisane; 4) kod kraljevske vlade tražiti da budu određene odgovarajuće minimalne nadnice na javnim radovima i protestovati da one ne budu određene — kako se namerava — sa 12 dinara; tražiti propisivanje odgovarajućih nadnica i od opština kod raspisa licitacija za samoupravne radove«³⁾.

Poslodavci su, međutim, podijeljeni u pitanju donošenja jednog ovakvog zakona, kao što su različiti i motivi radi kojih se jedni odlučuju za, a drugi protiv donošenja takve odluke. »Jedan dio poslodavaca izjašnjava se za donošenje toga zakona zato da bi se spasili ili osigurali od konkurencije onih preduzeća koja kao radnu snagu iskorištavaju pretežno pauperizovane seljake, koji su plaćeni mnogo slabije nego li radnici u gradovima«, drugi žele »da pomoću zakonskog utvrđivanja minimalne nadnice obore nadnice bolje plaćenih radnika do toga minimuma«⁴⁾.

¹⁾ »Proleter«, organ CK KPJ, 2-3, februar-mart 1935. godine, str. 9, Arhiv Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta Sarajevo raspolaže fotokopijama lista.

²⁾ »Radnički glasnik« br. 8, Zagreb 27. IV 1935. g. str. 9, lociran u Arhivu IRP Sarajevo.

³⁾ »Radničke novine« br. 20, Beograd 17. maja 1935. g. str. 3., lociran u Arhivu IRP Sarajevo.

⁴⁾ »Proleter« br. 2-3, februar-mart 1935. g. str. 9, Arhiv IRP Sarajevo.

Isto tako i jedan dio predstavnika i nosilaca državne vlasti izjašnjava se za donošenje takvog zakona, jer hoće da pomoću njega osigura buržoaziji, koju predstavlja, pravo miješanja i posredovanja u sporovima između radnika i poslodavaca i da na taj način stvori sebi mogućnost za sprečavanje ili onemogućavanje štrajkova i radničkih borbi.

U takvoj situaciji komunisti su, prema »Proleteru«, trebalo... »da se koncentrišu na pripreme i razvijanje neposrednih borbi radnika protiv sniženja nadnica, za povišenje nadnica, za sklapanje kolektivnih ugovora itd., u svakom preduzeću i struci odmah sada, ne čekajući nikakve zakone i ne dozvoljavajući odlaganje borbi zbog nekog neizvjesnog zakona o nadnicama«⁵⁾, mada u suštini nisu ni protiv toga da se vlast prisili da pojedine tekovine borbi radničkih masa unese i u svoje zakone, kao što su i zato da se zakonski zabrani snižavanje radničke nadnice ispod određene granice.

U isticanju prvenstva svojih zasluga u pokretanju akcije za zakonsko regulisanje pitanja radničkih nadnica kao i u optuživanju drugih da ometaju i koče tu akciju, naročito se isticao Opšti radnički savez. »Opći radnički savez Jugoslavije bio je prvi koji je istakao zahtjeve za donošenje Zakona o minimalnim nadnicama. On je godine 1931. na anketi o neuposlenosti radnika istakao svoje zahtjeve i kazao sljedeće:

»Po našem mišljenju trebalo bi donijeti zakon kojim bi se odredilo maksimalno radno vrijeme od 8 sati na dan, a za teže poslove trebalo bi uvesti radno vrijeme od 6 sati na dan. Da bi se ojačala potrošačka moć, trebalo bi donijeti Zakon o minimalnoj zaradi ispod koje ne bi smio nijedan poslodavac platiti svoje radnike. Ta zarada morala bi odgovarati kulturnom minimumu za egzistenciju. Zatim bi trebalo zabraniti svaki prekovremeni rad. Najstrože treba zabraniti rad mladenačkoj radnoj snazi ispod 16 godina... Dok se ne donesu takvi zakoni, koji bi pravedno regulisali privredni tok u našoj zemlji, potrebno je da se dotle najstrože u život primjenjuju postojeći propisi Zakona o zaštiti radnika«⁶⁾.

Okrivljujući pred svojim čitaocima Ujedinjeni radnički sindikalni savez kao jednu od glavnih kočnica i protivnika donošenja takvih propisa »Radnički glasnik« organ Opšteg radničkog saveza nastavlja: »Komoraši tumače opasnost Zakona o minimalnim nadnicama ovako: »Ako se pristupi izradi i donošenju Zakona o minimalnim nadnicama, mora se kroz Zakon provesti obaveza kolektivnih ugovora. Provede li se kroz Zakon obaveza kolektivnih ugovora, postoji opasnost da će se morati provesti i obaveza radničkih sindikata. Ako se provede obaveza radničkih sindikata, doći će njihove organizacije u opasnost, jer se sa obaveznim organizacijama ulazi u fašizam, čitav Zakon ostat će pljusak po vodi bez svake vrijednosti«⁷⁾.

⁵⁾ Isto, str. 9.

⁶⁾ »Radnički glasnik«, br. 8, Zagreb 27. IV, 1935. g. str. 9. Arhiv IRP Sarajevo.

⁷⁾ Isto, str. 9.

U predstavi Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije, upućenoj mjeseca jula 1935. godine ministru socijalne politike i narodnog zdravlja traži se uvođenje minimalnih nadnica i između ostalog kaže: »Već od duljeg vremena u javnosti našoj raspravlja se pitanje radničkih nadnica. Naše je uvjerenje da je psihološki već sazrelo shvatanje o potrebi donošenja jednog zakona koji bi propisao minimalne radničke nadnice na bazi fiziološkog minimuma. Vaši predhodnici su ovo pitanje proučavali i koliko znamo u područnom Vam Ministarstvu postoje izvjesni zakonski nacrti i referati o ovome. Uvjereni smo da bi ste ne samo radnicima nego i privredi našoj kao i nacionalnoj cjelini učinili veliku uslugu, ako ovome pitanju obratite pažnju i utičete da se radi obezbjeđenja minimalnih radničkih nadnica donesu pozitivne zakonske odredbe«⁸⁾.

Drugi sindikalni pravci ne podnose zahtjeve slične ovim, jer su ili preslabi, kao npr. Opšti radničko-namještenički savez (ORNS), ili im je potpuno zamrla aktivnost, kao u Hrvatskom radničkom savezu (HRS), koji je, iako mu zvaničnom odlukom režima nije zabranjen rad, brojno, organizaciono i akciono bio tako slab da se neposredno poslije zavođenja diktature sam raspustio. Hrvatska buržoazija ga obnavlja tek u decembru 1935. godine nakon velikog vala štrajkova, tako da se i nije moglo odmah očekivati od njega da se uključi u jednu ovakvu akciju, kao što se to nije očekivalo ni od režimskog Jugorasa, osnovanog u junu 1936. godine. Ovi sindikati će se poslije donošenja Uredbe ipak umiješati u poslove donošenja naredbi za primjenu Uredbe u pojedinim banovinama i takođe se kititi »zaslugama« za popravljjanje položaja radnika.

Od isticanja zahtjeva radničkih sindikata i predaje zvaničnih zahtjeva do pojave prvog nacrta uredbe trebalo je da prođe dosta vremena, koje je, pored veoma brojnih tarifnih i štrajkačkih akcija, vođenih uglavnom zbog niskih nadnica, ispunjeno i stalnim javnim zahtjevima za poboljšanje ekonomskog položaja radnika. Za to vrijeme Narodna skupština, kao najkompetentniji organ vlasti, nije pokazala neko veliko razumijevanje za život i položaj radnika i namještenika. Ne samo što nisu poslanici iz vladine većine našli za shodno da u Skupštini pokrenu pitanje životnih potreba i položaja radnika i namještenika prilikom budžetskih diskusija nego to nisu činili ni poslanici iz opozicije. Ako se neki pojedinac i usudio da kao mandator radnika govori o njihovom položaju i zahtijeva njegovo poboljšanje, onda bi se taj obično loše proveo. Tako je na primjer bivši ministar socijalne politike Pucelj pred Skupštinom dao izjavu: »da je spreman da izađe sa prijedlogom zakona o minimalnim nadnicama. G. Pucelj je ubrzo poslije toga pao. Njegov nasljednik u ministarstvu g. dr Novak bio je uzeo u razmatranje, problem minimalnih nadnica, ali je radio strogo iza kulisa ministarstva. Njegov nasljednik g. Komnenović pokazao je za problem mnogo razumijevanja i predusretljivosti za saradnju sa radničkim predstavništvom.

⁸⁾ »URSSJ 1934-1937«, izvještaj za IV kongres, održan 18. i 19. aprila 1938. g. u Zagrebu, štampan kao rukopis za potrebe delegata Kongresa, Drugo poglavlje, strana 20.

Brze smjene u ovom ministarstvu dovele su na položaj ministra socijalne politike g. Dragišu Cvetkovića. U finansijskom zakonu za 1936/37. dato je ministru ovo ovlaštenje:

»Ovlašćuje se Ministar socijalne politike i narodnog zdravlja da po odobrenju Ministarskog savjeta, može Uredbom sa zakonskom snagom:

1) po saslušanju radničkih i poslodavačkih komora propisati način utvrđivanja minimalnih nadnica u vezi sa obaveznim sklapanjem kolektivnih ugovora, pomirenjem i arbitražom, kao i odrediti stranke za zaključivanje kolektivnih ugovora«⁹⁾.

Ne konsultujući nikoga, Ministarstvo socijalne politike je u maju 1936. godine izradilo Uredbu i razaslalo je na ocjenu raznim socijalnim i sindikalnim organizacijama. Između ostalih mišljenje je zatraženo i od Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije i Centralnog sekretarijata radničkih komora.

Primjedbe URSSJ-a uglavnom se svode na ovo:

Uredba nije dobra jer je ujedno spojila i pitanje minimalnih nadnica i kolektivnih ugovora i pomirenje. To su različita pitanja koja odvojeno treba i rješavati. Dok jednu grupu radnika interesuje pitanje minimalnih nadnica, druga je zainteresovana za kolektivni ugovor.

Propisivanje minimalnih nadnica ne bi smjelo da dovede u pitanje slobodu sindikalnih organizacija da prema svojoj snazi i sposobnosti podižu radničke nadnice iznad minimuma; i

URSSJ predlaže da se ovaj prednacrt odbaci u cjelini i izradi nov u kojem bi se rješavalo samo pitanje minimalnih radničkih nadnica.

Mišljenje Centralnog sekretarijata radničkih komora o Uredbi, samim tim što su u ovom forumu zastupljeni svi pravci sindikalnog pokreta, trebalo je da ima veći značaj. Jednoglasno usvojena odluka Sekretarijata glasi:

»Uredba o minimalnim nadnicama, mirenju i presuđivanju iz radnih odnosa onemogućuje da se:

a) sa neugovorenog stanja radnih odnosa ili individualnih ugovora pređe na kolektivne ugovore;

b) od individualnog staranja i neodređeno priznatog i toleriranog stanja kolektivnih akcija da se pređe na određeno i utvrđeno pravo radnika na kolektivne akcije putem sindikalnih organizacija;

c) da vlast dobije više uticaja za utvrđivanje položaja radnika putem utvrđivanja minimalnih nadnica.

Sjednica odbora Centralnog sekretarijata radničkih komora razmatrala je temeljito sve strane Uredbe, i nalazi da Uredba predstavlja napredak u našem socijalnom zakonodavstvu i da može korisno poslužiti kao baza za popravku položaja radnika.

Kakve će rezultate Uredba dati, zavisi sve od okolnosti kako će ona biti na mjerodavnom mjestu protumačena i sa kakvim detaljnim uputstvima će od strane vlasti biti primjenjivana«¹⁰⁾.

⁹⁾ Isto, strana 21.

¹⁰⁾ Isto, strana 23-24.

Primjedbe i zahtjevi URSSJ-a na nacrt Uredbe nisu uzeti u obzir i ona će biti objavljena onakva kakav je bio i nacrt.

O uputstvima za primjenu Uredbe biće govora kasnije, kada budemo komentarisali njeno donošenje i stupanje na snagu, ali bismo prije željeli podsjetiti čitaoca na nekoliko podataka. Prije svega, potrebno je podsjetiti se kolika su bila primanja radnika u vremenu kada oni traže donošenje zakonskih mjera koje bi regulisale to pitanje.

— Prosječna nadnica osiguranih radnika u Jugoslaviji u mjesecu junu 1935. godine iznosila je 21,75 dinara¹¹⁾;

— Prema izvještaju Središnjeg ureda za osiguranje radnika (SUZOR-a) u 1936. godini u Jugoslaviji je bilo 86.346 radnika sa zaradom do 8 dinara dnevno, 28.459 sa zaradom od 8 do 24 dinara, 111.037 sa zaradom od 24 do 34 dinara na dan, 71.748 ih je imalo dnevnicu od 34 do 48 dinara, a svega 72.900 je imalo dnevnu zaradu koja je prelazila 48 dinara¹²⁾;

— Na osnovu ankete vođene među tekstilnim radnicima, sarajevska Radnička komora je ustanovila da zarade radnica počinju sa pet (5) dinara dnevno (podvukao A. H.), a da stariji radnici koji rade na akord ne zarade ni 20 dinara dnevno. Na 5.000 dinara izrađene robe, na radničke nadnice otpada samo 250 dinara ili 5%. Prosječna dnevna primanja radnika u tekstilnoj industriji u Sarajevu u aprilu 1936. godine iznosila su 16,36 dinara i smatrana su najnižim u Jugoslaviji¹³⁾.

Daleko bi nas odvelo ređanje primjera o beskrupuloznom eksploataisanju radnika od strane vlasnika kapitala, jer bismo tada — pored rudara rudnika Tušnica kod Livna, koji za 8-satno radno vrijeme provedeno u valjda najprimitivnijem rudniku Evrope (ugalj se iznosio na leđima) primaju 12 dinara dnevno¹⁴⁾ i građevinskih radnika na pruži Knin—Bihać, kojima preduzetnik za 10-satno radno vrijeme plaća 6 do 13 dinara dnevno¹⁵⁾ — morali spomenuti i mnoge druge.

Radnici su blagovremeno uvidjeli da od održavanja skupština na kojima će se istaknuti težak položaj radničke klase, spomenuti njihove bijedne nadnice i poslati predstavnika nadležnom ministarstvu u kojoj se traži da se takvo stanje popravi, zatim od pisanja članaka u radničkim i drugim listovima, iz kojih se javnost upoznaje sa položajem radničke klase, kao i od slanja raznih deputacija u ministarstvo¹⁶⁾, nema nikakve koristi, pa su se latili mnogo pouz-

¹¹⁾ DA. SFRJ, Fond Milana Stojadinovića, 1/230, fascikla 22.

¹²⁾ »Jugoslovenski list« br. 230, Sarajevo 30. IX, 1936. g.

¹³⁾ Isto, brojevi 3. od 4. I 1936. i 86. od 10. IV 1936. g.

¹⁴⁾ Isto, br. 243. od 15. X 1936. g.

¹⁵⁾ Isto, br. 109. od 9. V 1936. g.

¹⁶⁾ Kao što je Savez rudarskih radnika iz Banje Luke, Mostara, Kreke, Breze, Vareša, Zenice, i Ljubije polovinom aprila 1935. g. uputio delegaciju ministru šuma i ruda da mu izloži ekonomski položaj rudara, predoči njihove niske nadnice, te traži poboljšanje radničkog osiguranja i uredno isplaćivanje zarade. Isto, br. 92. od 18. IV, 1935. g.

danijeg, oprobano sredstva borbe — štrajka. Tako su tokom 1936. godine u Jugoslaviji vođena 392 štrajka, od kojih su 315 bili ekonomskog karaktera, a 272 su završena sa uspjehom. Svi ovi štrajkovi imali su zajedničko obilježje, imali su ofanzivni karakter¹⁷⁾. Samo u Bosni i Hercegovini od 1. januara 1935. godine do donošenja Uredbe vođeno je 37 štrajkova u kojima je osnovni motiv za pokretanje niska nadnica.

Tako su donošenje ove uredbe u prvom redu uslovili veliki broj tarifnih i štrajkačkih akcija koje su vodili radnici za poboljšanje skog ekonomskog položaja, stalno održavanje skupština i anketa radničkih sindikalnih i drugih organizacija, na kojima se javno iznosi težak ekonomski položaj radnika, stalno pisanje štampe i legalne i ilegalne o niskim radničkim nadnicama, očigledne mahinacije poslodavaca sa radničkim nadnicama, jer su obezbijeđeni radnom snagom ili sa sela ili iz armije nezaposlenih, uz namjeru vlade Milana Stojadinovića da iz ovog svega izvuče i neku korist za sebe.

Najvažnije odredbe Uredbe su:

1) Određen je način utvrđivanja minimalnih nadnica. One se utvrđuju na bazi osnovne nadnice, koja se ovdje određuje na 2 dinara po radnom satu, a može se kretati za nekvalifikovane radnike od 10 procenata do 50 procenata iznad osnovne. Kakva će ona biti na pojedinim područjima, zavisi od banova koji na svojim područjima donose naredbe o primjeni Uredbe, naravno, vodeći računa o određenim granicama. Radnicima u zanatstvu i trgovini koji su zaposleni u mjestima koja imaju manje od 5.000 stanovnika određuje se 10% niža nadnica od minimalne. Radnici mlađi od 18 godina ne mogu biti plaćeni manje od 25% niže od odraslih radnika.

2) Utvrđeno je pitanje sklapanja kolektivnih ugovora. Predviđeno je da kolektivni ugovori koji obuhvataju polovinu preduzeća i polovinu radnika jedne struke mogu biti odlukom nadležne vlasti prošireni na cjelokupno radništvo te struke. Takođe je predviđeno da vlast, u slučaju da se zainteresovane strane ne mogu sporazumjeti oko sklapanja kolektivnog ugovora, može propisati tarifnu skalu u kojoj će odrediti nadnice radnika.

3) Predviđeno je obavezno pomirenje. Ono će se podjednako primjenjivati i na radnike i na poslodavce kada žele da pristupe kolektivnoj obustavi rada (štrajku, odnosno lokautu). Tek nakon obavljenog pomirenja radnici imaju pravo stupiti u štrajk, odnosno poslodavci sprovesti lokaut¹⁸⁾.

Režim Milana Stojadinovića se prije svega odlučuje na donošenje ovakve uredbe zato što dotadašnjim mnogobrojnim represivnim mjerama nije mogao zaustaviti val tarifnih i štrajkačkih pokreta koji je zahvatio zemlju od 1935. godine na ovamo. Režim se ipak nije usudio da potpuno zabrani štrajkove kao što je učinio na željeznici, u električnim centralama i na vodovodu. Uredba je trebalo da

¹⁷⁾ DA. SFRJ, Fond Milana Stojadinovića, 1/230, fascikla 22.

¹⁸⁾ Vidjeti Uredbu u Službenim novinama Kraljevine Jugoslavije broj 33. XI, od 13. februara 1937. godine ili u »Narodnom jedinstvu«, službeni list kraljevske banske uprave Drinske banovine broj 14, Sarajevo 17. februara 1937. godine, koje se nalaze u Državnom arhivu SR BiH u Sarajevu.

bude velika prepreka radnicima prilikom donošenja odluke o pokretanju štrajka, jer je odredbama o pomirenju, pregovorima između zainteresovanih strana i predstavnika vlasti, u dva navrata odgađala štrajk bar za dva mjeseca.

Poslije objavljivanja Uredbe u Službenim novinama ostalo je još šezdeset dana do početka njene primjene. U intervalu od objavljivanja do stupanja na snagu Uredbe radničke organizacije su pokušale da daju primjedbe na nju koje bi ušle u uputstva o primjeni Uredbe i bar tako ublažile neke njene stavove za koje su radnički sindikati tvrdili da su štetni za interese radnika. Ni ove primjedbe, kao i one koje su ranije date na nacrt Uredbe, nisu uzete u obzir.

Radnički sindikalni pokret je davanjem inicijative za zakonsko utvrđivanje minimalnih nadnica želio postići određivanje minimuma ispod kojeg poslije nijedan poslodavac ne bi smio da spušta nadnice, bez obzira na stanje privrede, kretanje nezaposlenosti, privrednu krizu itd., želio je da se za sve ono što radnici postignu ili mogu postići iznad te granice ostavi puna sloboda ugovaranja i borbe među zainteresovanim stranama, radnicima i poslodavcima.

Te zahtjeve za minimalnim nadnicama radnici su istakli u vrijeme kada je privredna kriza bila najdublja, a položaj radnika najgori. Oni su tražili da ih vlast na taj način zaštiti od propadanja pred kojim su se našli. Međutim, tada, kada je najviše trebalo, a to je 1931 — 1935. godine, pomoć radnicima nije ukazana. Radnici su ipak i dalje zahtijevali donošenje takvog propisa. Oni su, kako smo to i naprijed spomenuli, preko sindikalnih saveza postavili i zvanične zahtjeve Ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja, iako je poslije 1935. nastupio izvjesni privredni uspon u kome su oni svojom vlastitom snagom i inicijativom putem mnogobrojnih tarifnih i štrajkačkih akcija uspjeli da u znatnoj mjeri povise svoje nadnice i poprave svoj položaj, ali su se i na ovaj način željeli obezbijediti. Uredba, međutim, dolazi u jeku, ako se tako može reći, privrednog uspona, i osim minimalnih nadnica sa veoma niskom osnovicom od svega 16 i 18 dinara, donosi i maksimalne granice i odredbe oko sklapanja i zaključivanja kolektivnih ugovora, koje sasvim sputavaju slobodnu inicijativu radnika da borbom i štrajkovima poprave svoj položaj. Tako su radnici željeli i tražili jedno, a dobili su ono što nisu ni zahtijevali ni željeli. Zbog toga Centralna uprava URSSJ-a protestujući protiv ovakve Uredbe traži njenu reviziju u pravcu:

- »1) da se brišu odredbe o maksimiranju nadnica;
- 2) da stavovi minimalnih nadnica odgovaraju potrebama fiziološki utvrđenog minimuma za egzistenciju;
- 3) da otpadnu sve odredbe koje sputavaju slobodu sindikalne inicijative i sindikalne akcije radnika. Zakon treba da štiti minimum ispod kojega standard života radničkog ne smije da padne, a radnicima i njihovim organizacijama da ostavi slobodno polje da standard života svoga dignu do najviše moguće mjere¹⁹⁾.

¹⁹⁾ »URSSJ 1934-1937.«, izvještaj za IV kongres, Zagreb 18. i 19. aprila 1938. g., Drugo poglavlje, str. 27.

Osim ovog, bilo je i drugih zahtjeva za izmjenu ili dopunu pojedinih članova Uredbe, ali oni nisu usvojeni i Uredba je stupila na snagu onakva kakva je donesena i sa uputstvima koja nisu obuhvatila nikakve primjedbe radničkih organizacija i ustanova. Sa svoje pak strane, radnici su nezadovoljstvo zbog ovakve Uredbe manifestovali na taj način što su i dalje, gdje god im se ukazala zgodna prilika, iznosili njene loše strane, predlagali i zahtijevali izmjene. Tako rezolucija IV kongresa URSSJ-a, održanog 18. i 19. aprila 1938. godine u Zagrebu, ističe, kako se tamo kaže, samo neke štetne i negativne propise:

»1) Da Uredba omogućuje zaključenje kolektivnog ugovora sa nereprezentativnim organizacijama ili bolje rečeno sa raznim firmama, kao što je bio slučaj sa građevinskim i obučarskim radnicima u Beogradu;

2) Da ona omogućuje da takvi ugovori odlukom vlasti budu proglašeni kao jedino važeći za cijele teritorije;

3) Da ona radnike obavezuje prije objave štrajka na mirenje, a da vlasti nisu obavezne da mirenje izvrše u određenom roku;

4) Da iz ove obaveze za radnike i neobaveze za vlast može proizići za radnike velika šteta: ili da propuste pogodne situacije za stvaranje tarifnih pokreta, ili da se izlože hapšenjima i novčanim kaznama, u čemu je već do sada bilo vrlo teških iskustava.

Iz tih iskustava se moglo zaključiti i utvrditi: da su sve ove loše strane Uredbe, a naročito odredbe o mirenju, donijete u jednom sasvim određenom i proračunatom cilju: radi kočenja i onemogućavanja radničkih štrajkova, a ujedno i u cilju slabljenja Ursovih radničkih i namješteničkih sindikalnih organizacija i favorizovanja protivničkih žutih organizacija. Da je to tačno, najbolje se može zaključiti i po tome što su poslodavci, a naročito oni krupniji kod kojih najviše i dolaze u obzir štrajkovi, veoma zadovoljni pomenutom Uredbom i njenom primjenom. Oni su štaviše u anketi u Sarajevu tražili i apelovali na Ministarstvo socijalne politike da se one odredbe Uredbe koje govore o štrajkovima, mirenju i arbitraži, što strožije primjenjuju, a to praktično znači ugušiti svaku efikasnu akciju radnika na polju zaštite i odbrane njihovih prava i interesa²⁰⁾. Na kraju rezolucije Kongresa, po ko zna koji put, traži se:

»1) Da se dosadašnji stavovi minimalnih nadnica povise tako, da odgovaraju stvarnim potrebama fiziološki utvrđenog minimuma za egzistenciju;

2) da se brišu sve odredbe o maksimiranju nadnica;

3) da se predvide najstrožije mjere i sankcije za tačno izvršavanje i primjenu propisa o nadnicama;

4) da iz Uredbe otpadnu sve odredbe kojima bi se ma i najmanje sputavala sloboda sindikalne inicijative i sindikalnih akcija, a u prvom redu da otpadnu sasvim propisi o obaveznom mirenju i arbitraži²¹⁾.

²⁰⁾ Isto, u dijelu »Zaključci«, nema naznačene strane.

²¹⁾ Isto, Zaključci.

Jedan manji dio radnika i neki sindikalni pravci (na primjer ORS) bili su, međutim, zadovoljni ovakvom Uredbom i odmah po njenom donošenju pokrenuli su akciju za donošenje naredbi za pojedine banovine i privredne grane u kojima će se precizno odrediti nadnica za radnike svih struka, jer su se zadovoljavali onim šta se na ovaj način moglo postići. Tako je, na primjer, u Vrbaskoj banovini ban Kujundžić nekvalifikovanim radnicima starijim od 18. godina, zaposlenim u šumsko-pilanskoj privrednoj grani, odredio satnice u iznosu od 2 dinara i 75 para, a mlađim od 18 godina 2 dinara i 6 para. Ovakvim rješenjem nisu bili zadovoljni vlasnici šumsko-pilanskih preduzeća u Vrbaskoj banovini, jer su satnice istim kategorijama radnika u drugim banovinama znatno niže (Dravska i Drinska po 2 dinara i 50 para). Kako ove naredbe banova važe samo 6 mjeseci i onda ih zamjenjuju nove ili se produžuju za narednih 6 mjeseci, vlasnici šumsko-industrijskih preduzeća u Vrbaskoj banovini su pokušali da izvrše pritisak na vlasti u banovini da reduciraju nadnice radnika bar do nivoa na kojem su one u drugim banovinama, ali nisu uspjeli. Ovo su predstavnici Opšteg radničkog saveza isticali kao veliku pobjedu klasnog sindikalnog pokreta u Vrbaskoj banovini²²).

Gledana površno, bez udublјivanja i svestranog razmatranja svakog pojedinog člana, Uredba na papiru ostavlja utisak potpunog obuhvatanja i sagledavanja pitanja za koja se donosi, a sankcije koje se nabrajaju na kraju treba da uvjere onog ko ih čita da će se donešeni propisi i primjenjivati. Međutim, i ovog puta, kao i prije, vlast se nije mnogo trudila da se Uredba sprovede u život. Vlada je želјela da pred javnosti pokaže dobru volju i »brigu« za radničku klasu, a hoće li se to što je ona rekla i obećala sprovoditi u praksi, nije se mnogo brinula. Uostalom, ko je mogao i očekivati da će jedna uredba bez obzira kakva je, moći radikalno da popravi položaj radnika.

Ipak poslije pojave Uredbe očekivalo se da će nadnice radnika u svim slučajevima u kojima su bile niže od Uredbom propisanih minimalnih biti podignute bar na taj nivo, zatim da će radnici iste struke u raznim dijelovima zemlje imati bar približno, ako ne potpuno, istu zaradu, da neće biti potrebno boriti se za propisane nadnice itd. Praksa je pokazala da ni jedno od ovih očekivanja nije ispunjeno, štaviše, čitave privredne grane uopšte nisu primjenjivale ovu Uredbu. »Devedeset od sto radnika u trgovinama, briačnicama, tekstilu, kućnoj posluži i povremenim poslovima ne primaju nadnicu koja je zakonski određena da bude minimalna. Osim grafičkog zanata, u svim poslovima u manjem ili većem obimu postoje radnici i radnice čije nadnice ne dostižu visinu minimalne nadnice«²³). Evo konkretnog primjera koji potvrđuje ovu tvrdnju:

Tokom mjeseca februara 1938. godine najveću prosječnu obezbijeđenu nadnicu imali su radnici, odnosno namještenici, novčanih i osiguravajućih zavoda, koja iznosi 36,50 dinara, zatim radnici u gra-

²²) Podaci prema »Radničkom glasniku« br. 20-21, Zagreb 18. decembra 1937. g. str. 1-2, Arhiv IRP Sarajevo.

²³) Izvještaj o radu Radničke komore u Sarajevu za 1940. g., str. 20, Arhiv IRP Sarajevo, Fond RP II/381.

fičkoj industriji, koji imaju 35,50 dinara, a najmanje radnici u industriji gume, koji dnevno prime je d a n a e s t (11) dinara (podvukao A. H.) i kućna posluga koja ima 14,43 dinara dnevne zarade²⁴).

Ova uredba se neće odnositi na sve one poslove koje su država, banovine, odnosno samoupravna tijela dali u rad putem licitacije prije njenog stupanja na snagu, odnosno ugovori se neće moći mijenjati na štetu države. Šta to znači? Odgovor će nam dati sljedeći primjer: »Ugovori — tehnički i finansijski — između naše države i Građevinskog društva »Batinjol« radi građenja željezničke pruge Knin — Bihać zaključeni su u 1932. godini, te prema tome odredbe »Uredbe o utvrđivanju minimalnih nadnica, zaključivanju kolektivnih ugovora, pomirenju i arbitraži« ne važe za radove na gradnji pruge Bihać — Knin ustupljene Društvu »Batinjol«, što je izričito potvrđeno i u čl. 36. iste Uredbe«... »Pošto odredbe pomenute Uredbe ne važe u ovom slučaju, to znači da ni Ministarstvo ni Banská uprava u slučajevima spora između Društva »Batinjol« i njegovih radnika ne treba da intervenišu (podvukao A. H.) — kako je to propisano u Uredbi, jer svaka takva obavezna intervencija dala bi društvu osnova za reklamacije u pogledu izmjene pogođenih cijena i naknade eventualnih šteta«²⁵). Drugim riječima, javni radovi su izuzeti iz Uredbe, i masa, mahom nekvalifikovani radnici koji ih izvode, nema pravo na zaštitu svojih interesa, jer bi, kao u ovom slučaju, preduzetnik mogao tražiti obeštećenje od države, a ova je spremnija da mu prepusti na milost i nemilost radnike nego da interveniše u pogledu radničkih nadnica. A takvih radnika je samo u Bosni i Hercegovini, i to samo na tri objekta (pruge Bihać — Knin, Ustiprača — Foča, Bileća-Nikšić) bilo preko deset hiljada.

Pošto su minimalne nadnice propisane Uredbom od 13. februara 1937. godine u 1938. i 1939-oj godini cijenama na tržištu bile daleko prevaziđene, Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja u Beogradu je bilo primorano da promijeni visinu minimalnih nadnica. Ono je to moralo učiniti i zbog sve većeg pritiska javnosti i sve brojnijih radničkih zahtjeva u tom pogledu. Tako je, između ostalih, Izvršni odbor Ujedinjenih radničkih sindikata na svojoj sjednici od 22. i 23. januara 1940. godine, postavio ovakav zahtjev: »URSSJ traži od merodavnih da regulisanju radničkih nadnica obrate naročitu pažnju i da se u tom cilju:

a) donesu hitne odredbe o odgovarajućem povišenju minimalnih nadnica;

b) otstrane sve smetnje iz Uredbe o minimalnim nadnicama koje stoje na putu slobodne sindikalne tarifne akcije, i

c) da se pod sadejstvom organa Ministarstva socijalne politike obrazuju paritetna tela predstavništva radnika i poslodavaca koja bi kontrolisala kretanje cena i utvrđivala automatske povišice radničkih nadnica prema utvrđenom indeksu«²⁶).

²⁴) »Jugoslovenski list« br. 67, Sarajevo 20. III 1938. g.

²⁵) Arhiv Bosanske krajine, Banja Luka, Pov. br. 949/1937.

²⁶) »Politika«, Beograd, 26. januar 1940. g.

Promjena je uslijedila 9. septembra 1940. godine, kada je Ministarstvo odredilo da minimalna satnica u mjestima iznad 5.000 stanovnika ne može biti manja od 4 dinara, a u mjestima ispod 5.000 stanovnika ispod 3,60 dinara²⁷⁾).

Pa ipak i poslije ove dopune Uredbe nisu bili rijetki slučajevi kršenja i nepridržavanja zakonskih mjera, odnosno mnogih žalbi radnika inspekcijama rada da se poslodavci ne pridržavaju propisa o radnim odnosima. Još manje su se poštovale i sprovodile sankcije protiv onih koji krše Uredbu i Zakon o zaštiti radnika. Jednostavno je bila praksa da se vođe štrajka kažnjavaju otpuštanjem sa posla pa i protjerivanjem iz mjesta, da se radnički povjerenici koji su zastupali interese svojih drugova hapse, otpuštaju ili premještaju, a da pri tom nikom na um nije padalo da kazni stvarne prekršitelje uredbi i zakona.

Kao što se vidi iz svega ovog što smo o Uredbi rekli, ono što je radnicima predstavljalo glavne i osnovne motive kada su tražili da se zakonski reguliše minimalna nadnica, Uredbom nije zadovoljeno. Uredba je obrnuto, postala sredstvo za borbu protiv radnika i njihovih organizacija.

ИЗДАНИЕ «УКАЗА О УТВЕРЖДЕНИИ ОПЛАТЫ ЗА РАБОЧИЙ ДЕНЬ, ЗАКЛЮЧЕНИИ КОЛЛЕКТИВНЫХ ДОГОВОРОВ, ПРИМИРЕНИИ И АРБИТРАЖЕ» 13 ФЕВРАЛЯ 1937 ГОДА.

РЕЗЮМЕ

13 февраля 1937 года после долголетних приготовлений, обещаний и отсрочек официальная газета Королевства Югославии сообщила «Указ правительства о утверждении минимальной оплаты за рабочий день, заключении коллективных договоров, примирении и арбитраже».

Однако меры, намеченные Указом, начали осуществляться только через 60 дней. Когда рабочие предъявили требования правительству, не известно, но знаем, что они требовали узаконить реальный минимум оплаты за рабочий день, чтобы предприниматели не могли оправдывать снижение оплаты рабочего дня состоянием промышленности, кризисом и безработицей. Но требования рабочих не были удовлетворены до тех пор, пока не наступил промышленный подъем, который улучшил положение трудящихся. В самые тяжелые для рабочих годы кризиса (1931—1935) правительством установлена очень низкая оплата рабочего дня (от 16 до 18 динаров). Кроме того, точно указывалось как надо оплачивать рабочих в случае забастовки, определен срок примирения и назначены лица, которые должны вести арбитраж.

Правительство рассчитывало, что после объявления Указа забастовки прекратятся и деятельность рабочих синдикатов будет ослаблена, Требования же рабочих оно и не думало удовлетворять. Рабочие на это ответили еще более сильными забастовками.

²⁷⁾ Jugoslovenski list« br. 214 i 222, Sarajevo 1940. g.

Djelatnost Kluba akademičara Banje Luke pred II svjetski rat

Dubravka Škarica

UVOD

Klub akademičara Banje Luke u predratnim godinama djelovao je od avgusta 1934. do aprila 1940. godine. Osnivanje kluba i počeci njegovog djelovanja padaju, dakle, u vrijeme sve očiglednijih znakova raspadanja sistema monarho-fašističke diktature u zemlji i pored napora njenih nosilaca da očuvaju postojeće stanje i ublaže krizu. To je bilo doba otvorene politike socijalnog i nacionalnog ugnjetavanja naroda koja je sprovedena surovim metodama tadašnjih reakcionarnih vlada i koja je svom težinom pogadala radničku klasu, kao i sve demokratske i progresivne snage u to vrijeme.

Nezadovoljstvo širokih slojeva naroda ovakvom unutrašnjom politikom vladajuće buržoazije ispoljilo se u porastu revolucionarnog i demokratskog pokreta u zemlji, a taj pokret poprimio je naročito zamašne razmjere u vrijeme kada ta ista buržoazija, ne nalazeći dovoljno snage u vlastitoj zemlji da se odupre ovom otporu, pokušava naći izlaz u vezivanju za fašističke sile. Ovakva nastojanja će naročito doći do izražaja u vrijeme stupanja na vlast Jugoslovenske radikalne zajednice sa Stojadinovićem na čelu, od kada počinje sve otvorenije fašiziranje zemlje, praćeno sve jačim policijskim terorom i progonima naprednih snaga u zemlji i gaženjem osnovnih građanskih sloboda.

Prikrivajući oduzimanje političkih sloboda zalaganjem za tzv. nacionalno jedinstvo, nosioci monarho-fašističke diktature u stvari su svjesno radili na razjedinjavanju naših naroda i još više produbljivali nacionalne i konfesionalne suprotnosti u zemlji.

Iskorišćavajući heterogenost u nacionalnom sastavu bosansko-hercegovačkog stanovništva, režim je uspio da naročito u ovoj pokrajini raspali šovinističke strasti podržavajući nacionalnu mržnju među njenim narodima. »Ovo šovinističko divljanje dobilo je svoju organizacionu formu istupanjem Srpskog kluba u Banjoj Luci, preko

mračne figure Moljevića¹⁾, s parolom da je Bosna i Hercegovina ne samo srpska, već i prevashodno velikosrpska pokrajina²⁾. Polazući pravo na Bosnu i Hercegovinu i želeći da u njoj osiguraju velikosrpsku hegemoniju, nosioci diktature ovdje su primjenjivali naročito oštre mjere protiv naprednih demokratskih snaga. Ovome je išla na ruku i politika opozicionih građanskih stranaka koje se, i pored vlastitih istupa protiv sistema diktature, nisu odlučivale na neku otvoreniju i širu akciju protiv režima, plašeći se pokreta masa i njihovog angažovanja u političkoj borbi. Hrvatski građanski političari vodili su oportunističku politiku nadajući se sporazumu o podjeli vlasti sa velikosrpskom buržoazijom, dok su srpski građanski elementi ispoljavali izrazito nacionalističke ambicije. I Jugoslovenska muslimanska organizacija se u ovo vrijeme više nalazila na strani režima nego u opoziciji³⁾. Dodajući ovome i politiku Socijalističke partije Jugoslavije, koja u ovom periodu još uvijek vodi glavnu riječ u legalnim radničkim institucijama boreći se u isto vrijeme protiv Komunističke partije i širenja njenog uticaja nije potrebno posebno isticati da je takav stav pomenutih stranaka olakšavao i pomagao nosiocima vlasti praktično provođenje njenih planova.

Komunistička partija Jugoslavije, otvoreno protivrežimska partija, bila je u ovo vrijeme još uvijek nedovoljno snažna ne samo da se odupre organizovanom nastupu reakcije nego i da pokrene mase u borbu za razrješenje unutrašnjih problema u zemlji i za promjenu kursa u spoljnoj politici. Zbog toga narodne mase slijede buržoaske opozicione stranke, vjerujući da će one, ako dođu na vlast, sprovesti u život svoje demokratske parole. Zato im na skupštinskim izborima 1935. i 1938. godine pružaju masovnu podršku u nadi da će one poraditi na rješenju nacionalnih, socijalnih i drugih problema. Međutim, nade naroda nisu se obistinjavale, opšta situacija u zemlji bivala je sve gora. I sporazum Cvetković—Maček od 26. avgusta 1939. godine značio je za sve ugnjetene nacije još jedno razočarenje više, jer je on u suštini predstavljao sporazum dviju buržoazija, a nikako novi put koji bi vodio demokratizaciji zemlje i rješenju bilo kojeg od akutnih problema društveno-političkog života.

Od samog zavođenja šestojanuarske diktature novi režim poduzima oštre mjere protiv revolucionarnog radničkog pokreta i njegovog predvodnika — Komunističke partije. Zahvaljujući nedovoljnoj unutrašnjoj jedinstvenosti i slaboj konspirativnosti članova partijskih organizacija u to vrijeme, nosiocima diktature je pošlo za

¹⁾ Dr Stevan Moljević bio je prije rata advokat u Banjoj Luci. U vrijeme rata uzeo učešća u pokretu Draže Mihajlovića i jedno vrijeme bio na položaju predsjednika Centralnog nacionalnog komiteta.

²⁾ Dr Vaso Butozan, Klub akademičara Banje Luke, »40 godina«, Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, Beograd 1960, knj. IV, str. 77 (U daljem tekstu — »40 godina«).

³⁾ Snage za stvaranje JRZ-e Milan Stojadinović nalazi, između ostalih, i u JMO, a šef stranke Mehmed Spaho zauzima položaj ministra saobraćaja u obje vlade Milana Stojadinovića i kasnije u prvoj vladi Dragiše Cvetkovića. — Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb 1962, 5, str. 128.

rukou da Komunističkoj partiji zadaju snažan udarac i da joj onemoguće, bar za kraće vrijeme, neko značajnije političko djelovanje. Kako u čitavoj Jugoslaviji, tako je i u Bosni i Hercegovini u ovom periodu došlo do velikih provala partijskih organizacija. Tokom 1929. godine hapšenja su pogodila ne samo partijsko rukovodstvo nego i dobar broj članova, od kojih je više od stočinu izvedeno pred Sud za zaštitu države. Uslijedile su još dvije veće provale: krajem 1932. i tokom 1933. godine izvedena su na Sud 64 člana KPJ, a poslije provale u proljeće 1936. godine suđeno je preko 70-torici lica u Bosni i Hercegovini⁴).

Svakako da ova hapšenja i progoni komunista nisu u isto vrijeme značili i potpuni prekid kontinuiteta partijskog rada u ovom dijelu zemlje. Članovi Partije su redovno nakon izlaska iz zatvora pristupali okupljanju i aktiviranju komunističkih grupa, posebno u mjestima gdje su partijske organizacije od ranije imale jača uporišta, a u pojedinim dijelovima Bosne i Hercegovine partijska aktivnost nije doživjela duži prekid, kakav je slučaj bio sa banjalučkom partijskom organizacijom⁵).

Tokom druge polovine 30-tih godina u Komunističkoj partiji na čitavom području zemlje dolazi do značajnih promjena koje se ogledaju, prije svega, u konačnom otklanjanju kako organizacionih, tako i idejnih slabosti koje su u gotovo cijelom ranijem periodu bile glavna smetnja za njeno uspješnije društveno-političko djelovanje. Politička aktivnost komunista počinje od sada da se odvija na širokoj osnovi i u raznovrsnim oblicima, za razliku od već ustaljenih oblika začaurenog i nekomunikativnog djelovanja partijskih organizacija. Njihov rad se sve više osjeća u URSS-ovim sindikatima, kulturno-prosvjetnim društvima, studentskim, đачkim, te ženskim organizacijama i drugim legalnim udruženjima. Neke od ovih organizacija osnivaju se na inicijativu same Partije, a u mnogim, koje su postojale od ranije, komunisti uspijevaju da preuzmu rukovodeću ulogu usmjeravajući njihov dalji rad u demokratskom i revolucionarnom pravcu. Ovi novi oblici sve šireg i jačeg političkog djelovanja Partije u Bosni i Hercegovini u ovom vremenu ispoljili su se u obrazovanju inicijativnih odbora Stranke radnog naroda, živioj

⁴) Nedim Šarac — Nikola Babić, Kratak pregled razvoja i djelatnosti KPJ u BiH od 1919-1945, Godišnjak istorijskog društva BiH, X/1959, str. 15.

⁵) Partijska organizacija u Banjoj Luci u ovo vrijeme bila je povezana sa PK KP Hrvatske, u čijem sastavu ostaje do 1939. godine. Septembra 1936. godine uslijedila je i provala partijske organizacije u Banjoj Luci. Tada su uhapšeni: Franjo Lemajić, radnik, Ivan Mažar, student komercijale, Edhem Karabegović, obučarski radnik, Jakob Smit, stolarski radnik, Ivan Tukerić, bravar, Safet Filipović, novinar, Miloš Popović, student filozofije, Ranko Sipka, dak trgovačke akademije, Idriz Maslo, fabrički radnik, Nikola Pavlič, student prava, Stjepan Pavlič, apsolvent srednje tehnike, Veljko Đorđević, student prava, Kasim Hadžić, radnik, Ivan Sigler, tokar i Franjo Sarafin, stolarski radnik. Od ovog broja šestorica su bili članovi KAB-a. Nekoliko uhapšenih pušteno je u toku same istrage kod policije, nekoliko sa Suda za zaštitu države zbog nedostatka dokaza, dok je pet komunista (članovi Mjesnog komiteta) osuđeno na 8-18 mjeseci zatvora. — Arhiv Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta u Sarajevu (u daljem tekstu AIS), zbirka RP II/149.

predizbornoj aktivnosti u vrijeme priprema za skupštinske izbore⁶⁾, u organizovanju čitavog niza raznih političkih manifestacija pod parolama i na liniji Narodnog fronta, te u neposrednijem povezivanju sa masama preko sindikata, radničkih društava i življem radu među omladinom, studentima, ženama i na selu.

U Banjoj Luci pod uticajem komunista u ovo vrijeme plodan rad razvija radničko kulturno-umjetničko društvo Pelagić, radničko sportsko društvo Borac, osniva se Klub akademičara Banje Luke (KAB) i društvo Prijatelji prirode, pokrenut je list za selo »Narodna pravda«, organizovana je Liga za mir i slobodu, brojne štrajkačke akcije⁷⁾ itd. itd.

Svakako da se od ove sve življe aktivnosti Partije ne može odijeliti uloga SKOJ-a, koji u ovo vrijeme izrasta u snažnu organizaciju⁸⁾ i koji kao predvodnik pokreta mlade generacije za ostvarenje njenih prava i zahtjeva u isto vrijeme pruža i punu podršku antifašističkom programu Partije, njenom aktiviranju na liniji otpora vanjskoj i unutrašnjoj režimskoj politici, te njenom radu na jačanju revolucionarno-demokratskog pokreta u zemlji.

⁶⁾ Na izbore 1938. godine Partija je u nekim mjestima u zemlji izišla sa radničkim listama. U Bosni i Hercegovini ove liste istaknute su u Mostaru i Banjoj Luci. Nosilac lista u B. Luci bio je Muhamed Kazaz. Premda su ove liste dobile mali broj glasova, svakako da je već samo njihovo isticanje bilo za ovo vrijeme značajno i govorilo je o sve većem porastu uticaja Partije. — Uglješa Danilović: »Iz rada partijske organizacije u BiH 1938-1940«, »40 godina«, knj. 3, I dio, str. 57.

⁷⁾ RKUD »Pelagić« osnovano je 1928. godine i djelovalo do početka 1941. godine, kada mu dalji rad zabranjuje policija. Društvo »Pelagić« je odigralo značajnu ulogu u društveno-političkom životu B. Luke i B. krajine. Za vrijeme svog djelovanja organizovao je mnogobrojne priredbe u Banjoj Luci i drugim mjestima Bos. krajine, Bihaću, Bos. Krupi, Drvaru, Tesliću i dr. Naročito masovan i uspješan bio je nastup RKUD »Pelagića« 13. aprila 1940. godine u Drvaru, gdje je gostovalo oko sto članova društva. Mnoge akcije RKUD »Pelagića« bile su izvedene u zajednici sa Klubom akademičara.

»Društvo prijatelja prirode«, koje je formirano uporedo sa KAB-om, okupljalo je pored studentske i radničke i srednjoškolsku omladinu. Društvo je izvodilo izlete putem kojih se povezuje sa seljacima po okolnim selima Banje Luke: Mišin-Hanu, Česmi, Debeljacima i dr.

Liga za mir i slobodu predstavljala je organizaciju za borbu protiv ratne opasnosti i okupljala je sve demokratske snage u gradu. — Osman Karabegović: »Sjećanja na borbu banjalučke omladine prije rata«, »40 godina«, knj. IV, II dio, str. 24, 25.

U 1935. i 1936. godini radnici u gradu provode niz tarifnih akcija i štrajkova: građevinari, drvodjelci, duvanski radnici, berbersko-frizerski radnici, kožari i dr. Sve ove akcije naišle su na pomoć i međusobnu podršku radnika raznih struka, kao i narodnih ljudi u gradu. O tome rječitro govori štrajk obučarskih radnika koji je počeo u decembru 1935. godine i trajao puna četiri mjeseca uz učešće oko devedeset radnika. — Dedo Gazić: »Četvoromjesečni obučarski štrajk u Banjoj Luci 1935-1936. godine«, »40 godina«, knj. 3, I dio str. 293.

⁸⁾ IV zemaljska konferencija KPJ, ispravljajući ranije greške u odnosu na omladinsko pitanje, donosi rezoluciju »Rad među omladinom i zadatke Partije«, kojom je od partijskog članstva zahtijevala pružanje veće pomoći SKOJ-u, a komunističkoj omladini postavila kao osnovni zadatak rad u masovnim sindikalnim, kulturno-prosvjetnim i sportskim organizacijama. — Živo-
mir Stanković: »Borbeni put SKOJ-a«, Beograd 1961, str. 144.

Banjalučka partijska organizacija je u vremenu od 1930. do 1934. godine održala tri partijske konferencije, na kojima su pored zadataka na planu povezivanja sa radnicima Banje Luke i širenju uticaja Partije na selu, poduzete mjere u cilju jačanja i razvoja skojevske organizacije u mjestu⁹⁾.

Tako se uz pomoć Partije već od početka tridesetih godina osjeća sve veći uticaj SKOJ-a na radničku, studentsku i srednjoškolsku omladinu¹⁰⁾. To je, inače, bilo vrijeme kada se kako u omladinskom, tako i uopšte radničkom pokretu Banje Luke pojavljuje nova generacija koja će pokazati koliko spremnosti, toliko i sposobnosti u borbi protiv tadašnjeg režima i postati idejni pokretač mnogobrojnih političkih akcija u gradu i cijeloj Bosanskoj krajini. U toj novoj generaciji koja je nastupala potrebno je istaći Osmana Karabegovića, Veljka Đorđevića, Nikolu-Nikicu Pavlića, Ivana Mažara, pored drugih komunista i skojevaca koji su za čitavo ovo vrijeme bili istaknuti borci i vođe naprednog radničkog pokreta u Banjoj Luci i Bosanskoj krajini.

U okviru tog opšteg radničkog pokreta u ovom dijelu zemlje odigraće značajnu ulogu napredna studentska omladina Banje Luke, organizovana u Klubu akademičara ili, kraće, KAB-u, pod kojim je imenom ovo udruženje bilo poznato u cijeloj zemlji. Inicijativa za njegovo osnivanje potekla je od nekolicine banjalučkih studenata, među kojima je naročito mnogo zasluga u realizaciji ove zamisli imao tada već poznati komunista, student prava, Nikola-Nikica Pavlić¹¹⁾ i koji je za čitavo vrijeme postojanja i djelovanja ovog akademskog društva u predratnim godinama bio jedan od njegovih najaktivnijih članova i rukovodilaca.

Djelatnost KAB-a, međutim, ne može se samo posmatrati kroz rad Partije u Banjoj Luci, jer su u tome znatan uticaj izvršile i par-

⁹⁾ U izvještaju kraljevske banske uprave Vrbaske banovine, pov. br. 14.441 od 30. septembra 1936. godine, upućenom Ministarstvu unutrašnjih poslova, iznose se podaci o radu i razvoju banjalučke partijske organizacije u periodu od 1927. do septembra 1936. godine, tj. do provale mjesne partijske organizacije. Pored ostalog, tu se spominje i Treća konferencija partijske organizacije u Banjoj Luci, održana juna mjeseca 1934. godine, a koja je posvetila posebnu pažnju omladinskom pitanju i poduzela korake u cilju jačanja omladinske komunističke organizacije u mjestu. — AIS, zbirka RP II/149.

¹⁰⁾ U šk. 1932/33. godini organizacija SKOJ-a u banjalučkoj gimnaziji rukovodila je dvodnevni štrajkom đaka u kome su učestvovali svi učenici od prvog do osmog razreda. — Šefket Maglajlić, »Obnavljanje i aktivnost partijske organizacije u B. Luci«, »40 godina«, knj. II, str. 60.

¹¹⁾ Nikola-Nikica Pavlić rođen je u Kiseljaku kraj Sarajeva 23. novembra 1912. godine. Studirao je pravo u Zagrebu. Pored rada u Klubu akademičara, koje je bilo samo jedno od njegovih zaduženja, on je vršio razne funkcije u partijskoj organizaciji B. Luke. U vrijeme provale partijske organizacije u mjestu septembra 1936. godine uhapšen je i osuđen na robiju koju je izdržao u Mitrovići. Po povratku sa roblja završava fakultet i dalje nastavlja da radi u naprednom revolucionarnom pokretu Banje Luke. Pisao je pripovijetke i reportaže, bavio se novinarstvom, sarađivao u časopisima i novinama: »Pečat«, »Naša stvarnost«, »Narodna pravda«, i dr. Početkom rata uređuje prvi partijski list u Bosanskoj krajini, »Gerilac«, a kasnije, u ljeto 1942. godine »Krajiške partizanske novine«.

Umro je aprila 1943. godine od pjegavog tifusa. — Dr Vaso Butozan, Nikola-Nikica Pavlić: »Znamenja revolucije«, str. 219.

tijske organizacije Beograda i Zagreba, gdje su banjolučki studenti provodili dobar dio vremena u toku školske godine, gdje su primali ideje i po ugledu na aktivnost na univerzitetu izvodili akcije u svom kraju. U tom pogledu su na njih izvršili znatan uticaj naročito beogradski studenti, čiji je pokret bio masovan i u ovo vrijeme imao iza sebe već niz uspješno provedenih akcija.

OSNIVANJE KLUBA AKADEMIČARA BANJE LUKE

Klub akademičara Banje Luke koji se djelovanjem od pet i po godina pred drugi svjetski rat preko Narodnog univerziteta, organizovanjem i učešćem u raznim političkim i društvenim akcijama te kulturnim priredbama afirmisao kao najprogresivnije udruženje u cijeloj Bosanskoj Krajini u to vrijeme, osnovan je 16. avgusta 1934. godine¹²). Njegovo osnivanje pada u doba kada u cijeloj zemlji počinje sve više da jača studentski pokret za poboljšanje ekonomskog i političkog položaja studenata. O tome se govori i u izvještaju podnesenom na Godišnjoj skupštini KAB-a 1935. godine, gdje se, između ostalog, kaže: »Šestojanuarski režim nivelisao je životni položaj studentskih masa sa krajnjom ekonomskom iscrpljenošću najsiriomašnijih slojeva radnog i seljačkog naroda. Stvoren je i intelektualni proletarijat koji je uskoro došao do svijesti i počeo organizovanu borbu za bolji život u punoj slozi sa najprogresivnijim društvenim slojevima. Nečuven i krvav teror jugofašističkih režima nad studentskim masama, stalna krvoprolića na univerzitetu uzbunila su cjelokupnu svjetsku javnost, a kod masovnog studentstva izgradila čvrstu svijest da samo borba i organizaciono jedinstvo mogu dovesti do popravke ekonomskog i političkog položaja studenata. Značaj solidno vođenih studentskih organizacija najsnažnije se ocrtao u neposrednim sukobima koji su izbijali za ostvarenje studentskih zahtjeva. Ali uskoro studenti dolaze do svijesti da nije dovoljna uska i ograničena borba među zidovima univerzitetskih zgrada, već da se kao nužan imperativ natura potreba najšireg masovnog djelovanja u gradu i na selu«¹³).

Banjolučki studenti koji su za vrijeme svog boravka i školovanja na Beogradskom, Ljubljanskom i Zagrebačkom univerzitetu uzimali aktivnog učešća u pokretu napredne studentske omladine, izražene prije svega u borbi za autonomiju univerziteta i drugim akcijama protiv reakcionarnih mjera režima, željeli su da stvore svoje stručno studentsko udruženje preko kojega bi prenosili iskustva iz političke borbe i nastavili društveni rad u vrijeme kada nisu boravili u univerzitetskim centrima, to jest u vrijeme trajanja školskih ferija. Time se nastojalo da i Banja Luka uđe u red onih centara u Bosni i Hercegovini gdje su se studenti već okupili u svoja

¹²) Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, kutija 72, reg. br. 13-5/1. Zapisnik Kluba akademičara Banje Luke (u daljem tekstu Zapisnik KAB-a).

¹³) Arhiv Bosanske krajine u Banjoj Luci, Fond KAB-a- inv. br. 417. (U daljem tekstu ABK).

zavičajna udruženja i organizacije, oformili klubove u cilju razvijanja saradnje i samopomoći u studentskim redovima, kao i kulturno-prosvjetnog rada. Takva udruženja već su postojala u Bihaću — Bihaćki akademski klub, u Bosanskoj Kostajnici — Udruženje akademske omladine, u Bijeljini — Jugoslovenska akademska omladina, u Sarajevu — Udruženje studenata pravnika i Udruženje sarajevskih studenata, itd. U to vrijeme bilo je omogućeno neometano djelovanje samo raznim nacionalističkim i profašističkim organizacijama koje je sam režim forsirao i potpomagao kao sredstvo u borbi protiv komunizma. Prilikom odobravanja rada svakom novom društvu vlasti su redovno provjeravale političku prošlost organizatora i ako bi se tom prilikom mogao naslutiti komunistički uticaj, takvom društvu se nije dozvoljavalo osnivanje.

Zbog toga grupa naprednih banjalučkih studenata, od kojih je i potekla inicijativa za formiranje Kluba akademičara, a među kojima se nalazilo nekoliko onih koji su bili već poznati policiji kao komunistički orijentisani, u inicijativni odbor bira uglavnom studente prorežimski nastrojene ili politički neopredijeljene¹⁴). Vlasti su odobrile osnivanje društva i ne sluteći da iza svega toga stoji najnapredniji dio banjalučke studentske omladine, predvođen komunistima.

U jednom letku Upravnog odbora KAB-a iz 1937. godine u kojem se govori o osnivanju društva i razlozima koji su naveli banjolučke studente da stvore svoju organizaciju, pisalo je: »Klub akademičara u Banjoj Luci pokrenut je u jedno teško vrijeme, u jesen 1934. godine, vrijeme kada su uslovi školovanja najvećeg dijela naše studentske omladine bili najteži, u sredini koja je kulturno u mnogom zaostala, u kraju koji ima 72,8% nepismenih. Tada se među nama banjolučkim studentima spontano javila misao o potrebi da mi sami uzmemo svoju sudbinu u svoje ruke, da stvorimo svoju studentsku organizaciju kroz koju ćemo moći i sami sebe kulturno obrazovati, a ujedno sve naše snage i sve naše sposobnosti posvetiti radu na kulturno-prosvjetnom podizanju svoje sredine i svoga kraja«¹⁵).

Klub je već u prvoj godini poslije formiranja okupio oko 70 banjolučkih studenata¹⁶). Iako se iz postojećih dokumenata ne može, zbog nedostatka podataka ove vrste, pratiti organizacioni razvoj KAB-a u čitavom periodu njegovog postojanja i rada prije rata, može se sa sigurnošću tvrditi da je broj studenata u toku pojedinih školskih godina bio približno isti, s tim što se sastav obnavljao jer su pojedini studenti po okončanju studija odlazili iz Kluba, a u isto vrijeme u njegov rad su uključivani svršeni maturanti banjolučkih

¹⁴) Nije bilo moguće utvrditi sastav Inicijativnog odbora, jer u postojećim materijalima o tome nema podataka. Po sjećanju Fikreta Dedića, jednog od članova prvog Upravnog odbora KAB-a, bio je, između ostalih, u Inicijativni odbor biran i Feliks Nedjeljski. Za vrijeme rata bio u ustaškim redovima i poslije oslobođenja zemlje osuđen na smrt zbog saradnje sa okupatorom.

¹⁵) Letak Upravnog odbora KAB-a pod naslovom »Šta je KAB?« ABK, Fond KAB-a, bez registrarske oznake.

¹⁶) Zapisnik KAB-a.

srednjih škola. O tome se može pisati uglavnom na osnovu sjećanja predratnih članova KAB-a koji, govoreći o radu studenata među srednjoškolskom omladinom, pominju naročito živu aktivnost u pravcu okupljanja naprednijih srednjoškolaca u Klubu akademičara. Tako su se, po sjećanju Dušanke Kovačević, u gimnaziji održavali sastanci napredne omladine i već u osmom razredu se znalo koji će dati po završetku škole pristupiti Klubu¹⁷).

Iako je Klub osnovan sa istim ciljem kao i većina postojećih naprednih studentskih udruženja u Bosni i Hercegovini, on je djelovao u predratnim godinama daleko prešao okvire svog prvobitnog programa po kojemu se njegov rad trebalo da odvija u gradu i neposrednoj okolini i postao, tako reći, centar za razvijanje i propagandu marksističke misli u Bosanskoj krajini.

UČESĆE KAB-a U VAŽNIJIM AKCIJAMA KOJE JE KPJ ORGANIZOVALA POVODOM POLITIČKIH DOGAĐAJA U ZEMLJI I VAN ZEMLJE

Klub akademičara Banje Luke predstavljao je za čitavo ovo vrijeme, od osnivanja, avgusta 1934. godine pa do zabrane, aprila 1940. godine, jedan od najsnažnijih oslonaca banjolučkoj partijskoj organizaciji u svim akcijama koje je organizovala u borbi protiv reakcionarnih režima stare Jugoslavije i borbi za političke i ekonomske zahtjeve najširih narodnih masa. Ovo je bilo lako ostvariti ako se ima u vidu da je nekoliko studenata, članova Kluba akademičara, već tada bilo organizovano u KPJ i SKOJ-u, a studenti Borivoje Ilić i Nikola Pavlić su u ovo vrijeme bili i članovi Mjesnog komiteta SKOJ-a¹⁸) i tako neposredno mogli da pokrenu i sprovedu mnoge KAB-ove akcije na direktnu inicijativu Partije.

Svakako da se ovim ne želi reći da je Klub akademičara bio neka čisto komunistička studentska organizacija ili da je djelovao samo i isključivo po uputstvima banjolučke partijske organizacije. KAB je u svojim redovima nastojao da okupi svu demokratski orijentisanu banjolučku studentsku omladinu i da je angažuje, prije svega, u akcijama za rješavanje političkih, ekonomskih, kulturnih i drugih zahtjeva studentske omladine, čiji je krajnji cilj bio stvaranje povoljnijih uslova njihova života i rada. A to što su studenti sve masovnije prihvatili liniju Partije i pružali joj podršku, nalazi svoje objašnjenje u činjenici da se u postojećim istorijskim uslovima Partija pokazala kao jedina politička snaga u zemlji koja se

¹⁷) »Sjećanje grupe članova KAB-a (Fikreta Dedića, Dušanke Kovačević, Bogdana Jerkovića, Avde Đumrukčića, Radomira Skakića i Ruže Oljače (o predratnom radu Partije, KAB-a, »Pelagića« i drugih političkih organizacija u B. Luci«) u daljem tekstu — »Sjećanja o predratnom radu Partije...«) str. 4, AIS, Memoarska građa.

¹⁸) Organizacija SKOJ-a u Banjoj Luci je koncem 1935. godine, čim su nastala velika hapšenja u Zagrebu, po naređenju PK Hrvatske raspuštena, a Nikola Pavlić tada ulazi u MK KP, čiji je član sve do provale partijske organizacije u Banjoj Luci, septembra 1936. godine. — AIS, zbirka RP II/149.

najdosljednije borila za demokratske zahtjeve masa, u čijem su se sklopu pojavljivali i čisto studentski zahtjevi.

Nastojeći da sprovedu u život direktivu Partije o osvajanju legalnih pozicija u političkom i društvenom životu zemlje, članovi Kluba akademičara su ne samo preko svojih stvaralačkih udruženja nego i aktivnim učešćem u nizu drugih organizacija i političkih partija nastojali što više popularisati politički program KPJ, koji je tražio demokratske slobode, pravo izbora i dogovora, slobodu sindikalnog obrazovanja, borbu protiv policijskih nasilja i dr. Tako pojedini studenti ulaze u Zemljoradničku stranku, Hrvatsku seljačku stranku, uključuju se u rad Seljačkog kola¹⁹⁾ i u rad drugih građanskih i režimskih organizacija da ostvare svoj uticaj u njima ili bar stvore manje grupe koje bi stalnim i upornim radom širile uticaj naprednih revolucionarnih snaga.

Pomažući nastojanja komunista da preko najrazličitijih vidova političke aktivnosti utiču u pravcu osvješćavanja narodnih masa i ukažu na prave uzroke tadašnje teške političke i ekonomske situacije u zemlji, studenti-kabovci rasturaju letke i ilegalne partijske listove i brošure, ispisuju parole, učestvuju u raznim političkim zborovima i pokreću niz protesta i demonstracija.

Avgusta mjeseca 1935. godine izvedene su demonstracije koje su organizovali članovi Kluba akademičara povodom hapšenja svojih kolega, banjolučkih studenata Fikreta Dedića i Milorada Gajića zbog rasturanja ilegalne brošure kojom se tražila amnestija političkih osuđenika. Tokom demonstracija, koje su u stvari značile protest protiv režima nasilja i progona, došlo je do otvorenog sukoba sa policijom i tom prilikom je uhapšena i zlostavljana grupa studenata. Ovo je izazvalo oštro negodovanje javnog mnijenja u gradu, pa su i opozicioni građanski političari, osuđujući ovakve brutalne postupke policije, zahtijevali kod nadležnih vlasti puštanje na slobodu zatvorenih studenata.

U vrijeme predizborne aktivnosti, pred petomajске izbore 1935. godine, na zboru Udružene opozicije, uz nekoliko hiljada banjolučkih radnika i građana, masovno su učestvovali napredni banjolučki studenti. Iste te godine, na prvom radničko-seljačkom zboru u Klašnicama, koji je organizovala partijska organizacija Banje Luke, učestvovalo je 5.000 radnika i seljaka, naprednih građana i studenata²⁰⁾. Studenti-kabovci su tom prilikom ispisali prigodne parole kao »dole seljački dugovi« i sl., i zajedno sa ostalim učesnicima manifestirali zahtjeve za političkim i demokratskim slobodama. Ovo je bila jedna od najbolje organizovanih i najznačajnijih akcija koju je banjolučka partijska organizacija provela prije provala 1936. godine.

Pružajući podršku pokušajima Partije da uspostavi saradnju sa građanskim političarima iz Udružene opozicije, koji su se naročito intenzivirali u periodu sve otvorenije opasnosti od njemačkog i talijanskog fašizma i njegovih prijetnji nezavisnosti Jugoslavije,

¹⁹⁾ AIS, zbirka RP II/360.

²⁰⁾ Sefket Maglajlić, navedena sjećanja, »40 godina«, knj. II, str. 64.

studenti iz KAB-a se u isto vrijeme zalažu na sprečavanju svih pokušaja jačanja u gradu fašističkih pokreta Hođere, Ljotića i dr., protiv širenja uticaja reakcionarnih klerofašističkih elemenata, koji su otvoreno istupali protiv ideja radničkog pokreta i svih naprednih radničkih, studentskih i đачkih udruženja i njihovih akcija.

Tako je »Jugoslavenski list« zabilježio razbijanje Ljotićevog zbora u Banjoj Luci aprila 1938. godine, a tom prilikom je intervenisala i policija²¹⁾. Isto tako došlo je do otvorenog sukoba Ljotićevaca sa kabovcima 10. avgusta 1939. godine²²⁾. Često se dešavalo da radnici i studenti svojim demonstrativnim istupima potpuno onemogućavaju održavanje Hođerinih i Ljotićevih zborova. Tako je rasturen Hođerin zbor 1938. godine, kada je usljed energičnog istupa radnika, studenata, đaka i drugih naprednih elemenata u gradu Hođera bio prinuđen da već nakon nekoliko minuta govora siđe sa tribine²³⁾.

U nizu akcija političkog karaktera potrebno je istaći i učešće naprednih studenata u demonstracijama koje su bile organizirane u vrijeme održavanja Učiteljskog kongresa u Banjoj Luci, u ljeto 1939. godine. Mjesni komitet i komunisti u Banjoj Luci odlučili su da Učiteljski kongres iskoriste za javnu političku manifestaciju uz aktivno učešće radnika i ostalih naprednih snaga u mjestu, na kojoj bi se isticale aktuelne političke parole u duhu odbrane zemlje od ratne opasnosti i fašizma, kao i potrebe okupljanja svih progresivnih i rodoljubivih snaga na tom planu. I pored budnosti i intervencije policije, demonstracije su izvedene i prvog i drugog dana Kongresa, a napredno učiteljstvo, odbacujući svaki pokušaj da se stavi u službu nove politike sporazuma Cvetković-Maček, tom prilikom je dobilo masovnu podršku radnika, đaka, studenata i naprednih građana Banje Luke²⁴⁾.

Studenti-kabovci uzimaju najmasovnije učešće u demonstracijama i akcijama koje je KPJ organizovala povodom anšlusa, povodom krize oko Čehoslovačke i drugih međunarodnih događaja. Isto tako, u vrijeme kada je domaća buržoazija pripremala izdaju zemlje, a Komunistička partija organizovala svenarodni otpor protiv pristupanja Trojnom paktu, i u Banjoj Luci su organizovane demonstracije u kojima među prvim demonstrantima istupaju članovi Kluba akademičara²⁵⁾.

²¹⁾ »Jugoslavenski list« br. 87, Sarajevo 1938.

²²⁾ Arhiva SFRJ, Fond Milana Stojadinovića, fasc. 101, omot VII, Bilten Odjeljenja državne zaštite, avgust 1939, 5.

²³⁾ Sitnica Ahmet: »Neki štrajkovi u B. Luci prije rata«, AIS, Memoarska grada.

²⁴⁾ Dimitrije Bajalica: »Demonstracije učitelja u Banjoj Luci«, »40 godina«, knj. 3, str. 446.

²⁵⁾ Za posljednju godinu dana nema sačuvane osnovne izvorne građe, tako da se ne mogu pružiti neki konkretniji podaci o učešću KAB-a u političkim i drugim akcijama u tom periodu. Uglavnom, po sjećanju predratnih članova KAB-a nijedna akcija koju su u to vrijeme organizovale mjesna partijska ili skojevska organizacija, nije prošla bez najaktivnijeg učešća i studenata — kabovaca.

KULTURNO-PROSVJETNA DJELATNOST KLUBA AKADEMIČARA

Rad KAB-a se odvijao preko niza sekcija koje su formirane pri Klubu i koje su organizovale i rukovodile cjelokupnom raznovrsnom djelatnošću studenata²⁶⁾. Međutim, neke od ovih sekcija radile su samo povremeno i nisu mogle svoje planove da ispune do kraja, bilo da je u pitanju bio nedostatak prostorija, slaba finansijska mogućnost Kluba, ili da su pojedine akcije direktno onemogućavane mjerama vlasti koje su, čim se KAB svojim radom afirmisao kao napredno udruženje, na sve moguće načine ometale njegovo uspješno djelovanje. Od svih formiranih sekcija za čitavo vrijeme postojanja KAB-a u predratnim godinama naročito značajan rad razvila je kulturno-prosvjetna sekcija Kluba preko koje su studenti u prvom redu nastojali da pomognu kulturno i prosvjetno podizanje širokih narodnih masa, kako u Banjoj Luci, tako i u Bosanskoj krajini.

Već od prvih dana kulturno-prosvjetna sekcija KAB-a pokušala je da uskladi svoj rad sa postojećim kulturno-prosvjetnim društvima u mjestu i u tom cilju nastojala da stvori principijelne osnove za saradnju. Prvi korak u tom pravcu učinjen je na zajedničkom sastanku predstavnika svih mjesnih kulturno-prosvjetnih društava, koji je održan decembra mjeseca 1934. godine, ali »zbog izvjesnih poteškoća i neprihvatljivih zahtjeva odbora mjesnih društava, nije došlo do nikakvih konkretnih rezultata«²⁷⁾. KAB je, naime, kao akademsko udruženje u odnosu prema drugim kulturnim udruženjima zastupalo ustaljene akademske principe o poštivanju slobode i autonomnosti svake kulturne organizacije, u isto vrijeme želeći da se istim principima rukovode svi oni koji bi učestvovali u zajedničkom kulturnom radu sa njima i zbog toga se nije složio da radi isključivo pod njihovim imenom. Isto tako, kada je bilo riječi o zajedničkom organizovanju predavanja, KAB se nije složio da prepusti izbor tema i predavača isključivo ovim društvima.

Klub akademičara je, međutim, od samog osnivanja, vlastitim sredstvima i snagama organizovao niz pojedinačnih predavanja i predavanja u vidu ciklusa. Tako je već u vremenu od 28. oktobra 1934. godine do 17. februara 1935. godine održan ciklus prirodno-naučnih predavanja, a u 1935-1936. godini društveno-politički i filozofski ciklus. Za ova predavanja KAB je angažovao mnoge poznate kulturne, političke i javne radnike iz Banje Luke i drugih centara u zemlji: dra Vasu Butozana, ing Slavišu Vajnera, dr Mladena Stojanovića, dr Branka Čubrilovića, dr Riharda Podhorskog, dr Alberta Bazalu, Jovana Popovića, dr Vojislava Vučkovića, Dušana Matića, Safeta Krupića, Branka Zagorca, i dr. Pored predavača iz Banje Luke i zemlje, KAB je uspio da angažuje i dr Lea Vokača, direktora odjeljenja Ministarstva spoljnih poslova u Pragu, koji je

²⁶⁾ Pored kulturno-prosvjetne sekcije KAB je tokom rada osnovao i administrativnu, obavještajnu, muzičku, diletantsku, šahovsku, sportsku, fotosekciju, radioamatersku i reklamni odsjek. — Zapisnik KAB-a.

²⁷⁾ Zapisnik KAB-a.

na poziv Kolarčevog narodnog univerziteta došao u Jugoslaviju da održi niz predavanja. U Banjoj Luci on je istupao sa temom — Međunarodna uloga i značaj Male antante.

Ova KAB-ova predavanja, koja su se mogla porediti sa sličnim kulturnim akcijama u najvećim kulturnim centrima u zemlji, po svom naučnom nivou i aktuelnosti²⁸⁾ od samog početka nailazi na ogromno interesovanje građanstva i ostale javnosti. Dok su predavanja koja su organizovala druga kulturna društva u mjestu privlačila samo mali broj posjetilaca, KAB-ova predavanja redovno je posjećivalo oko 300, a ponekad je taj broj dostizao i cifru od 700 slušalaca. Iako je ovakav interes građanstva, radničke i naročito srednjoškolske omladine bio posljedica već pomenute aktuelnosti tema i angažovanja poznatih predavača, neosporno je da su na to uticali i drugi faktori. Bez obzira što je to bilo vrijeme kada su slobodnu riječ i naprednu misao onemogućavali predstavnici režima, studenti su se redovno pripremali za ova predavanja i neovisno od tematike koja se tretirala pokretali diskusiju u pravcu marksističkog objašnjavanja pitanja koja su bila predmet predavanja, ukoliko to sam predavač ne bi učinio tokom izlaganja.

Ovakva smjela istupanja studenata izvršila su moćan uticaj na slušaoce i stvorila od ovih skupova mjesta na kojima su prigušivane napredne snage slobodnije istupale.

Sva predavanja, kao i ostale akcije Kluba akademičara, odvijali su se uz stalnu prisotnost policije i vlasti. Njihovi predstavnici i policijski agenti redovno su se pojavljivali na ovim predavanjima, često bili izazivači nereda i na sve moguće načine ometali normalno održavanje ovih priredaba. Svaka malo slobodnije izražena misao bivala je uzrok prijetnji i kažnjavanja. Ne samo da su zabranjivane diskusije na predavanjima nego se često dešavalo da pojedina predavanja nisu ni održana zbog izričite zabrane policije. Tako je uprava policije zabranila predavanje koje je u Klubu trebalo da održi student Skender Kulenović prilikom turneje muslimanske akademske omladine, o problemu razduženja seljaka. Isto tako bilo je zabranjeno predavanje Dušana Matića, profesora iz Beograda, o fašizmu i kulturi, a zabrana je dignuta tek nakon intervencije studenata kod bana²⁹⁾.

Bojeći se prihvatanja naprednih ideja i uticaja koje su ovim putem studenti vršili na srednjoškolsku omladinu, školske vlasti su zabranjivale pristup đacima na KAB-ova predavanja. Gimnazija je, štaviše, slala pojedine profesore da izviđaju ko od đaka posjećuje ova predavanja i protiv njih su poduzimane najstrožije mjere³⁰⁾.

²⁸⁾ Evo samo nekih naslova tema: Prirodne nauke i društvo, Problem kulture, Problem umjetnosti, Uvod u teoriju relativiteta, Tuberkuloza i društvo, Hipoteza o postanku života, O asanaciji sela, Socijalizacija medicne, Uloga knjige u društvu, Fašizam i kultura, Oblici savremene društvene stvarnosti, Rase i društvo, Imperijalizam i kolonijalna politika, Seljački pokret i njegovo opravdanje, Prijatelji mira i prijatelji rata, Demokracija i narod, Naši problemi i naša stvarnost, Španija u plamenu, Kako će izgledati budući rat itd. itd. — Zapisnik KAB-a.

²⁹⁾ Zapisnik KAB-a.

³⁰⁾ Isto.

Protiv ovakvih postupaka vlasti i policije studenti su otvoreno i smjelo istupali zahtijevajući potpunu slobodu predavanja, diskusija i pristupa svoj omladini na njihove priredbe, povećanje stavke u banovinskom budžetu za narodno prosvjeđivanje i pomoć Klubu sa te stavke za njegov kulturno-prosvjetni rad. Dajući opšti zaključak o radu kulturno-prosvjetne sekcije na drugoj godišnjoj skupštini Kluba, održanoj 8. septembra 1935. godine, konstatujući da ista nije ispunila svoj cjelokupni program, studenti-kabovci ističu: »Krivnja nije na nama, krivnja je na objektivnim okolnostima van nas. Mi kao dio fronta napredne intelektualne omladine koja želi i hoće aktivno i samoprijegorno da učestvuje u izmjeni i ozdravljenju naše društvene i kulturne stvarnosti moramo jasno i odlučno da kažemo: mi hoćemo zdrave i slobodne uslove društvenog života, proventiliranu kulturnu i političku atmosferu, hoćemo da služimo socijalnom progresu, a ne socijalnom mračnjaštvu i reakciji. Mi nismo došli sa Marsa. Mi smo sinovi ove zemlje, dio ovog naroda, te golih šaka i praznih džepova mi hoćemo da radimo u interesu svoje zemlje i slobode i napretka svog ispaćenog naroda«³¹⁾.

Kao odgovor na nastojanja vlasti da parališe djelatnost naprednih studenata i da je skući u najuže moguće granice, ispoljavala se sve veća upornost i istrajnost u radu, koja je nailazila na simpatije progresivnih i demokratskih snaga u gradu i cijeloj Bosanskoj krajini. Zahvaljujući postignutim rezultatima nakon nepune dvije godine, kulturno-prosvjetna sekcija KAB-a prerasta u Narodni univerzitet, te preko svog delegata učestvuje na Prvom kongresu narodnih univerziteta, koji donosi odluku o stvaranju Saveza narodnih univerziteta. Ovo uključivanje u Savez narodnih univerziteta ne samo da je značilo priznanje KAB-ovog kulturno-prosvjetnog rada od strane renomiranih kulturnih institucija i radnika u zemlji nego je omogućilo i čvršću saradnju s tim institucijama. Naročito je značajnu pomoć pružio KAB-u Kolarčev narodni univerzitet u Beogradu koji je plaćao putne troškove predavačima, slao KAB-u svoje naučne edicije, te davao uputstva kako bi ovaj kulturni rad bio zaista narodu koristan i pristupačan.

Osnivanje Narodnog univerziteta KAB-a bilo je zabilježeno i u mjesnoj štampi koja je istakla da je pravo čudo da Banja Luka, kao centar banovine i Bosanske krajine nije imala svoj narodni univerzitet, čija bi se djelatnost prostirala na cijelu Krajinu. To tim prije što se radi o kraju koji »vapije za radom na kulturno-ekonomskom podizanju stanovništva, gdje je nepismenost najveća, ekonomski uslovi rđavi, a sujevjerja nigdje u tolikoj mjeri«³²⁾. Ovaj događaj je još značajniji ako se ima u vidu da se do osnivanja KAB-a kulturni život u Banjoj Luci i okolini nije, tako reći, ni osjećao zahvaljujući indolentnosti režimskih kulturnih društava koja su malo vodila računa o neophodnosti takvog rada u ovom kraju zemlje.

Osim navedenih predavanja koja je organizovao u Banjoj Luci i drugim mjestima Krajine, Klub akademičara Banje Luke je u

³¹⁾ Isto.

³²⁾ »Vrbaske novine« br. 986, Banja Luka 1936, str. 6.

okviru svog kulturno-prosvjetnog djelovanja poduzimao i akcije za osnivanje biblioteka i čitaonica, radio na osnivanju pododbora za proučavanje i podizanje sela, organizovao usmene novine, književne večeri i niz priredaba sa naprednim programom u mnogim mjestima Bosanske krajine³³). Mnoge od pomenutih akcija studenti nisu mogli do kraja realizovati i one su, usljed otpora vlasti, često ostajale samo pokušaji. Tako je, npr. kada je KAB sredinom aprila 1935. godine pokrenuo pitanje osnivanja nezavisne savremene čitaonice, uprava policije bila protiv toga uz motivaciju da »KAB nema u pravilima taksativno navedeno obrazovanje čitaonica«³⁴). Ove i slične zabrane bile su samo znak bojazni režima od sve očiglednijeg snaženja naprednog omladinskog pokreta i širenja naprednih ideja putem ovakve aktivnosti studenata u gradu i okolnim mjestima. Zato kulturno-prosvjetna djelatnost Kluba, u političkim uslovima kada je i ovakav oblik društvene djelatnosti bio onemogućavan i gušen, često poprima izrazito politički karakter. »Nema kulture koja bi pod kundacima reakcije i diktature mogla da uspijeva«³⁵) otvoreno su govorili studenti i zahtijevali priznavanje širokih političkih sloboda naroda i slobodno ispovijedanje svih političkih nazora kao — neophodne uslove za ispravan i stvaran kulturno-prosvjetni rad.

RAD KLUBA AKADEMIČARA BANJE LUKE NA SELU

Od samog osnivanja Klub akademičara Banje Luke nastojao je da organizuje što svestraniju pomoć zaostalim selima u banjolučkom srezu. Na svojim sastancima studenti su mnogo raspravljali o mogućnostima povezivanja sa selom, nastojeći da pronađu najprikladnije forme ovakve aktivnosti koje ne bi bile upadne policiji, a kojima bi u isto vrijeme mogli da ukazuju seljaku na stvarne uzroke njegove bijede i zaostalosti i pomognu nastojanjima Partije u uključivanju i najširih seljačkih masa u borbu za razrješenje političkih, ekonomskih, socijalnih i drugih problema.

Usljed nedostatka materijalnih sredstava Klub nije bio u mogućnosti da samostalno poduzme neke zamašnije akcije na selu, pa je početkom jula 1935. godine pokrenuo pitanje zajedničkog rada sa Sekcijom agronoma u Banjoj Luci. U programu koji je izradila grupa članova KAB-a zadužena za rad sa selom bile su uključene akcije u cilju podizanja pismenosti i higijenskih uslova života na selu, osnivanje knjižnica i čitaonica, pomoć u izgradnji raznih objekata (mostova, puteva i sl.), pružanje poljoprivrednih pouka, rad na

³³) Po svom uspjehu bile su naročito poznate KAB-ove priredbe u Bosanskom Novom i Derventi. Inače, ove priredbe po oblicima istupanja i sadržajnosti predstavljale su za gledaoce nešto sasvim novo. Pored drama »Zakopajte mrtve« od Irvina Šoa, Nušićeve »Vlasti«, Čapekove »Mati« i drugih, studenti prvi put izvede na priredbama i horske recitacije. — Sjećanja o predratnom radu Partije..., str. 7.

³⁴) Zapisnik KAB-a.

³⁵) Isto.

suzbijanju praznovjerstva, skupljanje statističkih podataka, organizovanje akcija u svrhu unapređenja poljoprivrede i drugo.

Uspostavljena je živa veza sa selima Glamočani, Čardačani, Klačnice i drugim selima u srezu, gdje su studenti u zajednici sa Sekcijom agronoma i kulturnim društvom »Zmijanje« obilazili seoske ekonomije i bliže se upoznavali sa životom seljaka i njegovim problemima. Pored niza praktičnih akcija³⁶⁾ studenti su držali predavanja, održavali priredbe sa programima napredne sadržine i vodili razgovore sa seljacima o unapređenju života na selu.

Koristeći se svakom mogućnošću da se povežu sa seljaštvom, članovi Kluba akademičara pojavljuju se i kao glavni organizatori proslave povodom 20-godišnjice smrti književnika i tribuna Petra Kočića, pa su tu proslavu u zajednici sa kulturnim društvom »Zmijanje« zamislili na širokoj osnovi održavanjem priredaba u nizu zmijanjskih sela. Ali, već poslije prve proslave u selu Klačnicama 23. avgusta 1936. godine³⁷⁾ Sresko načelstvo donosi odluku o zabrani održavanja sljedećeg pomena sa programom koji je posvećen Petru Kočiću u mjestima Kola i Klisine. U obrazloženju ove zabrane, upućene tadašnjem predsjedniku društva »Zmijanje«, ing Milanu Jankoviću, stoji: »Vi ste u Klačnicama prekoračili granice odobrenja ovog pomena pa ste pored pomena priredili i koncert sa naročitim programom i deklamacijama, a da predhodno niste podnijeli načelstvu tačan program priredbe i prijavili koje ćete pjesme recitovati. Tako se dogodilo da ste u Klačnicama odobrili da se recituju i pjesme³⁸⁾ koje najmanje imaju veze sa kulturnim radom Petra Kočića i koje su mogle da prouzrokuju nered i metež kod prisutnih³⁹⁾.

Nije nikakvo čudo što su vlasti oštro reagirale na ovakve KAB-ove akcije, jer su se napredni studenti i koristili ovim priredbama, da bi samim programom, kao i direktnim kontaktom sa seljacima pridonijeli podizanju masa iz krajnje zaostalosti i neznanja na jedan viši stupanj kulturno-socijalne svijesti, da bi ih okupili oko programa borbe za ostvarenje njihovih osnovnih životnih zahtjeva, programa za čije su se puno ostvarenje zalagali jugoslovenski komunisti.

Nazivajući Klub akademičara Banje Luke »centrom marksističke akcije u cijeloj Vrbaskoj banovini« i komentarišući njegove raznovrsne oblike djelovanja među srednjoškolcima, radnicima i

³⁶⁾ 25. jula 1935. godine organizovana je radna kolona u selo Čardačane. Tu su studenti podigli jednu silo-jamu i dubrište. Tom prilikom pravljen je i statistički popis pojedinih vrsta bolesti od kojih su болоvali stanovnici ovog sela. Ovi podaci nisu sačuvani. Po sjećanju Bogdana Jerkovića, jednog od učesnika u ovoj akciji, samo na TBC otpadalo je oko 33% od svih slučajeva. Ovom prilikom su studenti seljacima dijelili i list »Narodnu pravdu«. — Sjećanja o predratnom radu Partije..., str. 33.

³⁷⁾ »Vrbaske novine« br. 1.073, Banja Luka 1936, str. 2.

³⁸⁾ Ovo se odnosilo na horsku recitaciju »Kmetovi«, koju su izveli studenti, a u kojoj su stihovi »mi nemamo svjetla ni mirne noći« posebno revolucionizirali predstavnike vlasti. — »Vrbaske novine« br. 1.073, Banja Luka 1936, str. 2.

³⁹⁾ Fotokopija odluke Sreskog načelstva pod br. 20.207 od 25. avgusta 1936. godine u ABK, Fond KAB-a, bez registarske oznake.

građanstvom, u jednom članku koji je objavljen u Biltenu jugoslovenskog antimarksističkog komiteta, pod naslovom »Šta je KAB?« posebno se ističe »opasnost« od rada studenata na selu. »Među seljacima vrše propagandu uvlačeći se u razne kulturne misije i preko raznovrsnih opozicionih političkih zborova. Računajući na jaka nacionalna osjećanja krajiškog seljaka, oni mu prilaze kao sljedbenici Petra Kočića, Gavrila Principa i dr... Razumije se da ova akcija često ne uspijeva, ali je neobično opasan stalan individualan kontakt koji marksisti studenti održavaju sa seljacima«⁴⁰).

Pored svih prepreka koje su im činjene u cilju onemogućavanja intenzivnijeg rada na selu studenti su uvijek iznalazili nove forme i načine da se povežu sa seljačkim masama i da im praktičnim primjerima pokažu da oni ne vode borbu samo za poboljšanje životnih uslova studenata i uslova njihova školovanja već da su voljni u isto vrijeme pomoći seljaku u borbi za ispunjavanje njegovih osnovnih životnih zahtjeva, pružiti mu više prosvjete, više kulture, ukazujući mu u isto vrijeme na potrebe njegova uključivanja u opšti pokret svih naprednih snaga u zemlji. U okviru takve političke aktivnosti na selu veliku ulogu odigrao je list »Narodna pravda«, koji je odlukom banjolučke partijske organizacije pokrenut u ljeto 1935. godine i čiji su saradnici, kao i članovi redakcije bili pretežno studenti-kabovci: Nikola Pavlić, Milorad Gajić, Bogdan Jerković i drugi. Ovaj list bio je specijalno namijenjen selu i, mada je izlazio samo kratko vrijeme, pobudio je veliko interesovanje seljaštva cijele zemlje svojim pristupačnim načinom pisanja i savremenom problematikom koju je na svojim stranama tretirao krajnje smjelo i otvoreno. O tom uspjehu lista govori i tiraž koji je iz broja u broj bivao veći. Dok je prvi broj štampan u 2.500 primjeraka, peti i posljednji broj je štampan u 10.000⁴¹).

Već u prvom broju lista, u članku pod naslovom »Našim saradnicima«, pozivajući seljake cijele zemlje da sarađuju u listu, redakcija se obraća riječima: »Pozivamo sve naše seljake iz cijele Jugoslavije i one koji su možda izvan nje — da nam pišu o svemu što im leži na srcu a nemaju kome da se izjadaju. Tu treba prije svega pisati čistu istinu o teškoćama koje seljake snalaze u današnjem životu. Jer i drugi treba da doznaju kako se trpi i bori, pa da se mogu sjediniti u zajedničkoj borbi za jednu te istu stvar... Pišite o svemu slobodno i iskreno! Jedino na taj način, ako vi shvatite pravi cilj »Narodne pravde« i budete pisali sami u njoj o svemu što vas žulja, ona će moći da dostojno ispuni svoj zadatak, a taj je: da seljak seljaku kaže istine što god se više može«⁴²).

Iako je list »Narodna pravda« izlazio kratko vrijeme, jer je nakon petog broja bio zabranjen, njegova pojava značila je krupan događaj u predratnoj naprednoj štampi. Na stranicama lista seljaci su iz svih krajeva zemlje preko svojih mnogobrojnih dopisa govorili o

⁴⁰) »Bilten jugoslovenskog antimarksističkog komiteta« br. 6, Beograd 1937.

⁴¹) Milorad Gajić: »Pet brojeva »Narodne pravde«, »40 godina«, knj. IV. str. 308.

⁴²) »Narodna pravda« br. 1, Banja Luka 1935, str. 6.

svojim nevoljama, otvoreno iznosili sve svoje probleme i uvidjeli potrebu zajedničke akcije i srpskog, i hrvatskog i slovenačkog seljaka.

Kako je seljaštvo prihvatilo ovaj list preko koga je otvoreno moglo da kaže sve ono što misli i osjeća i kako je u pokretačima i izdavačima »Narodne pravde« stvarno našlo zastupnika svojih interesa, vidi se iz čitavog niza dopisa koje je uredništvo lista primalo. Tako seljaci iz okoline Kruševca pišu: »Čitajući »Narodnu pravdu« vidjeli smo da ima stvarno ljudi koji rade za spas seljaka i radnika. To nas raduje i kuraži. Mi pružamo ruku svakom takvom čovjeku i pozdravljamo svaki njegov rad u tom pravcu, a u isto vrijeme pomaćemo ga... «⁴³⁾

List je upoznao seljaštvo sa razvojem političke situacije komentarišući mnoge političke događaje u zemlji, dok se na spoljno-političkom planu zalagao za uspostavljanje odnosa sa Sovjetskim Savezom.

Shvatajući značaj i potrebu ideološkog obrazovanja seoske čitalačke publike, uredništvo lista je preko posebne rubrike »Radničko-seljačka škola« pružalo na pristupačan način osnovna saznanja o marksističkom pogledu na svijet.

Pogodivši tako i iznoseći na javnost sva ona pitanja koja su interesovala seljake, postavljajući u isto vrijeme zahtjeve da se ta pitanja i riješe u njegovu korist, list je izvršio određeni uticaj na seljačke mase širom zemlje. Izlazeći u vrijeme kada je u mnogim mjestima u zemlji pokrenut niz partijskih i drugih naprednih listova sa ciljem jačanja revolucionarnog pokreta uopšte, list »Narodna pravda« značio je u tom pogledu krupan doprinos i odigrao znatnu ulogu u pridobijanju seljačkih masa i angažovanju na aktuelnim pitanjima sela, kao i na njihovom privlačenju na pozicije naprednog demokratskog pokreta. Evidentna je činjenica da je to velikim dijelom zasluga brojnih članova KAB-a.

SARADNJA KAB-a SA NAPREDNIM STUDENTSKIM I DRUGIM DRUŠTVIMA U MJESTU I ZEMLJI

Kada se govori i piše o djelovanju članova Kluba akademika u predratnim godinama, mora se izaći izvan okvira njihova rada u samom Klubu, jer su studenti za čitavo ovo vrijeme održavali veze i razvijali široku saradnju sa mnogim građanskim i radničkim društvima u mjestu i sa nizom naprednih studentskih organizacija u cijeloj zemlji. Kao organski dio revolucionarno-demokratskih snaga u Banjoj Luci i Bosanskoj krajini KAB djeluje uporedo uz društvo »Pelagić«, »Borac«, »Budućnost«, »Prijetelji prirode«, »Ženski pokret« i uz druga radnička i građanska društva u gradu, zatim uz postojeća đačka udruženja u Gimnaziji i Učiteljskoj školi, koja su bila nosioci naprednih shvatanja među đačkom omladinom. Razvija-

⁴³⁾ »Narodna pravda« br. 3-4, Banja Luka 1935, str. 5.

jući saradnju sa radničkim društvima studenti-kabovci su se aktivno uključivali u njihov rad, primali određena zaduženja, i na taj način su radili na ostvarivanju akcionog i idjenog jedinstva radničke i intelektualne omladine. To se postizalo izletima »Priatelja prirode«, preko hora »Pelagić« i individualnim kontaktima studenata sa radničkom omladinom, koji su podržavali radničke akcije, bile one ekonomske, kulturne ili druge prirode, ispoljavajući u svakoj prilici svoj borbeni stav i privrženost idejama radničkog pokreta. Oni su redovno isticali da se od radničke omladine niukoliko ne razlikuju ni po svojim shvatanjima ni po svom ekonomskom i društvenom položaju. Tako npr., govoreći o položaju studentskih masa, član Kluba Osman Karabegović je, na drugoj godišnjoj skupštini KAB-a, pored ostalog rekao: »Tip hajdelberškog i salonskog studenta iščezao je sa naše društvene pozornice i ustupio mjestu studentu pauperu, studentu borcu i proleteru. Nov student znači jasnu i zrelu društvenu svijest koja izrasta iz samih osnova ekonomske iscjedenosti najprogresivnije društvene klase, on je svoje mjesto jasno saznao i u surov borbi za poboljšanje svoga životnog standarda obuhvata ujedno borbu za najpotpunija prava najširih radnih masa, prava na život i slobodu«⁴⁴).

Iako je KAB okupljao i aktivirao uglavnom studentsku omladinu u kulturnom i društvenom životu grada, on je izvršio veliki uticaj na srednjoškolsku omladinu orijentišući je u naprednom i demokratskom pravcu. U tom pogledu su vidnu ulogu imala KAB-ova predavanja koja su, i pored najstrožijeg nadzora i kažnjavanja od strane školskih vlasti, privlačila veliki broj đaka. Osim toga, mnoga srednjoškolska društva i literarne družine, diskusioni klubovi itd. organizovali su i razvijali svoj rad uz neposrednu pomoć studenata-kabovaca, kao npr. »Mlada Jugoslavija« u Gimnaziji, »Petar Kočić« na Učiteljskoj školi i dr. Na ove mlade generacije koje će odigrati značajnu ulogu u revolucionarnom pokretu u godinama koje su prethodile drugom svjetskom ratu, izvršila je ne mali uticaj za njihovo opredjeljivanje u tom pravcu marksistička literatura. Iako u to vrijeme zabranjivana i malobrojna, ova literatura se prenosila iz ruke u ruku, vaspitavala ove mlade generacije i omogućavala sticanje osnovnih znanja iz oblasti marksizma. Čitan je Talhajmerov »Uvod u dijalektički materijalizam« i druga pristupačna djela ove vrste, kao i mnogobrojna djela socijalne literature od Gorkog, Sinklera, Londona i dr.

Kao akademsko udruženje KAB uspostavlja svestranu saradnju sa drugim naprednim studentskim udruženjima u Bihaću, Bosanskoj Kostajnici, Prijedoru, Bosanskom Novom, Bijeljini, Jajcu, Derventi, itd., kao i naprednim studentima i njihovim organizacijama u univerzitetskim centrima u Zagrebu, Beogradu i Ljubljani. S obzirom da su neke od ovih organizacija formirane ranije nego Klub akademičara u Banjoj Luci i da su imale za sobom po nekoliko godina rada i stečena iskustva, to su pojedini članovi KAB-a imali zaduženja da uspostave veze sa ovim društvima u cilju pri-

⁴⁴) Zapisnik KAB-a.

hvatanja i prenošenja ovih iskustava i njihovih formi rada, prilagođavajući ih mjestu i uslovima u kojima su djelovali banjolučki studenti. Tako su npr. banjolučki studenti uspostavili kontakt sa agrarnim klubom »Njiva« u Ljubljani, čijim se šemama za ispitivanje sela koristio KAB u planiranju i organizovanju sličnog rada po krajiškim selima. U svrhu koordinacije rada i saradnje na kulturno-prosvjetnom planu održana je 9. januara 1935. godine⁴⁵⁾ u Zagrebu konferencija Kostajničkog, Bihaćkog i Banjolučkog kluba. U rezoluciji koja je tom prilikom donesena zaključeno da će ova tri kluba raditi na okupljanju svih studenata Vrbaske banovine u svrhu zaštite njihovih staleških interesa, radi osnivanja stručnih biblioteka, održavanja analfabetskih i jezičnih tečajeva, osnivanja seoskih čitaonica i održavanja predavanja iz oblasti ekonomskog, društvenog i kulturnog života. U smislu ovog programa ustanovljen je i djelokrug rada pojedinih klubova na teritoriji Vrbaske banovine.

Inicijativom Kluba akademičara Banje Luke dolazi do konferencije studenata Bosanaca i Hercegovaca u Zagrebu, na kojoj je donijeta odluka o formiranju pokrajinskog udruženja studenata Bosne i Hercegovine — Brazda — a nekoliko članova KAB-a koji su studirali u Pragu učestvuju u akciji za osnivanje tamošnjeg bosansko-hercegovačkog studentskog kluba.

Saradnja akademičara Banje Luke sa naprednim studentskim masama naročito se intenzivirala u vrijeme pokreta za autonomiju univerziteta. Uključujući se u opštu studentsku akciju za izmjenu Uredbe o univerzitetima, »koja je od studenata načinila pandure i pogazila sve slobode studenta-čovjeka«⁴⁶⁾, članovi Kluba akademičara donijeli su na Drugoj godišnjoj skupštini rezoluciju⁴⁷⁾ koja je upućena Univerzitetском senatu i ministru prosvjete u Beogradu, a koja je, pored ostalih zahtjeva, tražila:

»1. Da se u »Opštoj uredbi o univerzitetima« izmijene svi paragrafi koji su okrnjili autonomiju univerziteta.

2. Da se zabrani samozvano predstavljanje studenata Jugoslavije raznim jugofašističkim klubovima koji sa upravama pravih studentskih udruženja nemaju nikakve veze.

3. Da se studentima, aktivnim policijskim agentima na univerzitetu zabrani upis na univerzitet ako ne napuste zanimanje nedostojno studenta-akademskog građanina.

4. Da se svi studenti zatvoreni i osuđeni radi svojih političkih ubjeđenja puste na slobodu, a protjerani vrate na studije.

5. Da se onemogući jugofašistički i policijski teror na univerzitetu i dopusti puna sloboda zbora i dogovora u univerzitetској zgradi za sve studente.«

Pored ove, na istoj skupštini donesena je i rezolucija koja je postavljala zahtjeve za poboljšanje ekonomskog položaja studenata na teritoriji Vrbaske banovine, kao i strogu istragu povodom zlostav-

⁴⁵⁾ Isto.

⁴⁶⁾ Isto.

⁴⁷⁾ Isto.

ljanja i policijskog terora nad banjolučkim studentima prilikom demonstracija za puštanje uhapšenih studenata⁴⁸⁾.

Tako je KAB, uz ostala napredna studentska udruženja u zemlji, bio pokretač niza političkih akcija, od onih kada se radilo o ispunjenju čisto studentskih zahtjeva u okviru univerziteta, pa do njihove aktivnosti u političkoj borbi koju su na širem planu organizovale KPJ i SKOJ.

U okviru priprema za Svjetski omladinski kongres za mir, protiv rata i fašizma, koje su u cijeloj zemlji prošle u znaku održavanja mnogobrojnih konferencija, mitinga, organizovanja mirovnih odbora i drugih oblika istupanja kojima je napredna omladina pod neposrednim rukovodstvom SKOJ-a nastojala da obilježi ovaj značajan događaj pokazujući time da stoji na strani svih miroljubivih snaga u svijetu u borbi za očuvanje mira, i napredna studentska omladina Banje Luke tim povodom održala je 16. avgusta 1936. godine konferenciju kojoj su prisustvovali i predstavnici svih akademskih klubova u Bosni i Hercegovini. Ističući da nepokolebljivo stoji na odbrani principa Društva naroda, mira i ljubavi među svim narodima, omladina grada Banje Luke podvlači u rezoluciji, koja je na ovom skupu donesena, da u »svjetskom omladinskom kongresu vidi najsnažniji instrumenat iskrene potpore naporima svih demokratskih snaga u svijetu za održavanje mira i sprečavanje nove svjetske klaonice«⁴⁹⁾ i upućuje poziv svoj omladini u zemlji da ujedini svoje snage u odbrani mira i svojih prava na život.

Ovakva istupanja studenata Banje Luke odvijala su se u sklopu opšteg naprednog omladinskog pokreta u zemlji i gotovo nijedan od mnogobrojnih političkih događaja koji su obilježavali svoj period nije prošao a da tim povodom nije napredna studentska omladina Banje Luke organizovala odgovarajuće akcije i ispoljila svoje mišljenje. Tako su studenti-kabovci, potpisnici tri otvorena pisma bosansko-hercegovačke studentske omladine od decembra 1937, marta 1938. i 1. decembra 1939. godine, od kojih posljednja dva znače poziv narodima Bosne i Hercegovine i svoj poštenoj javnosti u zemlji na otpor protiv sve očiglednije fašističke opasnosti i protiv rata⁵⁰⁾.

⁴⁸⁾ Isto.

⁴⁹⁾ ABK, Fond KAB-a, inv. br. 378.

⁵⁰⁾ U prvom pismu napredni bosansko-hercegovački studenti, među kojima i niz članova KAB-a: Osman Karabegović, Rudolf Kolak, Dušanka Kovačević, Radomir Ličina, Veljko Đorđević, Ivan Mažar, Nikola Pavlić, Miloš Popović, Josip Rolih i dr. obraćaju se svim političkim i javnim radnicima, kao i svoj poštenoj javnosti, povodom potpisivanja Narodnog sporazuma ukazujući da se »uspješna borba za sporazum u Bosni i Hercegovini može voditi samo ako najširi narodni slojevi odbace nacionalnu i vjersku netrpeljivost i mržnju, koju su do sada redovno iskorištavali neprijatelji naroda i slobode. Srpsko seljaštvo u Bosni i Hercegovini i muslimani uviđaju da je borba hrvatskog naroda za nacionalnom slobodom opravdana i oni će je pomoći da bi sami došli do svojih prava. Samo tako udruženim snagama, Bosna i Hercegovina zauzet će ono mjesto koje njoj po njenom posebnom položaju i pripada«. — AIS, zbirka RP II/175.

U Drugom pismu, od marta 1938. godine, ta ista omladina, uviđajući ozbiljnost tadašnjih svjetskih događaja, pisala je: »Čitav svijet je iznenađen

Snažan podsticaj ovakvoj aktivizaciji napredne omladine u borbi protiv rata dali su proglasi CK KPJ u proljeće 1938. godine povodom anšlusa i oktobra 1938. godine poslije Minhena, a u kojima se ukazuje na neposrednu opasnost koja je prijetila i našoj zemlji od fašističkih porobljivača. U vezi sa aktivnošću na ovom planu važno je spomenuti i saradnju KAB-a sa studentskim kulturno-umjetničkim društvom »Petar Kočić« na Beogradskom univerzitetu, u kojemu su bili učlanjeni bosansko-hercegovački studenti⁵¹⁾.

Ovo udruženje razvilo je široku akciju na liniji odbrane zemlje, naročito u periodu od anšlusa do 27. marta 1941. godine. Sa takvim programom u duhu odbrane zemlje ovo studentsko društvo je u proljeće 1939. godine organizovalo turneju po Bosni i Hercegovini, te je tom prilikom obišlo Banju Luku, Tuzlu, Bijeljinu, Sarajevo, Mostar i druga mjesta⁵²⁾.

Ovakvim radom KAB-a, kao i ostalih naprednih studentskih udruženja, nova orijentacija djelovanja Komunističke partije Jugoslavije u pravcu okupljanja najširih narodnih slojeva i razvijanja široke političke aktivnosti putem legalnih organizacija, dobila je svoju punu afirmaciju. Svi ovi oblici djelovanja, koje je SKOJ uz neposrednu pomoć KPJ organizovao putem stručnih studentskih društava vaspitavajući omladinu u demokratskom, antifašističkom i antiratnom duhu, uz sve veću aktivizaciju radničke i napredne srednjoškolske omladine, uticali su na stvaranje jedinstvenog omladinskog pokreta u zemlji, koji će naročito oživjeti u periodu slabljenja šestojanuarske diktature, posebno iza petomajskih izbora 1935. godine, i sliti se sa širokim demokratskim pokretom radnih slojeva protiv vladavine reakcije i policijskih progona.

i zabrinut njemačkim oružanim osvajanjem Austrije. Naš vjekovni neprijatelj, njemački osvajač, opkolio je bratsku zemlju Čehoslovačku i došao na našu granicu. Mi, studenti iz Bosne i Hercegovine, kao sinovi napaćenoga naroda, osjećamo veliku opasnost koja prijete zemlji. Predviđajući sve muke i narodna stradanja, a znajući za nevolje od kojih smo patili pod njemačkim osvajačima u Bosni i Hercegovini, dižemo svoj glas jer je došlo krajnje vrijeme«. — Republički arhiv Sarajevo, banska uprava Drinske banovine, Pov. DZ br. 2088/1938.

I Treće otvoreno pismo studentske omladine Bosne i Hercegovine poziva sve napredne i demokratske snage u borbu protiv rata, u borbu za ravnopravnost među narodima, slobodu i demokratiju u Jugoslaviji, za bolji život omladine, za više hljeba, za više slobode. — AIS, Zbirka RP II/315.

⁵¹⁾ Pored »Petra Kočića«, na beogradskom univerzitetu bila su osnovana i druga pokrajinska studentska udruženja, kao za Srbiju »Jovan Skerlić«, za Crnu Goru »Njegoš« itd., preko kojih je KPJ na legalan način širila svoj uticaj na studentsku omladinu koja nije bila organizovana u SKOJ-u, u vremenu pred drugi svjetski rat. — Nada Manojlović: »Studentsko kulturno-umjetničko društvo »Petar Kočić« Beogradskog univerziteta 1939«, AIS, Memorarska građa.

⁵²⁾ Isto.

REŽIM PREMA RADU KAB-a i NJEGOVA NASTOJANJA U PRAVCU RAZBIJANJA JEDINSTVA NAPREDNOG OMLADINSKOG POKRETA

Razumljivo je da je ovakav rad Kluba akademičara u Banjoj Luci naišao na žestok otpor režima, policije, režimskih političkih partija i uopšte režimu naklonjenih elemenata. Vladajućim krugovima bilo je jasno da iza ovog rada omladine stoji KPJ, ali su u isto vrijeme bili nemoćni da poduzmu neke efikasnije mjere da ovu opasnost sasvim spriječe i otklone. Sva njihova nastojanja da primjenom sile i drugim sredstvima razbiju i onemoguće dalje jačanje pokreta naprednih snaga nisu postigla željene rezultate. Demokratske snage u zemlji sve više se orijentišu na KPJ, koja u ovom periodu povećane opasnosti od fašizma postaje jedina opštejugoslovenska partija koja svojim programom za ispunjenje osnovnih ljudskih prava, zahtjevima za nacionalnu ravnopravnost i demokratizaciju zemlje pokazuje najširim narodnim slojevima jedini mogući put za izlaz iz postojeće situacije.

Služeći se istim metodama kojima je pokušavao da razbije radnički pokret stvarajući svoje sindikate JUGORAS, HRS i dr., režim se istim metodama služi i u pokušajima razbijanja jedinstva omladine, posebno pokreta naprednih studenata. Trudeći se da ih uključi u režimske organizacije i veže za svoju politiku, on stvara Patriotski omladinski front (POF), Organizaciju nacionalnih studenata (ORNAS) i druge organizacije i, premda je u tome imao djelomično uspjeha, ipak najveći dio studentske omladine ostaje izvan njih, stvara svoje napredne organizacije i klubove širom zemlje, kakav je bio i KAB, ispoljavajući svoj odlučan stav protiv režima i politike vlade.

Primjer ovakvih nastojanja režima da razbije jedinstvo omladine je i stvaranje profašističke omladinske organizacije u Banjoj Luci, poznate pod imenom UNA — Udruženje nacionalnih akademičara, koja je, stvorena na inicijativu policije i banske uprave, a koju su finansijski pomagali krupni banjolučki trgovci, faktički sprovodila u život sve ono što je režim forsirao. U ovu organizaciju uključili su se oni studenti koji su održavali veze sa policijom, igrajući ulogu špijuna i prokazujući napredne studente i komuniste. Od samog osnivanja ova organizacija vodi otvorenu borbu protiv radničkog pokreta i uopšte protiv svih progresivnih snaga u gradu, u čemu se naročito oborila na udruženje naprednih studenata — KAB.

Istupajući u svakoj prilici protiv KAB-a, bilo putem štampe ili direktnim sukobima, članovi UNA-e su isticali da su oni nacionalni studenti i da su kao takvi pozvani da stoje na čelu omladine. Pozivajući studente Banje Luke i Vrbaske banovine na saradnju, oni su u jednom članku koji su objavile »Vrbaske novine« pisali: »Pokret među studentima Vrbaske banovine u posljednje vrijeme je naročito oživio i nacionalni studenti smatrali su svojom dužnošću da lutanja svojih kolega po raznim udruženjima sa zvučnim i pri-

vlačnim imenima i sa raznim ciljevima spriječe i okupe ih u udruženju na nacionalnoj bazi⁵³). Da se ovo »lutanje svojih kolega« direktno odnosilo na studente-kabovce, vidi se iz jednog članka koji takođe objavljuju »Vrbaske novine«: »Nacionalno opredijeljeni studenti udružili su se i zajedno sa ostalom omladinom grada Banje Luke, a i cijele Vrbaskе banovine povelі žestoku borbu protiv omladinaca-marksista, začlanjenih u Klubu akademičara koji je do sada u toku svoga rada dao mnogo markantnih primjera da je on samo filijala Treće internacionale⁵⁴).

U tom svom nastojanju da suzbiju i koliko-toliko onemoguće normalan rad KAB-a, nacionalistička studentska organizacija nije birala sredstva. Pored čitavog niza drugih pokušaja, iz njenih redova su autori mnogobrojnih pamfleta kojima nastoje da prikažu pred očima javnosti u sasvim krivom svjetlu rad KAB-a i svih naprednih studenata. Karakterističan primjer ovakvih njihovih pokušaja je »Odgovor na Treće otvoreno pismo bosansko-hercegovačke studentske omladine«, u kojemu su, pored mnogih netačnih podataka i uopšte provokativne sadržine ovog »Odgovora« pisali da su autori Trećeg pisma oni koji žive na dobrim državnim platama, penzijama, stipendijama i drugim povlasticama⁵⁵).

Oštro reagujući na ovakve optužbe i želeći raskrinkati pravu pozadinu ovakvih istupanja, napredna bosansko-hercegovačka omladina u jednom svom protestu protiv buržoazije, upućenom narodu, pisala je: »Poput lopova koji viče »držite lopova«, ovi najordinarniji plaćenici i pseće sluge ujedinjene reakcije nabacuju se blatom na onu ogromnu većinu naše studentske omladine, i srpske, i hrvatske, i muslimanske, koja svakodnevno podnosi žrtve i progone za svoje otvoreno, jedinstveno i neustrašivo stanovište u borbi za zajedničke omladinske i narodne ideale... S neoborivim činjenicama raskrinkaćemo tu njihovu banditsku klevetu da smo mi »plaćenici«, klevetu koja je potpuno u skladu sa njihovim plaćeničkim moralom i psećom službom reakciji.« I dalje, završavajući ovaj protest, napredni studenti su podvukli da je »Pismo« potpisalo 509 potpisnika, i srpskih, i hrvatskih, i muslimanskih studenata, iz grada i iz sela, iz čitave Bosne i Hercegovine, a »Odgovor« svega 46 »banjolučkih studenata«, pa kažu: »I sad, po njihovoj logici, mi smo nezvani, a oni zvani da raspravljaju o bitnim i sudbonosnim pitanjima od kojih zavisi budućnost Jugoslavije⁵⁶). Međutim, pored svih ovih otvorenih napada, nacionalističkim studentima nikada nije pošlo za rukom da osujete ili bar umanje značaj bilo koje KAB-ove akcije u gradu i drugim mjestima Bosanske krajine. Uostalom, oni u svoju organizaciju nisu ni uspjeli okupiti veći broj studenata i za čitavo ovo vrijeme oni su predstavljali samo manjinu, dok je najveći dio studenata djelovao upravo u Klubu akademičara.

⁵³) »Vrbaske novine« br. 1055, Banja Luka 1936, str. 2.

⁵⁴) »Vrbaske novine« br. 1078, Banja Luka 1936, str. 2.

⁵⁵) ABK, Fond KAB-a, inv. br. 331.

⁵⁶) Isto.

Uz Udruženje studenata-nacionalista, u gradu je postojao priličan broj i drugih organizacija kao Krajišnik, Srpsko pjevačko društvo, Jedinstvo, Kolo srpskih sestara, Rotari klub i dr., u kojima su razni šovinistički nastrojeni elementi imali svoja uporišta i preko kojih su istupali u borbi protiv ideja radničkog pokreta, služeći se u svojoj propagandi sličnim metodama koje su primjenjivali i UNAOvci.

Uviđajući da sva ova sredstva kojima se služio u cilju paraliziranja i razbijanja jedinstvenog pokreta naprednih omladinskih snaga u zemlji, pokazuju male ili bolje reći nikakve rezultate, režim primjenjuje krajnje mjere. Poslije niza zabrana studentskih i drugih naprednih omladinskih društava i organizacija, kako u cijeloj zemlji, tako i u Bosni i Hercegovini, uslijedila je aprila 1940. godine i zabrana Kluba akademičara Banje Luke.

Revoltirani ovakvom odlukom, Uprava i članstvo KAB-a 3. aprila 1940. godine upućuju telegramu potpredsjedniku vlade dr Vladimiru Mačeku i ministru poljoprivrede dr Branku Čubriloviću u Beograd u kojima protestuju protiv zabrane rada ovom studentskom udruženju i traže ponovnu uspostavu Kluba.

Gledajući u ovom aktu napad na slobodu studentskog organizovanja, na njihovo pravo da zaštite svoje staleške interese, članovi KAB-a su u telegramu upućenom dr Branku Čubriloviću pisali: »Ovim su aktom najzad sankcionisane sve one klevete koje su godinama u vidu antikulturne kampanje proturane kroz svu reakcionarnu štampu sa ciljem da se pripremi ukidanje našeg KAB-a, a protiv kojih ste i Vi svojevremeno ustajali aktivno sarađujući u kulturnom radu našeg udruženja i stojeći na čelu odbora za njegovu odbranu.

Pet i po godina napora i oduševljenja uprkos svih smetnji i nedaća, pet i po godina najljepše mladosti, gospodine ministre, posvetile su generacije poštene banjolučke studentske omladine radu »u narodu za narod«, i danas, protestujući protiv otimanja i gaženja naših teškom borbom stečenih tekovina i sloboda, mi se s pravom pitamo da li ćete Vi sa svoje strane danas dopustiti da ostane na snazi zabrana jedne od najaktivnijih kulturnih organizacija u ovom kulturno najzapuštenijem kraju naše zemlje«⁵⁷⁾.

Kabovci se pridružuju i protestima sve napredne bosansko-hercegovačke omladine, koja je, povodom ukidanja studentskih udruženja u Sarajevu i Bijeljini, zabrane osnivanja udruženja u Travniku, Tuzli i Trebinju, zabrane mnogih prosvjetnih listova i svih akcija koje su trebalo da doprinesu smanjenju nepismenosti u narodu, kulturnih priredaba i manifestacija itd. itd., pokazala svoju čvrstu riješenost da se bori za promjenu ovakvog stanja. »Mi, studenti iz Bosne i Hercegovine, svjesni smo kuda vodi ovakav rad i opasnost koja otuda prijeti. Mi stojimo uz narod iz koga smo nikli, uz sve one narodne ljude koji su za prosvjetu, za bolji život naroda, za slobodu, a protiv mraka, bijede i neznanja. Mi smo spremni da

⁵⁷⁾ Fotokopija telegrama u ABK, Fond KAB-a, inv. br. 373.

sve svoje mlade snage stavimo u službu svoga naroda, i ako ustreba da se sloboda narodnog prosvjetnog i kulturnog života životima brani, da pođemo i tim putem⁵⁸⁾.

Međutim, iako je većina naprednih društava ukinuta, kao i KAB, njihovi članovi nisu prestali da djeluju u slijedu linije Partije. Veći dio članova KAB-a u ovo vrijeme ulazi u redove KPJ i još upornije istupa protiv progona radničke klase, protiv reakcionarne unutrašnje politike vlade, protiv otvorenog puta te vlade u pravcu izdaje zemlje.

Svoju svijest, upornost i odanost idejama naprednih snaga u zemlji, oni su u punoj mjeri dokazali svojim masovnim odzivom u borbu koju je povela KPJ poslije izdaje zemlje od strane domaće buržoazije. Najveći broj studenata — članova KAB-a stupa već 1941. godine u redove partizanskih odreda ili pomaže NOB-u. Mnogi od njih su izgubili živote ispoljivši tako do kraja ljubav prema zemlji, prema radnom čovjeku i spremnost za izvršavanje i najtežih zadataka. Nekoliko članova predratnog Kluba akademičara dobili su i najviša priznanja za svoje zasluge u toku NOB-e i revolucije naših naroda, zvanja Narodnog heroja. To su Ivica i Drago Mažar, Stjepan — Pipo Pavlić, Osman Karabegović, Ranko Šipka i Rade Ličina⁵⁹⁾.

ZAKLJUČAK

Kao što je preko mnogobrojnih radničkih, građanskih, đачkih i drugih udruženja, Partija djelovala, tako je ona i preko Kluba akademičara, koji je okupljao svu naprednu intelektualnu omladinu, uspjela da razvije svoj rad u Banjoj Luci i cijeloj Bosanskoj krajini.

Rad KAB-a se odvijao kao sastavni dio ne samo naprednog omladinskog pokreta nego kao dio opšteg naprednog radničkog i demokratskog pokreta, kako Banje Luke i Krajine, tako i cijele zemlje. Iako je sačuvano malo dokumenata na osnovu kojih bi se mogla steći potpuna slika rada ovog akademskog udruženja u

⁵⁸⁾ AIS, Zbirka RP II/466.

⁵⁹⁾ Osman Karabegović, član KPJ od 1932. godine. U NOB je stupio 1941. a za narodnog heroja proglašen 23. jula 1952; Rade Ličina, član KPJ od prije rata. U NOB stupio 1941. godine. Poginuo polovinom februara u Kotor-Varoši. Za narodnog heroja proglašen 20. decembra 1951. Član SKOJ-a od 1935, a pred rat član Mjesnog komiteta SKOJ-a B. Luke; Drago Mažar, član KPJ od 1941. U NOB stupio 1941. a za narodnog heroja proglašen 27. novembra 1953; Ivica Mažar, član KPJ od 1934. u NOB stupio 1941. godine i ubijen u Gospiću iste te godine. Za narodnog heroja proglašen 24. jula 1953; Stjepan-Pipo Pavlić, član KPJ od 1941. U NOB stupio 1941, a poginuo početkom septembra 1942. godine u Podgori. Za narodnog heroja proglašen 27. novembra 1953. godine.; Ranko Šipka, član KPJ od 1940. U NOB stupio 1941. godine, a poginuo 7. novembra 1944. Za narodnog heroja proglašen 26. jula 1949. godine. — Zbornik heroja Jugoslavije.

Od predratnih članova KAB-a izgubili su živote u toku rata: Miloš Popović, braća Podgornici, Slobodan Kokanović, Tone Filanović, Vjekoslav Bakuć, Sola Tankredi itd. Mnogi od njih su i danas živi i rade kao ljekari, veterinari, nastavnici, univerzitetski profesori, sudije, politički radnici itd.

predratnim godinama, ipak i na osnovu postojećih malobrojnih podataka može se bar približno sagledati njegova aktivnost i znatna društveno-politička uloga u sklopu opšteg revolucionarno-demokratskog pokreta u zemlji u godinama pred drugi svjetski rat.

Tokom pet i po godina, koliko je društvo djelovalo prije rata, od osnivanja avgusta 1934. g. do zabrane od strane režima Cvetković-Maček aprila 1940. godine, Klub je uspio da okupi i aktivira oko 200 banjolučkih studenata koji su se, kao i većina studentske omladine u to vrijeme, sukobljavali sa čitavim nizom teškoća u toku svoga školovanja. Svakako da je i ekonomska kriza imala odraz na položaj intelektualaca tim prije što je njihov rad duboko povezan sa onima koje je kriza najviše i pogodila — radnim masama grada i sela. U takvim uslovima, kada su mogućnosti za njihovo zaposlenje bile slabe i uopšte perspektiva njihove budućnosti tako reći nikakva, studenti saglašavaju svoje interese sa interesima naroda i masovno se priključuju njegovoj borbi, od čije je pobjede u krajnjoj liniji ovisilo i ostvarenje njihovih omladinskih zahtjeva. Mislim da se u tadašnjim sve težim uslovima školovanja, koji su se ogledali u povećanju školarina i laboratorijskih taksa na univerzitetima, te raznim drugim mjerama ekonomskog clausus-a, slaboj materijalnoj obezbijeđenosti studenata, sve otvorenijem nastojanju vlasti da fašiziraju škole ukidajući posljednje studentske slobode, može naći odgovor ovako velikog interesa studenata za političke i socijalne prilike u zemlji. Ako se tome doda uticaj marksističke literature, koja je, neosporno, bila jedan od važnih činilaca za opredjeljivanje većeg dijela studenata u demokratskom i progresivnom pravcu, kao i uticaj komunista — omladinaca koji su uživali veliki ugled kod ostale omladine svojim intelektualnim, moralnim i drugim kvalitetima, naći će se objašnjenje za ovako aktivno i masovno učešće studentske omladine u revolucionarno-demokratskom pokretu u ovo vrijeme.

Može se sa sigurnošću reći da je pojavom KAB-a, zahvaljujući političkoj širini u njegovom programu rada, dobio puni zamah pokret svih naprednih snaga u Banjoj Luci i cijeloj Bosanskoj krajini i da je uspjeh koji je postigao KAB — u svom radu u predratnim godinama, pored svih progona režima, bio potvrda pravilnosti nove orijentacije Partije u pravcu širenja njenog uticaja putem legalnih radničkih, omladinskih, građanskih i drugih udruženja. Dok su se stariji komunisti, naviknuti na ranije uske i zatvorene okvire i oblike rada, sporije i teže prilagođavali ovim novim formama djelovanja, studenti komunisti prihvataju ih sa mnogo više slobode i mladenačkog entuzijazma, koji inače karakteriše mlade generacije. Studenti-kabovci su, u svim iznesenim vidovima aktivnosti, radili na popularisanju programa KPJ, videći u njoj jedinu snagu koja je u tadašnjim društveno-političkim uslovima otvarala jasne perspektive za ostvarenje omladinskih zahtjeva i za rješenje svih pitanja od opštenarodnog interesa.

Klub je okupljajući banjolučke studente, bez obzira na vjeru i nacionalnost, učinio mnogo u pravcu razvijanja uzajamnog poštovanja i povjerenja i jačanja bratstva i jedinstva među njenim čla-

novima. Od kakvog je to bilo značaja, nije potrebno posebno isticati kada se zna da je Klub djelovao u sredini u kojoj su tokom vremena razvijane vjerske i nacionalne razlike i šovinistička shvatanja, pothranjivana posebno od strane velikosrpske buržoazije. Duh jedinstva omladine oni su razvijali i u neposrednim kontaktima i saradnji sa radničkom i srednjoškolskom omladinom, videći u tome osnovnu pretpostavku za uspjeh borbe koju su vodili.

Pored uticaja koji je ova studentska omladina izvršila na srednjoškolsku omladinu, orijentišući je u progresivnom i revolucionarnom pravcu, uticaja koji je izvršila na građanstvo zajedničkim istupima i pomaganjem radničkih akcija, čime se ostvarivalo akciono jedinstvo između ove intelektualne i radničke omladine, naročito je značajna njena aktivnost na selu, s obzirom da je KAB djelovao među takvim seljaštvom koje je bilo ne samo u kulturno-prosvjetnom pogledu zaostalo nego i u političkom. Iako zbog otpora režima KAB nije uspio da učini mnogo na selu, on je ipak u krajiška sela unosio napredne ideje i, ako ništa drugo, podsticao seljačke mase na razmišljanje o njihovom stvarnom položaju upućujući ga na KPJ kao jedinog i stvarnog zastupnika njihovih interesa.

Da su studenti-komunisti preko svog udruženja izvršili prije svega uticaj na ostalu studentsku omladinu koja nije bila organizovana u KPJ i SKOJ dokaz je masovno učešće ove omladine u NOB-i, po čemu je Banja Luka došla u red onih centara u zemlji gdje se najveći broj boraca NOV-e regrutovao baš iz redova ove napredne inteligencije.

ACTIVITY OF THE »ACADEMICS' CLUB BANJA LUKA« IN THE TIME PRECEDING THE WORLD WAR II

In the middle of the thirties the Communist Party of Yugoslavia undertook the new forms of activity with the intention to achieve the more direct connections with all the ranks of the working people, and to bring them to the positions of the progressive and democratic movement, penetrating into the legal workers', citizens', students', school-boys', women's and other unions. In socio-political conditions, prevailing at that time, the new orientation of the Communist Party of Yugoslavia found its full confirmation in the practice itself.

In this work the author gives the actual activity of the progressive students' association — The Academics' Club of Banja Luka — as one of the forms applied by the Communist Party of Yugoslavia in its social and political work under the illegal conditions of work.

In the course of the yearlong social, political, cultural-educational and other activities, counting from its foundation in August 1934 up to the time when it was outlawed by the regime Cvetković-Maček, in April 1940, the Academics' Club of Banja Luka grew into a violent platform of the progressive and democratic powers not only of Banja

Luka but of the whole Bosanska Krajina, as well. The Club did not act exclusively and only within the frame of its professional association, it did not struggle for the realization of its students' requirements only, but it also worked on linking the student youth with schoolboys and labourers, being active both in towns and villages. By means of the People's University and various political and social actions, cultural manifestations etc., it contributed to the establishment of connections between all progressive powers in Banja Luka and Bosanska Krajina, and to the ideological unity which, in the later periods, was one of the most violent instruments in the fight against the invader.

IZVORI

Neobjavljeni

1. Republički arhiv Sarajevo, Fond Drinske banovine.
2. Arhiv Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta u Sarajevu, zbirka RP II (1919—1941).
3. Arhiv Bosanske krajine u Banjoj Luci, Fond KAB-a i Fond Vrbaske banovine, 1919-1941.
4. Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, kutija 72.
5. Arhiv Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Fond Milana Stojadinovića.

Objavljeni

1. Istorijski arhiv KPJ, tom II, Kongresi i konferencije KPJ (1919-1937) Beograd 1950.

STAMPA

1. »Proleter«, 1934-1940.
2. »Narodna pravda«, Banja Luka, 1935.
3. »Vrbaske novine«, Banja Luka, 1934-1940.
4. »Politika«, Beograd, 1934-1940.
5. »Bilten jugoslavenskog antimarksističkog komiteta«, Beograd 1937-1940.
6. »Jugoslavenski list«, Sarajevo, 1934—1940.
7. »Krajiške novine«, Banja Luka, 1960.

SJEĆANJA

Neobjavljena

1. Arhiv IRP-a Sarajevo, Memoarska građa.

Objavljena

1. »40 godina«, Zbornik sjećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, Beograd, knj. II-IV.
2. »Znamenja revolucije«, Sarajevo, 1959.

LITERATURA

1. Pregled istorije SKJ, Beograd 1963.
2. Živomir Stanković: »Borbeni put SKOJ-a«, Beograd 1961.
5. Nedim Sarac — Nikola Babić: »Kratak pregled razvoja i djelatnosti KPJ u BiH od 1919—1945«, Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1959. (str. 11—54).
4. Vojo Pekić: »SKOJ između dva rata 1919-1941«, Beograd 1959.
5. Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb 1956, 2, i 1962, 5.

Antifašistički pokret žena u Bosni i Hercegovini u vremenu od 1937. do 1941. godine

Dana Begić

Antifašistički pokret žena u Bosni i Hercegovini u periodu od 1937-1941. godine je dio opšteg revolucionarno-demokratskog pokreta u zemlji, koji se razvijao pod uticajem i rukovodstvom KPJ u godinama neposredno pred II svjetski rat. Činjenica da je KPJ bila organizator naprednog kretanja, da je svojom taktikom borbe protiv režima aktivizirala radne mase, da je uticala na društveno-politička zbivanja u zemlji, da je u sklopu mnogih zahtjeva postavila zahtjev političko-ekonomske ravnopravnosti žena, uticale su da se prilikom izučavanja istorije KPJ istražuje i proučava kao posebna tema problem položaja žena i nastajanje antifašističkog pokreta žena.

Tema »Antifašistički pokret žena u BiH od 1937—1941. godine« zamišljena je kao dio šireg istraživačkog programa koji treba da doprinese pisanju veće studije o revolucionarno-demokratskom pokretu u BiH od 1937-1941. godine.

KPJ je tokom svoga djelovanja ocijenila značaj angažovanja žena u borbi protiv režima, tako da je na IV kongresu KPJ 1928. godine u Drezdenu usvojena posebna rezolucija o pitanju žena i o načinu djelovanja KPJ među ženama. Porast partijskog uticaja na djelatnost ženskih organizacija i klasnih organizacija dolazi nekoliko godina kasnije iz već poznatih razloga (provale, diktatura), da bi od sredine tridesetih godina pa sve do izbijanja rata 1941. godine taj uticaj bio sve vidniji. U tom periodu imamo šire učešće ženskih organizacija i društava u opštim akcijama protiv fašizma i rata, a istovremeno za političku i ekonomsku ravnopravnost žena. U periodu poslije održavanja VII kongresa Kominterne (KI), pred Partijom stoji zadatak stvaranja fronta narodne slobode na široj osnovi i sasvim je razumljiva orijentacija da se zadaća aktiviziranja žena preko postojećih legalnih ženskih organizacija i udruženja kao i radničke organizacije stavlja na važno mjesto u programima odnosno

svakodnevnjoj taktici Partije. Konačno, kakav bi to bio Front narodne slobode ako se u njegovim redovima ne bi nalazila druga polovina stanovništva, koja je bila politički i ekonomski sasvim neravnomjerna. Pretpostavka da se postojećoj aktivnosti ženskih društava može dati antifašistički, revolucionarni ton bila je sasvim tačna kao i pretpostavka da se u borbi protiv režima i njegove politike može računati na aktivnije učešće žena.

Osnovni problemi prilikom istraživanja materijala za temu »Antifašistički pokret žena u BiH od 1937-1941. godine« su bili: utvrđivanje kada u radu postojećih ženskih društava i drugih organizacija započinje nova programska i antifašistička orijentacija; koje su to snage (organizacije KPJ, pojedinci, aktivisti) koje direktno rukovode akcijama ženskih društava, organizacija i sindikalnih organizacija i kojim se putevima dolazi do direktiva za ovakav sadržaj rada, i, na kraju, postignuti rezultati odnosno najvažniji činioci toga pokreta koji su predstavljali širi društveni proces, a koji se uklapao u opšti tok revolucionarno-demokratskog kretanja pred II svjetski rat. Razumljivo je da se u istraživanju polazilo od već poznatih činjenica društveno-pravnog položaja žene u tadašnjem društvu i uloge koju je ona imala kao ekonomski činilac u privrednom životu zemlje.

Potrebno je naglasiti da su istorijski izvori za ovu temu bili sasvim neznatni, da su malobrojni, a ukoliko postoje negdje arhive sa građom o ženskom pokretu, da su za sada nepristupačne istraživaču. U toku rada sasvim slučajno smo došli do sveske zapisnika sa sjednica organizacije Ženskog pokreta Sarajevo od januara 1936. — jula 1938. godine, što je bilo dragocjeno radi rasvjetljavanja situacije u Ženskom pokretu Sarajevo, koji je kao organizacija imao važnu ulogu u feminističkom pokretu u Jugoslaviji. Drugi važan izvor za ovu temu su knjige zapisnika odborskih sjednica Alijanse ženskih pokreta u Beogradu (pisani rukom, kao i zapisnici organizacije Ženskog pokreta Sarajevo), od 12. II 1937. godine do 17. maja 1940. godine, koji se čuvaju u Fondu AFŽ-a Jugoslavije u Institutu za istoriju radničkog pokreta u Beogradu.

Iz zapisnika Alijanse mogli smo, iako dosta šturo, da izvučemo osnovne podatke o radu organizacije Ženskog pokreta Banja Luka, i to samo toliko koliko je Pokret Banja Luka održavao veze sa predsjedništvom Alijanse kao svojom centralom.

Jedan dio podataka za ovu temu crpili smo iz partijskih proglašenja i rezolucija sa pojedinih partijskih konferencija i kongresa, a najveći dio je uzet iz predratne štampe i literature. Podatke o položaju zaposlenih žena radnica, o nadnicama i zaradama o uslovima pod kojima su radile, našli smo u naprednoj legalnoj i ilegalnoj štampi koju je izdavala Partija ili klasne sindikalne organizacije.

Za dobijanje podataka koristili smo se i ženskim časopisima, koji su izlazili prije rata, i to: »Ženski pokret«, organ Alijanse ženskih pokreta, časopisom »Žena danas«, kao i listom »Nova žena« organom Saveza ženskih društava BiH 1954-1962. Jedan dio poda-

taka smo uzeli iz postojeće memoarske građe o radu naprednih ženskih pokreta, koju je prikupio Savez ženskih društava BiH, a čuva se u arhivu Instituta za istoriju radničkog pokreta — Sarajevo. Iz ove građe smo se koristili podacima koji se odnose na akcije: pomoć Španiji, organizacija Crvene pomoći, proslava 8. marta itd.

II

U životu Jugoslavije između dva rata, Vidovdanski ustav iz 1921. godine i Oktroisani ustav iz 1931. godine nisu pružili zakonske mogućnosti ženama predratne Jugoslavije da učestvuju u političkom životu zemlje. Zakonodavac nije dozvoljavao političku ravnopravnost žena, pa je samim tim žene stavljao u podređen položaj u odnosu na muškarca. Iz ove činjenice proizilazile su sve ostale konsekvence koje su i formalno diktirale društveno-pravni položaj žena u predratnoj Jugoslaviji.

Obično se za ženu u tom vremenu upotrebljavao izraz da je bila neravnopravna. Sva dosadašnja istraživanja u pogledu pravnog položaja žene konstatuju da je stvarno postojala neravnopravnost žene koja se »manifestirala na svakom koraku: u ekonomskom, političkom, društvenom i porodičnom životu. Ta neravnopravnost je potvrđena zakonima«¹⁾. Dovoljno je pogledati pravne propise predratne Jugoslavije, kao na primjer opšti građanski zakon, zakon o braku itd. pa će se dobiti najbolja slika položaja žene, uz malu primjedbu da je u Jugoslaviji postojalo šest pravnih područja na kojima su primjenjivani različiti pravni propisi²⁾. Ako se tome još doda da su, izuzimajući Vojvodinu i Međumurje³⁾, u oblasti bračnoga i porodičnog prava važili propisi pojedinih vjerskih zajednica, a negdje su oni važili i u nasljednom pravu, onda nije teško stvoriti sliku jedne opšte zakonske šarolikosti. Za gotovo više od dvije decenije postojanja vladajućih krugovi predratne Jugoslavije nisu uspjeli da izmijene mnoge pravne propise koji su bili na snazi prije ujedinjenja, tj. prije 1918. godine⁴⁾. Pokušaji da se unificira Opšti građanski zakon kao i Zakon o porodici i nasljedstvu, nisu doveli do rezultata. U cijelom tom zakonskom području najteže je bilo ženi čiji je položaj prema postojećim zakonima bio neravnopravan i podređen. Jedan dokumenat u vidu memoranduma, predat vladi, odnosno predsjedniku vlade koncem februara 1939, najbolje će ilustrovati kakav je bio položaj žene u jugoslovenskom društvu neposredno pred II svjetski rat. Memorandum su podnijele organizacije: Alijansa ženskih pokreta i Jugoslovenski ženski savez. Bilo je to vrijeme smjene

¹⁾ Dr Ana Prokop-Kulenović: Ravnopravnost žene, brak i porodica po Ustavu FNRJ, Zagreb, 1946. str. 7.

²⁾ Položaj žene u FNRJ, obradili Neda Božinović i dr Maks Šnuderl, Beograd, Kultura, str. 3.

³⁾ U ovim pokrajinama je bio obavezan civilni brak prema zakonu iz 1894. god. — vidi dr Ana Prokop-Kulenović: Ravnopravnost žene, brak i porodica po Ustavu FNRJ, Zgb. 1946. str. 13.

⁴⁾ Dr Ana Prokop-Kulenović: Ravnopravnost žene, brak i porodica po Ustavu FNRJ, Zagreb, 1946. str. 12.

vlada Stojadinović-Cvetković. Pozivajući se na decembarske skupštinske izbore 1938. godine u memorandumu se konstatuje da žene Jugoslavije još nemaju pravo glasa, a tim ni mogućnosti da se bore za bolji život tamo gdje je ta borba najefikasnija, tj. u zakonodavnim tijelima. Obrazlažući namjenu memoranduma potpisnici su istakli zahtjev da se uklone iz postojećeg zakonodavstva sve one odredbe i svi članovi koji uslovljavaju da žene Jugoslavije budu još uvijek u potčinjenom položaju. Zbog važnosti memoranduma kao dokumenta koji traži punu zakonsku ravnopravnost žene, navešćemo samo najglavnije tačke memoranduma¹⁾: »kao prvo, postavljen je zahtjev za aktivnim i pasivnim pravom glasa za sva samoupravna i zakonodavna tijela, zahtjev za pravo da žene učestvuju u banskim vijećima kao što ih imaju i muškarci, zatim zahtjev za ozakonjenje sposobnosti žena, bile udate ili ne, za sve pravne radnje pod opštim uslovima pod kojima se to priznaje i muškarcima«.

Što se tiče građanskog zakona, u memorandumu je istaknuta potreba uvođenja obaveznog građanskog braka i isključive nadležnosti državnih sudova za sve bračne sporove, kako bi se dobila jednaka osnova za bračni život pripadnika svih vjeroispovijesti. Zahtijevana je ravnopravnost supružnika u braku i porodici i: a) ukidanje muževljeve vlasti, b) zamjena pojma očinske vlasti roditeljskom vlašću, i c) da se u slučaju razvoda braka za određivanje prebivališta djeteta, bez obzira na njegov pol i godine, uzima kao mjerilo samo dobro djeteta. Zahtijevana je puna zaštita vanbračne djece, i to istraživanjem očinstva, efikasnom prinudom roditelja da vrše svoju dužnost prema vanbračnom djetetu, i, najvažnije, izjednačavanje vanbračnog djeteta sa bračnim u srodničkom i nasljednom pravu. U pogledu prava nasljedstva memorandum zahtijeva izjednačenje žene i muškarca u nasljednom pravu u gradu i na selu, i mogućnost da žena bude svjedok pri sastavljanju testamenta pod istim uslovima kao i muškarac. Što se tiče imovinskih odnosa, zahtijevano je slobodno i neograničeno raspolaganje supružnika sopstvenom imovinom i ukidanje načela da je muž prećutni upravitelj ženine imovine, da je stečena imovina u braku isključivo muževljeva, kao i ukidanje ustanove miraza.

Memorandum je naročito tražio izmjene u pogledu položaja žene u javnoj službi zahtijevajući da se ženama prizna: da mogu biti sudije, da mogu biti službenici državnih saobraćajnih ustanova, pošta, telegrafa i telefona na svim radnim mjestima, da se udatim ženama u državnoj i samoupravnoj službi priznaju iste prinadležnosti kao što ih imaju neudate žene i muškarci, da se ukine zabrana učiteljicama osnovnih škola i zabavljama udaja za neučitelje, da se za sve ženske osnovne, građanske, stručne srednje i učiteljske škole postave na mjesta upravitelja i direktora isključivo žene, da se omogućiti ženama da budu inspektori rada i da se prilikom prijema u službu, državnu, samoupravnu i u službu privilegovanih ustanova ne pravi razlika između muškaraca i žena, već da se dodjeljivanje

¹⁾ Fond AFŽ-a Jugoslavije, IRPJ, Beograd, Zapisnici Alijanse ženskih pokreta od marta 1939. godine.

službe osniva samo na sposobnosti i propisanoj kvalifikaciji bez obzira na pol¹⁾.

U Bosni i Hercegovini bio je izuzetan položaj žena muslimanki, na koje su se odnosili propisi iz oblasti šerijatskog prava. Ovim propisima muslimanka je bila naročito pogođena jer joj šerijatsko pravo i drugi propisi na osnovu šerijata nisu pružali gotovo nikakve zaštite u braku u pogledu naslijeđa, imovine, a niti u pogledu školovanja. Muslimanka je bila pokrivena, imala je ograničenu slobodu kretanja, a obavezno školovanje nije se odnosilo na žensku djecu. Kod jednog dijela reakcionarnog sveštenstva vladalo je uvjerenje da školovanje ženske muslimanske djece nije u skladu sa vjerskim propisima²⁾. Ovakav odnos prema ženskoj djeci se znatno poboljšao poslije održanog Kongresa muslimana intelektualaca 1928. godine u Sarajevu, koji je bio organizovan povodom proslave 25-to godišnjice rada kulturno-prosvjetnog društva Gajret³⁾. Kongres je naročitu pažnju posvetio prosvjećivanju muslimanke smatrajući da je to jedan od osnovnih uslova za napredak i preporod muslimanske sredine⁴⁾. U rezoluciji Kongresa se tražilo da se u Zakon o obaveznoj osnovnoj nastavi unese i zahtjev za obavezno školovanje ženske muslimanske djece⁵⁾. Ovaj stav Kongresa intelektualaca došao je poslije izjave Hadžinske kurije od 10. jula 1928. godine uz pozitivno istupanje tadašnjeg Reis-ul-uleme Čauševića, i ovo najveće vjersko tijelo dalo je svoje saglasno mišljenje da muslimanka treba da poхаđa sve vrste svjetovnih škola, da obavlja sve zanate i zauzima sva ostala zvanja koja ne stoje u protivnosti sa načelima islamskog morala, pledirajući da muslimanka može, u slučaju potrebe, otkriti lice⁶⁾. U tome je važnu ulogu imalo muslimansko kulturno-prosvjetno društvo Gajret, koje je, osnivajući konvikte i ženske internate u Sarajevu i Beogradu dalo veliki doprinos i omogućilo da veći broj ženske muslimanske omladine završi srednje škole i univerzitete.

Na težak položaj žene u Bosni i Hercegovini uticala je i činjenica da je najveći broj žena i ženske omladine bio nepismen. Prema popisu stanovništva iz 1931. godine procenat nepismenih žena iznad 11 godina starosti za cijelu Jugoslaviju iznosio je 56,4%⁷⁾. Teško je izvući podatke o broju nepismenih za Bosnu i Hercegovinu zbog banovinske podijeljenosti, ali se zna npr. da je taj procenat u Vrbaskoj banovini dostizao i 90% nepismenih žena⁸⁾. Škola je bilo nedovoljno, a zbog toga nije bilo mogućnosti da se ženska omladina školuje. Bilo je rasprostranjeno shvatanje da je nepotrebno školovanje žena, naročito na selu, gdje je žena seljanka još od svoga naj-

¹⁾ Fond AFŽ-a Jugoslavije, IRP, Beograd, zapisnici Alijanse ženskih pokreta od marta 1939. godine.

²⁾ Dr Mehmed Begović, Muslimani u Bosni i Hercegovini, Bgd. 1938. Biblioteka »Politika i društvo«, str. 18.

³⁾ Ibidem, str. 14.

⁴⁾ Ibidem, str. 21.

⁵⁾ Ibidem, str. 21.

⁶⁾ Ibidem, str. 20.

⁷⁾ Statistički bilten, Beograd, br. 133, 1950, str. 12.

⁸⁾ »Žena danas«, Beograd, oktobar 1939, br. 25, str. 8.

ranijega djetinjstva upotrebljavana u očevoj kući, a kasnije u muževljevoj, kao radna snaga za najgrublje poljske radove.

Ovakav položaj nepismene žene još je bio teži zbog činjenice da je morala usljed teških ekonomskih prilika da se zapošljava van kuće i da svojom zaradom kao radnica ili službenica obezbjeđuje osnovnu egzistenciju sebi i svojoj porodici. I u tome poslu najteže je opet bilo radnici muslimanki. »Odgajane po starim patrijarhalnim običajima, većinom nepismene i neuke, one nisu u stanju da plasiraju svoju radnu snagu pod istim uslovima kao i druge radnice. Zbog toga su muslimanke slabije nagrađivane i više eksploatisane, jer ih smatraju kao nekvalifikovanu radnu snagu drugog reda«¹⁾.

Vladajući krugovi u staroj Jugoslaviji su smatrali da je mjesto žene u porodici i kod djece, a da joj zato nisu potrebni ni pravo glasa, niti sticanje kvalifikacija radi posla izvan kuće. Međutim, stara Jugoslavija kao država sa kapitalističkim sistemom bez obzira na proklamacije o mjestu žene u društvu, svojom ekonomskom i finansijskom politikom izvlačila je ženu iz kuće u radionice, tako da se broj zaposlenih žena u Jugoslaviji povećavao iz godine u godinu. Režim je nastojao da raznim uredbama i propisima, o kojima će se kasnije govoriti, onemogućiti veće angažovanje žena u privredi i administraciji. Pokušaji ženskih građanskih organizacija da putem povremenih apela, peticija i žalbi ublaže takav položaj žene ostali su samo pokušaji. Jer feminizam kao pokret žena koji je nastao u okviru buržoaskog društvenog poretka u drugoj polovini XIX vijeka nije mogao doprinijeti da se ta životna pitanja riješe. U kapitalizmu, u kome dominira industrijska proizvodnja, žena je sve više ulazila u privredu, jer joj zarada muža, ili oca nije bila dovoljna za egzistenciju. Time što je morala da ide izvan kuće, žena je kao radnica dolazila pod ekonomsku vlast kapitalista, a njeno sve više uključivanje u privredu otvaralo je novo društveno pitanje, koje je karakteristično za kapitalizam, to je pitanje zaposlene žene i njenih prava. Da li će ta žena koja više ne radi samo u kući biti ravnopravna i jednako nagrađena za svoj rad kao muškarac, da li će imati pravo glasa, to su osnovna pitanja koja su isticana u okviru građanskog feminističkog pokreta. Ali, orijentisan i zatvoren isključivo u krugu žena, izolovan u svojim zahtjevima od naprednih društvenih snaga, feminizam kao pokret nije mogao da sagleda da je pitanje žena nosilo u sebi klasni karakter.

Još su polovinom XIX stoljeća osnivači marksizma uočili mjesto i ulogu žene u modernom kapitalističkom društvu i istakli da je pitanje žena klasno pitanje i da je sastavni dio klasne borbe koju vodi radnička klasa. U »Komunističkom manifestu« Marks i Engels su razobličili buržoaski moral i odnos prema ženi postavljajući da materijalističko shvatanje istorije omogućava da se istorijski pravilno shvati pitanje žena u njegovom opštem razvitku. Kasniji teoretičari marksizma Bebel, Klara Cetkin, Roza Luksemburg, i Lenjin dali su svoje teoretske priloge problemu žene u savremenom kapitalističkom društvu.

¹⁾ Dr Mehmed Begović, Muslimani u Bosni i Hercegovini, Beograd, 1938, str. 12, 13.

III

U Bosni i Hercegovini djelovalo je više ženskih društava i organizacija nacionalnog i karitativnog karaktera, koji su sačinjavali organizovani ženski pokret. Taj pokret je djelovao kao dio ženskog građanskog pokreta Jugoslavije između dva rata, a svoju aktivnost je usmjeravao uglavnom na rješavanje socijalnih i humanitarnih problema žena i omladine u tadašnjem društvu. Većina društava je bila učlanjena u centralne i feminističke organizacije, i to — Jugoslovenski ženski savez¹⁾, i Feministička alijansa. Mislimo da ni jedan pokret u zemlji nije bio toliko rascjepkan i toliko anarhičan kao što su to bila ženska društva i udruženja u zemlji pa i u Bosni i Hercegovini. Tokom vremena bilo je više pokušaja da se taj pokret kanališe s obzirom da je broj društava u zemlji dostizao cifru od više stotina. Najveći broj društava je bio učlanjen u Jugoslovenski ženski savez, koji je od svog osnivanja stalno podvlačio svoju političku neutralnost i nezvezivanje za bilo kakve političke programe i političke ideje. Jugoslovenski ženski savez je isključio potrebu borbe za pravo glasa žena, smatrajući da ona nosi politički karakter. Zbog takvog stava je potekla inicijativa početkom dvadesetih godina za osnivanje Feminističke alijanse, čiji je osnovni zadatak bio da u čitavoj zemlji organizuje akcije za pravo glasa žena, da rukovodi tim akcijama i da se bori za ravnopravnost žena. Ali je i Feministička alijansa, kao i Jugoslovenski ženski savez učinila istu grešku smatrajući da će u oblasti političko-pravne zaštite žena postići veće uspjehe ukoliko ostane politički neutralna. Još u prvim godinama djelovanja Feminističke alijanse pojedine istaknute feministkinje (kao npr. Alojzija Štebi) isticale su: »da bi se žene borile sa većim izgledom na uspjeh za dobijanje prava glasa, kao i za ostale svoje zahtjeve, kada bi se nalazile u političkim strankama nego pod zastavom političke neutralnosti«²⁾. Pojedinačni pokušaji da se u okviru feminističkih organizacija ispolje određena politička gledišta, da se vežu za određene političke partije, ostali su bez uspjeha. U svjetlu takve političke izolovanosti jedino je moguće i posmatrati djelatnost građanskog ženskog pokreta u periodu između dva rata i neposredno u godinama pred II svjetski rat. Većina političkih partija nije unosila u svoj program feminističke zahtjeve niti su partijski pomagale zahtjeve žena, pa je ostalo da se djelatnost ženskih organizacija svede, kako je već naprijed rečeno, na prosvjetne i socijalno-humanitarne akcije. Izuzetak čine neke političke partije kao: Demokratska, Zemljoradnička i Republikanska stranka, koje su prilikom osnivanja postavile kao svoj programski zahtjev: ravnopravnost ljudi i žena. Tako je Republikanska demokratska stranka u tač. 7. svoga programa usvojila sljedeći stav: »Utvrđiti Ustavom princip ravnopravnosti žena i ljudi, s tim da se posebnim zakonom reguliše to izjednačenje«³⁾. Međutim, sve do zabrane, tj. do šestojanuarske

¹⁾ Jugoslovenski ženski savez, promijenjeno ime organizacije Narodni ženski savez, formirane 1919. godine u Beogradu.

²⁾ »Ženski pokret«, Beograd, 1925, sveska 7, 15, septembar 1925. godine.

³⁾ »Načela i program Republikanske demokratske stranke«, Beograd, 1920. str. 12.

diktature 1929. godine, navedene partije, nisu insistirale na ovim načelima. KPJ, iako zabranjena 1921, o pitanju ravnopravnosti žena imala je dosljedan odnos, ističući da je pitanje žena sastavni dio njene programske aktivnosti.

U vremenu formiranja centralnih ženskih organizacija: Jugoslovenskog ženskog saveza i Feminističke alijanse ispoljila su se i prva programska razmimoilaženja među samim ženskim organizacijama, a ta razmimoilaženja su upravo i došla zbog političkog stava i orijentacije u ženskim organizacijama. Da bismo potkrijepili ovo, ilustriramo podacima koji su objavljeni u listu »Ženski pokret«, 1924. U članku »Mišljenje javnosti i feminizam u Jugoslaviji« između ostalog se kaže: »Interesantno je znati šta same žene misle o pitanjima koja ih naročito interesuju. Među velikim brojem ženskih organizacija našlo bi se najviše jedno dvanaest koje primaju feminističke ideje bez ograničenja. Što se tiče tačaka programa Feminističke alijanse kao što su: izjednačenje žena pred zakonom, poboljšanje sudbine vanbračne djece, nastave za školsku djecu, jednake nagrade za jednak rad, izjednačenje morala za oba pola, itd., može se reći, bez ikakve sumnje, da ima mnogo veći broj organizacija koje žele zajedničku akciju na ovako širokom socijalnom programu¹⁾. Treba napomenuti da je tada već u Jugoslaviji djelovalo preko 300 ženskih društava, a samo njih dvanaest je bilo spremno da u okviru Feminističke alijanse vodi borbu za pravo glasa žene i ravnopravnost žena.

Zbog toga što će se preko organizacije Ženski pokret u okviru Alijanse voditi borba za političku ravnopravnost žena, a na ovu organizaciju će se najuspješnije oslanjati KPJ²⁾ u sprovođenju svoga programa na aktiviranju žena, potrebno je da malo više osvijetlimo uslove nastajanja i razvitka Feminističke alijanse.

Feministička alijansa formirana je na skupštini ženskih organizacija za pravo glasa u Ljubljani 1923. godine, na kojoj su istovremeno usvojena i pravila Alijanse u državi SHS³⁾. Pravila predviđaju da se sva ženska društva kojima je glavni zadatak zaštita žene i njenih prava udružuju u Feminističku alijansu koja ima za cilj oslobađanje žene sticanjem političkih prava i uvođenjem reformi, kako u pogledu izmjene zakona, tako i u pogledu izmjene društvenih običaja, radi postizanja potpune jednakosti između muškaraca i žena⁴⁾. Program Alijanse i organizacija Ženski pokret se sastoji u traženju opšteg i jednakog izbornog prava za žene za sve zakonodavne i

¹⁾ »Ženski pokret«, Beograd, br. 9, 15, novembar 1924, str. 378.

²⁾ Poslije zabrane KPJ — Nezavisna radnička partija Jugoslavije je tokom 1924. posvećivala pažnju ženskom proleterskom pokretu, te se o radu sekretarijata žena konstatuje: »Centralni sekretarijat žena ima svoje ćelije i u organizacijama buržoaskih feministkinja. On često iskorišćuje njihov organ »Ženski pokret« unoseći u njega svoje članke i rasprave.« — Iz izvještaja o radu i stanju Nezavisne radničke partije Jugoslavije — Fond. Kominterne; F. kop. 632, arhiv I. R. P. Beograd.

³⁾ »Ženski pokret«, Bgd., br. 7, septembar 1924, str. 292.

⁴⁾ »Ženski pokret«, Bgd., br. 9—10, decembar 1923. godine, str. 455.

autonomne vlasti koje imaju i muški državljani. U programu se istaklo da se izborno pravo smatra samo kao sredstvo da žena bude potpuno oslobođena. Osim ovoga, feministkinje su zahtijevale da se poziv žene kao majke i domaćice prizna za produktivan poziv; da se ustanovi ekonomska nezavisnost udete žene, da se prizna roditeljsko starateljstvo nad djecom podjednako; da se izmijeni nasljedno pravo; da žene dobiju jednaku nagradu za jednak rad; zahtijevale su potpunu slobodu žene u svim pozivima koje ona može da vrši i da se ženama omogući učešće u političkom životu, kako bi imale naročito uticaja na prosvjetne i socijalno-političke resore¹⁾.

Pravila i program Feminističke alijanse bili su vrlo široki sa osnovnim zahtjevom da žene moraju dobiti opšte i jednako izborno pravo.

Potrebno je naglasiti da su u Bosni i Hercegovini sredinom tridesetih godina aktivno radile samo dvije organizacije Ženskog pokreta, i to u Sarajevu i Banjoj Luci.

Kao što smo naprijed istakli, najveći broj ženskih organizacija bio je učlanjen u Jugoslovenski ženski savez. Karakter rada ovih ženskih organizacija i društava nije se bitno mijenjao tokom godina. Društva su ostala i dalje programski i idejno međusobno nepovezana, a veći broj je bio zainteresovan za popularisanje i veličanje velikosrpskih odnosno velikohrvatskih ideja nalazeći se pod patronatom i uticajem vladajućih krugova. Samo su u Sarajevu pred II svjetski rat djelovala 22 ženska društva i udruženja. Radi dobijanja potpunije slike navodimo poimenično ta društva: Dobrotvorna prosvjetna zadruga Jugoslovenki; Dobrotvorna zadruga Srпкиnja; Pododbor društva Kneginja Zorka; Hrvatska žena; Hrvatsko žensko katoličko društvo; Ženski odbor Merhameta; Ženski odbor Ahlak-a; Udruženje jugoslovenskih domaćica; Udruženje univerzitetski obrazovanih žena. Materinsko udruženje; Kolo srpskih sestara; Kolo ruskih sestara; Češka žena; Cvijeta Zuzorić; La Humanidad; Jevrejsko aškenasko gospojinsko društvo; Jevrejsko žensko društvo Matatja; Marijinsko sestrinstvo; Ženski odbor Gajreta; Ženski odbor Prosvete; Ženski odbor Napretka; Žensko radničko kulturno-prosvjetno društvo Jednakost²⁾.

I u ostalim gradovima Bosne i Hercegovine djelovalo je istovremeno više ženskih društava (Banja Luka 5 društava, Tuzla 4, Mostar 4, Doboj 3, itd.). Treba istaći da je veći broj ovih organizacija djelovao kao pododbori društva, bilo ženskih, čije je sjedište obično bilo u Beogradu ili Zagrebu, bilo opštih, nacionalnih i kulturno-prosvjetnih društava (Merhamet, Ahlak, Gajret, Narodna uzdanica, Prosveta, Napredak, KSS, Hrvatska žena itd.). Manji broj društava djelovao je samostalno: Materinjsko udruženje; Društvo Matatja, itd.

Od svih ženskih društava koja su u ovom vremenu djelovala najmasovnije je bilo društvo Kolo srpskih sestara. Ne ulazeći dublje u ciljeve osnivanja KSS i karakter njegovog rada, treba se ipak osvrnuti na one oblike rada što ih je provodila ova organizacija, koja

¹⁾ Ibidem, str. 459.

²⁾ »Jugoslovenski list«, Sarajevo, 8. juna 1937, str. 7, i 25. maja 1937, str. 6.

je imala izrazito nacionalni karakter. Aktivnost Kola srpskih setara nosila je prosvjetni, humani i socijalni pečat. Ova organizacija je svojevremeno otvorila i izdržavala đačke internate za školovanje siromašne djece u Sarajevu, Tuzli i Banjoj Luci, đačke trpeze u Sarajevu, Tuzli i Travniku, a masovno je otvarala ženske zanatske škole po mnogim mjestima BiH¹⁾. Društvo je radi izdržavanja ovih ustanova primalo dotacije od države, ali je i svoju aktivnost usmje-ravalo na prikupljanje dobrovoljnih priloga i na druge akcije (mobe za pletenje, prodavanje đurđevdanskog cvijeta, organizovanje go-dišnjih zabava) kako bi povećanim prihodima moglo održavati svoju aktivnost. Društvo je stajalo neposredno pod zaštitom dinastije i kao takvo bilo nosilac ideja velikosrpske politike.

Žensko društvo »Hrvatska žena« osnovano je 1930. godine. Imalo je svoje pododbore u Sarajevu, Tuzli, Doboju, Banjoj Luci, i Mostaru, a njegov rad je imao veoma izražen karitativni karakter²⁾ sa pojačanom aktivnošću u nacionalnom duhu. U gradu Mostaru društvo Hrvatska žena je imalo blizu 100 članica³⁾.

Drugačiji karakter rada su imala druga udruženja i organizacije kao na primjer Udruženje jugoslovenskih domaćica, Udruženje univerzitetskih žena, čiji je zadatak bio prosvjeđivanje domaćica, naročito po selima, zatim aktiviziranje žena na zaštiti žene od raznih socijalnih i ekonomskih neprilika.

Nacionalna kulturno-prosvjetna društva Prosvjeta, Gajret, Napredak i Narodna uzdanica su osnovala ženske odbore u većim mjestima u Bosni i Hercegovini, a oni su djelovali u okviru programa rada svoga matičnog društva. Glavni zadatak ženskih odbora ovih nacionalnih društava je bilo podizanje nivoa opšteg kulturnog i prosvjetnog života žene, a posebno žene na selu. Društvo Prosvjeta je osnovalo školu za seoske domaćice (1923) koja je radila punih 10 godina i kroz koju je prošlo 420 žena i djevojaka⁴⁾.

Na planu prosvjeđivanja ženske omladine nacionalna društva su otvarala đačke internate, posebno za žensku omladinu, zatim đačke trpeze i svojim radom omogućila većem broju djevojaka da završe pojedine srednje škole i studije i da kao intelektualci pomognu svojim radom podizanju opšteg nivoa naroda, pa samim tim i žena.

Ženski odbori Gajreta su uspješno djelovali na prosvjeđivanje žena muslimanki. Osnivali su povremene škole za prosvjeđivanje domaćice po selima i manjim mjestima (Kozarac, Kupres, Kakanj, Turski Lukavac, Gornji Olovac, Repovci) a u Sarajevu je na inicijativu Gajreta osnovana stalna banovinska škola za domaćice⁵⁾. Treba

¹⁾ Ženske zanatske škole su radile u sljedećim mjestima: Modriča, Bijeljina, Prijedor, Sanski Most, Srebrenica, Tuzla, Foča, Cajniče, Bosanski Brod, Bosanska Dubica, Bosanska Krupa, Derventa, Doboj, Zvornik, Zenica, Konjic i Prnjavor — »Vardar«, Kalendar Kola srpskih sestara za 1938, Izvještaji odbora.

²⁾ »Jugoslovenski list«, Sarajevo, 16. maj 1939, str. 6.

³⁾ »Jugoslovenski list«, Sarajevo, 15. decembar 1938, str. 4.

⁴⁾ Kalendar »Prosvjeta«, 1939, str. 133.

⁵⁾ Kalendar »Gajreta« za 1940, Sarajevo, str. 246, 247.

posebno istaći rad Ženskog odbora Gajreta u Bihaću, Tuzli, Trebinju, Stocu, a u Mostaru je u okviru Narodne biblioteke Ženski odbor Gajreta redovno održavao kurseve za prosvjećivanje žena muslimanki i muslimanske ženske omladine¹⁾.

Napori ovih društava na podizanju opšte pismenosti među ženama, s obzirom da se najveći broj nepismenih odnosio na žene, nisu mogli da budu realizovani jer su vlasti 1929. godine zabranile svim privatnim, kulturno-prosvjetnim i drugim društvima i ustanovama održavanje analfabetskih tečajeva. Rad na opismenjavanju naroda, koji su upravo u Bosni i Hercegovini, poslije ujedinjenja, bila razvila pomenuta nacionalna društva, time je bio obustavljen. Na pritisak demokratske javnosti je u amandmanu budžeta za 1939/1940. godinu umijeta jedna odredba kojom se zabrana održavanja analfabetskih tečajeva ukida²⁾. Tek tada je bilo moguće pristupiti široj akciji opismenjavanja žena — koje su činile armiju nepismenih. Ali, zbog približavanja ratne opasnosti granicama Jugoslavije, praktično u tom pogledu nisu postignuti značajniji rezultati.

U Sarajevu je djelovalo jedno žensko radničko kulturno-prosvjetno društvo Jednakost³⁾. Program rada društva Jednakost je bio da se raznim formama žene radnice što uspješnije bore za ostvarivanje svojih radničkih prava.

Društvo je stajalo pod neposrednim uticajem reformista i SPJ u Sarajevu pa se tako jedino može razumjeti da se kao radničko žensko društvo ne pojavljuje u prvom planu borbe za osnovna životna pitanja zaposlenih i nezaposlenih radnica, u burnom periodu radničkog pokreta. Iz jedne kratke novinske informacije sa godišnje skupštine Društva, održane početkom juna 1938. godine, saznaje se da je Društvo u toku izvještajne godine (1937, 1938) održalo jedan prosvjetni tečaj i jedan tečaj šivenja, koji je pohađalo 46 polaznica. Društvo je u saradnji sa dječijom sekcijom Budućnost uspjelo da pošalje na oporavak na Crepoljsko tri grupe sarajevske radničke djece⁴⁾. Za organizovanje ove djelatnosti društvo je dobilo novčane subvencije od Radničke komore u Sarajevu⁵⁾. Društvo je organizovalo predavanja za žene Sarajeva, a kao predavač se najčešće pojavljivala Milica Đurić-Topalović iz Beograda, glavni teoretičar za pitanja žena u Socijalističkoj partiji Jugoslavije. Predsjednica društva je bila Dragica Crnković, a sekretar Anka Tamel-Jakšić⁶⁾.

Izbijanjem II svjetskog rata prestaje i aktivnost u ovome društvu kao i u većini društava i udruženja.

Većina ženskih društava u Bosni i Hercegovini kao i ženski odbori Gajreta, Napretka i Prosvete bili su učlanjeni u Jugosloven-

¹⁾ »Jugoslovenski list«, Sarajevo, 4. I 1937, str. 4.

²⁾ Kalendar »Prosvjeta«, 1940, Đorđe Pejanović: »Jedna godina rada »Prosvjete«, str. 5-8, Sarajevo, 1939.

³⁾ Proleter, Spomenica 1905-1955, Sarajevo, str. 53.

⁴⁾ »Jugoslovenski list«, Sarajevo, 5. juni 1938, str. 4.

⁵⁾ AI RP Sarajevo (Izvještaji sa godišnjih skupština Radničke komore u Sarajevu za period od 1937. do 1940.

⁶⁾ Anka Tamel-Jakšić — 1920. godine član Pokrajinskog sekretarijata žena socijalista komunista za Bosnu i Hercegovinu.

ski ženski savez kao središnju organizaciju. Pri svakoj banovini bila je formirana sekcija Jugoslovenskog ženskog saveza, koja je imala zadatak da povezuje sva ta raznorodna (nacionalna i programska) društva u jednu cjelinu. Ali Jugoslovenski ženski savez nije bio takva organizacija koja je mogla da tu aktivnost i djelovanje u potpunosti iskoristi za poboljšanje opšteg položaja žena. Savez je proklamovao da je učešće žena u političkom životu nepovoljno za ženu i za njene funkcije u jednom društvu pa je samim tim zatvarao vrata svim akcijama koje je tokom vremena, razvijanjem događaja u zemlji, vodio u sklopu sa drugim organizacijama (zahtjevi za izmjenu u građanskom zakoniku i nasljednom pravu, bračnom pravu itd.). To je, u stvari, i bio razlog što se nisu postigli veći rezultati u pogledu zaštite žene i što je u vremenu između dva rata u Jugoslaviji položaj žene ostao i pravno i ekonomski isti.

Postojanje ovako velikog broja ženskih društava u Bosni i Hercegovini, kao i u cijeloj zemlji, samo potvrđuje pretpostavku da je u jugoslovenskom društvu između dva svjetska rata postojao problem ekonomskog, pravnog i političkog položaja žene u tadašnjem društvu. Nadalje, to potvrđuje da su postojale potencijalne snage koje su nastojale da organizovanjem i učvršćivanjem rada pojedinih ženskih društava i udruženja izmijene tok stvari, da ublaže socijalne nedaće i da pomognu ženi kao članu društva. Međutim, ove činjenice istovremeno ukazuju da nije bilo takvih revolucionarnih snaga, na prvom mjestu političkih partija, koje će znati da koristeći se stvarnim stanjem i položajem žene, kao i aktivnošću postojećih ženskih organizacija, uspješnije djeluju i postignu vidnije rezultate na polju zaštite žene u Jugoslaviji do izbijanja rata 1941. godine.

IV

U periodu djelovanja između dva svjetska rata KPJ je u svome programu postavila zahtjev za političkom i ekonomskom ravnopravnošću žena. Stojeći na pozicijama naučnog socijalizma KPJ je u pravilnom rješavanju pitanja žena u jugoslovenskom društvu vidjela ostvarenje dijela svoga programa polazeći sa stanovišta da je pitanje žena dio pitanja proleterske revolucije. U redovima politički angažovanih i društveno-aktivnih radnih žena KPJ je tražila sebi saveznike za borbu protiv vladajućih režima a za pobjedu radničke klase i ostvarenje njenih ciljeva.

Pitanje ekonomske i političke ravnopravnosti žena, djelovanje Partije među ženama, u prvom redu među ženama radnicima, intelektualcima i službenicama, isticano je u svim važnijim zaključcima i referatima sa partijskih kongresa i konferencija. Da bi se bolje sagledao kontinuitet u postavljanju ženskog pitanja i nastojanju za njegovo rješavanje, osvrnućemo se na najvažnije partijske odluke o pitanju žena. Na IV kongresu KPJ pored ostalog je prihvaćena rezolucija o pitanju žena, u kojoj se kao prvo ističe: »posljednjih godina brzim tempom raste značaj rada žena za produkciju Jugoslavije zato što žene predstavljaju daleko jeftiniju i manje

svjesnu radnu snagu¹⁾. Na Kongresu je konstatovano da se u vremenu od 1921. do 1926. godine smanjio procenat zaposlenosti muške radne snage, dok se procenat zaposlenosti ženske radne snage povećao za 97%, tako da radnice sačinjavaju oko 27% industrijskog proletarijata Jugoslavije²⁾. Protumačeno je da razlog ovako brzom angažovanju žena u industriji leži u nejednakom ekonomskom nagrađivanju, bezobzirnom izrabljivanju za desetočasovno radno vrijeme uglavnom mladih radnica od 16 do 22 godine starosti. Raspravljajući o položaju žena u rezoluciji IV kongresa istaknuto je da za rad sa ženama nije samo zainteresovana KPJ kao radnička partija nego i ostali faktori u društvu kao vladajući krugovi, štampa, crkva itd. Od činjenica da je ženska snaga znatno jeftinija, klasno nesvjesna i sasvim bez uticaja na radničke organizacije, vladajući krugovi su nastojali da svoj uticaj među ženama učvrste putem šireg i organizovanijeg rada. Zato su formirane mnoge dobrotvorne, vaspitne ženske i reformističke organizacije, koje su dobijale novčanu i moralnu potporu od države, dvora i crkve. »Klerikalna štampa izdaje pet časopisa za žene i 15 opštih časopisa koji se u 100.000 primjeraka rasturaju u prvom redu među ženama a posljedica ovoga rada je da se ogromne mase radnica i seljanki nalaze pod ideološkim i organizacionim uticajem buržoazije³⁾.

Na IV kongresu je dalje istaknuto da organizacije KPJ potpunoju rad među ženama radnicama i seljankama i da u radu partijskih organizacija postoji praksa da se pitanjem žena isključivo bave žene. Ova ocjena rada biće karakteristična za većinu partijskih organizacija sve skoro do kraja 1939. godine, znači čitavu deceniju, kada Partija pristupa odlučnijem formiranju komisija za rad među ženama pri partijskim forumima, gdje pored žena rade i članovi Partije muškarci. Na kraju rezolucije po ženskom pitanju Kongres je postavio zadatak obrazovanja komisije pri centrali KPJ za rad među ženama koja će svoju aktivnost usmjeriti ka pridobijanju žena radnica i ostalih žena u duhu zaključaka Kongresa.

Međutim, šestojanuarskom diktaturom, koja je uslijedila nekoliko mjeseci poslije održavanja kongresa u Drezdenu i većeg broja hapšenja istaknutih komunista širom zemlje, kao i razbijanja organizacija, onemogućeno je za duže vrijeme sprovođenje od strane preostalih partijskih organizacija rezolucije o pitanju žena.

Za ocjenu rada Partije među ženama značajna je IV zemaljska konferencija KPJ, održana koncem decembra 1934. godine u Ljubljani. Konferencija je kao prvo konstatovala da su se organizacije KPJ oporavile od udaraca šestojanuarske diktature i da je KPJ u tom vremenu uspjela da izvrši obnovu svojih organizacija. U zadacima konferencije je podvučeno da se rad među ženama treba smatrati kao važan sektor partijskog rada koji se ne smije zapostaviti⁴⁾. Interesantno je da je Konferencija jedino u akcionom pro-

¹⁾ Istorijski arhiv KPJ, tom II, Beograd, str. 208.

²⁾ Ibidem, str. 208.

³⁾ Istorijski arhiv KPJ, tom II, Beograd, 1950, str. 208.

⁴⁾ Ibidem, str. 230.

gramu za selo postavila zahtjev: »jednaka plata za jednak rad muškim, ženskim i poljoprivrednim radnicima, i osmočasovni radni dan za odrasle poljoprivredne radnike a šestosatni radni dan za muške i ženske radnike ispod 18 godina¹⁾).

Nekoliko mjeseci kasnije na junskom plenumu CK KPJ, koji je održan u Splitu 9. i 10. juna 1935. godine, razmatrana je situacija i rezultati petomajskih skupštinskih izbora, analizirane su pogreške i nedostaci KPJ u izbornoj kampanji, i neuspjeh u stvaranju Narodnog fronta slobode. Pod tačkom 11. ponovo je stavljeno u naredne zadatke Zemaljskom birou (Zembiļu) stvaranje centralne komisije za rad među ženama i pokretanje toga rada sa mrtve tačke²⁾.

Te iste godine Partija je posvećujući pažnju pitanju žena u partijskoj štampi donosila više direktnih članaka o radu sa ženama: »Pred 8. mart«; »Za 1. maj«, »Za učešće žena u opštinskim izborima 1936. godine« itd.³⁾. Osim toga, bez sumnje, najveći značaj za preokret u radu sa ženama svakako je bilo održavanje VII kongresa Kominterné i zadaci koje je Kongres postavio svim komunističkim partijama u borbi protiv fašizma stvaranjem Narodnog fronta slobode. U svom referatu Georgi Dimitrov je ukazao na glavne smjernice za širi rad Partije među ženama, okupljanjem žena u široki antifašistički front.

Period od 1936. do 1941. godine može se označiti kao period uspona antifašističkog pokreta u Jugoslaviji, period antifašističkog raspoloženja masa, period radničkih štrajkova i demonstracija i borbe naroda za mir, za ekonomsko-političku ravnopravnost, za nacionalnu ravnopravnost, za ravnopravnost žena. U tom opštem pokretu za stvaranje jedne demokratske i antifašističke vlade KPJ je u platformi inicijativnog odbora stranke radnog naroda tražila pored ostalog i: ravnopravnost žene, omogućujući ženama da dobijanjem prava glasa učestvuju u demokratskom životu svoje zemlje⁴⁾.

Naprijed iznesene činjenice potvrđuju da je KPJ pokretala na svim važnijim sastancima i plenumima pitanje rada sa ženama i diskutovala o formama i metodu rada u postojećim legalnim ženskim organizacijama i putem štampe. To samo potvrđuje postavku da je pitanje žena time stvarno postajalo sastavni dio borbe organizacija KPJ i njenih programa protiv vladajućih krugova. Međutim, narastajuća ratna opasnost, sve veće političke i ekonomske teškoće u zemlji nalagali su angažovanje novih kadrova i aktivista koji bi bili nepoznati policiji i režimu. Na Zemaljskom savjetovanju KPJ održanom u junu 1939. godine pod Smarnom Gorom u Sloveniji ponovo je konstatovana činjenica da partijske organizacije na terenu ne posvećuju dovoljno pažnje kadrovima žena. Iznoseći u referatu stanje partijskih organizacija Josip Broz Tito je konstatovao: »Uopće se zanemaruje uvlačenje novih članova«. Mi imamo veliki broj bespartijskih komunista, aktivnih, discipliniranih, i odanih koji zaslu-

¹⁾ Istorijski arhiv KPJ, tom II, Beograd, 1950, str. 264.

²⁾ Ibidem, str. 363.

³⁾ »Proleter«, organ CK KPJ, mart 1935, maj 1935, septembar 1936. god.

⁴⁾ AI RP Sarajevo, RP II/363.

žuju da budu primljeni u Partiju, što važi osobito za radnike... Organizaciono pitanje je skoro najkrupnije pitanje ovoga časa. U vezi sa ratom i sve većim progonima pred nas se postavlja važna zadaća. Osigurati spretnim organizacionim mjerima kontinuitet rukovodstva i čvrstu povezanost svih dijelova Partije. Već danas treba obezbijediti sve forume od mobilizacije i hapšenja. Zato moramo što hitnije podići, izgraditi, nove neprijatelju nepoznate kadrove, a naročito žene. Ne smije biti ni jednog foruma bez ženskih članova. Ako su većina drugova do sada potcjenjivali važnost uvlačenja žena u KPJ, onda sada moraju postati svjesni činjenice da je danas stvaranje ženskih kadrova naš najvažniji organizacioni zadatak¹⁾.

Da li je ovako odlučan zahtjev juna 1939. sa Zemaljskog savjetovanja naišao na odlučnije primanje do tada već izraslih partijskih aktivista žena u redove članstva KPJ, analiziraćemo kasnije, u odjeljku partijske organizacije KPJ u BiH i rad sa ženama.

I na kraju, još jedna značajna konferencija (koja je po broju delegata, referata i zaključaka imala snagu kongresa²⁾), detaljno analizirala i raspravljala o stavu i odnosu KPJ prema ženama i pitanju žena. To je bila poznata V zemaljska konferencija KPJ održana 19. do 23. oktobra 1940. godine u Zagrebu. U referatu o pitanju žena Vida Tomšić je analizirala dotadašnje rezultate rada u okupljanju žena na parolama KPJ i legalnim formama rada, zatim preko postojećih ženskih organizacija kao i sindikalnih organizacija. Na ovoj konferenciji analiziran je dotadašnji odnos partijskog rukovodstva prema pitanju žena i konstatovano da većina partijskog kadra i partijskih organizacija nije upoznata sa principijelnim stavom komunista u ženskom pitanju, niti su članstvu poznate teoretske osnove ovog pitanja, usljed čega je dolazilo do skretanja u odnosu na ženski građanski pokret ili do oportunizma koji je išao ka likvidaciji rukovodeće uloge KPJ u pitanju žena. Ističući uspjehe u aktivizaciji žena u periodu od 1937-1940. godine, Konferencija je potvrdila pravilnost stava KPJ »da je žensko pitanje dio pitanja proleterske revolucije i da rad među ženama postaje sve važniji sektor rada za KPJ u ovom periodu«³⁾.

Na konferenciji je iznesen podatak da u Jugoslaviji ima zaposlenih žena blizu 400.000, (fabričkih i zanatskih radnica i radnica po domaćinstvima). Posebno je istaknut težak položaj žena na selu, tako da je život žene seljanke bio sve teži ukoliko je individualni posjed bio manji. Ako se uzme činjenica da je u predratnoj Jugoslaviji najveći procenat poljoprivrednih gazdinstava bio veličine do 5 hektara, ili 68% od ukupnih gazdinstava, onda je prihvatljiva tvrdnja da je položaj većine žena na selu bio veoma težak. Na kraju je u referatu istaknuto da je aktiviranje pokreta žena i radnih žena u Jugoslaviji, koje je nastupilo od 1935. godine, posljedica pojačanog uticaja Partije na rad među ženama, da je KPJ pravilno ocijenila važnost ovoga rada smatrajući ga jednim dijelom svoga programa. Iznoseći

¹⁾ »Proleter«, br. 1-2, godina XVI, 1940, str. 6.

²⁾ »Komunist«, organ CK KPJ Beograd, 1946, br. 1, str. 59.

³⁾ AI RPJ Beograd, Fond V zemaljske konferencije, br. 160/VII.

pojedine podatke po republikama, referent nije na ovoj konferenciji iznio podatke o radu Ženskog pokreta u Bosni i Hercegovini, o štrajkovima radnica, o uspješnim zborovima za pravo glasa, i ostalim manifestacijama djelovanja Ženskog pokreta. To upravo ukazuje na činjenicu kako je u ilegalnim uslovima bilo teško dolaziti do podataka i informacija odnosno do veza između pokrajinskog rukovodstva sa centralnim rukovodstvom. Referat je, govoreći o štrajkovima žena radnica u Jugoslaviji, samo spomenuo uspješnu akciju čipkarskih radnica u Sarajevu¹⁾. Konferencija je analizirala karakter buržoaskog feminizma, dajući ocjenu da feminizam ima za cilj da otupi oštricu klasne borbe »jer postavlja zahtjeve žena svih slojeva odvojenom od zahtjeva radnog naroda«²⁾.

Poslije obimne diskusije V zemaljska konferencija je istakla zahtjeve u pogledu ekonomskog i političkog položaja žena u zemlji. Na osnovu tih zahtjeva trebalo je dalje razvijati rad, okupljajući žene radnice i službenice oko programa Partije. Zahtjevi su bili sljedeći:

1. Potpuna zaštita majke, naročito radničke i seljačke majke prije i poslije porođaja; domovi za majke i trudne žene; porodilišta; bolnice; primaljska i ljekarska pomoć; dječije jasle; dječiji domovi; zakonska zaštita djece; ukidanje svih razlika među bračnom i vanbračnom djecom; dozvola abortusa sve dotle dok uslovi ne budu takvi da majka može bez brige rađati djecu.

2. Potpuna ravnopravnost žene pred zakonom; efikasna borba protiv prostitucije; kraj dvojnog morala u pravnom i cjelokupnom javnom životu uvođenjem civilnoga braka i mogućnosti razvoda braka.

3. Jednaka plata za jednak rad, kraj razlikama kod plate i uposljenja među udatim i neudatim ženama, ukidanje noćnog rada za žene, određivanje radnog vremena za kućne pomoćnice, efikasna zaštita fabričkih i drugih radnica pred štetnim posljedicama, zaštita mladih radnica od strane šefova, plaćeni dopust za radne žene, plaćeno vrijeme za dojenje djece, pristup u sva zvanja koja odgovaraju ženama, u sve škole i stručno vaspitanje.

4. Priznanje svih političkih prava ženama sa potpunim aktivnim i pasivnim pravom glasa«³⁾.

U Bosni i Hercegovini od 1932. nije održana ni jedna partijska konferencija niti partijsko savjetovanje sve do polovine 1938. godine, kada se u Mostaru održava IV pokrajinska partijska konferencija⁴⁾. Prema tome, sve direktive KPJ za rad sa ženama dolaze od strane centralnog partijskog rukovodstva. Za nas je interesantno da ustanovimo kojim se putevima i sredstvima dolazilo do određenih direktiva za rad sa ženama, i ko su bili prvi nosioci aktivnosti okupljanja žena u postojećim ženskim organizacijama i društvima. Prvi

¹⁾ AI RPJ Beograd, Fond V zemaljske konferencije, br. 160/7.

²⁾ AI RPJ Beograd, Fond CK KPJ, V zemaljska konferencija KPJ, referat: Vide Tomšić.

³⁾ AI RPJ Beograd, FOND V zemaljske konferencije, br. 160/7.

⁴⁾ »Godišnjak Istorijskog društva BiH«, X, Sarajevo 1959, str. 14, 15.

aktivisti KPJ su bile studentkinje iz Bosne i Hercegovine, koje su studirale na Beogradskom i Zagrebačkom univerzitetu. Ovo se može zaključiti na osnovu malog broja dokumenata, uglavnom policijskih izvještaja, i jednog broja dokumenata iz memoarske grade. Dolazeći u svoja rodna mjesta napredne studentkinje su uticale na partijske organizacije da preko postojećih ženskih društava otpočnu rad sa ženama u duhu partijskih direktiva o taktici, novim oblicima i akcijama u radu ženskih društava. Tako u gradovima: Banja Luka, Sarajevo, Bijeljina, Tuzla, taj rad otpočinje 1935. godine odnosno 1936. Za ilustraciju navodimo sljedeće: Olga Marasović, student prava sa Beogradskog univerziteta drži predavanje za žene u Bijeljini; »Žena i rat«¹⁾. Ovo predavanje se održava u okviru Udruženja jugoslovenske akademske omladine u Bijeljini. Isto udruženje 26. decembra 1936. godine, u saradnji sa studentkinjama iz Bijeljine organizuje književno veče za žene grada na kome učestvuje Mila Dimić, književnica iz Beograda i Pjer Križanić, tada poznati karikaturista i novinar²⁾.

Tvrđnja da su studentkinje nosioci direktiva KPJ za rad sa ženama izvlačimo iz policijskih spiskova komunista i filokomunista, koje policija redovno vodi radi uspješnije borbe protiv komunizma. U njima se nalazi veći broj imena studentkinja sa teritorije Vrbaske i Drinske banovine (bosanski dio)³⁾.

Prve akcije čiji su nosioci upravo studentkinje, sastoje se u prikupljanju pomoći za borce u Španiji i u radu u organizaciji Crvene pomoći. U godinama poslije 1936, naročito poslije hapšenja većeg broja komunista, oživljava rad Crvene pomoći, prikupljaju se novčani priloz i paketi za jugoslovenske borce, učesnike španskog građanskog rata i političke zatvorenike. Partijske organizacije se oslanjaju u radu Crvene pomoći uglavnom na studentkinje, koje okupljaju širi krug žena, uspješno izvršavaju zadatke prikupljanja novčanih i materijalnih priloga, a time neposredno vežu nove redove žena za svoju djelatnost. Rad »Crvene pomoći« je bio organizovan u Sarajevu, Tuzli, Banjoj Luci, Bijeljini⁴⁾.

U Sarajevu u radu organizacije »Crvena pomoć« najvećim dijelom učestvuju žene. Od 1938. do 1941. godine u organizaciji »Crvene pomoći« djelovale su Jovanka Čović, Cilika Hajnrih, Zora Šer. Poslije poznate provale sarajevske partijske organizacije 1936. godine preko »Crvene pomoći« žene stalno rade na prikupljanju priloga za političke zatvorenike. »Crvena pomoć« organizuje pisanje pisma ministru unutrašnjih poslova u Beograd, u kome majke i žene zatvorenih komunista iz Sarajeva ukazuju na sve strahote i vrste mučenja koje zatvoreni komunisti i simpatizeri podnose u sarajevskoj »Belediji«. U pomenutom pismu one traže da se prema zatvorenim komunistima (među kojima ima 7 žena) policijske i zatvorske vlasti odnose kao prema političkim zatvorenicima, zahtijevajući da se pre-

¹⁾ AI RP Sarajevo, RP II/191.

²⁾ Ibidem.

³⁾ AI RP Sarajevo RP II/141, 176, 183, 359 i 360.

⁴⁾ Arhiva Saveza ženskih društava BiH, Memoarska grada, Arhiv Instituta Sarajevo.

stane sa strahovitim mučenjem i šikaniranjem sve dotle dok se oni nalaze pod istragom. Pismo je potpisalo 90 majki i žena iz Sarajeva¹⁾.

U Bijeljini studentkinje uz pomoć akademskog udruženja organizuju akcije za prikupljanje novčanih i materijalnih priloga koje šalju političkim zatvorenicima u jugoslovenskim kazamatima (mitrovačka kaznionica, bijeljinski zatvor)²⁾.

U Banjoj Luci studentkinje organizuju uz pomoć mjesnog komiteta KPJ rad »Crvene pomoći« prikupljajući novčane priloge, šaljući ih političkim zatvorenicima, a pakete za dobrovoljce u Španiji šalju preko Crvenog krsta³⁾.

Izuzetak u ovome radu je činila organizacija u Tuzli. Nosioci rada sa ženama nisu bile studentkinje, nego žene radnice i žene radnika. Prema izjavama učesnica prve forme rada sa ženama su bile: pojedinačno rasturanje lista »Žena danas« (1936) i prikupljanje novčanih priloga za Crvenu pomoć. Tokom 1936. i 1937. godine aktivistkinje Tuzle šalju redovno za španske dobrovoljce pakete od pola kilograma hrane, otpremajući ih putem Crvenog krsta u Španiju. »Ponekad bi se sakupilo i 40 paketa mjesečno za španske borce, dok je rad »Crvene pomoći« tekao kontinuirano sve do 1941. godine«. Taj posao su obavljale uglavnom žene i omladina iz radničkih redova⁴⁾.

Na kraju, studentkinje su uključivanjem u postojeća napredna studentska udruženja i društva, koja su stajala pod neposrednim uticajem Partije, doprinosile da se rad sa ženama razvija što uspješnije i organizovanije (Udruženje u Sarajevu, Banjoj Luci, Bijeljini, Bihaću i Bos. Kostajnici).

V

Tridesetih godina organizacija Ženski pokret u Sarajevu je bila poznata feministička organizacija koja je postigla pojedinačne uspjehe neposredne zaštite žena na temelju postojećih prava i zakona. Iz izvještaja sa godišnjih skupština za 1933. i 1934. godinu vidi se da Ženskom pokretu stiže mnogo žalbi zbog otpuštanja žena radnica sa molbom da Pokret interveniše kako bi iste ostale u radnom odnosu. Pokret je takve slučajeve prethodno ispitivao i intervenisao najčešće sa uspjehom⁵⁾. Prilikom sprovođenja finansijskog zakona za budžet za 1934/1935. godinu kraljevska vlada je dobila široka ovlaštenja da sprovede racionalnu štednju budžeta, u kom pravcu su postojali predlozi da se udate žene »radi štednje« uklone iz državne

¹⁾ AI RP Sarajevo, RP II/145.

²⁾ AI RPJ Beograd, Fond AFŽ-a Jugoslavije, br. 382, Memoarska građa o radu ženskih društava prije rata.

³⁾ Ibidem, Memoarska građa za Banju Luku.

⁴⁾ Arhiv Saveza ženskih društava, Sarajevo, Memoarska građa za Tuzlu 1937-1941. U Tuzli se najviše u tome radu ističu sljedeće žene: Frida Laufer, Mevla Jakubović, Antonija Henjel, Ana Pečenko, Slavica Marković i Vesna Banker.

⁵⁾ »Ženski pokret«, časopis, Beograd, mart 1933, br. 3, str. 36-38.

službe. Povodom toga dnevna štampa je redovno donosila članke za i protiv takve intervencije, a zvanična vladina štampa obrazlagala taj potez sljedećim izjavama: »Da bi se postigle budžetske uštede, Ministarski savjet će utvrditi uslove daljeg opstanaka u državnoj ili samoupravnoj službi službenica čiji su muževi takođe uposleni u državnoj, samoupravnoj ili privatnoj službi ili inače imaju dovoljno prihoda za održavanje porodice kao i uslove uposlenja u slučajevima kada se više lica iz jedne porodice nalazi u državnoj i samoupravnoj službi«¹⁾. Ovakva namjera vlade izazvala je veliku zabrinutost kod svih zaposlenih žena i njihovih porodica u Jugoslaviji uopšte. Organizacija Ženski pokret Sarajevo, kao i ostale ženske organizacije u zemlji, održala je svoju posebnu konferenciju na kojoj je istakla neslaganje sa takvim predlogom vlade, jer bi isti imao nemile posljedice za sve žene, bile one udate ili ne. U znak protesta protiv redukcije žena iz državne službe Ženski pokret Sarajevo je uputio sa ove konferencije rezoluciju kralju, predsjedniku vlade i Ministarskom savjetu tražeći da se predlog povuče. Rezolucija je sadržala više tačaka pa zbog važnosti iznosimo sljedeće stavove: istaknuto je da se pri reduciranju službenica iz državne službe ne uzima kao kriterij pol nego sposobnost, kvalifikacija i savjesnost u vršenju dužnosti. Konstatovalo se da se isključenjem žena iz državne i javnih službi oduzimaju osnovna lična i građanska prava ženi a ista su prve tekovine civilizacije. Podvučeno je da se isključivanjem žena iz državne službe ne postiže privredna ravnoteža, jer će se umjesto hiljada otpuštenih žena, morati primati nova lica²⁾. Uz rezoluciju Ženski pokret Sarajevo je prikupljao i potpise žena koje je poslao u Beograd³⁾. Vlada je bila primorana da predlog povuče zbog ogorčenog pritiska ženskih organizacija, žena službenica kao i demokratske javnosti.

Organizacija Ženski pokret Sarajevo je tih godina vodila akcije za poboljšanje položaja žena zanatlija u zanatskim komorama, kako bi one bile ravnopravne, tražeći preko Alijanse ženskih pokreta u Beogradu da se kod nadležnih zaštiti žena zanatlija i obrtnik. Inicijativom sarajevskog Ženskog pokreta traženo je od tadašnjeg Ministarstva trgovine da se izmijene pojedini članovi Zakona o radnjama, koji su pravili razliku između muških i ženskih krojača, naročito što se tiče roka stručnog obrazovanja, jer je on kod ženskih šegrtā bio mnogo kraći, što je stvaralo slabije kvalifikovane radnice⁴⁾.

Aktivnost Ženskog pokreta nije izostala ni na polju zdravstvene zaštite žena. Ova organizacija bila je pokretač donošenja Antiveneričkog zakona, što se tih godina smatralo velikim uspjehom. Pokret se takođe borio putem peticija i putem štampe, kao i javnih predavanja, za ukidanje javnih kuća kao žarišta socijalne bijede jednoga društva, a istovremeno i žarišta opasnih zaraznih bolesti⁵⁾.

¹⁾ »Ženski pokret«, broj 1-2, januar-februar 1934, str. 2.

²⁾ »Ženski pokret«, br. 1-2, januar-februar 1934, str. 13, 14.

³⁾ »Ženski pokret«, br. 4, aprila 1934, str. 38-42.

⁴⁾ »Ženski pokret« br. 3, mart 1933, str. 36-39.

⁵⁾ »Ženski pokret« br. 4, april 1934, str. 38-42.

Uviđajući teško stanje na polju zdravstvene zaštite Pokret je već godinama od svoga osnivanja radio na zdravstvenom prosvjećivanju žena u Sarajevu i njegovoj okolini, održavajući više ciklusa predavanja iz oblasti zdravstvene kulture.

Pitanje političke ravnopravnosti žena i pitanje prava glasa su prioritetni u radu Ženskog pokreta, naročito poslije pokušaja vlasti da reducira žene iz državne službe. Sarajevska organizacija se nije obzirala na pisanje lista »Ženski pokret« iz Beograda, u kome sekretar Pokreta u članku »Pravo glasa u ideologiji Ženskog pokreta« otvoreno konstatuje da: Ženski pokret ne želi da dosadašnje pozitivne uspjehe svoga rada stavi u pitanje zbog sumnjivog uspjeha na praktičnom i političkom polju. Momenat za dobijanje prava glasa nije pogodan i svako angažovanje u političkoj borbi bi bila odveć brza i nezrela istupanja na političkom polju¹⁾. Ženski pokret Sarajevo je na zahtjev mnogih članica pisao ovim organizacijama Ženskog pokreta u zemlji tražeći mišljenje drugih organizacija u vezi sa pokretanjem akcije za pravo glasa. Za pokretanje akcije izjasnili su se pokreti iz Skoplja i Varaždina, dok su pokreti iz Ljubljane i Beograda odbili prijedlog Sarajeva sa motivacijom da smatraju da sada nije pogodan momenat niti vrijeme za takve akcije — analogno pisanju zvanične ženske štampe. Pokret iz Zagreba nije odgovorio na ovaj dopis²⁾.

Ove činjenice najbolje ilustruju tezu da organizacija Ženski pokret u Jugoslaviji nije bila čvrsta ni jedinstvena organizacija ni po programu a ni po sadržaju rada i da je u odnosu na tako važne akcije kao što je pravo glasa žene vladala potpuna heterogenost.

Organizacija Ženski pokret Sarajevo je nastojala da proširi djelatnost i u ostalim gradovima u Bosni i Hercegovini. Pokret je dao inicijativu da se pokuša osnivanje povjereništava, pa je uputio preko 30 poziva za saradnju pojedinim istaknutim ženama. Stigla su samo dva odgovora da takvu saradnju ne žele. Tako je ova akcija Ženskog pokreta ostala bez uspjeha³⁾. Treba napomenuti da Pokret kao organizacija nije bio nepoznat u Bosni i Hercegovini, jer je već početkom dvadesetih godina Pokret imao svoje organizacije u Tuzli, Doboju, Bijeljini, Mostaru, Prijedoru, Zavidovićima i Banjoj Luci⁴⁾.

Pokret se tridesetih godina naročito angažovao za pripremanje proslave Dana mira, koja se redovno održavala svake godine u novembru. Akademije koje je Pokret organizovao povodom Dana mira bile su na visini zadatka opšte borbe naprednog čovječanstva protiv fašizma, koji je već odnio pobjedu u Italiji i Njemačkoj. Napredni intelektualci, profesori, književnici, kao i članice odbora redovno su istupali na akademijama i svojim slobodoljubivim i antifašističkim istupanjima davali određeni politički karakter proslavama.

Tokom 1935. godine u radu organizacije Ženski pokret Sarajevo dolazi do vidnog preloma, kada čitava aktivnost dobija izrazito politički karakter. Ovakvoj orijentaciji je prethodilo nekoliko zna-

¹⁾ »Ženski pokret«, br. 9, septembar 1932, str. 123.

²⁾ »Ženski pokret«, br. 3, mart 1933, str. 36-39.

³⁾ »Ženski pokret«, br. 3, mart 1933, str. 36-39.

⁴⁾ »Ženski pokret«, br. 11-12, decembar 1922, str. 351.

čajnih događaja koji su imali odraza na rad organizacije. Te godine u svijetu i kod nas u cilju borbe protiv fašizma započinje akcija stvaranja Fronta narodne slobode. U tom pogledu bilo je nemoguće ostaviti žene po strani, pogotovo kad se zna da su žene u većini zemalja bile politički a posebno ekonomski potlačene. Da žene treba privući u opšti antifašistički pokret već je ukazao Svjetski kongres žena protiv rata i fašizma, koji je održan od 4. do 7. avgusta 1934. godine u Parizu, na kome je KPJ imala svoga delegata¹⁾. Početkom 1935. već su određene i direktive koje donosi »Proleter«, organ CK KPJ²⁾. »Proleter« ne samo da ukazuje na kojim parolama se mogu angažovati žene nego ukazuje i na koje organizacije treba računati radi političke aktivnosti žena. Tako u članku »Međunarodni dan žena — 8. mart« se ukazuje da se radi sa ženama koje su već organizovane u »reformističkim, hrišćanskim i fašističkim sindikatima kao i sa neorganizovanim besposlenim radnicama i radničkim ženama«³⁾. U majskom broju »Proleter« u članku »1. maj i proleterske žene« pozivaju se radne žene da u vezi sa petomajskim izborima utiču na svoje muževe i braću da ne daju ni jedan glas za kandidate na listi velikosrpske diktature, niti za kandidate na listi socijalista sa Živkom Topalovićem na čelu. Ističe da se radnička klasa pod rukovodstvom KPJ bori i zahtijeva ravnopravnost žene sa muškarcem i da zahtijeva sva politička i građanska prava za sve radne žene⁴⁾. Pošto žene nisu imale pravo glasa, sasvim je razumljiva orijentacija u »Proleteru« da indirektnim putem pokušaju da angažovanjem žena utiču na rezultate izbora.

Kao što smo već istakli, VII kongres Kominterne, održan juli-avgust 1935. godine, ukazao je na glavne smjernice rada među ženama ističući potrebu okupljanja svih radnih žena u široki antifašistički front. To je imalo odraza na ispravljanje dotadašnjih oblika rada sa ženama. Mislim da je za konkretniji rad koji se te godine sprovodio bilo značajno pismo Blagoja Parovića — Šmita od 29. septembra 1935. godine, upućeno partijskim organizacijama u zemlji, u kome se ističe »da težište rada među ženama treba staviti na agitaciju i propagandu za konkretne ženske zahtjeve i na to usmjeriti svu svoju djelatnost u masovnim ženskim organizacijama, ukoliko one postoje; da umjesto komisije za žene treba stvoriti širi odbor koji bi trebalo legalizovati pod nekim drugim vidom, stvarati poseban ženski pokret u okviru URS-a; nastaviti rad na stvaranju nove legalne ženske radne organizacije, pokrenuti specijalnu agitacionu literaturu za žene i nastojati da se stvori zajednički akcioni odbor svih ženskih organizacija za pravo glasa i slične opšte zahtjeve koji bi saživao skupštine, manifestovao u raznim prilikama«⁵⁾.

¹⁾ »Pregled istorije SKJ«, IRP 1963, str. 201.

²⁾ »Proleter«, organ CK KPJ, br. 8—9, septembar—oktobar 1934, str. 6, 7.

³⁾ »Proleter«, br. 4, mart 1935, str. 3.

⁴⁾ »Proleter«, br. 5—6, april—maj 1935, str. 6.

⁵⁾ Bosa Cvetić: »Komunistička partija Jugoslavije i žensko pitanje«, Kultura, 1960, str. 15. Beograd.

Svi ovi dokumenti ukazuju na znatno izmijenjen stav u pogledu rada sa ženama i na nove direktive koje je trebalo sprovoditi u određenim uslovima. Iz kasnijeg izlaganja vidjeće se da će ih upravo sprovoditi one organizacije KPJ koje su bile organizaciono razvijenije i stabilnije pa su mogle da organizuju takav rad. Od svih sarajevskih društava bilo je najprirodnije, zbog karaktera rada, da se sprovede preorijentacija u organizaciji Ženski pokret. Jedan od prvih uslova je bio taj da je organizacija u svom programu postavila zahtjev za pravo glasa a da nije bila ni nacionalistička a ni klasna organizacija. U takvim uslovima dolazi do osnivanja Omladinske sekcije Ženskog pokreta Sarajevo. Pretpostavlja se da je do osnivanja ove sekcije došlo koncem avgusta ili početkom septembra 1935. godine, kada otprilike, i u drugim pokretima imamo slične akcije, na primjer u Beogradu¹⁾. O radu Omladinske sekcije saznajemo iz zapisnika sa sjednica upravnog odbora Ženskog pokreta Sarajevo za januar-mart 1936. godine. Drugog izvora za sada još nemamo. Predsjednik Omladinske sekcije bila je Georgina — Dina Vrbica²⁾ a sekretar Bjanka Levi³⁾. Sekcija je imala svoju malu prostoriju do prostorija Ženskog pokreta. (U zgradi današnjeg gradskog magazina, Titova ulica, Sarajevo). Omladinska sekcija okupljala je najviše tridesetak omladinki svih nacionalnosti i putem predavanja, u početku zatvorenih, a kasnije javnih, zatim političkih diskusija, biblioteke, usmjeravala je rad prema direktivama KPJ na okupljanju i angažovanju ženske omladine na osnovnim neriješenim životnim pitanjima. Izbor predavanja koje je omladina toga vremena slušala u okviru Omladinske sekcije bio je vrlo raznovrstan. Tako su, na primjer, održavana predavanja: »Ekonomski problemi omladine«; »Uloga žene u demokratiji«; »O muslimanki radnici«; »O psihoanalizi«; »Nagli porast veneričnih bolesti«, itd.

Međutim, ovakav rad omladinske sekcije su oštro kritikovali neki članovi odbora na godišnjoj skupštini ženskog pokreta Sarajevo, koja je održana decembra 1935. godine, gdje je bio podnesen izvještaj o radu Omladinske sekcije. Mi nemamo toga izvještaja, ali se iz zapisnika sa prve redovne sjednice Pokreta od 29. januara 1936. godine može zapaziti da je baš izvještaj Omladinske sekcije unio izvjesno neslaganje među članicama Pokreta i da je doživio oštru kritiku većine članica uprave. Primjedbe su bile »da je izvještaj Omladinske sekcije pisan u takvom stilu, sa upotrebom izraza drugarice, da je mogao da pretpostavi ili da obilježi pokret u cjelini kao jedno partijsko društvo«. Predsjednica Pokreta dr Smilja Kršić našla se u vrlo nepovoljnom položaju jer je morala kao predsjednica da opomene omladinke zbog njihove »naglašenosti u održavanju predavanja, u organizovanju horskih recitacija, kao i još nekim zaključcima koji se nikako ne slažu sa idejama Pokreta«⁴⁾.

¹⁾ Mitra Mitrović: »Omladinska sekcija »Ženskog pokreta«, »Komunist«, br. 254, 8. IX 1962, str. 10.

²⁾ Georgina-Dina Vrbica, narodni heroj, poginula u NOB-u.

³⁾ Bjanka Levi, član KPJ, ubijena od neprijatelja u NOR.

⁴⁾ Zapisnik sa sjednice »Ženskog pokreta«, Sarajevo od 29. januara 1936. godine (privatna arhiva).

Da bi nekako izgladila stanje koje je nastalo kao rezultat »netaktičnosti i prenamagane otvorenosti od strane omladinki«, uprava Ženskog pokreta na toj sjednici je odlučila »da vodi strogi nadzor nad radom Sekcije i da omladinke ubuduće ne mogu ništa preuzeti bez prethodnog odobrenja odbora«.

Bojazan da možda Ženski pokret nije u stvari komunistička organizacija naročito je došla do izražaja dva mjeseca kasnije kada su bile uhapšene predsjednica Omladinske sekcije Đina Vrbica i sekretar sekcije Bjanka Levi. U stvari, do hapšenja nije došlo zbog toga što je policija imala dokumentovane činjenice o radu Omladinske sekcije nego je ona bila posljedica velike provale partijske organizacije u zemlji poslije hapšenja članova »Zembilja« u Zagrebu. Ostavkom koju je podnijelo nekoliko članica uprave nastaje kriza u radu organizacije Ženskog pokreta.

Međutim, zaslugom tadašnje predsjednice dr Smilje Kršić¹⁾, njenim nastojanjem i taktiziranjem Ženski pokret nastavlja rad tokom cijele 1936. godine, iako stalno ometan i uznemiravan od sarajevske policije, a istovremeno bodren od onih malobrojnih aktivista i naprednih ljudi koji su izbjegli hapšenja i ostali da djeluju na širenju ideja KPJ. Sačuvani zapisnici sa sjednice uprave Ženskog pokreta za 1936. i 1937. godinu odnosno do zabrane rada, kao i sa sjednica likvidacionog odbora, predstavljaju za nas dragocjeni izvor koji nam omogućuje da pratimo glavnu liniju u radu »Ženskog pokreta« u ovim godinama. Zapisnici nas, što je mnogo važnije, uvjeravaju u postavku da je organizacija »Ženski pokret« Sarajevo bila u svom radu pod jakim uticajem KPJ.

O radu Omladinske sekcije poslije hapšenja predsjednice i sekretara nema više ni govora. Posljednji put se Omladinska sekcija spominje u zapisniku od 27. februara 1936. godine. Suočena sa radom komunista u Omladinskoj sekciji, sarajevska policija sada redovno traži da se svaka aktivnost koju »Ženski pokret« priprema, pa bilo da se radi i o najobičnijem predavanju, mora prijaviti i da se čak unaprijed daju teze za predavanje. Kako vidimo, cenzura i uvid policije bili su potpuni. Policijski agenti su redovno prisustvovali svim aktivnostima koje Pokret sprovodi, pa kad nisu mogli ništa da nađu u idejnom smislu, onda su nalazili da predavači nisu podesni²⁾. Zbog takvog odnosa Odbor zapisnički konstatuje da njihova kulturna aktivnost nailazi na stalne smetnje. U tome poslu našla se i reakcionarna štampa da pomogne policiji. U nastojanju da razbije Ženski pokret i njegov uticaj na radne žene, »Katolički dnevnik« donosi članke, kako odbornice izjavljuju, pune neistine i neukusnih aludiranja na rad »Ženskog pokreta«, poslije čega se zaključuje da predsjednica Pokreta održi predavanje »Feminizam i materijalizam«.

¹⁾ Dr Smilja Kršić tada nije bila član KPJ, međutim kao žena dra Jovana Kršića, poznatog publiciste i urednika časopisa »Pregled« u Sarajevu, imala je mogućnosti da dolazi u krug naprednih intelektualaca marksista i komunista, prenoseći kao predsjednica u organizaciji žena napredne ideje i stavove KPJ. (Primjedba autora).

²⁾ Zapisnik sa sjednice Ženskog pokreta Sarajevo od 20. februara 1936. g.

Jedna od većih aktivnosti Ženskog pokreta u 1936. godini bile su pripreme prijedloga za izradu novog Građanskog zakona, koji su vlasti pripremale. To je bilo vrijeme dolaska na vlast Milana Stojadinovića, koji je prvih mjeseci svoje vlade dao puna obećanja o novim radikalnim reformama radi demokratizacije opšteg političkog života. Tu su spadali na prvom mjestu Izborni zakon, Zakon o štampi, Građanski zakon, itd. Da bi prijedlog o novom Građanskom zakonu bio što potpuniji, vlasti su tražile prijedloge pojedinaca i organizacija pa su se s tim ciljem obratili i Ženskom pokretu. Ovo je upravo pomoglo Ženskom pokretu da dobije legalan vid borbe za poboljšanje političkog položaja žene u cjelini. Dr Smilja Kršić izradila je analizu građansko-pravnog položaja žene u Jugoslaviji kao prijedlog organizacije Ženskog pokreta Sarajevo za nacrt novog Građanskog zakona. U tom cilju ona je bila gost organizacija Ženskih pokreta u Zagrebu i Banjoj Luci, kojom prilikom je držala predavanja sa temom »Žene Jugoslavije pred građanskim zakonom«. Ova akcija i diskusije o položaju žene zatalasali su sve feminističke organizacije u zemlji, pri čemu su znatnu ulogu igrali pokreti u najvažnijim centrima: Beogradu, Zagrebu, Ljubljani i Sarajevu. Ženski pokret Zagreba predlaže organizovanje političkih zborova žena. Međutim, Ženski pokret Beograd stalno je isticao: »da je Ženski pokret, kao vanpartijsko društvo, daleko u svom programu od svih političkih struja i ne može da istupa na zborovima, jer bi to značilo da se slaže sa programom dotične partije koja drži zbor, a da istupamo samostalno sa svojim traženjima, ne bi nam dopustili ni oni koji drže zbor, a niti policija«¹⁾. Ovo iznosimo kako bi se dobila slika političke orijentacije odbora Ženskog pokreta Beograd, u kojoj je već djelovala Omladinska sekcija pod neposrednim rukovodstvom KPJ, a sama uprava pokreta se teško dala navesti — još tada sredinom 1936. godine — na ma kakve političke istupe.

Tokom ljeta 1936. godine Ženski pokret Sarajevo je na zahtjev Jugoslovenske unije lige za mir preko svojih članica organizovao u gradu Sarajevu prikupljanje potpisa protiv rata a za mir u redovima žena, i te potpise upućivao u Beograd. Akcija prikupljanja potpisa nastavljena je tokom ljeta pa je na inicijativu Pokreta organizovano u sarajevskom »Jugoslovenskom listu« štampanje »Apela za mir«. Ali, već mjeseca oktobra organizacija ne nastavlja akciju sakupljanja potpisa zbog pritiska vlasti i smetnji koje čini policija, već na sjednici odbor konstatuje »da su taj rad (prikupljanje potpisa) preuzela druga društva zamoljena u istom smislu«²⁾.

Početkom jeseni iste godine organizacija Pokreta ponovno doživljava svoju krizu ostavkom na članstvo u upravi dviju članica zbog toga što je na prijedlog predsjednice uzet za pravnog savjetnika Pokreta dr Vlado Jokanović, advokat iz Sarajeva. Po izjavama članica »Pokret je time doveden u položaj koji je opasan«³⁾. U zapisniku se ne navode razlozi zašto je opasan, svi to čutke prihvataju, a istovremeno se vodi kampanja protiv predsjednice Pokreta, pripi-

¹⁾ Zapisnik sjednice upravnog odbora Ženskog pokreta Sarajevo od 20. maja 1936. godine.

²⁾ Ibidem — od 18. septembra 1936.

³⁾ Ibidem — od 14. oktobra 1936. godine.

sujući joj da Pokret vodi nepropisnim putem, dovodeći u opasnost saradnice i odbornice pred vlastima. Po svemu sudeći situacija je bila vrlo kritična, pa da bi izbjegla nepotrebne optužbe i priče o Pokretu kao organizaciji nelojalnoj za državu, predsjednica je predložila sazivanje vanredne skupštine Pokreta, koja je trebalo da utvrdi suprotno: da je pokret usljed »loših prilika« radio van programa i pravila Pokreta. Vanredna skupština je održana 15. novembra 1936. godine. Na skupštini je pored uobičajenih izvještaja predsjednica podnijela širi izvještaj o stanju Ženskog pokreta u državi, a posebno u Sarajevu, postavljajući pitanje da li se za takav sadržaj rada može dati povjerenje odboru da nastavi rad. Skupština je izglasala puno povjerenje odboru i istovremeno izvršila dopunu odbora novim članicama¹⁾.

Neposredno poslije održane skupštine Ženskog pokreta dolazi zahtjev od Banske uprave Drinske banovine da izradi analizu položaja žene u Jugoslaviji jer će se pitanje pravnog položaja žena tretirati na jednom od zasjedanja Društva naroda u Ženevi²⁾. Kako je to bio vrlo značajan posao, a istovremeno i prilika da se vlastima u Jugoslaviji još jednom pruži materijal o teškom i neravnopravnom položaju žene, Ženski pokret Sarajevo odlučuje da sazove konferenciju svih predstavnica ženskih društava u Sarajevu za 28. XII 1936. godine. Konferencija svih ženskih društava Sarajevo izradila je sljedeće zahtjeve o političkom statusu žena:

»Potpuna politička ravnopravnost žena, odnosno izjednačenje žene u svim političkim pravima, aktivno i pasivno pravo glasa bez ikakvih ograničenja, bez obzira na školsku spremu ili profesiju, za skupštinske, banovinske i opštinske samouprave, kao i za sve druge javne institucije sa izbornim sistemom«.

Što se tiče ekonomskog statusa žena, konferencija je zaključila da se traži »pravna sposobnost za sva zvanja, jednake mogućnosti pristupa ka naobrazbi, školovanju, pristupa u sva zvanja koja mogu imati muškarci i zakonom zagarantovan princip jednak rad — jednaka plaća«³⁾.

U pogledu zakonodavnog statusa žene traženo je niz izmjena shodno izradi predloga za novi građanski zakonik kao i za kazneni zakon, koji je izradio Ženski pokret Sarajevo, aprila 1936. godine. Ovi prijedlozi su trebalo da posluže vladinim »reformama« o građanskim pravima žene na planu sređivanja unutrašnjih političkih prilika⁴⁾.

Na ovu konferenciju bi trebalo gledati kao na organizovan pokušaj da se u Sarajevu stvori zajednički Akcioni odbor svih ženskih organizacija za politička prava žena i kao početak organizovanijeg djelovanja na druga nacionalistička i karitativna ženska društva. To nije moglo biti ostvareno jer je uskoro došlo do zabrane rada organizacije Ženski pokret Sarajevo. Zahtjevi sa ove konferencije bili su upućeni Banskoj upravi, koja je tražila ovakve primjedbe i predloge.

¹⁾ Iz zapisnika sa vanredne skupštine Ženskog pokreta od 15. novembra 1936. godine.

²⁾ Zapisnik sa sjednice upravnog odbora od 3. decembra 1936. godine.

³⁾ Iz referata dr. Smilje Kršić — rukopis, privatna arhiva.

⁴⁾ Iz referata dr. Smilje Kršić — rukopis, privatna arhiva.

Paralelno sa ovim upravni odbor Ženskog pokreta je radio na organizovanju jednog seminara za članove odbora i šire članstvo koji bi dao osnove feminističkog obrazovanja. Seminar je otpočeo rad 21. januara 1937. godine, a predavanja su se redovno održavala jedanput nedjeljno. Na seminaru je održano ukupno 8 predavanja, a redovno ih je posjećivalo 30 do 40 slušalaca¹⁾. Ovakva aktivnost Pokreta nije nimalo odgovarala vlastima pa se tražio najmanji povod da se organizacija raspusti. »Katolički dnevnik« ponovo je štampao zlonamjernu primjedbu u pogledu rada feminističkog seminara pa je uprava Pokreta zbog uvrede organizacije podigla tužbu protiv »Katoličkog dnevnika« po zakonu o štampi.

Konačno je policija našla razlog za raspuštanje organizacije u istupanju jedne članice²⁾ koja je u diskusiji uvrijedila tadašnju jugoslovensku vojsku. Pošto nije htjela da prizna svoju izjavu u policiji, podignuta je tužba protiv Pokreta u cjelini, na osnovu čega je banska uprava donijela rješenje Pov. d. z. br. 1411/37. od 25. marta 1937. godine o raspuštanju Ženskog pokreta u Sarajevu. Obrazloženje banske uprave bilo je vrlo kratko i tipično za sve zabrane naprednih društava u BiH. U obrazloženju je stajalo »da se društvo u svom radu nije držalo društvenih pravila i da su se predstavnice ovoga društva bavile i drugim radom koji se ne podudara sa društvenim ciljevima«. Odbor je primio rješenje banske uprave i shodno članu 23. pravila Društva³⁾ formirao likvidacionu komisiju, koja je trebalo da sprovede likvidaciju društva. Istovremeno odbor Ženskog pokreta je uputio žalbu Ministarstvu unutrašnjih poslova u Beograd tražeći da se odluka banske uprave poništi, a osim toga je tražio i intervenciju Alijanse ženskih pokreta u Beogradu kod Državnog savjeta, radi povlačenja zabrane.

Iz zapisnika sa sjednice Likvidacionog odbora Ženskog pokreta Sarajevo saznaje se o toku rada ovog odbora koji je preuzeo sve mjere kako bi likvidacija imovine bila sprovedena po propisima. Arhivu i knjige (5 sanduka) trebalo je da preuzme Banska uprava

¹⁾ Ibidem.

Na seminaru su održana sljedeća predavanja:

1. Dr Smilja Kršić: »O položaju žene«.
2. Vojka Janković: »Feminizam i feminističke organizacije«.
3. Ilija Grbić: »Pacifističke težnje žena«.
4. Dr Smilja Kršić: »Memorandum Alijanse ženskih pokreta«.
5. Dr Maša Živanović: »Feminizam i problemi današnjice«.
6. Zora Rotkopf: »Žena u pozivu«.
7. Vera Krstić: »Žena pred građanskim zakonom«.
8. A. Lupundžić: »Žena radnica kao nosilac ravnopravnosti«. (Zapisnik sa 33. redovne skupštine Ženskog pokreta od 7. aprila 1937. godine).

²⁾ Istupanje dr Maše Živanović, bivše predsjednice Ženskog pokreta Sarajevo — zapisnici odborskih sjednica, marta 1937. god.

³⁾ U članu 23. pravila Ženskog pokreta — društava za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava, Sarajevo, stoji: U slučaju prestanka Društva o kome odlučuje redovna skupština ili ako ga raspusti nadležna državna vlast, mora se obrazovati Likvidacioni odbor, koji će dugove isplatiti, imovinu društvenu predati Kraljevskoj banskoj upravi u Sarajevu, a ako se za tri godine ne bi osnovalo Društvo sa sličnim ciljem, novac se ima predati gradskoj opštini s nalogom da ga ista razdjeli siromašnim ženama grada Sarajeva.

shodno članu 23. pravila ŽP. Likvidacioni odbor je radio tokom čitave 1937. godine a posljednja sjednica održana je 12. jula 1938. godine na kojoj je konstatovano da je posao oko likvidacije organizacije Pokreta završen.

Tako je prestala da djeluje jedna organizacija čiji je rad predstavljao neprestanu borbu za progresivna shvatanja i ideje o položaju žene u društvu. Sarajevska organizacija Ženski pokret je u jugoslovenskim okvirima predstavljala snagu na koju su se obraćali pokreti iz većih centara, tražeći pomoć i saradnju u mnogim aktuelnim pitanjima.

Imamo još nekoliko podataka da je ŽP Sarajevo prestao da radi. Iz dopisa Ženskog pokreta Zagreb Alijansi ženskih pokreta u Beogradu, od 22. novembra 1937. godine, vidi se da je Ženski pokret prestao da radi i da je u Bosni još jedino ostala organizacija Ženskog pokreta Banja Luka koja radi¹⁾.

Alijansa ženskih pokreta potvrdila je povodom akcije za pravo glasa žena, u raspisu poslatom svim svojim organizacijama, pod brojem 131/3a od 19. XI 1939. godine, da u Sarajevu nema Ženskog pokreta pa da se Alijansa obratila Zori Ilić-Rotkof sa molbom da ona organizuje tu akciju (akciju za pravo glasa za grad Sarajevo²⁾).

Ovaj kraći pregled aktivnosti Ženskog pokreta Sarajevo u 1936. i prvom tromjesečju 1937. godine omogućava nam da konstatujemo da je Pokret djelovao u duhu osnovnih zadataka koje je postavljala KPJ u tome periodu i da je tretirao pitanja koja su direktno tangirala žene. Njegova aktivnost bila je izrazito politička za akcentom svakodnevne borbe žena za svoja prava. U vremenu od 1936. i 1937. g. ne nailazimo više na organizovanje kursova iz oblasti zdravstvenog prosvjeđivanja, iz oblasti zadrugarstva, ili pripremanja čajanki za dobrotvorne i humane svrhe. Opšta borba za demokratiju i političke slobode kao i revolucionarno kretanje u vidu stvaranja narodnog fronta slobode nametnulo je Ženskom pokretu nove obaveze i nove zadatke.

Mada raspušten kao organizacija, Pokret će nastaviti da živi, uspješno se oslanjajući na uticaj koji je postigao među naprednim ženama u Sarajevu, skoro sve do izbijanja rata. Upravo sve akcije o kojima će docnije biti govora vodiće se pod imenom Ženskoga pokreta iako on organizaciono nije postojao. Značajan momenat u toj borbi svakako predstavlja aktiviranje žena radnica koje će u okviru sindikalnih i strukovnih organizacija tražiti u prvom redu svoja ekonomska a kasnije i politička prava, i tako se uključiti u opšti pokret protiv tadašnjeg režima.

U Banjoj Luci Ženski pokret je održao svoju osnivačku skupštinu septembra 1935. godine³⁾. Do sazivanja skupštine kao i na samoj skupštini Pokret je imao punu podršku naprednih društava u Banjoj Luci, u čijim su upravama bili komunisti. To su na prvom mjestu: Klub akademičara Banje Luke (KAB) i Radničko kulturno-

¹⁾ AI RPJ Beograd, Zapisnici Alijanse ŽP, Beograd, za 1937. godinu.

²⁾ AI RPJ Beograd, Zapisnici Alijanse ŽP Beograd, za 1939. godinu.

³⁾ Iz zapisnika sa sjednice Alijanse ženskog pokreta u Beogradu za 1936.

prosvjetno društvo Pelagić. Uspješnom djelovanju Ženskog pokreta je doprinosila inače revolucionarna atmosfera ovoga grada kao i razne manifestacije koje su u njemu često održavane. Na XV kongresu Jugoslovenskog profesorskog društva, koji je održan jula 1934. godine u Banjoj Luci, uz učešće oko 500 delegata, donijeta je rezolucija u kojoj je pored ostalog rečeno: »da se rad žene smatra ravnopravnim radu muškarca i da se za to ženi u državnoj službi ne sme ništa oduzimati«¹⁾. Značaj ovog stava u rezoluciji Kongresa profesora je u tome što su se profesori izjasnili da rad žena uopšte, a ne samo žena prosvjetnih radnika, smatraju ravnopravnim s radom muškaraca i da ga tako treba tretirati. Drugim riječima »za jednak rad jednaka nagrada«.

Prva veća manifestacija Ženskog pokreta Banja Luka, tako reći neposredno po osnivanju, bio je veliki politički zbor žena za pravo glasa održan 20. oktobra 1935. godine u Banjoj Luci. Zbor je otvorila tadašnja predsjednica Pokreta Paula Ivezić, a zatim je istupila delegat zagrebačkog Ženskog pokreta, (gd. Mojić), koja je istakla potrebu okupljanja žena u Ženskom pokretu. Na zboru je istaknuta potreba aktiviranja žena u Ženskom pokretu, iznoseći stanje radnica i težak položaj u kome se one nalaze u preduzećima. Na zboru je usvojena rezolucija u kojoj je traženo »da se u novi izborni zakon unese jednako, opšte, tajno i pasivno pravo glasa za sve muškarce i žene«²⁾. Sva zбора je upućen telegram tadašnjem predsjedniku vlade M. Stojadinoviću u kome stoji: »Žene sakupljene na skupštini u Banjoj Luci shvaćajući da za svjesno ispunjavanje svojih građanskih dužnosti treba da imaju uticaja na formiranje društva i države, traže da se u novi izborni zakon uvede opšte i tajno pravo glasa za sve građane jednako za muške i ženske«³⁾. Istoga dana kad je održan zbor žena u Banjoj Luci održan je veliki zbor Udruženih žena u Beogradu u Inženjerskom domu, na kome je donijet sadržajno isti protestni telegram upućen predsjedniku vlade⁴⁾. Ako se uzme u obzir i aktivnost koju je u jesen 1935. razvijao Ženski pokret u Sarajevu, onda nema sumnje da nam ova tri primjera govore o preokretu u radu organizacija Ženskog pokreta u Jugoslaviji i nastojanju komunista da u postojećim feminističkim organizacijama, kao i drugim ženskim društvima, ostvaruju liniju KPJ. Mislim da je u tome radu presudnu ulogu imalo pismo Blagoja Parovića, koji je konkretnije razrađivao zadatke KPJ o radu sa ženama, o čemu je naprijed bilo govora. U stvari, to su bili prvi počeci klasnog diferen-

¹⁾ »Ženski pokret«, časopis, Beograd, br. 7—8, juli—avgust 1934, str. 44.

²⁾ Sreski arhiv Banja Luka, Fond banske uprave Vrbanske banovine, izvještaj policije pov. br. 2085/31 od 21. X 1935. godine.

³⁾ Arhiva AFŽ-a za BiH, Fond Banja Luka, neregistrovano.

⁴⁾ Mitra Mitrović: »Omladinska sekcija Ženskog pokreta«. »Komunist«, str. 10, br. 254. od 8. septembra 1962. godine. Na zboru je donijeta rezolucija: »Žene sakupljene na zboru Udruženih žena u Beogradu na dan 20. oktobra 1935. godine, shvatajući da za svesno ispunjavanje građanskih dužnosti treba da imaju uticaja na formiranje društva i države, traže da se u novi izborni zakon unese jednako, opšte, tajno, aktivno i pasivno pravo glasa za sve građane, muške i ženske«.

ciranja Ženskog pokreta u sklopu građanskih ženskih organizacija i društava.

Vladajuća administracija je osjećala novi duh u radu Ženskog pokreta, tako da imamo početkom 1936. god. prve reakcije na ovu aktivnost kao uostalom i na druge vrste partijskih direktiva i odluka. Vlast prati sa posebnom pažnjom aktiviranje i rad koji se odvija među ženama. Nastoji da onemogući ovaj rad i zbog toga stalno šalje uputstva nadležnim organima i informacije da se pazi na Ženski pokret. Prvi raspis banske uprave Vrbaske banovine nalazimo aprila 1936. godine, u kome se upozoravaju svi nadležni organi »na obnovu Ženskog pokreta u postojećim ženskim organizacijama kao na nove komunističke direktive«¹⁾. Dva mjeseca docnije ista banska uprava šalje novi raspis istim institucijama, pa ponovo stavlja na znanje: »da će komunisti specijalno podupirati akciju SKOJ-a i sprovođenje akcije za žensko pravo glasa i ravnopravnost žena«²⁾. U spiskovima komunista za 1936. godinu koje policija odnosno banska uprava ažurno sastavljaju nalaze se imena žena aktivistkinja. Razlika je u tome što se spiskovi sa imenima žena iz godine u godinu povećavaju. Početkom 1936. godine na spisku komunista sa teritorije Vrbaske banovine bilo je svega četiri žene da bi u 1939. godini taj broj dostigao više desetina³⁾. Normalno je što se spisak sa imenima žena osumnjičenih da su komunisti povećava jer se i aktivnost KPJ iz godine u godinu povećavala, postajala organizovanija, okupljajući oko svojih akcija sve više simpatizera i proširujući redove članova KPJ. Na tome poslu nisu zaostajale ni žene.

Aktivnost organizacije Ženskog pokreta u Banjoj Luci odvijala se putem raznih formi. Ona je okupljala žene i djevojke bez razlike na vjeru i klasnu pripadnost. U prostorije Društva, gdje su održavana predavanja i priredbe »dolazile su radnice, intelektualke, studentkinje, domaćice«⁴⁾. U svom programu rada Pokret je postavio kao prvenstveni zadatak borbu za politička prava žena a na drugom mjestu borbu za prosvjećivanje i kulturno uzdizanje. Prema nesigurnim podacima u Vrbaskoj banovini je tada bilo 90% nepismenih žena⁵⁾. Ovakav program rada Ženskog pokreta naišao je među banjolučkim ženama na oduševljen odziv, u čemu se naročito isticala ženska studentska omladina čija se aktivnost odvijala u radu omladinske sekcije u Pokretu.

Ženski pokret u Banjoj Luci održava glavne veze sa zagrebačkim Ženskim pokretom, čija je uprava bila u rukama progresivnih i naprednih članova. Da je Ženski pokret Banja Luka bio orijentisan prema Zagrebu vidi se iz govora delegata zagrebačkog ŽP na osnivačkoj skupštini. Od januara 1939. g. Pokret u Banjoj Luci je odlučio da se organizaciono poveže sa Alijansom ženskih pokreta, čije je sjedište bilo tada u Beogradu. Koliko je ova promjena veze bitno

¹⁾ AI RP Sarajevo, Fond radnički pokret II, br. 136.

²⁾ AI RP Sarajevo, Fond radnički pokret II, br. 140.

³⁾ AI RP Sarajevo, Fond radnički pokret II, br. 141.

⁴⁾ Dušanka Kovačević: »Osnivanje i aktivnost Ženskog pokreta u Banjoj Luci, »40 godina«, knj. III, Beograd, Kultura, str. 362.

⁵⁾ »Žena danas«, časopis, Beograd, oktobar 1939, br. 25, str. 8.

uticala na rad Pokreta teško je utvrditi baš zato što su zadaci za pojedine akcije dolazili ne od Alijanse, kao rukovodećeg organa Ženskog pokreta, već od partijskih organizacija, pojedinaca ili putem štampe koja je izlazila pod uticajem Partije (Žena danas, Ženski svijet). Konačno, ni sarajevski Ženski pokret nije bio vezan ni za jednu centralu, odnosno ni za Alijansu a niti za Jugoslovenski ženski savez, već je djelovao odvojeno od feminističkih organizacija u Jugoslaviji, usklađujući svoju aktivnost prema direktivama KPJ sve do zabrana rada organizacije.

U Ženskom pokretu u Banjoj Luci najaktivnije su bile žene intelektualke i nekoliko naprednih radnica koje su zbog toga često imale nezgoda sa policijom. Policija je, kao u Sarajevu, bila redovni gost na svim javnim manifestacijama, predavanjima i godišnjim skupštinama Pokreta u Banjoj Luci. Od 1935. godine redovno su održavane godišnje skupštine ŽP. Posljednja skupština je održana 22. septembra 1939, na kojoj je izabrana nova uprava Pokreta sa predsjednicom Stankom Šubić-Todorović¹). Postoji mišljenje da je Natalija Jović bila predsjednica Pokreta²). Iz zapisnika koji su upućeni Alijansi ženskih pokreta Beograd vidi se da je Natalija Jović bila drugi sekretar u upravi, što nikako ne umanjuje njen značaj za aktivnost Pokreta i za atmosferu koja je vladala u njemu. Uspjehe na polju održavanja tečajeva za prosvjećivanje žena, organizovanje sijela sa čitanjem napredne i marksističke literature (Bebel, Klara Cetkin, Žena danas) zatim u proslavi 8. marta kao i u radu na organizovanju kućnih pomoćnica i drugih radnica, Ženski pokret je postigao zahvaljujući tome što je imao »punu podršku banjolučkih žena, a naročito ženske omladine«. Taj uspjeh je utoliko veći što su u Banjoj Luci radila i druga ženska društva, kao Kolo srpskih sestara, Hrvatska žena, Ženska sekcija Gajret, Napredak itd.³). Da je Pokret imao podršku i drugih društvenih organizacija vidi se iz sljedećeg primjera. Pošto nije mogao da održi analfabetški tečaj za žene muslimanke u okviru Pokreta kao organizacije, jer je policija zabranila održavanje tečajeva u gradu i okolini Banje Luke »radi propagiranja komunističke politike«, Pokretu je pružilo pomoć muslimansko kulturno-prosvjetno društvo Budućnost pa je u Gornjem Šeheru 1939. god. održan veoma uspio tečaj za prosvjećivanje žena muslimanki, o kome su glavnu brigu vodile članice iz uprave Pokreta⁴).

Ženski pokret u Banjoj Luci ispoljio je naročitu aktivnost u radu Alijanse ženskih pokreta Beograd. Kao jedina organizacija iz Bosne i Hercegovine, Pokret je održavao redovne veze sa Alijansom i učestvovao preko svojih delagata u njenom radu. To se naročito ispoljilo tokom 1939. i početkom 1940. godine kada je došlo do rascjepa u Alijansi i premještanja sjedišta Alijanse u Novi Sad. Ženski pokret Banja Luka je pokušao, da putem svojih predstavnica

¹) Iz zapisnika Alijanse ženskih pokreta. Beograd, oktobar 1939.

²) »40 godina«, Zbornik sjećanja, knj. III, str. 364, Beograd, Kultura.

³) »Žena danas«, Beograd, oktobar 1939, str. 8, br. 25.

⁴) »40 godina«, Zbornik sjećanja, Beograd, Kultura, knj. III, str. 363.

pomogne da se Alijansa održi, kako ne bi došlo do njenog punog kraha zbog rascjepa u kome se našla poslije redovne godišnje skupštine od 14. januara 1940. godine¹⁾.

Aktivnost Ženskog pokreta u Banjoj Luci dobijala je izrazito politički karakter u borbi protiv svakodnevne politike vlade i njenoga približavanja politici osovine Rim-Berlin. Takva politička aktivnost bila je neposredno pod uticajem i direktivama KPJ i Mjesnog komiteta u Banjoj Luci.

IV

Okupljanje zaposlenih žena, radnica i službenica u borbi protiv režima predstavljalo je za KPJ novi momenat koji se nalazio u središtu događaja u periodu od 1937-1941. godine. Upravo radeći na okupljanju radnica u radničke organizacije koje su postavljale zahtjev za povećanje nadnica i poboljšanje radnih uslova, rastao je i partijski uticaj na one strukovne saveze čije članstvo pretežno sačinjavaju žene, kao npr. Savez tekstilno-odjevnih radnika i Savez monopolskih radnika.

U Bosni i Hercegovini najveći broj zaposlenih žena nalazio se u tekstilnoj i duvanskoj industriji, koja je bila koncentrisana u većim gradovima, Sarajevo, Banja Luka, Mostar i Travnik. U duvanskim stanicama: Ljubuški, Čapljina, Trebinje, Foča bio je zaposlen veći broj nekvalifikovanih radnica. Ostala preduzeća su bila većim dijelom privatna, a zanatske radionice su angažovale manji broj radnica (Bugojno, Prijedor, Stolac, Kreka itd.).

Zaposlene radnice su bile mahom nekvalifikovane i nepismene. Radni dan je trajao 8 do 10, pa čak i 12 časova. Statistički podaci govore da je u Jugoslaviji najslabije bio plaćen radnik u Bosni i Hercegovini, pa kako su plate zaposlenih žena bile niže od plata radnika, izvodi se zaključak da je zaposlena radnica u BiH bila plaćena ispod svih prosjeka, što je njen položaj činilo izuzetno teškim. Da bismo ovo potvrdili, poslužićemo se podacima okružnih ureda za osiguranje radnika za 1937. godinu na području Banja Luka, Sarajevo i Tuzla. Iz podataka se vidi da je nadnica zaposlenih žena pri pojedinim okružnim uredima bila različita. Za pomenutu godinu pri sarajevskom OUZOR-u nadnica je iznosila 17,54 dinara. U Banjoj Luci je iznosila 14,35 dinara, dok je najmanja nadnica zaposlene žene bila pri OUZOR-u Tuzla svega 12,82 dinara. Iste te godine, tj. 1937, prosječna ženska nadnica prema podacima SUZOR-a iznosila je 18,34 dinara²⁾.

Nepovoljni uslovi rada i nejednako nagrađivanje nisu mogli zaustaviti stalno povećavanje zapošljavanja žena u predratnoj Jugoslaviji. Prema SUZOR-u odnos zaposlenih radnica i radnika u periodu od 1936-1940. bio je sljedeći:

1936. bilo je zaposleno 448.144 radnika, 168.067 radnica ili 73% radnika i 27% radnica.

¹⁾ Zapisnici sa sjednica Alijanse ženskih pokreta, Beograd, februar 1940. godine.

²⁾ »Radnički tjednik«, god. II, Zagreb, 24. siječanj 1941, str. 1, br. 37.

1937. bilo je zaposleno 500.643 radnika, 179.375 radnica ili 74% radnika i 26% radnica.

1938. bilo je zaposleno 524.789 radnika, 190.403 radnica ili 73% radnika i 27% radnica.

1939. bilo je zaposleno 526.225 radnika, 194.798 radnica ili 73% radnika i 27% radnica.

1940. bilo je zaposleno 529.657 radnika, 201.052 radnica ili 72% radnika i 28% radnica¹⁾.

Prema tome, jednu četvrtinu zaposlenih radnika u Jugoslaviji u periodu od 1936-1940. činile su žene. Razlog za povećanje broja zaposlenih radnica je u tome što je ženska radna snaga bila znatno jeftinija. One su bile nekvalifikovane radnice, bez školske i stručne spreme. Vlasti su u predratnoj Jugoslaviji pokušavale da raznim administrativnim mjerama smanje broj zaposlenih radnica i službenica, pa su uzroke opšte nezaposlenosti objašnjavali posljedicom ulazanja sve većeg broja žena u privredu. Kao primjer tih mjera navodimo oduzimanje dodatka na skupoću udatim ženama, zatim smanjenje prinadležnosti takođe udatim ženama, donošenjem celibata za učiteljice osnovnih škola i tako dalje. Dosljedne stavu da smanje zapošljavanje žena, vlasti nisu vršile nikakve kontrole primjenjivanja zakona o zaštiti radnika, niti su radile na njegovom sprovođenju. Treba istaći da je zakon o zaštiti radnika predviđao za žene više olakšica koje bi im omogućavale da obavljaju svoje dužnosti u javnom životu bez velikih poteškoća. Poslodavci nisu poštovali odredbe zakona o zaštiti radnica pa je napredna radnička štampa, koja je bila pod uticajem Partije, posebno tretirala potrebu zaštite žene na radu. »Radnički tjednik« od 17. marta 1940. god. iznosio je podatak da se nigdje u zemlji ne poštuje član 17. pomenutog zakona, koji predviđa zabranu noćnog rada za žene, bez obzira na godine starosti, u svim zanatskim i industrijskim trgovačkim, saobraćajnim, rudarskim i drugim preduzećima, neovisno od toga kome ta preduzeća pripadaju (privatna ili državna).

O zaštiti žena porodilja takođe nije bilo govora. Svuda se izbjegavala zakonska odluka gdje je članom 22. ZOZR-a bila predviđena zabrana rada za majke dva mjeseca prije i dva mjeseca poslije porođaja. Zakon je predviđao osnivanje dječijih ustanova u preduzećima gdje radi više od 100 radnica, od kojih bar 25 imaju malu djecu. Vlasnici preduzeća nisu sprovodili ove zakonske odredbe, a zvanične radničke organizacije i radničke komore malo su radile na sprovođenju zakona o zaštiti radnika.

Sve do 1937. godine radnici u Jugoslaviji nisu imali pravo na penziju. Donošenjem posebne uredbe pitanje penzije se regulisalo bez razlike na godine starosti između zaposlenih žena i zaposlenih muškaraca²⁾.

¹⁾ Mirjana Đukić: O privrednoj aktivnosti žena Jugoslavije od 1918—1953. »Ekonomske pregled«, Zagreb, br. 12, 1954. str. 816.

²⁾ Dr Saša Đuranović-Janda, Žena u radnom odnosu, »Naprijed«, Zagreb, 1960, str. 120.

Događaji u zemlji koji su se odvijali poslije skupštinskih petomajskih izbora 1935. godine, kao dolazak na vlast Milana Stojadinovića, zahtjevi demokratske javnosti za političke slobode, nastojanja da se stvori front narodne slobode, masovni štrajkovi radničke klase u 1936. godini, sukobi sa policijom i režimom, predstavljaju karakteristična društvena kretanja na liniji stvaranja jednog širokog antifašističkog fronta naroda Jugoslavije i antifašističkog raspoloženja narodnih masa. U tom vremenu dolazi do ispravljanja sektaških stavova KPJ u pitanju sindikata. Komunisti su ulaženjem u URS-ove reformističke sindikate stvarali od URS-a glavno uporište u borbi za poboljšanje ekonomskog položaja radnika i radnica, uporište za jedinstvo radnika i sindikata. KPJ je naročito radila na obuhvatanju žena radnica i njihovom aktiviziranju na konkretnim zahtjevima ekonomske i političke prirode. Da bi onemogućila borbu radničke klase, da se ne bi ponovila 1936. godina, vlada Milana Stojadinovića je 13. februara 1937. godine donijela Uredbu o utvrđivanju minimalnih nadnica, zaključivanju kolektivnih ugovora, pomicanju i arbitraži, koja je trebalo da onemogući nove štrajkačke akcije. Uredba je predviđala minimalnu nadnicu od 2 dinara po času, s tim što najveći iznos nadnice radnika ne bi mogao da bude veći od 24 dinara. (Znači najviše 3 dinara po satu pod uslovima da radni dan traje 8 časova). Uredba je zabranjivala štrajkove u državnim, banovinskim i gradskim preduzećima, štitila štrajkbrehere i bila u suštini vrlo reakcionarna. Kako su radnice u Bosni i Hercegovini bile najslabije plaćene, daleko ispod Uredbe o minimalnim nadnicama, to su akcije koje su vodile zaposlene žene po pojedinim preduzećima u 1937. godini bile upravljene na to da se Uredba primijeni. Uredba je bila dobro došla radničkoj klasi Bosne i Hercegovine, jer joj je u tom vremenu omogućavala da vodi legalne akcije za sprovođenje zakonitosti, odnosno za poboljšanje ekonomskog položaja, uključujući tu i zaposlene žene.

Prve akcije žena radnica počinju sredinom 1936. godine u vidu formiranja klasnih strukovnih organizacija. Tako se jula 1936. godine u Sarajevu osniva Pododbor Saveza tekstilnih radnica za one radnice koje su bile zaposlene u tekstilnoj industriji. Samo je u sarajevskoj tekstilnoj industriji (ćilimara, »Ključ« i nekoliko sitnih preduzeća) bilo zaposleno oko 1.200 radnica, čiji je radni dan trajao 8 do 10 časova¹⁾. Vrlo je značajno osnivanje ovog pododbora jer pada u vrijeme jačanja sindikalnih pokreta u cjelini i omogućava radnicima da svoju borbu podignu na nivo organizovane klasne borbe.

U Tkaonici ćilima Sarajevo položaj radnica bio je vrlo težak, nadnice male a uslovi rada, prostorije i zagađenost vazduha uticali su vidno na zdravlje radnica. Veći dio radnica su uglavnom bile nepismene žene muslimanke, pa iako su imale preko 20 godina radnog staža jedva su mjesečno zarađivale 300 dinara. Avgusta 1936. godine one su organizovano uputile predstavku Berzi rada u Sarajevu tražeći povećanje plata²⁾. U toku oktobra iste godine radnice su tražile

¹⁾ »Jugoslovenski list« Sarajevo, br. 173, 24. VII 1936. god.

²⁾ »Jugoslovenski list« Sarajevo, br. 189, 12. VIII 1936. god.

na jednoj od svojih konferencija da im poslodavac odobri plaćeni godišnji odmor, kao što je to već bilo regulisano za radnike Fabrike duvana u Sarajevu. I organizacija Ženski pokret u Sarajevu je svojevremeno iznosila u javnim predavanjima težak položaj radnica muslimanki, zaposlenih u tekstilnoj industriji, koje jedva da zarađuju 0,40 para po satu. To je sigurno bila najmanja satnica u zemlji.

Pored problema položaja žene u tekstilnoj industriji postojao je otvoren problem organizovanja kućnih pomoćnica, kojih je bilo prilično mnogo u Sarajevu. Prve akcije imamo polovinom marta 1936. godine u vidu sastanaka kućnih pomoćnica sa teritorije Sarajeva, na kome je traženo donošenje propisa o zabrani rada u domaćinstvima licima mlađim od 14. godina, a istovremeno je postavljen zahtjev da se nadležni organi (radničke organizacije) izbore za najmanje 14 dana plaćenog godišnjeg odmora za kućno osoblje¹⁾. Do osnivanja Udruženja kućnih pomoćnica Sarajevo dolazi početkom avgusta 1937. godine. Udruženje je otpočelo svoj rad u Radničkom domu i prvi zadaci su bili: poslovno posredovanje, bolesnička zaštita i socijalno osiguranje, putni i vanredni troškovi kućnih pomoćnica. Udruženje je tokom svoga postojanja efikasno djelovalo na zaštitu od najgrubljeg izrabljivanja kućnog osoblja²⁾.

Broj zaposlenih radnica koji su registrovali OUZOR-i Sarajevo, Banja Luka, Tuzla i Mostar, nije odgovarao stvarnom broju zaposlenih žena naročito u duvanskoj industriji. Žene zaposlene u duvanskoj industriji nisu bile socijalno osigurane, pa prema tome ni prijavljene, jer su uglavnom radile kao sezonske radnice. Broj uposlenih žena za vrijeme sezone kretao se između 4 do 5.000 radnica u otkupnim i duvanskim stanicama po Hercegovini³⁾.

Međutim, iako se pitanje položaja zaposlenih žena u industriji i kod privatnih poslodavaca već uveliko postavljalo putem štampe, putem javnih predavanja, uopšte u javnom životu, Radnička komora u Sarajevu, koja je osnovana sa ciljem da štiti interese radnika, prelazila je preko problema zaposlenih žena. U svojim godišnjim izvještajima, koje je podnosila na skupštini Radničke komore, nije uopšte obrađivano pitanje zaposlene žene. Izuzetak čini godišnja skupština Radničke komore iz 1937. godine, gdje se u izvještaju kratko konstatuje teško stanje radnica zaposlenih u tekstilnoj industriji Sarajevo, pa se kaže: »Uz ćilimarske, koja upošljava veći broj radnika i jednu stariju fabriku čarapa, u zadnje vrijeme razvija se sitna industrija čipaka, vrpca, platna, marama i trikotaže. Velika carinska zaštita ove robe, i ispod svake mjere jeftina ženska radna snaga, omogućava profite vlasnicima«⁴⁾. Nema sumnje da je rukovodstvo Radničke komore Sarajevo namjerno izbjegavalo da tretira pitanje zaposlenih radnica, jer bi utvrđujući najgrublju eksploataciju i kršenje zakona o zaštiti radnika došlo u sukob sa vlastima i poslodavcima.

¹⁾ »Jugoslovenski list« Sarajevo, br. 189, 12. VIII 1936. god.

²⁾ »Jugoslovenski list« Sarajevo, 13. avgusta 1937. god., str. 6.

³⁾ »Radnički tjednik« Zagreb, godina II, 13. II 1941. god., br. 40, str. 5.

⁴⁾ AI RP II, Sarajevo, RP II/164, str. 3.

Ovakav stav režimskih radničkih organizacija nije umanjio zahtjeve radnika da se Uredba primjenjuje. U članku »Maltretiranje i eksploatacija sarajevskih tekstilnih radnica« strukovni savez javno upućuje molbu Banskoj upravi Drinske banovine da insistira, preko svojih organa, na utvrđenju minimalnih nadnica za tekstilne radnice, jer se sadašnje nadnice kreću od 10 do 12 dinara, radno vrijeme je najčešće neograničeno. Podvlači se potreba što bržeg likvidiranja nezdravog i nemogućeg radnog odnosa¹⁾.

Tadašnja štampa je odigrala neobično važnu ulogu u pogledu informacija o grčevitoj borbi pojedinih preduzeća i privatnih zanatlija da se Uredba, i to njen minimum, primijeni kada se radi o plaćama radnica. Tako saznajemo: »da se pozitivno zna da je do sada u Sarajevu bilo tekstilne industrije koje su plaćale radnicima satnicu ispod prosječnog minimuma. Jedan dio ovih preduzeća radio je sa šegrtima na »probi« plaćajući mjesecima 75 para do 1 dinara po satu«²⁾. Čak su i radničke novine informisale javnost o tome da su radnici i radnice u Bosni i Hercegovini najslabije plaćeni radnici u cijeloj zemlji i da se Uredba o minimalnim nadnicama »tamo ne poštuje«³⁾.

Najteže je ipak bilo primjenjivanje Uredbe u duvanskim stanicama u Hercegovini. Od objavljivanja Uredbe pa skoro godinu dana kasnije Uredba nije primjenjivana. Prosječna zarada se kretala od 12 do 16 dinara, što je uglavnom pogađalo žene radnice koje su u najvećem broju zaposlene u duvanskim stanicama. Savez monopolskih radnika je intervenisao za primjenu Uredbe, ali tokom 1937. ona nije primjenjivana⁴⁾. Tek januara 1938. godine Uprava državnih monopola je donijela svoju naredbu po kojoj svi radnici zaposleni u duvanskim stanicama u mjestima ispod 5.000 stanovnika imaju pravo na satnicu od 2 dinara⁵⁾.

Sarajevska tvornica čarapa »Ključ« zapošljavala je najvećim dijelom žene radnice. Najveći broj njih zarađivao je dnevno 8 do 10 dinara. Osnivanjem pododbora Saveza tekstilno-odjevnih radnika URS-a, otpočeo je u tvornici organizovaniji rad za bolje radne uslove i veće nadnice. Prve ekonomske akcije otpočele su oktobra 1937. kada su radnice tvornice tražile od vlasnika povećanje nadnica za 10%⁶⁾. Pola godine kasnije, marta 1938. godine, u odjeljenju špuleraja tvornice »Ključ« radnice su zatražile od vlasnika tvornice povećanje satnice za 25 para. Pošto je i ovoga puta zahtjev bio odbijen, radnice špuleraja su pozvale ostala odjeljenja tvornice da stupe u štrajk. 22. marta 1938. godine otpočeo je veliki štrajk žena radnica u tvornici »Ključ«. Štrajk je ukupno trajao 44 dana. To je bio prvi veći štrajk žena radnica u BiH poslije 1906. godine, odnosno poslije poznatog štrajka radnica u Fabrici duvana Sarajevo. Javnost je ubrzo saznala za štrajk, a dnevni listovi donijeli su kratku vijest o

¹⁾ »Jugoslovenski list«, Sarajevo, 18. VIII 1937. god., str. 6.

²⁾ »Jugoslovenski list«, Sarajevo, 6. V 1937. god., str. 5.

³⁾ »Radničke novine«, Beograd, br. 44, 28. X 1937. god., str. 8.

⁴⁾ »Jugoslovenski list«, Sarajevo, 2. IX 1937, str. 4.

⁵⁾ »Jugoslovenski list«, Sarajevo, 15. I 1938. god., str. 3.

⁶⁾ »Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 236, 6. X 1937. godine.

tome da je 180 radnica u tvornici »Ključ« stupilo u štrajk poslije odbijanja zahtjeva o povećanju nadnica¹⁾.

Po izbijanju štrajka radnice su izabrale u štrajkaški odbor najaktivnije članove sindikata, zaposjele fabričku zgradu i dvorište da bi onemogućile štrajbreherima da uđu u fabriku. Tom prilikom je došlo do sukoba sa policijom, jer je vlasnik nastojao da fabrika nastavi sa radom. Za cijelo vrijeme štrajka radnice su redovno primale pomoć od pododbora Saveza tekstilnih radnika u iznosu od 10 dinara dnevno²⁾. U Radničkom domu u Sarajevu za vrijeme trajanja štrajka održavani su redovni sastanci sa učesnicima štrajka, na kojima su obavještavani o toku pregovora sa poslodavcem i gdje im je pružana finansijska pomoć. Štrajkaški odbor i organizacija URS-a tražili su da se kao baza za pregovore, između poslodavca i radnica primi tarifa o nadnicama radnika i akordima koje su imale radnice Fabrike čarapa u Čakovcu. Međutim, proučavanjem pomenute tarife konstatovalo se da nema neke veće razlike u nadnicama između tvornice »Ključ« i tvornice Čakovec. Štrajkaški odbor je sada postavio novi zahtjev da radnice rade u turnusima, ali je to bilo odbijeno kao tehnički neizvodljivo. Zatim se postavio zahtjev, u toku pregovora, za petosatno radno vrijeme, kako bi sve radnice koje su bez posla mogle biti zaposlene. Pošto je i taj predlog bio odbijen, štrajkaški odbor je izabrao delegaciju koja je uputila pismene zahtjeve banu Drinske banovine da interveniše kod poslodavca i zaštititi radnice u njihovim zahtjevima. Poslije intervencije banske vlasti kod vlasnika tvornice štrajk je 4. maja 1938. godine završen³⁾.

Sporazum je postignut u sljedećem: »U posao se prima 130 radnica s tim da se pri primanju imaju u vidu one radnice i radnici koji zbilja žive od zarade u fabrici. — Pitanje povišenja nadnica u špuleraju zbog kojih je štrajk i nastao odgađa se do povratka vlasnika fabrike s tim što sadašnji sporazum ne smatra da je ovim pitanje likvidirano. — Po prijemu radnica na posao poslodavac se obavezuje da ih neće ni u kom slučaju moralno maltretirati zbog štrajka i da svojim ponašanjem neće kod njih izazivati revolt. To isto važi i za radnike⁴⁾. Štrajk je završen djelimičnim neuspjehom, što se vidi iz teksta sporazuma. Povećanje nadnica nije ni ovoga puta postignuto. To potvrđuju izjave učesnika štrajka da nisu izvršene potrebne pripreme za štrajk⁵⁾, i da je u toku štrajka vladalo kolebanje u pogledu zahtjeva učesnika štrajka.

O držanju predstavnika legalnih radničkih organizacija i Radničke komore saznajemo iz »Radničkih novina«. »Radničke novine« pišu dosta uopšteno o izbijanju štrajka, ne dajući potrebnu važnost ovoj velikoj akciji⁶⁾. Te iste novine 15 dana poslije izbijanja štrajka

¹⁾ »Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 69, 23. III 1938. god.

²⁾ »Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 77, 1. IV 1938. god.

³⁾ Državni arhiv, Sarajevo, Fond banske uprave Drinske banovine br. 1782/1938.

⁴⁾ Državni arhiv, Sarajevo, Fond BUDB, br. 1783/1938.

⁵⁾ »40 godina« — Zbornik sjećanja, knj. III, Beograd, 1960, str. 347, 348.

⁶⁾ »Radničke novine«, Beograd, 14. IV 1938. godine, str. 7.

javljaju kratko da je u »Ključu« došlo do štrajka, a tri nedjelje docnije pišu »radnice su nepokolebljive, pozdravljamo veliku otpornost čaraparskih radnica u njihovoj borbi«. Polovinom aprila u istim novinama nalazimo kraću noticu koja informiše da preduzeće »Ključ« odbija da ispuni zahtjeve svojim radnicima¹⁾. O tome da je završen ovaj štrajk »Radničke novine« obavještavaju javnost tek 23 dana poslije postizanja sporazuma. U članku »Završen štrajk čaraparskih radnica u Sarajevu« se konstatuje da je »Savez tekstilno-odjevnih radnika u ovom štrajku učinio sve što se moglo i najpotpunije materijalno pomagao štrajkaše a da će ubuduće svaka akcija biti vođena sa sigurnijim uspjehom«²⁾. Povodom neuspjeha štrajka jedna od učesnica ovako komentariše: »mi bismo se izborile za postavljanje zahtjeva da nisu na nas štrajkaše i štrajkaški odbor negativno i razorno djelovali funkcioneri tadašnje Radničke komore koja je bila u rukama oportunistički prorežimski nastrojenih ljudi«³⁾.

Izgleda da je štrajk radnica u fabrici »Ključ« imao dosta nepovoljnih posljedica za dalje aktiviziranje žena radnica u borbi za poboljšanje svoga položaja. Tokom preostale godine dana, tj. 1938. pa sve do jeseni 1939. godine, ne nailazimo više ni na kakve manje akcije i pokrete među radnicima, koji bi nam pokazivali da se borba za ekonomski položaj nastavlja sa istim intenzitetom. Pored drugih faktora svakako je na ovo uticao i rad partijske organizacije u onim gradovima gdje su one postojale, što treba tek da se rasvijetli.

Avgusta 1939. godine dolazi do sporazuma i obrazovanja vlade Cvetković-Maček. Vlada je dala lijepa obećanja narodu o širokim demokratskim pravima i slobodama, ali umjesto toga došlo je suprotno. Za borbu protiv radničke klase, protiv ekonomskih i tarifnih akcija, vlada donosi posebnu Uredbu o rješavanju radnih sporova. Ova uredba je bila u stvari nadopuna Uredbe o minimalnim nadnicama iz 1937. Ona je predviđala niz mjera kako bi se onemogućilo izbijanje štrajkova, kao na primjer: mirenje između poslodavaca i radnika, zatim izjašnjavanje više od polovine radnika (u prisustvu policijskog komesara) da namjeravaju da stupe u štrajk, itd. No, i pored svih mjera od strane vlade Cvetković-Maček, radnička klasa je nastavila u drugoj polovini 1939. godine sa više sigurnosti i organizovanosti borbu za svoja ekonomska prava.

Jedan od najaktivnijih saveza sindikalno organizovanih radnika u Sarajevu bio je pododbor Saveza tekstilno-odjevnih radnika i radnica. Ovaj pododbor stajao je pod neposrednim uticajem KPJ. 19. novembra 1939. godine organizovana je velika konferencija radnica i radnika tekstilaca u Radničkom domu, a glavno pitanje je bilo položaj žene radnice u tekstilnoj industriji i male plate. Na ovoj konferenciji izneseni su primjeri da u tvornici čipaka u Sarajevu rade djevojčice od 10 do 14 godina za svega nekoliko dinara dnevno, da je poslodavac prijavio radno vrijeme na 6 sati a u stvari se radi punih 8 sati. Na konferenciji su istupale redom radnice iz pojedinih

¹⁾ »Radničke novine«, Beograd, br. 16, 15. aprila 1938. godine, str. 5.

²⁾ »Radničke novine« br. 22, 27. V 1938, str. 7.

³⁾ »40 godina«, Zbornik sjećanja, knj. III, 1960, str. 348, Beograd, Kultura.

tvornica: »Ključa«, »Globusa«, »Like«, »Merima«, »Čilimare« i ostalih sarajevskih radionica. Radnički povjerenik Tvornice čilima Jovanka Čović iznijela je da su organizovanom borbom radnice dobile priznanje bolesničke nedjelje i da su kazne koje su iznosile od 50 do 100 dinara za prestupe »radnica« smanjene na 5 dinara a da novac od kazni ide u zajednički fond kojim radnice raspolažu za humanne svrhe¹⁾. Ova konferencija je vrlo značajna jer je predstavljala smotru radničke solidarnosti i bila izraz snažnog negodovanja protiv eksploatacije žena radnica. Ona je ujedno pokazala i snagu sindikalno organizovanih radnica.

Već decembra 1939. godine imamo ponovna istupanja radnica u tvornici čarapa »Ključ«, koje su tražile od vlasnika povećanje nadnica za 30%. Ovaj zahtjev je izbio u vezi sa poskupljenjem životnih namirnica poslije izbijanja II svjetskog rata.

Ekonomske akcije koje vode radnice za svoja prava sada su organizovanije i odlučnije. U tome su radnice imale punu pomoć organizaciono sređene i kadrovski ojačane KPJ, koja je preko radničke štampe (»Glas«, »Radnički tjednik«) omogućavala radnicima i radnicama da u svojoj borbi budu što uporniji. U partijskoj štampi, a i u radničkoj nalazimo tada sve redovnije izvještaje o položaju radnica u Bosni i Hercegovini u pojedinim većim i manjim preduzećima. Ovo informisanje javnosti treba posmatrati kao dio opštih direktiva o odnosu KPJ prema pitanju žena naročito poslije Zemaljskog savjetovanja 1939. godine.

Tako saznajemo da je u Bugojnu, u tri manje trikotaže, zaposleno 40 do 50 radnica čije radno vrijeme traje najmanje 10 časova, a rade i do 14 časova dnevno. Za prekovremeni rad radnici ne dobijaju nagrade, a mjesečne plate početnica su jedva 150 dinara, a starijih 200 do 350 dinara. Poslodavci nerado primaju radnice koje su učlanjene u radničke organizacije²⁾.

U Stocu u tkaonici čilima je zaposleno oko 40 radnica čije su plate male, a rade na akord. Zbog toga što nema nikakve druge industrije, ni mogućnosti zaposlenja, ove djevojke su primorane da svoju radnu snagu daju u bescijenje a rade pod vrlo teškim higijenskim uslovima (prašina od vune, slabe radne prostorije itd.).

U Solinu kod Brčkog bila je otvorena velika tvornica pletene robe i čarapa, koja je uključena u sistem tvornice »Bata«. Tvornica »Solin« je zapošljavala uglavnom žensku nekvalifikovanu omladinu, koja je imala zarade. Još tada (1939) u obračunavanju radničkih zarada nije se primjenjivala Uredba o minimalnim nadnicama³⁾. Pored ove tvornice u Brčkom je bilo više etivaža za izvoz suve šljive, gdje su uglavnom radile mlade radnice. U etivaži Agrarne banke radilo je 20 radnica sa niskim platama. Njihovo uposlenje je bilo sezonskog karaktera i zavisilo je od roda šljiva.

¹⁾ »Glas«, organ sindikalno organizovanih radnika, Zagreb, br. 35. I. XII 1939, str. 5.

²⁾ »Glas«, Zagreb, br. 34, 24. XI 1939, str. 34.

³⁾ »Radnički tjednik«, Zagreb, br. 19, 27. IX 1940, str. 7.

Početkom 1940. godine dolazi do jačeg kretanja među radnicima duvanske industrije u Bosni i Hercegovini. U duvanskoj industriji je bila zaposlena pretežno ženska radna snaga. Do prvog istupa radnica dolazi u stanici duvana u Ljubuškom. Radi otpuštanja sa posla 20 radnica i radnika izbio je štrajk žena radnica 5. januara 1940. godine. U izvještaju Sreskog načelstva sreza Ljubuškog pov. br. 62/40. od 5. I 1940. godine Banskog vlasti u Zagrebu je stajalo: »Kod duvanske stanice Ljubuško uposlano je 650 radnika, od toga su 73 muškarci a ostalo žene. Svi su stupili u štrajk a na poslu je ostalo samo 20 lica. Razlozi stupanja u štrajk su sljedeći: u prošlom mjesecu je otpušteno sa posla nekoliko sezonskih radnika zbog pomanjkanja posla a takođe se traži i povećanje nadnica«. U daljem obrazloženju navodi se kao uzrok i znatno povećanje cijena životnih namirnica, a i uslovi pod kojima se vrši zaposlenje radnica. Naime, među štrajkačima se govori da važnu ulogu za dobijanje posla igra politička pripadnost i protekcija od strane mjesnih organizacija HSS-a¹⁾. Štrajk radnica duvanske stanice u Ljubuškom je kratko trajao i završen je 8. januara 1940. godine poslije pregovora koje su sa štrajkašima vodili sreski načelnik u Ljubuškom i ministar dr Bariša Smoljan²⁾. No, bez obzira na kratkoću trajanja, štrajk je bio vrlo značajan jer je izbio spontano i obuhvatio masovno svo radništvo u kraju koji je politički bio orijentisan prema HSS-u, čije su vođe samo nekoliko mjeseci ranije sporazumom Cvetković-Maček formirale Banovinu Hrvatsku.

Rad na organizovanju klasnih radničkih organizacija među radnicima duvanske industrije bio je do tada zapostavljen. Do ovoga zaključka dolazimo na osnovu činjenice da je tek poslije štrajka u Ljubuškom otpočelo šire informisanje javnosti o stanju i položaju radnica u pojedinim duvanskim stanicama. U tome se naročito ističe »Radnički tjednik«. U Čapljini je postojala veća duvanska stanica koja je upošljavala blizu 700 radnika i radnica. Radnice su uglavnom bile iz redova nekvalifikovane omladine čiji je radni dan trajao u vrijeme sezone preko 10 sati, a zarađena dnevnicu iznosila je maksimalno 30 dinara³⁾. U duvanskoj stanici u Trebinju bilo je zaposleno 150 do 200 radnica. Nadnice ovih radnica su se kretale od 12 do 20 dinara. Radni uslovi su bili vrlo teški, prostorije slabe i velika zagađenost vazduha od duvanske prašine⁴⁾. U duvanskoj stanici u Foči bilo je zaposleno ukupno 140 radnika, od toga 120 radnica. Veći dio ovih radnica bio je iz same Foče, a manji sa sela. Nadnice su se i ovdje kretale od 24 do 30 dinara⁵⁾. Iako su radile pod teškim uslovima i bile malo plaćene, dosta se teško sprovodilo učlanjivanje radnica duvanske industrije u klasne sindikalne organizacije. U svim ovim stanicama nije bilo sindikalne organizacije, što je svakako stvaralo teškoće u okupljanju radnica prilikom njihovog organizovanja.

¹⁾ AI RP Sarajevo, RP II/336.

²⁾ AI RP Sarajevo, RP II/371.

³⁾ »Radnički tjednik«, Zagreb, god. II, br. 41, 21. II 1941. god., str. 6.

⁴⁾ »Radnički tjednik«, Zagreb, god. I, br. 20, 4. X 1940, str. 7.

⁵⁾ »Radnički tjednik«, Zagreb, god. II, br. 48, 11. IX 1941, str. 5.

Zato se preduzima da se putem štampe utiče na poboljšanje položaja radnica u navedenim duvanskim stanicama.

Radnice sarajevske tvornice ćilima i dalje ističu svoje zahtjeve poslije uspješno održane konferencije sindikata tekstilaca 1939. godine. Početkom januara 1940. godine predstavnice radnica tkaonice ćilima tražile su od zamjenika bana Drinske banovine da intervenišu kod uprave tvornice radi poboljšanja higijenskih uslova i povećanja nadnica za 25%¹⁾. U tvornici ćilima, pored sindikalne organizacije, djelovali su i radnički povjerenici koji se redovno biraju svake godine i na čiji je izbor imao uticaja mjesni komitet KPJ za Sarajevo. Da li su zahtjevi radnica za povećanje od 25% ispunjeni, nemamo podataka. Nešto kasnije »Radnički tjednik« nas ponovo informiše o teškom položaju radnica u sarajevskoj tkaonici ćilima pa tom prilikom konstatuje da su radnice plaćene manje od 30 dinara, tj. ispod minimuma. Septembra iste godine radnice ponovo intervenišu kod bana Drinske banovine, naime tokom ljeta su povedene akcije oko pregovora o poznatim pitanjima. Pošto sa upravom nije moglo doći do sporazuma, radnički povjerenici su intervenisali kod bana postavljajući sljedeće zahtjeve:

da se povećaju plate radnicima za 10% srazmjerno povećanju skoka cijena, a ukoliko nije moguća povišica, da se dodijeli jednokratna pomoć; da se uredi plaćanje godišnjih odmora radnicima i službenicima tkaonice; da se izmijeni vladanje činovnika tvornice prema radnicima, da se ukinu česte novčane kazne, i da se prema novoprimitim radnicama primjenjuje Uredba o minimalnim nadnicama²⁾.

Polovinom marta 1940. godine dolazi zbog niskih nadnica do obustave posla u tekstilnoj tvornici platna d. d. Vitković u Mostaru. Štrajk je obavljen 19. marta 1940. godine poslije odbijanja poslodavca da vodi pregovore o zahtjevima radnika. To je bio u stvari drugi štrajk žena radnica u Hercegovini od početka 1940. godine. Tvornica d. d. Vitković bila je manja tvornica koja je zapošljavala nešto oko 60 radnika, od toga 50 žena. Sindikalna organizacija, odnosno pododbor tekstilno-odjevnih radnika iz Mostara predao je 16. marta sreskom načelniku u Mostaru pismene zahtjeve radnika za poboljšanje radnih uslova i povećanje plata. U zahtjevima je stajalo sljedeće:

— »Da se nadnice povise na: 16 dinara za početnice, 20 dinara za radnice uposlene preko 1 godine, 25 dinara za radnice uposlene preko 2 godine i 30 dana za muškarce;

— da se nadnice ne mogu smanjiti ni pristankom samih radnika;

— da se svaki prekovremeni rad plati sa 50% više;

— da se isplata vrši svake subote;

— da se u slučaju poskupljenja životnih namirnica povećaju nadnice, i to preko osnovanog arbitnog odbora sastavljenog od članova organizacije i poslodavca;

¹⁾ »Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 9, 12. I 1940. godine.

²⁾ »Radnički tjednik«, Zagreb, god. I, br. 20. 4. X 1940, str. 2.

- da se poslodavac obaveže da neće smetati radniku uposlenom u ovom preduzeću, a koji je organizovan u radničke organizacije;
- da otkazni rok bude 15 dana, a da se pravo na otkazni rok stiže mjesec dana po uposlenju odnosno stupanju na posao;
- da se izbor povjerenika vrši po propisima Zakona o zaštiti radnika i da se povjerenici biraju slobodnim izborima.
- da ugovor ima važnost godinu dana¹⁾.

Pošto nisu dobile odgovor na ove zahtjeve, radnice su stupile u štrajk. Policija je pokušala da interveniše i da omogućiti dolazak u tvornicu štrajkbreherima. Međutim, u ime štrajkača istupio je Bubić Mujo kao sekretar podružnice tekstilno-odjevnih radnika i policija ga je odmah uhapsila. Zbog hapšenja Bubića, došlo je pred gradskom policijom do demonstracija, u kojima je učestvovalo oko 300 radnika, radnica, đaka, i žena, koje je predvodio Rade Bitanga, sa parolama: »Dole policija«, »tražimo svoja prava«, »pustite na slobodu Bubića«. Bojeći se većih nereda, a nemajući uputstva od banske vlasti iz Zagreba, policija je po naređenju sreskog načelnika oslobodila uhapšenog sekretara podružnice. Trećeg dana štrajka Mostar je osvanuo sa pojačanim policijskim i žandarmerijskim patrolama. Došlo je do novog hapšenja 11 radnika i 7 radnica. Sresko načelstvo tražilo je intervenciju iz Zagreba zahtijevajući da se zabrani rad URS-a, da se raspuste radničke organizacije i da se zatvori Radnički dom u Mostaru »jer većina vođa podružnice međustrukovnog saveza URS-a u Mostaru su komunisti ili su suđeni po Zakonu o zaštiti države«²⁾. Pošto je stanje u gradu bilo vrlo naelektrisano, poslodavac je po nagovoru vlasti u potpunosti pristao na sve zahtjeve štrajkaša, tako da je štrajk završen 25. marta 1940. godine. Redovan posao u fabrici trebalo je da otpočne 1. aprila jer su prema tvrđenju poslodavca strojevi bili pokvareni³⁾. Štrajk radnica u tvornici Vitković u Mostaru nije vremenski dugo trajao. Po svojim energičnim zahtjevima, po odlučnosti i oštrini ovaj štrajk spada svakako među najuspješnije štrajkove vođene u 1940. godini. U organizovanju štrajka učestvovao je MK KPJ za Mostar. Da je situacija u gradu bila napeta i da je dobila šire razmjere, vidi se po brznoj intervenciji vlasti koja utiče na poslodavca da primi zahtjeve radnica i da se situacija smiri. U samoj fabrici je poslije ovih događaja počela više da se angažuje organizacija HRS-a, čiji su članovi nastojali da razbiju uticaj komunista na radnice. O radu HRS-a pisao je »Glas saveza radnog naroda«: »U zadnje vrijeme neki samozvani prijatelji na vrlo oprezan i lukav način nastoje da razbiju mučnom borbom stečeno pravo. Ono što su drugarice zajedno stekle hoće da im rasprše i da ih potčine svojoj vlasti. Najistaknutiji u toj raboti su gospoda iz vođstva HRS-a koja nastoje ne samo u tvornici platna već uopšte među radnicima i radnicama Mostara, a gdje vide da vlada sloga i jedinstvo, da naprave razdor i pometnje«⁴⁾.

¹⁾ AI RP Sarajevo, RP II/441.

²⁾ AI RP Sarajevo, RP II/447.

³⁾ AI RP Sarajevo, RP II/451.

⁴⁾ »Glas Saveza radnog naroda BiH«, organ PK KPJ za BiH, Sarajevo, godina II, br. 6, str. 15-16.

Tarifni pokreti i štrajkovi javljaju se u drugoj polovini 1940. godine i među onim radnicama koje su bile zaposlene u privatnim radnjama i radionicama. Organizovati ovakve radnice i uključiti ih u štrajk bilo je mnogo teže nego radnice većih preduzeća. Od 6. do 19. septembra 1940. godine u Sarajevu je trajao štrajk krojača i krojačica Sarajeva koje su radile u konfekcijskim radionicama i kod privatnih zanatlija. Do štrajka je došlo zbog odbijanja zahtjeva o povećanju nadnica, a u njemu je učestvovalo oko 140 krojača i krojačica. Štrajkom je postignut uspjeh, nadnice su povećane i došlo je do sporazuma između poslodavca i radnica¹⁾. Povodom izbijanja ovoga štrajka radnička štampa je pisala da u 30 krojačkih radionica Sarajeva radi oko 100 krojačkih radnica i svega 5 radnika. Istovremeno je zaposleno 90 naučnica, čije radno vrijeme traje od 9 do 12 časova dnevno²⁾.

U decembru 1940. godine otpočele su pripreme za štrajk radnica i švelja bijelog rublja u Sarajevu. Pripremama je direktno rukovodila sindikalna komisija Mjesnog komiteta KPJ Sarajevo. U ime radnica upućen je zahtjev Udruženju zanatlija za grad i srez Sarajevo u kome se tražilo: povećanje nadnica, obavezno plaćanje godišnjeg odmora najmanje 14 dana i sklapanje kolektivnog ugovora. Sekcija ženskih krojača i krojačica pri Udruženju zanatlija odbila je zahtjev radnica. Pošto nije moglo doći do nagodbe, radnice i švelje bijelog rublja stupile su u štrajk. Iz izvještaja kojim predstavnici i vlasnici radionica za izradu bijelog rublja obavještavaju inspekciju rada u Sarajevu, saznajemo da je štrajk otpočeo 14. decembra 1940. godine³⁾. Narednim izvještajem vlasnici radionice javljaju vlasti da se cjelokupno radništvo za izradu bijelog rublja nalazi u »divljem štrajku«. Pododbor Saveza tekstilaca dodjeljivao je redovno finansijsku pomoć od po 30 dinara učesnicima štrajka, a prema spisku bilo je ukupno 90 radnica u štrajku. Štrajk radnica i švelja bijelog rublja nije završen sa uspjehom, jer je štrajk zatekla zabrana URS-ovih sindikata⁴⁾.

Situacija u Sarajevu u novembru i decembru bila je izuzetno napeta zbog pokušaja vlasnika tvornice »Ključ« da obustavi proizvodnju i da otpusti jedan dio radnica sa posla. U tvornici »Ključ« dolazi do novih pregovora i do prijetnji od strane radnika da će da stupe u novi štrajk. Vlasnik tvornice obrazlagao je svoju odluku o otpuštanju radnica nedostatkom sirovina. U stvari, postojala je nestašica tekstilne sirovine. Do ove nestašice došlo je naročito poslije ulaska Italije u rat, koja je bila glavni uvoznik tekstilne sirovine za predratnu Jugoslaviju. Još septembra mjeseca 1940. godine održane su šire konferencije u Ministarstvu trgovine i snabdijevanja koje su trebalo da ublaže ili riješe problem snabdijevanja fabrika tekstilnim industrijskim sirovinama⁵⁾. Zato je i razumljivo da je

¹⁾ »Jugoslovenski list«, Sarajevo, br. 216, 219, 223, od IX 1940. godine.

²⁾ »Radnički tjednik«, Zagreb, br. 2, 29. XI 1940, str. 2.

³⁾ AI RP Sarajevo, RP II/500.

⁴⁾ AI RP Sarajevo, Memoarska građa, sjećanja Knežević Mladena — Traktora.

⁵⁾ »Radnički tjednik«, Zagreb, br. 17, 13. IX 1940. god., str. 3.

nestašica pogodila i tvornicu »Ključ«. Međutim, u tvornici su postojali neriješeni problemi u pogledu sprovođenja odredaba Zakona o zaštiti radnika. Pregovori između predstavnika radnika i tvornice su djelimično završeni sredinom decembra 1940. godine i utvrđeno je sljedeće: da se prekovremeni rad ima nadoplatiti sa 50⁰% više, da se redovno plaća bolesnička nedjelja i vojna vježba, a da se za prekovremeni rad nedjeljom ima platiti 100⁰% od predviđene nadnice. Ovim pregovorima vlasnik je priznao 1. maj za radnički praznik, uvažio postojanje radničke organizacije u tvornici i radničkih povjerenika, pristao na podjednaku raspodjelu rada za sve radnike, dao bojadisaonici čizme i kecelje, i pristao da primi bolesne radnice po ozdravljenju ponovo na posao. Ostalo je sporno šta treba još rješavati: opšta povišica plate, plaćeni dopust i stvaranje higijenskih prostorija za kartonažu i bojadisaonicu¹⁾. Do konca decembra su završeni pregovori i u vezi sa ovim pitanjima. Uprava tvornice je pristala: na opšte povećanje radničkih nadnica za 20⁰%, s tim što se povišica treba da računa od 1. januara 1941. godine. Ali umjesto obećane povišice vlasnik je 1. januara otkazao posao na dva mjeseca svim radnicima i namještenicima u »Ključu«. Obrazloženje za ovaj otkaz bilo je kratko »zbog nedostatka sirovina«²⁾. Zbog opšte pometnje koja je nastala u tvornici a i u gradu, na intervenciju bana Drinske banovine vlasnik je odmah povukao otkaz. U stvari, vlasnik »Ključa« nije znao da je u gradu sve bilo u stanju pripravnosti za eventualne neredе i demonstracije zbog zabrane URS-a i radničkih organizacija. To je bio pravi razlog tako brze intervencije banske vlasti.

Tvornica je nastavila rad ali bez obećane povišice od 20⁰%. U sporazumu sa Mjesnim komitetom KPJ Sarajevo partijska organizacija u »Ključu« vršila je pripreme za velike demonstracije radnika za 15. januar 1941. godine. To je bio pazarni dan, kada su seljaci iz okolnih sela Sarajeva bili na pijaci i kada je bilo moguće ostvariti sa seljacima bliže kontakte. Na dan 15. I 1941. godine delegacija radnica iz tvornice »Ključ« uputila se banu sa zahtjevima o povišenju nadnica. Nju su pratile grupe radnica do same zgrade Banovine, a prema planu Mjesnog komiteta u određeno vrijeme su stizale kolone i iz drugih sarajevskih preduzeća. U opštoj gužvi delegacija radnica je uspjela da se probije do bana Drinske banovine i da mu preda pismene zahtjeve. Pred zgradom Banovine demonstranti su već uzvikivali parole: »hljeba i rada«, »živjela KPJ«, »dole fašizam«. Policija je bila nemoćna da suzbije širenje demonstracija pa je u pomoć pozvana konjica i žandarmerija. Dolaskom novih snaga demonstranti su bili razbijeni ispred Banovine, ali su se u grupama kretali prema Baš-čaršiji na pijacu, kako bi se umiješali sa seljacima. Na Baš-čaršiji je došlo do ponovnih demonstracija zajedno sa seljacima i tom prilikom se prvi put čule parole: »Živio savez radnika i seljaka«. Demonstracije su trajale cijeli dan, a pred veče su se demonstranti razišli kućama. Policija je uhapsila oko 20 ljudi i

¹⁾ »Radnički tjednik«, Zagreb, br. 30, 13. XII 1940, str. 3.

²⁾ »Radnički tjednik«, Zagreb, br. 41, 21. II 1941, str. 2.

žena¹⁾. Dva dana poslije ovih demonstracija Mjesni komitet KPJ za Sarajevo izdao je letak »Radnicima, i građanima Sarajeva«. U letku se ističe da poslodavac svojom odlukom o obustavljanju posla nije ostavio samo radnice »Ključa« bez hljeba nego i oko 700 članova njihovih porodica koji mogu da umru od gladi. U letku se dalje razotkriva lažna politika vlade Cvetković-Maček, koja stoji u službi kapitalista i špekulanata izvozeći u Njemačku i Italiju narodu potrebne životne namirnice. Letak završava parolama: »Dole špekulanti«, »dole skupoća, dole nenarodna vlada, dole zabrana URS-a, dole bijeli teror«²⁾.

Ova akcija radnica »Ključa«, započeta kao akcija čisto ekonomske prirode, pretvorila se u političke demonstracije radničke klase i seljaka iz okoline Sarajeva protiv režima i politike Cvetković-Maček. Hapšenja demonstiranih, među njima i žena, nisu dala policiji nikakve rezultate. Policija nije uspjela da sazna ko je organizator ovih demonstracija, niti da provali partijsku organizaciju. U tvornici je nastavljen rad pa su čak i provedeni izbori za nove radničke povjerenike³⁾. Komentarišući demonstracije »Ključa« »Glas saveza radnika i seljaka« je pisao: »Radnicima tvornice »Ključ« pridružile su se mnoge radnice koje se nalaze u štrajku, gradska sirotinja, građani i omladina. Svi su oni došli pred Banovinu da traže rada i hljeba, njih oko 2.000 na broju«⁴⁾. To je ujedno bila i posljednja veća demonstrativna akcija žena koju je Partija organizovala do 27. marta 1941. godine.

Iz iznijetih podataka može se zaključiti da je u periodu od 1937-1941. god. došlo do većeg organizovanog kretanja među zaposlenim ženama radnicama. Ta kretanja su se manifestovala u vidu formiranja strukovnih saveza i sindikalnih organizacija, u vođenju tarifnih pregovora, u organizovanju štrajkova i u izboru radničkih povjerenika. Glavna taktika borbe za aktiviranje žena radnica bila je usmjerena na zahtjeve da se primijeni postojeće zakonodavstvo za zaštitu radnika, a na prvom mjestu Uredba o minimalnim nadnicama. Zahtjevi su se mijenjali prema uslovima koji su karakterisali pojedine periode. Na primjer: izbijanje II svjetskog rata uslovalo je povećanje cijena na tržištu pa su i zahtjevi za minimalne nadnice povećani, što je dovelo do izmjene same Uredbe od 2 na 4 dinara po času (septembra 1940). Može se reći da je sama akcija, odnosno štrajk u »Ključu« u proljeće 1938. godine pretrpio izraziti neuspjeh. Razlozi za neuspjeh su sasvim jasni. Međutim, sve docnije akcije, naročito od novembra 1939. godine pa sve do 1941. godine, pozitivno su se odrazile i imale su uspjeha. (Tvornica d. d. Vitković Cilimara Sarajevo, »Ključ«, Sarajevo, krojačke radnice, švelje bijelog rublja). Na ovakav razvoj događaja uticalo je djelovanje obnovljene i ojačane KPJ, pa se može zaključiti da je Partija uspjela

¹⁾ »Glas saveza radnog naroda BiH«, organ PK KPJ za BiH, Sarajevo, broj 6.

²⁾ AI RP II, Sarajevo, RP II/532.

³⁾ »Radnički tjednik«, Zagreb, br. 41, god. II, str. 2, 21. II 1941.

⁴⁾ »Glas saveza radnog naroda«, Sarajevo, februar 1941, str. 4, 5.

da na ekonomskim pitanjima okupi i aktivizira žene radnice. U početku su to bile čisto ekonomske akcije koje su poslije prerasle protiv političkog sistema sa parolama »dole nenarodna vlada«.

VII

Radi ostvarivanja programa KPJ, okupljanja i aktiviranja žena, pokreće se oktobra 1936. godine ženski časopis »Žena danas«, koji je redovno izlazio do septembra 1940. godine. Ovaj list je bio zagovornik mnogih akcija za žene grada i sela kao i za žene radnice i u stvari je bio legalan organ preko koga su se prenosili najvažniji stavovi i zaključci za okupljanje žena u napredni i antifašistički pokret. Od svoga prvoga broja pa nadalje »Žena danas« je redovno postavljala zahtjev za pravo glasa žena kao prvenstveni zadatak svih žena Jugoslavije, a istovremeno i zadatak cjelokupne demokratske i napredne javnosti. Tako već marta 1937. godine u »Ženi danas« nalazimo članak dra Ivana Ribara u kome piše o političkim i građanskim pravima žene u Jugoslaviji. Iste godine Vladimir Simić, tadašnji predsjednik Advokatske komore u Beogradu u listu »Žena danas« objavljuje članak pod naslovom: »Žensko pravo glasa«, u kome ističe da se: »politička prava moraju izvojevati. Politička i građanska svest se mora buditi. Bolje je da priznanje toga prava bude posledica probuđene svesti ženskih masa nego da se ono ostvari kao dar uviđavnosti ili dubokog demokratskog osećanja postojećih političkih faktora. Zato borba za žensko pravo glasa treba da uđe u opštu borbu za demokratiju¹⁾.

Alijansa ženskih pokreta u Beogradu više puta je intervenisala kod najviših predstavnika vlasti radi zaštite prava žena. Tako je povodom donošenja finansijskog Zakona za budžet za 1937—1938. godinu uputila pismo nadležnim u kome protestuje i moli da se skine zabrana koja onemogućava da učiteljice narodnih škola i zabavišta sklapaju brak sa neučiteljima. Alijansa ženskih pokreta praktikovala je da putem raznih memoranduma i peticija upućenih vladí traži određena prava za žene, na prvom mjestu politička. Međutim, unutrašnje prilike koje su vladale u zemlji, skupštinski izbori 1938. godine i izrazita profašistička politika Milana Stojadinovića, koji se pred parlamentarne izbore kolebao da ženama da pravo glasa²⁾, zahtijevala je jedno čvršće istupanje u pogledu položaja žene u zemlji.

Jedna od najvažnijih akcija oko koje su se bile okupile hiljade i hiljade žena u Jugoslaviji bila je akcija za pravo glasa žena, vođena u drugoj polovini 1939. godine, koju je organizovala KPJ. Do ove akcije je došlo poslije obrazovanja vlade Cvetković-Maček i obećanja koja je vlada dala narodu, a na prvom mjestu obećanja da će se donijeti novi izborni zakon u zemlji.

¹⁾ »Žena danas«, Beograd, 1937, br. 7, str. 5.

²⁾ Vodeći razgovore o budućim izborima za parlamenat Stojadinović kaže: »Čini mi se da bi dobro uradio da ženama dam pravo glasa. Vjerujem da bi mnoge glasale za mene«. »Ni rat, ni pakt«, dr. Milan Stojadinović, Buenos Ajres, 1963, str. 607.

Pošto je vlada radila na donošenju novog izbornog zakona, Alijansa ženskih pokreta u Beogradu u zajednici sa Jugoslavenskim ženskim savezom i Udruženjem univerzitetski obrazovanih žena, uputila je pismeni zahtjev tadašnjem ministru pravde Lazici Markoviću, u kome je tražila da se u novi izborni zakon unese: »da žene Jugoslavije postanu ravnopravne građanke zemlje za koju žive i rade i zahtjev za dobijanje aktivnog i pasivnog prava glasa za sva zakonodavna i samoupravna tijela koja budu važila za muškarce«¹⁾. Da bi potkrijepile svoje zahtjeve, predstavnice ovih organizacija išle su na razgovore pojedinim članovima vlade tražeći od njih pomoć za dodjeljivanje prava glasa ženama. Razgovori su vođeni sa predsjednikom vlade Dragišom Cvetkovićem, potpredsjednikom Vladimirom Mačekom i ministrom poljoprivrede Brankom Čubrilovićem. Tom prilikom je dr Maček dao određenije obećanje da će u banovini Hrvatskoj uticati da pravo glasa za opštinske izbore dobiju one žene koje vode samostalna domaćinstva²⁾.

Znajući da će i ovi razgovori kao i zahtjev upućen nadležnim od strane Alijanse završiti po starom, tj. neuspjehom, redakcija lista »Žena danas« pismom od 13. oktobra 1939. godine obavijestila je Alijansu ženskih pokreta »da uzima na sebe inicijativu za organizovanje jedne široke akcije žena u cilju borbe za njihova prava, prvenstveno pravo glasa.« Iza ove inicijative je stajala KPJ. Redakcija je u pismu objašnjavala da smatra to svojim pravom, jer da nju čita veliki broj žena iz svih društvenih slojeva, a list je uvijek i u prvi plan postavljao borbu za pravo glasa žena. Na kraju ovoga dopisa redakcija kaže: »Rat je i od vlada zavisi da li ćemo ući u rat ili ne. Da bismo mogli odlučiti da li će naša deca biti žrtva najgroznije masakre, potrebno je da izvojujemo prava, u prvom redu pravo glasa«³⁾. Pismo su potpisale Olga Timotijević i Milka Žicina.

Istovremeno sa pismom Alijanse redakcija »Žena danas« je u svome listu od oktobra 1939. godine donijela opširan članak: »Akcija za pravo glasa žena« i »Apel«. Na početku »Apela« stoji: »Vlada sporazuma, kao prvi korak je stavila u svoj program donošenje slobodnih političkih zakona. Opšta demokratija biće opšta tek onda ako ona zagarantuje svim građanima zemlje u radu slobodno izražavanje misli. Prema tome, u opštoj demokratiji i žene moraju dobiti pravo da izraze svoje potrebe i zahtjeve, moraju dobiti opšte aktivno i pasivno pravo glasa kao prvi preduslov za ravnopravnost«⁴⁾. Redakcija je taj apel, objavljujući ga u svom listu, uputila »svim svojim čitaocima, svim ženama, svim ženskim organizacijama, feminističkim, mirovnim, prosvjetnim i humanim, svim staleškim i stručnim organizacijama, sindikatima i omladini, svim javnim radnicima i političkim ličnostima, svim borcima za prava čoveka«.

¹⁾ AI RPJ Beograd, Fond Alijanse ženskih pokreta, zapisnici sa sjednice Alijanse ženskih pokreta za oktobar 1939. godine.

²⁾ AI RPJ Beograd, Fond Alijanse ženskih pokreta, zapisnici sa sjednice predsjedništva, oktobra 1939. godine.

³⁾ »Žena danas«, Beograd, br. 25, oktobra 1939, str. 2, 3.

⁴⁾ Ibidem.

Na kraju članka se preporučuje osnivanje odbora širom zemlje za pravo glasa žena sa predstavnicima pozvanih organizacija. Time je akcija dobila organizacionu i agitacionu formu, a, što je mnogo značajnije, bazu za masovnost, što nikako nije moglo da se dobije zahtjevom triju feminističkih organizacija koji su uputili vladi. Osnivanje odbora i sakupljanje potpisa otpočelo je oktobra 1939. godine u cijeloj zemlji tako reći odmah po objavljivanju »Apela« u »Ženi danas«. Potpomognuta od strane čitave demokratske javnosti, akcija za pravo glasa dobija široke razmjere. Alijansa je bila za vođenje akcije za pravo glasa žena u klasičnom smislu (peticije, potpisi), ali je kategorički odbijala mogućnost organizovanja zborova i mitinga žena. Zato Alijansa sredinom septembra 1939. god. upućuje pismo svim ženskim pokretima u zemlji sa predlogom da se zborovi ne održe zbog sljedećih razloga: prvo, u Evropi je izbio II svjetski rat te su zahtjevi žena za zborovanje u tim teškim momentima izlišni i nepotrebni a drugo — formiranjem Banovine Hrvatske došlo je do preuređenja države u pravcu veće samouprave, pa bi u odnosu na taj događaj trebalo prilagoditi i stav organizacije Ženski pokret¹⁾. Od ukupno 14 organizacija Ženskog pokreta, koliko ih je bilo u članstvu Alijanse, za održavanje zborova izjasnili su se 3 pokreta, 6 protiv održavanja. Ostali pokreti nisu odgovorili²⁾.

Odgovarajući uredništvu »Žena danas« predsjednica Alijanse je istakla da prihvata preko organizacija Ženskog pokreta prikupljanje potpisa, ali da osnivanje odbora za pripremu zborova smatra izlišnim, jer su zborovi na teritoriji Banovine Hrvatske zabranjeni. Predsjedništvo Alijanse na kraju ipak polaže oružje pa kaže: »da ostavlja pokretima da postupe onako kako oni to mogu odnosno kako im je zgodno³⁾».

U takvoj atmosferi započela je akcija za pravo glasa.

Na početku organizovanja ove akcije nema nikakvog znaka reagovanja od strane vlasti na ovaj politički potez redakcije »Žena danas«, iz prostog razloga što je više puta zahtjev za pravo glasa žena postavljan i nije predstavljao veće političke manifestacije. To je u stvari bio razlog da je i policija u prvo vrijeme bila po strani od ove akcije.

Kao što smo već rekli, u Bosni i Hercegovini je tada 1939. godine postojala samo organizacija Ženskog pokreta u Banjoj Luci. U početku uprava ŽP Banja Luka pokazala je izvjesnu kolebljivost tražeći pismenu saglasnost od Alijanse iz Beograda da li da pomogne akciju »Žena danas«. To se može objasniti time da je akcija išla brže nego direktive Partije pojednim partijskim komitetima i organizacijama.

U Bosni i Hercegovini su izvršene pripreme za održavanje zborova za pravo glasa žena u Sarajevu, Tuzli, Banjoj Luci i Bijeljini. Održana su samo dva zbora, i to u Banjoj Luci i Bijeljini, dok je pri-

¹⁾ IRP Beograd, Fond Alijanse ženskih pokreta, dopis br. 69/39. od 13. IX 1939. godine.

²⁾ Ibidem — dopis Alijanse br. 89/39. god. od 26. X 1939. god.

³⁾ Ibidem, dopis Alijanse, br. 91/39, od 26. X 1939. god.

premanje zborova u Sarajevu i Tuzli policija zabranila. Računa se da je na teritoriji Jugoslavije u tom periodu održano ukupno 50 zborova žena.

U Banjoj Luci zbor je bio vrlo brižljivo pripreman. Od 36 pozvanih predstavnika političkih i društvenih organizacija na pripremni sastanak zbora došlo je 12 predstavnika društava. Zbor je održan 19. novembra 1939. godine u dvorani današnjeg kina »Kozara«. Prema izvještaju Ženskog pokreta Banja Luka Alijansi u Beogradu, zboru je prisustvovalo oko 1.500 osoba, od kojih su polovina bili muškarci. Na zboru se ispoljilo puno jedinstvo govornika i učesnika. Govornici su bili: Stanka Šubić-Todorović, predsjednica Ženskog pokreta Banja Luka, prota Dušan Kecmanović ispred Samostalne demokratske stranke, Pavo Radan, delegat ispred Mjesnog međustrukovnog odbora, ing. Svetozar Vojišić, delegat Zemljoradničke stranke, Mara Gajić, radnica i Stoja Tešanović seljanka iz Krupe na Vrbasu¹⁾. Sjećajući se postignutog uspjeha na zboru Dušanka Kovačević, jedna od učesnica piše: »Na zbor su došle radnice, intelektualke, službenice, studentkinje, domaćice i jedan dio seljanki iz okoline Banja Luke... iako su reakcionarni elementi ljotičevci i drugi, računajući na konzervativizam sredine, pokušali da ometu zbor, da ga izvrgnu ruglu, nisu imali nikakvog uspjeha. Ova snažna manifestacija borbe za prava i slobodu žene ostavila je dubok trag u masama i još više ojačala snagu narodnog pokreta u gradu«²⁾. Osim uspješno održanog zbora u Banjoj Luci i okolini, pristupilo se prikupljanju potpisa žena i građana za pravo glasa. Prema izvještaju sa teritorije Banje Luke i Bosanske krajine upućeno je predsjedniku vlade oko 600 karata i dopisnica u kojima se tražilo pravo glasa žena³⁾. Na žalost, do danas nije pronađena arhiva ove akcije, osim jedne slike sa potpisima žena iz Bosanskog Grahova, koja je objavljena u listu »Žena danas«. »Vrbaske novine« javile su krajem novembra da su banjolučke feministkinje održale javni zbor na kome su tražile pravo glasa i da su slavile pobjedu⁴⁾.

U Bijeljini je radi organizovanja zbora došla po zadatku KPJ iz Beograda Olga Marasović. Pošto nije postojala organizacija Ženski pokret, to se pristupilo pregovorima sa ženskim društvima Kneginja Zorka i Kolo srpskih sestara, u kojima su već bile osnovane ženske omladinske sekcije, preko kojih je djelovala KPJ. Članovi omladinskih sekcija su bile mahom studentkinje i mlađe radnice. Po objavljivanju »Apela« u »Ženi danas« omladinske sekcije su pristupile prikupljanju potpisa žena i građana iz Bijeljine i okoline za pravo glasa. Koncem novembra (25. XI 1939) održan je u Domu Kolo srpskih sestara u Bijeljini prošireni sastanak sa oko 30 žena radi donošenja odluke o organizovanju zbora i odluke o daljem radu u

¹⁾ AI RPJ Beograd, Fond Alijanse ženskih pokreta, zapisnici sa sjednice Alijanse ženskih pokreta za novembar 1939. godine.

²⁾ »40 godina«, Zbornik sećanja — Dušanka Kovačević, »Osnivanje i aktivnost Ženskog pokreta u Banjoj Luci«, knj. III, str. 361.

³⁾ AI RPJ Beograd, Fond ŽP, Zapisnici od decembra 1939. god.

⁴⁾ »Vrbaske novine«, B. Luka, od 21. XI 1939. g., str. 3.

akciji za pravo glasa. Iz izvještaja kojim sresko načelstvo Bijeljine obavještava bansku upravu Sarajevo saznajemo da je na ovom pripremnom sastanku zaključeno sljedeće:

da se akcija za pravo glasa žena proširi i na sela, tj. na čitav bijeljinski srez;

da se na saradnji za prikupljanje potpisa građana angažuju sva postojeća društva u gradu;

da se sa pripremnog sastanka uputi pozdravni telegram Ženskom pokretu u Beogradu, koji dana 26. XI 1939. godine održava zbor žena u Inženjerskom domu i da se u telegramu naznači da se žene grada Bijeljine pridružuju njihovim zahtjevima;

da se 10. decembra t. g. održi u Bijeljini šira konferencija u obliku manifestacionog zbora za pravo glasa žene¹⁾. Zakazanog datuma 10. XII 1939. godine održan je u sali hotela »Drina« veliki zbor žena za pravo glasa. Zbor je otvorila Jelena Jerić, učiteljica, delegat društva Kola srpskih sestara, koja je u kraćem govoru iznijela težak ekonomski i politički položaj žene i razloge da žena u današnjem društvu traži da dobije pravo glasa. Na zboru su zatim govorile: Milica Popović, domaćica iz Bijeljine, koja je iznijela težak položaj žene majke i domaćice. Olga Marasović, pravnik iz Beograda, govorila je o ženi intelektualci koja se sprema za određeni poziv u društvu, ali joj vlasti poslije diplomiranja onemogućavaju rad time što teško dobija zaposlenje. Milka Sofronić — Čaldarović, učiteljica iz Velike Obarske govorila je o mukotrpnom životu seoskih žena i njihovom potpunom obespravljenju u porodici i društvu. U ime bijeljinskih žena muslimanki Sena Resić, domaćica iz Bijeljine govorila je o teškom položaju žene muslimanke. Dr Vojislav Kecmanović-Dedo, kao predstavnik Građanske političke opozicije, govorio je o potrebi izjednačavanja žene i muškarca u političkim i ekonomskim pravima i zakonima u zemlji. Zbor je pozdravio u ime Udruženja učitelja sresa Bijeljine Marjanović Trifko, učitelj iz Trnove, izjavljujući da će svi učitelji sa teritorije sresa pomoći borbu žena za pravo glasa, jer su žene dokazale više puta svoju solidarnost u borbi za demokratiju. Još su govorile dvije žene: Agneza Antal, babcica, i Radojka Luger student.

Zboru je prisustvovalo preko 300 osoba, od toga polovina muškaraca²⁾.

U Sarajevu je takođe nakon objavljivanja »Apela« otpočela široka akcija za održavanje velikog zbora i akcija prikupljanja potpisa za pravo glasa žena. Organizatori akcije su bili aktivisti KPJ: Hana Ozmo, Zora Šer, Marija Koš i Cilika Hajnrih. Iz izjava pojedinih učesnica ove akcije saznajemo da je u Sarajevu prikupljeno više hiljada potpisa za pravo glasa žena, koji su zatim upućeni u Beograd. Vršene su ozbiljne pripreme za održavanje velikog zbora, ali je ban Drinske banovine Davidović zabranio održavanje. Banska

¹⁾ Državni arhiv, Sarajevo, banska uprava Drinske banovine Pov. d. z. 4762/1939.

²⁾ Državni arhiv, Sarajevo, Fond banske uprave Drinske banovine Pov. d. z. br. 4991/1939.

vlast u Sarajevu imala je dovoljno razloga da zabrani održavanje zbora žena¹⁾. Upravo je bila završena velika konferencija radnica učlanjenih u pododbor Saveza tekstilno-odjevnih radnika, koja je imala znatan politički odjek među radnicama i ženama Sarajeva, a uz to i stalni tarifno-štrajkaški pokreti predstavljali su latentnu opasnost za normalno stanje u samome gradu.

U Tuzli su prikupljeni potpisi za pravo glasa žena i vršene pripreme za zbor, ali su vlasti zabranile održavanje zbora²⁾.

Kako je akcija dobijala široke razmjere u cijeloj zemlji, vlasti su se dosta kasno sjetile da iza akcije stoji KPJ odnosno komunisti. Direktna zabrana akcije prikupljanja potpisa i održavanja zborova bila bi nepopularna i zato vlast vrši zabranu preko Alijanse ženskog pokreta. Već na sjednici od 12. XII 1939. godine u Beogradu predsjednica Alijanse iznosi svoje neslaganje sa karakterom koji je dobila akcija za pravo glasa širom zemlje. Na toj sjednici se oštro zamjeralo redakciji »Žena danas« što se neposredno obratila pokretima bez odobrenja Alijanse i što je svu organizaciju preuzela na sebe. Kao primjer potpunog raskoraka između Alijanse i lista »Žena danas« iznosi organizaciju zbora u Banjoj Luci do koga je došlo po uputstvima lista »Žena danas«³⁾. Na toj sjednici su članice predsjedništva postavile pitanje da li da se nastavi akcija ili ne. Iz zapisnika se ne vidi odnos glasova, ali se tom prilikom delegat Ženskog pokreta Banja Luka izjasnila da se akcija za pravo glasa nastavi. Mjesec dana kasnije dolazi do rascjepa u Ženskom pokretu Beograd zbog »revolucionarne aktivnosti Omladinske sekcije Ženskog pokreta Beograd«, a na godišnjoj skupštini Alijanse, koja je održana 14. januara 1940. godine dolazi do kolektivne ostavke predsjedništva Alijanse ženskih pokreta »zbog politike koja se vodi u Alijansi i organizacijama ŽP«⁴⁾.

Sasvim je jasno da do rascjepa u Ženskom pokretu Beograd i kolektivne ostavke predsjedništva Alijanse dolazi zbog istog razloga »zbog preuzimanja sve širih i otvorenijih akcija Omladinske ženske sekcije i akcije za pravo glasa«. Taj rascjep je bio političkog karaktera i došao je upravo da bi zaustavio uspješno vođenje svake dalje akcije za pravo glasa žena. Alijansa je morala pokazati dalje aktiviranje i nove oblike borbe u vezi sa novonastalom situacijom (izbijanje II svjetskog rata, sporazum Cvetković-Maček), ali je većina članica predsjedništva bila protiv takvog kursa, jer one nisu imale razloga za vođenje takve politike u organizacijama Ženskog pokreta u zemlji, pozivajući se na 3. čl. pravila Alijanse, koji kaže: »da Alijansa ženskih pokreta nije političko udruženje i ne bavi se politikom«.

¹⁾ Arhiva Saveza ženskih društava BiH, Sjećanje Cilike Hajnrih iz Sarajeva.

²⁾ Arhiv Saveza ženskih društava BiH, Sjećanje Antonije Henjel iz Tuzle.

³⁾ AI RPJ Beograd, Fond Alijanse ženskih pokreta, zapisnici Alijanse od decembra 1939. godine.

⁴⁾ Ibidem, Zapisnici, januar 1940. godine.

Akcija za pravo glasa je zadnja akcija ove organizacije, koja je pokušala da prenošenjem sjedišta Alijanse iz Beograda u Novi Sad i izborom nove predsjednice održi svoju aktivnost. U ulozi pokretača ponovnog oživljavanja rada u Alijansi javlja se organizacija Ženskog pokreta Banja Luka. Da bi nekako izbjegla stanje neaktivnosti i pauzu koja je nastala u radu, organizacija Ženski pokret Banja Luka u dopisu od 28. februara 1940. godine traži sazivanje vanredne skupštine Alijanse Ženskog pokreta i predstavnika svih organizacija iz Jugoslavije radi rješavanja spora koji je izbio na januarskoj skupštini¹⁾. Ali događaji su bili isuviše jasni. Svaka dalja aktivnost bila je zabranjena i onemogućena. Sama akcija je još jedan momenat osvijetlila. U akciji za pravo glasa ne samo da su sudjelovale ženske organizacije nego su na zborovima istupale i druge političke partije (Samostalna demokratska stranka, Zemljoradnička stranka, razna udruženja i sindikati) koji su svojim istupanjem pokazali da se slažu sa KPJ u određenim pitanjima. U Bosni i Hercegovini to je bio slučaj na zborovima u Banjoj Luci i Bijeljini.

Početkom juna 1940. godine Alijansa ženskih pokreta iz Novog Sada uputila je pisma svim ženskim pokretima u zemlji u kome ih obavještava da je vlast zabranila održavanje svih skupština, svih konferencija i svih zborova ženskih pokreta do daljnjega. Na kraju pisma se kaže: »Predsjedništvo stoji na stanovištu da svi pokreti, bez obzira na prilike, putem svojih upravnih odbora treba da budno prate svaku povredu koja se odnosi na ženu i da u slučaju potrebe odmah na to upozore Alijansu i eventualno sve pokrete znanja i ravnanja radi a intervencije radi. Tim više tako treba postupati ako se radi o grupi žena«²⁾. Ostaje da se rasvijetli zašto vlast nije zabranila rad organizacije i naredila njeno raspuštanje nego je zabranila održavanje konferencija, skupština itd. Kada je to već bila praksa u mnogim slučajevima kada se znalo da iza pojedinih društava i njihovih uprava stoje komunisti.

U ovoj svejugoslovenskoj akciji za pravo glasa žena nisu učestvovala žene socijalistkinje ili, tačno rečeno, žene članovi Socijalističke partije Jugoslavije. Glavni ideolog za pitanja žena u SPJ Milica Đurić-Topalović u brošuri »Žena i politika« dala je teoretsko opravdanje apstiniranja žena članova SPJ. Ona je ovu Akciju za pravo glasa nazvala »smešnom imitacijom jedinstvenog, odnosno narodnog fronta«, i postavila pitanje »ko je i zašto krenuo ovu akciju u ovoj formi i u ovaj trenutak«³⁾. Forme rada koje su sprovodile omladinske sekcije Ženskog pokreta (KPJ) ona naziva »boljševiziranjem« naše omladine, »kako varoške, tako i seljačke«, a sukob na zadnjoj skupštini Alijanse ženskih pokreta januara 1940. godine naziva »sukobom dviju ideologija: buržoaske i komunističke«⁴⁾. To

¹⁾ AI RPJ Beograd, zapisnici Alijanse ŽP, februar 1940. god.

²⁾ AI RPJ Beograd, Fond Alijanse ženskih pokreta, dopis Alijanse ženskih pokreta od 7. juna 1940. godine.

³⁾ Milica Đurić-Topalović, »Žena i politika«, Beograd, str. 18, izd., Biblioteke »Oslobođenje«.

⁴⁾ Milica Đurić-Topalović, »Žena i politika«, Bgd., str. 19. izdanje Biblioteke »Oslobođenje«.

je upravo razlog apstiniranja, jer je ovu akciju, na koju su se odazvale masovno žene širom Jugoslavije, vodila i organizovala KPJ.

Žene Jugoslavije nisu dobile ni ovoga puta svoja politička prava ni pravo glasa. Međutim, akcija za pravo glasa pokrenula je hiljade žena širom Jugoslavije iz političke učmalosti na političku aktivnost i pokazala režimu snagu žena i njihovu spremnost da prihvatajući parole KPJ ustanu protiv režima i njegove politike, protiv rata a za odbranu svoje zemlje.

VIII

List »Žena danas«, koji je počeo izlaziti oktobra 1936. godine bio je rado čitan po gradovima u Bosni i Hercegovini a u vremenu od 1937. do 1939. godine jedino glasilo preko koga je KPJ masovno djelovala da se okupe žene u napredni ženski pokret po onim bosanskim gradovima i varošicama gdje nije bilo ni industrije niti razvijenijeg radničkog pokreta. Zbog te svoje popularnosti, redakcija lista »Žena danas« u Beogradu tražila je početkom 1938. godine od aktivistkinja Sarajeva da stvore jednu podredakciju koja bi pripremala članke za jedan cijeli broj lista »Žena danas« koji bi bio posvećen problemima i životu žene u BiH. Ova inicijativa bila je prihvaćena i formirana je redakcija u koju su ušle Hana Ozmo, Zora Šer, Milena Vasić, Marija Koš i Cilika Hajnrih. Sarajevska podredakcija radila je tokom čitavog ljeta na prikupljanju članaka o životu i položaju žene te je ovaj broj lista »Žena danas« izašao u Beogradu oktobra 1938. godine. Pojava bosanskog broja lista »Žena danas« predstavlja značajan uspjeh sarajevskih aktivistkinja ako imamo u vidu činjenicu da je Ženski pokret Sarajevo kao organizacija bio likvidiran od strane režima te iste godine¹). U bosanskoj »Ženi danas«, kako obično nazivaju taj broj, kao saradnici su se pojavili: dr Jovan Kršić, Ante Martinović, Hana Ozmo, Marija Koš, dr Smilja Kršić, Jovanka Šiljak, Smilja Korać i dr. »Bile smo sretne da smo mogle da pred fabrikama i školama, po ulicama i kućama Sarajeva prodajemo našu »Ženu danas«, dok je policija uzalud pokušavala da sazna ko je inicijator ove akcije²).

U proslavama 8. marta — Dana žena, posebnu ulogu je odigrao list »Žena danas«. Bilo je potrebno sa istorijskog stanovišta objasniti hiljadama žena značaj 8. marta, pozvati na učešće na proslavi Dana žena do tada neprosvijecene i politički nezainteresovane žene. Proslava 8. marta ima tradiciju u Bosni i Hercegovini još od prije prvog svjetskog rata. Radničke organizacije i radnička društva prvi put su 1913. godine organizovali proslavu 8. marta u Sarajevu. U godinama pred drugi svjetski rat proslava ovog datuma značila je još jedan oblik proširivanja kruga nezainteresovanih žena za političke probleme i probleme žene uopšte u savremenom kapitalistič-

¹) »Nova žena«, Sarajevo, članak Marija Koš: »Sjećanje na pripreme izdavanja bosanskog broja »Žene danas«, br. 6, 1960.

²) Ibidem. — Jedini broj bosanskog broja »Žene danas«, čuva se u Univerzitetskoj biblioteci »Svetozar Marković« u Beogradu.

kom društvu, a ujedno je značila još jedan vid stvaranja antifašističkih raspoloženja kod žena.

Po direktivama Partije proslava se odvijala u vidu organizovanja manjih sijela po kućama, mahalama i gradskim kvartovima na kojima su se obično čitali i prerađivali članci o 8. martu iz lista »Žena danas«. Proslave 8. marta od 1937. pa sve do 1941. organizovane su u Sarajevu, Tuzli, Banjoj Luci, Doboju, Mostaru, Bijeljini, Brčkom, Prijedoru, Stocu, Bosanskoj Dubici. Štampani su posebni proglassi i leci, izvlačeni obično na šapirografu, upućivani radnim i naprednim ženama kao i cjelokupnom radnom narodu. Jedan takav proglas rasturan je uoči 8. marta 1941. u Livnu, u kome stoji: »Napredne i radne žene skupa sa radnicima proslavljaju 8. mart u znaku borbe za mobilizaciju i uvlačenje najširih slojeva žena u revolucionarni narodni pokret, protiv imperijalističkog rata, protiv skupoće, gladi i terora za povišenje radničkih nadnica, za slobodu sindikalnog organizovanja protiv koncentracionih logora, protiv reakcionarne vlade Cvetković-Maček...«. Proglas je završen pozivom: »radne žene, provedite 8. mart u znaku borbe za stvaranje saveza sa SSSR-om, domovinom radnika i seljaka, zemljom slobodne i ravnopravne žene«¹⁾.

Proslava 8. marta bila je isključivo akcija žena simpatizera, kandidata i članova KPJ. Ženska građanska društva nisu učestvovala u ovoj proslavi, jer je taj dan imao izrazito klasni odnosno proleterski karakter. Čak je i organizacija Ženskog pokreta u Banjoj Luci, u čijoj je upravi sjedio veći broj aktivista KPJ, proslavljala 19. maj kao Dan žena. To konstatujemo na osnovu poziva predstavnicama Alijanse, koji je upućen aprila 1940. godine da se dođe na proslavu 19. maja, i u kome članice Pokreta Banja Luka kažu: »Rukovođenje glavnim zadacima koji se postavljaju danas pred sve žene, zadacima borbe za mir i bolji život, protiv klanja i ubijanja naroda i omladine, želimo da ovaj dan bude manifestacija svih banjolučkih žena, svih prijatelja mira i napretka«²⁾. U pozivu se osjeća izrazito antifašistički i antiratni karakter, koji je obilježavao djelatnost ŽP Banja Luka. Ali je zato Omladinska sekcija pri Ženskom pokretu Banja Luka bila redovni organizator proslave 8. marta po kvartovima i mahalama Banje Luke. Među najuspjelije proslave spada svakako proslava 1940. godine, koju je omladinska sekcija organizovala uz pomoć društva »Pelagić« i partijske organizacije. Proslava je imala izrazito antifašistički i antiratni karakter³⁾.

U istoriji Ženskog pokreta BiH bio je još jedan datum kada su napredne žene i sindikalno organizovane radnice svojim prisustvom na proslavama demonstrirale svoju klasnu pripadnost, a istovremeno i nezadovoljstvo prema vladajućem režimu. Bile su to proslave praznika rada Prvog maja. U gradovima Sarajevo, Tuzla, Mostar, Banja Luka, Prijedor, Doboj, Bijeljina, Brčko, prvomajske

¹⁾ AI RPJ Beograd, Fond CK KPJ, 4701/13, 3-3/41, 9.

²⁾ AI RPJ, Beograd, Zapisnici Alijanse ženskih pokreta, maj 1940. godine.

³⁾ »40 godina«, Zbornik sjećanja, Dušanka Kovačević, »Osnivanje i aktivnost Ženskog pokreta u Banjoj Luci, knj. III, str. 361.

proslave su obuhvatale žene i žensku omladinu pa se i na taj način sprovodila direktiva Partije da se što šire obuhvate svi slojevi radnog naroda u borbi protiv režima.

Izbijanjem II svjetskog rata u našoj zemlji došlo je do naglog poskupljenja životnih namirnica. Putem partijskih organizacija KPJ je radila na pokretanju borbe protiv skupoće aktivirajući na tom planu sindikalne, omladinske i ženske organizacije. U partijskom organu »Proleter« u članku »Reforma i skupoća« stajalo je da vlada i hrvatska banska vlast pokušavaju da sprovedu izvjesne reforme koje bez iznimke pokazuju svoj protivnarodni karakter. U tom cilju doneseno je više uredbi kojima se zabranjuje prodaja bijelog kruha, zatim je određena prodaja kukuruza, donesena je Uredba o borbi protiv špekulanata, trgovaca i mlinara. To je bio, u stvari, napor vlade da spriječi veliko povećanje cijena životnim namirnicama i da nekako ublaži posljedice izvoza u zemlje koje su započele II svjetski rat a ujedno da ublaže rastuće nezadovoljstvo prema vladi i režimu¹⁾. Prosječna radnička nadnica iznosila je te godine 24 dinara, dok je 1 kg hljeba koštao 6 dinara. Zato je KPJ preko svojih organa i partijskih organizacija ukazivala da je borba protiv skupoće direktno povezana sa borbom protiv vođenja spoljne politike Cvetković-Maček. U tom smislu Partija je postavljala zadatak da se tamo gdje postoje partijske organizacije formiraju odbori protiv skupoće po ulicama, preduzećima, blokovima kuća i po selima i da se protiv špekulanata mobilišu mase parolom da je »borba protiv skupoće danas glavna karika opšte borbe«²⁾. Sprovodeći ovu direktivu partijske organizacije su računale na žene radnice, činovnice i domaćice. U Bosni i Hercegovini žene su organizovale akcije protiv skupoće većinom u onim gradovima gdje je pitanje snabdijevanja bilo najbolnije i najteže. To su gradovi: Sarajevo, Mostar, Tuzla i Prijedor.

U Tuzli (septembra) 1939. godine došlo je do demonstracija radničkih žena koje su bile uperene protiv djelimične mobilizacije radnika i rudara ili, kako je tada vlast govorila, do poziva u rezervu.³⁾ Ove demonstracije organizovao je Mjesni komitet KPJ u Tuzli. Demonstriralo je preko 200 žena pred vojnim okrugom i pred zgradom opštine u Tuzli izvikujući parole protiv rata, protiv mobilizacije i protiv skupoće. Policija je pokušala da rasturi demonstracije, a goloruke žene u odbrani svoje ličnosti su upotrebljavale drvene nanule. Pošto je policija uspjela da demonstracije rasturi, učesnice su se prema dogovoru uputile ka tuzlanskom radničko-rudarskom kvartu, Tušnju, gdje je sakupljenim ženama, učesnicama demonstracija, govorio Ratko Vokić, član KPJ, podvlačeći u svom govoru opasnost od fašizacije zemlje i izbijanja rata⁴⁾.

¹⁾ »Proleter«, organ CK KPJ, XV, br. 78, avgust-septembar 1940, str. 15-17.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Osnivački kongres KPJ, Sarajevo, 1950, str. 128.

⁴⁾ Arhiva Saveza ženskih društava BiH — Sjećanja na ilegalni rad učesnice Mevle Jakupović.

Velike demonstracije su održane 24. avgusta 1940. godine u Mostaru, gdje je izašlo oko 2.000 radnika, radnica, omladine i žena na ulice grada, demonstrirajući protiv skupoće i ratnih špekulanata. Demonstranti su nosili transparente sa zahtjevom za vojni savez Jugoslavije sa SSSR-om. Samo 9 dana kasnije, na dan godišnjice II svjetskog rata, mostarski proleterijat, među njima i žene, ponovo je izašao na ulice grada da demonstrira sa istim parolama kao i 24. avgusta. Ovoga puta naoružana policija i žandarmi su napali na demonstrante otvoriivši pušcanu vatru. Teže i lakše je ranjeno 10 lica, a među njima i omladinka Demilović¹⁾.

Partijska organizacija KPJ Prijedor sprovodeći direktive Partije organizovala je u proljeće 1941. godine demonstracije zaposlenih radnica i žena u tvornici keksa protiv skupoće, podizanja cijena i špekulanata. Demonstracije su vođene pred zgradom opštine sa parolama: »Hljeba i rada«²⁾.

U istom periodu vođene su u okviru organizacije Ženski pokret u Banjoj Luci akcije protiv skupoće koje organizuje Partija. Organizacija Ženski pokret u borbi protiv skupoće pokreće žene radnice, činovnice i domaćice tražeći osnivanje komisije za određivanje i kontrolu cijena pri gradskoj opštini Banja Luka. Žene Banje Luke takođe organizuju proteste zbog zabrane Kluba akademičara Banja Luka i protiv oružanih vježbi ljotičevaca kao izrazito fašističke organizacije. Žene Banje Luke su učestvovala u demonstracijama 21. avgusta 1939. godine prilikom održavanja Skupštine jugoslovenskog učiteljskog društva koju su organizovali Mjesni komiteti KPJ i tzv. »treća grupa učitelja«. Još u toku trajanja Kongresa, u kongresnoj sali se izražavalo nezadovoljstvo protiv celibata učiteljica, da bi kasnije na ulicama Banje Luke demonstracije dobile potpuno politički ton uperen protiv vlade, a za odbranu zemlje od fašizma i rata³⁾.

Izbijanjem II svjetskog rata Partija započinje šire pripreme za odbranu zemlje. U sklopu zaključaka sa Zemaljskog savjetovanja pod Šmarnom gorom 1939. godine partijska štampa već redovnije insistira na širem angažovanju žena u cilju direktne odbrane zemlje. »Žene treba najšire okupiti u borbi protiv rata, one su glavna radna masa pozadine, jer ostaju na njivi, na ulici u porodici bez hranioca. S tim radom i akcijama treba započeti odmah.... značaj rada među ženama je od sudbonosne važnosti zbog ratne opasnosti«, piše organ Partije »Komunist«⁴⁾. Kao jedan od prvih zadataka odbrane zemlje je organizovanje kurseva za prvu pomoć među ženskom omladinom i ženama. I organizacija Crvenog krsta je tih godina u svome programu imala održavanje kurseva za prvu pomoć. U sklopu ove organizacije Partija uspješno organizuje kurseve u Banjoj Luci, Tuzli, Bijeljini i Sarajevu. Polaznice su bile uglavnom

¹⁾ »Glas saveza radnika i seljaka«, organ PK KPJ za BiH, Sarajevo 3-4, str. 8.

²⁾ »40 godina«, Zbornik sjećanja, knj. III, str. 188.

³⁾ »40 godina«, Zbornik sjećanja, knj. III, str. 447.

⁴⁾ »Komunist«, god. IV, br. 1, 1940.

mlađe žene i djevojke. U Banjoj Luci je rukovodilac kursa bila dr Danica Perović, a održana su takva dva kursa koje je pohađalo oko 40 žena.

U Tuzli su održana dva kursa za prvu pomoć u zgradi tuzlanske gimnazije. Kursove je pohađalo 50 polaznica, a predavanja je držao dr Mustafa Mujbegović¹⁾. U Bijeljini su se kursovi prve pomoći držali u okviru Crvenoga krsta i društva Kola srpskih sestara. Predavač na ovim kursovima bio je dr Vojislav Kecmanović²⁾. O ovome radu nalazimo podatke čak i u godišnjem izvještaju Kola srpskih sestara, za 1939. godinu koji je upućen u Beograd gdje se kaže da je pri Društvu održan »samarićanski tečaj koga je posjećivalo 32 učenice«. Takođe se u izvještaju navodi da je održan i tečaj za Prvu pomoć koji su posjećivale članice Društva³⁾.

Partija je u radu sa ženama posebnu pažnju obratila radu sa ženskom studentskom omladinom iz Bosne i Hercegovine koja se nalazila u Beogradu i Zagrebu. Većina ženske studentske omladine okupljene u studentskom društvu »Petar Kočić« i drugim studentskim udruženjima bila je napredna i stajala je pod neposrednim uticajem i rukovodstvom Partije. Tako nalazimo u štampi informaciju da je Udruženje studenata »Petar Kočić« iz Beograda uputilo pozdravno pismo manifestacionom zboru žena u Banjoj Luci povodom zahtjeva za dobijanje prava glasa. Sa tog zbora kao odgovor upućeno je pozdravno pismo studentkinjama na Beogradskom univerzitetu⁴⁾. Studentkinje svojim potpisima redovno učestvuju u akcijama koje vode napredni bosansko-hercegovački studenti od 1937. do 1940. god. i potpisuju se na svim otvorenim pismima koja su studenti uputili javnosti. Tako se među potpisnicima Prvog i Drugog, a naročito Trećeg otvorenog pisma bosansko-hercegovačke studentske omladine »Protiv rata, za slobodu demokratije i ravnopravnosti naroda, za autonomiju Bosne i Hercegovine«, od decembra 1939. nalaze potpisi 89 studentkinja⁵⁾.

Partija je u pronalaženju što pogodnijih oblika rada sa posebnom pažnjom radila na zbližavanju studentske i ženske radničke omladine. U tom duhu je pisana pozdravna depeša ženske radničke tekstilne omladine iz Sarajeva, upućena sa konferencije tekstilne omladine od oktobra 1940. godine studentskoj omladini u Beograd pa se kaže: »Pozdravljamo borbu studentske omladine koja radi za slobodu nauke i svoj bolji život smatrajući je dijelom opšte omladinske borbe«⁶⁾.

Koristeći se svakim pogodnim momentom u borbi sa režimom sarajevska partijska organizacija novembra 1940. godine preko organizacije SBOTIĆ-a vodi akcije za osmočasovno radno vrijeme službenika po trgovinama. U gvoždari »Braća Baruh i Finci« došlo je do kolektivnog zahtjeva, sa potpisima službenika, za osmočasovno radno

¹⁾ Dr Mustafa Mujbegović, narodni heroj, poginuo u NOB-u.

²⁾ Dr Vojislav Kecmanović, prvi predsjednik ZAVNOBiH-a.

³⁾ »Vardar«, Godišnjak Kola srpskih sestara, Beograd, 1939, str. 132.

⁴⁾ »Politika«, Beograd, 29. novembar 1939, str. 8.

⁵⁾ AI RPJ Beograd, br. 4995, VI, 3—7.

⁶⁾ AI RP Sarajevo, RP II/492.

vrijeme. Osjećajući organizovanu akciju, vlasnici gvoždare su zbog toga zahtjeva odmah dali otkaz na službu Bjanki Levi, istaknutoj aktivistkinji KPJ. Organizacija SBOTIC-a je sprovela po Sarajevu prikupljanje potpisa na posebnim formularima, svih službenika koji su bili zaposleni u privatnim trgovačkim radnjama, protestujući zbog otpuštanja Bjanke Levi, tražeći njen povratak na posao i osmo-satno radno vrijeme. Proteste su uputili radnici mnogih preduzeća sa ukupno 56 potpisa¹⁾.

IX

Iz ovog pregleda o razvitku ženskog pokreta vidimo da rad Partije među ženama započinje u drugoj polovini 1935. godine (Sarajevo, Banja Luka) najprije preko organizacije Ženski pokret i formiranjem omladinskih ženskih sekcija, a zatim u okviru sindikalnih i drugih ženskih organizacija, tako da taj rad traje kontinuirano sve do izbijanja rata 1941. godine.

Moglo bi se očekivati da je ovakva aktivnost Ženskog pokreta, koja se odvijala u duhu osnovnih postavki KPJ, našla svoga odraza u brojnom primanju žena aktivistkinja u redove članova KPJ. Ali stvarno stanje govori upravo suprotno. Od provale 1936. god. pa sve do sredine 1939. god. u partijskoj organizaciji BiH nije bilo žena članova KPJ. Utvrđujući ovu činjenicu moramo konstatovati da su postojali objektivni razlozi za takvo stanje. Partijska organizacija KPJ u Bosni i Hercegovini počela je da djeluje organizovanije tek formiranjem privremenog Pokrajinskog komiteta u Mostaru 1938. godine. Posebna istraživanja o stanju u Partiji će pokazati sa kakvom se sve teškoćama susretalo novoformirano partijsko rukovodstvo, (organizaciono učvršćenje i povezivanje postojećih partijskih organizacija i grupa, osvajanje pozicija u postojećem klasnom sindikalnom pokretu i među radničkom klasom, nastojanja da komunisti dođu na čelo radničkog pokreta, naročito u većim centrima: Sarajevo, Tuzla, Zenica, Banja Luka, rad sa novoprimitim članovima i borba protiv frakcionaša i oportunističara). Međutim, upravo takva vrsta partijske aktivnosti, isključivo organizacione prirode, u uslovima dubokog ilegalstva, uslovlila je da se primanje žena u redove partije potpuno zapostavi.

Iz cjelokupnog dosadašnjeg izlaganja može se uočiti da su uslovi za rad sa ženama i ženskim organizacijama baš u ovom periodu bili izuzetno povoljni, kako u pogledu političke, tako i ekonomske aktivnosti. I upravo ta aktivnost žena koja se razvila u periodu poslije 1935. godine i stvaranja ženskog pokreta, bez čvršće organizacione baze, ali ipak pokreta, stajala je u suprotnosti sa brojem žena članova KPJ.

Na Pokrajinskoj konferenciji u Mostaru istaknuta je potreba »šireg političkog rada među ženama, naročito u pogledu ravnopravnosti žene sa muškarcem i dalja borba za pravo glasa, za jednake uslove zaposlene žene«²⁾. Nesumnjivo je da je ova konstatacija došla

¹⁾ AI RP Sarajevo, RP II/497.

²⁾ »40 godina«, Zbornik sjećanja, knj. II, Uglješa Danilović: »Iz rada partijske organizacije u Bosni i Hercegovini od 1938. do 1940. godine«, str. 56.

na osnovu dotadašnjih rezultata postignutih na polju borbe za ekonomska prava radnica kao i na osnovu uspjeha na polju pravne zaštite žene. Rad sa ženama je naročito dobio u širini i intenzitetu od druge polovine 1939. godine, poslije niza akcija: štrajkovi radnica, održani zborovi, potpisi za pravo glasa žena, itd. KPJ je samo na toj platformi uspjela da privuče veći broj žena i da ih uključi u borbu protiv režima, tako da taj intenzitet borbe dobija postepeno političku boju i od strane vlasti biva obilježen kao izrazito nova taktika komunista. Zbog toga imamo pojavu da režim, preko policije i ostalih organa, stalno upozorava nadležne vlasti o organizovanom radu žena, šaljući raspis za raspisom: »Iza Ženskog pokreta kriju se komunisti; oduzimati časopis »Žena danas«¹⁾, »Komunisti uvlače u borbu žene, posvećuju više pažnje ženskom kadru«²⁾. Zatim vodi posebne kartone i spiskove žena komunista³⁾; vrši hapšenja radnica⁴⁾. Uzimajući sve tvrdnje policije kao istinite činjenice i upoređujući ih sa datim pregledom razvitka ženskog pokreta, možemo konstatovati da je taj pokret kontinuirano djelovao sa više ili manje uspjeha sve do izbijanja rata.

Pa ipak, među članovima Partije nema mnogo žena. Iz dokumenata sa V pokrajinske konferencije KPJ za Bosnu i Hercegovinu (juli 1940.) najbolje se sagledava stanje i odnos prema učlanjivanju žena u redove KPJ. Sarajevska partijska organizacija imala je najviše uspjeha, pa se u izvještaju sa konferencije konstatuje: »Radu među ženama vodstvo (MK KPJ Sarajevo) je ukazalo dovoljno pažnje, što pokazuje i broj članova Partije, 7 žena, a pripremnim radom je obuhvaćeno oko 40 žena, mahom radnica. Nedostatak u tome radu jeste da se rad ne proširuje u redove muslimanki«⁵⁾.

O radu partijske organizacije u Banjoj Luci je konstatovano da je: »Rad među ženama nezadovoljavajući iako postoji legalan ženski pokret, koji je vodio akcije za pravo glasa, održan je jedan zbor a samo je jedna žena u Partiji«⁶⁾. Na konferenciji se konstatovalo za organizaciju KPJ u Mostaru da je »rad među ženama vrlo slab«, dok se za tuzlansku partijsku organizaciju konstatuje da se »radu među ženama tek pristupa«⁷⁾.

Na osnovu dosada iznijetih činjenica može se odmah reći da ovaj izvještaj na V pokrajinskoj konferenciji nije dao tačnu ocjenu dotadašnje aktivnosti ženskog pokreta. Kao što smo već utvrdili, do polovine jula 1940. godine ženski pokret je bio u stalnom usponu, imao je niz dobro organizovanih akcija kojima su mnoge partijske organizacije mogle biti zadovoljne, jer su uspjele da u pitanju aktiviziranja potlačenih žena uspješno ostvare osnovne postavke KPJ.

¹⁾ AI RP Sarajevo, RP II/180.

²⁾ AI RP Sarajevo, RP II/495.

³⁾ AI RP Sarajevo, RP II/360.

⁴⁾ Državni arhiv Sarajevo, Fond banske uprave Drinske banovine, br. 1209/1941-41/59.

⁵⁾ AI RP Beograd, Fond CK KPJ, 140/V, 3—9/40.

⁶⁾ AI RP Beograd, Fond CK KPJ, st. sign. 140/V, 3—9/40.

⁷⁾ Ibidem.

Zna se da je u Tuzli koncem 1939. godine bio formiran aktiv žena od 7 drugarica, kojim je u prvo vrijeme rukovodio Cvijetin Mijatović-Majo. Aktiv su sačinjavale: Antonija Henjel, Frida Laufer, Vilma Banker, Ana Pečenjko, Ljubica Radić, Mevla Jakupović i Slavica Marković. Zadatak aktiva je bio uključivanje što većeg broja radničkih i naprednih žena u akcije koje je vodio radnički pokret u Tuzli u periodu od 1939-1941. godine. Treba napomenuti da su sve ove drugarice radile i organizovale akcije koje su vođene još od 1937. godine (proslave 8. marta, pomoć španskim borcima, vidi, str. 154) u vrijeme kada im nije pružala svakodnevnu pomoć Partija. Koncem 1940. godine formira se u Tuzli prva partijska organizacija žena koju sačinjavaju četiri drugarice iz gornjeg aktiva, i to: Frida Laufer, Antonija Henjel, Mevla Jakupović i Ljudmila Panča. Sekretar ove prve organizacije žena bio je Cvijetin Mijatović, docnije Kapor Žarko, a pred rat je za sekretara postavljena Antonija Henjel¹⁾. U Sarajevu je krajem 1940. godine došlo do masovnijeg primanja žena u redove KPJ. Jedna partijska organizacija žena formirana je u strukovnom savezu sindikata tekstilaca, i u njoj su bile Hanika Altarac-Vuja, Roza Papo, Ankica Pavlović-Albahari, Zora Šer-Rakoši, Cilika Hajnrih, Jovanka Čović, Dankica Perera, Rasema Džamastagić²⁾. Osim ove partijske organizacije, krajem 1940. godine formirana je organizacija žena intelektualki u kojoj djeluju: Radojka Lakić, Ljerka Durbešić, Marija Koš, Zaga Blažić. Početkom 1941. godine su članovi Mjesnog komiteta KPJ za Sarajevo i dvije žene: Hana Ozmo i Jovanka Čović.

Što se tiče partijske organizacije Banja Luka, može se konstatovati da preovlađuje nepovjerenje prema ženama aktivistkinjama i njihovom primanju u KPJ i pored izvanredne aktivnosti koju su one razvijale u okviru organizacije Ženski pokret. Partijske organizacije u Hercegovini sve do izbijanja rata imale su sektaški odnos prema ženama, što se vidi iz konstatacije sa oblasnog partijskog savjetovanja KPJ za Hercegovinu od 3. marta 1941. godine, gdje se iznosi: »da Partija nije preodoljela svoje slabosti u pogledu smjelijeg primanja i angažovanja novih ljudi u svoje redove (posebno na selu i među ženama)»³⁾.

U rezoluciji V pokrajinske konferencije za Bosnu i Hercegovinu u pogledu daljeg rada sa ženama je istaknuto sljedeće: »Partijske organizacije moraju ozbiljnije pristupiti radu među radnim ženama. Potrebno je uvlačiti žene u sve akcije, vodeći neumorno borbu za stvaranje načela: za jednak rad jednaka plata i postavljati uvjete i specijalne zahtjeve žena. Potrebno je dalje voditi akciju za opšta ženska prava (pravo glasa, ravnopravnost pred zakonom). Partijske organizacije moraju posvetiti više pažnje pripremama žena za ulazak u Partiju i uzimati sve poštene i borbene radne žene u Partiju»⁴⁾.

¹⁾ Arhiv Saveza Ženskih društava BiH, Memoarska građa o razvitku Ženskog pokreta u Tuzli.

²⁾ AI RP Sarajevo, Memoarska građa, stenografske bilješke, 9666, str. 12.

³⁾ »40 godina«, Zbornik sjećanja, knj. III, Džemal Bijedić: »Akcije KPJ poslije izbora 1938. str. 112.

⁴⁾ AI RP Beograd, Fond CK KPJ, st. sign. 140/V, 3—9/40.

U materijalima sa ove konferencije ne nalazimo nikakve podatke koji bi govorili da je na konferenciji donesena odluka da se formiraju komisije za rad sa ženama pri postojećim oblasnim komitetima kao i pri pokrajinskom komitetu. Međutim, u organizacionom izvještaju sa Osnivačkog kongresa KP BiH (novembar 1948) je rečeno da su pored komisije pri PK-u formirane i komisije za žene pri oblasnim komitetima¹⁾. Zbog toga što o komisijama nema govora u materijalima sa V pokrajinske konferencije, zaključujemo da se istoimene komisije za rad sa ženama formiraju tek poslije održane V zemaljske konferencije KPJ (oktobra 1940) sa zadatkom da kao organi partijskih rukovodstava doprinesu uspješnijem radu i jačanju Ženskog pokreta²⁾. Referat Vide Tomišić kao i rezolucija o ženskom pitanju izričito su zahtijevali formiranje pomoćnih organa pri partijskim rukovodstvima.

U Bosni i Hercegovini formirana je Pokrajinska komisija za rad sa ženama, čiji je sekretar bio Isa Jovanović, koji je istovremeno bio i sekretar PK KPJ za BiH, a vršio je i druge važnije dužnosti. Član Pokrajinske komisije bila je Hana Ozmo³⁾.

Što se tiče sastava i formiranja oblasnih komisija, o kojima je govoreno u izvještaju na osnivačkom kongresu, izgleda da su strogi uslovi ilegalnosti uticali da se o formiranju pojedinih organa pri partijskim komitetima ne govori mnogo, niti da se imenuju funkcije i zadaće, pa je to uticalo da se do danas gotovo ništa ne zna o sastavu oblasnih komisija niti o rezultatima njihovoga rada. Dosadašnja istraživanja nisu dala potpunije podatke da su komisije uopšte formirane i da su djelovale kao stvarna pomoć komiteta u akcijama naprednog i antifašističkog pokreta.

X

Sumirajući aktivnost i rezultate koji su postignuti u ovom periodu u pitanjima koja su bila od interesa za žene kao članove društvene zajednice, dolazimo do zaključka da se u periodu od 1937-1941, u Bosni i Hercegovini stvarao i razvijao napredni pokret žena pod uticajem KPJ. Pokret je svojim tretiranjem aktuelnih događaja i objašnjavanjem uloge žene u savremenom društvu nosio izrazito politički i antifašistički karakter, okupljajući u svojim redovima uglavnom žene intelektualke, radnice i veći broj domaćica.

Antifašistički pokret žena odvijao se preko raznih oblika i formi djelatnosti u uslovima koji su omogućavali da se kao pokret različito, s obzirom na mjesto i snagu partijske organizacije, razvija i ispoljava. Koristeći se postojanjem legalnih organizacija (Sarajevo, Banja Luka) pokret je uglavnom djelovao preko organizacija Ženski pokret i drugih ženskih društava (Bijeljina, Tuzla, Bihać, Doboj), a tamo gdje je bio veći broj zaposlenih žena radnica, preko radničkih

¹⁾ Osnivački kongres KP Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1950, str. 117, 128.

²⁾ AI RP Beograd, Fond V zemaljske konferencije KPJ, referat Vide Tomišić.

³⁾ Iz usmenog kazivanja Ise Jovanovića, ondašnjeg sekretara PK KPJ za BiH.

organizacija i strukovnih saveza (Sarajevo, Mostar). Postepeno angazovanje žena i njihovo uklapanje u opšta društvena kretanja predstavlja širi društveni proces koji obuhvata žene i njihovu djelatnost. Ali to je bio istovremeno i proces koji se odvijao među članovima Partije i partijskim organizacijama, koje su morale korigovati svoj stav o značaju rada među ženama i o potrebi pružanja direktne pomoći nosiocima naprednog antifašističkog ženskog pokreta. Postalo je jasno i u praksi provjereno shvatanje da je pitanje žena u uslovima kapitalizma sastavni dio borbe za progresivna kretanja, borbe za socijalističko društvo.

Ženski pokret u Bosni i Hercegovini koji se razvijao u ovom periodu nije imao svoju jedinstvenu organizacionu formu. Stvarao se od pojedinih akcija, koje su u datom momentu najviše odgovarale interesima žena, interesima radničke klase i same Partije u borbi sa režimom, i kao takav, kontinuirano iz akcije u akciju, razvijao se do stvarnog pokreta. Istraživanja su pokazala da je Pokret najuspješnije djelovao upravo u onim gradovima u kojima djeluju i partijske organizacije (Sarajevo, Banja Luka, Bijeljina, Prijedor, Mostar, Bosanski Novi, Brčko, Bihać itd.). To samo potvrđuje pretpostavku da je KPJ bila stvarni organizator antifašističkog pokreta žena.

Ženski pokret je nosio izrazito antifašistički karakter, uklapajući se u opštu atmosferu antifašističkih akcija koje su razvijane u Jugoslaviji pred II svjetski rat. To je bio period opšteg društvenog previranja i u političkom i u ekonomskom smislu, period narastanja demokratskih snaga, period stvaranja širokog antifašističkog raspoloženja masa. Prema tome, i ženski pokret je nosio u sebi tu karakteristiku, što potvrđuje i kasnije masovno učešće žena Bosne i Hercegovine u ratu i narodnoj revoluciji. Svojim učešćem u narodno-oslobodilačkom ratu žene Bosne i Hercegovine su pokazale ne samo visoko rodoljublje i hrabrost nego i zreli politički smisao, čiji korišteni leže u antifašističkim akcijama žena koje su prethodile ratnim vremenima.

АНТИФАШИСТСКОЕ ДВИЖЕНИЕ ЖЕНЩИН В БОСНИИ И ГЕРЦЕГОВИНЕ С 1937 ДО 1941 ГОДА

РЕЗЮМЕ

Коммунистическая партия Югославии со дня основания упорно боролась за активизирование женских масс в Югославии и включение их в ежедневную борьбу за политические права, экономическое равноправие и демократические свободы.

Исключительно тяжелое положение женщины создалось под влиянием не только плохих экономических и культурно-просветительных условий, а и определенным неравенством женщин перед законом, благодаря конфессиональному разделению. Существующие организации женщин в городах, как и организации феминистического союза, пытались в соот-

ветствии с возможностями улучшить положение женщины в обществе того времени. Отрицая необходимость политической борьбы в передовых и прогрессивных общественных кругах, городское женское движение ограничилось гуманитарной и социальной деятельностью.

В середине тридцатых годов в Боснии и Герцеговине под влиянием и руководством КПЮ началось и развилось прогрессивное антифашистское движение женщин, в рядах которого находились женщины: интеллигенты, рабочие и домашние хозяйки. КПЮ, руководствуясь положением седьмого съезда Коминтерна, через партийные организации и партийную печать призывала существующие женские и феминистические организации проводить интенсивную работу с женщинами-рабочими в рамках синдикальных организаций и звать их на борьбу за экономическое и политическое равноправие.

Чтобы склонить женщин на свою сторону, втянуть их в революционное движение, КПЮ использовала разные агитационные и пропагандные формы, ежедневно борясь за улучшение общего политического и экономического положения женщин. В движении особенно активно участвовали женские организации Сараева и Баня Лука.

В это время проводятся значительные организованные акции между трудящимися женщинами: формируются профсоюзные организации, начинаются тарифные движения и забастовки (Сараево, Мостар), в которые партии удалось втянуть большое число работающих женщин.

В движении за право голоса женщин в 1939 году участвуют женщины Сараева, Баня Лука, Тузлы, Бьелиње, Добоя и других более маленьких городов. Были проведены два большие митинга, посвященные праву голоса женщин. Выступление представителей других партий на этих митингах подчеркивает их особое значение.

Празднование 8 марта, 1 мая, демонстрации женщин против дороговизны и войны (Тузла, Мостар, Предор, Сараево), организация курсов первой помощи в целях обороны страны — все это были акции, в которые партия успешно втянула женщин и политически мобилизовала их в борьбе против антинародных режимов.

Движение женщин, хотя оно не имело организационной формы, успешнее всего развивалось в тех городах, в которых КПЮ была инициатором и организатором прогрессивного и антифашистского движения женщин.

Ustanak u gornjoj Hercegovini juna 1941. godine

Mladen Vukomanović

Jedan od značajnih događaja koji su se na teritoriji okupirane Jugoslavije odigrali u razdoblju od kapitulacije kraljevske jugoslavenske vojske do izbijanja ustanka u većini jugoslavenskih pokrajina jula 1941. bez sumnje je ustanak srpskih seljačkih masa u gornjoj Hercegovini mjeseca juna 1941. godine.

Spontani otpor naroda u cilju samoodbrane od ustaškog terora početkom juna prerastao je krajem mjeseca u opšti narodni ustanak; mada u njegovom organizovanju nije učestvovala ni jedna politička partija. Tako otpor naroda protiv ustaškog terora postepeno dobija karakter organizovane oslobodilačke borbe protiv okupatora i njegovih domaćih slugu.

Istorijski značaj ustanka u gornjoj Hercegovini je u tome što on predstavlja prvi pokret otpora u okupiranoj Evropi i što se svojim oslobodilačkim karakterom uklapa u narodno-oslobodilačku borbu naroda Jugoslavije vođenu pod vođstvom KPJ.

O ovom problemu do sada je pisano nekoliko radova.

Rad Nevenke Bajić »Junski ustanak u gornjoj Hercegovini 1941. godine« pisan je pretežno na osnovu sjećanja, te na osnovu do tada objavljene građe i literature o tom pitanju. Autor se nije koristio postojećom neobjavljenom arhivskom građom Vojnoistorijskog instituta, na osnovu koje se može doći do izvjesnih novih činjenica. (Vjerovatno je to uslovalo da je u radu pretežno obrađen period do ustanka).

Slobodan Šakota u radu »Pripreme i prve ustaničke borbe u Hercegovini« ističe da su komunisti i simpatizeri KPJ igrali odlučujuću ulogu u junskom ustanku. Njegov rad je takođe pisan uglavnom na osnovu sjećanja i objavljenih dokumenata; ni on se nije koristio neobjavljenom arhivskom građom iz Vojnoistorijskog instituta i materijalom iz ustaške štampe.

Batrić Jovanović u knjizi »Crna Gora u NOR i socijalističkoj revoluciji I« tvrdi, na osnovu sjećanja učesnika, da su komunisti predvodili i rukovodili crnogorskim ustanicima koji su učestvovali u

junskom ustanku, mada je ovakvo mišljenje neodrživo, što se vidi iz do sada poznate građe.

Pri obradi ovih događaja služio sam se kako objavljenim, tako i neobjavljenim arhivskim izvorima koji se čuvaju u Vojnoistorijskom institutu JNA. To su uglavnom izvještaji domobranskih starijehina u kojima se daju gotovo sve pojedinosti o događajima u Hercegovini. Izvještaji su dosta objektivni i u osnovi se slažu sa sjećanjima većine učesnika. Ustaška štampa, sjećanje učesnika NOR-a i literatura pomogli su mi pri pisanju ovog rada.

Na osnovu svega toga bilo je moguće približno tačno rekonstruisati događaje i doći do određenih zaključaka.

*

Ustanak je izbio na teritoriji današnjih opština Gacko i Nevesinje, i zahvatio granična sela prema Stocu, Bileći, Goliji i Pivi. Područje koje je bilo zahvaćeno ustankom planinskog je karaktera¹⁾. Ovo zemljište je bogato dobrim pašnjacima, te je povoljno za stočarstvo. Saobraćajne veze su loše^{1-a)}. Saobraćaj je drumski, sa dosta slabim putovima. Glavno zanimanje stanovništva je poljoprivreda. Dosta bogati pašnjaci omogućili su da ovo postane poznat stočarski kraj. Po podacima iz 1938. godine u tadašnjem gatačkom i nevesinjskom srezu bilo je 141.185 ovaca, 21.587 koza, 32.830 goveda, i 11.284 konja^{1-b)}. Pored stočarstva, zemljoradnja je bila dosta zastupljena. Najviše se gajio ječam, zob, raž, pšenica, krompir i kupus. Ostale privredne grane bile su slabo razvijene ili gotovo nikako. Industrijskih preduzeća nije bilo, iako su postojali uslovi za podizanje više fabrika i otvaranje nekoliko rudnika. Ovo je ostao čisto poljoprivredni kraj, te je stanovništvo živjelo pretežno na selu. Po popisu iz 1931. god. u gatačkom srezu je živjelo 15.209 stanovnika, a u nevesinjskom 25.301 stanovnika, ukupno je u oba sresa živjelo 40.510 stanovnika²⁾. Od toga ih je 36.780 živjelo na selu³⁾. Iste godine u zanatstvu je bilo zaposleno 143, a u trgovini, bankarstvu i saobraćaju 306 lica⁴⁾. Iako je na selu vladala prenaseljenost, zbog slabe mogućnosti zaposlenja i školovanja, samo jedan dio viška radne snage odlazio je u grad. Zemlja je bila sve. Od nje se jedino moglo živjeti.

¹⁾ Nadmorska visina čitavog kraja je od 900-2.000 metara. U centralnom dijelu prostiru se Gatačko i Nevesinjsko polje. Od polja se dižu blage uzvišice, prelazeći u velike planine koje okružuju čitav kraj i odvajaju ga od susjednih oblasti. Prema donjoj Hercegovini prostiru se planine: Sniježnica, Trusina, Baba i Bjelašnica. Dalje od istoka prema sjeveru i zapadu pružaju se: Troglav, Lohrnik, Volujak, Zelengora, Tovarnica, Crvanoj i Velež.

^{1-a)} Iako preko Gacka prolazi stari put koji je najkraća veza Dubrovnika sa Drinom i Srbijom, u novije vrijeme je bio zapostavljen. Cestom je Gacko vezano sa Bilećom i Nevesinjem. Od Nevesinja cesta se grana prema Mostaru, Stocu i Ulogu.

^{1-b)} N. Bajić: Junski ustanak u gornjoj Hercegovini 1941. godine; Godišnjak istorijskog društva BiH, 1956, 226.

²⁾ Prethodni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine u Kraljevini Jugoslaviji, Beograd, 1931. 28.

³⁾ Nevenka Bajić n.n.: 226.

⁴⁾ Isto, 227.

I najmanje parče zemlje bilo je obrađivano. Seljački posjed je bio mali i prenaseljen, sa niskom proizvodnošću rada. Gacko i Nevesinje su bili mali gradići sa sitnim zanatima, uglavnom onim koje je tražila seljačka privreda, i sitnim trgovcima. Život je ovdje bio težak i pun neizvjesnosti. Seljak, kao sitni stočni proizvođač, često nije uspijevaao da obezbijedi najnužnija sredstva za život. Česta glad i stalna nestašica osnovnih namirnica pratili su ljude ovih krajeva. Selo je iz dana u dan ekonomski slabilo i sve se više zaduživalo. U periodu između dva svjetska rata ništa ozbiljnije nije preduzeto da se riješi pitanje ovog nerazvijenog kraja. Ovo se područje tretiralo kao pasivno, iako nema pasivnih i bogatih krajeva, već razvijenih i nerazvijenih.

U ovakvim uslovima ovdje su živjeli, međusobno izmiješani, Srbi, muslimani i nešto Hrvata. Prema popisu iz 1921. godine Srbi su bili najbrojniji (69,4%), potom muslimani (27,9%) pa Hrvati (2,7%)⁵⁾.

Kod srpskog stanovništva slobodarske i borbene tradicije su bile vrlo žive. U narodu su se duboko ukorijenila sjećanja na bune i ustanke koji su dizani protiv Turske i Austro-Ugarske, i uspomene na te događaje su se gajile i prenosile sa koljena na koljeno. Vremenom se kod naroda ukorijenilo mišljenje da se samo zajedničkom borbom može vratiti sloboda i pogaženo pravo. Na formiranje slobodarske svijesti uticala je i bliskost Crne Gore. U njoj su Hercegovci uvijek nalazili zaleđe i pomoć. Česte zajedničke borbe Hercegovaca i Crnogoraca, kako protiv Turaka, tako i protiv Austrije, zbližile su ih i čvrsto povezale. Tako su, pored rodbinskih i imovinskih, postojale jake istorijsko-borbene veze između naroda Hercegovine i Crne Gore. Borba koju je srpsko stanovništvo vijekovima vodilo za slobodu isprepletana je borbom za rješenje feudalnih odnosa. Ovdje se dugo održavaju feudalci muslimani i svim silama se odupiru reformi. U toj borbi oslanjali su se na muslimanske seljake. Muslimanski seljak je bio slobodan, te u svakom pogledu privilegovan u odnosu na srpskog seljaka. Tako borba feudalaca i kmetova dobija izvjesno obilježje borbe muslimana i Srba. Sukob izazvan ekonomskim odnosima još je više zaoštren vjerskim i nacionalnim suprotnostima. Vodeći nepravilnu nacionalnu politiku, Kraljevina Jugoslavija nije uspijevala da izgladi te odnose, već ih je više zaoštravala.

Muslimansko stanovništvo je ovdje živjelo pod specifičnim uslovima. Godinama je potiskivano od srpskog stanovništva koje se sve više sa planinskog područja spuštalo u plodne kotline i polja. Bili su uvijek prvi na udaru bezbrojnim četama koje su iz Crne Gore upadale u Hercegovinu. Druga polovina XIX i prve dvije decenije XX vijeka pune su sukoba i obračuna između muslimanskog i srpskog stanovništva ovog kraja.

Zaostalost i neprosvijetlost stanovništva, međusobne razmirice i sukobi iskorišćavale su razne političke stranke i grupe radi proširenja svoga uticaja, te pridobijanja toga stanovništva za svoju politiku i ciljeve. U periodu između dva svjetska rata među Srbima

⁵⁾ N. Bajić n. n.: 227.

su najuticajnije bile ove političke stranke: Radikalna, Demokratska, JRZ, a najstabilniji uticaj imala je Zemljoradnička stranka. Neposredno pred drugi svjetski rat ogroman uticaj na Srbe a donekle i na muslimane, imala je organizacija SOKO. U tom vremenu raste i uticaj fašističkog Ljotićevog zbora. Radikalna i Demokratska stranka su imale izvjestan broj pristalica i među muslimanima. Ipak, na muslimane je preovlađivao uticaj JMO, a na Hrvate HSS.

Od 1935. godine u Gacku se osjećao uticaj profesora Alije Suljka. Pripadao je grupi Hakije Hadžića, ustaški orijentisanoj. Djelovao je pod plaštom Hrvatske seljačke stranke propovijedajući spas muslimana. Kandidovao se na izborima 1935. i 1938. godine u srezovima: Trebinje, Zvornik i Gacko⁶⁾. U Gacku se prvo povezao sa upravnikom pošte Hasanom Čustovićem. Kasnije se krug širi na bogatije muslimane: Omera Kapetanovića, Džema Tanovića, Hamida i Smaja Dilića i dr. Ustaški uticaj i propagandu u Nevesinju su širili Šućrija Pekušić i Đorđe Preka. Oni su održavali redovnu vezu sa ustaškim elementima iz Mostara. Ustaška propaganda, iako provođena u ilegalnosti, imala je izvjesnog uspjeha među neprosvijećenim i zaostalim muslimanskim stanovništvom. Tako su još pred rat stvoreni uslovi za razvoj ustaškog pokreta u Gacku i Nevesinju.

Ovdje su uslovi za rad Komunističke partije Jugoslavije bili dosta teški. Prije svega, tu gotovo i nema radnika te ni radničke klase u pravom smislu riječi. Kao ilegalnoj organizaciji, Partiji je bilo otežano vršenje jačeg uticaja na selo, pogotovu ovdje. Uskost organizacije i nepravilna politika prema selu su subjektivne slabosti partijske organizacije u Hercegovini. Pred rat je u Hercegovini bilo oko 130 komunista. To je relativno veliki broj. Ali pada u oči činjenica da ih je 60 otpadalo na Mostar⁷⁾. Mada je radila pod teškim uslovima, Partija uspijeva da pred drugi svjetski rat stvori i ovdje nešto jača uporišta. Prije svega, formirane su nove ćelije, proširen broj članova i simpatizera. Iz Mostara je 1938. godine u Gacko došao student Drago Mastilović. Povezao se sa Obrenom Starovićem i organizovao je još nekoliko aktivista. Do formiranja ćelije došlo je u aprilu 1941. godine. Nju je osnovao Jusuf Čevro, član OK u Mostaru. Pored onih koji su tu živjeli u organizaciju ulazi i nekoliko aktivista koji su tih dana došli u Gacko. Formirane su ćelije u Gacku i Avtovcu. U Gacku je bio sekretar Obren Starović, a članovi Dejan Košutić, Mirko Mastilović i Sveto Kovačević. U Avtovcu je sekretar bila Ljubica Mihić, a članovi Boro Avdalović, Danilo Zeleznović, Ivan Starović i Ranko Mihić. U toku maja ćelija u Avtovcu je organizovala dva izleta sa srpskom i muslimanskom omladinom. Poslije preuzimanja vlasti od strane ustaša od njihova terora sklanja se većina članova Partije. Neki su otišli u Crnu Goru, a drugi u Srbiju. Na terenu su samo ostali Obren Starović i Sveto Kovačević⁸⁾. Interesantno je da su svi članovi Partije u Gackom bili Srbi,

⁶⁾ »Hrvatski narod«, Zagreb, 30.VII 1941.

⁷⁾ Hercegovina u NOB, Beograd, 1961. 28.

⁸⁾ Arhiv Vojnoistonijskog instituta (u daljem tekstu A-VII) fond NOR k. 1995. f. 1 sećanja Ljubice Mihić.

i da na muslimane Partija nije imala jači uticaj. To će naročito štetno djelovati u vrijeme ustaških pokolja, koje bi, bar u manjem opsegu, mogli spriječiti članovi Partije.

U Nevesinju je aprila 1941. godine formirana partijska ćelija. I nju je osnovao Jusuf Čevro. Sekretar ćelije je bio Hido Bašagić a članovi Desimir Bošnjak, Šefko Pašić i Alija Kazazić. U selu Biogradu, kraj Nevesinja, formiran je u to vrijeme, i prvi aktiv SKOJ-a od seljačke omladine. Njega su sačinjavali: Drago Čampara, Četko Đerić, Ljubica Remetić, Mladen Perović i Trifko Spremo⁹⁾. Poslije kapitulacije Jugoslavije ovamo se vratio izvjestan broj ljudi koji su bili na radu u drugim mjestima. Neki od njih bili su članovi SKOJ-a, a većina simpatizeri Partije.

Poslije osnivanja Nezavisne Države Hrvatske u uslovima ustaškog terora rad komunista je bio otežan. Zato je na Oblasnom savjetovanju KPJ za Hercegovinu, održanom početkom juna 1941. godine u Mostaru, posebno naglašena potreba čuvanja partijskih kadrova od udara okupatora i ustaša¹⁰⁾. Rad Partije na pripremi ustanka u Hercegovini i raskrinkavanju ustaške politike uznemirio je ustaške vlasti. Krilni zapovjednik iz Mostara javlja, 24. juna 1941. godine, pored ostalog:

»Od prije nekoliko dana otpočela je komunistička akcija na području krila. Tako su između 13. i 15. ovog mjeseca rastureni komunistički leci pod naslovom »Radni narode Bosne i Hercegovine«, koji su upereni protiv osnutka Nezavisne Države Hrvatske, Pavelića i osovinskih sila«¹¹⁾.

U cilju sprečavanja komunističke djelatnosti u NDH poglavnik je lično izdao naredbu, u kojoj pored ostalog, piše:

»Redarstveno-upravne vlasti imaju bezodvažno spriječiti svako gibanje među onima koji su poznati kao komunisti, bilo da postoji sumnja da su takvi. Ako istraga ustanovi da postoje takva gibanja, svi sudionici trebaju biti stavljeni u pritvor. Ukoliko takvih gibanja na području pojedinih redarstveno-upravnih vlasti nema, a postoji sumnja da bi do tih gibanja moglo doći, neka redarstvene vlasti pritvore ljude koji su poznati kao komunisti«¹²⁾.

Ovakve oštre akcije ustaških vlasti prema komunistima otežale su aktivnost komunista i rad na pripremi ustanka.

Mada je narod ovog kraja živio pod dosta teškim uslovima, 1941. godine bio je raspoložen za borbu. Sve se moglo nekako podnositi, ali pomisao da bi neki stranac mogao ponovo doći kao upravljač i okupator uzbudivala bi svakog ovdašnjeg čovjeka. Još u vrijeme

⁹⁾ Zivorad Mihajlović: Nevesinjska puška — partizanska (članak napisan na osnovu rada Brane Kovačevića i Sava Skoka »Nin«, Beograd, 1, 8, 15, 22 i 29, septembra 1963.

¹⁰⁾ Slobodan Šakota: Pripreme KPJ za ustanak u Hercegovini i borbe u junu i avgustu 1941. godine. Vojnoistorijski glasnik, 1. 1954. 15-16.

¹¹⁾ A-VII Ustaško-domobranska dokumenta (u daljem tekstu U. D. dok.) k. 85, 3/IV-2.

¹²⁾ A-VII U. d. dok. k. 189, 2/1-1. O ovome je obaviješten veliki župan u Mostaru 27. VI 1941.

njemačke agresije na Čehoslovačku narod je ispoljavao simpatije prema toj zemlji i osuđivao njemačkog agresora. Sve popustljivija politika prema Njemačkoj, a naročito pristupanje Trojnom paktu, izazvala je i ovdje javne proteste i demonstracije, dok je slom te politike i puč od 27. marta bio dočekan sa oduševljenjem. Razočarenje je ubrzo došlo. U kratkotrajnom aprilskom ratu izgubljene su sve nade o uspješnoj borbi tadašnje jugoslovenske vojske protiv neprijatelja. U njemu su se jasno ispoljile sve slabosti starog režima. Niko više nije bio razočaran u svoga kralja i vladu kao srpsko stanovništvo Gacka i Nevesinja. Baš preko njihovog kraja bježali su Kralj i vlada iz zemlje, spasavajući sebe, ostavljajući narod na milost okupatoru.

Po sporazumu između Rima i Berlina Hercegovina je pala pod italijansku okupacionu zonu. Divizija »Litorio« zaposjela je Hercegovinu. Komandanti italijanskih jedinica preuzeli su vlast u Gacku i Nevesinju. Italijani su vodili demagošku politiku. U suštini pomagali su ustaše, a pred Srbima su istupali kao njihovi prijatelji. Savjetovali su Srbima da traže pripajanje ovih krajeva Crnoj Gori. U početku je bilo neizvjesno kome će pripasti gornja Hercegovina. Konačno je to riješeno ugovorom između Pavelića i Musolinija u Rimu 18. maja 1941. godine. Po njemu, Hercegovina u granicama iz 1914. godine pripaja se Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Srpsko stanovništvo je dosta mirno prihvatilo ovu odluku, jer su Hrvate smatrali za prijatelje, i mislili da će im biti bolje sa njima nego pod italijanskom upravom.

Politika koju su od samog početka vodile ustaše, bila je uperena protiv Srba. Ustaški prvaci propagirali su stvaranje katoličko-muslimanskog bloka protiv pravoslavlja. Već 20. maja 1941. godine Katolički list je pisao:

»U NDH imat će katolička i islamska vjeroispovijest zaštitu i mogućnost slobodnog razvitka, u skladu sa osnovnim interesima hrvatske nacije, koja štiteći sebe, slobodno brani interese katolicizma i islama od njihovog najvećeg i najopasnijeg neprijatelja, pravoslavlja«¹³).

Stvoren je plan o denacionalizaciji i uništenju Srba. Po njemu, jedan dio Srba treba prekrstiti, drugi uništiti, a treći iseliti. Već 5. maja 1941. godine, donijeta je zakonska uredba o prelasku sa jedne vjere na drugu. Ona je imala cilj da zavara javnost, kako bi se i nasilno prekrštavanje prikrilo formalnim zakonskim odredbama. Ovakva ustaška politika naišla je na svoju punu primjenu u Hercegovini.

Ovdje su ustaški elementi još prije, a naročito u toku rata, bili dosta aktivni. U prvom redu odvrćali su hrvatske i muslimanske vojne obveznike da ne idu u vojsku, organizovali dezerterstvo i razoružavanje vojnih jedinica. Tako se u Nevesinju više obveznika nije odazvalo vojnom pozivu, a mnogi su dezertirali sa fronta, dok su ustaše u Borču razoružale više vojnika¹⁴).

¹³) Sima Simić, Prekrštavanje Srba u vrijeme drugog svjetskog rata, Titograd, 1958. 43.

¹⁴) N. Bajić: n. n. 231.

Ustaški orijentisani elementi su 9. aprila 1941. godine u Čapljini organizovali udar i preuzeli vlast, razoružali su 85-puk jugoslovenske vojske na Domanovićima. Pobunu su 11. aprila ugušili pitomci Podoficirske škole u Bileći. Čim su oni napustili grad, 13. aprila 1941. godine, ustaše ga ponovo zauzimaju¹⁵⁾. Slične akcije izvele su ustaše u Mostaru i drugim mjestima^{15a)}. U vremenu između kapitulacije i potpisivanja ugovora u Rimu ustaše su razvile živu aktivnost, u cilju pripajanja ovih krajeva Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Iz Gacka je išla delegacija kod Hakijske Hadžića u Sarajevo. Sačinjavali su je: Omer Kapetanović, Smajo Kurtović i Smajo Dilić. Tražili su da se Gacko pripoji Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, da se u njega pošalje više vojske zbog opasnosti od Crnogoraca¹⁶⁾.

Uspostavljanje ustaške vlasti

Odmah poslije potpisivanja Rimskog ugovora ustaše su preuzele vlast u Gacku i Nevesinju. U Nevesinju su vlast preuzeli Đorđe Preka i Suljo Bašagić. Već 24. maja 1941. godine u Gacku su civilnu vlast preuzele domaće ustaše: Hasan Čustović, Smajo Kurtović, Džemo Tanović, Smajo Dilić i drugi. Italijani su 27. maja napustili Gacko, a 18. juna Nevesinje. Tih dana su došle i ustaše sa strane u cilju konačne organizacije vlasti i stvaranja ustaških tabora i logora. U Nevesinje je iz Zagreba došao potporučnik Franjo Sudar sa 10 ustaša. Uspostavljeni su prvi tabori u selu Sopiljima i Rabili, tabornici su Jure Vasilj i Luka Jarko. U Gacko je 27. maja 1941. godine stigla grupa od oko 16 ustaša. Predvodio ih je Herman Tonogal, advokatski pripravnik iz Travnika. On postaje ustaški povjerenik za Gacko. Domaće ustaše su im organizovale svečani doček. Tonogal je odmah po dolasku održao kraći govor okupljenim muslimanima i Srbima u hotelu u Gacku. Iz toga se mogao nazrijeti plan ustaša. Nagovijestio je prekrštavanje Srba ili iselj enje. Da bi pridobio muslimane, istakao je da su oni cvijeće hrvatsko. Ubrzo se ustaški pokret u Gacku i Nevesinju širi i dobija sve više pristalica. Bogatiji su mu prilazili da bi pričuvili svoja imanja i dalje se bogatili. Ustaška obećanja su bila primamljiva i za onaj dio muslimana koji je bijedno živio, od kojih su mnogi povremeno odlazili na rad u druga mjesta, a sada se vratili kući. Pored njih, pokretu je prišao jedan dio sitnih trgovaca i službenika, koje je on privlačio ekonomskim obećanjem. Ustaška propaganda je pronalazila najprimamljivije momente za pridobijanje muslimana. Obećali su muslimanima svu srpsku imovinu i posjede. Krivica za težak život u predratnoj Jugoslaviji pripisivana je Srbima. Ako se uzmu specifični uslovi pod ko-

¹⁵⁾ A-VII fond NOR, k. 1995, f. 6.

^{15a)} Od početka rata ustaško orijentisani elementi iz Mostara i okoline vodili su borbe sa jedinicama Primorske armijske oblasti. Njihove akcije je od 10. aprila pomagala njemačka avijacija: Velimir Terzić: Jugoslavija u aprilskom ratu 1941, Titograd 1963. 598.

¹⁶⁾ Prema pričanju Derve Džubura.

jim su ovdje živjeli muslimani, tradicionalni sukobi muslimana i Srba na vjerskoj i imovinskoj osnovi, ekonomske povlastice koje je obećavao ustaški pokret, tek može biti jasno zašto je jedan dio ovdašnjih muslimana prišao ili podržavao ustaški pokret. Jedan dio muslimana bio je protiv saradnje sa ustašama. Taj dio je osuđivao klerofašistički ustaški plan protiv Srba i svih naprednih elemenata, bez obzira na vjeru i narodnost. Takav stav zauzeli su muslimanski prvaci u nizu rezolucija izdatih povodom pokolja koje su ustaše vršile. U rezoluciji muslimana grada Mostara, pored ostalog se kaže:

»Nebrojeni zločini, nepravde, bezakonje i nasilna prevjeravanja koja su učinjena i koja se čine prema pravoslavnim Srbima i drugim sugrađanima strana su potpuno duši svakog muslimana... Braći svim čestitim muslimanima preporučujemo da žive u slozi i ljubavi sa svim svojim komšijama i sugrađanima, te da su svjesni da nas u ovim vanredno teškim prilikama može spasiti samo potpuna sloga i jedinstvo, te čvrstina naših redova«¹⁷).

Mnogim muslimanima iz gornje Hercegovine nije se svidjela politika ustaša prema Srbima. Ustaški povjerenici po dolasku u Gacko i Nevesinje nisu stupili u vezu sa starijim, iskusnijim i dalekovidim muslimanima. Prikupili su uglavnom one na koje su prvo naišli. To su bili mahom ljudi nestabilnog karaktera i veoma povodljivi. Njih su naoružali i dali im punu vlast. U njihovim rukama bio je život svih stanovnika.

»Svi poštteni i stariji muslimani sa kojima sam u dodir dolazio« — piše u svom izvještaju krilni zapovjednik iz Bileća, — »izražavali su mi svoju bojaznost od tih naoružanih lica, jer ni oni nisu imali u njih povjerenja«¹⁸).

U gatačkom srezu je organizovano više tabora: Avtovac, Gacko, Nadanjići, Borač, sa tabornicima Hasanom Čustovićem, Fehimom Pašićem, Omerom Kapetanovićem i drugim. Naročito se brzo širi ustaška organizacija u Borču. Ustaški povjerenici koji su došli sa specifičnim ovlašćenjem u Gacko i Nevesinje, kao i susjedna mjesta, bili su iz drugih krajeva, većinom iz Banovinske Hrvatske. Ne poznavajući teren niti mentalitet stanovnika ovih krajeva, čitavu akciju postavili su na pogrešne osnove, mjesto pozitivnih postigli negativne rezultate. Prilikom formiranja ustaških tabora i logora u njih je ušao uglavnom muslimanski ološ, a ustaški povjerenici nisu slušali nikoga¹⁹).

Krajem maja u Gacko i Nevesinje su stigli oružnici iz sastava IV oružničke pukovnije. Njihov raspored je bio sljedeći: 1) vod Gacko raspoređen u postaje (žandarmerijske stanice): Gacko, Šipo-

¹⁷) A-VII U. d. dok. k. 143-a, 7/50. Rezoluciju su potpisali Hafiz Omer Džabić, hercegovački muftija Mehmed Grebo, Mustafa Pašić i dr.

¹⁸) A-VII U. d. dok. k. 220, 52/3-8.

¹⁹) »Svakoga ko bi i jednu riječ rekao u pogledu njihovog rada, smatrali su saboterom i zaštitnikom Srba. Dešavalo se da su državnim organima koji su im dobro namjerno skretali pažnju na njihove greške prinosili pištolj pod grlo, tako da se svak toliko ustručavao jer se bojao za svoj život«; A-VII U. d. dok. k. 220, 52/3-8.

vica, Jasenik, Stepen, Kazanci, Fojnica i ljetna postaja na Zelen-gori. 2) Vod Nevesinje raspoređen u postajama: Nevesinje, Rilje, Lukavac, Kruševljani, Ulog, Klinja, Bišina, i Trusina²⁰). Oba voda su pripadala oružničkom krilu Bileće. Ustaše i oružnici su zaposjeli sve stare žandarmerijske stanice u cilju što uspješnije kontrole čitavog terena.

Po dolasku ustaše organizuju svoju vlast. Za predsjednika gatačkog sreza postavljen je Josip Rom. Predsjednik opštine u Gackom postaje Omer Kurtović, u Avtovcu Džemo Tanović, u Fojnici Suljo Jugo. U Nevesinju predsjednik sreza postaje Nikola Mladenović, a opštine Sulejman Bašagić. U Kifinu Selu Numan Sikalo, u Ulogu Salko Popovac²¹).

Pošto su preuzele vlast, ustaše preduzimaju sve oštrije mjere protiv Srba. Trgovačke radnje su oduzete Srbima i predate povjerenicima muslimanima. Napravili su plan za masovno istrebljenje Srba u ovom dijelu Hercegovine. Ustaški povjerenici iz Nevesinja i Gacka odlučili su da pokupe oružje od naroda, hapse najuglednije Srbe i time unesu zabunu među narod. Potom da očiste granični sektor prema Crnoj Gori.

Pokolj Srba

Plan o uništenju Srba počeo se ostvarivati od 1. juna 1941. godine. Da bi toj akciji dale nekakvo opravdanje pred javnošću, ustaše su u Gacku inscenirale formalni povod. Mada ih nije niko napao, sami su se pripucavali 1. juna 1941. godine kod sela Korita, navodeći da su bili napadnuti od naoružanih lica sa crnogorske granice²²). Potom su prešli na direktnu akciju. U Gacku je 1. juna uhvaćen Filip Starović, predsjednik dobrovoljačke organizacije u gatačkom srezu. Istoga dana upala je ustaška patrola u selo Korita. Uhapsila je i sprovela u Gacko Vukotu Jakšića, Milorada, Milovana i Andriju Svorcana. Ustaše su često vršile pretrese tražeći oružje koje stanovništvo nije htjelo predati. Ustaški povjerenik za Gacko Herman Tonogal je prvi pokazao kako treba ubijati Srbe. On je na zvjerski način ubio Blagoja Šarovića iz Stepenu. O tom prvom ubistvu u Gacku napisao je u izvještaju IV oružničke pukovnije sljedeće:

»Noću od 1. na drugi lipanj, u selu Stepenu, kotar Gacko, ustaški povjerenici streljali su seljaka Šarović Blagoja, jer je kod njega u kući pronađena izvjesna količina puščane municije«²³).

I u drugim krajevima Hercegovine, krajem maja i početkom juna počeli su pokolji srpskog stanovništva od strane ustaša. Naročito su vršena masovna ubijanja srpskog življa u ljubinskom srezu^{23a}).

²⁰) A-VII, U. d. dok. k. 143. 1/41.

²¹) Zivorad Mihajlović n. n. »Nin«, Beograd, 8. IX 1963.

²²) A-VII U. d. dok. k. 84, 2/1-2.

²³) A-VII U. d. dok. k. 171-a, 1/34.

^{23a}) B. Hrabak, Jedan dokumenat o uticaju Crne Gore na dizanje narodnog ustanka u Hercegovini jula 1941. godine. Istorijski zapisi Cetinje, 1-2, 1955. 406

Pokolj srpskog stanovništva u Hercegovini počinje tek dolaškom ustaških predstavnika iz Zagreba. Iz toga se može zaključiti da je ustaški teror u Hercegovini dio opšte politike koju je vodio ustaški Glavni stan prema Srbima, te da ga nisu uslovlili raniji odnosi između Srba, Hrvata i muslimana u Hercegovini.

Pokolj stanovnika sela Korita izvršen je noću između 4. i 5. juna 1941. godine. Za ovu akciju vršile su se šire pripreme. Pored ustaša mobilisan je jedan dio muslimana iz Gacka, Gračanice, Avtovca, Kule Fazlagića i drugih sela. Svim ljudima iz tih sela koji su imali oružje upućen je poziv i naznačeno je da se moraju javiti. Tako su oni mobilisani. Veći dio mobilisanih muslimana iz Avtovca i Mulja odbio je da ide na Korita. Pored toga ustaše su inscenirale pucnjavu na Kobiljoj Glavi, govoreći da to pucaju Crnogorci. Prilikom sprovođenja plana ustaše su se koristile prevarom. Pod izgovorom da žele sazvati zbor radi rješavanja nekih pitanja, sakupili su Korićane u sokolski dom. Potom su ih odveli, pobili i bacili u Koričku jamu, duboku oko 30 metara. Tom prilikom u jamu je bačeno oko 140 ljudi. Iz jame je kasnije izvađeno 5 živih lica. Selo je potpuno opljačkano i spaljeno. Pored ostalog, iz sela je otjerano oko 5.940 grla sitne stoke²⁴⁾. U vrijeme od 5. do 9. juna iz Gacka, Avtovca i Stepena ubijeno je 27 Srba i bačeno u Koričku jamu, tako da je u jamu bilo bačeno oko 167 ljudi. Primjer kako treba klati Srbe dala je grupa ustaša sa strane. Domaće ustaše ubrzo su nadmašile svoje učitelje, što se naročito pokazalo na Koričkoj jami.

I nevesinjske ustaše počinju akciju 1. juna 1941. godine. Prvo su pohapsili najuglednije Srbe u samom Nevesinju. Potom je akcija prenijeta na okolna sela. Oko 80 ustaša, koje je predvodio natporučnik Franjo Sudar, upalo je 2. juna u srpsko selo Udrežanj. Selo je opljačkano i spaljeno i ubijeno je 27 mještana, među kojima veći broj djece, žena i staraca. Druga grupa ustaša napada na selo Luke, pljačka, pali i ubija 36 lica²⁵⁾. Mirni narod bio je izložen najsurovijim mjerama. »Počela su strašna noćna gonjenja mirnih građana, provaljivali su ustaški zločinci u kuće, pljačkali i premlačivali gdje su koga stigli«²⁶⁾. Navedenim akcijama počelo je ostvarenje ustaškog plana o uništenju Srba. Dalje njegovo sprovođenje spriječeno je otporom naroda.

Prve ustaničke borbe

Od kapitulacije narod je bio u stalnoj neizvjesnosti. Pripajanjem ovih krajeva Nezavisnoj Državi Hrvatskoj položaj Srba se pogoršava iz dana u dan. Ustaški se pokret brzo širi i učvršćuje. Čim su osjetili da su jaki, ustaše postupaju sve otvorenije. Njihove akcije postaju opasnije. Početkom juna počelo je sprovođenje plana o istre-

²⁴⁾ A-VII U. d. dok. k. 43-a, 9/36-2.

²⁵⁾ A-VII, Sjećanja učesnika NOR, k. 1995.

²⁶⁾ A-VII, U. d. dok. k. 118, 32/6-3.

bljenju Srba. Prve akcije su u tom pogledu potpuno uspjele, jer je narod bio nespreman i neorganizovan. Ustaše nisu bile u mogućnosti da istovremeno napadaju sva srpska sela, već napadaju i uništavaju selo po selo. Međutim, poslije prvih uspjeha dolazi otpor naroda. Poslije prvih iznenađenja i trenutne obezglavljenosti narod počinje da dolazi k sebi. Izboru nije bilo, ili se boriti ili se pustiti na milost ustašama. Masovna hapšenja, zločini koje ustaše vrše u selu Udrežnju i Lukama, brzo su se pročuli po nevesinjskom srezu. Stanovništvo je postalo oprezno. Pronijela se vijest da će ustaše ići i na druga sela. Stanovnici sela Drežnja saznali su da će ustaše izvršiti napad i na njihovo selo²⁷⁾. Na inicijativu otresitijih ljudi odlučeno je da im se pruži otpor. Trećeg juna u Drežanj je došla patrola zaštitnih lovaca, koju su mještani napali. Tako je došlo do prve borbe. Sve što je bilo nesposobno za borbu, kao i pokretna imovina, evakuisano je u planine Babu i Ostrovcu. Tek kad je neprijatelju stiglo pojačanje, ustanici se povlače i napuštaju selo. U Drežanj je stigla i grupa ustaša sa svojim povjerenikom Franjom Sudarom. Selo je opljačkano a potom spaljeno. Ubijene su dvije žene i jedno dijete²⁸⁾. O ovom događaju zapovjednik oružničkog voda u Nevesinju u izvještaju piše sljedeće:

»Trećeg lipnja 1941. godine u 7 sati, pošla je patrola od 20 zaštitnih lovaca sa jednim oružnikom postaje Nevesinje koju je predvodio poručnik Mihovil Zimšek, sa zadatkom da u selu Donjem Drežnju, kotara nevesinjskog, pokupi vatreno oružje i ostali ratni materijal. Patrola koja je stigla do sela Drežnja oko 11 sati bila je napadnuta sa dvije strane, od strane naoružanih mještana Drežnja i okolice. Borba je trajala oko 1 sat, ispaljeno je i sa jedne i sa druge strane veći broj metaka, nije bilo žrtava i povrijeđenih. U ovoj borbi zarobljen je Ranko Stajić, težak iz Grabovice, a napadače predvodio je Vlatko Ivković iz Grabovice, a kao razlog za stupanje u ovu borbu, navodi Stajić, pošto su ustaše 1/2. lipnja 1941. godine u selu Drežnju poubijali stanovništvo i popalili domove, što ustvari odgovara istini jer su ustaše ubili veći broj lica... Usljed ovoga zavladała je panika i strah kod naroda koji bježi u šume«²⁹⁾.

Prve oslobodilačke puške bile su podstrekač stanovnicima drugih sela i srezova da se i oni ustašama odupru oružjem. Ovo je bio početak borbe koju je srpsko stanovništvo povelu protiv ustaša. Do novih akcija nije trebalo dugo čekati. One dolaze u istočnom dijelu gatačkog sreza. Vijest o pogibiji Korićana i drugim zločinima ustaša brzo se pronijela po svim selima oko Gacka. Naročito je uznemirenost zavladała u graničnim selima prema Crnoj Gori. Pronijela se vijest kako ustaše pripremaju napad na ta sela. Neki muslimani iz Avtovca, Mulja i Gacka poručili su svojim prijateljima Srbima iz

²⁷⁾ A-VII, Sjećanja učesnika NOR. k. 1995, f. 5.

²⁸⁾ Isto.

²⁹⁾ A-VII U. d. dok. k. 143-a, 1/10.

ovih sela da se čuvaju i da se sprema napad na njih. Tako je Mustafa Pašić iz Avtovca pismom obavijestio Kazančane o namjeri ustaša³⁰⁾. Šestog juna Janko Tadić saznaje od Velije Pašića da se sprema napad na sela Lipnik, Jasenik i Samobor. Istoga dana on je o tome obavijestio stanovnike Lipnika koji su slične vijesti primili i od drugih³¹⁾. Poslije prvih vijesti zavlada je uznemirenost i napetost kod stanovništva. Ljudi su se dogovarali šta treba raditi i šta treba poduzeti.

Tih dana stiglo je naređenje ustaških vlasti da se predaje oružje koje je tajno držao jedan broj ljudi. Malo se ko odazvao naređenju, iako su ustaše predviđjele teške kazne za one kod kojih se oružje nađe. Puška je tada bila najveće blago, teško ju je bilo nabaviti. Poslije međusobnih dogovora stanovnici ovih sela zavode seoske straže, koje su trebalo da obavještavaju mještane o eventualnom dolasku ustaša. Ubrzo je došlo do prvih akcija³²⁾.

Petog juna napadnuta je grupa ustaša koja je pljačkala po Koritima. Na Kobiljoj Glavi je 6. juna napadnut automobil kojim se vozio zapovjednik oružničkog voda iz Gacka, natporučnik Josip Markus. Borba širih razmjera počela je 7. juna. Toga dana su ustanici iz Kazanaca, Dulića, Pržina, Stepena i jedna grupa Crnogoraca napali postaju u Kazancima i Stepenu. Prvo je u zoru 7. juna napadnuta oružnička postaja u Kazancima. Pred velikim brojem ustanika, kojih je bilo oko 150 do 200, oružnici se povlače. U toku povlačenja zarobljen je oružnički kaplar Franjo Franković. Pošto je obećao da se neće boriti protiv njih, ustanici ga puštaju na slobodu. Napad ustanika se nastavlja.

Oko šest sati 7. juna napadnuta je postaja u Stepenu. Postaja je brzo likvidirana, jer su se u njoj nalazila samo tri oružnika. Zarobljen je zapovjednik postaje Mujo Obad. Ni njemu ustanici nisu ništa učinili, pošto se niko od mještana nije žalio na njegove postupke. Ustanici su demolirali žandarmerijsku stanicu na Stepenu, prekinuli telefonske i telegrafske veze i razrušili most na putu Bileća-Gacko. Uplašeni ovim napadom, ustaše su tražile pomoć iz Bileće. Otuda je poslije podne došla jedna satnija domobrana 7. pohodnog bataljona. Napali su ustanike sa boka i natjerali ih na povlačenje. U ovim borbama ubijen je jedan oružnik, tri su ranjena, a dva zarobljena. Od ustanika poginuo je Dušan Mandić i Dušan Boljanović.

Istoga dana je izvršen napad na oružničku postaju Jasenik. Toga dana je jedna kolona ustaša pošla između sela Jasenika i Lipnika prema crnogorskoj granici. Mještani su pomislili da ustaše žele blokirati Lipnik i izvršiti pokolj u njemu. Ustaše su tom prilikom uhvatile Maksima Milenkovića i svezali ga. Očigledno je bilo da su ustaše spremile napad na Lipnik. Zato stanovnici Lipnika i susjednih

³⁰⁾ Prema pričanju Mustafe Pašića.

³¹⁾ Prema pričanju Janka Tadića.

³²⁾ A-VII U. d. dok. k. 143, 1/6. O namjeravanom napadu obaviješteni su oružnici u Kazancima. »Istoga dana (6. juna — M. V.) oko 24 časa bili su oružnici postaje Kazanac upozoreni od jednog mještana da se sprema napad na tu postaju i cio gatački kotar«.

sela prvi napadaju njih. Vijest o borbi u Lipniku pronijela se brzo cijelom Pivskom župom i okolnim selima. Ustanci su brzo razbili ustaše a potom napale postaju Jasenik, koju su, poslije kraće borbe, zauzeli. Tu su našli spremnjene sjekire, lance, maljeve, kao i spisak seljaka koje prve treba pobiti. U ovim borbama ubijen je jedan ustaša. Borba koja se 7. juna vodila na liniji od Kobilje Glave do Jasenika daje podstreka stanovnicima sela Izgori, Čemerna i Vrbe te napadaju ustaše u Vrbi³³).

Iz navedenog se vidi da je ovo bila akcija širih razmjera. Počela je u Kazancima, potom se proširila na sva granična sela gatačkog kraja prema Crnoj Gori. Akcije u Kazancima i Jaseniku počele su odvojeno. Tek poslije zauzimanja postaje u Jaseniku ustanci iz oba kraja su se povezali. Odlučili su da napadnu Avtovac. Zauzet je položaj prema njemu. Ustanci iz gatačkog sresa dobijaju pomoć od grupe boraca iz Pive. Sve je bilo spremno za napad na Avtovac. Ustaše su, iznenađene munjevitim razvojem događaja, ozbiljno shvatile situaciju i preduzele sve mjere kako bi stanje popravile. Zatražena je pomoć od susjednih srezova i iz Mostara. Izvršena su nova hapšenja Srba te ih je sa već uhapšenim bilo oko 120³⁴). Napravljen je spisak pohapšenih i poslat ustanicima po Boži Bjelogriću, Milanu Slijepčeviću i Bori Čukoviću. Ustanicima je poručeno da će svi pohapšeni biti pobijeni ako oni napadnu na Avtovac i ako ne predaju oružje. Bojeći se da ustaše ne pobiju uhapšene, ustanci odustaju od daljih napada. O tome se u neprijateljskom izvještaju kaže:

»Iz pobunjeničkih sela dobijano je obaviještenje da će predati oružje do 9. u 14 sati, iz bojazni da im ne budu pobijeni 120 njihovih seljaka, koji su po oružnicima i ustašama tih dana bili uhapšeni«³⁵).

Ustanci ipak nisu predali oružje, niti su na to pomišljali jer su bili svjesni koliko im ono sada znači. Ustašama 9. juna stiže pomoć. U Gacko je došao Jure Francetić, ustaški povjerenik za Bosnu i Hercegovinu sa svojom pratnjom. Izradio je plan za čišćenje terena od ustanika. Pošto je vidio da nema snage za takvu akciju, odustao je od plana i otišao u Sarajevo da pribavi pojačanje. Kako ustanci nisu predali oružje, Francetić je naredio da se 10. juna strijelja 20 Srba taoca. Oni su pobijeni na Paliću kod Stepena. Jedino se uspio spasiti Novak Mastilović. O tome je u ustaškim dokumentima zapisano sljedeće:

»Desetog lipnja po nalogu ustaškog povjerenika g. Francetića, streljalo je 20 osoba kao taoci, jer se pobunjenici nisu htjeli predati vlastima. Pop Mastilović iz Nadanića uspio je pobjeći i sada se nalazi u Cetinju«³⁶).

Ogorčenje Srba postalo je još veće kada je u njihova sela vezanih ruku, poškropljen krvlju, došao Novak Mastilović. Njegovi iskazi i istinska priča o djelima ustaša stavili su narodu do znanja da za

³³) A-VII, k. 1995, 1. Sjećanja Ljubice Mihić.

³⁴) A-VII, U. d. dok. k. 143, 1/6.

³⁵) Isto.

³⁶) A-VII U. d. dok. k. 84, 3/10-2. Novak Mastilović nije tada otišao na Cetinje već u susjedna srpska sela u Gacku.

njih nema mira dok ustaše ne protjeraju. Nikakve represalije nisu mogle zaustaviti ni spriječiti pobunjeni narod. Ustaše su nastavile sa ubijanjem. Iz zatvora u Gacku 11. juna je odvedeno 11 zatvorenika i strijeljano u Avtovcu. Iz istog zatvora je odvedeno 10 ljudi i strijeljano na Morinama. Ovim ustaše žele da zastraše pobunjeno stanovništvo kako bi predalo oružje. Međutim, ovo ne djeluje umirujuće na ustanike. Naprotiv, opominjalo ih je da budu oprezniji i da borbu treba nastaviti.

Protjerivanjem ustaša iz Kazanaca, Stepena, Jasenika i Vrbe za kraće vrijeme su prestale oružane akcije. Do tih prvih borbi došlo je više stihijski. Većih priprema za njih nije bilo. Opasnost koja je zaprijetila srpskom stanovništvu prisilila ga je da se lati oružja. Poslije pogibije Korićana svakom je bilo jasno ko su ustaše. Svak je želio da živi što dalje od njih. Prve akcije vode se u cilju uništenja ustaških postaja po selima. Narod je želio da ih protjera što dalje od sebe. U prvim borbama ustanici donekle u tome uspijevaju. Ohrabreni prvim uspjesima nadahnuti ogorčenjem prema ustašama, ustanici donose odluku da idu dalje. Samo bojazan da ustaše ne pobiju zatvorene taoce spriječila je ustanike da napadnu Avtovac, potom i Gacko. Nevjerovatno borbeno raspoloženje zavlдалo je u ovim selima. Svako je bio spreman da se bori. Po selima su organizovane straže, činjeni su veliki naponi u cilju nabavljanja oružja. Pojedinci su radi toga išli u Crnu Goru. Takva je bila situacija u gatačkom srezu polovinom juna.

Otpor naroda i njegova riješenost da se bori zabrinula je ustaške vlasti. Zato u saglasnosti sa velikim županom u Dubrovniku kotarski predstojnik, povjerenik ustaša iz Gacka, i krilni zapovjednik iz Bileće otišli su u pobunjena sela Jasenik i Lipnik. Na sastancima sa stanovnicima tih sela pozvali su ih da se vrate kućama i pristupe redovnom radu. Seljaci su tražili da im se obezbijedi slobodan život i da ustaše ne dolaze u njihova sela. Iako su ustanici obećali da će prestati sa svim akcijama i vratiti se kućama, ustaški predstavnici nisu bili uvjereni da će biti tako. »Ipak im se ne može vjerovati da će biti poslušni i odani podanici naše države, jer je utisak koji se dobije u ovim selima, da seljaci ne poklanjaju povjerenje našim vlastima, naročito ne prema ustašama«, kaže se u izvještaju krilnog zapovjednika iz Bileće³⁷⁾.

Italijani su poslali jednog kapetana obavještajne službe da se bliže informiše o ustanku. U Gacko je stigao 13. juna. Pri povratku iz Gacka 14. juna naišao je na jednu grupu od 30 ustanika kod sela Berušice. Kada ih je pitao zašto se bune, odgovorili su: »Moramo da se borimo jer nas Turci i Hrvati ubijaju i bacaju u jame«³⁸⁾.

Iz ovog vremena interesantno je pismo koje je neko od ustanika poslao zapovjedniku 2. satnije 7. pohodnog bataljona. Pismo glasi:

³⁷⁾ A-VII U. d. dok. k. 143-a, 9/36.

³⁸⁾ A-VII U. d. dok. k. 84, 3/10-2. Pod Turcima se podrazumijevaju muslimani.

»Mi svi koji smo se sklonili van svojih domova, neko u pećine neko u šumu, sklonili smo se od naoružanih ološa, zvje-rova, koje prave i poštene ljude muče na zvjerski način, ubi-jaju i onda polumrtve bacaju u jamu. Sklonili smo se zato da nam ne oduzmu momentalnu slobodu, dok dođe vlast i zakon nad nama, nadamo se da ćete vi stati na put pomenutom zvjerstvu.

Mi smo živjeli pod nekoliko državnih uprava i uvijek bili lojalni i poštteni građani. G. generale, molimo vas da nam ga-rantujete slobodu života i kretanja, da pustite mirne ljude iz zatvora, a ako je koji krivac neka zakonom odgovara. Da razo-ružate ološ i pljačkašku bandu da ne kalja čast poštenih Hrvata, a mi od kako smo pošteno živjesmo sa Hrvatima i do danas ne znadosmo za zvjerove.

G. generale, mi svi koji smo se sklonili, garantujemo da ćemo se povratiti, svi predati državno sve što imamo, samo vas molimo i preklinjemo da dozvolite jedan rok, jer je narod po-plašen i zastrašen pa treba da se pribere.

Da pustite prave i poštene ljude iz zatvora. Da razoružate ološ i pljačkaše, inače smo mi primorani postati gorski zvje-rovi, dok nas negdje sudbina nađe da izgubimo život. Nadamo se u vašu milost da ćete imati srce i dušu te spasiti narod od propasti. Bratski pozdrav³⁹⁾.

Iz navedenog pisma se vidi zašto je došlo do bježanja naroda u planine. Takođe su iznijeti uslovi pod kojima će se narod vratiti svojim kućama. Da je doista obezbijeđen red i zagarantovana slo-boda, da su pušteni nevino zatvoreni ljudi i razoružane ustaške pljač-kaške grupe koje su vršile zločin i teror, narod bi se, bar privremeno, vratio svojim kućama. Međutim, poslije kraćeg zatišja novi ustaški zločini i vijest da je Njemačka napala Sovjetski Savez, dovode do većeg i organizovanijeg ustanka krajem juna⁴⁰⁾.

Organizovani ustanak

Tokom druge polovine juna ustaše nastavljaju da ubijaju srp-sko stanovništvo. Nisu više štedjele ni žene ni djecu. Sve srpsko što im je palo pod ruku pobili su. Tako, 17. juna 1941. godine, ustaše iz Kule Fazlagića su opkolile selo Zagradac i sve pohvatale mještane zatvorile u kuće i popalile. Čitavo selo je opljačkano a potom spa-ljeno⁴¹⁾. Oko 200 ustaša iz Gacka i Avtovca, 23. juna izvršile su na-

³⁹⁾ A-VII. U. d. dok. k. 85 3/4-4. Pismo je preko zapovjedništva mjesta Bileća predano 16. VII 1941. zapovjedništvu Jadranskog divizijskog područja u Mostaru.

⁴⁰⁾ Jugoslovenska vlada u Londonu obaviještena je od svog poslanstva iz Carigrada 19. VI 1941. godine o ustanku u Hercegovini. Podatak uzet od D. Plenče: Jugoslavija u međunarodnim problemima 1941; Istorijski glasnik Srbije, br. 3-4. 1959.

⁴¹⁾ A-VII, fond NOR k. 1995, 1. Sjećanja Ljubice Mihić.

pad na srpska sela u pravcu Stepena. Kod Zborne gomile ustanici su ih dočekali. U dužoj borbi ustaše su potučene i primorane na povlačenje. Tom prilikom ustaše pale sela Šukoviće, Stepen, Pržine, i Pusto Polje. Prilikom povlačenja pohvatale su na Zbornoj gomili familije Zlatanića i Popovića (30 osoba) iako nisu učestvovala u borbi. Sve su ih pobile u Avtovcu. U borbi na Stepenu poginulo je 4 ustaše, a 4 ranjeno⁴²⁾.

Ljuti zbog neuspjeha i gubitaka, ustaše, prilikom povratka u Gacko, vrše mnoge zločine. U selu Vrbici pale familije Vula Bjelogrića i Mitra Govedarice. Njihove kćeri Maru i Bobu povele su sa sobom, silovale i ubile. Noću 23/24. juna u Gacku su pohapšeni svi Srbi iznad 16 godina. Odmah je njih 26 ubijeno i bačeno u jame, gdje je prije ugalj kopan⁴³⁾. U Nevesinju su ustaše 23. juna počele nova hapšenja i ubijanja. Toga dana pohapšeni su taoci iz grada Nevesinja. Do kraja juna u nevesinjskom srezu je ubijeno na desetine lica⁴⁴⁾.

Nova ubijanja, hapšenja, pljačkanja i paljenja sela izazvala su revolt srpskog stanovništva. Ljudi su se sakupljali po selima radi dogovora. Tražili su način da se spasu ispred ustaškog terora. Zaključeno je da je jedini izlaz borbom protjerati ustaše iz ovog kraja. Narod je, kao rijetko kada bio spreman i riješen da se bori. Vijest da je Njemačka napala na SSSR dala je još više podstreka da se uzme oružje i povede borba za oslobođenje⁴⁵⁾. Na međusobnim sastancima ustanici iz Nevesinja su se dogovorili da 24. juna 1941. godine, dignu opšti ustanak. Sva srpska sela obaviještena su o tome. Prvo su napadnute postaje po selima, a potom grad Nevesinje.

Rano ujutro, 24. juna naoružani ustanici iz Zovog Dola i Lukavca, pod komandom Dukice Grahovca, napali su i zauzeli postaju Lukavac. Zarobljeno je 15 oružnika. Zaplijenjeno je oko 30 pušaka, više sanduka municije i drugog ratnog materijala. Nađen je spisak od 120 seljaka iz okolnih sela, koje su ustaše predvidjele za hapšenje i ubijanje. Zarobljenicima je sudio narod i svi su osuđeni na smrt⁴⁶⁾.

Druga grupa ustanika, iz Kolečka i Zaloma, napala je u zoru 24. juna postaju u Riljima. Poslije kraće borbe postaja je zauzeta. Zarobljeno je 6 oružnika⁴⁷⁾. Ovoj grupi ustanika prišlo je još boraca. Formirana je četa od oko 150 boraca. Sa razvijenim crvenim barjacom četa iz Rilja krenula je dalje. Oslobodila je muslimansko selo Plužine. Svi muslimani su mirno sačekali ustanike i predali im oružje koje su im ustaše dale. Dalje su pošli prema postaji na Morinama, koju su bez borbe zauzeli, pošto su se oružnici povukli u

⁴²⁾ A-VII U. d. dok. k. 143-a, 9/36.

⁴³⁾ A-VII U. d. dok. k. 143-a, 9/36.

⁴⁴⁾ N. Bajić, n. n. 237.

⁴⁵⁾ Sam napad Nijemaca na SSSR bio je, za ovaj narod, poziv da se diže na ustanak. Tih dana pjevana je pjesma koja je pjevana širom Hercegovine, a i danas je sačuvana u narodnoj tradiciji.

S Bjelašnice vila kliče, Hercegovce redom viče,

Dižite se braćo mila, Rusija je zaratila.

⁴⁶⁾ A-VII U. d. dok. k. 85, 8/15.

⁴⁷⁾ Isto.

Ulog⁴⁸⁾. Istoga dana ustanici iz sela Bratača, formirali su četú i sa crvenom zastavom pošli prema Nevesinju. U blizini Kifina Sela sukobili su se sa patrolom od tri oružnika. Oružnici su pobijeni, dok su na strani ustanika poginuli Drago Samardžić i Filip Marić⁴⁹⁾.

Zatim je izvršen napad na grad Nevesinje. Pored oružnika grad je branila jedna satnija domobrana, ustaše i dijelom naoružano hrvatsko i muslimansko stanovništvo⁵¹⁾. Nevesinje je napadnuto sa tri strane. Ustanici su prodrli do samog grada, ali su se morali povući. U prvom napadu poginulo je 5 ustanika. Novi napad izvršen je noću 24. i 25. juna. Mada su upali u sam grad, ustanici nisu uspjeli da zauzmu vojni logor i utvrđenje Knežaču, odakle se neprijatelj jakim vatrom branio. Ustanicima nije pošlo za rukom da zauzmu grad, mada su ga četiri dana držali u blokadi. O ovim događajima u izvještaju oružničkog voda iz Nevesinja piše sljedeće:

»24 lipnja ove godine, oko 4 sata Srbi, stanovnici kotara Nevesinje, pobunili su se protiv hrvatske vlasti. Nekoliko stotina naoružanih muškaraca napalo je na oružničku postaju Lukavac, Rilje i grad Nevesinje i pokušali da zauzmu oblast. Rilje i Lukovac zauzeti su. Grad i oružničku postaju Nevesinje nije uspjelo pobunjenicima zauzeti i ako je borba trajala puna četiri dana«⁵²⁾.

U pomoć opkoljenom Nevesinju poslata je vojska iz Mostara i Sarajeva. Vojska je nastupila cestom Mostar-Nevesinje, Kalinovnik-Nevesinje i Stolac-Nevesinje. Ustanici su ih dočekali, te su se najteže borbe vodile na Morinama, Bišini i Trusini.

Borbe na Morinama

Zapovjedništvo kopnene vojske naredilo je 25. juna 1941. godine zapovjedništvu bosanskodivizijskog područja da pruži pomoć jadranskodivizijskom području, kako u materijalu, tako i u vojsci⁵³⁾. Istoga dana poslano je 24.000 puščane municije i 200 ručnih bombi, a 26. juna 24.000 puščane municije⁵⁴⁾. Od vojnih jedinica upućen je 25. juna 17. pohodni bataljon iz posade Sarajevo i 21. pohodni bataljon namijenjen za posadu u Travniku. Oba bataljona su upućena preko Mostara, sem jedne satnije 17. pohodnog bataljona. Ona je automobilima upućena preko Kalinovnika i Uloga za Nevesinje. Do-

⁴⁸⁾ Živorad Mihajlović n. n. NIN, Beograd, 22. IX 1963.

⁴⁹⁾ A-VII U. d. dok. k. 85, 8/15.

⁵¹⁾ Isto.

⁵²⁾ A-VII U. d. dok. k. 143, 8/34-8. Prema drugim dokumentima A-VII U. d. dok. k. 85, 8/15, Ustanak je počeo 25. juna. Neki učesnici navode da je to bilo u srijedu poslije napada na SSSR, koji je bio napadnut u nedjelju 22. juna. Prema tome, po njihovom, ustanak je počeo 25. juna. Iz citiranog dokumenta vidi se da je opsada Nevesinja trajala četiri dana. Pošto je ona završena 28. juna ispada da je počela 25. juna.

⁵³⁾ A-VII U. d. dok. k. 84, 3/4-2.

⁵⁴⁾ Isto.

bila je zadatak da 26. juna krene iz Kalinovnika prema Kifinom Selu, a odatle da napada širokim frontom sa obje strane ceste prema Nevesinju, te zađe ustanicima sa leđa⁵⁵⁾. Na Morinama je 26. juna satnija napadnuta od ustanika. U pomoć su joj poslata dva aviona i jedan kamion municije. Ni poslije pojačanja satnija nije uspjela da se probije. Ponovo je iz Sarajeva poslata jedna satnija 11. pohodnog bataljona, sa komandantom bataljona bojnikom Stjepanom Pavičićem. Pavičić je dobio zadatak da preuzme komandu nad obje satnije i nastavi prodiranje u pravcu Nevesinja⁵⁶⁾. Teško je bilo izvršiti takav zadatak. Domobranci su sporo napredovali, jer su ih češće napadali ustanici. Obje satnije su 30. juna poražene kod sela Plužina. U borbi je poginuo i sam Stjepan Pavičić⁵⁷⁾. Iz Sarajeva je poslat još jedan bataljon domobrana, koji prodire preko Morina i izbjija na cestu Nevesinje — Gacko⁵⁸⁾.

Borbe na Bišini

Pretpostavljajući da će pomoć opkoljenom Nevesinju doći iz Mostara preko Bišine, jedan dio ustanika je otišao da zatvori taj pravac. Čim su stigli na Grebak, prekinuli su telefonsku vezu i napravili na cesti manju prepreku⁵⁹⁾. Prvo su napali automobil kojim je Đorđo Preka, ustaški stožernik iz Nevesinja, pošao u Mostar. On je tom prilikom ranjen, ali su ga saputnici uspjeli spasiti⁶⁰⁾. Kako je ustanika bilo malo, jedan kamion domobrana iz Mostara uspio je da se probije. Kasnije ustanicima stiže pojačanje. Zaposjeli su Bišinu i dobro zatvorili ovaj pravac. Na jednoj okuci prema Nevesinju na cesti je napravljena barikada od posječenih bukava. Kada su ujutru, sljedećeg dana, čuli buku motora iz pravca Mostara, ustanici su se rasporedili oko barikade. Tako je neprijateljska kolona od 6 kamiona, jednog luksuznog automobila i jednog motora iznenada upala u zasjedu. Pretpostavljajući da mogu naići na zasjedu, vojska je prije sišla sa kamiona i nastupila iza njih. Zato je otpor same motorizovane kolone bio veoma slab. Na ustanike je otvorila vatru vojska koja je nastupala iz pozadine. Pred silovitim naletom ustanika vojska se povukla prema Mostaru, ostavljajući vozila⁶¹⁾. To je bila značajna pobjeda, kojom je spriječena deblokada Nevesinja. Zaplijenjeni kamioni bili su puni ratne spremne. U borbi je poginulo više neprijateljskih vojnika, uglavnom onih koji su se nalazili u kamionima. Neprijatelj je poduzeo nove akcije u cilju ugušenja ustanka. Iz Sarajeva su u Mostar 26. juna stigla dva bataljona domobrana⁶²⁾. Poja-

⁵⁵⁾ Isto.

⁵⁶⁾ Isto.

⁵⁷⁾ A-VII U. d. dok. k. 84, 5/14-2.

⁵⁸⁾ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (u daljem tekstu: Zb. NOR), IV-1, 521.

⁵⁹⁾ Prema izjavi Uglješe Solda.

⁶⁰⁾ Isto.

⁶¹⁾ Isto.

⁶²⁾ A-VII U. d. dok. k. 84, 3/4-2.

čam ovim jedinicama, neprijatelj je pokušao novi prodor preko Bišine. Sa promjenljivom srećom borbe su vođene sve do 28. juna. Toga dana, pod pritiskom većih neprijateljskih snaga, ustanici se povlače od Nevesinja, u koje su ušli domobranci⁶³⁾.

Ovim je napad ustanika završen. Otada oni vode defanzivnu borbu, kako bi spriječili neprijatelja da proдре u planinske oblasti, gdje su bili veliki zbjegovi naroda. U ovim borbama neprijatelj je upotrijebio i avijaciju. Od 26. juna neprestano su avioni izviđali i bombardovali ustaničke položaje⁶⁴⁾. Za gušenje ustanka u Nevesinju, pored ustaša i oružnika, poslata su četiri bataljona domobrana (11, 15, 17, i 21. pohodni bataljon)⁶⁵⁾. Pored angažovanja većih snaga, neprijatelju je trebalo oko 15 dana da ovlada važnijim komunikacijama.

Komandu nad čitavim područjem preuzeo je podmaršal Laksa, posebni opunomoćenik poglavnika. Preduzete su mjere da se smiri pobunjeno stanovništvo. U tom cilju je 28. juna izdat proglas kojim se ustanici pozivaju na predaju. Potom je 30. juna proglašen prijevratni sud na čitavom ustaničkom području i stanovništvo je pozvano da preda oružje najkasnije do 2. jula 1941. godine⁶⁶⁾. Angažovanje većih snaga neprijatelja, slabo naoružanje i nedovoljna organizacija ustanika, dovela ih je u težak položaj. Zbog toga su stupili u pregovore sa podmaršalom Laksom, koji šalje pismo i proglas ustanicima⁶⁷⁾. U odgovoru na njegovo pismo ustanici su istakli da će se vratiti kućama pod sljedećim uslovima:

»Tražimo da se razoruža bez razlike svako, osim prave stalne hrvatske vojske i žandarmerije. Da se svim učesnicima u odbrani njihovih života i porodica zagarantuje sloboda prema proglasu od 28. VI 1941. godine koga ste nam poslali. Da se svim povрати imovno stanje i pljačka i da svaki zaposjedne svoj dom i imovinu. Da se sprovede pravedna istraga o svim učinjenim nedjelima i proceni ošteta, te da se nadoknađi ista a za one koji su poubijani ni krivi ni dužni, njihovoj sirotinji dā zadovoljština po pravdi i zakonu prijekog suda, krivi za nedjela kazne. Tražimo da se uspostave seoske straže uz pomoć žandarmerije za čuvanje reda, a mi ćemo im biti pri pomoći u svakom slučaju i potrebi. Dalje, da po noći, bez naročite potrebe, ne dolazi u selo oružana sila«⁶⁸⁾.

Na postavljene uslove ustanici su dobili negativan odgovor⁶⁹⁾. Kako uslovi ustanika nisu prihvaćeni, pregovori su propali. Neprijatelj je počeo novim napadima.

⁶³⁾ A-VII U. d. dok. k. 85, 8/15.

⁶⁴⁾ A-VII U. d. dok. k. 84, 3/4-2.

⁶⁵⁾ A-VII U. d. dok. k. 143-b, 3/58-1.

⁶⁶⁾ A-VII U. d. dok. k. 143-b, 8/16.

⁶⁷⁾ A-VII U. d. dok. k. 84, 3/52-6.

⁶⁸⁾ Isto. Ustanička straža sa Graca poslala je posebno pismo Komandantu bataljona u Nevesinju, tražeći od njega pregovore, šaljući 3 zarobljena družnika (isto. br. 3/52-4).

⁶⁹⁾ A-VII U. d. dok. k. 84, 3/52-1.

Snažan otpor ustanika i njihovi početni uspjesi, porazi domobrana kod Bišine i Plužina ozbiljno su uznemirili vođstvo NDH. Kao pomoć postojećim ustaškim i domobranskim jedinicama poslata je grupa ustaških oficira na čelu sa Mijom Babićem, poglavnim pobočnikom i ustaškim satnikom⁷⁰). Sa njim je došao i Antun Podgorelac, počasni pripadnik poglavnikove tjelesne bojne⁷¹). Pored njih grupu su sačinjavale poznate ustaše: poručnik Rafael Boban, natporučnik Ante Zličarić, Ante Pejković, Krešo Tonogal i drugi⁷²). Vidi se da su ustaše ozbiljno shvatile situaciju u Hercegovini i angažovale svoje najbolje kadrove.

Ustanici su se od Nevesinja povukli u pravcu Trusine i Bjelašnice. Tu su organizovali zbjegove, nastojeći da spriječe dalji prodor ustaša. Početkom jula najžešće borbe su vođene na relaciji Sniježnica — Trusina — Divin i pravcem ceste Berkovići — Nevesinje. Zbog toga tamo odlazi Mijo Babić sa svojom grupom, gdje stižu 1. jula 1941. godine. Odmah poslije podne 3. jula počeli su napad na ustanike⁷³). Naročito je vođena žestoka borba pravcem ceste Berkovići — Nevesinje. Svjesni da se pozadi njih nalaze zbjegovi, ustanici su dali sve od sebe da spriječe prodor neprijatelja. Pod vođstvom Mije Babića ustaše su sve žešće napadale. Često je vođena borba prsa u prsa. U žestokim borbama 3. juna ustanici odbijaju neprijatelja i nagone ga na povlačenje. Bilo je više mrtvih i ranjenih na obje strane. Poginuli su Mijo Babić i Antun Podgorelac⁷⁴). Ovo je jedna od najvećih pobjeda u junskom ustanku. U novom napadu ustaše i domobrani uspijevaju prodrijeti cestom Berkovići — Nevesinje, dok im pokušaj da prodru u zbjegove propada⁷⁵).

Poslije bezuspješnih pregovora sa ustanicima domobrani iz Nevesinja su nastavili napad u pravcu komunikacija Nevesinje — Berkovići i Nevesinje — Gacko. Od Nevesinja preko Odžaka u pravcu Berkovića napadao je jedan bataljon domobrana. On je dještovao u saradnji sa posadama Stolac, Ljubinja, Trebinje i Bileća⁷⁶). U pravcu Gacka nastupao je odred pod komandom potpukovnika Kopačina⁷⁷). Domobrani su napredovali dosta sporo, jer su ih češće dočekivali ustanici. Kod Plužina je ostao 11. pohodni bataljon kao privremena

⁷⁰) »Hrvatski narod« (Zagreb), 5. VII 1941. Mijo Babić je bio jedan od najpoznatijih ustaša, u njega je sam poglavnik A. Pavelić imao puno povjerenje.

⁷¹) »Hrvatski narod« (Zagreb), 7. VII 1941. Antun Podgorelac je prije rata bio osuđen na smrt zbog ustaške djelatnosti. Kasnije je pomilovan na doživotnu robiju.

⁷²) Hercegovina u NOB, Beograd, 1961. 47.

⁷³) Isto.

⁷⁴) »Hrvatski narod« (Zagreb), 5. VII 1941. Vozeći se automobilom Mijo Babić i Antun Podgorelac naišli su na ustaničku zasjedu i ubijeni 3. juna 1941. Smrt Mije Babića duboko je ožalostila sve ustaše. Povodom njegove smrti Pavelić je odredio osmodnevnju žalost za sve pripadnike svoje tjelesne bojne.

⁷⁵) A-VII. U. d. dok. k. 143-b, 8/16.

⁷⁶) A-VII U. d. dok. k. 84, 3/54-2.

⁷⁷) Zb. NOR IV-1, 524.

posada radi kontrole puteva i okoline. Petnaesti pohodni bataljon je nastavio prodiranje prema Gacku. On se 7. jula susreo, u blizini sela Fojnice, sa italijanskim trupama koje su nastupale od Gacka prema Nevesinju⁷⁸⁾. Bataljon je nastavio put prema Gacku gdje je stigao 8. jula⁷⁹⁾.

Ovim operacijama su domobrani, ustaše i Italijani zaposjeli sve glavne komunikacije u gornjoj Hercegovini. Poslije 15 dana borbe neprijatelj je uspio da uspostavi sve postaje u Nevesinju, sem postaje Lukavac, čiji su teren i dalje držali ustanici⁸⁰⁾. Srpsko stanovništvo se povuklo u planinske krajeve, gdje je organizovalo zbjegove. Glavni zadatak ustaničkih boraca bio je da brane i čuvaju bezbjednost zbjegova. Veći zbjegovi su bili u Sniježnici, Ostrovici, Babi i drugim planinama. Jedan dio stanovništva je otišao u Crnu Goru.

Borbe u gatačkom srezu

Sjeveroistočni i istočni dio ovog sreza još od 7. juna nije bio pod kontrolom ustaša. Ostao je bez uspjeha i pokušaj smirivanja tih sela. U njih bez borbe ustaše nisu mogle više doći. Hapšenja i ubijanja koja su ustaše izvršile 23/24. juna još su više izazvali narod koji je i onako bio riješen da se bori. Borbe počinju prvo u zapadnom dijelu sreza, istovremeno sa borbom u Nevesinju. Na vijest o borbama u Nevesinju ustanička četa iz sela Jugovića, Dubljevića i Slivalja pod komandom Vula Skoka napala je 25. jula postaju Fojnice. Postaja je zauzeta, jedan oružnik ubijen, a dvojica zarobljena. Četa je potom isjekla telefonske i telegrafske veze sa Nevesinjem, oštetila betonski most »Herceglja« kod sela Fojnice i srušila kameni most kod sela Ribara. Istog dana u Šipačnom su ubijeni zapovjednik postaje Fojnice i dva oružnika⁸¹⁾.

Ustanici iz Stepena, Korita, Danića, Dulića i drugih susjednih sela stalno su kontrolisali cestu Avtovac — Bileća. Jedna grupa ustanika je izvršila 26. juna napad na vod domobrana kod Kobilje Glave. Vod je išao iz Bileće kao pojačanje satnije u Avtovcu. Dva automobila su uništena, četiri sanduka municije spaljena, zarobljeno 8 domobrana sa zapovjednikom voda. Slijedećeg dana, 27. jula, na istom mjestu je napadnuta jedna satnija Italijana, koja je iz Bileće bila upućena u Gacko. Poginula su tri Italijana, a osam ih je teže ranjeno⁸²⁾.

Najveći uspjeh ustanika iz gatačkog sreza je zauzimanje Avtovca. U ovoj akciji poginuli su im borci iz Pive i Golije. Pripreme za ovaj napad trajale su više dana. Po svim selima održani su sastanci. Na više zajedničkih sastanaka zaključeno je da glavni napad počne 28. juna. Iz izvještaja krilnog zapovjednika iz Mostara od 24. juna

⁷⁸⁾ A-VII U. d. dok. k. 84, 5/14-2.

⁷⁹⁾ Zb. NOR, IV-1, 524.

⁸⁰⁾ A-VII U. d. dok. k. 85, 8/16.

⁸¹⁾ A-VII U. d. dok. k. 143-a, 2/4.

⁸²⁾ A-VII U. d. dok. k. 84, 4/1-2.

1941. godine vidi se da je on bio obaviješten o pripremanju napada na Vidovdan (28 juna). Zato su, kako stoji u izvještaju, preduzete mjere da ne dođe do iznenađenja, te su vršeni pretresi, provjere i hapšenja istaknutih ljudi⁸³). Ustanici su planirali napad na Avtovac, Kulu Fazlagića i Gacko. Željeli su da u jednom naletu protjeraju ustaše iz svih ovih mjesta. Na sastancima je mnogo raspravljano o odnosu prema domaćim muslimanima, za koje se znalo da nisu uz ustaše. Zaključeno je da njih ne treba dirati, već ih zaštititi od svakog nasilja. Napravljen je plan napada. Golijani, Banjani i susjedna sela gatačke površi, pod komandom popa Radojice Perišića, trebalo je da napadnu Kulu Fazlagića. Sela orijentisana prema Avtovcu sa jednim dijelom Pivljana, pod komandom Dušana Bajagića, treba da napadnu Avtovac. Sela orijentisana sa sjevera prema Gacku, zajedno sa drugim dijelom Pivljana, pod komandom Milorada Popovića, treba da napadnu Gacko⁸⁴). Svako selo je organizovalo četvu i izabralo komandira. Pripreme su provedene uspješno. Već 27. juna ustanici su zauzeli položaj. Prema Avtovcu položaj je zauzet od pravca Samobora, Lipnika, Jasenika i Miholjača. Ustaše su se utvrdile u Avtovcu i isturile straže prema Lipniku, Muljima i Samoboru. O pripremanom napadu izviješteno je Sarajevo. Otuda je 27. juna 1941. g. u pomoć poslano 5 aviona, koji su bombardovali ustaničke položaje i ustanička sela. Ustanicima je uspjelo da pogode metkom rezervoar i obore jedan avion. Avion je izgorio, dok su se piloti spasili padobranom. Istoga dana avioni su u dva maha napali ustanike. Avion je dovezao četiri sanduka municije i jedan avionski mitraljez i spustio neprijatelju u Avtovac⁸⁵). Pošto su čuli da se nešto sprema, Italijani su poslali jednu četvu iz Bileće u Gacko da izvidi teren. Četa je napadnuta kod Kobilje Glave i primorana na povlačenje.

Napad na Avtovac je počeo 28. juna u 4 sata. Napadali su istovremeno sa svih strana. U odbrani Avtovca, pored 200 vojnika i nešto ustaša, učestvovali su i mještani muslimani. Bili su prinuđeni da to čine jer su se bojali da se gnjev srpskog naroda ne iskali na njima. Svjesni su bili kakva nedjela čine ustaše. Bojali su se da se ime ustaša ne izjednači sa imenom musliman, te da osveta i gnjev ustanika ne zahvati i nevino muslimansko stanovništvo. Tako su, silom prilika, mnogi poštteni muslimani bili prinuđeni da bježe ispred ustanika, jer nisu bili sigurni da se nad njima neće vršiti osveta. Borbe oko Avtovca trajale su čitav dan 28. juna. Dobro naoružani i utvrđeni u vojnom logoru, vojnici i ustaše nisu dozvoljavali ustanicima da prodru u Avtovac. Odbrana je bila u povoljnom položaju, jer je teren bio dosta ravan i čist. Te večeri pod okriljem mraka, ustanici uspijevaju da zauzmu Avtovac. Domobrani, ustaše i gotovo čitavo muslimansko stanovništvo pobjegli su u Gacko ili u Kulu Fazlagića. Pomoć Avtovcu nije mogla doći ni iz Gacka ni iz Kule Fazlagića, jer su ustaničke čete zauzele položaj i prema ovim mjestima. U borbama oko Avtovca poginulo je 8 neprijateljskih vojnika, dok ih

⁸³) A-VII U. d. dok. k. 85, 3/4-2.

⁸⁴) A-VII k. 1995, 1. Sjećanja Ljubice Mihić.

⁸⁵) Zb. NOR, IV-1, 524.

je 12 ranjeno⁸⁶⁾. Među ustanicima bilo je više ranjenih i 6 ih je poginulo⁸⁷⁾. Poslije pada Avtovca mnogi ustanici koji su bili raspoređeni prema Kuli Fazlagića i Gacku napustili su položaj i došli tamo. Istoga dana Italijani su intervenisali. Ustanici su 27. i 28. juna napali italijanske kolone kod Kobilje Glave i spriječili ih da iz Bileće prođu u Gacko. Tom prilikom ubijena su 3, a ranjeno 16 italijanskih vojnika. Zato su Italijani poslali jače snage kao kaznenu ekspediciju. Poslije podne 29. juna, pred Avtovac je stigla njihova motorizovana kolona sastavljena od 55-tog puka ojačanog tenkovima i 49-og bataljona. Ustanici i njih dočekuju. Italijani otvaraju minobacačku vatru u pravcu Avtovca i okolnih sela. Ustanici su bili prinuđeni na povlačenje. Sutradan su Italijani napustili Gacko da bi se u njega povratili 1. jula i preuzeli vlast. U ovim borbama poginulo je 6 italijanskih vojnika, dok ih je 18 ranjeno⁸⁸⁾.

Avtovac je bio potpuno opljačkan. Pored dućana i radnji čiji su vlasnici bili muslimani, opljačkali su i one čiji su vlasnici bili Srbi. U borbama je poginulo oko 32 muslimana iz Avtovca i Mulja⁸⁹⁾. Jedan dio ih je poginuo od strane domobrana kada su se iz Mulja povlačili u Avtovac. Neki su poginuli u borbama kod Avtovca, dok su jedan dio pobili ustanici svojevoljno, vršeći nepravednu osvetu. Razboritiji i pametniji ljudi i malobrojni članovi Partije pokušali su da spriječe pljačku i ubijanje. Većini zarobljenih nije ništa učinjeno. Ipak su čitavo selo Mulje i sve muslimanske kuće u Avtovcu spaljeni^{89a)}.

Poslije pada Avtovca ustanici ne napadaju Gacko i Fazlagić Kulu. To nisu učinili zbog toga što su bili zauzeti pljačkom Avtovca i zbog intervencije Italijana. Kako je ustanak bio masovan, to je za njegovo gušenje trebalo angažovati veće snage. Zato se ustaše obraćaju italijanskim okupacionim snagama. Italijani izlaze u susret svojim saveznicima. Komandant II italijanske armije naredio je 30. juna

⁸⁶⁾ A-VII U. d. dok. k. 143-a, 2/4.

⁸⁷⁾ Na strani ustanika u borbi oko Avtovca poginuli su: Milan Rebić, Jakov Adžić, Luka Ciemil, Rako Starović, Vojin i Gavriilo Doden.

⁸⁸⁾ A-VII U. d. dok. k. 143-a, 2/4.

⁸⁹⁾ A-VII U. d. dok. k. 171-a, 47/1.

^{89a)} Prema muslimanima su zauzimali mnogo oštiri stav ustanici iz udaljenijih planinskih sela, dok su mještani nastojali da spriječe ubijanje, znajući da će to izazvati osvetu, koja će najprije njih zahvatiti. Iako ne možemo u potpunosti vjerovati izvještaju natporučnika Dragutina Šimunčića od 1. jula 1941. godine, koji je došao u Avtovac čim su ga ustanici napustili, ipak on daje približnu sliku o tadašnjem stanju u Avtovcu i Muljima:

»Pri ulasku u samo selo, sa lijeve strane puta, ispred mosta bio je leš jednog djeteta od 6-8 godina, koje je bilo zaklano nožem i bačeno u livadu pored puta. Samo mjesto bilo je opljačkano i sve muslimanske kuće bile su zapaljene i izgorjele do temelja...

Na pragu jedne muslimanske kuće vidio sam još jednog čovjeka koji je bio zaklan nožem, rasporen mu je bio grudni koš i izvađeno srce stavljeno na grudi. Pred jednom drugom kućom naišao sam na jedan leš čovjeka od svojih 30 godina koji je takođe zaklan nožem, odrezan mu polni ud i stavljen na trbuh. U jednoj jami nađena je jedna zaklana žena, kojoj su bile odrezane ruke. U zgarištu jedne muslimanske kuće nađen je pougljeniran leš jednog čovjeka, koji je bio vezan, te je svakako živ bio bačen u vatru. U jednom žitu više sela nađena je jedna zaklana žena.« A-VII, U. d. dok. k. 85, 12/11-1.

1941. komandantu IV armijskog korpusa da »operaciju protiv srpskih buntovnika povede sa najvećom energijom i u kratkom vremenskom periodu...«⁹⁰⁾ Dolaskom Italijana završava se napad ustanika u gatačkom srezu. Ustanici se povlače bliže planinama i crnogorskoj granici. Italijani su iz Gacka 4. juna preuzeli akciju u pravcu Fojnice i Nevesinja. U Fojnici su naišli na grupu ustanika sa kojom se nisu sukobili, mada na njihov zahtjev nisu predali oružje⁹¹⁾. Potom je italijanska kolona nastavila put prema Nevesinju.

Borbe u Ljubomiru

I po ostalim krajevima Hercegovine tokom juna ustaše su vršile teror i ubijanja. Narod se ispred njih sklonio u planine i organizovao zbjegove. Novi pokolji krajem juna još su više ogorčili narod tih krajeva. Podstaknuti oslobodilačkom borbom koja se vodila u gornjoj Hercegovini i ovdje se ljudi hvataju oružja. Do prvih akcija došlo je uskoro. Naveče 27. juna seljaci iz okolnih sela napali su postaju Zmijanac. Oružanici su se sutradan predali⁹²⁾. Iz Terebinja je 28. juna poslano jedno odjeljenje oružnika kao pomoć. Odjeljenje je napadnuto u Ljubomiru i prisiljeno da se povuče u Ljubomirsku školu⁹³⁾. Kako ova intervencija nije uspjela, kotarski predstojnik iz Trebinja obratio se zapovjedniku 10. pohodnog bataljona i zatražio pomoć domobrana. Iz Trebinja je 27. juna poslano 50 domobrana. Ustanici su napravili zasjedu na komunikaciji Ljubomir — Mosko. Kada su domobrani naišli, otvorili su vatru na njih. U strahu da ne budu opkoljeni, domobrani se povlače, ostavljajući dva automobila. Mada pojačani još jednim vodom, domobrani novim napadom nisu uspjeli prodrijeti u Ljubomir. Zato komandu preuzima sam komandant 10. pohodnog bataljona Julijan Reš. Tek poslije duže borbe 29. juna naveče, stigao je u Ljubomir⁹⁴⁾. Pred napadom jačeg neprijatelja ustanici su bili prinuđeni da se povlače, ali jednom uzeto oružje više nisu predavali.

I u drugim krajevima došlo je do borbe. Ustanici iz zbjega Sinitica 26. juna napali su i zauzeli postaju Krstače. Istog dana ustanici sa ruba Dabarskog polja napali su postaju na Divinu, koju usljed intervencije domobrana iz Bileća nisu mogli zauzeti⁹⁵⁾.

Tako se plamen ustanka prenio na gotovo čitavu istočnu Hercegovinu.

⁹⁰⁾ Živorad Mihajlović n. n. NiN, Beograd, 22, IX 1963.

⁹¹⁾ A-VII. U. d. dok. k. 84, 4/1-2. Ustanika je bilo oko 200. Njima je komandovao Vukašin Bratić. Držali su položaj po brdima oko Fojnice. Tražili su od Italijana da ostave trupe u Fojnici.

⁹²⁾ Zb. NOR, IV-1, 513 i 515.

⁹³⁾ Isto.

⁹⁴⁾ Isto broj 232, 523.

⁹⁵⁾ Isto, 513.

Pitanje organizacije ustanka

Kako je do ustanka došlo bez većih priprema i kako se on nije odvijao pod rukovodstvom nikakve organizovane partije i grupe, to je pitanje organizacije, od samog početka, postalo veoma važno. Trebalo je sprovesti izvjesnu vojnu organizaciju, donositi odluke o zajedničkim akcijama, sprovesti organizaciju i zbjegove i rješavati mnoga aktualna pitanja. Da bi se sve to riješilo, svjestan da bez organizovanog djelovanja nema većeg uspjeha, narod se počeo sam organizovati.

Organizacija je provedena na teritorijalnom principu. — Ustaničnici su bili organizovani na taj način što je svako selo formiralo svoju četu. Nju su sačinjavali svi muškarci sposobni za borbu. U borbu se išlo dobrovoljno. I pored toga, gotovo nije bilo slučajeva da neki nije htio ući u četu svoga sela i ići da se bori. Komandiri čete su birani na zajedničkom sastanku pripadnika četa. U svemu su bili ravnopravni sa ostalim borcima, nisu imali neka posebna prava. Jedino su komandovali za vrijeme borbe. Za komandira su mahom birani otresitiji i hrabriji ljudi za koje se znalo da imaju starješinske sposobnosti. U početku je uloga komandira bila privremena. Kako je organizacija četa postajala sve čvršća, njena uloga veća, to se i uloga izabranih starješina povećavala. Njihove dužnosti i prava se proširuju. Tako se postepeno stvarao komandni kadar.

Teže se sprovodilo objedinjavanje akcija svih sela. Prije izvođenja većih akcija, obično je održavano više takvih sastanaka. Na njima su donošene konačne odluke i planovi za dalju borbu. Tu su birani ljudi koji će rukovoditi čitavim napadom i oni koji će komandovati grupom sela koja napadaju iz jednog pravca. Uloga i ovih većih starješina bila je privremena. Pored rukovođenja napadom, nekih posebnih prava nisu imali.

Tokom juna ustanici nisu uspjeli stvoriti jedinstvenu organizaciju na čitavom ustaničkom području. Nije formirano nikakvo rukovodeće tijelo koje bi komandovalo svim ustanicima. Zato čitava organizacija, provedena tokom ovog ustanka, nije bila dovoljno čvrsta. To je jedan od razloga zbog čega snaga ustanika nije bila dovoljno iskorišćena. Iz svega se da zaključiti da je, i pored izvjesnih nedostataka u vezi s ovim pitanjem, učinjeno dosta, i da su se ustanici uspjeli organizovati. Treba istaći da su korišćena iskustva iz ranijih ustanaka i buna, sačuvana u narodnoj tradiciji. Poslije prvih iskustava i pitanje organizacije je rješavano bolje i pravilnije.

Pojavom zbjegova postavilo se i pitanje njihovog organizovanja. Bježeći ispred neprijatelja, narod je nosio sa sobom najnužnije. Tako se, pored pitanja odbrane zbjegova, nametnulo pitanje smještaja i ishrane stanovništva. I ovo je dosta dobro riješeno. Svako selo je rješavalo ta pitanja za sebe. Pitanja od opšteg značaja rješavali su predstavnici sela. U nekim zbjegovima su formirani neka vrsta seoskih odbora. Sve odluke su donošene na zborovima, te je u njihovom donošenju narod aktivno učestvovao. Tokom ovog ustanka ne ističu

se pojedinci koji bi svojim autoritetom mogli uticati na odluke naroda ili ih mijenjati. Tako je bilo teško raditi ma šta mimo volje većine ustanika.

Karakter ustanka

Ustanak je vođen protiv ustaša i domobrana koji su bili u službi okupatora. Svaka borba protiv njih bila je istovremeno i borba protiv okupatora. Zato je ovaj ustanak imao oslobodilački karakter. To je bila pravedna oslobodilačka borba. Do nje je došlo usljed specifičnih uslova u kojima se našlo **srpsko stanovništvo gornje Hercegovine**. Glavni uzrok ustanka je pokolj koji su ustaše vršile nad srpskim stanovništvom. Imajući korijena još od prije rata, ustaše su brzo formirale i širile svoju organizaciju po Gacku i Nevesinju. Uz pomoć malog broja ustaša sa strane domaće ustaše su tokom juna ubile na stotine Srba u ovom kraju. Srpskom stanovništvu je zaista prijetilo istrebljenje. Malo gdje se praktično sprovodila ustaška politika prema Srbima kao ovdje. Kakvi su bili postupci ustaša, vidi se iz izvještaja podmaršala Lakse:

»Nemiri u Hercegovini, nezadovoljstvo i utučenost pučanstva bili su, prema izjavi svih slojeva pučanstva, najvećim dijelom izazvani divljačkim i nečovječnim postupcima »takozvanih ustaša«⁹⁶).

Imajući oslonca kod stanovnika susjednih crnogorskih krajeva, nošeno tradicionalnom borbenošću, srpsko stanovništvo je diglo ustanak. Ustanici su bili svjesni da će to biti teška i naporna borba. Jedino su gajili nadu u SSSR i njegovu Crvenu Armiju. Nešto zbog tradicionalne ljubavi prema Rusiji, nešto zbog propagande komunističke, ovdje je vladalo ubjeđenje da je Sovjetski Savez nepobjediv i da će se lako obračunati sa Njemačkom. Poneseni time, odmah po napadu Njemačke na SSSR, ustanici izvođe akciju širih razmjera. Pri napadu na Nevesinje nošene su crvene zastave. To je bio izraz solidarnosti sa borbom Sovjetskog Saveza. U ovom pogledu vrlo je interesantno i pismo nađeno kod jednog zarobljenog ustanika za vrijeme borbe na Trusini, koje glasi:

»Izvještaj broj 1.

Narodnom pokretu za oslobođenje Nevesinja.

Smjesta organizujte čete, vodove i desetine sa odgovarajućom spremom i iskusnim starešinama, izviestite jačinu vaših narodnih snaga. Uvedite strogi red i disciplinu pod zakletvom. Budite spremni za opšti napad po dobivenom našem naređenju (Moskve). Moskva je pozvala sinoć sve Srbe na ustanak i vođenje gerilskog rata.

Čas slobode je na pragu. Rušite sve puteve i mostove. U slučaju jačih snaga sa kojim raspolazete, odmah šaljite 1.000 — 2.000 ljudi u Vučiju Baru u Bjelašnici radi izvršenja pozadin-

⁹⁶) A-VII U. d. dok. k. 84, 3/55-1.

skog napada. Ovdje se vrši hitno priprema. Udar na Gacko biće označen sa svjetlećim signalom. Crna Gora je na nogama, ispi-tuje se jačina i pokret italijanskih snaga i ubrzo ćemo i njih na-padati. Za sada Italijane propuštajte. Ništa ne preduzimajte bez nas, jer ćemo svi zajedno vršiti napade. Bratski pozdrav.

2. jula 1941.

Crkvice

Mir. O Avdalović

Znak raspoznavanja

»Pokret«⁹⁷⁾.

Iz navedenog dokumenta vidi se da je ozbiljno shvaćen poziv Moskve na borbu protiv okupatora i da su vršene široke pripreme za tu borbu. Prema neprijateljskim dokumentima vidi se da su i oni pravilno procijenili uzroke ustanka. »Nemiri oko Nevesinja dijelom su revolt zbog akcije ustaša, ali dijelom i zbog stupanja Rusije u rat, jer je opaženo nekoliko četa pobunjenika sa crvenim zastavama«⁹⁸⁾.

Do prvih ustaničkih akcija došlo je spontano. One nisu gotovo ni pripremane. Narod se podigao da se spase od ustaškog terora. Ustanički organizovanije djeluju tek u drugoj polovini juna. Planovi o akcijama se unaprijed pripremaju. Određivani su datumi njihova izvođenja. U suštini, ustanak nema čvrste organizacije. Da su usta-nici imali bolju organizaciju, više ratnog materijala, uspjesi bi bili mnogo veći. Narod je bio spreman da se bori. Trebalo ga je organi-zovati i usmjeriti borbu protiv pravog neprijatelja. U ustanku su učestvovali svi slojevi srpskog stanovništva, koje se borilo za opsta-nak i nacionalnu slobodu.

Komunisti, simpatizeri Partije i članovi SKOJ-a su odigrali značajnu ulogu u podizanju borbenog morala kod naroda u njegovim pripremama za ustanak. Uticaj Partije bio je mnogo veći nego što pokazuje broj njenih članova. U svom djelovanju komunisti se osla-njaju na tradicionalnu ljubav ovog naroda prema Rusiji i na mržnju prema okupatoru. Najteže je bilo što je bilo malo članova Partije i što je njima, u uslovima ustaškog terora, bio otežan rad. U Hercegovini je bilo zavedeno vanredno stanje. Za svako putovanje bile su potrebne posebne propusnice. Ustaše su budno pratile na komuniste. Zato su putovanja članova Partije bila otežana i skopčana sa opa-snošću. Situacija se pogoršala kad je počelo masovno hapšenje. Kako nije raspolagao solidnijom tehnikom za izradu dokumenata, Oblasni komitet u Mostaru dolazi u tešku situaciju⁹⁹⁾. Tako je djelatnost Partije bila otežana. Njeni članovi bili su prinuđeni da bježe u druge krajeve. U vrijeme kada ustanak zahvata mase, među njima se našao samo mali broj članova Partije. Oblasni komitet u Mostaru nije uspio tokom juna i jula da uhvati vezu sa terenom. Nisu znali šta se tamo dešava. »Znalo se da se vode borbe, ali ko ih vodi i ko rukovodi, nije se tačno znalo«¹⁰⁰⁾. Oko dva i po mjeseca ustanički su

⁹⁷⁾ A-VII U. d. dok. k. 84, 3/52-3. Sačuvan je prepis ovoga dokumenta.

⁹⁸⁾ A-VII U. d. dok. k. 84, 3/21-1.

⁹⁹⁾ Hercegovina u NOR, Beograd, 1961. 29.

¹⁰⁰⁾ Isto, 30.

bili prepušteni sami sebi i tek u drugoj polovini avgusta stigla je prva grupa aktivista iz Mostara. Kako oni od početka nisu bili na terenu, te ih narod nije poznavao, i prema njima je bio prilično nepovjerljiv. Pored objektivnih razloga, ovog puta je negativno djelovala i osnovna slabost Partije u BiH, nepovezanost sa selom¹⁰¹). To je, u mnogome, otežalo rad Partije u Hercegovini. U Okružnom komitetu je stvorena pogrešna slika o događajima u Gacku i Nevesinju. Kako su gledali na te događaje vidi se iz izvještaja koji je Okružni komitet uputio Svetozaru Vukmanoviću. O napadu na Avtovac tu se kaže:

»U gatačkom srezu istovremeno je izvršen napad na Gacko, Ustanici, nešto domaćih seljaka i uglavnom crnogorske pljačkaške bande, zauzeli su Avtovac, opljačkali ga i povukli se u brda«¹⁰²).

O uzroku ustanka daje se pogrešna ocjena:

»Podsticaj za ustanak dali su anglofilske reakcionarne elemente, koji su poslije kočili i sabotirali sve akcije. Među njima najvažniji je Petar Samardžić, bivši zemljoradnički prvak iz Bratača«¹⁰³).

Tačno je da u ovom ustanku uzimaju učešća i ljudi koji su ga kasnije svjesno kočili i ometali. Ustanak, međutim, ne počinje na njihovu inicijativu. Inicijativa dolazi od širokih narodnih masa ugroženih ustaškim terorom i zabrinutih za svoju sudbinu. Ovi ljudi prilaze ustanku da ne bi izgubili uticaj u narodu, koji se već prihvatio oružja.

Tokom junskog ustanka nije došla do izražaja politička podvojenost. Opasnost od fizičkog istrebljenja sjedinila je, bar za kratko, srpsko stanovništvo, koje je tada istupilo jedinstveno.

Iz izloženog se vidi da je ustanak vođen prije poziva CK KPJ na ustanak protiv okupatora. On nije dignut na poziv Partije niti je Partija njime rukovala. Specifični uslovi natjerali su narod da se sam digne na ustanak, bez ichtijeg poziva. Mada nije Partija njime rukovala, ustanak potvrđuje pravilnost njenog stava u pitanju vođenja borbe protiv okupatora. On očito govori koliko je CK pravilno procijenio situaciju u zemlji i koliko je bio pravilan njegov stav i odluka o dizanju ustanka.

Borbe koje su kasnije vođene u ovom kraju nastavak su junskog ustanka. Istina, dolaskom komunista unosi se nova taktika i strategija borbe. Ali jedinstvo ustaničkih masa, koje je bilo karakteristično tokom juna, narušeno je sljedećih mjeseci: »Prema saznanju i među pobunjenicima ne vlada potpuna sloga« — piše u izvještaju predsjednik iz Bileće. 10. avgusta 1941. — »jer su neki od njih, većinom stariji i staloženiji ljudi, pristalice bivše države Jugoslavije, a manji dio, tj. oni koji su pali pod uticaj komunista iz Crne Gore i naše države jesu komunistički nastrojeni. Ovi odmetnici, koji su pod

¹⁰¹) Četrdeset godina, Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, knj. V (1941-1945), Beograd, 1961. 143.

¹⁰²) Zb. NOR, IV-1, 424.

¹⁰³) Isto.

uticajem komunista, u zadnje vrijeme su potpuno promijenili taktiku i svoj rad. Dok su se pobunjenici prije izgovarali da su u planine pobjegli samo iz straha od naoružanih ustaša, odnosno muslimana — Hrvata, sada to ne govore, nego kažu da im je glavni cilj da otjeraju upravu Nezavisne Države Hrvatske, a u tu svrhu pozivaju u pomoć i muslimane da im se pridruže¹⁰⁴).

Svojim oslobodilačkim karakterom, masovnim učešćem najširih slojeva naroda, ovaj ustanak je sastavni dio oslobodilačke borbe koju su narodi Jugoslavije vodili u periodu od 1941-1945. godine protiv okupatora i njegovih domaćih slugu.

«ВОСТАНИЕ В ВЕРХНЕЙ ГЕРЦЕГОВИНЕ В ИЮНЕ 1941 ГОДА»

РЕЗЮМЕ

После капитуляции югославской королевской армии в апреле 1941 года по соглашению между Мусолини и Гитлером о разделении Югославии Герцеговина была присоединена итальянской зоне оккупации. Сразу после этого итальянские оккупационные войска взяли в свои руки военную и гражданскую власть в Герцеговине.

На основании соглашения Анте Павелича, вождя усташского движения, и Мусолини в Риме 18 июня 1941 года Герцеговина присоединена к так называемому Независимому Государству Хорватии. Затем пришли к власти и ввели свою организацию усташей в верхней Герцеговине. Политика этой организации с самого начала была направлена против сербов, живущих на этой территории. Был создан план полного уничтожения сербов. И 1 июня 1941 года началось осуществление этого плана, совершены первые убийства и аресты сербского населения, а затем последовала массовая резня сербов, закончившаяся убийством сотен сербских жителей, между которыми находилось много женщин и детей. Опасность физического уничтожения разбудила традиционный воинский дух сербского населения и вызвала сопротивление фашистским зверствам. Первые вооруженные действия восставших начались 3 июня 1941 года и до 7 июня получили значительные размеры. Были сорваны планы нападения усташей на некоторые села и уничтожено несколько жандармских узлов. Стихийное сопротивление с целью обороны от усташского террора в начале июня переросло к концу месяца в всеобщее народное восстание. Главная причина восстания — массовая резня сербского населения, совершенная усташами во второй половине июня. Центр организованного восстания, которое началось 24 июня 1941 года, находился на сегодняшней территории районов Гацко, Невесинье. Отсюда восстание быстро распространилось по соседним селам в направлении Стоца, Билеча, Голии и Пивы. Во время первых успешных боев восставшие уничтожили все жандармские узлы в селах, взяли главные коммуникации и напали на Невесинье. Свежие части и помощь итальянцев дали возможность усташам, потерпевшим

¹⁰⁴) A-VII U. d. dok. k. 220, 52/3-8.

большие потери, после боев, которые продолжались пятнадцать дней, вновь завладеть коммуникациями, деблокировать Невесинье и предупредить нападение повстанцев на Гацко. Повстанцы отступили в свои села и организовали оборону. Это восстание, вспыхнувшее против усташей и домобранов, прислужников оккупантов, является первым восстанием в Европе на оккупированной территории, а по своему освободительному характеру и по участию широких народных масс оно вошло в историю освободительной борьбы народов Югославии, как ее составная часть.

Banja Luka u prvim danima okupacije

Dušan Lukač

Čim su okupatorske trupe prešle granicu, korumpirani i nesposobni činovnički aparat banske uprave, vojnih ustanova i gradskog načelstva u Banjoj Luci izgubio je smisao za bilo kakvu organizaciju posla na planu objedinjavanja građanstva i njegovog pripremanja za otpor. Mobilizacija vojske i odašiljanje trupa Vrbaske divizije iz garnizona i sabirališta u Banjoj Luci prema frontu, odvijali su se uz potpuno odsustvo planskog i organizovanog rada.

Proглаšenje NDH — 10. aprila 1941. godine, u čiji je sastav trebalo da uđe i Bosna i Hercegovina¹⁾, bombardovanje grada od strane njemačkih aviona 12. aprila²⁾ i sve otvorenije i drskije djelovanje frankovaca još je više pogoršavalo situaciju u gradu.

Partijska organizacija i napredne snage u Banjoj Luci bile su sposobne da se suprotstave frankovcima i da organizuju narod za otpor. Povratkom članova Partije i nekih rukovodilaca iz vojnog logora u Ivanjici broj članova Partije zadržao se na predratnom nivou. U osam partijskih organizacija, prema dosad utvrđenim podacima, djelovalo je oko 40 članova Partije, dok su skojevski aktivni u školama i u preduzećima okupljali dvostruko više članova³⁾. Uz ovo, veći dio radnog građanstva, koje je u ranijoj djelatnosti preko naprednih društava, sindikata i drugih organizacija bilo vezano za Partiju — bilo je spremno da se odazove na njen poziv za pružanje otpora okupatoru. Imajući u vidu interese čitave zemlje i raspoloženje masa, partijsko rukovodstvo u Banjoj Luci, odmah poslije prelaska okupatorskih trupa preko naše granice, osnovalo je komitet za odbranu, u koji su ušli: Osman Karabegović, Pavao Radan, Ivica Mažar, Ranko

¹⁾ Proglas Slavka Kvaternika preko radija — objv. u »Narodnim novima« br. 1. od 11. 4. 1941. g.

²⁾ Dokument Velike Župe Sana i Luka br. 5713/1 — Sreski arhiv Banja Luka (u daljem tekstu SAB).

³⁾ Stenografske bilješke zajedničke izjave organizatora ustanka, Vojnoistorijski institut Beograd (u daljem tekstu V. I. I. (k-200 reg. br. 1-30/1 i Pregled partijskih organizacija u Bos. krajini, na izložbi u Muzeju Bosanske krajine Banja Luka (u daljem tekstu MBK).

Šipka, Šefket Maglajlić i Ljubo Babić⁴). Komitet je pokušao ostvariti saradnju sa rukovodstvima građanskih političkih partija i sa nekim organima stare vlasti. Stari režim, nalazeći se u fazi raspadanja i nemoćan da ma šta učini za odbranu zemlje, imao je još dovoljno snage da se suprotstavi patriotskoj akciji komunista, te da silom spriječi djelovanje Komiteta i onemogući plan stvaranja narodnog fronta. Ostaci režima u rasulu do posljednjeg časa su smatrali za svoj osnovni zadatak — borbu protiv komunista. Zatvorene komuniste, među kojima i Niku Jurinčića, policija je zadržala u zatvoru u vrijeme kada su iz njega pušteni prestupnici svih vrsta, s namjerom da ih preda ustašama⁵).

U isto vrijeme dok se ostaci starog režima grčevito bore protiv komunista i naprednog pokreta, frankovački elementi bez ikakvih prepreka pripremaju izdaju i formiraju organe ustaške vlasti u gradu. Već 13. aprila grupa frankovaca i Gutićevih zakletih ustaša, pod rukovodstvom Blaža Gutića, Božidara Jovića i Ante Vidovića, otpočinje akciju protiv ostataka razbijene jugoslovenske vojske. Ovoj grupi se priključuje gotovo kompletna Građanska zaštita iz grada, a nekoliko časova kasnije stupa u akciju i grupa od 30 žandara iz žandarmerijskog puka koje predvode Stjepan Sivoš i Josip Vicić⁶).

1. Formiranje ustaške vlasti i početak progona Jevreja i Srba

Dijelovi njemačke 183. divizije ušli su u Banju Luku 15. aprila 1941. godine. Grupa frankovaca, koja je već 13. i 14. aprila bila zauzela glavna gradska nadležstva, priredila je doček okupatorskim trupama. Uporedo s njima našla se grupa bogatijih banjolučkih trgovaca i činovnika banske uprave, koja već od tada nastoji da uhvati veze i ostvari saradnju sa okupatorom⁷).

Ulazak okupatora u grad izazvao je potištenost kod ogromne većine građanstva. Mali broj ljudi, uglavnom pristalica ustaške i križarske organizacije i organizacije »Mladih muslimana«⁸), pružio je podršku ustaškim organima vlasti.

Od 15. do 17. aprila grupa rukovodećih klero-ustaša i »Mladih muslimana«, na čelu sa Blažom Gatićem⁹) i Hilmiom Bešlagićem¹⁰) organizuje ustaške organe vlasti u gradu. Sedamnaestoga aprila u Banju Luku je stigao iz Bihaća dr Viktor Gutić¹¹), koga je poglavnik

⁴) Sjećanje Šefketa Maglajlića — »Četrdeset godina«, Zbornik sećanja knjiga 3. strana 76.

⁵) Pred ulazak njemačke vojske u Banju Luku ova grupa je pobjegla iz zatvora. — Sjećanje Nike Jurinčića, MBK k-10, 88/3.

⁶) Dokumentar Ustaške nadzorne službe — fk MBK k-14/11.

⁷) Sten. bilj. učesnika NOP-a u B. Luci, MBK; materijali sa suđenja ratnom zločincu dr Viktoru Gutiću — Vrhovni sud SRBiH.

⁸) »Podaci o istoriji NOB-e u gradu Banjoj Luci za period 1940-1941. godine«, — rad Komisije, SAB Str. 10.

⁹) Organizovani ustaša od prije rata, jedan od ustaških rukovodilaca u toku rata u Banjoj Luci.

¹⁰) Jedan od rukovodilaca organizacije »Mladi muslimani« prije rata. U toku rata ustaški prvak u Banjoj Luci i član vlade NDH emigrirao 1941. godine.

oglasom preko Radio-Zagreba već bio imenovao za stožernika bivše Vrbaske banovine, koju ustaše počinju nazivati »Bosanskom Hrvatskom« i »Hrvatskom krajinom«. Tri dana kasnije ovo imenovanje je objavljeno u prvom broju ustaškog lista za Krajinu, koji je počeo izlaziti u Banjoj Luci pod nazivom »Hrvatska krajina«¹²). Istom odlukom određen je za zamjenika stožernika »Hrvatske krajine« dr Felix Njedijski¹³), predsjednik križarske organizacije za čitavu NDH. Narednih dana stožernik Gutić je imenovao i postavio iz redova klero-ustaša i organizacije »Mladih muslimana« glavne rukovodioce gradskog poglavarstva, kotarskog poglavarstva i drugih institucija u Banjoj Luci.

Po dolasku na dužnost stožernika Vrbaske banovine, uporedo sa organizacijom ustaške vlasti, stožernik Gutić otpočinje da vrši pripreme za potpunu likvidaciju srpskog i jevrejskog življa u Banjoj Luci. On je znao da plan potpune likvidacije srpskog življa ne može izvršiti bez podrške muslimana i Hrvata u gradu. Za uspjeh ove akcije posebno je bilo značajno pridobijanje življa najbrojnije konfesije — muslimana, na koju je otpadalo 40% od cjelokupnog stanovništva¹⁴). Zbog toga on odmah po formiranju ustaškog stožera angažuje sve propagandne snage za pridobijanje muslimana za NDH i ustaški pokret. Treći dan po dolasku u Banju Luku stožernik Gutić je napisao proglas hrvatskim muslimanima, u kome ih naziva »najkorjenitijim« i najplemenitijim dijelom velikog, junačkog hrvatskog naroda« i otvoreno ih poziva da okrenu svoje oružje na Srbe¹⁵). Nije sasvim slučajno da stožernik Gutić uzima za svoga tjelohranitelja psihopatu Asima Đelića¹⁶), koji je po Gutićevom nalogu ubijao Srbe i Jevreje, uz nagradu po »skinutoj glavi«.

Gutićev poziv naišao je na vrlo slab odjek među muslimanima. Slabu podršku stožerniku Gutiću pružio je i hrvatski živalj u gradu. Iz cijelog grada u ustaške redove prijavilo se nekoliko desetina vojnih obveznika. Punu podršku ustaškoj vlasti pružila je većina katoličkog klera, a njihovim posredstvom i jedan broj žiteljstva u hrvatskim selima u okolini grada.

¹¹) Pred drom Mladenom Lorkovićem položio 1938. god. u Zagrebu ustašku zakletvu. Odmah imenovan za rukovodioca ustaškog pokreta u Vrbaskoj banovini i aktivno radio na organizovanju ustaške organizacije u Krajini. U toku rata jedan od najvećih ratnih zločinaca u ustaškoj NDH, a naročito se istakao u organizovanju progona Srba. Emigrirao 1945. god. u Italiju. Uхваćen 1946. g. od strane naših organa u Italiji, prebačen u zemlju i osuđen na smrt u Banjoj Luci.

¹²) Imenovanje objavljeno u ustaškom listu »Hrvatska krajina« br. 1. od 20. IV 1941.

¹³) U toku rata jedan od ustaških prvaka u B. Luci, Zagrebu i nekim drugim mjestima. Osuđen na smrt u B. Luci 1946. godine.

¹⁴) Citirano »Podaci iz istorije NOB-e u gradu Banjoj Luci za period 1940-1941. godine«.

¹⁵) U proglasu između ostalog stoji i ovo: »Teku vam suze radosti jer je Bosna srce i središte naše Hrvatske Države, a vi braćo Muslimani — Hrvati, najkorjenitiji i najplemenitiji dio velikoga junačkog Hrvatskog naroda, poput ostale braće hrvatske, koja se već griju na suncu slobode, primite i vi njemačku vojsku kao svoju braću. Vaše džamije i domove okitite barjakom Alaha i milim hrvatskim trobojnicama... Vi braćo vojnici, okrenite oružje na naše neprijatelje Srbe — »Hrvatska krajina« br. 1. od 20. 4. 1941. g.

¹⁶) Osuđen za zločine od organa NDH i obješen 1943. g. u B. Luci.

Za obezbjeđenje novoformirane ustaške vlasti u gradu postojeće ustaške jedinice bile su nedovoljne, pa su već nekoliko dana po formiranju ustaške vlasti dovlače ustaška pojačanja sa strane.

Dvadeset i prvog aprila stigla su iz Hrvatske tri odreda novoformiranog domobranstva, odred žandarmerije i policije¹⁷⁾. Ove snage su činile jezgro oko kojega je počelo formiranje policijskih snaga u Banjoj Luci i ostalim mjestima Bosanske krajine, te 3. oružničke pukovnije i Vrbaskog domobranskog vojnog područja, sa sjedištima u Banjoj Luci.

Odmah po formiranju ustaških organa vlasti i ustaških jedinica u gradu, stožernik Gutić otpočinje da ostvaruje plan likvidacije Jevreja i Srba. Za ovu akciju pružila mu je krajnju mogućnost Zakonska odredba za odbranu naroda i države, koju je proklamovao 17. aprila 1941. godine poglavnik NDH — Pavelić¹⁸⁾. Dvadeset i prvog aprila izdao je proglas kojim se zabranjuje Jevrejima da zalaze u kafane, restorane i gostionice¹⁹⁾.

U listu »Hrvatska krajina« od 20. aprila objavio je naredbu da se brišu svi napisi ćirilicom, čime zabranjuje upotrebu ovog pisma. Oglasom od 24. aprila 1941. godine naredio je Srbima i Jevrejima da u roku od 24 sata predaju ustaškom stožeru radio-aparate, foto-aparate i durbine²⁰⁾. Uporedo sa ovim, a na temelju opšte naredbe zapovjednika kopnenih snaga Države Hrvatske — generala Stancera, od 13. aprila 1941. godine²¹⁾ vršeno je sakupljanje oružja u gradu od svih građana koji nisu bili pouzdani saradnici poretka. Dvadeset i četvrtog aprila stožernik Gutić izdaje opomenu da će sve one građane koji ne predaju vojno i civilno oružje izvesti pred vojni sud²²⁾. Oružje od članova ustaških i proustaških organizacija nije oduzimano.

Uporedo sa ukidanjem osnovnih sloboda za Jevreje, Srbe i napredne građane, on organizuje pljačku i kontribuciju jevrejske i srpske imovine. Koristeći se mogućnostima koje mu je pružila Zakonska odredba o sačuvanju hrvatske narodne imovine, propisana od strane poglavnika NDH, 18. aprila 1941. godine²³⁾, već 25. aprila izdaje naredbu o postavljanju ustaških povjerenika u jevrejskim i srpskim trgovinama i preduzećima²⁴⁾. Davanjem ovih radnji na upravu uglavnom muslimanima, stožernik Gutić pokušava da pridobije muslimanski živalj i ujedno da raspiri mržnju između muslimana i Srba, u čemu ni ovog puta nije imao uspjeha.

Poslije ovih akcija i uvođenja mjera uperenih protiv Jevreja, Srba i ostalog naprednog građanstva, stožernik Gutić 24. aprila odlazi kod poglavnika Pavelića na referisanje o izvršenim poslovima

¹⁷⁾ Obavijest o dolasku u »Hrvatskoj krajini« br. 2. od 23. 4. 1941. godine.

¹⁸⁾ Po ovoj odredbi, koja je objavljena u 4. broju »Narodnih novina« od 17. aprila, i za namjere uperene protiv ustaške NDH mogla se izricati smrtna kazna.

¹⁹⁾ Proglas objavile novine »Hrvatska krajina« br. 2. od 23. 4. 1941. g.

²⁰⁾ Presuda V. Gutiću, str. 2 — Arhiv Vrh. suda SRBiH.

²¹⁾ »Narodne novine« br. 2. od 15. 4. 1941. g.

²²⁾ »Hrvatska krajina« br. 3. od 24. 4. 1941. g.

²³⁾ Isto.

²⁴⁾ Isto.

i radi dogovora za naredne rigoroznije progone Srba, Jevreja i naprednih Hrvata i muslimana. Gutićeve akcije protiv naroda Pavelić je ocijenio kao zrele i pravilne i dao mu odobrenje da u Bosanskoj krajini djeluje prema ličnom nahođenju²⁵⁾. Ovim je sudbina naroda u Bosanskoj krajini, a posebno u Banjoj Luci, gdje je Gutić imao apsolutnu vlast, bila prepuštena najgorem ološu u ovom kraju.

Po povratku iz Zagreba stožernik Gutić je izdao seriju novih uredbi i propisa uperenih protiv Jevreja i Srba. Istoga dana propisao je naredbu po kojoj su svi Srbi i Crnogorci, rođeni u Srbiji i Crnoj Gori, morali napustiti Vrbasku banovinu u roku od 5 dana. Dva dana kasnije objavljena je dopuna ove naredbe, po kojoj su svi mješoviti brakovi Srba i Crnogoraca sa Bosankama morali silom zakona biti raskinuti²⁶⁾. U cilju raspirivanja vjerske mržnje i rukovođenja nasilnim mjerama protiv srpskog življa, krajem aprila i početkom maja izvršio je jednu turneju po dijelovima Bosanske krajine i posjetio Kotor Varoš, Jajce i Mrkonjić-Grad. Odsustvo Gutićevo iz Banje Luke se osjetilo, jer u toku prvih 5 dana maja nije propisana nijedna nova naredba protiv Srba i Jevreja.

Po povratku sa ove turneje, izdejsstvovao je 8. maja postavljanje Prijekog vojnog suda u Banjoj Luci, odnosno 9 dana prije nego je donesena Zakonska odredba o uspostavi prijekih sudova²⁷⁾ na čitavoj teritoriji NDH. Za sudije prijekog suda u Banjoj Luci postavljeni su Gutićevi saradnici i prijatelji: Oskar Vilfan, Ivan Sumajstorčić, Ahmet Beglerbegović, Niko Čondrić i Mahmut Dizdarević²⁸⁾. Ali čitava igra oko uspostavljanja Prijekog suda i njegovo formiranje bili su samo plašt lažne zakonitosti. Veoma malom broju ljudi je suđeno i često su osuđenici puštani na slobodu samo da bi se istakla zakonitost u ustaškoj državi. Na drugoj strani, ne samo ilegalno već i javno, pred narodom su ustaše ubijale ljude bez ikakvih isključenja i zvaničnih presuda. Tako su noću između 4. i 5. maja pale prve žrtve u Banjoj Luci; Gutićev lični pratilac Asim Đelić, po naređenju pretpostavljenog, izveo je iz ustaškog zatvora banjolučkog vladiku Platona i sveštenika Dušana Subotića i na obali Vrbasa u blizini Rebrovca na najsvirepiji način ih umorio²⁹⁾. Narednih dana su izvodili ljude iz zatvora i ubijali ih bez ikakvog saslušavanja. Oko 10. maja stožernik Gutić je krenuo u krajeve oko Une i obišao Bosanski Novi, Bosansku Krupu i Bihać. Svrha ovog puta bilo je organizovanje progona Srba i raspirivanje mržnje između muslimana i

²⁵⁾ Isto.

²⁶⁾ Isto — br. 4. od 26. 4. 1941. g.

²⁷⁾ »Narodne novine« br. 13. od 18. 5. 1941. god.

²⁸⁾ »Hrvatska krajina« br. 13. od 18. 5. 1941. g. i dokumenta Prijekog suda iz 1941. g.

²⁹⁾ Arhiv Vrh. suda SRBiH — saslušanje dra Gutića; Arhiva V. I. I. k-171a 13/15-1 — Supruga Asima Đelića, Magdalena Miler, izjavila je u Ustaškom redarstvu u B. Luci: »Nakon prevrata, pored toga što je bio lični čuvar stožernika, poznato mi je da je vlastoručno ubijao mnoge Srbe, po njegovom pričanju do 700 ljudi. Tako npr. on je ubio i bacio sa mosta u vodu banjolučkog mitropolita i mnoge druge uglednije osobe. Meni je priznao da je to radio po nalogu stožernika Gutića. Sjećam se da je ono jutro kad je ubio mitropolita, vratio se rano i rekao, eno ih dvojica plivaju po Vrbasu, a zatim je rekao, da je Gutić naredio ubijanje Srba«.

Srba. Po povratku sa turneje, izdao je 12. maja novu uredbu, po kojoj je zabranjivao svako izlaženje iz stanova Jevrejima i Srbima od 9 sati uveče do 6 sati ujutro³⁰). Polovicom maja ustaše su otpočele rušenje pravoslavnih crkava. Među prvima u Krajini porušena je crkva u Banjoj Luci³¹), koja je svojim arhitektonskim rješenjem i specifičnošću stila predstavljala vrijedan istorijski spomenik³²).

U skladu sa uputama i stavom poglavnika u pitanju Srba u Hrvatskoj³³), Gutić je među prvima u NDH izdao 17. maja naredbu po kojoj se administrativnim putem brisala srpska nacija, a ime Srbin je zamijenjeno novom kovanicom »Grkoistočnjak«³⁴).

U nipodaštavanju jevrejskog stanovništva išle su Gutićeve ustaše još dalje, tako je jevrejski hram u Banjoj Luci po dolasku okupatora pretvoren u javnu kuću za njemačke vojnike i ustaše³⁵).

Naredbom od 27. maja zabranjeno je Jevrejima i Srbima kupanje u banjama u Gornjem Šeheru, Laktašima i Slatini, iako se ove dvije posljednje nalaze u čisto srpskom kraju³⁶). Istoga dana donesena je još jedna naredba po kojoj se Srbima i Jevrejima dozvoljava vožnja javnim prevoznim sredstvima tek onda ako ostane mjesta kad svi drugi posjeduju³⁷).

Petog juna propisao je novu naredbu po kojoj su se uzimali Srbi i Jevreji u radne logore³⁸), u kojima su u prvo vrijeme vršena pojedinačna ubijanja, a nešto kasnije grupna ili likvidacija čitavih takvih logora³⁹).

U prvoj polovini juna, poslije niza zakonskih odredbi ustaškog rukovodstva u Zagrebu uperenih protiv Jevreja⁴⁰), pojačavaju se progoni jevrejskog življa i u Banjoj Luci. Polovicom juna vrši se u gradu provjeravanje rasne pripadnosti svih državnih službenika⁴¹). Dvadesetog juna izvršen je popis Jevreja i naređeno im je da prilikom bavljenja van kuće nose jevrejsku oznaku. Krajem juna otpočine odašiljanje banjolučkih Jevreja u logore i do jeseni 1941. godine, gotovo svo jevrejsko žiteljstvo iz grada deportovano je u logore i

³⁰) »Hrvatska krajina«, br. 11. od 24. 5. 1941. god.

³¹) Cit. optužnica protiv dra Viktora Gutića.

³²) Na temelju brzojava iz Zagreba, veliki župan u B. Luci je 25. 8. 1941. g. svojeručno napisao nalog da se svi vrijedni predmeti iz banjolučke crkve i okolnih crkava predaju državnom muzeju za umjetnost. — Dokumenta u SAB — Fond VŽ SiL — 824.

³³) Razgovor njemačkog poslanika u Zagrebu sa poglavnikom u vezi sa srpskim pitanjem u NDH od 2. 9. 1941. godine — Arhiva V. I. I. (N. a.) London H-17 mf 309943 i 309944.

³⁴) Citirana optužnica protiv dra Viktora Gutića str. 7.

³⁵) Isto, i izv. Vel. župe Sana i Luka od 7. II 1941. god. — SAB.

³⁶) Naredba Ustaškog stožera i povjereništva za bivšu Vrbasku banovinu br. 653 od 27. maja 1941. g. — SAB — Fond VŽ SiL.

³⁷) Cit. optužnica protiv dra Viktora Gutića.

³⁸) Ustaški stožer za Bosansku Hrvatsku i povjereništvo za bivšu Vrbasku banovinu, br. 813 od 5. 6. 1941. g. — SAB Fond VŽ SiL.

³⁹) Gospički logor, u koji je odveden jedan broj Banjolučana likvidiran je tajno od strane ustaša kad su se morali povući pred Talijanima 19. 8. 1941. godine.

⁴⁰) Nekoliko zakonskih odredbi protiv Jevreja objavljeno je u junu u »Narodnim novinama« br. 43. i 44.

⁴¹) Materijali o ispit. rasne pripadnosti službenika u B. Luci nalaze se u SAB — Fond VŽ SiL.

ustaške zatvore. Od oko 400 banjolučkih Jevreja neznatan broj je preživio strahote fašističkih logora⁴²⁾.

U julu raniji metod progona srpskog življa — pojedinačna i manja grupna ubijanja — ustupaju mjesto masovnim progonima čitavih srpskih porodica. Izvjestan broj imućnijih srpskih porodica odriče se imetka i zahvaljujući uglavnom vezama i poznanstvima prebacuje se u toku jula u Srbiju⁴³⁾.

U noći između 11. i 12. jula po nalogu stožernika Gutića ustaše su počele opšte hapšenje srpskih porodica, koje nisu bile prešle na rimokatoličku vjeru. Prema izvještaju talijanskog vicekonzula zatvoreno je bilo u tvrđavu *Kastel* i u neke gradske škole oko 2.000 Srba. Sve ovo žiteljstvo poslano je najprije posebnim željezničkim transportima u logor u Slavonsku Požegu, a odatle u Srbiju, kao razmjena za hrvatski živalj koji je dotada živio u Srbiji⁴⁴⁾.

Uporedo sa fizičkim istrebljivanjem i iseljavanjem srpskog i jevrejskog življa iz Banje Luke, Gutićeve ustaše vršile su pokršćavanje Srba i Jevreja. Na ovom poslu aktivno je sarađivala katolička crkva, uz posebno isticanje jednog dijela katoličkog klera, koji je po formiranju ustaške NDH činio glavni oslonac stožerniku Gutiću. Odmah poslije kapitulacije fra Alojzije Čosić pozvao je vjernike u katoličkoj crkvi da se uključuju u ustaški pokret i javno prokleo sve one Hrvate koji ne pomognu ustašku NDH⁴⁵⁾. Župnik iz Banje Luke, dr Nikola Bilogrivić, kao najbliži saradnik i duhovni pratilac stožernika Gutića učestvovao je u svim većim turnejama i ustaškim zbiorovima u Bosanskoj krajini. Kao prvak rimokatoličkog klera u Banjoj Luci, on je sve svoje službene i duhovne mogućnosti upotrijebio u korist ustaške organizacije i svojim zvanjem i položajem uticao na neupućene hrvatske vjernike da se priključe ustaškoj državi⁴⁶⁾. Svećenik Pajić Petar iz Banje Luke piše pamflete, u kojima pokušava da opravda okupatorske i ustaške zločine⁴⁷⁾.

Na temelju opštih naredbi o prelasku s jedne vjere na drugu, koje je donijela vlada NDH 3. i 27. maja, Ustaški stožer za Bosansku Hrvatsku i Likvidatura Vrbaske banovine⁴⁸⁾, donijeli su 22. juna

⁴²⁾ Materijali sa suđenja dru Viktoru Gutiću — Vrhovni sud SRBiH.

⁴³⁾ Sten. bilj. — Arhiv V. I. I. 4-2.000 reg. br. 1-31/1.

⁴⁴⁾ Izvješt. talijan. vicekonzula u B. L. od 22. 13. i 27. 7. 1941. g. Arhiv V. I. I. k-153a 13/5-134-5 i k-143a 14/10-2.

⁴⁵⁾ Viktor Novak — *Magnum Crimen*, str. 654.

⁴⁶⁾ Dr Nikola Bilogrivić, na misi u rimokatoličkoj crkvi u Pavlovcu izjavljuje: Evo, braćo Hrvati, ima 20 godina kako nosimo teški srpski jaram za vratom. Dao je gospod bog pa smo ga skinuli i ovu vinovu lozu, gledajmo, braćo, da je iskorijenimo«. — Iz optužnice protiv dr Nikole Bilogrivića, str. 35. — Vrhovni sud SRBiH.

⁴⁷⁾ U »Katoličkom tjedniku« od 31. 8. 1941. g. on piše: »Do sada je bog govorio po savjetima, po papinskim enciklikama, po nebrojenim propovjedima, po katehizaciji, po kršćanskoj štampi, po misijama, po junačkim primjerima svetaca itd. Sada je gospodin odlučio upotrebiti novu metodu. Prirediti će misije. Evropske. Svjetske. Držati će ih ne svećenici, nego vojskovođe na čelu sa Hitlerom. Propovjedi će se vrlo dobro čuti pomoću topova, mitraljeza, tenkova, bombardera...«

⁴⁸⁾ U dokumentima naziv »Ustaški stožer za Bosansku Hrvatsku i povjereništvo za bivšu Vrbasku banovinu — polovicom juna promijenjen je i glasi: »Ustaški stožer za Bosansku Hrvatsku i Likvidator bivše Vrbaske banovine«.

1941. godine lokalne propise o pokrštavanju Srba. Iako je čitavoj javnosti bilo potpuno jasno da se pokrštavanje vrši pod pritiskom ustaških organa vlasti, stožernik Gutić pokušava da opravda ove postupke pred Hrvatima i muslimanima i objavljuje da se pokrštavanje Srba vrši potpuno slobodno i po vlastitoj volji prelaznika⁴⁹).

I pored nasilja i prisilnih mjera koje su tjerale Srbe na promjenu vjeroispovijesti, priličan broj srpskog življa nije htio podnijeti molbu za prelaz na rimokatoličku vjeru. Prema izvještaju italijanskog vicekonzula u Banjoj Luci od 2. avgusta 1941. godine, koji je bio u bliskoj saradnji i vezi sa župskim ordinarijatom, u gradu je tada živjelo još oko tri hiljade Srba, od kojih je oko 1.500 prešlo na rimokatoličku vjeru⁵⁰). Ostatak Srba do 7.800, koliko ih je bilo u gradu kada je uspostavljena ustaška vlast, prema izvještaju vicekonzula, dijelom su iseljeni, a dijelom poubijani⁵¹).

Stožernik Gutić se miješao u poslove i nekih drugih konfesijskih koje nisu bile pod direktnim udarom ustaških progona i propisa. Tako je jednim dopisom od 19. juna 1941. godine odredio novi službeni naziv evangelističke crkve u Banjoj Luci⁵²).

Imovina svih iseljenih i ubijenih Jevreja i Srba postala je plijen ustaških prvaka, njihovih srodnika i saradnika. Ured za kolonizaciju, koji je osnovan u Banjoj Luci u julu 1941. godine, mogao je raspoređivati samo slabije posjede iseljenog srpskog življa iz okoline, jer su bolji posjedi razgrabljeni od strane ustaša⁵³). Podružnica Državnog ravnateljstva za gospodarstvenu ponovu, formirana krajem jula 1941. u Banjoj Luci, služila je kao paravan za nesmetano rasturanje srpske i jevrejske imovine između ustaša⁵⁴). Drugog avgusta izvršena je bez ikakve zakonske procedure podjela 13 jevrejskih radnji između ustaških prvaka⁵⁵). U toku avgusta podijeljene su, osim kuća i nepokretne imovine u stanovima, i 62 trgovinske i zanat-

⁴⁹) U objašnjenju stožernika Gutića, koje je objavljeno u listu »Hrvatska krajina« br. 28. od 22. juna stoji i ovo: »Daleko je od ustaškog pokreta i pomisao propagande za širenje ma koje vjere, ali kada vidi, da su pojedinci uvidjeli da su do sada zavađani i zaludivani, pa hoće, da se asimiliraju sa hrvatskim narodom, a kao prvi korak u tome hoće da iziđu iz one crkve u kojoj može biti samo Srbin i nitko više, kada se dakle odriču srpstva i njegovih propagatora, onda nema razloga da se takve ljude ne prizna punopravnim članovima hrvatskog naroda sa svim pravima i dužnostima koje iz toga proističu, kada to oni sami žele i hoće«.

⁵⁰) Molbe i rješenja o prelasku banjolučkih Srba na rimokatoličku vjeru — Muzej revolucije SRBiH; Dokumenta o protivnarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog sveštenstva — izd. Zagreb 1946. god. str. 102.

⁵¹) Izvj. talijan. vicekonzula iz B. Luke — Arhiva V. I. I. k-153a 13/5-91.

⁵²) Ustaški stožer za Bosansku Hrvatsku i Likvidator Vrbanske banovine, propis o službenim nazivima evangelističke crkve, vjerskih obreda i vjerske zajednice evangelika — br. 1017 od 19. 6. 1941. g. — SAB — fond VŽ SL.

⁵³) Dopisi Drž. ravnateljstva za ponovu u Zagrebu, — Uredu za kolonizaciju u B. Luci i velikom županu B. Luka od 18. 8. 1941. g., pod br. 6604 — SAB — VŽ SL.

⁵⁴) Drž. ravnatelj. za ponovu — velikom županu B. Luka — od 14. 8. 1941. SAB, fond VŽ SL.

⁵⁵) Zapisnik o primopredaji židovskih radnji, sastavljen 2. 8. 1941. g. u blagajni Ustaškog stožera — SAB — Fond VŽ SL.

ske radnje, vlasništvo iseljenih Srba⁵⁶⁾. Podružnica Ureda za ponovu u Banjoj Luci bila je do te mjere kompromitovana da su se same ustaše plašile skandala i sukoba u krugu svojih pristalica. Zato je ona u septembru 1941. godine stavljena u nadležnost Gradskog poglavarstva⁵⁷⁾, a početkom 1942. godine konačno likvidirana⁵⁸⁾.

U toku oktobra i novembra 1941. godine, Gradsko poglavarstvo je pokušavalo da izvrši povraćaj jednog dijela opljačkane i razgrabljene imovine. Četvrtog novembra je održan širi sastanak predstavnika podružnice za ponovu pri Gradskom poglavarstvu, uz prisustvo nekoliko delegata iz Zagreba, na kome su iznesene greške koje je rukovodstvo ponove ranije činilo⁵⁹⁾ i donesen zaključak da se izvrši povraćaj dijela imovine koju su pojedinci nezakonito stekli⁶⁰⁾. No, pošto je čitav ustaški pokret u Banjoj Luci i cijeloj NDH bio baziran na najgrubljoj pljački, nasiljima i progonima, odluke donesene na ovom sastanku i čitav ovaj pokušaj ostao je bez nekih značajnijih uspjeha.

2. Narastanje suprotnosti između klero-ustaške i umjereno-muslimanske struje u Banjoj Luci

Uspjeh Gutićevog plana likvidacije srpskog življa u Bosanskoj krajini zavisio je od podrške koju su mu u ovoj akciji pružile hrvatske i muslimanske mase. U Banjoj Luci, gdje su muslimani činili većinu stanovništva — oko 40%, prema 30% Srba i oko 25% Hrvata⁶¹⁾ — podrška muslimanskog življa bila je naročito značajna. Međutim, prvi pokušaji saradnje sa muslimanima poslije kapitulacije nisu mu davali ni približno željene rezultate. Potkupljivanjem opljačkanom srpskom i jevrejskom imovinom uspio je pridobiti samo nešto ološa tipa Asima Đelića. I podrška hrvatskog življa u gradu bila je sasvim minimalna. Izuzimajući mali broj građana koji su bili pod snažnim uticajem klerikalno-križarskih organizacija, sva ostala hrvatska masa, ubrajajući tu i one koji usljed političke neopredije-

⁵⁶⁾ Zapisnik sastavljen 4. 11. 1941. g. u prostor. podružnice Državnog ravnateljstva za ponovu u B. Luci, — SAB — Fond VŽ SL.

⁵⁷⁾ Obavještenje objavljeno u »Hrvatskoj krajini« br. 65. od 26. 9. 1941. g. i dopis Drž. ravnateljstva za ponovu — Velikoj župi Banja Luka od 22. 8. 1941. i 25. 8. 1941. g. — SAB — Fond VŽ SL 901/41.

⁵⁸⁾ Dopisi Državne riznice iz Zagreba — Gradskom poglavarstvu u Banjoj Luci i Podružnici biv. Državnog ravnateljstva za ponovu od 28. 1. 1942. g. kao i izvještaji podružnice i poglavarstva od 5. 16. 17. — i 20. 2. 1941. g. — original u SAB — Fond VŽ SL.

⁵⁹⁾ Isto. Na ovom sastanku ustanovljeni su između ostalog ovi propusti podružnice Ravnateljstva za ponovu »1. jedan velik broj radnji predan je u vlasništvo, a da nije prethodno izvršena inventura i procjena u istima... 3. Ni u jednom slučaju nije kupac prilikom preuzimanja robe uplatio neku svotu na račun kupovine... 5. Prilikom preuzimanja radnji nijesu tražene nikakve garancije za isplatu primljene robe...« itd.

⁶⁰⁾ Pod zaključcima na sastanku od 4. 11. 1941. godine, donesena je odluka da se vrati imovina opljačkanim Srbima koji su ostali u gradu ili imaju svoje srodnike, međutim, i ovo je ostalo, uglavnom, samo na papiru.

⁶¹⁾ Sten. bilj. — Arhiva V. I. I. k-2000 1-30/1.

ljenosti ne bi bile pristalice oslobodilačke borbe, bila je protivnik Gutićeve antisrpske politike. Nešto veću podršku imao je Gutić u okolnim hrvatskim selima, gdje su križarsko-klerikalne organizacije uz pomoć katoličke crkve djelovale sa više uspjeha.

Ova okolnost je ponukala stožernika Gutića da priključenjem okolnih hrvatskih sela: Budžak, Derviši, Petričevac, Česma, hrvatski dio Rebrovca, Pavlovac, Priječani, Donje Selo i Mađir, 26. juna 1941. godine, pokuša povećati broj hrvatskog žiteljstva u gradskoj opštini i ujedno ojačati broj svojih pristalica⁶²).

Ova mjera je vrlo malo izmijenila odnos snaga u gradu, jer su sela i dalje ostala izvan gradskih zbivanja. Zato se stožernik Gutić, ohrabren uspjesima u progonima Jevreja i Srba, odlučuje na upotrebu sile i protiv neposlušne većine iz redova hrvatskog i muslimanskog življa. Nijedna akcija, od najmanjeg sastanka do svečane mise u čast poglavnikovog imendana, nije mogla proći bez pozivnica i naređenja da se obavezno prisustvuje i prijetnji svim službenicima najstrožom kaznom ukoliko se ne odazovu pozivu⁶³). Ipak, i pored svih ovih mjera, na zvanične ustaške skupove i manifestacije bio je odziv slab, a građanstvo koje je pod prijetnjom sile odlazilo, svojim ponašanjem je otkrivalo neslaganje sa Gutićevom politikom⁶⁴). Razjaren ovakvim stavom većine muslimanskog i hrvatskog življa, on se odlučuje na otvorene i javne prijetnje čitavom muslimanskom i hrvatskom žiteljstvu. Strašne prijetnje koje je stožernik Gutić, uz znanje i saglasnost poglavnika⁶⁵) izrekao sa balkona bivše banske palate, u antisrpskom govoru 25. maja, bile su podjednako upućene Srbima, muslimanima i Hrvatima u Banjoj Luci⁶⁶).

Kombinovanjem nasilnih mjera, prijetnji i političko-vjerskih akcija, Gutić je nastojao da poveća broj svojih pristalica u gradu, posebno u redovima muslimanskog življa, gdje se počela da stvara barijera protiv njega i čitave njegove politike. Tako je on pored ustaškog lista »Hrvatska krajina« podržao inicijativu da se pokrene

⁶²) Naredba ustaškog povjereništva za Hrvatsku Bosnu i Likvidatora bivše Vrbaske banovine, br. 1155 od 23. 6. 1941. g. — SAB, Fond VŽ SL.

⁶³) Gutićeve naredbe i pozivi raznim nadležnostima u gradu br. 1450 od 10. 6. 1941. g., br. 1580 od 11. 6. 1941. g. — SAB — Fond VŽ SL.

⁶⁴) Talijanski vicekonzul u B. Luci, iznenađen stavom građana u izvještaju od 26. 7. 1941. g. piše: »Prisustvovao sam jednom redovnom prikazivanju gore pomenutih slikopisaca, te sam mogao ustanoviti da niko nije pljeskao poglavniku ni u jednom momentu njegova govora«. Dok. u arhivu V. I. I. k-153a 13/5-127.

⁶⁵) Isto — u izvještaju talijanskom poslanstvu u Zagrebu od 24. 7. 1941. između ostalog piše: »Iz novog razgovora koji sam imao sa ovdašnjim vladinim izaslanikom, koji se jučer povratio iz Zagreba, doznao sam da je poglavnik potpuno odobrio njegovo postupanje prema Srbima koji su protjerani iz ovog grada«. — Arhiva V. I. I. k-153a 13/5-131.

⁶⁶) Gutić je tada između ostalog rekao: »Dobio sam još veća ovlaštenja i odriježene ruke. Dobio sam poseban blagoslov od poglavnika... Ali od sutra ću pritegnuti... Pucat će kičma... Nema milosrđa za narodne protivnike i ja kažem neka mi ni jedan ne dolazi moliti za naše dušmane. Ja ću biti jaka gvozdена metla ovdje... Na neku ljutu ranu treba dosta trave. Ja sam do sada metnuo samo malu travčicu«. — »Hrvatska krajina« br. 18. od 28. 5. 1941. g.

i izdaje sedmični list »Muslimanski svijet«, koji je uređivao i vodio Fikret Šahinović⁶⁷⁾.

Akcija za pridobijanje muslimanskog življa nije vođena samo u Banjoj Luci već se odvijala u čitavoj Bosni i Hercegovini i uz učešće i najviših ustaških organa NDH. Odmah po formiranju NDH, u doba dok još nije bila tačno određena i od fašističkih saveznika priznata granica te nove tvorevine na Balkanu i kada je prema privremenim direktivama Hitlera Bosna i Hercegovina priznata u interesnu sferu Italije⁶⁸⁾, otpočinje dvolična igra oko odluke da se sjedište vlade NDH preseli u Banju Luku, koja je imala spoljno i unutrašnjo-političko značenje. Na spoljno-političkom planu ova lažna odluka imala je za cilj da pred njemačkim fašističkim saveznikom pokaže od kolike je istorijske i životne važnosti Bosna i Hercegovina za opstanak i cjelokupni život novostvorene ustaške NDH. Po dobijanju pristanka velikih fašističkih sila da se BiH uključi u NDH, ovaj prvi zadatak je za ustašku NDH uspješno riješen. Ostalo je unutrašnje značenje ove odluke i njena propagandna uloga — pridobijanje muslimanskog življa za ustašku NDH. Preseljavanje potpredsjedništva vlade na čelu sa dr Osmanom Kulenovićem u Banju Luku 4. maja 1941. godine, i obećanja da će uslijediti uskoro i preseljenja pojedinih ministarstava, a zatim i cjelokupne vlade NDH⁶⁹⁾ imalo je za cilj da pokaže muslimanima u Bosni i Hercegovini koliko pažnje ustaška vlast posvećuje saradnji sa muslimanskim življem. Nije sasvim slučajno što je na čelu te seobe bio član vlade — musliman.

Tehničke i političke pripreme za preseljenje vlade NDH u Banju Luku povjerene su stožerniku Gutiću. On je sa grupom saradnika već razradio plan izgradnje novog centra ustaške NDH, na čiju je prvu građevinu položen temeljac 23. 7. 1941. godine⁷⁰⁾. Bio je odredio i novo ime Banjoj Luci — Antingrad, u čast poglavnika imena⁷¹⁾. Gutićeve akcije protiv srpskog i jevrejskog življa u junu

⁶⁷⁾ Izvj. talijanskog vicekonzula od 9. 7. 1941. g. — Arhiva V. I. I. k-153a 13/5-143.

⁶⁸⁾ Zbornik dokumenata NOR-a II/2, nep. dok. 14 str. 547.

⁶⁹⁾ Na svečanom dočeku u B. Luci, koji je opisala ustaška štampa, između koje i »Hrvatska krajina« br. 7. od 4. 5. 1941. g. potpredsjednik Kulenović je između ostalog izjavio: »Uskoro će se u Banju Luku preseliti veterinarski, rudarski i šumarski odjel, a onda će nešto kasnije postepeno preći i sva hrvatska državna vlada«.

⁷⁰⁾ Izvj. talijanskog vicekonzula — talijanskom poslanstvu u Zagrebu od 26. 6. 1941. godine — Arhiva V. I. I. k-153a, br. 13/5-129.

⁷¹⁾ Isto od 8. 7. 1941. g.: »Mnogi elementi drže kao dosta vjerovatno premještanje glavnog grada Hrvatske u Banju Luku. Prije svega već imade u ovom gradu svoje sjedište Potpredsjedništvo vlade, te se grade dvije zgrade za buduće smještanje ministarstva vanjskih poslova i ministarstva ruda i jednog dijela ministarstva gospodarstva... Najautentičniju potvrdu mi je dao stožernik dr Viktor Gutić, koji mi je rekao da je ing. Horvat dobio dužnost da sastavi pravilan plan nove prijestolnice, te da će se doskora početi sa radovima. Grad će se morati proširiti duž rijeke Bosne (misli se na Vrbas — primj. autora) proširivši se na sadašnje predgrađe Donji i Gornji Šeher, gdje isključivo stanuju muslimani, čije će se kuće moriti porušiti. Dr Gutić mi je povjerio da kani s drugim predstavnicima ustaškog revolucionarnog pokreta dati novoj prijestolnici ime »Antingrad« na uspomenu oca Domovine Ante Starčevića i samog poglavnika dr Ante Pavelića. — Arhiva V. I. I. k-153 13/5-148.

i julu u Banjoj Luci bile su glavni dio priprema za izmišljeni dolazak poglavnika⁷²⁾.

Uspjeh ovog propagandnog ustaškog poduhvata, već u početnoj fazi bio je za organizatore nezadovoljavajući. Doček potpredsjednika vlade dr Osmana Kulenovića 4. maja bio je sasvim mršav i promašen. Najveći dio muslimanskog stanovništva u gradu ostao je potpuno indiferentan prema ovom ustaškom triku. Ipak, ustaško rukovodstvo ne odustaje od ove igre i nastavlja s njom sve do kraja 1942. godine. Predstavnici ustaških organa iz Zagreba u svojim govorima u Banjoj Luci potenciraju značaj Banje Luke kao budućeg centra NDH⁷³⁾. Polovicom 1942. godine dio Glavnog ravnateljstva ustaškog redarstva preselio se iz Zagreba u Banju Luku⁷⁴⁾. Devetog avgusta 1942. godine ustaški list u Banjoj Luci »Novo doba«⁷⁵⁾ objavio je obavijest da je odlukom poglavnika Banja Luka određena za glavni grad NDH⁷⁶⁾. Međutim, sve je ovo ostalo samo perfidna igra rukovodstva ustaškog pokreta u NDH.

Preseljenje potpredsjedništva vlade NDH u Banju Luku ne samo da nije olakšalo položaj stožerniku Gutiću već je ojačalo snage koje su bile protiv njega. Potpredsjednik vlade dr Osman Kulenović postaje stub heterogene grupacije, koja je djelovala protiv Gutića. Odnosi između stožernika i potpredsjednika naročito se zaoštravaju u pitanju progona srpskog življa i bezobzirne pljačke i uništavanja srpske i jevrejske imovine. U isto vrijeme dok stožernik Gutić na svojim turnejama po Krajini poziva muslimane i Hrvate u pohod protiv srpskog življa i svakodnevno podstiče muslimane i Hrvate na pljačku srpske i jevrejske imovine⁷⁷⁾, potpredsjednik vlade izdaje 27. juna nalog da se obustave i prekinu kontribucije svih vrsta i prisilno iznuđivanje bilo kakvih davanja⁷⁸⁾.

Komandi 718. njemačke divizije u B. Luci, čije su relativno slabe jedinice držale cijelu njemačku okupacionu zonu u NDH-a, i koja je imala vrlo male snage u krajini, nije išla u prilog Gutićeva politika pogoršavanja stanja u Bosanskoj krajini⁷⁹⁾. Uporedo sa ovim došlo je do oštih sukoba između Gutićevih ustaša i njemačke vojske

⁷²⁾ Na ustaškom skupu 25. maja u B. Luci stožernik Gutić izjavljuje: »Banja Luka, svijetla i čista kao sunce mora dočekati Poglavnika i Hrvatske ministre« (misli na čišćenje Jevreja i Srba — primj. autora) — »Hrvatska krajina« br. 18. od 28. 5. 1941. g.

⁷³⁾ Izvj. talijan. vikenkonzul. od 19. 9. 1941. i 20. 10. 1941. g. — Arhiva V. I. I. k-153a, 13/5-42 i 69.

⁷⁴⁾ Isto, od 24. 6. 1942. g. — Arhiva V. I. I. — k-155a 13/5-184.

⁷⁵⁾ Ustaški list u B. Luci izlazi od aprila 1941. do jula 1942. g. pod nazivom »Hrvatska krajina«. U julu i avgustu 1942. g. izlazi 11 brojeva pod nazivom »Ustaški glas«, dok se 12. broju od 9. 8. 1942. godine daje novi naziv »Novo doba«.

⁷⁶⁾ »Novo doba« br. 12. od 9. 8. 1942. g. — Sveučilišna biblioteka Zagreb.

⁷⁷⁾ U julu 1941. godine na zboru u Prnjavoru stožernik Gutić je govorio: »Ako je kome potrebna krava, konj ili vo, ima toga svega u Srba, uzmite, ne bojte se...« Iz optužnice Gutiću str. 6.

⁷⁸⁾ Dopis predsjedništva vlade NDH od 27. juna 1941. g. Str. pov. 169. SAB — Fond VŽ SL.

⁷⁹⁾ Prema izvješt. italijan. vicekonzula od 21. 7. 1941. g. njemački general Fortner je istoga dana izjavio pred stožernikom: »Zatvoriću vas i cijelu vašu kliniku«. Arhiva V. I. I. k-153a, 13/5-132.

u pitanju podjele imovine protjeranih Srba i napuštenih jevrejskih i srpskih zgrada. Sukob je čitav juli zaoštavan i krajem jula dolazi do potpunog prekida svih veza⁸⁰⁾ između ustaškog stožera i njemačke divizije, kao i do međusobnih otpuživanja Gutića i njemačkog generala Fortnera, nadležnim komandama⁸¹⁾.

Zaoštavanje odnosa između generala Fortnera i Gutića dovodi krajem jula 1941. godine do zamršenog stanja između predstavnika vojnih snaga okupatora, ustaških organa i predstavnika vlasti NDH u gradu. Nastaju dva tabora, na jednoj strani stožernik Gutić kao predstavnik klero-ustaške grupacije, italijanski vicekonzul i dio muslimanskih deklasiranih elemenata koji se preko ustaških formacija priključuju stožernikovoj struji, a na drugoj strani predstavnici i i prvaci muslimanskog življa sa potpredsjednikom Kulenovićem i njemačka komanda.

U ovakvoj situaciji poslije kategoričkog zahtjeva njemačke komande — da se Gutić odmah povuče iz Banje Luke, poglavnik NDH, koji je potajno saučestvovao sa Gutićevim poduhvatima, bio je primoran da Gutića premjesti iz Banje Luke.

U toku jula teritorij bivše Vrbaske banovine podijeljen je na velike župe. Na teritoriji koja će u toku NOB-e ući u operativno područje Bosanske krajine, formirane su tri velike župe: Luka i Sana u Banjoj Luci, Krbava i Psat u Bihaću, Pliva i Rama u Jajcu, dok su manji dijelovi Krajine pripali okolnim župama.

Za župana velike župe Sana i Luka, sa sjedištem u Banjoj Luci, imenovan je 23. jula ustaški pukovnik Ladislav Aleman⁸²⁾, a za podžupana Ahmed Krupić, zet potpredsjednika vlade NDH dr Osmana Kulenovića⁸³⁾. Nešto docnije, 17. septembra, za ustaškog stožernika u Banjoj Luci, (za teritorij velike župe Sana i Luka) imenovan je ustaški poručnik Mirko Beljan, pristalica Gutića i protivnik muslimanske grupe u Banjoj Luci⁸⁴⁾.

U toku septembra formiraju se i učvršćuju ostali organi vlasti u gradu koje počinju djelovati samostalnije, dok se ustaški stožer orijentira na rukovođenje poslovima iz nadležnosti ustaške organizacije.

Istiskivanjem stožernika Gutića iz Banje Luke, osnovni problem ustaške organizacije i organa vlasti NDH u Banjoj Luci — suprotnost između klero-ustaške i umjereno-muslimanske struje nije bio riješen. U svim gradskim organima i nadležstvima obje struje su formirale svoje grupe i borba se nastavlja nejednakim intenzitetom, sve do konačnog oslobođenja grada.

⁸⁰⁾ Isto — od 24. 7. 1941. g. kaže — da mu je dr. Gutić rekao da je odlučio prekinuti svaki odnos sa generalom Fortnerom. Arhiva V. I. I. k-153a 13/5-131.

⁸¹⁾ Tal. vicekonzul u izv. od 25. 7. 1941. g. piše: »Poznato mi je da je istog dana kada je stožernik otišao u Zagreb da izvesti poglavnika o onome što se dogodilo (misli se na sukob sa Fortnerom — primj. autora) da je i general Fortner ostavio ovaj grad i otišao u Beograd, odakle se vratio 23. 7. 1941«. — Arhiva V. I. I. k-153a 13. 5. 130.

⁸²⁾ Isto od 26. 7. 1941. godine — Arhiva V. I. I. k-153a 13/5-129.

⁸³⁾ Isto od 14. 8. 1941. godine — Arhiva V. I. I. k-153a 13/5-104.

⁸⁴⁾ Isto od 17. 9. 1941. godine — Arhiva V. I. I. k-153a 13/5-190. Beljan je po dolasku u Banju Luku izjavio da želi ukloniti muslimane sa važnijih političkih pozicija.

3. Neki podaci o prilagođavanju partijske organizacije novim uslovima rada u razdoblju od kapitulacije do ratnog sukoba fašističke Njemačke i SSSR-a

U vremenu od kapitulacije do napada fašističke Njemačke na SSSR partijska organizacija u Banjoj Luci prilagođavala se novim uslovima rada u uvjetima fašističke okupacije. U prvo vrijeme nakon kapitulacije stare Jugoslavije uslovi ilegalnog djelovanja Komunističke partije u gradu, u odnosu na raniji period, nisu se pogoršali.

Veći broj komunista muslimana i Hrvata, za koje se dobro znalo da su aktivisti naprednog pokreta, ostao je u službi sve do ratnog sukoba između Njemačke i SSSR, dok su u isto vrijeme mnogi Srbi i Jevreji, činovnici, ne samo otpušteni iz službe već i ubijani.

Ovaj nepromijenjen stav ustaških organa prema komunistima djelovao je negativno na rad partijske organizacije, uticao na pojavu nebudnosti, što će se kasnije, za vrijeme hapšenja osvetiti partijskoj organizaciji u gradu.

Neposredno poslije kapitulacije partijska organizacija je ostala brojno na predratnom nivou, jer su se gotovo svi članovi Partije povratili ubrzo nakon kapitulacije svojim kućama.

Uz neposrednu pomoć sekretara Oblasnog komiteta KPJ Đure Pucara — Starog, Mjesni komitet, čiji je sekretar u to vrijeme bio Branko Babić — Slovenac⁸⁵⁾, odredio je kao osnovne zadatke partijske organizacije:

- okupljanje partijskog članstva i nastavljnje napora na organizacionom učvršćenju i proširenju partijske organizacije,
- rad sa građanstvom, objašnjavanje namjera fašističkih okupatora i razobličavanje izdaje domaćih kvislinga,
- otpočinjanje priprema za oružanu borbu.

Okupljanje članstva i organizaciono učvršćenje i proširenje organizacije bio je momentalno najvažniji i, ujedno, najhitniji zadatak.

I pored nastojanja, Mjesni komitet KPJ u ovom najranijem razdoblju djelovanja u uslovima fašističke okupacije, nije uspio da okupi sve članstvo i da učvrsti veze između pojedinih partijskih ćelija i grupa. Kao posljedica ovog uslijedila su lutanja u radu i nesnalažljivosti jednog broja članova Partije i došlo je do nekih preuranjenih poduhvata.

Slična je situacija bila i u redovima skojevske organizacije, kojom je rukovodio Mjesni komitet sa sekretarom Rudijem Kolakom⁸⁶⁾.

Pod kraj aprila grupa od trojice članova Partije i skojevaca — Jusuf Selman, Ivica Odić, Salamon Albert — krenula je iz Banje Luke prema Beogradu sa namjerom da se preko Rumunije prebace u SSSR, što je bilo u tadašnjim uslovima neostvarljivo. Zahvaljujući uglavnom odvažnosti ovih mladih entuzijasta, grupa je nekako stigla

⁸⁵⁾ Sten. bilj. učesnika iz B. Luke — Arhiva V. I. I. k-2.000 1/24-1.

⁸⁶⁾ Jusuf Selman — sjećanje — članak »Komunisti Banje Luke u zatvorima i pred isljednicima UNS-a 1941/42. g. — Zdrava Korda« — MBK.

do Beograda, a onda kada se uvjerila da je plan neizvodljiv i da je hapšenje neizbježno, vratila se nazad pješice u Banju Luku⁸⁷⁾.

Druga grupa komunista — Filip Macura, Slobodan Kokanović, Hadžihalilović Ahmet i Ibro Sarač, otišla je polovicom aprila na Kozaru u Donji Jelovac, i tek polovicom maja se povratila u grad⁸⁸⁾. O djelatnosti ove grupe za vrijeme boravka na Kozari nisu sačuvani podaci.

Djelovanje Partijske organizacije u narodu, iako nedovoljno organizovano, bilo je znatno uspješnije. U razgovoru sa pojedincima i grupama komunisti su objašnjavali sramnu ulogu tvorca NDH, namjere fašističkih sila da unište sve što je napredno i neminovnost poraza fašizma u sukobu sa naprednijim dijelom čovječanstva. Odmah nakon formiranja Ustaškog stožera za bivšu Vrbasku banovinu, komunisti i simpatizeri Partije aktivno rade među muslimanima i Hrvatima na razobličavanju izdajničke uloge stožernika dr-a Viktora Gutića i njegovih planova za reseljavanje i istrebljivanje srpskog življa u Bosanskoj Krajini. Djelovanje komunista na ovom planu imalo je najviše uspjeha. Izvjestan broj građana koji je u prvi mah, zbog neobaviještenosti, pozdravio formiranje nove hrvatske države, razočaran Gutićevom politikom, povlači se u potpunu pasivnost.

Sve akcije, zborovanja i sastanci, koje je organizovao ustaški pokret, pripremani su pomoću prijetećih poziva i prisilnih mjera⁸⁹⁾, ali i pored toga, svi ustaški skupovi bili su veoma malobrojni.

Pripreme za oružanu borbu, za koju su u ovo vrijeme u gradu postojali prilično dobri uslovi (mogućnost sakupljanja rasutog oružja), nisu bile najbolje organizovane. Neposredno poslije kapitulacije na nekoliko sastanaka komunista, npr. sastanak grupe pod rukovodstvom Kasima Hadžića⁹⁰⁾, sastanak grupe komunista u šumi neda-leko od Karabegovića kuća⁹¹⁾, itd., govorilo se i o potrebi pripremanja oružane borbe, ali se nije išlo u konkretizaciju zadataka o ovom pitanju.

Za vrijeme rasula Jugoslovenske vojske i nakon kapitulacije stare Jugoslavije nekoliko komunista i simpatizera Partije samoinicijativno je sakupljalo oružje i municiju po banjolučkom polju i okolini Banje Luke. Tada su trojka: Hikmet Karahasanović, Miroko Boban i Kazimir Obradović, sakupili na banjolučkom polju nešto oružja i veću količinu puščane municije i predali je Danijalu Halimiću i Šandoru Blakiću, odakle je kasnije iznesena partizanima na oslobođenu teritoriju⁹²⁾. Grupa Karla Rojca, u kojoj su bili: Milan Radman i Lazo Vidović, sakupila je neposredno nakon kapitulacije veću količinu municije i nekoliko pušaka i smjestila u porodičnu grob-

⁸⁷⁾ Selman Jusuf — »Sjećanje na partijsko-skojevski rad u Banjoj Luci« str. 3. i »Likovi revolucionara — Ivica F. Odić«, tr. 1-3. — MBK — 11/1.

⁸⁸⁾ Sten. bilj. učesnika iz B. Luke, str. 11. — SAB.

⁸⁹⁾ Dokumenta o ovome sačuvana u SAB, Fond VŽ SL.

⁹⁰⁾ Jusuf Selman: »U nekim legalnim i ilegalnim skupovima u Banjoj Luci u vremenu od 1938-1941. g.« — MBK str. 2. — 13/1.

⁹¹⁾ Zajed. izjava petorice članova Mjesnog komiteta u B. Luci u toku rata — MBK, str. 1. 87/3.

⁹²⁾ Sjećanje učesnika Hikmeta Karahasanovića — MBK, str. 2. 66/2.

nicu Čondrića, odakle je krajem juna i početkom jula izvađena i predata odredu na Starčevici⁹³).

Posljedica nedovoljne aktivnosti u pitanju sakupljanja oružja osjetila se kasnije, krajem jula, kada je odred na Starčevici od oko 60 boraca raspolagao sa svega desetak pušaka.

Do kraja maja okupljanje partijskog članstva po ćelijama bilo je završeno i partijska organizacija se počela privikavati na nove uvjete rada u okupiranom gradu. Ranije najuspješniji oblici rada komunista, preko sindikata, radničkog doma i raznih društava, kao npr. u RKUD Pelagić, sportska društva »Borac«, KAB itd., morali su biti u novonastalim uslovima napušteni i težište rada se prenosi na teritorijalne kvartovske partijske ćelije i grupe. Napredna biblioteka društva »Pelagić«, odmah nakon kapitulacije preseljena je u stanove članova Partije i simpatizera, poslije čega je djelomično zakopana, a djelomično podijeljena članovima da se njome služe⁹⁴).

Od vanteritorijalnih partijskih ćelija i grupa u ovom razdoblju najuspješnije djeluje partijska ćelija pri službeničkoj menzi, koja je osnovana neposredno pred rat. Gotovo čitav personal menze bio je uključen u partijsku ćeliju, kojom je uspješno rukovodio dr Vaso Butozan. U ovo vrijeme menza je bila partijski punkt preko koga su se ugovarali sastanci i održavale veze između sekretara Oblasnog komiteta i pojedinih drugova iz Mjesnog komiteta KPJ ili drugih aktivista⁹⁵). Važnu ulogu odigrao je ovaj partijski centar i u ugovaranju i održavanju veza između Oblasnog komiteta i sreskih centara u Krajini.

Značajnu ulogu odigrala je partijska organizacija Banje Luke u ovo vrijeme u osiguravanju i pripremanju širih savjetovanja koje je organizovao Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu i na kojima su udareni temelji širokim pripremama za ustanak u Bosanskoj krajini. Na oblasnom partijskom savjetovanju, koje je u vezi sa sprovođenjem u život zaključaka majskog savjetovanja KPJ u Zagrebu, organizovano prvih dana juna na Šehitlucima kod Banje Luke, pored petorice partijskih rukovodilaca sa terena Krajine: Velimira Stojnića, Ilije Došena, Boška Šiljegovića, Miće Šurlana i Relje Lučića i sekretara Oblasnog komiteta, koji je tada boravio u Banjoj Luci, učestvovalo je devet istaknutih partijskih radnika iz Banje Luke Branko Babić, Šefket Maglajlić, Josip i Ivica Mažar, Osman Karabegović, Karlo Rojc, Kasim Hadžić, Ljubo Babić⁹⁶) i dr Vaso Butozan⁹⁷). Skojevskoj grupi iz V kvarta, pod rukovodstvom Ante Jakića dato je u zadatak da obezbijedi ovo važno savjetovanje rukovodilaca partijske organizacije u Bosanskoj krajini.

⁹³) Sjeć. Rudolfa Rojca, str. 3, Ljuboja Svetozara, str. 2. — MBK; sten. bilj. Arhiv Instituta za izučav. radn. pokreta BiH (ubuduće IRP BiH) br. 9687, str. 1-8.

⁹⁴) Jusuf Selman: »Sjećanje na boravak druga Đure Pucara-Starog u B. Luci 1939. i 1941. godine« — str. 1-5. — MBK 5/1.

⁹⁵) Safet Fejzić: »Djelatnost SKOJ-a i Partije na području Bosanske krajine u toku NOR-a«, str. 2. — MBK; i sten. bilj. — SAB — str. 6.

⁹⁶) Ljubo Babić je nešto ranije po zadatku Obl. komiteta otišao iz B. Luke u Drvar, gdje je rukovodio organizacijom ustanka.

⁹⁷) »Krajiške brigade« — str. 81.

Pored ogromnog značaja koji je savjetovanje na Šehitlucima imalo za čitavu Bosansku krajinu, ono se pozitivno odrazilo na pojačanu aktivnost partijske organizacije u Banjoj Luci. Preko učesnika ovog savjetovanja partijsko članstvo je upoznato sa osnovnim zadacima koje je pred komuniste Jugoslavije postavilo majsko savjetovanje KPJ u Zagrebu, i sa neminovnošću sukoba naprednih snaga čovječanstva na čelu sa SSSR-om protiv fašizma. Pojačana je briga za partijske kadrove, za njihovo uzdizanje i pripremanje na još teže zadatke. Sa više uspjeha radi se na zbližavanju Srba, Hrvata i muslimana u gradu i otpočinju konkretne pripreme za otpor okupatoru i domaćim izdajnicima. Do kraja juna u Banjoj Luci i u njevoj okolini održano je nekoliko sastanaka komunista i simpatizera KPJ, na kojima su razrađivani i konkretizirani zadaci sa savjetovanja KPJ u Zagrebu. Polovinom juna u Banju Luku je došao i član vojnog rukovodstva pri Pokrajinskom komitetu KPJ Bosne i Hercegovine Mahmut Bušatlija — Buš, koji je u saglasnosti sa Oblasnim komitetom na jednom sastanku na Šehitlucima formirao Oblasno vojno rukovodstvo za Bosansku krajinu, u koje su ušli: Osman Karabegović, Kasim Hadžić, Josip Mažar-Šoša i Branko Babić⁹⁸⁾.

Pored instrukcija članovima Oblasnog vojnog rukovodstva u vezi sa otpočinjanjem priprema za ustanak u cijeloj Bosanskoj krajinu, Bušatlija je dao zadatke da se u okupiranoj Banjoj Luci otpočne formiranje ilegalnih diverzantskih grupa u koje bi trebalo da budu uključeni najodvažniji komunisti.

Nekoliko dana poslije ovog savjetovanja ratnim sukobom između Njemačke i SSSR-a stvoreni su novi uslovi za djelovanje KPJ u gradu i okolini, čime nastaje nova faza u razvitku ilegalnog NOP-a u gradu.

4. Nešto o radu KPJ-u i naprednih snaga u Banjoj Luci od 22. juna do prvih ustaničkih akcija u okolini Banje Luke

Ratni sukob između fašističke Njemačke i SSSR-a izazvao je veliko oduševljenje kod svih naprednih slojeva u gradu. Partijska organizacija, vaspitavana godinama u duhu ljubavi prema SSSR-u i upoznavana o ogromnoj moći i dostignućima prve proleterske države, vjerovala je da će Crvena armija za kratko vrijeme uništiti oružane snage fašističke Njemačke i omogućiti brzo oslobođenje čitavog potlačenog čovječanstva. Istog dana kada je došlo do napada na SSSR, održano je nekoliko sastanaka i skupova članova Partije i simpatizera, na kojima je govoreno o borbi Sovjetskog Saveza protiv fašističke opasnosti, o potrebi otpočinjanja oslobodilačke borbe u Jugoslaviji, kao internacionalnom duhu jugoslovenskih komunista prema SSSR-u i drugim zadacima komunista⁹⁹⁾.

⁹⁸⁾ Isto — i str. 52.

⁹⁹⁾ Sten. bilj. učesnika iz B. Luke — Arhiva MBK.

Precjenjivanje snaga SSSR-a i Crvene armije negativno se odrazilo na budnost partijske organizacije. Ustaše su najprije zatvorile Radu Ličinu i Veljka Đorđevića, a 27. juna pohapsile su sve komuniste koji su se zatekli u gradu: Pavu Radana, Rahmiju i Teufika Kadenića, Adolfa Podgornika, Mirona Mandrovića, Dušanku Kovačević, Šefketa Maglajlića, Ljubicu Mrkonjić, Slobodana Uzelca, Muniba Čerimića, Stjepana Pavlića, Osmana Karabegovića, Avdu Hercegovca, Žarka Vranješevića i Ivicu Tukerića, i još neke komuniste i simpatizere¹⁰⁰). Ustaški plan da pohapse sve komuniste omeli su Slavko i Ivica Odić, koji su pobjegli ustašama iz ruku, ne gubeći prisebnost dojavili Dragi, Ivici i Josipu Mažaru i Niki Jurinčiću, a preko njih i nekih saradnika i drugim članovima Partije, da ustaše hapse¹⁰¹). Tako su hapšenje i pored dobrih ustaških priprema izbjegli: Ivica, Josip i Drago Mažar, Niko Jurinčić, Branko Babić, Kasim Hadžić, Nikica Pavlić, Safet Filipović, Ranko Šipka, Karlo Rojc, Rada Vranješević, Edhem Karabegović, Muhamed Kazaz, Vaso Butozan, Idriz Maslo, Smajo Fazlić, Dedo Gazić, Elmaz Sarajlić i još neki¹⁰²). Ustaški organi u gradu nisu bili zadovoljni akcijom hapšenja komunista, pošto im je veći broj partijskih rukovodilaca umakao, a uporedo sa ovim, javnost u gradu je oštro reagovala protiv ovog hapšenja. U namjeri da privremeno smire javnost i da jednom bolje organizovanom akcijom pohapse i ostale komuniste ustaše su 30. juna pustile iz zatvora gotovo sve zatvorene komuniste¹⁰³). Ovaj ustaški trik nije uspio, jer ne samo da se nisu povratili komunisti koji su bili umakli ustašama već su istog dana izbjegli van grada ili prešli u ilegalnost i svi oni komunisti koji su bili pušteni iz ustaškog zatvora¹⁰⁴).

Krajem jula i početkom avgusta gotovo čitavo članstvo partijske organizacije našlo se van grada u okolnim srpskim selima i šumama Starčevice, odakle počinje široku aktivnost za organizovanje ustanka u Krajini i uporedo sa tim radi na formiranju gerilskih jedinica u neposrednoj blizini Banje Luke. Rad naprednih snaga u gradu bio je ovim izlaskom jedno vrijeme poremećen. Nekoliko nekompromitovanih članova KPJ i izvjestan broj skojevaca djelovali su zbog odsustva Mjesnog komiteta samostalno ili uz neposredno rukovođenje sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu — Đure Pucara Starog.

Međutim, široke pripreme ustanka u Bosanskoj krajini i formiranje partizanske grupe u okolini Banje Luke ne samo da su naglašali održavanje dotadašnjeg naprednog ilegalnog djelovanja već

¹⁰⁰) Nalog ust. redar. za B. Luku od 27. 6. 1941. g. i izv. Ravnateljstva ust. redarstva od 28. 6. 1941. g. u vezi sa hapšenjem banjolučkih komunista — Arhiva V. I. I. k-168 1/1-2 i k-169 45/3-1; djelomični podaci u »Krajiškim brigadama« str. 53; Sjećanje Avde Đumrukčića i Asima Dedića — Arhiva MBK; Nalog Predsjedništva vlade NDH u B. Luci br. 169 od 27. 7. 1941. g. — MBK — mf 9.

¹⁰¹) Jusuf Selman: »Likovi revolucionara iz NOB-e« — Arhiva MBK — 11/1.

¹⁰²) »Krajiške brigade«, str. 53.

¹⁰³) Redar. ravnateljstvo u B. Luci — nalog za puštanje komunista iz zatvora od 30. 6. 1941. g. — Arhiva V. I. I. k-171a 2/13 i sten. bilj. Arhiva MBK.

¹⁰⁴) Sjećanje Asima Dedića, — Arhiva MBK str. 1-6.

su imperativno tražile organizovanje širokog ilegalnog NOP-a u Banjoj Luci, kao centru Bosanske krajine. Zato je Oblasni komitet poslije izlaska najvećeg broja partijskih kadrova pozvao nekoliko istaknutih rukovodilaca iz drugih mjesta koji su trebalo da preuzmu rukovođenje Mjesnim komitetom KPJ i SKOJ-a u Banjoj Luci. Krajem jula pozvana je sa terena Bosanskog Novog Zaga Umićević i postavljena za sekretara Mjesnog komiteta SKOJ-a. Poslije izlaska na teren sekretara Mjesnog komiteta KPJ Branka Babića, 28. juna, u toku jula i u prvoj polovici avgusta rukovodio je Mjesnim komitetom uz aktivnu pomoć Dušanke Kovačević i Rade Vranješević¹⁰⁵). Duško Bole. Polovicom avgusta došla je na poziv Oblasnog komiteta, uz prethodno odobrenje Pokrajinskog komiteta KPJ, iz Tuzle u Banju Luku Jovanka Čović — Žuta, koja je postavljena za sekretara Mjesnog komiteta KPJ za Banju Luku. Tako je tek u avgustu ponovo stabilizovano stanje u komitetu, u kome su pored Jovanke Čović radili jedno vrijeme Zaga Umićević i Rahmija Kadenić. U reorganizovanom Mjesnom komitetu SKOJ-a u avgustu, pored Zage Umićević, koja je bila sekretar, bili su Zumra Čejvan i Mišo Stupar¹⁰⁶). U toku jula i početkom avgusta ustaše su u nekoliko mahova vršile hapšenja u gradu, ali nijedanput nisu mogli postići glavni cilj, tj. da pohvataju rukovodiocce partijske organizacije, koji su bili izišli u okolinu Banje Luke ili živjeli u strogoj ilegalnosti. Najmasovnije hapšenje su ustaše izvršile 14. jula. Tom prilikom su zatvorili 26 članova KPJ i aktivnih simpatizera Partije, među kojima: Pavu Radana, Milana Radmana, Sulju Halakića, Irfana Gvoždara, Nazima Džabića, Fahrudina Džina, Ljubicu Mrkonjić i Katu Filipović¹⁰⁷), Sačić Ferida, Kremenović Slavicu, Banušić Dragicu i Antoniju, a nešto kasnije Vinterhalter Miru. Pokušaj ustaša da hapšenjima i masovnim progonima srpskog i jevrejskog življa i naprednih muslimana i Hrvata zaplaše građane i silom ih natjeraju na poslušnost nije dao željene rezultate. Opisnu sliku neslaganja čak i onog dijela hrvatskog i muslimanskog življa koje je bilo vezano za službama za novoformiranu državu sa ustaškim poretom, daje italijanski vicekonzul u svojim izvještajima Talijanskom poslanstvu u Zagrebu. Njemu je palo u oči da na dan otvaranja Hrvatskog doma — 30. jula, za vrijeme govora o poglavnikovim zaslugama, prisutne pristalice ustaške vlasti ne pljeskaju spontano, već po nalogu svojih zapovjednika¹⁰⁸).

Odmah poslije izlaska komunista iz Banje Luke otpočinju aktivne pripreme za ustanak u okolini B. Luke. Na prvom sastanku koji je održan oko 29. juna na Starčevici zaključeno je da jedan dio članstva krene u sela oko Banje Luke i da radi na pripremama

¹⁰⁵) Izvj. sekretara Oblas. komiteta Đure Pucara od početka septembra 1941. god. — Zbornik dokumenata NOR-a IV/1 167.

¹⁰⁶) Zajed. sjeć. Jovanke Čović i Zage Umićević, str. 1-5.; zajed. izjava Zage Umićević, Jele Perović i Zumre Čejvan i Milene Tanović str. 1. i 2. — Arhiva MBK, 4/1.

¹⁰⁷) Sten. bilj. učesnika iz B. Luke — SAB str. 14. Iskaz zatvorenika u ustaškom zatvoru u B. Luci — Arhiva V. I. I. k-181a 28/12-6.

¹⁰⁸) »Malo je naglašena djelatnost koju je razvio poglavnik, na što je svijet koji je bio prisutan, pljeskao manje spontano, a više predvođen od svojih zapovjednika«. — Arhiva V. I. I. k-153a 13/5-114.

ustanka, dok su ostali trebalo da organizuju prve partizanske grupe na ovom terenu. Početkom juna održan je još jedan sastanak na kome je pretreseno stanje u okolnim selima i srezovima oko Banje Luke i ponovo izvršen raspored slanja grupa na pojedine sektore u cilju pripremanja ustanka.

Između 5. i 15. jula održan je sastanak komunista na Starčevici, na mjestu Trešnjevki, kome su prisustvovali: Đuro Pucar Stari i član vojnog rukovodstva pri PK KPJ za BiH Mahmut Bušatlija. Na ovom sastanku Bušatlija je prenio odluke koje su donijete na Plenumu CK KPJ u Beogradu 4. jula i Preporuke da se formiraju gerilske jedinice i štabovi, te da se otpočnu oružane akcije i diverzije. Članovi Oblasnog vojnog rukovodstva dobili su zadatak da krenu po Krajini da prenesu ove zadatke na sreske vojne povjerenike i ustaničke snage, koje su se u to vrijeme počele okupljati po Krajini. Osman Karabegović i Josip Mažar — Šoša krenuli su u Ključ, Petrovac i Drvar; Kasim Hadžić u društvu sa Ivicom Mažarom u Mrkonjić i Jajce, dok je četvrti član Oblasnog vojnog rukovodstva — Branko Babić — ostao još jedno vrijeme oko Banje Luke. Jedan broj komunista dobio je zadatak da organizuje ustanak u okolnim terenima oko Banje Luke. Tako je Muhamed Kazaz sa nekoliko drugova upućen u Manjaču, a veći broj je poslan u sela između Banje Luke i Kotor Varoši. Od komunista i skojevaca koji su ostali na Starčevici, formiran je prvi partizanski odred na terenu centralne Bosne, koji je pod kraj jula okupljao oko 60 boraca, naoružanih sa 12 pušaka i jednim mitraljezom. Veći dio ovih pušaka iznesen je iz spremišta grupe Karla Rojca. Za prvog komandira ovog odreda izabran je Danko Mitrov. Početkom avgusta, kada je došlo do formiranja štaba NOP odreda za Bosansku krajinu, u koji su po odluci Oblasnog komiteta ušli — za komandanta Danko Mitrov, za zamjenika komandanta Miljenko Cvitković i za političkog komesara Branko Babić-Slovenac, izmijenjen je štab odreda na Starčevici. Za komandira je postavljen Kasim Hadžić, koga će nešto kasnije zamijeniti Drago Mažar, a Kasim Hadžić će preuzeti funkciju političkog komesara i rukovodioca pozadinskog političkog rada na širem sektoru oko Banje Luke¹⁰⁹).

Krajem jula i početkom avgusta 1941. godine, uporedo sa podizanjem ustanka u drvarskom kraju, Kozari, Podgrmeču i u drugim područjima Krajine, otpočinju oružane akcije banjolučkog partizanskog odreda, a u samom gradu razvija se masovni ilegalni narodno-oslobodilački pokret.

¹⁰⁹) »Krajiške brigade«, str. 53. i 54.; Sten. bilj. — Arhiva V. I. I. k-2000 1/31 do 1/36-1; Sten. bilj. učesnika — IRP BiH, 9687 str. 1-4. Ostale grupe i pojeđin. izjave većeg broja učesnika u Arhivi MBK.

BANJA LUKA IN THE FIRST DAYS OF THE OCCUPATION

On the fifteenth April 1941 German troops occupied Banja Luka. The attempt of civil parties' leaders, provincial officials and one part of Serb Bourgeoisie to realize the collaboration with the invader was checked by Ustashi.

The new-formend Ustashi, administration, head ed by the clerical-Ustash dr Victor Gutich, assumed the following tasks: tontieg the Moslems und Croats for the Ustashi state; to spread hatred between Moslems ang Croats on one side, and Serbs on the other; physical extermination, forces christenaization, and removal of the Serb population out of Banja Luka and Bosanska Krajina.

As the Communist Party of Yugoslavia had a very great influence on the people of the town and owing to the democratic orientation of tae rather great number of Moslem and Croaatian population, stožernik (the chief official) Gutich did not succeed to fulfil any of the tasks.

The main obstruction in Gutich's group were Moslems who had an absolute majority in the town. Discordance existed even within the ranks of the Ustashi organizaitons and Ustashi organs of authority. As early as May 1941 two separate subsections appeared in the Ustashi administration of the town: Clerical — Ustashi headed by Gutich, and Moderate — Ustashi under the guidance of the wealthy Moslems from Banja Luka who had accepted the collaboration with the Ustashi state. At the end of August 1941 the Moslem Moderate — Ustashi subsection won and stožernik Gutich was put out of Banja Luka.

During this period the Communist Party organization was very active. It worker under the guidance of the Towan Committee and greatlō helped by the Secretary of the District Committee of the Communist Party of Yugoslavia — Đuro Pucar-Stari — who, at that time, was preparing plans for the uprising in Bosanska Krajina, and was stationed in Banja Luka. In the course of April and May the main accent of activity of the Communist Party of Yugoslavia was directed towards the organizational consolidation of the Communist Party's units and towards the adjustment to the new way of activity under the conditions of the foschist occupation.

In the course of June and July the greatest attention was paid to the preparations for the uprise in Bosanska Krajina.

By the active cooperation of the communists from Banja Luka the District Committee organized the District Communist Party Consultation Conferenceat Shehitluci, near Banja Luka, on the occasion of which the plan for the uprising in Krajina was draft.

In this period a great number of members of the Communist Party organization Banja Luka left the town and took an active part in the preparations for the uprising in Bosanska Krajina and became its leaders.

Stvaranje prvih organa narodne vlasti u zapadnoj Bosni

Veselin Đuretić

Ustanak u zapadnoj Bosni je bio masovan, sa dosta elemenata spontanosti, kao i u ostalim krajevima Bosne i Hercegovine. Još u predustaničkim danima, a naročito poslije savjetovanja na Šehitlucima, KPJ počinje intenzivni rad na njegovom organizovanju.

Nova narodna vlast, koja je nastala na širokoj nacionalno-oslobodilačkoj platformi, imala je da pređe dug put do svoje afirmacije. U Bosni i Hercegovini, pokrajini koja je bila silom uvučena u kolaboracionističku tvorevinu tzv. »Nezavisnu državu Hrvatsku«, taj put je bio olakšan činjenicom da je narodna vlast morala da bude negacija predratnih, već uveliko kompromitovanih opština, načelstava, žandarmerije, seoskih kneževa itd, i okupatorskog stanja, ili njemačkih, odnosno italijanskih garnizona. U ustaničkim redovima borba protiv okupatorsko-kvislinške vlasti nikada nije bila sporna. Borba protiv predratne buržoaske vlasti tijesno je bila povezana sa borbom za promjenu odnosa klasnih snaga, i ona, u stvari, obilježava sam proces razvoja revolucionarne svijesti masa.

Odnos klasno-političkih snaga u ustanku omogućio je novoj vlasti da od samog početka dobije narodnooslobodilačko i revolucionarno obilježje. Takav karakter je imala i široka mreža vojnih komiteta i njihovih odbora za prikupljanje ratnog materijala, koji se stvaraju i djeluju u vrijeme priprema za ustanak. U nekim mjestima ti organi će poslije početka ustanka automatski prerasti u prve povjerenike i narodnooslobodilačke odbore.

No, u većini slučajeva narodna vlast je nastajala u samom ustanku, diktirana zahtjevima fronta. Ona je morala da prođe kroz mnoge peripetije zbog niske društveno-političke svijesti masa. Ali to je bio put samog narodnooslobodilačkog pokreta, u čijem se okviru ona razvijala. Narastanje i afirmacija NOP-a je nastajanje i afirmacija nove vlasti.

Specifični uslovi razvoja NOP-a u zapadnoj Bosni, nedostatak određene programske osnove na planu organizovanja nove vlasti, kao i odsustvo dovoljnog broja politički iskusnih partijskih kadrova

učinilo je da ustanak nije svuda vođen na isti način, a samim time i organizacija pozadine nije bila svuda ista. Otuda raznovrsnost naziva za prve organe narodne vlasti (»NOO«, »komesarijati«, »povjerenici«, »revolucionarno-politički odbori«, »vijeća« itd.).

U centralnoj Bosni, koja je od početka bila uključena u sastav operativnog područja Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu, situacija je bila nešto drukčija, jer je njegov sjeverni dio bio i neposredno izložen ustaškim represalijama.

Uticaj KPJ u centralnoj Bosni bio je veliki još u predustaničkim danima¹⁾. Ali, kad se govori o ustanku, u prvi plan treba staviti patriotsko, nacionalno-oslobodilačko raspoloženje masa. Zato, uporedo sa ustaničkim grupama koje stvara KPJ²⁾ niču i grupe van njenog uticaja³⁾, koje će tek kasnije doći pod rukovodstvo Partije.

Formiranje prvih organa narodne vlasti zavisilo je u prvom redu od vojno-političkih prilika, koje su imale presudan uticaj na njihovu strukturu, akciju i na njihov karakter. To je i razumljivo. Ustanak je nikao kao masovan pokret, najvećim dijelom seljaka. Vojnom organizacijom nisu bile obuhvaćene samo vojne jedinice, ona je obuhvatala i čitav pokretni i nepokretni inventar oslobođene teritorije i u neku ruku militarizovala slobodnu teritoriju. Prvi organi vlasti najbolje su održavali ove veze između fronta i pozadine. Zbog toga su i njihovi osnovni zadaci bili određeni interesima fronta.

S druge strane, činjenica da u početku ustanak nije usmjeren iz jednog centra imala je veliki značaj kako za njegov dalji razvoj, tako i za socijalno-politički karakter njegovih dijelova. Na to je uticalo i odsustvo dovoljno sposobnih kadrova, pa je Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu morao da ekonomiče sa njima.

Već u samom početku ustanka izdvajaju se sljedeći ustanički centri: Drvar i okolina, Podgrmeč, Kozara i centralna Bosna sa Manjačom.

1. Prvi organi narodne vlasti na području Drvara i okoline

Ustanak u Drvaru počeo je u zoru 27. jula 1941. godine po odluci Štaba gerilskih odreda za Bosansko Grahovo i okolinu. U okolini Drvara su već oko 15. jula počele manje akcije gerilskih odreda⁴⁾. 27. jula tri takva odreda iz okoline Drvara krenula su na

¹⁾ 28. juna 1941. g. na Trešnjevki je održano savjetovanje članova KPJ za B. krajinu, kome je prisustvovao delegat PK KPJ za BiH Mahmut Bušatlija. Tu su donijete direktive da se ubrzaju pripreme za ustanak i počne prikupljanje ratnog materijala. Sa savjetovanja je jedan dio partijskih radnika upućen u B. krajinu, a drugi u centralnu Bosnu.

²⁾ Ove grupe se stvaraju pod uticajem partijskog logora na Šehitlucima, koji je formiran 11. juna 1941. Tako su stvorene: grupa Danka Mitrova, koja je djelovala oko Krupe na Vrbasu i skender-vakufska, zatim grupa Ratka Bročete, koja djeluje u pl. Borju, a kasnije na terenu Tisovac-Osmača.

³⁾ Na terenu Borje-Javorovo-Čarka bez uticaja KP djeluju grupe Uroša Boštrunića i Novaka Pivaševića.

⁴⁾ Direktivu gerilskim odredima za otpočinjanje manjih akcija protiv neprijatelja, koje bi postepeno dovele do opšteg ustanka izdaje sredinom jula Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu. »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije«, knjiga I, str. 76.

čelu više stotina polunaoružanih seljaka u pravcu Drvara. Ustaško-domobranske snage nisu mogle odoljeti napadu narodno-oslobodilačkih snaga. Drvar je oslobođen. Istog dana su na sličan način oslobođeni Bosansko Grahovo i Oštrelj, a 30. jula oslobođen je Glamoč, ali su ga ustanici zbog pristizanja pojačanja morali napustiti. Ustaško-domobranske snage, koje su odmah intervenisale iz pravca Bosanski Petrovac — Drvar i Mliništa — željeznička stanica Lisina, bile su odbijene.

I ovdje, kao i u drugim dijelovima Bosanske krajine, odmah u početku su stvoreni frontovi, koji su se odlučno suprotstavljali nastojanjima neprijatelja da prodre na slobodnu teritoriju.

Sve do dolaska Štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda iz Banje Luke na oslobođenu teritoriju njegovu ulogu djelomično je vršio Štab brigade gerilskih odreda za oslobođene krajeve Bosne i Like¹⁾, koji je bio stacioniran u Drvaru. Pod njegovom komandom bili su gerilski odredi iz srezova Bosansko Grahovo, Glamoč, Livno, Bosanski Petrovac i Drvar, kao i ustanicke snage iz jugozapadne Like i Kninske krajine. Štab brigade je od manjih jedinica stvarao čete i bataljone, tako da je brigada imala osam bataljona raspoređenih oko Bosanskog Petrovca, Kulen-Vakufa, Bosanskog Grahova, Glamoča i u Lici. Jedinice su imale ukupno 4.000 pušaka i oko 200 automata²⁾.

Još u prvom talasu ustaničkog raspoloženja u Drvaru je formirana nova vlast. Sutradan po oslobođenju Drvara, 30. jula, formirano je Vojno revolucionarno vijeće. Vijeće su sačinjavali komesari odreda i predstavnici odbora i ustanova iz Drvara. U njegov sastav su ulazili i vojnici i političari, pa je rad koordiniran na strogo vojničkoj bazi, a odluke su u svakom slučaju bile izraz uticaja uglavnom vojnih vlasti. Na predlog Vijeća, a po naređenju Štaba, stvoreni su u Drvaru komesarijati (odbori); za komunalnu politiku, za industriju, za bezbjednost, za zanatstvo i za ishranu. Na čelu odbora nalazili su se komesari³⁾.

Komesar bezbjednosti, ili kako se često nazivao komesar za javnu sigurnost, imao je pod svojim rukovodstvom stražu od 80 ljudi i vodio borbu protiv švercera, krađe i špijunaže. Pod njegovom komandom bio je i zatvor.

Komesar za zanatstvo i trgovinu imao je zadatak da organizuje radionice za šivenje odjeće, pravljenje i popravku obuće, kao i druge potreštine za vojsku. On je uspio da vrlo brzo organizuje razmjenu, što je bilo dosta komplikovano s obzirom da je Drvar tada bio blokiran.

Komesar za komunalna pitanja rješavao je mnogobrojne komunalne probleme u gradu.

¹⁾ Štab brigade gerilskih odreda za oslobođene krajeve Bosne i Like formiran je 19. avgusta 1941. godine na mjesto dotadašnjeg Štaba gerilskih odreda za Drvar i okolinu.

²⁾ »Oslob. rat naroda Jugoslavije«, Beograd, 1947. g., knjiga I, str. 78.

³⁾ Zbornik dokumenata NOP, u daljem izlaganju Zbornik (knjiga I, Tom IV, članak iz »Gerilca« br. 2. od 7. avgusta 1941. godine. Nazivi »komesarijati«, »komesari« jedino se upotrebljavaju u BiH.

Komesar za industriju imao je zadatak da organizuje privredni život. Prije svega, trebalo je organizovati normalnu proizvodnju u pilani, fabrici celuloze i na željeznici. Na čelu svih tih pogona postavljeni su rukovodioci (povjerenici), koji su bili direktno odgovorni komesaru. Tako je Ilija Materić postavljen za direktora šumsko-industrijskog preduzeća »Šipad«, Milan Adamović za direktora fabrike celuloze i papira, a Miloš Bauk za upravnika radionice oružja. U nadležnosti ovog komesarijata bila su i pitanja iz oblasti radnih odnosa. Na prvom sastanku Vojnorevolucionarnog vijeća odlučeno je da se izdaju plate radnicima u dotadašnjem iznosu. Tu je donesena i odluka o preorijentaciji proizvodnje u željezničkoj radionici i njeno prilagođavanje vojnim potrebama: u radionici su počele da se izrađuju bombe i popravljaju oružje. Po preporuci Vijeća uskoro je i mjesna bolnica pretvorena u vojnu ustanovu, u koju je odmah smješteno 70 ranjenika.

Komesarijat za ishranu uspio je da uz saradnju drugih komesarijata izvrši popis zaliha hrane u trgovinama i osnovao je nekoliko narodnih kuhinja. Komesarijat je imao zadatak i da preuzme mjere za suzbijanje špekulacije.

Iz dokumenata se može zaključiti da su se djelokruzi rada pojedinih komesarijata često ispreplitali: nekada je saradnja prilikom izvršavanja akutnih zadataka angažovala dva, a često i sve komesarijate. Tako su u smještaju i prehrani izbjeglica i deportiraca učestvovali komesarijati za komunalna pitanja i ishranu. Rad u industrijskim preduzećima nije organizovao samo Komesarijat za industriju. Prilikom rješavanja ovog zadatka Vijeće je najbolje odigralo svoju koordinirajuću i usmjeravajuću ulogu.

Odmah poslije svog konstituisanja Vojnorevolucionarno vijeće je donijelo odluku o formiranju seoskih narodnooslobodilačkih vijeća (odbora) u okolini Drvara. Vijeće je izdalo rješenje o postavljenju članova ovih vijeća¹⁾. Dokumenti iz prvih dana ustanka ne govore direktno o ovom postavljenju, ali velika zavisnost odbora, naročito od Komesarijata za ishranu, čiji su organi i zvanično bili, govori u prilog gornje činjenice. I o radu seoskih vijeća nema mnogo konkretnih podataka. Ipak se može zaključiti da je njihov osnovni zadatak bio snabdijevanje fronta hranom, odjećom i obućom i čuvanje pozadine od mogućih neprijateljskih provokacija. »Seoska vijeća imaju važne zadatke stajati sa puškom u ruci na braniku sela i vrijeći žito, to je zadaća koju sela moraju ostvariti. Ima ljudi bez pušaka koji pored smjene u borbi mogu i treba da rade zajednički, da vrhu žito kod onih kuća čije su muške glave pod puškom u borbi«²⁾.

Ova vijeća su bila vojnopolitički organi. Njihovi članovi uglavnom su bili borci, i program i tekući plan njihovog rada diktirali su vojni faktori.

Čitava prva polovina avgusta ispunjena je mnogobrojnim javnim političkim manifestacijama na kojima su istupali komandanti, komesari, vojnici, seljaci, odbornici... Veličala se NOB, svuda se

¹⁾ »Četrdeset godina«... — Zbornik sjećanja aktivista jugosl. revol. pokreta, knjiga 7, str. 19.

²⁾ Zbornik IV/1, str. 20—22. Članak iz »Gerilca« br. 2, od 7. VIII.

govorilo o bratstvu i jedinstvu. U ovom revolucionarnom ambijentu ni organi vlasti nisu mogli »mirno« da vrše svoju dužnost. Revolucionarno raspoloženje toliko je zahvatilo mase da su se i odluke organa vlasti o vršidbi, mobama, dobrovoljnim priložima itd. izvršavale sa vojničkom tačnošću i odlučnošću. Seoski odbori (vijeća) i sami su bili organizatori ovakvih zborova u svojim selima. »Gerilac« donosi tih dana članak o velikom uspjehu narodnog zbora održanog u Bastasima 10. avgusta, u kome se između ostalog kaže: »Dužnost je političkih sekretara¹⁾ da u zajednici sa narodnooslobodilačkim odborima organizuju takve zborove na svojim sektorima, dužnost je naših junačkih odreda da naše zborove čuvaju kao što čuvaju naša sela i naša žita, dužnost je sviju nas da se brinemo da riječ slobode i istine dospije i u najzabačeniju seosku kolibu, do svačijeg poštenog uha«²⁾.

Ona je tih dana zaista zapljusnula svaki kutić Drvara i okoline. Po selima kolaju leci, drže se predavanja, organizuju sijela, itd.

Do polovine avgusta Vojnorevolucionarno vijeće je bilo obavilo veliki dio posla u organizovanju nove narodne vlasti. Istina, kad je riječ o tome, može se primijetiti da je taj proces više išao u širinu nego u dubinu. I komesarijati u gradu, i vijeća po selima, nisu imali programe i planove svojih akcija, čak ni Vojnorevolucionarno vijeće nije imalo svoj statut³⁾. Iako je u gradu Drvaru bila uzdrmana stara ekonomska osnova, način organizovanja društvene proizvodnje nije mogao biti promijenjen, jer to ni vojnopolitičke prilike nisu dozvoljavale. Na selu je ekonomska osnova ostala netaknuta, ukoliko se ne uzme u obzir jedan broj mlinova koje je vojska uzela pod svoju kontrolu. Tako Štab Drvarske brigade naređuje da se mlinovi u selu Smoljan stave na raspolaganje vojsci, i u tome cilju da se stvori »seoski odbor od poštenih domaćina koji će rukovoditi ovim poslom«⁴⁾.

Ali dok je trajalo revolucionarno raspoloženje, dotle se navedeni organizacioni nedostaci nisu primjećivali. Kasnije, kada ono pod spoljnim udarima popusti, nastupiće druga situacija u svim oblastima života i rada. Ipak je ovaj dvomjesečni period »drvarske republike«⁵⁾ bio najjači izraz revolucionarne svijesti masa u ustanku u B. krajini.

31. avgusta Vijeće je na javnom zboru položilo račune o svom radu. Pored izvještaja o privrednoj, političkoj i drugoj aktivnosti, tu su objavljene i organizacione mjere koje je Vijeće preduzelo na jednom »internom sastanku« održanom prije nekoliko dana. Prihvaćen je predlog da se Vojnorevolucionarno vijeće kompletira izborom još 32 vijećnika. Ove mjere su preduzete na sugestiju Marka

¹⁾ Ovaj naziv je bio u upotrebi samo na području drvarske opštine, od 20. avgusta do 10. septembra 1941. godine, kada je uveden naziv »politički komesar«.

²⁾ Članak iz »Gerilca« br. 5, 10. avgust 1941. Zbornik IV/1, str. 52.

³⁾ Statut je tek počeo da se stvara na inicijativu M. Oreškovića, koji je tih dana boravio u Drvaru. »Četrdeset godina«, Zbornik sjećanja... knjiga 7. str. 21.

⁴⁾ Zbornik, IV/1, dok. 187, str. 414.

⁵⁾ Narodnooslobodilačko vijeće u Drvaru, »40 godina«, Zbornik sjećanja, knjiga 7, str. 21. Tu se ističe uobičajenost već navedenog naziva u to vrijeme.

Oreškovića, koji je aktivno učestvovao u radu Vijeća. Na javnom zboru izabran je i Narodni sud.

Interesantno je istaći kako je došlo do ove promjene. Na »interni sastanak« Vijeća bili su pozvani ugledni ljudi sa terena drvarskog sreza. Njihov sastav je bio i nacionalno, i socijalno, i politički raznolik. Pozvani su: Dane Mandić, predstavnik samostalaca; Simo Tomić, zemljoradnik; Teodosije Rodić, zemljoradnik; Rozek, predstavnik Hrvata, inače službenik u Direkciji željeznica; Dragan Srđić, učitelj-predstavnik građana; Sava Petković, trgovac — gostioničar; Jandrija Tomić, seljak; Stevan Bojić, seljak; Petković Đuro, seljak; Trifun Prpa, seljak; Vid Rađenović, seljak itd.¹⁾

Kao što vidimo, sastav Vijeća je vidan dokaz široke antifašističke platforme ustanka.

Uskoro je Narodnooslobodilačko vijeće izdalo posebna uputstva u kojima su bili formulisani zadaci novoizabranog Opštinskog komesarijata i seoskih vijeća. Opštinski komesarijat je uspješno organizovao ishranu za 400 izbjeglica iz Like²⁾ i za oko 300 deportiraca iz Slovenije. Formirane su posebne kuhinje za Ličane, posebne za Slovence, a jedna kuhinja je organizovana za djecu. Komesarijat je imao komesare za javnu bezbjednost, za ishranu, za komunalnu politiku, kao i nekoliko članova sa sektorskim zaduženjima, koji su u Opštinskom komesarijatu predstavljali neka sela i gerilske odrede³⁾.

Za vrijeme dvomjesečne slobode u Drvaru je organizovan intenzivan kulturni život: formirana je kulturno-prosvjetna ekipa od 40 omladinaca i omladinki, koja se više puta pojavljivala pred narodom sa skečevima, recitacijama i drugim priredbama. Za to vrijeme u gradu je štampano i rastureno sedam brojeva lista »Gerilac«, organa Štaba gerilskih odreda.

Revolucionarno raspoloženje masa Drvara i okoline obuhvatilo je i ostale centre i njihovu okolinu na drvarskom operativnom području. I ne samo na tom teritoriju. Kasnije se primijetilo da su drvarske forme organizacije vlasti postale ugledni primjer u drugim regionima Bosanske krajine. Ali to ne govori toliko o specifično dobro organizovanoj vlasti (prije svega centralnoj) u Drvaru, koliko o činjenici da je Drvar prvi pobjedonosno razvio ustaničku zastavu, pa su se drugi krajevi ugledali na njega. I kada ustanak u Drvaru uđe u fazu prolazne krize (krajem septembra), i veliki dio njegovih političkih kadrova pređe na druge terene Bosanske krajine, iskustvo iz Drvara biće aktuelno.

Snažan uticaj iz Drvara osjećao se naročito na terenu Štaba gerilskih odreda, na Bosanski Petrovac. Pojačanja od 8 do 10 bataljona, koja je neprijatelj uputio krajem jula i početkom avgusta u Bosansku krajinu, nisu bila dovoljna da suzbiju ustanički pokret u

¹⁾ Zajedničke izjave učesnika ustanka date 1951. godine. Memoarska građa, Arhiv Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta, Sarajevo, inven. br. 9817, str. 45. (u daljem izlaganju MG AI Sarajevo).

²⁾ Odnosi se na izbjeglice iz Ličkog Petrovog Sela koje su ustaše protjerale pošto su poklale odrasle članove.

³⁾ Mišković: Ustanak na jugu Bosanske krajine, Zbornik Krajiških muzeja B. Luka 1962, str. 220.

ovom kraju. Ustanici su uspješno odbijali napade i uspjeli da dugo drže u blokadi neprijateljske garnizone u Bosanskom Petrovcu i Kulen-Vakufu. Ovdje je vojna situacija bila lošija nego u Drvaru, što će imati vidan odraz i na organizaciju pozadine. Prve odbore narodne vlasti ovdje su postavili vojni štabovi, pa je njihova zavistnost od vojnih organa bila velika. Masovnije organizovanje NOO po selima bosanskopetrovačkog sreza odvija se između 10. i 30. avgusta¹⁾. Postavlja se pitanje zašto su vojni faktori bili glavni organizatori narodne vlasti? Odgovor je moguće naći samo u analizi organizacionog i političkog stanja narodnooslobodilačkih snaga u ustanku. Ako se uzme u obzir činjenica da su najsvjesniji predstavnici sredine u vrijeme ustanka najviše bili angažovani na vojnim zadacima, onda je jasno što se organizovanje prvih organa vlasti smatralo kao sastavni dio te njihove djelatnosti. Prvi organi narodne vlasti zbog specifičnih uslova djelovanja bili su prije svega vojno-revolucionarni organi, organi naoružanog naroda. Mase su bile svjesne da oni samo kao takvi mogu opstati. Otuda i »ravnodušnost« u pogledu naziva. Važnija je bila njihova trenutna svršishodnost. Tako je inicijativom masa na terenu VI odreda, bataljona »Sloboda«, bila uspostavljena institucija »žandarmerije«²⁾. Tek je intervencijom Štaba bataljona to ukinuto. Ne radi se ovdje o nastojanju starih snaga da restauriraju preživjele forume, nego o običnom nesnalaženju u novonastaloj situaciji. Ili, uzmimo jedan drugi oblik ovog nesnalaženja. U selu Bunarevi, kraj Oštrelja, funkciju vlasti vrši knez. Sa njim i dotična vojna komanda održava vezu kao sa predstavnikom sela³⁾.

Dokumenti dozvoljavaju da se konstatuje da su se NOO i ovdje kao i u drugim mjestima stvarali bez nekih naročitih priprema. To važi i za sela u kojima su djelovali gerilski odredi i gdje su pod njihovim uticajem odbori stvarani neposredno i prvenstveno iz ekonomskih razloga, i za sela gdje je uticaj narodnooslobodilačkih snaga bio slabiji. Razlika je bila samo u tome što su u drugom slučaju odbornici bili obično imenovani. Uzmimo jedan takav primjer: »Oko 15. avgusta drug Ilija Došen sa Svetkom Kačarom i Tomom Moračkom, otišao je u niz sela i formirao narodnu vlast«⁴⁾. Biranje se odvijalo na seoskoj konferenciji: predstavnik vojske je držao govor o značaju NOP-a, o bratstvu i jedinstvu, o ciljevima i zadacima nove narodne vlasti. Kad delegat dotične vojne komande ne bi predložio listu kandidata, iako je ona bila, u stvari, pripremljena, jedan viđeniji čovjek iz sela je istakao. Glasalo se javno, dizanjem ruku. Rijetko se dešavalo da neko od kandidata nije prošao na izboru.

¹⁾ MG AI Sarajevo, inv. broj 9831, str. 42. Konkretnih izvornih podataka o mjestima formiranja NOO nema. Svu memoarsku građu Instituta za istoriju radničkog pokreta iz Sarajeva sakupio je Vojnoistorijski Institut JNA 1951. godine putem stenografskog bilježenja razgovora sa grupama organizatora ustanka iz pojedinih krajeva.

²⁾ Zbornik IV/1 dok. 203, str. 441.

³⁾ U dokumentu se kaže: »Najbolje bi bilo da knez sela Bunarevi dođe u Oštrelj kod civilne vlasti koja će odrediti koliko isti mogu dobiti soli«. (Zbornik, IV/1, str. 436).

⁴⁾ MG AI Sarajevo, inv. br. 9831, str. 42.

Odbornici su imenovani na sastanku štaba jedinica, koji bi ili pozvao predviđene odbornike, ili bi ih naknadno obavijestio o njihovom imenovanju.

Rad odbora u bosanskopetrovačkom srezu bio je gotovo indentičan sa radom odbora u drugim krajevima; ishrana odreda, briga o zbjegovima (podizanje baraka i organizovanje prehrane), pomoć porodicama poginulih ili onih čiji su hranioči bili na frontu, nabavka i pravilna raspodjela soli itd. Bilo je dosta slučajeva rješavanja građanskih sporova¹).

U formiranju narodne vlasti veliku ulogu igrale su i organizacije KP. Istina, rjeđe neposredno, jer partijske organizacije nisu djelovale kao izolovani organizacioni faktor; one su za čitavo vrijeme NOP-a bile snaga koja je usmjeravala progresivan tok ustanka. Pošto su vojne obaveze neminovno dolazile u prvi plan, zadaci partijskih organizacija na planu organizovanja borbe bili su isti kao i zadaci vojnih faktora. Zato se rad partijske organizacije, kao politički samostalnog faktora, na bosanskopetrovačkom srezu osjećao tek onda kada se ustanički zanos stabilizovao, vojne prilike konsolidovale, pa su svi forumi mogli staloženije da analiziraju situaciju. A i tada partijski forumi više djeluju kao inicijativni nego kao izvršni organi. To je prije svega zato što u većini sela nisu postojale partijske ćelije, a zatim i iz konkretnih političkih razloga: da neposrednim akcijama ne bi kompromitovale široku antifašističku platformu NOP-a. Tako Sreski komitet KPJ za Bosansko Grahovo donosi odluku o formiranju »mjesne političke vlasti« u Oštrelju, ali je odluku sproveo u djelo Štab gerilskih odreda za Bosansko Grahovo i okolinu. Štab određuje tri člana političke vlasti, za koje se kaže: »Imenovani će vršiti punu političku vlast, a za svoj rad biće odgovorni svojim životom i imovinom, a stajaće pod kontrolom ovdašnjeg rukovodstva«²).

Preokupiranost vojnih i partijskih organa problemima koji su bili u isključivoj nadležnosti organa vlasti uskoro se pojavila kao teret. Vodeći danonoćne borbe jedinice su objektivno bile u nemogućnosti da se svestrano angažuju na ovom planu. Pošto je glavna aktivnost organa vlasti bila snabdijevanje vojske, to su se masama oni predstavljali više kao vojnopozadinski organi nego kao politički predstavnici sredine. S druge strane, i vojni organi su se dugo ponašali kao njihovi naredbodavci. Nije rijedak slučaj da se vojne vlasti nisu ni trudile da prenesu funkcije vlasti na posebne organe, ili da oklijevaju sa stvaranjem odbora. Sve je to kod masa radalo sumnju u političku samostalnost i efikasnost organa vlasti. Drugim riječima, u očima masa se javljaju dva faktora vlasti: faktor broj 1 — vojni organi, i faktor broj 2 — NOO. Pošto je prvi bio uticajniji i, često, bez znanja NOO donosio odluke, to se građani prije svega obraćaju vojnim organima. Zbog svega toga, u cilju rasterećenja

¹) Zbornik IV/1, dok. br. 200, str. 436.

²) Zbornik IV/1, dok. 16, str. 49.

svojih jedinica na ovom planu, Štab Prvog bataljona »Sloboda«¹⁾ obavještava svoj Treći odred da je osnovan Odbor za ishranu stanovništva sreza Bosanski Petrovac. »Obavještavamo vas, drugovi, da je osnovan Odbor za ishranu našeg petrovačkog stanovništva, tako da se pojedine komande rasterete i da se dužnost prenese na tijelo koje će jedino o tome voditi računa«²⁾.

Na taj način je centralizovana osnovna djelatnost Odbora u bosanskopetrovačkom srezu. Ali ni kasnije vojne jedinice neće biti isključene iz tog rada. Intendanti pri štabovima se često i kasnije neposredno snabdijevaju namirnicama, ili samostalno rješavaju građanske sporove.

Ustanak u Drvaru imao je veliki odjek i u Glamoču, Livnu, Duvnu, Kupresu i drugim mjestima. Treba istaći da je ovdje uticaj Partije pred rat bio dosta slab: ni u Duvnu ni u Glamoču, ni u Kupresu do rata nije bilo partijskih organizacija (ćelija). Samo je u Livnu postojala partijska ćelija, koja je bila pod rukovodstvom Pokrajinskog komiteta za Dalmaciju. Osim toga, u svim ovim centrima i njihovoj okolini bio je jak uticaj Hrvatske seljačke stranke, pa su zbog njene proustaške politike u ustanku, ustaški elementi uspjeli proširiti svoj uticaj. Zato je ustanak bio masovan samo u krajevima gdje je živjelo kompaktno srpsko stanovništvo.

U Glamoču je taj pokret bio dosta masovan. Ustaničnici su uspjeli osloboditi i sam grad, ali su ga poslije dva dana ustaše povratile. Još za vrijeme dvodnevnog boravka u Glamoču ustaničke snage su uspostavile komandu koja je vršila »sve funkcije i vojne vlasti«³⁾.

Iako su čitav avgust trajali ustanički napadi na Glamoč, dosta je urađeno na stvaranju narodne vlasti i po selima. Jedinice su neposredno, svaka na svom području, stvarale od tih lica odbore, koji su se nazivali ekonomsko-poljoprivredni odbori. Ovakvi odbori stvoreni su u Štekerovcu, Mliništu i Popovićima⁴⁾. I oni su bili okupirani sličnim poslovima kao i oni u drvarskom i bosanskopetrovačkom srezu. U septembru se stvaraju opštinska vijeća koja su sastavljena od predstavnika seoskih odbora. Predsjednik vijeća se nazivao komesar. U ovim nazivima treba tražiti veliki uticaj ustaničkog Drvara, jer su ovi krajevi operativno bili objedinjeni sa Drvarom, a i geografski vrlo bliski. Taj uticaj se i praktično manifestovao: 9. septembra Komesarijat opštine Prekaja obavještava Štab Drvarske brigade da je zakazao narodni zbor za 11. septembar⁵⁾. Na tom zboru, pored pretresanja mnogih tekućih pitanja, izabran je i Narodni sud. U Prekaji je formiran radni bataljon, koji je imao

¹⁾ Po naređenju Glavnog štaba NOPO polovinom avgusta izvršena je reorganizacija gerilskih odreda. Tada je prestao da postoji Štab gerilskih odreda za Bosanski Petrovac i okolinu, a mjesto njega je formiran bataljon »Sloboda« sa pet odreda (četa).

²⁾ Zbornik IV/1, dok. 192, str. 420.

³⁾ MG AI Sarajevo, inv. br. 9708, str. 4.

⁴⁾ MG, Muzej revolucije Sarajevo, br. 11432/52. Memoarsku građu Muzeja revolucije iz Sarajeva čine izjave i dopisi upućeni Komitetu za zakonodavstvo pri Vladi BiH 1946-49. godine radi prikupljanja materijala za izložbu o narodnoj vlasti, koja je 1950. godine otvorena u Sarajevu.

⁵⁾ Zbornik IV/1, dok. 111, str. 258.

zadatak da pokupi žito po Glamočkom polju¹⁾. U ovakvim situacijama, kada je bilo potrebno brzo djelovati, funkcije vlasti nisu mogli vršiti samo predstavnički politički organi: to je u prvom redu bila briga vojnih organa, pogotovo ako se uzme u obzir da su odbori vlasti morali biti ekonomski organi samog fronta.

U avgustu i septembru u selima glamočkog sreza odvija se intenzivna politička aktivnost; po selima se drže javni zborovi, predavanja. U tom periodu širi se i mreža povjerenika po selima. Ali, njihov rad rječitro govori o njihovoj političkoj neizgrađenosti, neinicijativnosti i jednostranosti. Oni su prije svega izvršni organi partizanske vojske.

I ustanak u livanjskom srezu bio je prije svega samoodbrambeni pokret srpskih masa pogođenih junskim pokoljima u kome KPJ brzo zauzima rukovodeću ulogu. Ustanak je počeo krajem jula. U drugoj polovini avgusta gerilski odredi sa teritorije Livna bili su pod operativnom komandom Štaba brigade gerilskih odreda za oslobođenje krajeva Bosne i Like. U njima su veliku ulogu odigrali aktivisti koje je uputio PK za Dalmaciju²⁾. Livanjski odred je u septembru imao dosta široku slobodnu teritoriju, koja je obuhvatala sela Stojkoviće, Guber i Psulje, zatim Gornje glamočko polje, visoravan Gruz, kao i sela u Kupreškom polju.

Iz oskudnih dokumenata ne da se zaključiti kada su počeli da se stvaraju prvi organi pozadinske vlasti, ali se sigurno zna da oni krajem 1941. godine postoje u svakom selu slobodne teritorije u licu povjerenika³⁾. Takvi povjerenici stvoreni su u oslobođenim selima: Šejkoviću, Guberu, Čaprazlije, Kazancima, Bastasima, Vrbici, Radanovcima, Bogašima i dr.⁴⁾. Čak su bili izabрани povjerenici i za neka oslobođena sela livanjskog sreza. Kao u Potočanima, Podgradini, Zagoričanima, Dobrom, Vidoviću, Bila, Zastinju i dr. U gradu Livnu postojao je ilegalni NOO koji je prikupljao hranu, oružje, sanitetski materijal i drugo za Livanjski odred⁵⁾.

Nigdje nije potencirana razlika između naziva povjerenici i naziva NOO. Vjerovatno u funkcionalnom smislu u početku te razlike nisu ni postojale, ali su u nekim krajevima one u pogledu organizacione strukture uočljive: dok NOO predstavljaju završni oblik osnovnih ćelija vlasti, dotle se povjerenici postavljaju u mjestima gdje ustanička kontrola nije bila sigurna, ili gdje okolnosti nisu dozvoljavale da se izaberu NOO. Izgleda da su povjerenici više zavisili od vojnih komandi i da je njihova osnovna funkcija bila snabdijevanje vojske hranom. Vjerovatno da i ovdje ta razlika nije imala samo formalno značenje, pogotovu ako se uzme u obzir dosta nestabilna politička situacija.

¹⁾ Isto, str. 436—437.

²⁾ MG, Muzej NOB-e, Split. Razvoj NOP-a na teritoriji Livna. Gradu je prikupio i sredio direktor Muzeja Katunarić, inače neposredni učesnik u ovim događajima.

³⁾ Naziv povjerenici ovdje se zadržao sve do juna 1942. godine. MG AI Sarajevo, inv. br. 9709, str. 12.

⁴⁾ Hronika o događajima u Livnu i okolini. Muzej NOB-e, Split.

⁵⁾ Isto.

2. Prvi organi narodne vlasti u podgrmečkom ustaničkom okrugu

Ustanak u Podgrmeču izbio je 29. jula. Prvog dana su napadnuti manji ustaški logori i žandarmerijske stanice. 30. jula na ustanak su se masovno digla sva sela pod Grmečom. Brzo su likvidirane sve žandarmerijske stanice, porušene TT linije, na nekoliko mjesta je presječena pruga Bosanski Novi — Bosanska Krupa — Bihać, kao i putovi Bosanska Krupa — Bosanski Petrovac i Ključ — Bosanski Petrovac. Neprijateljski garnizon u Bosanskom Petrovcu bio je odvojen od pozadine prostranom oslobođenom teritorijom koja je obuhvatala oko 80.000 stanovnika¹).

Zbog odsustva zajedničke komande, ustaničke jedinice su nekoordinirano djelovale. Ali prvih dana u vrijeme opšteg revolucionarnog raspoloženja taj nedostatak se nije mnogo osjećao. Na ovom terenu nije bilo ni dovoljno iskusnih kadrova, pa politički rad nije bio sistematski organizovan. Razumljivo je onda što se prvih dana i organizaciji pozadine nije poklanjala puna pažnja. Jedinice su neposredno učestvovala u svom snabdijevanju hranom, a često, zbog »ratovanja na smjenu«, borci su se snabdijevali u svojim kućama. Kada je prvi ustanički zanos prošao, ukazala se potreba za boljom centralizacijom komandovanja i za sistematskim organizovanjem pozadine. Tako je 20. avgusta formiran Štab gerilskih odreda Krupa i Sana²), koji odmah počinje rad na uspostavljanju pozadinskih vlasti.

U avgustu su u mnogim selima od strane vojnih komandi postavljeni povjerenici. Rijedak slučaj je bio da su oni birani. U drugim selima u početku i nema povjerenika, nego sve funkcije vlasti neposredno vrše vojne komande. Funkcija vlasti prvih dana ustanka se često smatrala kao sporedan zadatak, pa su za nju određivani ljudi nesposobni za borbu. U selu Kozin povjerenici su određeni tek 26. septembra: »Od ljudi nesposobnih za borbe, na primer: šepavih, ćopavih, mlađih od 20 godina i starijih od 50 godina, ima se organizovati pomoćna radna vojska koja će patrolirati po selima i obrađivati njive. Komandir ili vodnik neka odredi starješinu sela koji će voditi pozadinske dužnosti i brigu oko obrade imanja³).

U nekim selima povjerenika su postavljale na brzinu ustaničke komande. Tako je na narodnom zboru izabran odbor u Lušci Palanki.

Savremenici (učesnici u ustanku) iz Sanskog Mosta sjećaju se da su po naređenju vojnih vlasti u prvoj polovini septembra, a negdje i kasnije, po selima postavljena »po tri do pet povjerenika — odbornika, koji su ujedno i vršili funkciju organa narodne vlasti«⁴).

¹) MG AI Sarajevo, inv. br. 9782, str. 11.

²) Dokument gerilskog odreda Kozin, orig. u Arhivu muzeja Pounja, Bihać, br. 211. Isto tvrdi i Danko Nedimović, jedan od prvih odbornika u Podgrmeču, u usmenoj izjavi datoj avgusta 1963.

³) Muzej revolucije, Sarajevo. Izjava iz 1946. god. br. 11489/52.

⁴) MG AI Sarajevo, inv. br. 9794, str. 13—14.

U Mrkaljima kod Sanskog Mosta povjerenik je po naredbi partizanske komande određen tek 25. septembra¹⁾. Tek krajem septembra počinju masovni izbori NOO.

U selima na području Kotor-Varoši usljed nesređenih prilika do novembra nisu mogli postojati organi narodne vlasti. Zato su u nekim selima postavljeni ilegalni povjerenici još u septembru. Takvi odredi postojali su sve do novembra u Bastaji, Imljanima, Grabovici, Vlatkovićima, Kragujevom Brdu i dr. Od novembra oni djeluju legalno²⁾.

Zadatak ovih povjerenika, kao i u drugim mjestima, bio je snabdijevanje vojske, organizacija sklanjanja žita ispred neprijatelja, organizovanje vršidbe. U njihovoj nadležnosti bile su i funkcije održavanja reda u pozadini. Ali tu oni djeluju zajedno sa vojnim, odnosno vojnopozadinskim organima.

I na području Bosanske Krupe bila je slična situacija. Prvi povjerenici su obično birani aklamacijom na seoskim konferencijama pod neposrednom kontrolom ustaničkog štaba³⁾.

Zavisnost organa vlasti od vojnih komandi bila je izrazita na čitavoj teritoriji Podgrmeča. »Uglavnom je kadar u cjelini odbornike smatrao vojnim pomagačima, što su oni u jednu ruku tada i bili. Glavna briga tadašnjih odbora bila je snabdijevanje naših tada još malih jedinica hranom, odjećom i ostalim potrebama⁴⁾. Nije rijedak slučaj da i sami odbornici nisu pravilno shvatili svoj položaj. »Mnoge je taj njihov položaj uobrazio, a zatim je nastalo udaljavanje od naroda, drugi su shvatili svoj položaj kao vojni poziv, poziv sa kojim se nije trebalo ni najmanje igrati⁵⁾.

Ovakve pojave nisu bile rijetke. Možda su na Podgrmeču prvih dana ustanka bile izrazitije nego u drugim krajevima, zbog nedostatka dovoljnog broja sposobnih kadrova. Osim toga, i taj mali broj je bio okupiran vojnim zadacima, pa pitanjima pozadine nije poklanjana dovoljna pažnja. Zato je i bilo slučajeva zloupotrebe vlasti⁶⁾.

U krajevima prema Bosanskom Novom situacija je bila lošija zbog blizine jakih ustaških uporišta, pa su akcije ustanika uglavnom ograničavane na prugu B. Krupa — B. Novi. Ali i tamo su u oslobođenim selima postavljeni povjerenici, uglavnom krajem avgusta i u septembru. U nekim još neoslobođenim selima bili su određeni ilegalni povjerenici, kao npr. u selu Rakovicama⁷⁾.

Govoreći o ovom dvomjesečnom periodu komesar I krajiškog odreda⁸⁾, koji je operisao na ovom području, kaže: »Nije postojala ni civilna vlast nekoliko mjeseci⁹⁾. Ne može se reći da ona apsolutno nije postojala, ali je činjenica da je njena organizovana djelatnost i samostalnost u to vrijeme bila dosta slaba. Takvo stanje diktirano

¹⁾ Dokumentat Gerilskog odreda Mrkalj, Muzej Pounja, Bihać (orig.) inv. br. 182.

²⁾ Muzej revolucije, Sarajevo, izjava iz 1946. g. br. 11506/52.

³⁾ Muzej revolucije, Sarajevo. MG — izjave iz 1946. g. br. 11444/52.

⁴⁾ Arhiv Vojnoistorijskog instituta (Arhiv VII), reg. br. 1/1—27, k-1469.

⁵⁾ Isto.

⁶⁾ MG AI Sarajevo, inv. br. 9812, str. 5.

⁷⁾ Muzej revolucije, Sarajevo, MG — izjava iz 1946. g. br. 11444/52.

⁸⁾ Radi se o kasnijem komesaru Prvog krajiškog odreda Velimiru Stojniću.

⁹⁾ MG AI Sarajevo, inv. br. 9826, str. 6.

je i prilikama koje su nastale poslije ustaških pokolja. U masama je zavladała sumnjičavost, nepovjerenje, a bilo je i pojava kukavičluka. Pojavile su se i tendencije izolacionizma: svako selo je nastojalo da živi za sebe. Zato su ovdje noćne seoske straže imale izvanrednu ulogu, za razliku od drugih krajeva. Sem toga, bila je zavedena i striktna kontrola kretanja ljudi putem izdavanja propusnica. Takvo stanje trajalo je do pred kraj septembra mjeseca. S obzirom da je dosta široka slobodna teritorija obezbjeđivana dugim ustaničkim frontom, koji je počinjao od Bihaća, desnom obalom Une, iznad Bosanske Krupe, Radića, Novske, pa prema Sanskom Mostu i Budimljici Japri, i sam proces stvaranja narodne vlasti se odvijao u nenormalnim uslovima, kao na frontu. Tu leži osnovni uzrok nestabilnosti vojnopolitičkih prilika. Ipak, krajem septembra ustanak ulazi u zreliju fazu. Na ovaj teren pristižu novi partijski kadrovi iz Drvara i drugih krajeva. Stihijsku disciplinu pozadine nužno treba osmisliti; nameće se pitanje »kako«? javlja se mišljenje »na dugi rok«. Od kraja septembra se intenzivira politička propaganda, što doprinosi buđenju revolucionarne svijesti pozadine. U vezi sa time i proces stvaranja nove vlasti odvija se lakše. Tada počinje proces izbora NOO. Na to je veliki uticaj imalo septembarsko savjetovanje u Majkić-Japri, koje je specijalno bilo posvećeno pitanju izbora NOO.

Ustanak u bližoj okolini Bihaća¹⁾ i, posebno, u Cazinskoj krajini, odvijao se u vrlo teškim uslovima. Sve do novembra 1942. veći dio ove teritorije bio je pritisnut ustaškim terorom. Uticaj iz Krajinе na prilike u ovim krajevima bio je neznatan. Blizina tako kompaktnih ustaničkih područja, kakva su bila Banija, Kordun i Lika, opredijelila je ove krajeve na vezu sa njima. Već u samom početku ove oblasti su došle pod Okružni komitet za Karlovac, a kasnije pod OK za Baniju. Uticaj iz Banije išao je preko Hrvatske Bojine, na Vrgin Most i Bužim, i preko Dobretina na Banjane, a uticaj iz Korduna — od Slunja na Kladušu, i od Kordunskog Ljeskovca i ličkog Petrova Sela²⁾.

I formiranje prvih organa narodne vlasti vrši se pod tim uticajem. Prvi odbori su bili imenovani. U Bosanskoj Bojni i Gradini imenovanje je obavljeno na taj način što je 20 ljudi pozvano u selo Kobiljak, gdje se nalazilo sjedište partizanske čete, i tu su između sebe izabrali odbornike³⁾. Odbori vlasti su izabrani samo među srpskim življem, koje se ispred ustaničkih pokolja povuklo prema Kordunu i Baniji i stavilo pod zaštitu tamošnjih partizanskih jedinica. Naročito je prvi Kordunaški partizanski odred radio na organizovanju

¹⁾ Teritorija južno od Bihaća bila je povezana sa Podgrmečom, kako u vojnom, tako i u političkom pogledu.

²⁾ Do početka 1942. g. jedina veza sa ovim krajevima bio je Huska Miljković, tada poznatiji partijski radnik.

³⁾ Muzej revolucije, Sarajevo. MG — izjave iz 1946. br. 11444/52. Arhiv VII, reg. br. 1/1-27, k-1469.

vlasti. Pod njegovim uticajem do novembra mjeseca 1941. g.¹⁾ izabrani su NOO u selima: Vrelo (koji je obuhvatio Vrelo, Gatu i Osredak²⁾), zatim u Crnaji i Rujnici (mjesno područje Tržac) i Crkvini³⁾. Novembra mjeseca biraju se odbori u srezu Vrgin Most i Daruvar⁴⁾.

3. Prvi organi narodne vlasti na kozarskom ustaničkom području

Ustanak na Kozari bio je masovan. Prvog dana (30. jula) oslobođena je Bosanska Kostajnica i Dobrljin, porušene su instalacije u rudniku Lješljani, zauzeta željeznička stanica Svodna i Dragotina, prekinuta pruga Bosanska Kostajnica — Bosanski Novi — Prijedor — Banja Luka. Ustanici su opkolili i Bosansku Dubicu.

Iako odmah nije stvorena stabilna slobodna teritorija, pitanjima organizovanja pozadine od prvog dana poklanjana je puna pažnja. Još dok su trajali frontovi, preduzimane su mjere za izbor povjerenika po selima, a negdje, gdje su to prilike dozvoljavale, birani su i prvi NOO (npr. u prvoj polovini avgusta u selu Jelovac kod Prijedora, a u selu Vodičevu kod Bosanskog Novog, oko 5. avgusta⁵⁾). Povjerenici i prvi odbornici birani su po instrukcijama vojnih komandi. Izbor je vršen na seoskoj konferenciji, javnim glasanjem, u prisustvu predstavnika vojske, ali je u prvim danima bila dosta česta praksa imenovanja povjerenika⁶⁾. Zadaci ovih prvih organa, kao i u drugim mjestima, bili su snabdijevanje fronta hranom, odjećom, organizovanje rada i reda u pozadini itd. Činjenica da je uz prve povjerenike, odnosno prve NOO, po selima biran i narodni sud, koji je imao zadatak da kažnjava razne građanske i političke prestupnike⁷⁾, govori da djelatnost organa vlasti nije bila jednostrana.

U selima oko Prijedora povjerenici su organizovali tri zajedničke kuhinje. Organizovana je i zajednička žetva i vršidba⁸⁾. Organizovanje zajedničkih kuhinja nije bilo samo za kozarski kraj karakteristična pojava. I u Drvaru i na Podgrmeču, u prvim datumima ustanka, vojska se uglavnom hranila na zajedničkim kazanima. Pošto nije bilo pekara — pečenje hljeba je organizovano po seoskim kućama. U organizovanju tog posla prvi narodni povjerenici su imali prvorazrednu ulogu.

U selima bosanskonovskog sreza glavnu ulogu u formiranju NOO imale su partizanske čete. Odmah u početku ustanka, dok je

¹⁾ Institut za proučavanje radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, MG — br. 13/4-6.

²⁾ Muzej revolucije, Sarajevo, MG — izjave iz 1946. g. br. 11427/52.

³⁾ Isto.

⁴⁾ Institut za proučavanje radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, br. 13/4-6.

⁵⁾ Materijali za hroniku Prijedora, Muzej B. krajine B. Luka, F-Z 550. MG AI Sarajevo, inv. br. 9788, str. 28 i 9789, str. 25.

⁶⁾ MG AI Sarajevo, inv. br. 9818, str. 1 i 9789, str. 25.

⁷⁾ MG AI Sarajevo, inv. br. 9789, str. 25.

⁸⁾ Izvještaj sekretara Obl. komiteta za Bosansku krajinu Pokrajinskom komitetu. AI Sarajevo kat. br. 15, str. 2.

Bosanska Dubica bila opkoljena, iza fronta su formirani NOO-i u selima: Strigovi, Čitluku, Devetacima, Gornjem Vodičevu i Kuljanima¹⁾. U oktobru 1941. g. imenovan je prvi seoski NOO za selo Gornje Veriće, nešto kasnije za Donje Veriće. Veliku ulogu u formiranju NOO-a imao je Mladen Stojanović, koji je tih dana po zadatku obilazio kozarska sela pa se zahvaljujući njemu još više pospješio rad na formiranju NOO. U novembru se pristupa njihovom javnom izboru. Odbori su radili na snabdijevanju fronta životnim namirnicama, podizanju logora za smještaj vojske i izbjeglica, što će u avgustu biti još aktuelnije zbog neprijateljske ofanzive na Kozari.

Karakteristično je istaći da su u nekim selima odbori vlasti nastavili djelatnost ranijih vojnih komiteta koji su bili stvoreni u predustaničkim danima radi prikupljanja ratnog materijala itd. Takvi odbori su djelovali u bosanskodubičkim selima Međuvođu, Dvorištu, D. Jelovcu, Janjici, Strigovi, Čitluku, Ušlivcu i Slabinji²⁾.

Poslije formiranja Štaba Kozarskog partizanskog odreda³⁾ koji je objedinio vojnopoliitičke akcije na terenu kozarskog okruga, i rad organa narodne vlasti postaje uspješniji. Raznim uputstvima nižih vojnih organa koja se, iako uzgred, dotiču pitanja narodne vlasti, počinje se usmjeravati njihova djelatnost na čitavom području, više povjereništava po selima počinje da ustupa mjesto NOO-ima.

Ali takve tendencije uskoro sprečava neprijateljska ofanziva, koja krajem avgusta razbija kozarske ustaničke frontove. Čim su frontovi razbijeni, i organi vlasti u više sela prestaju da rade. Većina odbornika povukla se sa vojskom na Kozaru, a samo je jedan mali broj nastavio ilegalni rad. Ali i tada veza sa pozadinom nije bila potpuno prekinuta.

Pogrešno bi bilo rad prvih organa vlasti izdvojiti iz sistema političkih akcija u prvim danima ustanka. Ono što privlači našu pažnju jeste metod kojim revolucionarne snage obezbjeđuju svoj uticaj u njima i posebno svijest tih snaga o njihovoj revolucionarnoj misiji. U prvom periodu postojanja NOO ta svijest je bila diktirana vojničkom opravdanošću, pa su i NOO bili samo jedna forma toga cilja. Uporedo sa stabilizacijom ustanka raste i svijest o vojnopoliitičkoj i ekonomskoj svrsishodnosti prvih organa vlasti. Prema tome, ne može biti »privremenih« i »pravih« organa narodne vlasti, postoje samo razlike u stepenu organizovanosti i funkcionalnosti. Dakle, postoji samo jedan proces — sa više specifičnih perioda, nerazdvojno povezan sa procesom NOR-a, sa njegovim periodima uspona i kriza (ali ne i vraćanja), sa procesom sazrijevanja društveno-političke svijesti.

¹⁾ MG AI Sarajevo, inv. br. 9775, str. 1 i 2.

²⁾ Muzej revolucije, Sarajevo, MG — Izjave iz 1949. g. br. 11640/52.

³⁾ Štab je formiran 15. avgusta 1941. godine na Kozari.

4. Prvi organi narodne vlasti na terenu centralne Bosne i Manjače

Pripreme za ustanak u centralnoj Bosni¹⁾ bile su blagovremeno obavljene. Još poslije savjetovanja u Trešnjevki Oblasni komitet za B. krajinu uputio je dio svojih kadrova u centralnu Bosnu. Iz partizanskog logora na Šehitlucima vršene su neposredne pripreme za dizanje ustanka. Pod njegovim uticajem u centralnoj Bosni niču prve oružane grupe: u okolini Krupe na Vrbasu, Skeder-Vakufu, na Borju. Grupe se postepeno prebacuju na druge sektore, tako da je početkom oktobra ustanička aktivnost bila zahvatila čitav ovaj kraj. Neke grupe su u početku nikle i djelovale bez uticaja KP. Od kraja septembra čitava ova oblast je uključena u sastav III krajiškog NOP odreda. U njegov sastav odmah ulazi četa koja je malo ranije formirana na sektoru Tisovac—Osmača. Uskoro se formiraju i druge čete da bi se već početkom oktobra prišlo formiranju bataljona.

Ovako postepenom širenju narodnooslobodilačkog pokreta odgovalaralo je postepeno širenje organa narodne vlasti. U oblastima gdje je stvorena kompaktna slobodna teritorija narodna vlast je od samog početka ustanka bila dobro organizovana. Takav slučaj je bio sa teritorijom bliže Banjoj Luci, u Manjači, gdje se osjećao jak uticaj partizanskog logora iz Šehitluka. I u selima oko Kotor-Varoši NOO su formirani u samom početku²⁾.

Još krajem jula na sektoru Tisovac—Osmača—Starčevica formirani odbori za prikupljanje ratnog materijala, kao institucije vojnih komiteta. Mnogi od tih odbora u ustanku prerastaju u prve NOO ili povjerenike, sadržinski se prilagođavaju novim uslovima. U drugim selima odbore su određivali vojnopolički forumi još u početku ustanka. U prvim danima ustanka radili su odbori u selima: Ponir, Jagare, Lipovac, Kablovi, Javorani, Vagani, Balenići, Balte, Ljubačevo, Agino Selo, Krmine, Bočac, Skatavici, Liplje i Maslovar³⁾. Krajem avgusta izabran je odbor za selo Zaselje. Na ovom terenu formiran je i Narodni sud od 5 članova, koji je, između ostalog, izrekao i dvije smrtne kazne.

U okolini Ključa, još prvih dana ustanka, na slobodnoj teritoriji ribnične opštine i dijelovima opštine Ključ (u selima Jarice, Veleševo i Zelin, kao i u opštini Sanica) u selima Bravsko, Gornji Budelj i Međeđe Brdo), formirani su organi narodne vlasti. Izbori su obavljani na seoskim konferencijama putem javnog glasanja, u prisustvu članova partijskog komiteta i političkih komesara četa. Karakteristično je da je ovdje partijska organizacija i neposredno bila najkompletniji faktor u organizovanju izbora za NOO. Odbornici su morali podnositi zakletvu pred Kasimom Hadžićem, sekretarom OK za Banju Luku⁴⁾. U drugim krajevima partijske organizacije na tom planu ne djeluju tako neposredno, nego više preko vojnih organa.

¹⁾ Misli se na geografski pojam centralne Bosne — teritorij između Vrbasa i Bosne. Partizanski pojam bio je manji, jer je dio istočno od Vrbasa bio uključen u Bosansku krajinu.

²⁾ MG AI Sarajevo, inv. br. 9747, str. 2.

³⁾ Zbornik IV/1, str. 486. Izvještaj Štaba NOP odreda za B. krajinu.

⁴⁾ Arhiv Instituta, Sarajevo, MG, inv. br. 3831, str. 20.

U septembru su na teritoriji bivše opštine Sanica izabrani NOO u selima: Sanici, Zavolju, Gornjem Budelju, Bravskom, Korjenovu, Prisjeki i D. Sanici¹⁾.

Na čitavoj teritoriji od Banje Luke prema Kotor-Varoši, Jajcu i Tesliću u ustaničkim danima odvijao se živ politički rad, održavane su seoske konferencije na kojima se drže predavanja, javni mitinzi, po selima se počinje organizovati i kulturno-prosvjetni rad²⁾.

Početkom septembra, u vezi sa direktivama za formiranje partizanskih četa, preduzimaju se mjere za učvršćenje pozadine, pri čemu se najveća pažnja poklanja stvaranju nove vlasti. Čim se formirala prva četa na sektoru Tisovac—Osmaća—Ljubačevo, izabrani su i NOO u selima: Poniru, Jagare i Starčevići³⁾. Sličan proces odvijao se na teritorijama svih novoformiranih partizanskih jedinica. Za odbornike su birani većinom stariji ugledniji ljudi, a nije bio rijedak slučaj da se angažuje nekompromitovani odbornik predratne vlasti⁴⁾.

U okrugu Jajce do novembra nemamo organizovane vlasti. Vojska se uglavnom snabdijevala preko masovnih akcija naroda. Po seljačkim kućama pekao se hljeb, prikupljao pasulj, krompir i dr. Sve imovinske, krivične i druge sporove rješavali su vojni štabovi neposredno. U nekim selima funkcije vlasti su nastavili da vrše raniji seoski knezovi⁵⁾.

Krajem septembra 1941. g. u centralnoj Bosni je formiran Treći krajiški NOP odred: prvo je formiran bataljon koji je objedinio sve čete i grupe i ušao u sastav novoformiranog odreda. Uskoro će biti organizovano još nekoliko bataljona.

Na taj način je centralna Bosna operativno objedinjena, što će biti glavni razlog uspješnih akcija protiv neprijatelja u oktobru i novembru, a samim time i stvaranju povoljnijih uslova za organizovanje organa narodne vlasti na široj teritoriji. Ali tada je ovdje došlo do pojave četničkih elemenata: otcjepljuje se grupa na čelu sa Radom Radićem, a kasnije i grupa Uroša Drenovića. Tinjala je dublja kriza koja će početkom 1942. g. izazvati teška previranja. I nacionalističko-četnički elementi⁶⁾ nastoje stvoriti svoje organe vlasti. U samom Mrkonjić-Gradu bio je formiran jedan takav odbor od četničkih elemenata koji je vodio propagandu protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Odbor su sačinjavali gazde i trgovci. Pod uticajem ovog odbora, za vrijeme borbi oko Mrkonjić-Grada, grad je ostao potpuno pasivan: radnje su bile zatvorene, novac iz poreske upravo nije taknut. »Grad je bio pun svega i svačega dok su borci

¹⁾ Muzej revolucije, Sarajevo, MG — sjećanja iz 1949. g. br. 11422/52.

²⁾ MG AI, Sarajevo, inv. br. 9731, str. 20.

³⁾ Isto, inv. br. 9687.

⁴⁾ Muzej revolucije, Sarajevo, MG — sjećanja iz 1949. g. br. 11431/52. i 11576/52.

⁵⁾ Isto.

⁶⁾ Pojam »nacionalističko četnički elementi« odnosi se na političku strukturu četništva. Dio srpskih masa, izazvan ustaškim pokoljima slijepo prihvata i slijedi politiku četničkog vodstva iako de fakto usvaja samo njenu nacionalističku komponentu (u ime »prava« na revanš Hrvatima). Taj dio je u toku čitavog NOR-a nestabilan i sklon osipanju. Drugi dio slijedi svoje klasno-političke interese.

(95% seljaci) na položajima trpjeli i glad i studen, jer je baš tih dana vladalo veliko nevrijeme¹⁾.

Zbog djelovanja četnika, na terenu Ključa pa sve do banjolučke Manjače, uticaj narodnooslobodilačkih snaga počinje da opada.

PERIOD OSEKE NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA U BOSANSKOJ KRAJINI

Još se ustanak nije dovoljno ni stabilizovao kada je nastupio period prve oseke. Nju ne možemo istorijski obilježiti jednim sudbomosnim događajem opšteg značenja, jer je ona uslovljena uticajem više različitih i neistovremenih faktora:

1. Ona je rezultat nastojanja ustaško-domobranskih snaga da povrate poljuljane pozicije;

2. Ona je proizvod kompleksa spoljnih faktora, prije svega italijansko-njemačkih odnosa;

3. Ona je, unekoliko, rezultat nedovoljne idejno-političke i organizacione homogenosti široke antifašističke platforme ustanka. Ona je dokaz da rukovodeća snaga ustanka još nije bila obezbijedila svoj uticaj u svim slojevima ustaničkih masa

Za suzbijanje ustanka vlasti su angažovale 22 bataljona vojske, artiljeriju, avijaciju i tenkove, kao i mjesne ustaške jedinice (ustašku miliciju). U prvoj fazi (14-18 avgusta) trebalo je sa prostora Bosanski Novi, Bosanska Kostajnica, Bosanska Dubica i Prijedor, sa četiri bataljona ovladati planinom Kozarom, a sa prostora Bosanska Krupa, Bihać, Bosanski Petrovac, Ključ — deblokirati Bosanski Petrovac, a sa šest bataljona zauzeti Grmeč.

U drugoj etapi (10-25. avgust) trebalo je sa šest bataljona izvršiti prodor od Bosanskog Petrovca prema Drvaru, a sa ostalim snagama u gornjem toku Une i sa linije Knin—Glamoč—Mliništa—Ključ, spriječiti prodor ustanika u susjedne oblasti i ugušiti ustanak u tom dijelu Bosanske krajine, posebno u Drvaru i okolini.

U prvoj etapi neprijatelj je uspio odbaciti ustaničke jedinice od komunikacija u planinu Kozaru. Tada i neprijateljske jedinice iz Bihaća, Bosanske Krupe i Ključa, nastupajući duž komunikacija uspijevaju da u borbi kod Ripča, Krnjeuše i Bosanskog Petrovca potisnu ustanike na padine Grmeča, Osječenice i Klekovače, i da deblokiraju Bosanski Petrovac. Ali već poslije 22. avgusta ustaničke snage oživljavaju diverzije na ovom području.

U drugoj etapi najžešće borbe vođene su na pruzi Bosanski Petrovac—Oštrelj—Drvar. Bataljon »Sloboda«, koji je djelovao na tom pravcu, uspješno je spriječio prodor neprijatelja u pravcu Drvara. Ni neprijateljske snage sa linije Knin—Glamoč—Mliništa—Ključ, koje su imale da ojačaju prodor prema Drvaru, nisu imale uspjeha.

Za to vrijeme jedinice narodne vojske Janja i Plive, odbacujući neprijatelja prema Jajcu i Mrkonjić-Gradu oslobadaju Jezero i Jajce.

¹⁾ Zbornik IV/1, dokumenat 222.

Tada i ustanici iz okoline Mrkonjića zauzimaju Mrkonjić-Grad, u koji je odmah preseljen Štab NOPO za Bosansku krajinu.

Neprijatelj upućuje pojačanja prema Jajcu: 2 septembra ustaše zauzimaju Mrkonjić-Grad, a Nijemci i domobrani Šipovo, prodiru u pravcu Mliništa i spajaju se sa svojim snagama iz Glamoča.

6. septembra je na sektoru Mliništa Štab Drvarske brigade formirao Operativni štab partizanskih odreda i stavio pod njegovu komandu jedinice iz rejonu Glamoča, Jajca i Mrkonjića. Ove snage, uz pomoć bataljona »Sloboda« i ustanika sa rejonu Janja i Plive spriječili su prodor neprijatelja u pravcu Mliništa.

U ovim akcijama je neprijatelj popalio na stotine sela i pobio oko 10.000 ljudi.

Zbog razvoja prilika u istočnoj Bosni neprijatelj je bio prinuđen da dio snaga prebaci tamo, što je učinilo da su ustaničke snage u Bosanskoj krajini ponovo postale gospodar situacije¹).

Iako je ova ofanziva duboko zatalasala Bosansku krajinu, njene posljedice za dalji razvoj ustanka nisu bile tako teške. Ofanzivi se suprotstavio čitav narod: nije se znalo gdje počinje front, a gdje je pozadina. Ipak je ofanziva izazvala stagnaciju, pa i u razvoju narodne vlasti. Narodnooslobodilački odbori u kozarskom okrugu privremeno prestaju da djeluju; odbornici se zajedno sa vojskom povlače u Kozaru. Ali veza sa selima se za cijelo vrijeme ilegalno održavala. U nekim selima ostali su da djeluju ilegalni NOO, a u drugim su se po naređenju vojnih komandi vratili stari odbornici i nastavili svoje funkcije u ilegalnim uslovima²). Kada je ofanziva prošla, vrlo brzo je uspostavljeno staro stanje narodne vlasti.

I na terenu Podgrmeča ofanziva nije ostavila neke trajne posljedice, jer ovdje do ofanzive nemamo dobro organizovanu narodnu vlast. Tek od kraja septembra tu počinje period organizovanja stabilnih organa narodne vlasti.

Centralnu Bosnu avgustovska ofanziva nije zahvatila. Za to vrijeme ovdje su učestali napadi partizanskih grupa na neprijateljske žandarmerijske postaje, presijecanje željezničkih pruga, presretanje neprijateljskih drumskih vozila, itd. Tek u oktobru neprijatelj će uspjeti da prođe kroz ovaj sektor, ali bez težih posljedica.

U drvarskom okrugu do dolaska Italijana, krajem septembra, odvijao se intenzivan rad NOO u oslobođenim krajevima.

Najdublju krizu NOP izaziva italijanska propaganda, koja počinje da se osjeća već u toku jula i avgusta. Ali je ona pojačana onda kada su ustaško-domobranske jedinice (u avgustu) počele da trpe ozbiljne poraze. Tada Italijani preduzimaju akciju na širokom području Bosanske krajine, u saglasnosti sa sporazumom koji su 26. avgusta sklopili sa Vladom NDH i dobili pravo da okupiraju II i III zonu vojnički, a da u II-oj zoni zavedu i civilnu vlast.

Svoju akciju motivišu težnjom da zaštite srpski živalj od ustaških pokolja. Time se pred ustaničkim snagama nametnula druga solucija. Ona je odgovarala »politici čekanja«.

¹) Razvoj operacija uzet je iz »Oslobodilačkog rata naroda Jugoslavije«, Beograd, 1947. g., knjiga 1, str. 79-82.

²) MG AI Sarajevo, inv. br. 9889, str. 25.

Pošto je u avgustu, prije posjedanja II i III zone, ugušila ustanak u Kninskoj krajini, italijanska vojska preduzima akciju prema Bosanskoj krajini. Već prilikom posjedanja II zone, početkom septembra, dolazi do kolebanja u ustaničkim redovima.

Partizanske jedinice su na vrijeme upozorene na nastupajuću opasnost. Izdaju se proglasi, leci, drže predavanja po selima, iskorištavaju se sva raspoloživa sredstva za upoznavanje mahinacija neprijatelja. 21. avgusta je održano i savjetovanje ustaničkih jedinica jednog dijela Bosanske krajine i Like, na kome je analizirana sva situacija i riješeno da se preduzmu mjere protiv kolebanja u ustaničkim redovima.

Početkom septembra, zbog podvojenosti ustanka oko Bosanskog Grahova i Glamoča, Italijani bez borbe zauzimaju Bosansko Grahovo. Sve tamošnje ustaničke jedinice su se raspale. Uspostavljen je italijanski garnizon u Livnu. Time je završeno zauzimanje II zone.

Poslije izvršenih priprema, 22. septembra divizija »Sasari« preduzima akciju prema Drvaru, a 25. septembra zauzima Drvar. Istog dana i ustaško-domobranske snage iz Bihaća i Bosanskog Petrovca prodiru u Oštrelj, gdje se sastaju sa divizijom »Sasari«. Do 18. oktobra Italijani su zauzeli Bihać, Bosansku Krupu, Bosanski Petrovac, Ključ, Sanski Most, Mrkonjić-Grad, Kupres, Bugojno, Donji Vakuf, gotovo bez ikakvog otpora ustanika. Time je bila zauzeta i III zona. Tako je samo Kozara ostala van italijanske uticajne sfere.

Razumljivo je što je dolazak Italijana izazvao tešku vojnu situaciju narodnooslobodilačkih snaga u Bosanskoj krajini. Ali su psihološke i političke posljedice bile mnogo dublje i sudbonosnije¹⁾.

Pojedinci koji su orijentisani velikosrpski dižu glave, počinju se formirati prve četničke jedinice ili razbijanjem dotadašnjih partizanskih jedinica, ili angažovanjem ljudi koji su »čekali dok dođe vrijeme«.

Italijanska okupacija rodila je treći važan faktor sa kojim su se sukobile snage narodnooslobodilačkog pokreta — osipanje u nacionalnooslobodilačkom ustanku formirane široke antifašističke platforme. Ispostavilo se da je jedan dio snaga ustanka prihvatio ovu platformu, ne svjesno, nego više kao komponentu svoga antiustaškog raspoloženja, kao politiku samoodbrane. Pokazalo se da su u ustaničkoj masi pod jednim krovom disali, osim istinskih rodoljuba, velikosrpski monarhisti, političari kameleoni, dezorijentisani skeptici i razni karijeristi — politikanti.

U uslovima ovakvog, mahom seljačkog pokreta, svi su oni mogli igrati na prvu kartu, uz mogućnost da uberu prve plodove. Borba za mase mogla se voditi samo na osnovu konkretnih planova i rezultata.

Komunistička partija se prihvatila zadatka da tu »borbu« dovede do kraja. U toku dva mjeseca ustanka ona je mnogo postigla. Uspjesi partizanskih jedinica i prvi potezi u organizovanju pozadine otkrili su masama perspektivu nečeg novog. Tamo gdje je uticaj Partije bio dublji, to oduševljenje i kasnije neće opasti, ali tamo

¹⁾ Proglas Narodnooslobodilačkog komiteta Bosne i Like srpskom narodu i hrvatskom, od 25. septembra 1941. godine. AI Sarajevo, kat. br. 47.

gdje je taj uticaj bio slab, masa će se brzo pokolebati. U ovoj kolebljivosti, nastaloj italijanskom okupacijom, ne treba tražiti neko italijanskofilsko raspoloženje masa. Ona je prije svega odraz dva konkretna faktora: italijanskog — koji je požnjeo prve uspjehe i koji obećava »zlatna brda«, i drugog-velikosrpskog, koji u toj situaciji nalazi modus vivendi svog klasnog opstanka. Izbor koji se nametao ustaničkim masama bio je vrlo ograničen: ili sa Srbima — nacionalistima, i Italijanima — protiv svojih dojučerašnjih koljača ustaša (u svijesti masa: Hrvati i muslimani) ili sa partizanima — bez prava na osvetu. Shvatanje revolucije u širokim masama tada je bilo vrlo mutno.

Koliko je god ustanak revolucionisao mase i proširio njihove političke horizonte, toliko je on nametnuo tim masama nova »traženja«. Konzervatizam jednog dijela nije mogao dozvoliti da ta »traženja« budu suviše orijentisana u revolucionarnom pravcu. Taj dio će najviše biti podložan kontrarevolucionarnoj propagandi. Velikosrpska reakcija je to dobro znala, i taj dio brzo pada u njihovu mrežu. Drugi dio, čija je politička svijest pod uticajem narodnooslobodilačke platforme brzo i progresivno sazrijevala, svim sredstvima je bio spreman da se bori za novo.

RAZVOJ NARODNE VLASTI U PROMIJENJENIM USLOVIMA

Psihološke i političke posljedice ovih faktora bile su teške i za dalji razvoj narodne vlasti. Prvi organi vlasti odbori, NOO, komesarijati, narodnooslobodilačka vijeća itd. afirmisali su se na samom početku ustanka kao narodni organi, odnosno organi naoružanog naroda. Oni su bili organi sredine, oni su prvi put koliko-toliko govorili u ime te sredine i javnim konferencijama polagali račune. Uzrasliji ljudi su u njima gledali klicu onog što je Partija prvih dana svojim propagandnim akcijama nagovještavala. Samim time oni su bili dokaz patriotizma Partije i narodnooslobodilačkih snaga. Preokupiranost vojnim zadacima nije smetala njihovoj popularnosti. Mase su bile svjesne da samo djelovanje na liniji najvažnijeg zadatka — borbe protiv okupatora i kvislinga, može donijeti pobjedu, a samim tim i punu afirmaciju organa vlasti. Iako je pretjerana zavisnost od vojnih faktora smetala razvoju njihove samostalnosti, ipak je ona bila nužna, jer su vojni i partijski forumi bili motorna snaga revolucionarne ideje, pa su bili i najpozvaniji da je šire i učvršćuju, šireći i učvršćujući nove organe narodne vlasti.

U periodu koji je nastupio poslije septembra 1941. godine pojavom četničkih elemenata i njihovih italijanskih pokrovitelja i uloga organa vlasti se proširuje. Raskrinkavanje četnika nije bilo moguće vršiti samo putem vojnih i partijskih foruma, oni su najbolje raskrinkavani u njihovoj stvarnoj oblasti — na selu, a NOO su bili najpozvaniji da to rade.

Italijansku i četničku propagandu su odmah u početku uočili rukovodeći ustanički faktori. Za suzbijanje četničkog uticaja name-

tala su se dva puta: prvo, organizaciono učvrstiti narodnooslobodilačke jedinice, i drugo, organizovati pozadinu. U rezoluciji sa savjetovanja delegata narodnooslobodilačkih gerilskih odreda za Bosnu i Liku od 31. avgusta između ostalog je rečeno: »Mi hitno moramo završiti posao na organizovanju naše vojske i naše pozadine, kako bismo spremnije dočekali sve vrste neprijatelja i savladali sve zapreke neprijatelja koje stoje na putu našoj oslobodilačkoj borbi. Sve to sprovodićemo samo preko zajedničkih skupština vojske i naroda«¹⁾. Ovakve skupštine od samog početka ustanka često se održavaju u svim mjestima Bosanske krajine. Njihov glavni organizator je vojska, a negdje i NOO. Organizacije narodne omladine i žena počinju da igraju vidnu ulogu u ovim i sličnim političkim manifestacijama. Kada su se u jesen 1941. godine pred NOO postavili kao najvažniji zadaci organizovanje žetve, pripremanje zimnice, smještaj pogorjelaca i izbjeglica, omladina i žene su bile glavna akciona snaga NOO, odnosno vojnih jedinica koje su bile stacionirane na dotičnom području.

Savjetovanje u Stolicama je predstavljalo prekretnicu i za dalji razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Bosanskoj krajini. Ubrzo poslije toga bilo je riješeno da se na teritoriji Bosanske krajine stvore tri partizanska odreda.

Savjetovanje u Stolicama podstaklo je Glavni štab za BiH da se konkretnije pozabavi pitanjima organizovanja narodne vlasti. U obavještenjima upućenim vojnim štabovima u vezi sa savjetovanjem u Stolicama, Glavni štab BiH između ostalog preporučuje: »Kako su partizanske borbe u mnogim krajevima već postigle stepen pravog narodnog ustanka, to je pitanje pozadine postalo još važnije nego onda kada su partizani vršili samo diverzantske akcije ili napade na pojedine neprijateljske odrede. Odnos prema stanovništvu mora biti takav da ono osjeti u nama svoje prave borce i zaštitnike od fašističkog nasilja. Svojim ponašanjem partizani treba da pridobiju povjerenje i ljubav stanovništva«²⁾.

U uputstvima se preporučuje da se organizuje ishrana vojske i naroda putem NOO, kao i da se NOO više iskorištavaju u pitanjima obavještajne službe. Razumljivo je da su ovakva uputstva pokrenula svi niže partijske i vojne forume da proanaliziraju situaciju.

Preduzimaju se mjere za formiranje novih NOO. S obzirom da se pitanje obezbjeđenja zimnice postavljalo kao vrlo važan zadatak, na tom planu su pored NOO angažovane partijske organizacije, politički komesari jedinica, intendanti partijskih štabova, omladinske organizacije na terenu. Na tom zadatku se počinje naročito angažovati novoustanovljena institucija — Odbor narodnooslobodilačkog fonda, koji je imao zadatak da prikuplja materijalna i finansijska sredstva za partizanske jedinice³⁾.

¹⁾ Zbornik IV/1, str. 147.

²⁾ Obavještenje Glavnog štaba NOPO za BiH od 19. oktobra 1941. Zbornik IV/2, str. 105-106.

³⁾ PK KPJ za BiH je više puta u septembru preporučivao organizovanje odbora nacionalnooslobodilačkog fonda. U B. krajini se ovom pitanju poklanjala velika pažnja.

Dakle, krajem septembra 1941. godine rukovodstvo narodno-oslobodilačkog pokreta svjesno činjenice da će borba biti duga, preduzima sve potrebne mjere kako na planu organizacionog učvršćenja jedinica, tako i na planu učvršćivanja pozadine.

Formiranje tri odreda na teritoriji Krajine i centralne Bosne imalo je ogroman vojnopolitički značaj. Odredi će formalno podijeliti ovu prostranu oblast na tri operativna područja i stvoriti uslove ne samo za bolje koordiniranje vojnih akcija, nego i za sistematskiju organizaciju vlasti na terenu. Formiranje regularnih vojnih jedinica omogućilo je bolje i organizovanije usmjeravanje akcija na svim nivoima i na svim planovima. Razumljivo je onda što će sada uputstva CK KPJ i nižih rukovodećih foruma brzo stizati do najudaljenije i najmanje vojnopolitičke instance.

Tako je Kardeljev članak od 19. oktobra 1941. godine, koji predstavlja rezime sa savjetovanja u Stalicama o pitanju narodne vlasti i na teritoriji zapadne Bosne blagovremeno korišćen. Počinjući time da će NOO sve do izbora novih organa vlasti biti privremeni organi narodne vlasti, Kardelj ističe sljedeće zadatke NOO:

»1. — Da organizuju aktivnost cijelog naroda, tako da bi se našim borcima na frontu obezbijedilo sve što je potrebno. U toj svojoj aktivnosti odbori će usko sarađivati sa štabovima naših odreda.

2. — Da obezbijedi rad u pozadini, da ga održavaju uz pomoć svojih narodnih straža, i da vode borbu protiv svih pojava pljačke, razbojništva, špekulacije, aktivnosti pete kolone itd.

3. — Da organizuju snabdijevanje i ishranu stanovništva, a naročito siromašnih slojeva i nezbrinutih porodica naših boraca, da organizuju što pravilniji razvoj privrednog života, trgovine, saobraćaja (sem onog koji je direktno pod kontrolom oružanih snaga) itd. u interesu fronta.

4. — Da svim svojim sredstvima učvršćuju vezu fronta i pozadine, vezu cijelog naroda sa njegovim borcima, kao osnovnu garanciju pobjede¹⁾.

Na kraju se ističe da se pri NOO osniva Narodnooslobodilački fond.

Odmah se može zaključiti da su organi narodne vlasti u Bosanskoj krajini i dotada kao cjelina imali pred sobom sve ove zadatke. Ali gledajući pojedinačno, nijedan od njih nije svim ovim zadacima ispunio sadržinu svoga rada.

Od oktobra se situacija mijenja nabolje. Ali njihov rad još dugo neće biti podijeljen po sektorima.

Da bismo preglednije i cjelovitije izložili dalji razvoj narodne vlasti u Bosanskoj krajini, nužno je da ga pratimo u okviru novih operativno-strategijskih područja, obuhvaćenih tek formiranim Prvim, Drugim i Trećim krajiškim NOP odredom.

¹⁾ Kardelj: NOO moraju postiti istinski privredni nosioci narodne vlasti. »Borba«, od 19. oktobra 1941. godine.

1. Razvoj narodne vlasti na terenu Prvog krajiškog NOP odreda

Prvi krajiški NOP odred obuhvatao je teren između Une i Sane do bosansko-dalmatinske granice. Italijanska okupacija izazvala je teške posljedice na ovom terenu. Mnoge jedinice su se rasule, a preostali dio je rasparčan na grupice koje su bile razbacane po selima¹⁾. Zato se tada ne može govoriti o nekim većim akcijama protiv neprijatelja. Po selima se javljaju pljačkaške bande. Raste nacionalističko-četnički uticaj.

Oblasni komitet preduzima mjere da popravi stanje na terenu Prvog krajiškog odreda: u novembru i decembru održane su dvije partijske konferencije i jedno vojno savjetovanje, na kojima je postavljeno pitanje reorganizacije i učvršćenja partizanskih jedinica²⁾. U decembru je na ovaj teren upućen i Mladen Stojanović, koji je obilazeći sela i jedinice ličnim ugledom doprinio sređivanju situacije, tako da je Odred u početku 1942. godine bio spreman za odlučne akcije.

Kao što smo ranije vidjeli, krajem septembra i u oktobru u selima podgrmečkog okruga počinju izbori NOO na širem planu. Na ovakav rad je uticalo i prisustvo većeg broja rukovodećih kadrova, koji su poslije pada Drvara došli na ovaj teren. Još u prvoj polovini septembra, na putu za Drvar ovuda je prošao Veljo Stojnić, jedan od organizatora ustanka u B. krajini i donio pravilnik o izboru i radu NOO³⁾.

16. septembra na zboru pred školom u Velikoj Ruiškoj izabran je seoski NOO. Još dok je zbor trajao, dok se javno pretresala lista kandidata, ustaše su jednom brzom akcijom popalile u blizini nekoliko kuća Matavaza i Skakavaca⁴⁾. Odmah na samom zboru odbor je postavio zadatak da se smjeste pogorjelci. S obzirom da su ovakvi slučajevi bili gotovo svakodnevni, uloga NOO, kao neposrednih rukovodilaca u pozadini, na ovom planu bila je nezamjenljiva, ali je i dalje njihov osnovni zadatak bio snabdijevanje vojske hranom. Oni na teritoriji podgrmečkog okruga tek sada organizovanije i samostalnije vrše ovu funkciju, jer su do tada partizanske jedinice uglavnom same organizovale snabdijevanje putem dobrovoljnih priloga. Ako su u selima postojali povjerenici, oni su bili samo pomoćni organi, radi pravilnijeg rješavanja tog zadatka. Na ovom području rekvizicija nije bila česta pojava⁵⁾.

Kao što smo ranije kazali, 28. septembra je u Majkić-Japri izabran NOO. I ovdje su vojni i partijski organi bili glavni organizatori zbora. Čak su u odbor izabrani i borci koji su u momentu izbora bili na izvršenju zadataka, pa se tek po njihovom dolasku

¹⁾ Operativni štab za Bosansku krajinu — Glavnom štabu. AI Sarajevo, kat. br. 138.

²⁾ Operativni štab za B. krajinu Glavnom štabu BiH. AI Sarajevo, kat. br. 138.

³⁾ Iz dokumenata se ne da zaključiti ko je izdao taj pravilnik ni kakav je njegov sadržaj.

⁴⁾ »40 godina«, Zbornik sjećanja, H. Kapetanović: Izbori i zadaci Prvog NOO u Podgrmeču, str. 50.

⁵⁾ Isto.

odbor mogao konstituisati. O značaju izbora, kao i o problemima dotadašnje borbe, govorio je komandant Operativnog štaba NOP odreda za B. krajinu Danko Mitrov. Njegovo prisustvo potvrđuje da poslije septembra rukovodeći vojni i partijski forumi više pažnje posvećuju pitanjima izbora novih organa vlasti. Na ovom zboru seljaci su predlagali jednog po jednog kandidata. Obično su to bili ugledniji ljudi iz sela i borci. Izbor se obavio aklamacijom. NOO u Majkić-Japri je brzo stekao povjerenje naroda. Odmah je izvršio tačnu evidenciju svega onoga što u selu postoji. Uz pomoć komande odreda u selu je organizovan kulturno-prosvjetni rad.

Poslije savjetovanja u Majkić-Japri¹⁾ prišlo se organizovanom biranju NOO na čitavoj teritoriji Podgrmeča. Već tada neki nacionalistički i monarhistički zagriženi pojedinci počinju da rovale — oni nastoje da uvuku svoje predstavnike u NOO. Mnogi od tih su kasnije smjenjivani²⁾. Uglavnom se radi o bogatijim ljudima koji počinju biti svjesni činjenice da su svakim danom sve više ugroženi njihovi klasni interesi.

Krajem septembra izabrani su NOO u selima: Maloj (Novskoj) Rujiškoj, Hašanima, Jelašinovicima, Suvaji, Dubovicima i drugim selima³⁾.

U oktobru su izabrani odbori u: Matavazima, Jasenici, Benakovcu, Malom Radiću, Gorinji, Drugoj Čađevici, Prvoj Čađevici, Smoljanima, Lušci Palanci, Donjoj Suvaji, Prekaji itd.⁴⁾.

Novembra mjeseca su u svim oslobođenim selima održane javne konferencije radi izbora NOO. Izabrani su odbori u Pučeniku, Gornjim Petrovićima, Zalinu, Srednjem Duboviku, Velikoj Jasenici, Gorinji, Vojevcu, Gudavcu, Vranjskoj, Beširevićima, Vranjskoj Mosuri, Velikom Radiću, Gornjem Buševiću, Srednjem Buševiću, Glavici, Banjanima, Ivanjskoj, Velikom Duboviku, Donjim Petrovićima, Donjem Duboviku, Hašanima i Potkalinju⁵⁾.

Seljaci nisu uvijek pravilno shvatili značaj ovih izbora; za neke su to bile obične promjene ličnosti. To je i razumljivo ako se uzme u obzir da su organi vlasti često postavljani ili predlagani od vojnih organa. Pošto su njihove mjere često pogađale lične interese mnogih, naročito bogatijih ljudi, odbornike u nekim selima nazivaju žandarima, npr. u selu Suvaji⁶⁾.

U Podgrmeču su bili uspostavljeni i vojnopozadinski organi. U Velikoj Rujiškoj je postojala straža od 7 ljudi — zadužena da interveniše radi održavanja reda u pozadini. Po selima su ustanovljene noćne straže, koje su vršile funkcije obezbjeđenja od mogućih neprijateljskih provokacija — spolja i iznutra. U Podgrmeču je uspješno funkcionisala i poštansko-kurirska služba.

¹⁾ Kao što smo ranije istakli, ovo savjetovanje je bilo posvećeno pitanju izbora NOO.

²⁾ MG AI Sarajevo, inv. br. 9794, str. 13-14.

³⁾ Muzej Pounja, Bihać, Zabilježbe iz razgovora sa bivšim odbornicima sa Podgrmeča.

⁴⁾ Isto.

⁵⁾ Muzej revolucije, Sarajevo. MG — izjave iz 1946. g. br. 11444/52.

⁶⁾ Muzej Pounja, Bihać: Zabilježbe iz razgovora sa bivšim odbornicima Podgrmeča.

NOO su uspjeli organizovati veliki broj zanatlija za potrebe vojske: za izradu obuće, magacina za vojsku, popravku oružja. Izrađivane su čak i ručne bombe. U Podgrmeču je organizovano i mljevenje žita, ne samo za vojsku nego i za stanovništvo¹⁾. Na više mjesta u Podgrmeču postojali su magacini za smještaj hrane, odjeće i drugih potrepština za vojsku, što su uglavnom prikupljali NOO. Iznad sela Gorinje, za vrhom zvanim Jelovac, postojala je partizanska bolnica. Sanitetski materijal obično su prikupljali NOO.

U jesenjem periodu NOO u Podgrmeču su najviše bili okupirani radom na organizovanju žetve, smještaju žitarica. Sem toga, u to vrijeme je bio vrlo akutan problem izbjeglica, što je opet bila briga NOO. Mnogo je rađeno i na prikupljanju pomoći za sirotinju.

I administracija NOO u Podgrmeču je uznapredovala. Ustanovljavaju se knjige evidencije imovine seoskih domaćinstava, spiskovi muškaraca sposobnih za front. NOO izdaju propusnice za kretanje van slobodne teritorije. Većina odbora dobija svoje štambilje, najčešće primitivne izrade, raznih veličina i raznih oblika. U nedostatku pisaćeg materijala upotrebljavala se s jedne strane ispisana hartija starih opštinskih arhiva, a vrlo često i stare kese. Mjesto olovke ponekad je upotrebljavan ugljen.

U novembru i decembru mjesecu još više se širi mreža NOO. Ali, iako su se organi vlasti već bili društveno prilično afirmisali, još uvijek je funkcija odbornika u očima naroda bila drugorazredna. Bilo je slučajeva potcjenjivanja odbornika, jer se smatralo da su se mnogi prihvatili te funkcije da bi izbjegli odlazak na front²⁾. Zato su bolji i sposobniji kadrovi vrlo često izbjegavali da rade u NOO, što se štetno odražavalo na rad NOO.

U drugoj polovini decembra mjeseca na teren Podgrmeča dolazi Mladen Stojanović, koji pomaže da se uklone mnoge manjkavosti u radu odbora vlasti. Održane su konferencije u svim selima oslobođene teritorije, na kojima su oštro kritikovane pojave potcjenjivanja rada NOO.

Zahvaljujući tim mjerama u početku 1942. g. radu organa vlasti se poklanja veća pažnja. Nije bio rijedak slučaj da su dotadašnji komandir ili politički komesar nekih partizanskih jedinica dobili rukovođene funkcije u NOO.

Krajem 1941. godine do februara 1942. godine na teritoriji Podgrmeča formirano je 83 seoska NOO³⁾. Samo na terenu sreza B. Krupa bilo je izabrano 25 seoskih NOO sa 140 odbornika⁴⁾.

Zbog teške situacije izazvane italijanskom okupacijom, u Drvaru je proces organizovanja narodne vlasti u oktobru a i u novembru bio dosta usporen. Stari odbornici su djelovali u mjestima gdje su bile stacionirane rasturene ustaničke jedinice. Ali, pošto su jedinice izvjesno vrijeme bile operativno neujednačene, neujedinjene,

¹⁾ »40 godina« — Zbornik sjećanja... Kapetanović: Izbori i zadaci prvog NOO u Podgrmeču, str. 50.

²⁾ Arhiv Instituta, Sarajevo, MG — Izjava Steve Stupara (nema inv. broja).

³⁾ Iz diskusije Dušanke Kovačević na Skendervakufskoj konferenciji. Sreski arhiv Banja Luka (fotokopija).

⁴⁾ Zbornik IV/2, str. 48—51, od 7. oktobra 1941. godine.

i NOO su ukidanjem Narodnooslobodilačkog vijeća u Drvaru bili gotovo prepušteni sami sebi. U mjestima gdje su još ostali da djeluju, njihov uticaj je stalno podrivan uticajem četničkih elemenata. Zato su jedinice uglavnom bile orijentisane na samosnabdijevanje, jer je u novonastaloj situaciji to bio najefikasniji način. Tako politički komesar Drvarske brigade u svom uputstvu za politički rad u jedinicama i pozadini naglašavaju da je zadatak političkih komesara pojedinih jedinica da se staraju i o snabdijevanju vojske. »Politički komesar ne smije dozvoliti da njegova vojska gladuje, ili da bude slabo odjevena i obučena... O svim potrebama koje nisu u stanju da učine komesari bataljona, tražiti pomoć od polit. komesara brigade«¹⁾.

Ali to ne znači da su politički komesari prenebregavali funkcije vlasti. Naprotiv, oni nastoje da svojim postupcima u masama zadbiju povjerenje za privremeno obavljanje tekućih poslova vlasti. Gornji slučaj karakterističan je za periode izuzetne vojne i političke nestabilnosti, kada je samo vojna organizacija pozadine odgovarala potrebama fronta. Rijetki su slučajevi da su vojne vlasti i u takvim prilikama primjenjivale oštrije mjere sile. Pogrešno bi bilo tvrditi da su komesari i tada potpuno preuzeli od odbora osnovnu dužnost prikupljanja hrane. Ono na šta se u gornjem izvoru pledira jeste nastojanje da se preko komesara kao političkih rukovodilaca i pozadine u izvanrednim prilikama, političko-propagandnim oružjem postigne cilj. A i za to je bio potreban neki odbor, makar on bio na brzinu određen i vrlo kratkotrajan. Kao što smo vidjeli, nisu rijetki slučajevi da komesari ovaj zadatak izvršavaju i u mjestima gdje su NOO normalno djelovali²⁾.

Krajem 1941. i 1942. godine, kada se vojno-politička situacija popravila, dolazi do oživljavanja rada na organizaciji narodne vlasti.

Već u oktobru mjesecu počinje široka akcija za izbore NOO u svim oslobođenim selima drvarskog okruga. Tada su izabrani odbori u Šipovljanima, Trninić Brijegu, Drvar-Selu, Vrtočama, Kamenici, Crvljivici, Podbrini, Zaglavici, Gruborskom Naslonu i Bastasima³⁾. Sva ova sela, manje-više, nalaze se u neposrednoj blizini Drvara, u kome je tada bio smješten jak italijanski garnizon. I pored takvih uslova, osim svojih uobičajenih zadataka na snabdijevanju fronta, mnogi od ovih NOO održavali su ilegalne veze sa gradom i otuda nabavljali razne potrepštine za vojsku, a prije svega dragocjena obavještenja o neprijatelju.

U novembru mjesecu izabrani su NOO u selima: Prekaji, Mokronogama, Vidovu Selu, Mrđama, Malom i Velikom Tičeviću, Preocu, Poljicama, Bunčevcu, Ljeskovcu i dr.⁴⁾. Time je bila uspostavljena vlast na čitavom terenu jugoistočno od Drvara — do Glamočkog polja.

U decembru je izabran NOO u Trubaru.

Tako je krajem 1941. g. na teritoriji sreza Drvar radilo 27 seoskih NOO sa 98 odbornika.

¹⁾ Materijali za hroniku B. Krupe, Muzej B. krajine, B. Luka, III — 708.

²⁾ Zbornik IV/2 dok. 54, str. 137, 14. novembar 1941. godine.

³⁾ Muzej revolucije, Sarajevo, MG — Izjave iz 1949. g. br. 11557/52.

⁴⁾ Isto.

Početkom 1942. g. ovaj proces se normalno nastavlja i pored smetnji od strane četnički nastrojenih pojedinaca. Februara mjeseca izabrani su NOO u Cvjetiniću, Osrecima i dr.¹⁾

U jesenjem i zimskom periodu, osim svojih obaveza neposredno prema vojsci, svi odbori su radili na organizovanju žetve, pomagali su siromašnim porodicama, pogorjalcima, a naročito u smještaju izbjeglica iz Kninske krajine, Slovenije i okupiranih sela drvarskog okruga. U tom periodu organi vlasti sve više proširuju aktivnost na kulturno-prosvjetnom planu, uživajući pri tom podršku omladinskih organizacija, koje tada oživljavaju svoj rad.

I na teritoriji bosanskopetrovačkog sreza italijanska akcija je jako usporila rad na organizaciji narodne vlasti. Kasnije se pristupilo učvršćivanju starih i organizovanju novih organa narodne vlasti²⁾. U vezi sa opštim tendencijama da se odbori pripreme za zimu i ovdje je velika pažnja poklonjena stvaranju odbora narodnooslobodilačkog fonda³⁾. Zbog situacije koja je nastala poslije dolaska Italijana, mase naroda su se našle u zbjegovima. Tada se i pri zbjegovima stvaraju odbori za smještaj i prehranu izbjeglica⁴⁾.

Rad na organizovanju narodne vlasti ovdje je jako otežan usljed uticaja četničkih elemenata. Već u novembru 1941. godine četnici bosanskopetrovačkog sreza počinju da formiraju svoju vlast. Ali oni idu obratnim putem: odozgo prema dole. U decembru formiraju sreski odbor, a zatim pristupaju organizaciji odbora u onim selima gdje je dopirao njihov uticaj. Način izbora uzeli su od partizana. Javni izbor, na kome govore o značaju svoje borbe, javno glasanje... Ali su mnogi njihovi zborovi propadali zahvaljujući uticaju Partije u masama. Tako je za vrijeme jednog takvog zbora u Medenom Polju omladina pjevala partizanske pjesme i uzvikivala borbene parole. Dešavalo se da četnici u nedostatku svojih ljudi u odbor izaberu i simpatizere NOP⁵⁾. Ali četnički uticaj još nije bio tako sudbonosan. Organi narodne vlasti su imali mnogo masovnije osnovu.

Još u samom ustanku, u nekim oslobođenim selima bosanskopetrovačkog sreza uspostavljeni su organi za prikupljanje hrane i drugih potrepština za vojsku. Njih su gotovo isključivo imenovalе vojne vlasti. Tek u novembru mjesecu, kada se oslobođena teritorija stabilizovala, pristupa se organizovanom biranju NOO. Na javnim konferencijama i zborovima izabrani su NOO u selima: Driniću, Bukovači, Krnjeuši, Risovcu, Vođenici, Smoljanima, Krnjoj Jeli, Kestenovcu, Buševiću. Štrbcima, Rainovcima, V. Stjenjanima, Prkosima i dr.⁶⁾.

U decembru 1941. g. i u januaru i februaru 1942. broj organa narodne vlasti se povećao. U tom periodu izabrani su NOO u Bjelaju, Medenom Polju, Koluniću, Stjenjanima, Cimešu i Vrtoču⁷⁾. Do po-

¹⁾ Isto.

²⁾ Izvještaj sekretara OK za Drvar, januar 1942, AI Sar., br. 126.

³⁾ Isto.

⁴⁾ MG AI, Sarajevo, inv. br. 9831, str. 43.

⁵⁾ MG AI, Sarajevo, inv. br. 9831, str. 43.

⁶⁾ Muzej revolucije, Sarajevo, MG — Izjave iz 1946. g. br. 11419/52.

⁷⁾ Isto.

četka 1942. g. bilo je formirano ukupno 40 NOO¹⁾). U decembru, januaru i februaru mnogi od ovih odbora prerastaju u opštinske NOO. Takvo centralizovanje funkcija vlasti je odgovaralo ostvarenom organizaciono-političkom razvitku NOP-a u cjelini.

U selima sreza Bosansko Grahovo italijansko-četnički uticaj gotovo potpuno je paralisao svu aktivnost do decembra 1941. god. Zbog nepostojanja partizanskih jedinica, i rad dosta rijetkih organa narodne vlasti je zamro, ako se izuzmu neka sela bliže Drvaru²⁾). Novembra mjeseca izabran je NOO u Mokronogama, a u decembru izabrani su odbori u oslobođenim selima: Resanovcima, Pećima, Zebama, Vidovićima, Isjeku, Radulovićima, Maleševcima, Bastasima, Jarugama, Kazancima i drugim³⁾). U vezi sa širenjem mreže organa vlasti i njihova djelatnost postaje raznovrsnija. Vojne jedinice se sve manje miješaju u njihove osnovne kompetencije. NOO uzimaju i neke sudske funkcije, mahom iz oblasti imovinsko-pravnih odnosa. Teže delikte rješavaju isključivo vojni sudovi.

I u Cazinskoj i u Bihačkoj krajini sve do januara 1942. g. kada su se ustaničke jedinice organizaciono sredile, rad izabranih, odnosno imenovanih organa vlasti, nije bio dobro organizovan. Odbori su djelovali u uslovima stalnih manjih ili većih vojnih akcija. Još 10. oktobra je izabran NOO u selu Bosanska Bojna, a u drugoj polovini oktobra i u novembru u selima Vrelo, Gradina, Gata, Osredak, Grnja, Rujnica, Račić, Gorjevac, Hrgar, Grabež, Doljani, Klišević, Lipa, Teočak, Lohovo, Seoce i dr. Tek je krajem novembra i početkom decembra proces formiranja NOO otišao u širinu. Decembra su izabrani organi vlasti u svim oslobođenim selima, ali je ta akcija bila dosta kampanjska i jednostrana, pa toj širini nije potpuno odgovarala sadržina rada narodne vlasti, a to će se odraziti i na njihovu stabilnost⁴⁾.

Januara 1942. g. poslije organizaciono-političkog učvršćenja partizanskih jedinica na ovom terenu, u oslobođena sela su poslani iskusni partijski i vojni kadrovi sa zadatkom da učvrste prve organe narodne vlasti⁵⁾.

U Cazinskoj krajini od samog početka primjetan je bio uticaj iz oslobođenih krajeva Korduna i Banije. Direktive za formiranje odbora za ishranu od 3 do 4 člana u svakom selu, koje su tamo izdavane u septembru, mogle su biti poznate samo u nekim graničnim predjelima Cazinske krajine, dokle je dopirao povremeni uticaj kordunskih partizanskih jedinica⁶⁾). Aktivnost na tom planu naročito je vidna poslije Krašovog dolaska sa savjetovanja u Stolicama. To je i period daljeg narastanja partizanskih snaga na Kordunu, Baniji i Lici, a samim tim i organa narodne vlasti. Na konferenciji u Petrovoj Gori 19. i 20. novembra 1941. g. pored zahtjeva da se NOP na Kordunu i Baniji bolje organizuje, istaknuta je i

¹⁾ Isto.

²⁾ AI Sarajevo, kat. br. 126, Izvještaj sekretara OK za Drvar od januara 1942. g.

³⁾ Muzej revolucije, Sarajevo, MG — izjave iz 1946. g. br. 11546/52.

⁴⁾ MG AI Sarajevo, inv. br. 9826, str. 7, i — Muzej revol. Sarajevo, br. 11487/52.

⁵⁾ MG AI Sarajevo, inv. br. 9826, str. 11.

⁶⁾ Kalendar događaja iz NOP-a, sv. 1, str. 61, Muzej Pounja, Bihać.

potreba bržeg stvaranja odbora »za pomoć fronta i pozadine«. Tome cilju su i do tada služili, mada jednostranije, odbori narodnooslobodilačkog fronta, koji su vršili osnovne funkcije vlasti.

Cazinska krajina je još uvijek bila pod sigurnom kontrolom ustaških vlasti. Poslije njenog uključivanja u nadležnost OK KPH za Karlovac, a od decembra OKPH za Baniju ustanička propaganda sve više prodire naročito u okolini Kladuše. U tu svrhu se koriste i odbori narodnooslobodilačkog fonda, osnivani među Srbima — izbjeglicama iz Cazinske krajine.

U oktobru, novembru i decembru mjesecu rad na formiranju narodnih vlasti stavlja se u planske i programske okvire. Putem Okružnica CK KPH br. 3. od 30. sept. i 4. do 6. decembra i u njihovom duhu donesenog Ostružničkog pravilnika (14. decembra) reguliše se vlast na Kordunu, pa i u krajevima zapadne Bosne, koji su bili pod njegovim uticajem. Pravilnik precizira da odbori narodnooslobodilačkog fonda predstavljaju novu narodnu vlast, osuđuje dotadašnju praksu postavljanja odbornika od strane vojnih i partijskih foruma, i ističe potrebu bržeg legalizovanja njihovih funkcija¹).

Sve do januara 1942. u Cazinskoj krajini nemamo organe narodne vlasti. U nekim selima koja su bila u sferi uticaja kordunskih partizanskih jedinica bili su formirani odbori narodnooslobodilačkog fonda i ranije, ali su oni samo povremeno legalno djelovali. Još novembra 1941. g. takvi organi su stvoreni na području sela Vrelo, Tržac, Skokovi, Pjanići i Crkvine²).

Poslije velike pobjede kordunskih jedinica na Vojniću (u januaru) i zauzimanja Velike Kladuše, februara 1942. g. vojnopolitička situacija NOP se mijenja nabolje.

Još prije oslobođenja Kladuše, januara 1942. g. formiran je prvi opštinski NOO u Hrvatskoj Bojni, koji je obuhvatio sela Gradinu, Bosansku Bojnu, Glinicu, Hrvatsku Bojnu, Obljaj i dr.³). Odmah po oslobođenju V. Kladuše na masovnom narodnom zboru formiran je opštinski NOO⁴). Oslobođenje Kladuše zatalasalo je sva okolna sela Cazinske krajine. U oslobođenim selima organizovani su odbori nacionalnoslobodilačkog fonda. Ali to je trajalo samo do marta mjeseca, kada su ovi krajevi ponovo pali pod ustašku vlast.

Pod kraj 1941. godine na teritoriji Prvog krajiškog odreda formiraju se opštinski, a negdje i sreski narodni odbori. Njihova teritorija uglavnom je obuhvatala teritoriju bivših opština, odnosno srezova.

Ovi odbori predstavljaju potrebu za koordiniranje rada seoskih NOO. S druge strane, potrebu za stvaranje opštinskih i sreskih odbora izazvala je opšta tendencija da se NOP podigne na viši organizacioni i politički nivo. Ovakva organizacija organa vlasti bolje je odgovarala i novoformiranim regularnim vojnim jedinicama.

¹) Materijali Komisije za istoriju Sreskog komiteta KP Karlovac, sign. 4-2.

²) Muzej Pounja, Bihać, MG — Izjave iz 1951. g.

³) Muzej revolucije, Sarajevo MG — Izjave iz 1946. g. br. 11427/52.

⁴) Prema izjavi S. Opačića, jednog od organizatora ustanka u ovom kraju. Izjava je data autoru septembra 1963. g. u Karlovcu.

Opštinski odbori na teritoriji Prvog krajiškog odreda birani su na konferencijama delegata seoskih NOO, na konferencijama seoskih odbora — delegiranjem predsjednika i sekretara u opštinski odbor, ili na konferencijama jednog dijela birača cijele opštine.

Na teritoriji Podgrmeča Prvi opštinski NOO počinju se formirati još u novembru 1941. godine¹⁾. Na teritoriji bosanskonovskog sreza (Podgrmečki dio) formirani su opštinski odbori u Maloj (Novoskoj) Ruiškoj, Čađevici i Rašču²⁾.

U srezu Bosanska Krupa formirani su opštinski NOO krajem 1941. godine i početkom 1942. godine u Potkalinju, Duboviku, Suvaji, Jasenici i Radiću³⁾.

Na terenu sreza Sanski Most krajem 1941. i početkom 1942. godine formirani su opštinski odbori u Lušci Palanci i Hadrovcima⁴⁾.

Na teritoriji sreza Bosanski Petrovac početkom 1941. godine rade opštinski odbori u Krnjeuši, Bukovači, Vodenici, Smoljanima, Kulen-Vakufu i Bjelaju⁵⁾.

I u drvarskom srezu u prvoj polovini 1942. godine formirani su opštinski odbori u Kamenici, Prekaji, Martin-Brodu, Malom Cvjetiniću i Podiću⁶⁾.

Snabdijevanje vojske u zimskom periodu 1941/42. godine bila je glavna preokupacija opštinskih i sreskih odbora. Viši organi često šalju instrukcije kako pri svim opštinskim i sreskim odborima treba formirati odbore narodnooslobodilačkog fonda. Potreba za formiranjem odbora narodnooslobodilačkog fonda u Bosanskoj krajini istaknuta je još u jesen 1941. godine. Tada se pri odborima ili štabovima počinju stvarati prvi odbori narodnooslobodilačkog fonda. Ali se tek početkom 1942, a naročito poslije Fočanskih propisa ovom pitanju poklanja puna pažnja. Glavni razlog za njihovo formiranje — je bio težnja da se prikupe rezerve hrane i finansijskih sredstava za vojsku u zimskim uslovima ratovanja.

2. Razvoj narodne vlasti na terenu Drugog krajiškog NOP odreda

Teritorija Drugog krajiškog (kozarskog) NOP odreda obuhvatala je oblasti dubičkog, gradiškog, prijedorskog i jedan dio novskog sreza.

Iako je ovaj odred bio najmanji, on je i vojnički i politički bio najorganizovaniji. Pošto je veći dio njegove teritorije ostao van ita-

¹⁾ »40 godina« — Zbornik sjećanja, knj. 7. N. Kapetanović: Izbori i zadaci prvog NOO u Podgrmeču, str. 52.

²⁾ Zabilješke iz razgovora sa odbornicima iz Bosanskog Novog, Muzej Po-unja, Bihać.

³⁾ Zabilješke iz razgovora sa bivšim odbornicima Podgrmeča, isto.

⁴⁾ Materijali za hroniku Sanskog Mosta, Muzej B. Krajine, B. Luka, III, 813. do 815.

⁵⁾ Materijali za hroniku B. Petrovca, isto f-VIII-766.

⁶⁾ Materijal za hroniku Drvara, isto F-III-14-18.

lijanske zone, italijanski uticaj nije bio jak, što je bio jedan od razloga da četnički elementi ovdje nisu došli do jačeg izražaja. Ru-kovodstvo odreda i partijske organizacije na vrijeme su povelj od-lučnu borbu za raskrinkavanje i italijanskih mahinacija i četničke politike. Sem toga, ovdje se vrlo dosljedno sprovodila politika brat-stva i jedinstva stalnim nastojanjem da se u partizanske jedinice angažuje muslimansko i hrvatsko stanovništvo. Krajem 1941. i po-četkom 1942. godine izdato je više proglaša u kojima se raskrinkavaju ustaška i četnička zvjerstva i poziva narod da stupi u partizanske jedinice.

Odred je, striktno primjenjujući taktiku partizanskog rato-vanja, uspio da osujeti sve akcije neprijatelja: prvo, izvođenjem sitnih vojnih akcija, da bi u oktobru prešao na krupnije. U novembru je odred imao šest dobro organizovanih četa, sa 670 boraca¹⁾.

Zahvaljujući tome on je uspio ne samo da sačuva slobodnu teritoriju nego da je i proširi. Stvoreni su povoljni uslovi za učvršćivanje starih i biranje novih NOO. Izbori su ovdje vršeni kasnije iz razloga što su i prvobitno organizovani NOO bili politički stabilni i uspješno izvršavali svoje zadatke. Umjesto dosadašnjih NOO, koje su uglavnom postavljale vojne komande, u oktobru se na teritoriji Kozare počinju birati odbori na javnim skupovima. Tako su izabrani NOO u selima: Jelovcu, Palančištu, Božićima, Jarugama, Orlovcima, Donjim Gajevima, Orlovači, Čirgošti, Crnoj Dolini i Brežićanima²⁾.

U velikom broju još neoslobođenih sela djelovali su ilegalni narodnooslobodilački odbori³⁾.

Odbori naročito razvijaju aktivnost u pripremanju zimskih rezervi za vojsku, angažujući se u organizovanju stanovništva ne samo lično nego i preko omladinskih organizacija i AFŽ-a, zatim u organi-zovanju žetve, prikupljanju stočne hrane itd., a naročito u nepo-srednom pripremanju namirnica za vojsku. »Žito za rezervnu hranu dobiveno je od seljaka preko NOO, a nešto zaplijenjeno od nepri-jatelja«⁴⁾.

U novembru je na teritoriji Drugog krajiškog NOP odreda radilo 50 seoskih NOO⁵⁾. To je bilo omogućeno blagodareći velikim uspjesima koje je krajem 1941. g. postigao II krajiški odred u borbi protiv neprijatelja.

Krajem 1941. godine bio je oslobođen čitav dubički srez osim grada, veliki dio novskog sreza, a u prijedorskom opštine Brežićani i Orlovača. U gradiškom srezu bile su oslobođene podgradačka i turjačka opština⁶⁾.

Za razvoj ustanka, pa prema tome i za razvoj narodne vlasti, veliki značaj imala je ustanička pobjeda na Mrakovici, o čemu go-

¹⁾ Oslobođilački rat naroda Jugoslavije, Beograd, 1947. g. knjiga I, str. 137.

²⁾ MG AI Sarajevo, inv. br. 9789, str. 39.

³⁾ Materijali za istoriju NOB sa terena Kozare, MG AI Sarajevo, inv. br. 9789, str. 39.

⁴⁾ Izvještaj Štaba Drugog NOPO, novembra 1941. godine — Glavnom štabu NOPO BiH, Zbornik IV/2, str. 142.

⁵⁾ MG AI Sarajevo, inv. br. 9818, str. 1.

⁶⁾ Isto.

vori veliki priliv novih boraca i revolucionarno oduševljenje u masama. U svim novooslobođenim krajevima još intenzivnije se prilazi formiranju seoskih NOO.

Izbori za NOO u dubičkom srezu održani su u drugoj polovini decembra 1941. godine. Izabrani su odbori u selima: Gornjem i Donjem Međuvođu, Mirkovcu, Vlaškovićima, Hadrovcima, Čelebincima, Brakinji, Podbrđanima, Jelovi, Suvaji, Mrazovcima, Bjelajcima, Dizdarlijama, Donjem Jelovcu, Velikom Dvorištu, Ušivcu, Krivoj Reci, Muratima, Jutrogošti, Gradini, Jasenju, Novoselcima, Agincima, Maglajcima, Koturovici, Gornjoselcima, Sefezliji, Božiću, Sključajcima, Bačvanima, Petrinji, Komlencu, Vojskovi, Pucarima, Rakovici, Sjeverovcu, Međedu, Klekovcima, Gunjevcu, Drakseniću, Demirovcu i Odžacima¹).

I na širokoj novooslobođenoj teritoriji bosanskonovskog sreza izabrani su novi NOO. U novembru su odbori izabrani u selima: Petkovcu, Devetacima i Pruscima, a zatim u Mazićima, Kuljanima, Cerovici, Žuljevici i dr. Početkom decembra izabran je NOO u selu Bojištima²). U januaru i februaru 1942. godine odbori su izabrani u mnogim novooslobođenim selima.

Pošto je oslobođena teritorija od Ivanjske do Prijedora i od Kozare do Sane i Sanice, i na tom terenu se stvaraju seoski NOO, ali uglavnom u februaru i martu 1942. godine³). Do tada su NOO djelovali samo u prikozarskim selima: u nekim legalno, a u nekim ilegalno.

20. decembra bile su oslobođene dvije opštine u gradiškom srezu: podgradačka i turjačka. U svim oslobođenim selima ovih opština izabrani su NOO, uglavnom u novooslobođenim selima Lijevča i Potkozarja, gdje su do tada djelovala ilegalna povjereništva ili ilegalni odbori. Krajem 1941. godine izabrani su odbori u selima: Jablanica, Podgradci, Miloševo Brdo, Trebovljani, Gornji Mašinci, Draganji, Jazavcu, Romanovcima, Bistrici i još nekim. 4. januara 1942. godine izabrani su odbori u selima Draksenićima, Demirovcu, Klekovcima (teritorija sreza Bosanska Dubica), zatim u Srednjoj Jurkovici, Donjoj Jurkovici i Gornjoj Jurkovici⁴).

Krajem 1941. godine na teritoriji Drugog krajiškog NOP odreda počinju se formirati i opštinski odbori. Kao i na teritoriji Prvog odreda, i ovdje je njihovo formiranje bilo uzrokovano težnjom da se organizacija vlasti podigne na veći stepen. Taj proces su ubrzale odluke vojnog savjetovanja u Stolicama. Zahvaljujući disciplini ovog odreda i čitavo njegovo operativno područje bilo je čvrsto. I biranje, odnosno postavljanje od vojnih komandi opštinskih NOO, odgovaralo je organizacionom stanju samog odreda.

Opštinski NOO se javljaju kao koordinacioni organi nekoliko sela. Na čelu odbora je biran, odnosno postavljan komandant opštine, što govori o njihovoj vojničkoj organizaciji. Dok su seoski NOO

¹) MG AI Sarajevo, inv. br. 9797, str. 7. Muzej revol. Sarajevo MG — Izjave iz 1949. g. br. 11640/52.

²) MG AI Sarajevo, inv. br. 9775, str. 4.

³) Isto, inv. br. 9789, str. 61.

⁴) Operativni izvještaj II KNOPO, Arhiv VII Bgd. K. 17031, reg. br. 40/1-2.

neposredno opštiti sa jedinicama stacioniranim na terenu sela, dotle sada opštinski NOO uglavnom kontaktiraju sa štabom odreda. Oni od štaba i dobijaju instrukcije za rad.

Početkom januara 1942. godine, poslije oslobođenja jednog dijela gradiškog sreza, novoizabrani NOO sela Sovjaka, Miloševog Brda, Jablanice, Gornjih i Donjih Podgradaca objedinjeni su u opštinski odbor Gornji Podgradci. Osim toga, formirani su opštinski odbori u Bistrici i u Orahovoju¹⁾.

Krajem 1941. i početkom 1942. godine na terenu bosansko-novskog sreza izabrani su opštinski NOO u Svodnoj, Kuljanima, Kostajnici, Žuljevici, kao i sanska opština²⁾.

U bosanskodubičkom srezu od 5 opština, koje su bile oslobođene krajem 1941. godine, četiri su dobile svoje komandante opština. Kasnije je postavljen i peti. Tako su formirani opštinski odbori u Međuvođu (za Knešpolje), u Dvorištu (za Knječicu), zatim ravanjski, pounski i moštanički³⁾.

I na teritoriji prijedorskog sreza opštinski odbori formiraju se decembra 1941. i početkom 1942. godine. Na konferenciji sela sa teritorije opštine Palančište 25. januara 1942. godine formiran je opštinski NOO⁴⁾. Krajem januara opštinski odbori su formirani u Omarskoj, Marinama i Rakelićima⁵⁾. Svi će oni funkcionisati do pada Prijedora 25. maja 1942. godine.

Na teritoriji Kozarskog odreda stalno su postojale dobre organizovane straže, koje su prije svega bile izvršni organi NOO za održavanje reda i poretka⁶⁾.

Kao i u drugim dijelovima Bosanske krajine, i ovdje su narodnooslobodilački odbori najveću pažnju poklanjali radu na prikupljanju životnih namirnica za vojsku i nezbrinute, kao i organizaciji drugih oblika rada u pozadini. Da bi se stvorile potrebne rezerve hrane za zimu, pri svim opštinskim NOO su krajem 1941. počeli da se formiraju narodnooslobodilački fondovi⁷⁾.

Borba protiv šverca soli bila je važna preokupacija narodnooslobodilačkih odbora. U tom cilju odbori su dobili zadatak da sprečavaju odlazak stanovništva sa slobodne teritorije u gradove radi trgovine⁸⁾. Špijunaža na ovom terenu nije bila tako česta pojava, ali su odbori stalno upozoravali na opasnost od nje, pri čemu je poseban akcenat bacan na aktivnost bogatih seljaka. Zato se vojne komande naročito interesuju za socijalni sastav NOO.

Nisu bili rijetki slučajevi da su NOO na ovom terenu, u izvanrednim vojnim prilikama, upotrebljavani i kao rukovodeći dijelovi oružane snage. U pismu Prvog bataljona, drugog KNOPO — komandi rezervnih jedinica kaže se: »Pošto neprijatelj želi da po svaku

¹⁾ Izvještaj Okružnog komiteta KPJ za Kozaru, april 1942. Arhiv CK SK BiH, knjiga III/2, str. 147 MG AI Sarajevo, inv. br. 9761 str. 19.

²⁾ Isto.

³⁾ Isto. MG AI Sarajevo, inv. br. 9797, str. 8.

⁴⁾ MG AI Sarajevo, inv. br. 9789, str. 61.

⁵⁾ Materijal za hroniku Prijedora, Muzej B. krajine, F-III-579.

⁶⁾ MG AI Sarajevo, inv. br. 9797, str. 9.

⁷⁾ MG AI Sarajevo, inv. br. 9797, str. 9.

⁸⁾ Isto.

cijenu popravi željezničku prugu i cestu (odnosi se na prugu B. Luka—Prijedor — moja primjedba) da bi mogao na ovoj teritoriji da prebaci svoje trupe, koje usljed prekinute pruge ne mogu da dođu u pomoć opkoljenim gradovima za napadaj na sela, to će NOO i komandiri svaki drugi dan mobilisati sela za rušenje pruge i ceste, dok se ista sasvim ne poruši i ne odnese u brda¹⁾). Treba istaći da ova činjenica veoma dobro objašnjava društveno-političku atmosferu koja je vladala na slobodnoj teritoriji. Bez vojničke organizacije pozadine, bez revolucionarnog raspoloženja stanovništva, bez čvrste organizacione strukture NOO, ovakve akcije ne bi bile izvodljive.

Teritorija Drugog odreda bila je ispunjena intenzivnim političkopropagandnim radom. Svakodnevno se održavaju konferencije, zborovi, masovno se umnožavaju radio-izvještaji itd. U organizovanju tog rada na selu odbori su imali prvorazrednu ulogu. U izvještaju političkog komesara Drugog KNOPO kaže se: »Politički rad u pozadini sastojao se uglavnom u djelovanju radio-izvještaja kao i u davanju stalnih uputstava po pojedinim pitanjima preko NOO. Održano je više konferencija sa NOO...«²⁾ Platforma NOO bila je najpogodnija za ovaj rad.

Uloga koju su NOO na terenu Drugog KNOPO dobili od kraja 1941. godine bila je planski usmjeravana od strane Štaba odreda. U svakodnevним uputstvima koja je slao svojim bataljonima Štab odreda potencira njihov odnos prema odborima, nastojeći da ojača samostalnost organa vlasti. Vrlo često se izdaju pravila o izboru i radu NOO. Tako se u Uputstvu Štaba Prvog bataljona kaže: »Narodnooslobodilačke odbore biraju svi, i muško i žensko koje je navršilo 18 godina, i svi mogu biti izabrani. Narodnooslobodilački odbori biće onakvi kako ih selo izabere... Naredbe NOO moraju slušati svi u selu. Ukoliko NOO iskoriste vlast u svoju korist, odgovaraće pred narodnim sudom«. I dalje se kaže: »Da bismo dokazali selu da mi nismo nikakvi žandarmi niti ustaše, nego da se borimo za pravu narodnu slobodu i da vlast bude u rukama naroda, naređeno je svim četama da se sve stvari u selu rješavaju sa znanjem NOO i da iste pomažu savjetima i svim potrebnim, dok se na terenu ovog bataljona ne osnuju pozadinske organizacije koje će voditi svu brigu u selu³⁾. Krajem 1941. i početkom 1942. god. na sličnim zadacima se angažuju skojevske organizacije, AFŽ, organizacije Narodnooslobodilačkog omladinskog saveza BiH. i dr.

Da bi još više potencirala ulogu NOO komanda odreda donosi odluku kojom čini najveći korak u osamostaljenju NOO: partizanske patrole moraju svoj boravak na selu prijaviti NOO, i od njega dobiti potvrdu o ponašanju. Na kraju uputstva se kaže: »NOO moraju shvatiti ozbiljno svoju dužnost kontrolora rada partizana i uvijek tačno izvještavati štabove četa po potrebi i štab bataljona⁴⁾. Ovim su organi vlasti de jure stavljeni iznad vojnih organa u civilnim poslo-

¹⁾ Zbornik IV/3, dok. 74, str. 208 i 209, 19. februar 1942. godine.

²⁾ Zbornik IV/3, dok. 111, str. 329, 1—16. II 1942. godine.

³⁾ Zbornik IV/III, dok. 40, str. 124—127, 31. januara 1942. godine.

⁴⁾ Isto.

vima. Ovakva politika, s druge strane, imala je cilj da rastereti partizanske štabove od mnogobrojnih sitnih intervencija u građanskim sporovima.

Kao što vidimo, svijest o karakteru nove narodne vlasti na teritoriji ovog odreda je vrlo uspješno manifestovana. Gornja uputstva najbolje govore i o tome da su NOO dugo kombinovali funkcije organa vlasti i društveno-političkih organizacija, koje u ovo vrijeme, osim KP — kao avangardne snage i SKOJ-a, nisu bile čvrsto organizovane. Krajem 1941. godine SKOJ i AFŽ počinju sistematski rad na istim i sličnim zadacima sa organima vlasti. Razumljivo je da je u jednom ovako revolucionarnom periodu teško razgraničiti kompetencije svih političkih faktora, naročito ako se zna da su svi djelovali kao transmisije KPJ.

3. Razvoj narodne vlasti na teritoriji Trećeg krajiškog NOP odreda

Teritorija Trećeg krajiškog NOP odreda prostirala se na širokom prostoru između Prnjavora, Čemernice, Sitnice, Ribnika, Glamoča, Kupresa, Donjeg Vakufa, Jajca, Teslića i Doboja.

Poslije dolaska Italijana veći dio ove teritorije, naročito južni i jugozapadni, teško je pogođen. Zbog uticaja četnika u mnogim jedinicama dolazi do previranja i osipanja. Još oktobra mjeseca većina boraca Glamočkog bataljona se razila kućama. U jedinicama oko Jajca došlo je do kolebanja. Oko 60 boraca se čak predalo ustaško-domobranskim vlastima. Oko Mrkonjić-grada u svim jedinicama dižu glave četnički elementi.

U srednjoj Bosni kriza nije nastupala tako brzo, ali se i ovdje osjećao jak četnički uticaj¹⁾. I pored toga, sve postojeće jedinice su bile dosta aktivne protiv ustaško-domobranskih snaga: u oktobru, novembru, decembru i prvih mjeseci 1942. godine izvedeno je više manjih i srednjih akcija protiv neprijatelja.

Revolucionarne snage na čelu sa KP sve vrijeme putem proglasa, letaka, konferencija, raznih skupova i drugih manifestacija, vode borbu protiv četničke politike. Ali je ova borba bila dosta neefikasna, jer ni same partizanske jedinice nisu bile dobro učvršćene. S druge strane, na ovom širokom prostoru radilo je vrlo malo partijskih organizacija bez Okružnog komiteta. Tek oktobra 1941. godine formiran je Okružni komitet za Jajce. Formiranje jake vojne jedinice — III krajiškog NOP odreda učinilo je da kriza ne bude tako duboka.

Održano je više konferencija i savjetovanja, kao u Borju, na terenu Manjače, i naročito je važna konferencija od 10. decembra u Gerzovu, na kojoj je rukovodstvo odreda zauzelo odlučan stav protiv četnika. Tada se počinje više pažnje poklanjati i organizacionom učvršćenju narodnooslobodilačkih odbora. Pojačava se politički rad

¹⁾ Uticaj četničkih jedinica Uroša Drenovića i Rade Radića sve više jača. U to vrijeme, osim saradnje sa Italijanima, oni preduzimaju mjere za saradnju sa ustašama. (Moja primjedba).

na selu, u čemu su odbori pokazali veliku aktivnost. Naročita pažnja se posvećuje raskrinkavanju uticaja bogatih seljaka, ili kako se obično zovu »kulačkih elemenata« u odborima. Izgleda da je ovaj uticaj na teritoriji Trećeg odreda bio mnogo jači nego na terenu Prvog i Drugog odreda, jer se u mnogim izvještajima i na svim savjetovanjima ovaj problem posebno isticao. U izvještaju Okružnog komiteta za Jajce Pokrajinskom komitetu se kaže: »S druge strane, u većini slučajeva ovi su odbori birani iz ekonomskih potreba naše vojske, tako da se i još više vodilo računa da u odbor uđu imućniji seljaci nego o političkoj važnosti ovih odbora sa ideološkog stovišta, tako da danas u odborima ima takvih elemenata na koje se naša vojska vrlo malo može osloniti...« i dalje: »Da bi zaštitili svoju imovinu, oni izbjegavaju ekonomsko potpomaganje siromašnih seljaka, i, s druge strane, tupe oštricu otvorene i bespoštedne borbe protiv neprijatelja. Skloni su da sa neprijateljem vode pomirljive sporazume¹⁾.

Nameće se pitanje otkuda bogati seljaci na rukovodećim položajima u NOO? Kao što smo vidjeli, te pojave su bile česte u svim dijelovima Krajine. Na terenu Trećeg odreda kulački elementi su bili najaktivniji. Ako uzmemo u obzir činjenicu da je ustanak i ovdje bio masovan, a uticaj KP u mnogim mjestima ovog širokog područja u početku dosta slab, onda je jasno što je programska platforma, uzimajući u obzir ove činjenice, morala biti široka, anti-fašistička. Biranje »kulaka«, bivših seoskih knezova i dr. u NOO nije toliko znak da revolucionarna platforma KPJ nije još u dovoljnoj mjeri bila ovladala masama (što je sasvim razumljivo), koliko dokaz činjenice da su odbori nicali kao institucije namijenjene prije svega ekonomskim potrebama vojske. Njihov politički karakter više je zadovoljavao konkretni cilj nego što je popularisao neku širu revolucionarnu koncepciju. Tek će u daljoj praksi ta koncepcija sve više dolaziti do izražaja i potvrditi njihov dublji značaj.

Kada je dolaskom Italijana politička situacija omogućila da se otvoreno ispolje klasni interesi bogatih seljaka, kada su neki od njih postali četnički aktivni, revolucionarne snage su alarmirane za suprotstavljanje toj opasnosti. Reagovanje je u mnogim krajevima bilo dosta spontano. U takvim okolnostima frontalni napadi na kulake javljali su se kao jedan svojevrsni oblik »ljevičarstva«. I Prva oblasna konferencija za Bosansku krajinu je pretresala ovo pitanje. U svojoj diskusiji sekretar OK sa Kozare Branko Babić »upozorava na to da se pazi na širinu borbe protiv imućnih seljaka — kulaka, na koje treba udarati pojedinačno, kako ih ne bismo dobili frontalno protiv sebe suviše rano²⁾.

Početkom oktobra — poslije stvaranja III bataljona III krajiškog odreda na ovom terenu, situacija se popravlja. U oktobru i novembru niču nove čete i bataljoni. Sredinom novembra slobodna teritorija je zahvatala veći dio centralne Bosne. Poslije likvidiranja

¹⁾ Zapisnik sa Prve oblasne konferencije za B. krajinu, 21-23. II, 1942. godine. AI Sarajevo, Zbirka NOR-a, kat. br. 128, str. 2.

²⁾ Zapisnik sa Prve oblasne konferencije za B. krajinu 21-23. II 1942. godine. AI Sarajevo, Zbornik NOR-a, kat. br. 128, str. 2.

neprijateljskih utvrđenja Hrvācana i Devetaka slobodna teritorija se proširila do Save. Uzaludni su bili mnogi pokušaji neprijatelja da povрати svoje pozicije. Krajem novembra 1941. godine u centralnoj Bosni postojalo je 160 narodnooslobodilačkih odbora¹⁾. U izvještaju sekretara Okružnog komiteta od februara 1942. godine kaže se da su NOO organizovani u 243 sela, koja su svrstana u 15 opština²⁾. Ovaj podatak govori da je na čitavom oslobođenom i poluoslobođenom prostoru uspostavljena narodna vlast. Kao što se i u samom izvještaju Okružnog komiteta kaže, većina odbora je formirana iz »ekonomskih potreba naše vojske«, što je učinilo da je njihova aktivnost bila dosta jednostrana, a u organizacionom pogledu su bili prilično labavi. Ipak je i njihova struktura i njihova aktivnost napredovala, čemu je doprinijela široka slobodna teritorija. Ali tada dolazi do oživljavanja četničke aktivnosti, naročito poslije prebacivanja nekih njihovih oficira iz istočne Bosne. U nekim partizanskim jedinicama dolazi do rasula, a neke se kompletno stavijaju pod četničke komande. Na planu stvaranja narodne vlasti četnički uticaj se sporije manifestuje, ali od januara 1942. godine bio je jak.

Na području Kotar-Varoši rad organa vlasti bio je najbolji u opštinama Skender-Vakufa, Šipragama i Maslovarama. Odbori su birani u oktobru i novembru na javnim seoskim konferencijama, koje su bile masovno posjećene. Na konferenciji u Živinicama uzelo je učešća oko 400 birača, a u Bastasima 350. Glavnu riječ na konferenciji, po starom običaju, vodile su kućne starješine. U Bastasima, na primjer, konzervativni seljaci su predložili u odbor starog kneza, ali ga je narod odbacio. Na sličan način su izabrani NOO u 11 sela, kao u Javoranima, Smoljanima, Bregovima, Mokrom Lugu itd.³⁾. Pri svakom odboru postojala je noćna straža — seoska straža⁴⁾.

U oktobru, novembru i decembru na teritoriji jajačkog sreza izabrana su 32 seoska NOO⁵⁾. Pošto je u prvoj polovini 1942. jedan dio sreza očišćen od četničkih elemenata, ovaj broj se povećao na 45.

Stvaranjem bataljona i Trećeg krajiškog NOP odreda, situacija se na teritoriji centralne Bosne iz osnova mijenja. Pitanju organizovanja narodne vlasti poklanja se mnogo veća pažnja. Dok se ranije na funkciju odbornika gledalo kao na nešto drugorazredno, zbog čega se ona vrlo često povjeravala starijim ljudima, sada se za odbornike biraju mlađi ljudi, istaknuti borci.

Karakteristično je da su na teritoriji Jajca prvo formirani opštinski odbori. Tako su novembra mjeseca na inicijativu Danka Mitrova formirana 3 opštinska odbora: u Janju, Pljevi i Grbavici. Na čelu ovih odbora postavljeni su komandanti opština, koji su dobili zadatak da odmah »obiđu okolna sela i uspostave vlast« — seoske odbore od 3-5 članova. Tako su, samo u toku nekoliko dana, na javnim konferencijama, ili na konferencijama starješina sela,

¹⁾ »40 godina« — Zbornik sjećanja... A. Hercegovac: Razvoj NOO u centralnoj Bosni, str. 52-55.

²⁾ Izvještaj sekretara SK za Jajce za period od 8. oktobra 1941. do 20. februara 1942. AI Sarajevo, kat. br. 127.

³⁾ MG AI Sarajevo, inv. br. 9746, str. 6.

⁴⁾ Adem Hercegovac: Centralna Bosna; MG muzej B. krajine.

⁵⁾ Materijali za hroniku sreza Jajce, muzej B. krajine, F-III-320-326.

izabrani odbori u 32 sela. Tada su, između ostalih, izabrani odbori u: Todorovićima, Lipovači, Vaganu, Đukićima, Popužama, Podosoju, Brdu, Pribeljcima, Podobziru, Bakinom Dolu, Babićima, Natpolju, Grbavici, Gredi, Čuklićima, Moćiocima, Knježevićima, Orlićima, Sokolcu, Šipovu, Bešnjevu, Vranićima, Lubovu, Đuljcima, Stupni i Perućici.

Novembra mjeseca izabran je i opštinski NOO u Strojnicama, a decembra mjeseca u nekim još neoslobođenim selima imenovani su ilegalni NOO¹⁾.

Osim prikupljanja hrane za vojsku, ovi odbori su odigrali najvažniju ulogu u zbrinjavanju siromašnih porodica i izgorjelaca. Seoski odbori su imali zadatak da se brinu oko mobilizacije ljudstva za partizanske jedinice. Njihove sudske funkcije su bile još neizgrađene. Na tom planu djeluju zajedno sa vojnosudskim organima, brinu se za suzbijanje svih oblika šverca (naročito šverca solju), kažnjavaju neprijateljske špijune itd. Kazne su mahom bile materijalne prirode, a u slučajevima izdaje izricane su i smrtne kazne.

Na sektoru Mrkonjić-grada, pa prema banjolučkoj Manjači, gdje je uticaj četnika bio veliki, stvaranje narodne vlasti teklo je veoma sporo. Mnogi stari NOO su pristali da rade, a u više sela četnici su uspostavili svoje odbore ili zadržali stare institucije. U dijelovima Manjače bliže Banjoj Luci, gdje je uticaj Partije bio jak, formirani su NOO u selima: Bjelajcima, Maglaj-Dolu, Čirakovcu, Gornjem Podgorju, Donjem Podgorju, Hankolima, Surjanu, Dabru, Trijebovu, Stuparima, Brdu, Berama, Kotlinama i još nekim selima²⁾.

Okružni komitet KPJ za Jajce odmah poslije svog formiranja uputio je instruktore na teritorij ključkog sreza, čija je najvažnija dužnost bila da učvrste stare odbore, koji su pojavom četničkog uticaja dosta nagiženi³⁾. Krajem 1941. godine pristupilo se izboru novih NOO u selima: Ribniku, Donjoj Slatini, Gornjoj Slatini, Crkvenom, Busijama, Vrbljanima, Previji, Lubovu, Bravsku, Sanici, Zavoju, Budelju, Dolini, Sredicama, Donjoj Rastoki i drugim novooslobođenim selima⁴⁾.

Dio ključkog sreza ulazio je u sastav teritorije kasnije formiranog Petog krajiškog NOP odreda. U izvještaju Okružnog komiteta KPJ za Drvar od februara 1942. godine govori se o nedovoljnom radu NOO na ovom području⁵⁾.

Teritorija Livna, Glamoča i Kupresa krajem 1941. i početkom 1942. godine nalazila se u teškim političkim prilikama. Zbog koncentracije italijanskih snaga na ovom terenu, četnički uticaj postaje vrlo jak, pa je ustanak u mnogim krajevima bio gotovo ugušen⁶⁾.

Zbog toga će biranje novih organa vlasti zavisiti prije svega od proširenja slobodne teritorije. A do toga je došlo u prvoj polovini

¹⁾ Muzej revolucije, Sarajevo. MG — Izjave iz 1949. g. br. 11431/52.

²⁾ Materijal za hroniku Mrkonjić-Grada, isto. F-III-455.

³⁾ Izvještaj sekretara SK za Drvar, 4. I. do 15. II, 1942. AI Sarajevo, Kat. br. 126.

⁴⁾ Koristio sam se ispitivanjima na terenu Dušana Lukača, kustoša muz. B. Luke.

⁵⁾ Izvještaj OK za Drvar, 21. II 1942. Arhiv CK SK BiH, III/2, str. 43.

⁶⁾ Isto.

1942. godine, kada je ojačala i aktivnost Livanjskog odreda. Tome je doprinio i OK KP za Livno, koji je formiran oktobra 1941. g. Početkom 1942. g. od Livanjskog odreda se formira bataljon »Vojin Zirojević«, koji je djelovao za planinom Cincarom, prema Kupresu, Glamoču i Duvnu.

U svim oslobođenim selima na ovoj teritoriji izabrani su organi narodne vlasti. U Glamočkom polju krajem 1941. g. i početkom 1942. g. izabrani su NOO u selima: Rorama, Crnom Vrh, Vaganu, Popovićima, Podgradini, Prijanu, Podgradi, Alapićima, Šumnjaku, Hasanbegovcima, Glavicama, Pribelji, Dubravi, Docu, Draganiću, i dr. Početkom 1942. g. ovaj proces je normalno nastavljen, da bi u martu bio formiran prvi opštinski NOO u Vaganu¹⁾.

Slična situacija bila je u Duvnu, gdje se tek decembra 1941. g. stvaranjem prve partijske ćelije u Vukovskom, angažuju prvi borci za Livanjski odred. U decembru su formirani i prvi NOO u Racama, Mandinu Selu i Oplićićima. Odbor u Oplićićima je bio sastavljen od Srba i muslimana. Svi odbori su održavali tijesnu vezu sa partizanskim odredom, odnosno bataljonom »V. Zirojević«²⁾.

Krajem 1941. g. izabrani su NOO u oslobođenim selima, tešanj-skog sreza (u 12 sela) prnjavorskog sreza (u 24 sela), na teritoriji Bugojna, i na teritoriji tesličkog sreza (u 19 sela)³⁾. Na razvoj ustanka u ovim krajevima imala je uticaja i situacija na Ozrenu. Krajem oktobra 1941. g. formirana je četa u Cerovici, novembra u Leskovim Vodama (dobojski srez) i decembra u Pojezni (srez Derventa). Krajem 1941. slobodna teritorija se protezala prema jugu i jugozapadu — do Travnika i Jajca, a prema zapadu i sjeverozapadu do B. Luke i Prnjavora⁴⁾.

Još prije oslobođenja mnogih sela bili su organizovani ilegalni NOO, npr. u Pojezni. Do kraja godine u svim oslobođenim selima izabrani su legalni NOO. Na teritoriji prnjavorskog sreza, još septembra mjeseca formirani su NOO npr. u Vijećanima i Donjim Vijećanima. Istog mjeseca formiran je u Vijećanima i opštinski odbor. Oktobra mjeseca izabrani su odbori u Potočanima, Prosjeku, Skucanima, Orašju, Gusaku, Gajevima i Crkvini. Istog mjeseca je izabran opštinski odbor u Potočanima. U decembru su izabrani odbori u Otpočivaljki, Galipovcima, Muslimanskom Lišnju, Huzbegovcima. Tada je izabran i opštinski odbor u Otpočivaljki⁵⁾.

Kao što vidimo, organizovanje narodne vlasti išlo je po planu. Za svaku grupu izabranih seoskih odbora, na konferenciji predsjednika ili predstavnika tih odbora, izabran je i opštinski odbor kao koordinacioni organ. Opštinski odbor je obično obuhvatao teritoriju jednog partizanskog bataljona i održavao tijesne veze sa štabom tog bataljona.

¹⁾ Muzej revolucije, Sarajevo, MG — Izjave iz 1946. g. br. 11432/52.

²⁾ MG AI, Sarajevo, inv. br. 9706, str. 4.

³⁾ A. Hercegovac: NOP u centralnoj Bosni, str. 10—11. Čuva se kao MG u muzeju. B. krajine u B. Luci.

⁴⁾ MG AI Sarajevo, inv. br. 9690. Misli se samo na mjesta koja su bila pod punom kontrolom snaga NOP-a.

⁵⁾ Muzej revolucije, Sarajevo, MG — Izjave iz 1949. g. br. 11566/52.

Krajem 1941. g. bio je oslobođen i čitav teslički srez, osim grada i nekih sela koja su bila bliže gradu. Već od septembra mjeseca čete koje su operisale na ovom terenu biraju svoje odbore vlasti — svaka na svom području. Do kraja 1941. g. izabrani su NOO u selima: Čečavi, Pribinićima, Buletiću, Vlajićima, Ukrinici, Rastuši, Vrelima, Radnji, Žarkovima, Očaušu, Ignjacima, Kruševu Brdu, Blatnici, Ugodnovićima, Kamenici, Raiševu, Mladikovinama, Srpskom Buševiću, Srpskom Rankoviću i Ozivici¹⁾. U isto vrijeme u nekim neoslobođenim selima rade ilegalni NOO, kao u Gornjem Tesliću, Barićima, Iricama i dr.

Na ovom teritoriju su formirana i dva opštinska odbora u Čečavi i Karaču²⁾.

U tešanjskoj opštini do kraja 1941. g. izabrani su seoski NOO u: Brestovima, Mitrovićima, Cvrtkovcima, Stomorinama, Raškovićima, Jelanskoj, Osredcima, Vitkovcima, Cerovici i dr. Decembra je formiran opštinski odbor u Stanarima, koji je objedinio sve odbore koje nije obuhvatio odbor u Pojeznu. Na ovom području radile su i neke osnovne škole, kao u Stanarima i Raškovićima. NOO su vodili brigu o nabavki prostorija, ogreva i drugih potreba za škole³⁾.

Na teritoriji maglajske opštine krajem 1941. g. imenovani su NOO u Striježevici, Osjenici, Donjoj Paklenici i Smrdinu. U novembru je štab dotične jedinice imenovao i opštinski odbor u Striježevici⁴⁾.

I u prnjavorskom srezu krajem 1941. g., naročito od druge polovine oktobra, izabrano je više seoskih NOO. Na to je uticala i konferencija u Čečavi, poslije koje je bila formirana i Prnjavorska četa, koja ulazi u sastav 6. bataljona II krajiškog odreda. Početkom novembra likvidirane su neprijateljske opštine u Potočanima i lišanjnska opština, poslije čega slobodna teritorija zahvata čitav zapadni dio sresa. Tada su, između ostalih, izabrani NOO u: Prosjeku, Čerlama, Paramajama, Huzbegovcima i Otpočivaljki. Poslije zauzimanja jakog neprijateljskog uporišta Hrvaćana, sredinom novembra, slobodna teritorija se povezala od Uzlomca preko komunikacije Prnjavor — B. Luka, do Srbca na Savi. Tada je mreža narodnih odbora zahvatila gotovo sva oslobođena sela. Izabrani su odbori u Vijećanima, Drenovi, Šeškovcima, Hrvaćanima, Starom Martincu, Župskom Razboju, Čukalima, Guminama, Nožičkom, Selištu i dr.⁵⁾. U izboru je najveću ulogu odigrao novoformirani Motajički odred.

Početkom 1942. g. dolazi do formiranja IV krajiškog NOP odreda, u čiji sastav su ušle mnoge čete sa ovog područja. Tada su u srbačkom srezu formirani opštinski odbori u Otpočivaljki i Starom Martincu.

Oblast B. Šamca bila je za čitavo ovo vrijeme u domenu neprijateljskog uticaja. Krajem 1941. i početkom 1942. godine oživljava se ilegalni rad: preko Tuzle se uspostavljaju veze sa Dobojem, a onda

¹⁾ MG AI, Sarajevo, inv. br. 9696.

²⁾ Isto.

³⁾ Isto, inv. 9690.

⁴⁾ Muzej revolucije, Sarajevo MG — Izjave iz 1949. g. br. 11621/52.

⁵⁾ MG AI, inv. br. 9744, i Muzej revolucije, Sarajevo, MG — Izjave iz 1949. g. br. 11429/52.

i sa Ozrenskim NOP odredom. U samom gradu je radio ilegalni odbor, koji je prikupljao oružje i sanitetski materijal za jedinice Ozrenskog odreda¹⁾).

Zadaci ovih odbora identični su sa zadacima koje su imali odbori u B. krajini. Prije svega, na njihovim leđima ležao je teret snabdijevanja vojske hranom, odjećom i obućom. Mnogi od njih su sakupljali oružje i municiju za vojsku i otpremali često veoma daleko. Važan zadatak bio je i obavljanje obavještajne službe u korist NOP-a, koji je bio aktuelan zbog toga što je uticaj pete kolone krajem 1941. godine na ovom terenu bio mnogo jači nego u drugim regionima. Važna funkcija odbora bila je smještaj i ishrana mnogobrojnih pogorjelaca i izbjeglica²⁾).

Kada je početkom 1942. g. ovaj teren postao dosta nestabilan, odbori su mnogo više zavisili od vojnih komandi. Razumljivo je što su u periodu previranja u jedinicama NOP-a, zbog jakog četničkog uticaja, svjesne snage nastojale da vojnički organizuju sve svoje akcije. Zato su politički komesari jedinica u sklopu svojih političkih zadataka prije svega budno bdjeli nad pozadinom fronta.

Ovi zadaci politkomesara biće aktuelni za svo vrijeme rata. Kao nosioci akcije na planu širenja revolucionarne svijesti u masama, politički komesari se od samog početka oslanjaju na NOO, jer su oni bili ogledalo njihove političkopropagandne djelatnosti. Činjenica da se politički komesari na terenu Trećeg NOP odreda u početku više oslanjaju na sopstvene snage nego na NOO govori da NOO zbog nestabilnosti političkih prilika u mnogim selima nisu bili još dovoljno organizaciono učvršćeni. U decembru 1941. i početkom 1942. godine stanje se popravlja. U novooslobođenim krajevima se odvija intenzivna politička aktivnost. U mnogim mjestima se formiraju organizacije SKOJ-a, NOSOBiH i AFŽ-a koje razvijaju aktivnost na širem planu, pomažući rad NOO. Čak su odbori u nekim slučajevima bili politički predstavljeni tim organizacijama. Nije ri-jedak slučaj da se u prisustvu odbornika biraju novi članovi SKOJ-a (npr. u Maslovarima³⁾).

Zbog uspješnih akcija protiv Italijana u decembru 1941. i početkom 1942. godine politička situacija na teritoriji Trećeg odreda se popravlja. Isti razlozi zbog kojih je došlo do stvaranja opštinskih NOO na teritoriji Prvog i Drugog krajiškog NOP odreda, djelovali su i ovdje.

Na terenu centralne Bosne formirani su opštinski odbori krajem 1941. i početkom 1942. godine. Krajem januara 1942. godine radile su sljedeće opštine: Javorani, Skender-Vakuf, Šiprage, Maslo-vare, Jošavka, Čačava, Vijećani, Otpočivaljka, Potočani, Stari Martinac, Lišnja, Kokori, Stanari i Blatnica⁴⁾. U Skender-Vakufu opštinski NOO formiran je polovinom decembra na zboru kome je prisustvovalo 1500 ljudi⁵⁾. Odbor su sačinjavali po jedan predstavnik NOO

¹⁾ MG AI Sarajevo, inv. br. 9695.

²⁾ MG AI Sarajevo, inv. br. 9746, str. 7.

³⁾ MG AI Sarajevo, inv. br. 9746, str. 19.

⁴⁾ »40 godina« — Zbornik sjećanja, knj. 7. A. Hercegovac: Razvoj NOO u centralnoj Bosni, str. 52-55.

⁵⁾ MG AI Sarajevo, inv. br. 9746, str. 7.

iz svakog sela. U Sipragama je opštinski odbor izabran 25. decembra na skupštini »nekoliko stotina ljudi« sa oslobođene teritorije. Javnim glasanjem u odbor je izabrano 30 lica¹⁾. Koncem 1941. godine četnici Rade Radića uspijevaju da infiltriraju u ovaj odbor svoje ljude, preko kojih su od Staba Četvrtog krajiškog NOP odreda postavili zahtjev za smjenjivanje komandira i političkih komesara četa, ali je taj pokušaj na vrijeme osujećen.

Sačuvana su cjelokupna Uputstva »Partizanske opštine Potočani sa sjedištem u Skucanima«²⁾. Ova pravila su se primjenjivala na teritoriji čitavog prnjavorskog sreza³⁾. Ako analiziramo rad ostalih opština, vidjećemo da su one ili primjenjivale ova pravila ili su i same ustanovile njima slična.

U pravilima se između ostalog preciziraju sljedeći zadaci opštine:

- da u svakom pogledu bude na pomoći narodnooslobodilačkoj vojsci, da bi ista mogla što lakše i brže izvršiti svoje vojničke zadatke u oslobođenju zemlje;

- da se brine da među žiteljima na njenoj teritoriji vlada red i mir, te lična i imovinska sigurnost;

- da nastale sporove između njenih žitelja rješava poravnanjem zavađenih stranaka;

- da o sporovima o kojima se ne može donijeti definitivna odluka donese mjeru koja bi bila privremena dok ne počnu funkcionisati redovni sudovi⁴⁾.

Iz sadržine Uputstva jasno se vidi ratni karakter partizanske opštine, ali u isto vrijeme i njena velika samostalnost. Osnovni zadatak opštine je da organizuje mase u službu NOP. U tom cilju ona ima pravo mobilizacije ljudstva i zaprežnih vozila (čl. 8), ona organizuje prehranu i smještaj ratom oštećenih i siromašnih (čl. 21 i 22), ona ima pravo rekvizicije sredstava potrebnih za vojsku (čl. 31) i na kraju, ona je kompetentna da kažnjava razne prekršaje.

Njena neposredna zavisnost od vojnih organa ogleda se u tome što je ona dužna da špijune preda Komandi NOB na postupak (čl. 15), kao i da sve donesene odluke da na uvid i saglasnost Komandi Četvrtog odreda (čl. 25).

S druge strane, opština ima dužnost da na svom terenu organizuje kulturno-prosvjetni rad (čl. 28), da pokrene akciju za stvaranje omladinske organizacije (čl. 29).

U cilju sprečavanja neprijateljske djelatnosti i suzbijanja šverca opština je zavela strogu kontrolu kretanja ljudi na neoslobođenu teritoriju. U tom cilju sva takva lica su dobila propusnice. Za ovo su komande jedinica bile posebno zainteresovane, pa su one i izdavale naredbe u smislu organizovanja kontrole kretanja građana. 30. decembra Štab Motajičke čete Šestog bataljona »Borac« izdaje naredbu Ljubi Jankoviću (inače piscu navedenih Uputstava — moja

¹⁾ MG AI Sarajevo, inv. br. 9746, str. 7.

²⁾ Ovo je puni naziv opštine označen u pravilima.

³⁾ MG AI Sarajevo, inv. br. 9683, str. 5.

⁴⁾ Pun tekst Uputstava nalazi se u MG AI Sarajevo, inv. br. 9683. Tekst je upoređen sa originalom koji se takođe nalazi u Arhivu Instituta u Sarajevu.

primjedba), kojom ga ovlašćuje da izdaje propusnice licima koja odlaze na oslobođenu teritoriju¹⁾.

Krajem 1941. godine ovdje su radile i četiri osnovne škole: u Potočanicima, Čečavi, Martincu i Lišnju²⁾.

Na teritoriji sreza Jajce krajem 1941. godine formirani su opštinski odbori u Janju, Pljevi i Grbavici, a početkom 1942. godine u Strojnicama, Babićima i Sipovu. Ovdje se predsjednici opština kao i na Kozari zovu komandantima³⁾. U srezu Mrkonjić-grad radio je opštinski odbor u Gornjem Podgorju. U ključkom srezu formirani su opštinski odbori u Rušniku, Sokolovu i Ratkovu⁴⁾.

U kotorvaroškom srezu u decembru 1941. godine formirani su opštinski NOO u Skender-Vakufu i Šipragama, a zatim u Maslovarima⁵⁾. Ovi odbori su razvili veliku aktivnost. Odbor u Skender-Vakufu ukazuje stalnu pomoć partizanskoj četi na njegovom terenu, preko komande mjesta koja je djelovala kao organ Odbora, vodi borbu protiv švercera. Odbor je organizovao i živ kulturno-prosvjetni rad⁶⁾. Odbor u Maslovarima, između ostalog, stavlja pogorjelcima na raspolaganje sav materijal razrušenih rudarskih kuća i organizuje seoske majstore na izgradnji kuća za pogorjelce⁷⁾. Odbor u Šipragama organizuje za pogorjelce prikupljanje namirnica, čak i na teritoriji sreza Prnjavor. Seljaci se dobrovoljno odazivaju pozivu odbora i daju prevozna sredstva⁸⁾.

Na terenu Glamoča, dijela sreza Duvno i Livno, u prvoj polovini 1942. godine formirani su opštinski odbori u Sajkovićima, Starom Selu, Vaganu, Blagaju i Vukovskom⁹⁾.

Nije nam bio cilj da u ovom radu obradimo opštinske narodno-oslobodilačke odbore. O njima smo govorili samo toliko koliko je to bilo potrebno da se istakne da njihovom pojavom počinje nov, mnogo kvalitetniji period u razvitku narodne vlasti.

PRAVNO-POLITIČKE KARAKTERISTIKE PRVIH ORGANA NARODNE VLASTI

Razvoj narodne vlasti u zapadnoj Bosni nemoguće je izdvojiti iz društveno-političkih prilika, jer su prvi organi vlasti — NOO, bili jedan od instrumenata politike revolucionarnih snaga, i to onaj koji je u masama najbolje opravdavao njihovu vojnu akciju.

Proces nastojanja prvih organa narodne vlasti indentičan je s procesom razvoja revolucionarne svijesti masa na tlu konkretne so-

¹⁾ Navedena Uputstva.

²⁾ MG AI Sarajevo, inv. br. 9683.

³⁾ MG AI Sarajevo, inv. br. 9747.

⁴⁾ Materijali za Hroniku srezova Ključ i Mrkonjić-grad, Muzej B. krajine, B. Luka.

⁵⁾ MG AI Sarajevo, inv. br. 9747, str. 2.

⁶⁾ MG AI Sarajevo, inv. br. 9746, str. 7.

⁷⁾ MG AI Sarajevo, inv. br. 9746, str. 19.

⁸⁾ MG AI Sarajevo, inv. br. 9746, str. 30.

⁹⁾ Materijali za hroniku srezova Grahovo, Glamoč, Livno i Bugojno, Muzej B. krajine. F-III-82, 195, 852 i 86.

cijalno-političke stvarnosti. Pošto je u Bosanskoj krajini ta stvarnost na samom početku komplikovana uticajem nacionalnih i konfesionalnih problema, sva nastojanja u tom pravcu bila su skopčana sa mnogobrojnim specifičnim teškoćama. Zato će i proces razvoja narodne vlasti nositi u sebi odraz takvih prilika. Kao instrumenti revolucionarnih snaga, organi vlasti najbolje odražavaju njihove stavove u konkretnim situacijama, u usponima i krizama.

S druge strane, iako prvi organi vlasti niču na jednoj širokoj narodnooslobodilačkoj programskoj osnovi, oni neće uvijek akceptirati svu tu širinu. A to je u prvom redu zavisilo od sposobnosti stvaralačke primjene takve širine, od neposrednih rukovodećih organa. U revolucionarnim situacijama revolucionarne ličnosti imaju odlučujuću ulogu u prvom koraku patriotski raspoloživih masa. Greške prvog koraka često se ispravljaju revolucionarnim bolovima poslije kojih se, ipak, mnogo trezvenije razmišlja.

U ustaničkom periodu koji je datumski teško odrediti, ali koji uglavnom obuhvata mjeseci juli, avgust i septembar, organi vlasti odražavaju sve probleme tog perioda. Pošto je u zapadnoj Bosni taj period ispunjen širokim pokretima masa, bez centralnog rukovođenja, to će i njegovo obilježje biti regionalizam. U takvim uslovima solidarnost na bazi jedinstva platforme trpi razne manje transformacije pod razvodnjavajućim uticajem lokalizma. U krajevima gdje su rukovodeće snage bile svjesne te činjenice ove pojave su blagovremeno uočavane i otklanjane. U protivnom slučaju one malo-pomalo podliježu društvenoj stihiji, mijenjajući postepeno i svoju vlastitu psihologiju. Zahvaljujući blagovremenim intervencijama viših foruma, te pojave su postepeno otklanjane. Prvi organi vlasti i po svojoj formi i po svojoj sadržini u raznim vidovima nose ta obilježja.

Taj prvi period ustanka daje razvitku narodne vlasti sljedeća obilježja:

1. Narodnooslobodilački odbori su forma vojne organizacije pozadine. Njihove funkcije su određene specifičnim i konkretnim interesima vojnih faktora. Iz tog kompleksa zadataka ne treba izdvajati i zadatke na čisto vojnom planu: NOO se u izvanrednim situacijama javljaju i kao vojni rukovodioci masa u pozadini u direktnoj borbi protiv neprijatelja. I njihovi zadaci na održavanju reda u pozadini putem seoskih straža, gradskih straža ili noćnih straža, nalaze se na liniji vojnopozadinskih zadataka.

2. Narodnooslobodilački odbori su uticajem vojnih faktora predstavljani predstavnički politički organi. Djelujući na toj liniji, polje njihove aktivnosti prevazilazi kompetencije organa vlasti. Oni objedinjuju rad svih političkih faktora u pozadini. Pošto prvih mjeseci ustanka na terenu nisu organizovano radile masovne društveno-političke organizacije, NOO de fakto preuzimaju mnoge njihove funkcije — oni se javljaju kao glavni organizatori masa u izvršenju svih političkih i ekonomskih zadataka koje nameće trenutna situacija. Njihove akcije na socijalnom, zdravstvenom i ekonomskom planu su najbolje opravdavale njihovo postojanje u očima masa.

Rad NOO na idejno-političkom uzdizanju masa omogućava sve jače buđenje revolucionarne svijesti. Svojim djelovanjem na kulturno-prosvjetnom planu odbori još više doprinose tom cilju.

Poslije septembra mjeseca, kada NOP zbog uticaja neprijateljskih ofanziva — na čitavo ovo područje, a naročito zbog okupacije većeg dijela Krajine od strane Italijana, ulazi u period, negdje više, a negdje manje, ozbiljne vojnopolitičke oseke, i NOO doživljavaju izvjesne promjene. Uzimajući u obzir činjenicu da kriza nije značila sužavanje političke platforme revolucionarnih snaga, ovaj period se javlja kao podsticaj prilagođavanja radi stabilizacije u novim uslovima.

U ovom drugom periodu sadržina rada NOO postaje šira. Još ne možemo govoriti o izdiferenciranom radu, pa ni u prvoj fazi formiranja opštinskih NOO, ali raznovrsnost akcija ispunjava svu sadržinu budućeg rada po sektorima.

Proširenjem slobodne teritorije krajem 1941. i početkom 1942. godine, organizacionim učvršćenjem vojnih jedinica, centralizacijom ustaničkog područja horizontalno i vertikalno, mijenjaju se opšti društveno-politički uslovi. U ovom periodu se preduzimaju opsežnije mjere radi organizacionog učvršćenja organa vlasti. Izbori za nove NOO, koji se od septembra, a naročito kasnije, počinju izvoditi u svim regionima zapadne Bosne, nisu samo korak legalizacije NOO, oni su prije svega i najbolja mjera za njihovo društveno-političko afirmisanje.

Daljim proširivanjem slobodne teritorije, a u interesu bolje koordinacije rada fronta i pozadine, stvaraju se uslovi za veću centralizaciju narodne vlasti. Na teritoriji čitave Krajine već od kraja 1941. godine biraju se opštinski NOO, a u prvoj polovini 1942. godine i sreski odbori.

Ipak način izbora i seoskih i opštinskih odbora, organizaciono ustrojstvo i sadržina rada rječito govore da organi vlasti ni formalno ni suštinski nisu postali nezavisni od vojnih činilaca, iako su učinjeni vidni koraci u tom pravcu. Njihov karakter i u ovom periodu određen je interesima vojno-političkih faktora, ali oni postepeno uzimaju jednu po jednu funkciju vlasti. Ono što sadašnjim organima daje posebna obilježja može se izraziti u sljedećem:

1. Širina njihovog rada prevazilazi obim neposrednih interesa NOB. Poslije izbora opštinskih odbora organi vlasti počinju samostalno vršiti sve dužnosti organizovanja života i rada na jednom širem području. Time oni prevazilaze uski karakter vojnorevolucionarnih organa i sve više postaju politički predstavnici sredine. Sistematska politika, koju vojni i partijski forumi sprovode u cilju osamostaljenja NOO dovodi do njihove mnogo šire afirmacije. Čak i vojni faktori ponegdje postaju de jure podložni njima u pitanjima građansko-pravnih odnosa. Nisu rijetki slučajevi da su NOO baš ti koji u skladu sa svojim novim kompetencijama kontrole kretanja i vojnih organa na svom terenu i sami pokreću pitanja kažnjavanja raznih prestupa vojnih lica.

2. Organi vlasti poprimaju izvjesne zakonodavne i sudske funkcije. Dok je u prvim mjesecima ustanka vojni sud bio jedini kompetentni sudski organ na terenu, a narodni sud, ukoliko je postojao, nije bio ništa drugo nego obična kombinacija vojno-civilnog sudstva, dotle sada narodni sudovi vrlo često i samostalno intervenišu u gra-

đansko-pravnim odnosima. Vojni sudovi djeluju u svom djelokrugu, ali su opet dužni da u izvjesnim slučajevima upoznaju NOO sa svojim odlukama.

3. Organi vlasti dobijaju pravo rekvizicije u korist NOP, dok je ranije to pravo gotovo isključivo pripadalo vojnim faktorima, uz znanje ili bez znanja NOO.

4. U ovom periodu i funkciju održavanja reda na oslobođenoj teritoriji odbori vrše mnogo uspješnije. Na svom području organizuju seoske, odnosno gradske narodne straže koje napuštaju svoj raniji karakter vojnopolitičkih organa pozadine i sve više postaju organi narodne milicije, pod neposrednom komandom organa vlasti.

5. Dok su ranije NOO bili postavljani ili smjenjivani uglavnom neposrednim ili posrednim uticajem vojnih i partijskih foruma, za svoj rad često i formalno bili odgovorni vojnim komandama, sada se situacija bitno mijenja. Istina, na njihov izbor, na njihovo smjenjivanje, a dosta često i na njihovu orijentaciju u radu i dalje utiču vojni faktori, ali sada mnogo češće nego ranije odbori izražavaju svoju zavisnost od svoje izborne sredine. Nije bila rijetka pojava da oni putem javnih zborova konsultuju mase i na javnim zborovima podnose izvještaje o svom radu. Dok je ranije gotovo isključivo vojna komanda donosila odluku o smjenjivanju nekih odbornika, sada tu odluku vojna komanda rijetko donosi i u najtežim situacijama a da ne konsultuje NOO.

Sve navedeno govori da su organi narodne vlasti svoju političku aktivnost razvili mnogo šire. Treba istaći da u ovom periodu sem organa vlasti na širem političkom planu počinju djelovati i društveno-političke organizacije SKOJ, AFŽ, NOSOBiH, itd. To je vjerovatno jedan od glavnih razloga koji je omogućio NOO da se u daljem razvitku počnu sve više orijentisati na pitanja vlasti.

Postavlja se pitanje u čemu su i koliko su NOO zaista novi organi narodne vlasti, u čemu je njihov revolucionarni karakter. Do sada izložene činjenice odgovaraju jasno na ova pitanja.

Ali nije dovoljno analizirati samo njihove organizacione forme, jer one su bile odraz specifičnosti nenormalne društveno-političke situacije. S druge strane, u prvim danima svog života oni ne daju povoda ni nacionalističkim elementima za pretjerano negodovanje, ni patriotskim snagama za pretjerano oduševljenje. Njih i jedna i druga strana dosta spokojno prihvata, kao nešto novo, interesantno, nastojeći da ih prilagodi svojim interesima i tradicionalnim koncepcijama. Tek poslije diferenciranja u ustaničkim redovima, izdvajanjem četnički orijentisanih dijelova, borba protiv novih organa narodne vlasti određena je borbom za povratak starih klasnih pozicija, glavnih nosilaca četničkog pokreta.

S obzirom da njihova pojava nije popraćena nekim širim revolucionarnim programom, u njima se postepeno utkvaju niti tradicionalne i savremene društveno-političke svijesti masa. Oni konsultuju kućne domaćine, u njima ponekada sjede stari seoski knezovi.

Tek prelaskom ustanka u zreliju fazu i pozornica organa vlasti postaje šira. Vojnopolitički faktori nisu više zadovoljni njihovom do tada dosta izraženom jednostranošću u radu. Oni žele da preko njih

realizuju konkretnije revolucionarne koncepcije u masama. Na oslobođenoj teritoriji takva orijentacija je morala biti najbolji dokaz dosljednosti revolucionarnih snaga i najefikasniji udarac onim elementima koji su do tada prikriveno čekali svoj trenutak.

Ali to se nije desilo odjednom. Ustaničko raspoloženje je istina, revolucionisalo mase do tog stepena da su one bile odlučne u traženju novog. I prirodno je da je društvena svijest tih masa prije svega u novim organima vlasti tražila prevazilaženje starog stanja. U takvim uslovima avangardne snage dobijaju politički zrelo tlo za materijalizovanje svojih socijalnih pretenzija na platformi NOB. Tako organi vlasti sve više i više postaju revolucionarne institucije.

CREATION OF THE FIRST ORGANS OF THE PEOPLE'S AUTHORITY IN WESTERN BOSNIA

In this work the author describes the creation of the first organs of the people's authority in Western Bosnia during the National Liberation War (since February, 1942).

The people's authority was born in the hard sociopolitical and economic conditions caused by the German and Italian occupation of our country, in connection with which the quisling »Independent State of Croatia« was established. Bosna and Herzegovina were attached to it. The fratricidal conflicts, caused by the Ustashi massacre, led to the formation of the insurrection fronts in the areas in which the Serb population was in majority. It was there that the first organs of the people's authority — the People's Liberation Committees — were born. The Communist Party of Yugoslavia succeeded in taking the lead of the uprising movement in Western Bosnia from the very start of the struggle (with the exceptions of some parts of Central Bosna).

In this period of the people's authority development two sub-periods be distinguished, both of which resulting from the socio-political conditions of life. The crucial events were: the efforts of Ustashi and Domobrani forces to regain the lost positions, and the Italian occupation of I and II zone. On the other hand, in the period of Septembar — October 1941, the systematic organizational and political consolidation of the National Liberation War was achieved.

During the first period the organs of the people's authority were sprouting, one after another, in the uprising areas such as Drvar with its surrounding areas, Podgrmeč, Kozara, and Central Bosnia with Manjača. Owing to the lack of the intensive communications between these areas, the organs of the people's authority appeared in different forms and therefore got different names like National Liberation Committees, Councils, Commissariats, etc. Their organisational structure and their functions were conditioned by military forces functions. For that reason they were the organs of the armed people whose main task was — to supply the front with food and with all other necessary provisions.

In the second period more solid organizational and political consolidation of the people's authority was achieved. (Now the organs of

the people's authority began to be called National Liberation Committees). Such consolidation was conditioned by the military-political forces of the National Liberation Movement which, by that time, had been raised to a very high level of organization. The leaderships of the Party from Bosanska Krajina were being consolidating (the District and the Provincial Committees began to be established) and the military forces were arranged into three detachments of Krajina.

For that reason the further development of the people's authority in that period was being looked upon in the frame of the new operative; political formations: I, II, and III National Liberation Partisan Detachments of Krajina. At the end of 1941 the elections for the organs of the people's authority started. Although still depending on military forces, the people's authority organs became more and more independent in their functions. Little by little they became the main organizers of the entire life in the behind of the front areas. Their tasks were to take care of the refugees and the sufferers from fire, to help the menless households cultivate the land and crop the harvest, to regulate the property-juridical relations of the families, etc.

The quality development of the first people's authority organs was marked with the creation of the first Municipal and District National Liberation Committees which came into being at the end of 1941 and the start of 1942.

diskusija o pregledu istorije SKJ

U organizaciji Društva istoričara BiH i Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta održana je u Sarajevu 26. i 27. februara 1964. godine diskusija o »Pregledu istorije SKJ«. Ovdje objavljujemo pripremljene priloge za ovu diskusiju — referat i koreferate — kao i autorizovane diskusije.

Nikola Babić

O „Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije“ (referat)

Pojavu Pregleda istorije SKJ prije 10 mjeseci dočekala je naša javnost, a pogotovo stručnjaci — istoričari, sa osobitim interesovanjem. To najbolje potvrđuje činjenica da se već u ovom kratkom vremenu ukazala potreba za njegovim novim izdanjem, iako je djelo štampano u gotovo 212 hiljada primjeraka.

Pregledom smo prvi put dobili na jednom mjestu kompleksan prikaz, dobrim dijelom i obradu istorijskog razvitka i djelovanja KP odnosno SKJ i revolucionarnog radničkog pokreta od njihovog nastanka, razvitka NOB i poslijeratne socijalističke izgradnje do 1958. godine. Kada tome dodamo i činjenicu da nas Pregled upoznaje i sa najznačajnijim događajima naše nacionalne istorije i nekim osnovnim elementima ekonomskog razvitka zemlje u ovom 40-godišnjem periodu, onda je neosporno da Pregled predstavlja značajan doprinos našoj savremenoj historiografiji i dobrodošao priručnik iz najnovije istorije naših naroda za praktičnu djelatnost u školama i drugim obrazovnim institucijama, kao i u Savezu komunista.

Raspravljjanje o ovom djelu metodom javnih diskusija u aktivima političkih i javnih radnika, u stručnim udruženjima i društvima započeto u okviru priprema za njegovo drugo izdanje biće sigurno od velike koristi ne samo za novo izdanje Pregleda nego i za budući rad na izučavanju istorije radničkog pokreta, a time i naše najnovije istorije. Kako je s takvim ciljem organizovana i naša današnja diskusija, namjera mi je da ovim referatom ukažem na neke osnovne karakteristike Pregleda, iznesem izvjesna kritička mišljenja i primjedbe na Pregled u cjelini i na materiju u njemu koja se odnosi na Basnu i Hercegovinu.

Za objektivnu diskusiju o samom tekstu Pregleda istorije SKJ treba imati u vidu više elemenata; prije svega ono što i sama redakcija ističe — tj. da su autori »...tom poslu pristupili bez velikih pretenzija, svjesni da je sada moguće dati samo jedan opšti pregled, a nikako sintezu«, zatim preskromne rezultate koje je do otpočinjanja rada na Pregledu dala jugoslovenska historiografija u oblasti istorije radničkog

Nikola Babić

O „Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije“ (referat)

Pojavu Pregleda istorije SKJ prije 10 mjeseci dočekala je naša javnost, a pogotovo stručnjaci — istoričari, sa osobitim interesovanjem. To najbolje potvrđuje činjenica da se već u ovom kratkom vremenu ukazala potreba za njegovim novim izdanjem, iako je djelo štampano u gotovo 212 hiljada primjeraka.

Pregledom smo prvi put dobili na jednom mjestu kompleksan prikaz, dobrim dijelom i obradu istorijskog razvitka i djelovanja KP odnosno SKJ i revolucionarnog radničkog pokreta od njihovog nastanka, razvitka NOB i poslijeratne socijalističke izgradnje do 1958. godine. Kada tome dodamo i činjenicu da nas Pregled upoznaje i sa najznačajnijim događajima naše nacionalne istorije i nekim osnovnim elementima ekonomskog razvitka zemlje u ovom 40-godišnjem periodu, onda je neosporno da Pregled predstavlja značajan doprinos našoj savremenoj historiografiji i dobrodošao priručnik iz najnovije istorije naših naroda za praktičnu djelatnost u školama i drugim obrazovnim institucijama, kao i u Savezu komunista.

Raspravljjanje o ovom djelu metodom javnih diskusija u aktivima političkih i javnih radnika, u stručnim udruženjima i društvima započeto u okviru priprema za njegovo drugo izdanje biće sigurno od velike koristi ne samo za novo izdanje Pregleda nego i za budući rad na izučavanju istorije radničkog pokreta, a time i naše najnovije istorije. Kako je s takvim ciljem organizovana i naša današnja diskusija, namjera mi je da ovim referatom ukažem na neke osnovne karakteristike Pregleda, iznesem izvjesna kritička mišljenja i primjedbe na Pregled u cjelini i na materiju u njemu koja se odnosi na Basnu i Hercegovinu.

Za objektivnu diskusiju o samom tekstu Pregleda istorije SKJ treba imati u vidu više elemenata; prije svega ono što i sama redakcija ističe — tj. da su autori »... tom poslu pristupili bez velikih pretenzija, svjesni da je sada moguće dati samo jedan opšti pregled, a nikako sintezu«, zatim preskromne rezultate koje je do otpočinjanja rada na Pregledu dala jugoslovenska historiografija u oblasti istorije radničkog

pokreta, KPJ, NOB i socijalističke izgradnje, nedostatak naučne obrade naše najnovije nacionalne istorije, te ogromnu prazninu u arhivskoj građi iz ove oblasti i nesređenost, nedostupnost i nepripremljenost za naučni rad onog skromnog fonda arhivske građe organizacija radničkog pokreta, koja je locirana u većem broju ustanova u zemlji i u inostranstvu.

U stvari, u dosadašnjoj našoj istoriografiji radnički pokret i njegove organizacije nisu zauzeli ono mjesto koje su objektivno imali u društveno-političkom razvitku naših naroda od 70-tih godina prošlog vijeka, a posebno u periodu koji obrađuje Pregled istorije SKJ. Predratna buržoaska istoriografija odnosila se prema njemu kao da nije ni postojao, a u poslijeratnom periodu bilo je dosta ustezanja da se započne sa naučnim radom u ovoj oblasti. Izuzimajući Vojnoistorijski institut, tek negdje u vrijeme rada na Pregledu osnovane su prve naučne institucije i organizovan planski i sistematski rad na izučavanju ovog najmanje ispitanog i obrađenog dijela naše najnovije istorije.

Ovakvo stanje rezultiralo je činjenicom da autori Pregleda nisu raspolagali ni jednim kompleksnijim radom monografskog karaktera koji bi mogao da posluži kao osnova za sintetičku obradu pojedinih perioda ili odgovarajuće problematike iz djelovanja KPJ i radničkog pokreta između dva rata. Nekoliko desetina manjih radova, pretežno iz pera novinara i publicista, koji fragmentarno govore o prilikama u zemlji, položaju radnika, pojedinim štrajkovima i drugim akcijama još manje su mogli da posluže ovoj svrsi.

Mnogo više je bilo učinjeno na izučavanju oslobodilačkog rata i revolucije. Tu je, prije svega, nekoliko zamašnih radova Vojnoistorijskog instituta, koji s gledišta vojne istorije na bazi izvora prvoga reda pružaju cjelovit prikaz razvitka oslobodilačkog rata. I više od 250 drugih manjih radova koji se odnose na ovaj period takode uglavnom tretiraju vojnu istoriju naše revolucije, a samo fragmentarno i njene druge aspekte. Međutim, društveno-politička kretanja i razvitak revolucionarnih procesa, djelovanje KPJ i borba za stvaranje jedinstva naroda oko njene platforme, analiza uloge i mjesta pojedinih klasa i slojeva u revoluciji, procesi diferenciranja društveno-političkih snaga i druga značajna pitanja nisu ni izdaleka istražena i obrađena.

U istorijsku obradu bilo kojeg problema iz perioda naše socijalističke izgradnje, do ovog vremena još niko nije bio zakoračio.

Kolektiv autora, dakle, prihvatio se jednog napornog pionirskog rada ne čekajući rješenje svih ovih složenih problema i uspio je da nam na više od 560 stranica Pregleda (izdanje latinicom) pruži jedan dosta cjelovit i ujednačen prikaz ove tematike.

Našoj širokoj čitalačkoj publici, pa i dobrom dijelu slušalaca u institucijama za obrazovanje odraslih koji ne stižu da prate svu političku i stručnu istorijsku literaturu, time je prvi put omogućeno da se u jednom djelu približe upoznavanju sa osnovnim principima i problemima karakterističnim za ovaj 40-godišnji period djelovanja SKJ, te ocjenama svih najvažnijih momenata toga djelovanja i razvitka.

Prije svega, mnogo više nego u dosadašnjoj oskudnoj literaturi osvijetljena je i jasnije prikazana evolucija stavova KPJ o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, koja se razvijala od unitarističkih stavova i sektaškog odnosa prema nacionalnim pokretima početkom dvadesetih godina, preko ideje o razbijanju Jugoslavije kao imperijalističke tvorevine nametnute spolja, do pravilnih stavova o jugoslavenskoj državi kao zajednici ravnopravnih naroda zauzetih sredinom tridesetih godina i potvrđenih u toku naše socijalističke revolucije. Objektivno i više nego do sada prikazani su odnosi između KPJ i Kominterne i negativni uticaj ove druge na rješavanje nekih osnovnih problema s kojima se u svojoj političkoj borbi susretala KPJ. Potpunije je prikazan i jasnije ocijenjen razvoj frakcijskih borbi u rukovodstvu KPJ kao jedne od objektivnih komponenti procesa idejnog sazrijevanja i političke i organizacione izgradnje Partije. Ukazano je na izuzetan značaj pojave novih revolucionarnih snaga u Partiji potkraj dvadesetih godina i na njihovu veliku ulogu u brobi protiv frakcija i sektaške izolovanosti i kasnije za širenje njene političke platforme i povezivanje sa širokim radničkim i narodnim slojevima, za stvaranje revolucionarno-demokratskog pokreta krajem tridesetih godina, koji u revoluciji izrasta u milionsku organizaciju Narodnooslobodilačnog fronta. U Pregledu je mnogo više nego ranije izložen i potkrijepljen činjenicama internacionalizam KP i revolucionarnog radničkog pokreta Jugoslavije koji se kontinuirano manifestovao od prvih dana njihovog nastojanja u akcijama za odbranu sovjetske i mađarske revolucije, u pomoći gladnima u Rusiji i bugarskim komunistima, u učešću u međunarodnim radničkim i komunističkim organizacijama i saradnji sa susjednim radničkim pokretima i komunističkim partijama, u učešću u građanskom ratu u Španiji i svestranoj borbi protiv fašizma — između dva rata, pa do onog bogatog doprinosa koji su KPJ i čitav naš revolucionarni pokret dali međunarodnom radničkom pokretu u socijalističkoj revoluciji i poslijeratnoj socijalističkoj izgradnji. U odgovarajućem obimu i dosta dobro su ukomponovani međunarodni odnosi i prikazi najznačajnijih zbivanja u međunarodnom radničkom pokretu, čime je istaknuta povezanost i uslovljenost djelovanja KPJ tim zbivanjima. U poglavlju Pregleda koje se odnosi na ratni period prvi put je posvećena veća pažnja baš onim aspektima revolucije koji u dosadašnjoj istoriografskoj literaturi nisu našli dovoljno mjesta i nisu bili objašnjeni. Prikazan je društveno-politički razvitak u toku NOB i, u vezi s tim, oni procesi i elementi koji su omogućili da se kod nas istovremeno vodi i rat za nacionalno oslobođenje od okupatora i socijalistička revolucija. Najzad, obrada poslijeratnog razvitka naše zemlje našla je prvi put više mjesta u istorijskoj literaturi. Pa, iako je to više hronologija političkih zbivanja nego istorijski pregled, značajno je da su određene faze i procesi tog razvitka dobili svoja prva uopštavanja, što će predstavljati značajno ohrabrenje i podsticaj za njihova daljnja izučavanja. Iako se u ovom dijelu Pregleda uglavnom konstatuju događaji i zbivanja, a veći broj ocjena ne temelji se na prikazu procesa, ipak su neka bitna pitanja (suprotstavljanje KPJ Staljinovoj hegemonističkoj i dogmatskoj politici u odnosima između socijalističkih zemalja, uvođenje radničkog i društvenog upravljanja u proizvodnji

i drugim oblastima društvenog života, borba SKJ za razvitak socijalističkih društvenih odnosa u cjelini) — djelimično objašnjena i prikazana. Uostalom, mnogi procesi naše socijalističke izgradnje još su u toku, a oni završeni isuviše su nam bliski da bi se o njima mogla dati definitivna istorijska ocjena.

Sve ovo govori da je Pregled u društveno-političkoj aktivnosti i u praktičnoj djelatnosti nas istoričara popunio jednu ozbiljnu prazninu, omogućio solidniju interpretaciju ove materije bez pretjeranih improvizacija (kakvih je ranije bilo), a istovremeno podstaknuo i na nove napore u naučnoistraživačkom radu u oblasti istorije SKJ i radničkog pokreta u cjelini.

I kada se danas postavlja pitanje da li nam je bio potreban ovaj Pregled ili je trebalo čekati na obimnije naučno djelo o razvitku radničkog pokreta i socijalističke revolucije jugoslavenskih naroda — a toga ima čak i među istoričarima, — mislim da se slobodno može reći da takva pitanja nemaju svoje opravdanje.

Daleko sam od pomisli da time kažem da je Pregled imun od kritičkih primjedbi. Naprotiv, smatram da svi mi imamo mnogo predloga, mnogo zamjerki i zahtjeva koji se odnose na Pregled u cjelini i svakom od njegovih poglavlja. Tu ne mislim samo na one brojne primjedbe u smislu — zašto nije pomenut ovaj ili onaj lokalni događaj, odnosno ova ili ona ličnost — te one koje posebnim mjerilima važu koliko je rečeno o ovom ili onom kraju i području, što ne znači da i tu ne može biti opravdanih prigovora. Mislim, prije svega na one principijelne primjedbe i prijedloge koje bi većinom trebalo uvažiti već u narednom izdanju Pregleda, a koje bi u cjelini trebalo imati u vidu u daljnjem izučavanju istorije radničkog pokreta, SKJ, revolucije i socijalističke izgradnje u Jugoslaviji. U tom svjetlu i mislim iznijeti neke primjedbe i mišljenja.

Čini mi se da je neosporno da Pregledu nedostaje jedan širi uvod ili čitavo poglavlje u kojem bi bili podrobnije objašnjeni razvoj radničkog pokreta i djelatnost socijaldemokratskih partija, odnosno stranaka, u pojedinim jugoslavenskim zemljama do 1919. godine. Početi istoriju Partije, a time i radničkog pokreta tek od 1919. godine, znači vještački ih odvojiti od njihovih stvarnih temelja. Ono što je o ovom rečeno na dvadeset stranica sadašnjeg Uvoda predstavlja isuviše uopšten i samo letimičan osvrt. Uostalom, već od prve glave Pregleda, pa dalje u svim glavama koje govore o periodu između dva rata često se susrećemo sa različitim stavovima i shvatanjima u KPJ o nacionalnom, seljačkom i drugim aktuelnim pitanjima političke borbe i političke djelatnosti kao i stvaranjem frakcija i grupa oko tih shvatanja. Međutim, čitaocu koji prva saznanja o KPJ stiže iz Pregleda teško je shvatiti vrtlog frakcionaških borbi i različitosti shvatanja i stavova u novostvorenoj revolucionarnoj partiji, ako mu nisu objašnjeni njihovi korijeni i procesi u kojima su oni nastajali i prerastali čak i u programske stavove pojedinih struja ili partija u cjelini kao i to na koji način su se infiltrirali i tako dugo održali u KPJ. Osloniti se samo na objašnjenje, dato u više navrata, da su socijaldemokratske stranke bile »opterećene idejnim i političkim nasljeđem II internacionalne« i da je to nasljeđe preneseno i u KPJ, a ne potkrijepiti to širim

prikazom razvoja, djelovanja pa i slabosti ovih stranaka, ne samo da nije dovoljno, nego nije ni uvjerljivo. Zbog toga mislim da bi zaista bilo nužno ovaj period prikazati mnogo šire. Kod nas su, uostalom, radnički pokreti u pojedinim jugoslavenskim zemljama, pa i međunarodni radnički pokret toliko poznati, da ne kažem izučeni, da se u početnom poglavlju Pregleda ili njegovoj prvoj glavi sve to može prikazati u onoj mjeri koja bi zadovoljila ovu potrebu. To je period koji je do sada u ovoj oblasti najviše proučavan i o njemu je objavljeno više od 140 manjih ili većih radova, što predstavlja značajnu osnovu za rad na cjelovitoj obradi.

Čitajući Pregled, osobito poglavlja koja se odnose na period između dva rata, teško se oteći utisku da su autori u nastojanju da prikažu aktivnost Centralnog komiteta, njegove plenuma i odluke, kongrese, konferencije, veze između CK i Kominterne i sl., kao neosporno značajne momente u prikazivanju razvoja i djelatnosti KPJ i revolucionarnog radničkog pokreta, dobrim dijelom bili spriječeni da podrobnije prikažu izvjesne značajne događaje, kretanja i procese po pojedinim zemljama, pokrajinama ili pojedinim širim regionima, vrlo značajne za ta područja ili za čitav revolucionarni radnički pokret. Ovakav tretman ne pruža mogućnosti čitaocu da shvati u čemu se iscrpljivala aktivnost nižih partijskih rukovodstava, a osobito partijskog članstva, kakvi su bili oblici i forme njihovog djelovanja u radničkim i uopšte širokim narodnim masama i koliko je bilo takve aktivnosti. Zbog toga je teško sagledati kako se sprovodi u život politika koju formuliše rukovodstvo KPJ.

Sindikalni pokret, kao jedan od osnovnih temelja djelovanja KPJ između dva rata, nije prikazan i objašnjen na najbolji i najpregledniji način. U Jugoslaviji je u ovom periodu djelovalo desetak sindikalnih centrala i čitalac će teško naći odgovore na pitanja kad su pojedine od njih nastale, a kad prestajale da djeluju, pod čijim političkim uticajem su djelovale, kakva su gledišta zastupali pojedini sindikati, zašto su se oni borili itd. Bilo bi zbog toga dobro da se u narednom izdanju Pregleda na odgovarajućim mjestima nešto više i preglednije kaže o pojedinim sindikalnim organizacijama, o platformi njihovog djelovanja, o tome odakle su regrutovale svoje članstvo, a posebno o djelatnosti njihovih rukovodstava koja su često mimo članstvo trasirala aktivnost sindikata, a neka odigrala i vrlo negativnu ulogu u borbi za jedinstvo radničke klase. To bi omogućilo lakše razumijevanje uslova u kojima su djelovali revolucionarni radnički pokret i KPJ.

Nešto više, razumije se u najosnovnijim crtama, trebalo je objasniti brojnost i karakter građanskih političkih partija, njihov uticaj na radničku klasu pa i radnički pokret, ulogu u društveno-političkom životu između dva rata, te potcrtati njihove metode borbe za ostvarenje svojih političkih ciljeva raspirivanjem nacionalne mržnje, čime su doprinosile razjedinjavanju naših naroda. Bez jednog ovakvog prikaza teško je razumjeti objašnjenja u prvoj glavi da 1919. i 1920. godine u Jugoslaviji postoji »revolucionarna situacija« i da je Partija oko sebe okupila najveći dio radničke klase, i konstataciju na str. 112. da je većina radničke klase već nekoliko godina kasnije... »bila pod uticajem buržoa-

zije, sačinjavala njenu glasačku vojsku». To bi istovremeno snažnije ukazalo na uslove u kojima je KPJ djelovala na jačanju bratstva i jedinstva naših naroda i na silne napore koje je ona na tom planu uložila.

Iako su evidentna nastojanja autora da se u određenim relacijama prikaže razvitak i aktivnost SKOJ-a, ono što je rečeno o tome ni izdaleka ne odgovara značaju aktivnosti ove organizacije. Propušteno je da se prikažu neke značajne akcije SKOJ-a, njegova uloga u stvaranju širokog omladinskog naprednog pokreta pred rat, a osobito njegova ogromna mobilizatorska uloga u toku narodnooslobodilačkog rata. Mi se u Pregledu sada prvi put susrećemo i sa nekim novim činjenicama u tom pogledu, koje su do sada u našoj političkoj i u vrlo skromnoj istorijskoj literaturi bile nepoznate ili su drugačije objašnjavane. Na primjer, pitanje — da li je SKOJ 1936. godine bio raspušten ili nije? To je dosta usko i neuvjerljivo objašnjeno kao stvar pogrešne interpretacije, a negdje i praktičnog sprovođenja direktiva o legalizaciji rada SKOJ-a (str. 229), tako da čitaoca i dalje ostavlja u dilemi s obzirom na ono što smo do sada o tom slušali, odnosno čitali, i kako se to pitanje objašnjavalo i u nekim zvaničnim partijskim dokumentima. Zbog toga je to trebalo i šire i konkretnije obraditi. U glavama I—V nedostaju još i neka šira objašnjenja i prikazi pojedinih pojava i događaja koji nisu od male važnosti:

— o djelatnosti raznih radničkih kulturnih i sportskih društava i o oblicima idejne borbe i vaspitnog uticaja KPJ u ovim društvima nije gotovo ništa rečeno;

— pojava fašističkih organizacija u Jugoslaviji u prvoj polovini 20-tih godina (od kojih neke nisu ni pomenute) i njihovi sukobi sa radničkom klasom samo su pomenuti a ne i objašnjeni. Ostaje pitanje do kada one djeluju, šta biva s tim organizacijama kasnije i sl. Objašnjenje na str. 120. da ih je buržoazija organizovala po ugledu na Musolinijev fašistički pokret i da je njihov sukob s radnicima u Trbovlju 1. juna 1924. godine »značio poraz fašista« (a pitanje je jesu li oni ovdje poraženi) nisu dovoljna da bi eliminisala potrebu prikazivanja društveno-političkih uslova nastanka ovih organizacija, njihove reakcionarne mislije u razbijanju radničkog pokreta i veze sa fašističkim organizacijama koje u Jugoslaviji nastaju 30-tih godina;

— gotovo ništa nije rečeno o raznim legalnim radničkim institucijama — radničkim komorama, berzama rada, uredima za osiguranje radnika i drugim, o pozicijama reformista u ovim institucijama i njihovom iskorištavanju za antikomunističku djelatnost i propagandu;

— uz nabranje grupa uhapšenih i osuđenih komunista 1929—1932. godine na str. 156—158, trebalo je svakako nešto više reći o masovnim hapšenjima i drugim represalijama od strane režima;

— »Poznate Staljinove „čistke“«, kako se to kaže na str. 237, kao ni njihov odraz na međunarodni komunistički pokret — našoj široj čitalačkoj publici nisu baš toliko poznate i o njima je trebalo nešto više reći. A čitalac isto tako ostaje bez odgovora da li su jugoslavenski komunisti u ovim čistkama bili krivo optuženi ili ne;

— slično je i sa osvjetljavanjem uticaja pakta Staljin-Hitler i rusko-finskog rata na međunarodni pa i na naš radnički pokret. Istina, na strani 262. kaže se da su ovi i drugi događaji »... imali uticaja i na politiku jugoslavenske buržoazije i na politiku radničke klase, odnosno KPJ«, ali se ne kaže kako i koliko. Tu je svakako trebalo objasniti nastavljanje antifašističke borbe od strane KPJ i našeg revolucionarnog pokreta za razliku od mnogih drugih u Evropi;

— u prikazivanju razvitka KPJ nedovoljno je objašnjeno zašto u nekim jugoslavenskim zemljama dolazi do formiranja nacionalnih komunističkih partija ranije, a u nekim kasnije, jer to pitanje nije dovoljno osvjetljeno u prikazu stavova KPJ o nacionalnom pitanju.

U ovom dijelu Pregleda susrećemo se sa nekim pojavama i događajima koji se samo registruju, a da više ništa ne doznajemo o njima. Npr. na str. 175. čitamo: »...u proljeće 1932. bio je savladan otpor likvidatora u Dalmaciji«, a da se ništa ne kaže o ovoj pojavi i njenom nastanku; na str. 182. uz Zagrebačke pominju se i Ljubljanske punktacije o kojima ništa nije rečeno; na str. 269. pominje se »odlučan kurs CK KPJ da se Partija finansijski osamostali«, a ništa ne doznajemo o tome kako je prije finansirana, i sl.

Tu je, uostalom, i više nepreciznosti ili štamparskih grešaka koje bi u drugom izdanju Pregleda trebalo ispraviti. Tako se na str. 23. kaže da je konferencija makedonskih socijalista održana u decembru 1919. umjesto 1909. godine; na str. 47. — da je Partija u BiH 30. aprila 1919. godine »održala« umjesto organizovala generalni protestni štrajk, na str. 122. da je Moša Pijade osuđen »od policije«, na str. 260. da »je njemačka raskomadala i potčinila Čehoslovačku i okupirala Austriju«, pa se gubi hronološki red, itd.

Uz ono što je već rečeno o poglavlju koje tretira period NOR-a i socijalističke revolucije 1941—1945. godine čini mi se da je opravdano upozoriti i na neke propuste čije bi eliminisanje, uz neznatne napore, još više upotpunilo njegovu uspješno datu sadržinu.

Naime, obrada razvoja i djelovanja KPJ u ovom periodu u pojedinim područjima, pokrajinama, zemljama i u vojsci prikazana je fragmentarno i bez dovoljno kontinuiteta, a razvoj, djelatnosti i uloga u revoluciji masovnih antifašističkih organizacija NOP-a nisu ni iz daleka prikazani u odgovarajućoj mjeri. Ono što je u nekoliko desetina redova rečeno o NOF-u, USAOJ-u, AFŽ-u pa čak i sindikatima na stranama 371—372, 391—392. i 420—421. sasvim je nedovoljno da bi objasnilo proces nastajanja, oblike i forme aktivnosti i ulogu u okupljanju širokih narodnih masa oko političke platforme KPJ koju su imale te organizacije. I o jednom i o drugom pitanju posebno je malo rečeno kada se govori o situaciji na neoslobodenoj teritoriji. Čak nam ostaje u sjenci i djelatnosti Organizacionog sekretarijata Centralnog komiteta za neoslobodene krajeve, za koji se na str. 377. samo kaže da su preko njega »... početkom 1942. godine ponovo uspostavljene veze CK KPJ s partizanskim rukovodstvom u Hrvatskoj, Sloveniji i Srbiji, a preko Srbije i s Makedonijom«.

Propušteno je da se jače podvuče masovna podrška i učešće seljaštva u NOB, što nije bilo uslovljeno samo situacijom u okupiranoj

zemlji i terorom okupatora i kvislinških formacija. Trebalo je više objasniti pojavu tako snažnog uticaja KPJ na seljačke mase i njihove borbene aktivnosti. Isto tako trebalo je nešto šire objasniti i krize ustanaka i NOP-a u cjelini i u pojedinim krajevima, i one oseke, kolebanja i osipanja koji se u Pregledu pominju, a da se uz to ništa više ne kaže i o greškama i raznim tzv. »skretanjima« pojedinih regionalnih rukovodstava NOP-a.

Na stranicama Pregleda, namijenjenog širokoj čitalačkoj publici, uz dosta skromne prikaze značajnih bitaka naše revolucije, po mom mišljenju, obavezno je trebalo da se nađu i podaci o ogromnim stradanjima stanovništva u toku okupatorskih ofanziva. Nije trebalo propustiti da se bar nešto kaže o masovnom stradanju stanovništva Kozare u ljeto 1942. godine ili o isto tako teškim stradanjima stanovništva Banije, Korduna i Bosanske Krajine u toku tzv. četvrte neprijateljske ofanzive. To važi i za velika stradanja u mnogim drugim krajevima naše zemlje.

U glavama koje obuhvataju poslijeratni period na nekoliko mjestu se govori o jasnoj orijentaciji SKJ i uopšte naše socijalističke države u smislu permanentnog dopunjavanja političke i kulturne ravnopravnosti ekonomskom ravnopravnošću jugoslavenskih naroda. Tu, međutim, nema gotovo nikakvih pokazatelja koji bi jasno ukazali na smanjivanje disproporcija u ekonomskom razvitku pojedinih zemalja, pokrajina ili krajeva, a takvi podaci su bez sumnje potrebni. Zadržati se samo na podacima o povećanju investicija u pojedinim petogodišnjim ili godišnjim društvenim planovima, a ne prikazati i konkretne rezultate cjelokupne orijentacije, sasvim je nedovoljno. Isto tako trebalo je podrobnije objasniti osnovne društveno-ekonomske zakonitosti razvitka u administrativnom periodu izgradnje socijalizma i dati potpunije ocjene o privrednim sistemima 1950—1958. godine i njihovim čestim promjenama.

Što se tiče materije koja se odnosi na tretiranje pojava i događaja u Bosni i Hercegovini, mislim da se Pregledu mogu staviti ozbiljne zamjerke. Iz teksta se gotovo ne može utvrditi da je u BiH postojala jedna permanentna aktivnost KPJ i drugih revolucionarnih snaga između dva rata, iako je taj kontinuitet utvrđen već na osnovu najelementarnijih istraživanja vršenih u vezi sa pripremama za rad na Pregledu. Zato u više navrata, prilikom prikazivanja određenih pojava i događaja u drugim jugoslovenskim zemljama ili pokrajinama, nailazimo na gotovo šematske konstatacije da su se i »u Bosni« određene pojave i događaji manifestovali na neki način. Uvažavajući metod prikazivanja određenih pojava i procesa u čitavoj zemlji, poštovan u cijelom tekstu, čini mi se ipak da je Bosna i Hercegovina u praćenju i obradi nekih od njih ostavljena na sporednom kolosijeku društveno-političkih relacija.

Prije svega, radi se o specifičnom položaju BiH u strukturi jugoslovenskih naroda i stavovima KPJ u tom pitanju. Sasvim je nedovoljno ukazano na taj specifični položaj — na heterogenost sastava njenog stanovništva, na to da je BiH bila dugo vremena poprište i područje sučeljavanja velikosrpskog i velikohrvatskog šovinizma i da je to

uspoređivalo međusobno povezivanje njenih naroda i konsolidovanje radničke klase i radnih masa uopšte, a ujedno zahtijevalo krupne napore i uporan rad KPJ na ovom području. Smatram da je ta pitanja trebalo temeljitije objasniti. Mi se u Pregledu prvi put susrećemo sa tretiranjem ovog problema, odnosno stava KPJ u pitanju BiH, tek na str. 201. gdje se, govoreći o Splitskom plenumu i njegovim stavovima o nacionalnom pitanju, govori i o potrebi formiranja zemaljskih skupština, odnosno sabora »u Zagrebu, Ljubljani, Skoplju, Cetinju i Sarajevu«. Međutim, ni taj stav nije razjašnjen. Osim toga, na str. 207. i 208. govori se o sazrijevanju ideje o autonomiji BiH. Mislim da je trebalo bolje objasniti kakvu to autonomiju zamišlja KPJ i jasno odvojiti tu ideju od one koju je propagirala Jugoslovenska muslimanska organizacija. U protivnom, čitalac ih može poistovjetiti i doći do zaključka da je to bila zajednička akcija. Položaj Bosne i Hercegovine u okviru nove Jugoslavije riješen je u Narodnooslobodilačkoj borbi na opšte zadovoljstvo jugoslovenskih naroda. Bosna i Hercegovina je bila, kako je jednom prilikom rekao drug Tito, »... prvi oblik jedne socijalističke tvorevine koja nije počivala na nacionalnim osnovama« i taj uspjeh KPJ trebalo je mnogo više istaći i ukazati na značaj takvog rješenja.

Ukazao bih i na još neke propuste koji potvrđuju mišljenje da su u tretiranju BiH izostavljene neke poznate i utvrđene činjenice. Zar je npr. značajnije istaći da su u 1905. godini u organizovanju Glavnog radničkog saveza BiH »... među pokretačima bili mnogi strani radnici«, (str. 23), nego pomenuti organizatora modernog radničkog pokreta u BiH Miću Sokolovića i naglasiti tada već dominantan uticaj domaćeg radničkog elementa. Ili — na str. 108. govori se o djelatnosti Nezavisne radničke partije Jugoslavije, nabrajaju se oblasni sekretarijati ove partije u Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji, Crnoj Gori i Makedoniji. Osim toga govori se i o broju članova partije u cjelini i o aktivnosti organizacije. Međutim BiH se uopšte ne spominje, niti ima bilo kakvih podataka o djelatnosti organizacija NRPJ, iako je neosporna činjenica da je u BiH djelovalo pet organizacija Nezavisne radničke partije Jugoslavije sa više od 150 članova i da su te organizacije razvijale zamašnu aktivnost, da je i u njima vršen referendum o značajnim dokumentima III zemaljske konferencije KPJ, te da su te organizacije izvele i niz drugih značajnih akcija — proslavu Pariške komune, proslavu oktobarske revolucije i druge. Ako bi nas samo broj članova sprečavao da govorimo o tome, to ne bi bilo dobro mjerilo, jer se samo brojem ne može mjeriti značaj organizacija, njihove aktivnosti i njihovog uticaja.

Slično je učinjeno i u dijelu teksta u kojem se govori o djelatnosti Nezavisnih sindikata. Na str. 99. samo je pomenuto da je u Sarajevu izlazio list Nezavisnih sindikata »Radničko jedinstvo«, a ništa se ne kaže o formiranju Pokrajinskog međusaveznog sindikalnog odbora za BiH i o aktivnosti organizacija Nezavisnih sindikata ne samo u prvoj polovini dvadesetih godina nego i kasnije — sve do 1929. godine. Međutim, ove organizacije su, iako u posebno teškim uslovima i ne baš brojne, razvijale široku aktivnost i to ne samo na planu ekonomske borbe radničke klase, nego i na političkom planu, u izornoj aktivnosti i u drugim vidovima.

Posebno je teško razumjeti zašto je tako malo napisano o djelovanju revolucionarnog radničkog pokreta i drugih progresivnih snaga u BiH u drugoj polovini tridesetih godina i uopšte o stanju i kretanjima u tom periodu. Ovako se stiče dojam da je aktivnost progresivnih snaga za nekoliko godina ovdje izostala.

Iz Pregleda se, npr., ne vidi razvoj i aktivnost KPJ u BiH u vrijeme između 1936. i 1940. godine, iako se tada čine krupni naponi na obnovi organizacija, održava se i IV pokrajinska partijska konferencija KPJ za BiH u Mostaru 1938. godine, dolazi do obnavljanja Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH koji od tada kontinuirano radi i ulaže ogromne napore na obnavljanju rada postojećih i stvaranju novih organizacija, naročito u krupnijim industrijskim centrima i na bosansko-hercegovačkom selu.

Gotovo ništa nije rečeno o akcijama formiranja fronta narodne slobode, o aktivnosti napredne, studentske i srednjoškolske omladine, a nesrazmjerno su prikazane štrajkačke i druge akcije.

To su samo neki primjeri propusta, kojima ovom prilikom ne dodajemo one učinjene u nabranju organizacija KPJ i nekih značajnih akcija — štrajkova, demonstracija i drugih.

Ističući ove primjedbe i imajući u vidu one koje su se već čule i koje će se čuti u današnjoj diskusiji, mi smo svjesni da potpunije odgovore na mnoge od njih možemo očekivati tek u obimnijem naučnom djelu o istoriji radničkog pokreta naroda Jugoslavije, na kojem sada rade institucije za proučavanje ove oblasti istorije, ili u pojedinim monografijama, studijama i drugim radovima. Ali isto tako treba očekivati da će se i u narednom izdanju Pregleda istorije SKJ moći, bez mnogo vremena i prostora i bez potreba za obimnijim istraživanjima, izvršiti brojne ispravke i dopune, čime će djelo dobiti još više na svojoj vrijednosti

Nedim Šarac

Prikaz —V glave „Pregleda istorije SKJ“ — koreferat

Ovaj koreferat je sastavni dio uvodnog izlaganja na današnjem savjetovanju istoričara. On je, prema tome, prilagođen osnovnoj namjeni ovog i drugih sličnih skupova koji se održavaju u čitavoj zemlji. Inicijativa njihovih inicijatora i sazivača je da se na temelju Pregleda istorije SKJ i povodom njegovog objavljivanja podstaknu šire javne debate koje bi, sem kritičke ocjene ove knjige i sugestija za doradu teksta njenog novog izdanja, ujedno dale i neposredan doprinos pionirskim naporima nauke u oblasti istorije našeg radničkog pokreta.

Na oko tri stotine stranica u uvodu i prvih pet glava Pregleda prikazan je »predistorijat« i razvojni put KPJ do 1941. g, to jest u vremenskom razdoblju dužem od pola vijeka. Taj dio Pregleda je okvir teme ovog koreferata.

O edukativnoj ulozi Pregleda ovdje je već bilo riječi, pa se na nju neću posebno osvrtni, jer smatram da je prethodni referat dao dovoljno osnova za raspravljanje o toj važnoj komponenti njegove funkcije.

Odmjeravanje opšte vrijednosti svakog novog djela s razlogom obično počinje njegovim poređenjem s odgovarajućim prethodnim dostignućima u toj oblasti. Stavljen u tu relaciju, posmatrani dio Pregleda kao cjeline izdvaja se od svega onoga što smo ranije imali, kako po nivou, po razmjerama svog dijapazona, tako i kompoziciono. (Ova paralela se odnosi na materiju određenog perioda u publikovanim redovima koji, kao i Pregled, kompleksno zahvataju istoriju KPJ, odnosno SKJ, a iz komparacije su isključena monografska djela i druge vrste studija u kojima se tretiraju pojedini fragmenti naše novije istorije). Ako na istorijska istraživanja koja teže približavanju naših saznanja realnoj slici protekle stvarnosti gledamo kao na proces, onda se za Pregled pouzdano može reći da je na svom terenu unaprijedio taj proces i dao mu nove impulse. Već samo održavanje ovakvih diskusija, koje su bez presedana u praksi naše struke, ide u prilog gornjoj tvrdnji.

Karakter Pregleda određen je samim naslovom, a njegove pretenzije jasno su fiksirane u predgovoru knjige. U uvodnoj riječi redakcija

je iznijela i izvjesne obrazložene rezerve. Uz to, objektivni recenzent pri formiranju i iznošenju sudova o Pregledu ne može ignorisati još neke veoma važne momente.

Prvo, Pregled obuhvata materiju najnovije istorije, što nije irrelevantno kada se zna da teoretsko opovrgavanje tzv. teorije distance ne znači i praktično prevazilaženje svih njenih elemenata. Pri tome ne mislim samo na nedostatak potrebnih predradnji u našoj arhivnoj službi i na pomanjkanje monografija, nego i na specijalne obzire prilikom upotrebe recentne izvorne građe i drugo.

Nadalje, uglavnom zbog pasivnosti nauke i nesistematičnog rada u ovoj oblasti, kod nas su političko-istorijski pregledi razvoja radničkog pokreta u referatima, prigodnim člancima, memoarskim napisima i sl. relativno dugo bili jedine interpretacije događaja iz prošlosti KPJ, sindikata, naprednog omladinskog pokreta itd. Metod karakterističan za tu vrstu publicistike postao je dominantan i prenio se i u sve druge vidove obrade te materije, uključujući i prve pokušaje s naučnim tendencijama.

U domen istorije radničkog pokreta, dublje nego u ostale sfere istorijskih disciplina, svojevremeno su prodrli i duže se zadržali uticaji sovjetske historiografije staljinističke ere. Ta penetracija ostvarena je naročito preko prvobitne verzije Kratkog kursa istorije SKP (b) koja je eklatantan primjer apologetike, zapravo svojevrstan izraz svijesti vodeće ekipe najviših birokratskih krugova u SSSR-u o samoj sebi i vlastitoj ulozi u istoriji.

Ove napomene motivisane su isključivo željom da se upotpuni predstava o delikatnim i složenim okolnostima pod kojima je obavljen rad na Pregledu, a ne da se retuširaju ili opravdavaju tragovi tih uslova na stranicama Pregleda i posredno ublaže njegovi nedostaci. I uz puno uvažavanje brojnih objektivnih teškoća, kao i činjenice da su pretpostavke stručne prirode diktirale domete Pregleda, ostaje mjesta i razloga da se ovoj knjizi stave i ozbiljne zamjerke.

Čitalac prvih 300 stranica Pregleda ostaće pod dojmom da mu je prezentirana serija retrospektivnih panorama koje su, više tekstualno nego unutrašnjom prirodnom vezom sklopljene u jednu organsku cjelinu. Utisak rasparčanosti pojačavaju inače vrlo korisni osvrti na opšte savremene prilike u svijetu i Jugoslaviji, pretežno dati kao uvod svakom poglavlju, jer su i formalno izdvojeni, odnosno nedovoljno ukomponovani u osnovnu materiju. Stoga se između zbivanja registrovanih u tom tekstu i događaja iz neposredne istorije KPJ u rjeđim slučajevima u Pregledu može nazrijeti izvjestan kauzalitet. Po načinu obrade, dio Pregleda koji ovdje posmatramo nalazi se, po prilici, negdje na sredini između hronološko-dokumentacionog i analitičko-sintetičkog rada, s tim što pojedine glave u cjelini ili njihovi fragmenti primjetno variraju u tom dosta širokom međuprostoru, uprkos vidnim naporima redakcije da smanji ova odstupanja. Otuda je za Pregled karakteristična neujednačenost nivoa obrade. Ova osciliranja se djelimično mogu protumačiti objektivnim uzrocima — postojećim neravnomjernostima u stepenu izučenosti istorijske građe ovog perioda. Još se mnogo manje prihvatljivih razloga može naći za prisustvo ostataka stila crno-bi-

jelog kontrastiranja u slikanju društveno-političke stvarnosti i recidiva nihilističkog odnosa prema krajnjoj desnici u radničkom pokretu. U Pregledu se mjestimično vrši uproštavanje prilika i pojedinih društvenih procesa do te mjere da se gotovo potpuno gubi njihova stvarna višedimenzionalnost, iznijansirano i dinamika, tako da se čitavo stanje prikazuje u svjetlu nekakve aproksimativnosti u kojoj događaji datog vremena lebde. Mislim da se još može primijetiti da objašnjenja u Pregledu ponekad pate od izvjesne jednostranosti, jer nije nađena prava mjera u ocjeni uloge subjektivnih i objektivnih faktora, i da je pisana riječ Pregleda opterećena baštinom klišanog stila i fraze.

Uvodni dio Pregleda je posvećen radničkom pokretu u jugoslovenskim zemljama u periodu koji je prethodio stvaranju Komunističke partije. Tu je na 20 stranica zbijen opis nastanka i djelovanja sindikata i socijaldemokratskih stranaka i grupa tokom više decenija. Štaviše, zahvaćen je i razvoj međunarodnog radničkog pokreta od socijalutopista na prelazu iz XVIII u XIX vijek, preko Marksa i Engelsa do Lenjina i oktobarske revolucije. Uočljiva je znatna disproporcija između obima istorijske materije i teksta. Sadržina uvoda izgleda postala je žrtvom prekomjernog ekonomisanja s prostorom. Na nivou faktografske rekonstrukcije gotovo lapidarnim stilom data je blijeda slika nicanja, sazrijevanja i aktivnosti radničkog pokreta u našim zemljama do kraja I svjetskog rata. Čak ni tako značajan događaj kao što je jugoslovenska konferencija socijaldemokrata u Ljubljani 1909. g. nije mogao naći mjesta da bude bar pomenut. Prezenterana fakta i tvrdnje najčešće su lišene najnužnijih objašnjenja, a sve što je tu rečeno ima prizvuk apodiktičnosti, tako da manje upućenom čitaocu može izgledati da u ovom razdoblju istorije našeg radničkog pokreta nema hipotetičnih postavki. Nedovoljna razrađenost problematike u uvodu reperkurira se u narednim glavama knjige kao nedostatak elementarnih informacija o genezi mnogih fenomena u istoriji KPJ. Zbog toga, a i s obzirom na neposredan kontinuitet predratnog i poslijeratnog kretanja radničkog pokreta kod nas, Pregled sa tako skučenim uvodom djeluje kao torzo. To je utoliko više za žaljenje što su dosadašnji radovi o socijaldemokratskom periodu pružili realne mogućnosti za adekvatniju artikulaciju »predistorije« KPJ u ovoj knjizi.

U prvoj glavi Pregleda deskriptivnim metodom pregledno je ocrtan period konstituisanja KPJ i njenog legalnog djelovanja. Susret sa manje poznatim i dosad neiskorištanim podacima u ovoj i narednim glavama dokazuje da Pregled nije pisan samo na osnovu postojeće literature i objavljenih izvora, već da su njegovi autori vršili posebna opsežna istraživanja u novim arhivskim fondovima i ostaloj građi. Rezultati tih napora došli su do izražaja i u široj rekonstrukciji nekih događaja, njihovom prikazivanju u punijem, djelimično i novom svjetlu i sl. — što Pregledu daje atribute originalnosti. Te konstatacije istovremeno ukazuju da naša istoriografija i u ovoj oblasti uspješno prevazilazi svoju početnu fazu. Pregled je potvrda tog rasta, ali je i njegovo pouzdano mjerilo. Mnoga otvorena pitanja traže odgovor nauke; među njima, na primjer, i ovo, vezano za materiju prve glave Pregleda: da li je kod nas u godinama neposredno poslije prvog svjetskog rata vrijeme

buržoazije kao vodeće i vladajuće društvene klase bilo objektivno is-teklo? Od istoriografije se očekuje da uz pomoć socioloških analiza i drugih naučnih ispitivanja pruže i dublje i potpunije objašnjenje i za fenomen rascjepa u našem radničkom pokretu, pod kraj I svjetskog rata i iza njega, za dalje diferenciranje u tom pokretu 20-tih godina, kao i za mnoge druge relevantne procese u istoriji KPJ i radničkog pokreta. Izvjesni zaključci u Pregledu očigledno počivaju na dosta uskoj činjeničnoj osnovi. Nauka je pozvana da ih provjeri, odnosno kompletnijom i egzaktnijom fundacijom verificira. To ne znači da već nismo u stanju kvalifikovano razmatrati određene ocjene u Pregledu i dati mišljenje o njima.

Tako, na strani 46. Pregleda (izdanje ćirilicom), u prikazu Praktičnog akcionog programa koji je usvojen na Kongresu ujedinjenja u aprilu 1919. g. kaže se da u njemu izneseni zahtjevi »nisu prelazili okvire programa neke opozicione građanske stranke«. Mislim da sâm sadržaj ovog dokumenta čini takvu ocjenu diskutabilnom ako respektujemo konkretno-istorijska mjerila. Na idućoj stranici čitamo da je »Kongres ujedinjenja zadao smrtni udarac pristalicama klasne saradnje«. Ostavljajući po strani terminološku konstrukciju ove formulacije, sam smisao citiranog dijela rečenice moramo dovesti u sumnju, jer ta konstatacija ne nalazi potvrdu u istorijskim faktima. Poznato je, naime, da i poslije Kongresa ujedinjenja postoje i djeluju u jugoslovenskom radničkom pokretu struje koje kolaboriraju s buržoazijom. Primjera radi, iznosim samo slučaj Koraća, Kristana i Bukšega koji su čak bili ministri u vladi Ljube Davidovića, i to ne kao pojedinaca nego kao predstavnika određenih snaga u radničkom pokretu tokom druge polovine 1919. g. Sličnu, samo još izrazitiju nepreciznost susrećemo na strani 68, gdje se tvrdi da je na Vukovarskom kongresu postignuta »rješavajuća pobjeda nad reformističkim strujama u jugoslovenskom radničkom pokretu«. Pri donošenju ovakvog zaključka ili su ispuštene iz vida evidentne činjenice u istoriji ili se neosnovano vrši identifikovanje revolucionarnog krila u radničkom pokretu sa tim pokretom u cjelini.

U prvoj glavi Pregleda počinje (str. 47. i 68.) i kroz znatan dio knjige se proteže (str. 10, 104, 105, 128, 135, 139, 158.) jedan postupak koji strši u ambijentu serioznog teksta. Naime, prilikom poimeničnog nabiranja sastava izvjesnih partijskih i drugih rukovodećih tijela određen broj lica se ne pominje, odnosno ostaje anonimn u dodatku »i drugi«. Ako se nisu mogla utvrditi imena svih članova određenog foruma, — što s obzirom na ilegalne uslove rada KPJ i upotrebu pseudonima predstavlja nekada za istoriografe vrlo težak zadatak, — onda je to obavezno trebalo prokomentarisati u fusnoti, kako bi se izbjegla svaka mogućnost da čitaoci stvaraju i druge pretpostavke.

Na stranicama prve glave (na primjer, 48, 64, 68, 69.) i dalje, na više mjesta u Pregledu (str. 102. i dr.) o socijaldemokratskom nasljeđu KPJ se govori kao o trajnijem činiocu u oblikovanju njene političko-idejne fizionomije i akcione linije, a da nigdje u knjizi ovaj pojam nije određenije definisan. Nije teško predvidjeti da će usljed toga argumentacija i tumačenja u kojima se autori pozivaju na socijaldemokratski

idejni багаž Partije ostati maglovita za znatan broj manje upućenih čitalaca Pregleda. (Imam u vidu da je Pregled namijenjen najširoj publici.)

Izrazite specifičnosti društva u pojedinim našim zemljama nisu zanemarene samo u prvoj glavi Pregleda. To je višestruko slabost čitavog teksta o kome je ovdje riječ. Neravnomjernosti razvoja KPJ i druge regionalne osobenosti radničkog pokreta uopšte najčešće se iskazuju samo mjestimičnim registrovanjem broja članova Partije, organizacija, listova i sl. u svakoj od naših zemalja. Pregled se ne upušta u otkrivanje ili bar nagovještavanje uzroka tih pojava, iako na drugoj strani — ne bez uspjeha — pokušava da razmrsi još složenije probleme. Meni se čini da nisu neizvjesni neki od bitnih razloga zbog kojih je, na primjer, desničarska struja jedino u Sloveniji zadržala preovlađujući uticaj u vrijeme formiranja SRPJ(k). Ni pojedini motivi nekih drugih regionalnih karakteristika u razvojnoj putanji KPJ ne spadaju u oblast nepoznanica. Njihovo navođenje, makar i uz izraze rezerve, bilo je poželjno, jer bi se na taj način djelimično objasnile i »objektivizirale« posebne i neujednačenosti kretanja KPJ na tlu jugoslovenskih zemalja, a Pregled bi nauči još jasnije signalizirao gdje leže čvrste tačke na koje treba ubuduće usmjeriti istraživanja.

U prvoj glavi Pregleda, i ne samo u njoj, kritika politike KPJ pretežno je reducirana na golo kvalifikovanje njenih osnovnih stavova. Tu se osobito osjeća nedostatak objašnjenja koja potkrepljuju i dokazuju valjanost tih ocjena sa istorijskog stanovišta. Da je ta praznina popunjena, gledišta izražena u Pregledu na toj liniji bila bi ubjedljivija i on bi više doprinio primjeni naučne metodologije u oblasti izučavanja istorije novijeg doba, gdje praktično još nije potpuno pobijedio princip da se savremeni politički kriteriji ne smiju prenositi u prošlost.

Pošto je u prvoj glavi Pregleda zastupljen sistem ilustrovanja, pada u oči izostavljanje nekih poznatih činjenica čije bi navođenje upotpunilo date panoe. Prešlo se preko pobune u Subotici 1920. g., na spisku brojnih radničkih listova iz 1919—1920. g. ne nalaze se i »Radnička volja« koja je izlazila u Drvaru, prilikom nabiranja partijskih škola u zemlji zaboravljena je tako istaknuta ustanova ove vrste kao što je bila politička škola u Zagrebu.

Na koncu, može se još zapaziti da je tekst prve glave mjestimično iskidan; pukotine u njemu podsjećaju na ožiljke mehaničkog skraćivanja. Osvrti na građansku politiku dati su s manje mirnoće i akribije nego osnovna materija o radničkom pokretu.

Drugu glavu odlikuje jače izražena orijentacija na analizu. Prvi put u literaturi ove vrste šire su izložena i konfrontirana shvatanja desne i lijeve struje u vrhovima KPJ 20-tih godina. Frakcijskoj borbi je posvećeno dosta pažnje, ali, za razliku od nekih dosadašnjih prikaza, ona ovdje nije predimenzionirana i predstavljena kao sukob u kome se gotovo bez ostatka iscrpljava cjelokupna egzistencija i djelatnost Partije u to doba. Ovakvo tretiranje frakcionaštva u Pregledu međutim, ne znači, da smo istovremeno dobili i puno objašnjenje tog interesantnog i značajnog fenomena. Pošto on očigledno nije isključivo endogena pojava, rješenja se moraju tražiti i na širem terenu, posebno na relacijama

Kominternu — KPJ, u čiji odnos Pregled ne unosi mnogo novog svjetla. Cjelovitije ispitivanje istorije KPJ ne može se ni zamisliti bez dublje analize politike Treće internacionale, a to otvara nove probleme, jer je Kominternu iz brojnih razloga neposredno vezana za sovjetsku revoluciju i Boljševičku partiju, pa se i procesi njihovih kretanja prožimaju i u mnogočemu poklapaju.

Evolucija nacionalne politike KPJ u razdoblju od 1921—1929. g. zauzima istaknuto mjesto u ovoj glavi. Ocjene i komentaranje tadašnjih mijena u stavovima KPJ prema nacionalnom pitanju popraćeno je dosta škrtim objašnjenjima. Koristan izuzetak je napravljen prilikom obrazloženja tvrdnje da je linija razbijanja jugoslovenske državne zajednice bila pogrešna i spolja nametnuta Komunističkoj partiji Jugoslavije. Ovom prilikom nije suvišno pomenuti da danas neki naši istoričari ne dijele to mišljenje, nego nalaze da je negativan odnos KPJ prema zajednici jugoslovenskih naroda u određenom periodu međuratnog razdoblja bio opravdan i progresivan. Na primjer, jedan od istoričara iz tog kruga nedavno je u svom članku »Uvod u istoriju socijalističke Jugoslavije« ocijenio da je takva linija »u biti odgovarala interesima nacionalno-rukovodilačke i revolucionarne borbe potlačenih jugoslovenskih naroda...« (»Forum« br. 4 od 1963. str. 716). Mislim da kritička stanovišta iznijeta u Pregledu protiv politike cijepanja Jugoslavije posjeduju snagu ubjedljivih argumenata. Trebalo bi još dodati činjenicu da je antijugoslovenska linija išla na ruku savremenim građanskim separatističkim strujama koje su po pravilu pripadale najreakcionarnijim društvenim snagama u zemlji.

Ova glava je osjetno opterećena detaljiziranim opisima brojnih kongresa i konferencija KPJ, SKOJ-a, Nezavisnih sindikata i Nezavisne radničke partije i reproduciranjem njihovih zaključaka. Mjesto toga bolje bi bilo da se išlo na rezimiranje i poređenje proklamovanih stavova, jer bi time čitalac dobio jasniju predstavu o osnovnim fazama kretanja cjelokupnog revolucionarnog pokreta. Znamenita VIII konferencija partijske organizacije Zagreba 1928. godine je rezultat jednog procesa koji, međutim, u Pregledu nije dovoljno vidljiv. Kako i zašto se baš u Zagrebu formiralo najzrelije antifrakcijsko žarište u KPJ? — je pitanje na koje Pregled ne daje odgovor. Rad KPJ u Balkanskoj komunističkoj federaciji i uzajamni uticaji na tim relacijama su takođe ostali gotovo nedodirnuti. To isto važi i za planove jednog dijela vladajućih krugova o »amputaciji« Hrvatske, koji su odražavali političku atmosferu i stanje odnosa u kraljevini SHS u drugoj polovini 20-tih godina. Velika protivrežimska akcija jugoslovenskih komunista sa međunarodnim odjecima, vođena povodom izricanja smrtna kazna husinskom rudaru Juri Keroševiću, nije zabilježena u Pregledu.

Na strani 146. pogrešno je datirana priprema kandidacije Đure Đakovića u Sarajevu. Taj događaj je vezan za skupštinske izbore u septembru 1927. g., a ne za oblasne izbore održane 8 mjeseci ranije. Iz nerazumljivih razloga na nekim mjestima (str. 108, 139, 147) naziv Bosna i Hercegovina svodi se samo na Bosnu.

KPJ između 1929. i 1932. godine je predmet III glave Pregleda. U njoj je vješto rekonstruisan mozaik događaja dobio i reljefnu izra-

žajnost zahvaljujući racionalnom plasiranju obilja podataka, od kojih su mnogi crpljeni iz neobjavljene izvorne dokumentacije. Vizura u prošlost se ovdje ipak zadržala uglavnom na površini zbivanja, jer se sistem diktature i dramatični otpor Partije šestojanuarskom režimu više opisuju nego analiziraju. Ishod borbe komunista protiv režima diktature prikazan je sa izvjesnim uopštavanjem, koje, međutim, nije na razini onoga što je o tome već napisano (npr. u članu E. Kardelja: Poslije 25 godina).

I ovaj period istorije KPJ otvara nauci široko polje rada. Treba svestranije poučiti i objasniti rezervisanost masa prema KPJ u vrijeme kada je vladajući režim kompromitovan, ekonomska situacija izvanredno teška, a građanska opozicija pasivizirana. Obrazloženje traže i krupne neravnomjernosti u procesu obnavljanja partijskog rada na teritoriji pojedinih jugoslovenskih zemalja. Vrijedno pažnje je i pitanje zašto Partija i SKOJ u ovo doba imaju jači uticaj u studentskim redovima, nego u nekim drugim slojevima stanovništva.

Marksistička publicistika (na primjer, časopisi »Stožer«, »Nova literatura« i sl.) i uopšte napredna misao »koja je odigrala vrlo značajnu ulogu zapostavljena je u ovoj glavi. Uostalom, ta vrsta djelatnosti u čitavom Pregledu nije dobila odgovarajuće mjesto.

Ocjena da je »društveno-politička osnovica diktature bila u vrijeme njenog uvođenja i neposredno poslije toga relativno uska i slaba« nije sasvim u skladu sa navodima u nastavku teksta gdje se konstatuje da je taj režim uživao podršku vrlo moćnih faktora u zemlji i inostranstvu, čak da su u njega polagale izvjesne nade i šire mase (str. 163, 164).

I u ovoj glavi su se potkrale izvjesne materijalne greške. Ubistvo Marijana Baruna se stavlja u 1930. a odigralo se 1929. godine (str. 169); Kata Govorušić, Branko Bujić i Ognjen Prica nisu osuđeni 26. marta u grupi sa Kolečom, Šimićem i drugima, kako to iz date formulacije proizilazi, nego s grupom sarajevskih komunista 21. marta 1930. g. (str. 170).

U četvrtoj glavi Pregleda na više od 60 stranica prikazana je KPJ u vremenskom rasponu 1933—1937. Po iscrpnosti i bogatstvu prezentiranih fakata ovaj dio knjige premašuje dosadašnje cjelovitije obrade tog perioda istorije KPJ. Sintetički zahvati su doduše rijetki, ali se zato materija izlaže relativno vrlo sistematično sa težnjom da se sinhronizuju i dovedu u vezu zbivanja na širem planu. Interpretacija se ipak nije sasvim emancipovala od referatskog metoda. Ti kvaliteti su uglavnom i obilježja sljedećeg poglavlja Pregleda, što je i prirodno s obzirom da je oba pisao isti autor.

Budući da je KPJ 50-tih godina izašla na široku arenu društveno-političkog života i postala prisutna u svim njegovim manifestacijama, ovdje je vidljivije nego u prethodnim tekstovima u Pregledu kakve teškoće i posljedice nastaju u istorigrafiji kada se posmatra i prati jedan faktor kompleksnog društvenog kretanja, a da ono prethodno nije u cjelini dovoljno proučeno i objašnjeno. Puni smisao, značaj i determiniranost akcije KPJ i sve šireg kruga društvenih snaga oko nje u ovo doba ne mogu se u punoj mjeri sagledati ako su samo sumarno i djelimično ispitane opšte prilike, specifični uslovi, pa i sami politički

protivnici pokreta koji Partija vodi. Od Pregleda se nisu ni očekivali optimalni naučni rezultati, no već zadovoljavanje elementarnih zahtjeva je nalagalo, na primjer, da se u tekstu gdje se stalno operiše s pojmom »antifašizam« nešto više kaže o njegovom antipodu. Naime, bezuslovno je trebalo u najkraćim crtama izložiti izvore i društvene osnove fašizma, bit njegove doktrine i slično, utoliko prije što se u Pregledu kategorija fašizma očigledno slobodnije, odnosno popularno tretira, tako da se pod nju podvodi i nacizam, kao i svi ostali savremeni ultrareakcionarni buržoaski totalitaristički sistemi.

Najnužnija objašnjenja izostala su i na drugim mjestima. Tako, konstataciju da su postojale razlike između procesa stvaranja Narodnog fronta u Jugoslaviji i drugim zemljama ne dopunjava navođenje ni jednog momenta koji je uslovio te distinkcije (str. 229). Iz onoga što je rečeno u Pregledu ne vidi se dovoljno šta je rukovalo učesnike IV zemaljske konferencije KPJ 1934. godine da svoju odluku o formiranju nacionalnih partija ograniče tada na Sloveniju, Hrvatsku i Makedoniju. Mislim da ne bi bilo na odmet, uz tekst koji se odnosi na zaključke te konferencije, navesti i prokomentarisati činjenicu da je Centralni komitet KP Makedonije uspostavljen sa većim zakašnjenjem. Razlozi za formiranje KP Slovenije i KP Hrvatske u 1937. g. su pomenuti kasnije u kontekstu prikaza njihovih osnivačkih kongresa.

Pozitivna novina u ove dvije glave je osvrt na inače obimnu djelatnost jugoslovenske komunističke emigracije između dva svjetska rata. On je dat vrlo šturo, u svega dva kratka pasusa na str. 202. i 264. Tom osvrtu pripada i jedna rečenica na str. 289. koja nije najsretnije formulisana. Njen smisao se zapravo može protumačiti kao osuda cjelokupne jugoslovenske partijske emigracije. U stanje u SKOJ-u 1936/1937. g. uništeno je nešto više jasnoće (str. 247. i dalje), tako da su ublažene dileme koje su bile izazvane različitim verzijama tumačenja »likvidacije« ove organizacije u pojedinim dosadašnjim publikacijama.

U Pregledu se samo periferno i u najnužnijem obimu (mjestimično i ispod minimuma) tretira građanska politika. Međutim, i ti kratki pasazi kao da su ponekad rađeni bez dovoljnog konzultovanja literature i s jednom dozom određenih predubjeđenja. U protivnom ne bi se, na primjer, moglo dogoditi da na strani 198. bude napisano: »Nov pokušaj nosilaca diktature sa stvaranjem Jugoslovenske nacionalne stranke (jula 1933. g.) nije donio nikakav rezultat«, ili da se u obrazovanju Jugoslovenske radikalne zajednice ne pomene učešće samih radikala (str. 214.). Ne zvuči sasvim logično ni konstatacija da su vlade u Francuskoj bile »uplašene pobjedom narodnofrontovskih snaga u Španiji« (str. 238) kad znamo da je u Parizu od juna 1936. do aprila 1938. bila na vlasti koalicija Narodnog fronta.

O petoj glavi Pregleda, koja obuhvata prelomni period u istoriji KPJ — 1937—1941. g., treba još reći da je u osnovi uspjela pružiti dosta zaokruženu sliku rapidnog uspona KPJ i sazrijevanja revolucionarne krize u Jugoslaviji.

U tekstu te glave ponovo se susrećemo sa jednom disidentskom grupom koja se više od 15 godina proteže kroz istoriju KPJ. Riječ je o pristalicama Sime Markovića. Bilo bi zahvalno detaljnije ispitati raz-

Snažan podsticaj ovakvoj aktivizaciji napredne omladine u borbi protiv rata dali su proglasi CK KPJ u proljeće 1938. godine povodom anšlusa i oktobra 1938. godine poslije Minhena, a u kojima se ukazuje na neposrednu opasnost koja je prijetila i našoj zemlji od fašističkih porobljivača. U vezi sa aktivnošću na ovom planu važno je spomenuti i saradnju KAB-a sa studentskim kulturno-umjetničkim društvom »Petar Kočić« na Beogradskom univerzitetu, u kojemu su bili učlanjeni bosansko-hercegovački studenti⁵¹).

Ovo udruženje razvilo je široku akciju na liniji odbrane zemlje, naročito u periodu od anšlusa do 27. marta 1941. godine. Sa takvim programom u duhu odbrane zemlje ovo studentsko društvo je u proljeće 1939. godine organizovalo turneju po Bosni i Hercegovini, te je tom prilikom obišlo Banju Luku, Tuzlu, Bijeljinu, Sarajevo, Mostar i druga mjesta⁵²).

Ovakvim radom KAB-a, kao i ostalih naprednih studentskih udruženja, nova orijentacija djelovanja Komunističke partije Jugoslavije u pravcu okupljanja najširih narodnih slojeva i razvijanja široke političke aktivnosti putem legalnih organizacija, dobila je svoju punu afirmaciju. Svi ovi oblici djelovanja, koje je SKOJ uz neposrednu pomoć KPJ organizovao putem stručnih studentskih društava vaspitavajući omladinu u demokratskom, antifašističkom i antiratnom duhu, uz sve veću aktivizaciju radničke i napredne srednjoškolske omladine, uticali su na stvaranje jedinstvenog omladinskog pokreta u zemlji, koji će naročito oživjeti u periodu slabljenja šestojanuarske diktature, posebno iza petomajskih izbora 1935. godine, i sliti se sa širokim demokratskim pokretom radnih slojeva protiv vladavine reakcije i policijskih progona.

i zabrinut njemačkim oružanim osvajanjem Austrije. Naš vjekovni neprijatelj, njemački osvajač, opkolio je bratsku zemlju Čehoslovačku i došao na našu granicu. Mi, studenti iz Bosne i Hercegovine, kao sinovi napaćenoga naroda, osjećamo veliku opasnost koja prijeti zemlji. Predviđajući sve muke i narodna stradanja, a znajući za nevolje od kojih smo patili pod njemačkim osvajačima u Bosni i Hercegovini, dižemo svoj glas jer je došlo krajnje vrijeme«. — Republički arhiv Sarajevo, banska uprava Drinske banovine, Pov. DZ br. 2088/1938.

I Treće otvoreno pismo studentske omladine Bosne i Hercegovine poziva sve napredne i demokratske snage u borbu protiv rata, u borbu za ravnopravnost među narodima, slobodu i demokratiju u Jugoslaviji, za bolji život omladine, za više hljeba, za više slobode. — AIS, Zbirka RP II/315.

⁵¹) Pored »Petra Kočića«, na beogradskom univerzitetu bila su osnovana i druga pokrajinska studentska udruženja, kao za Srbiju »Jovan Skerlić«, za Crnu Goru »Njegoš« itd., preko kojih je KPJ na legalan način širila svoj uticaj na studentsku omladinu koja nije bila organizovana u SKOJ-u, u vremenu pred drugi svjetski rat. — Nada Manojlović: »Studentsko kulturno-umjetničko društvo »Petar Kočić« Beogradskog univerziteta 1939«, AIS, Memoarska građa.

⁵²) Isto.

REŽIM PREMA RADU KAB-a i NJEGOVA NASTOJANJA U PRAVCU RAZBIJANJA JEDINSTVA NAPREDNOG OMLADINSKOG POKRETA

Razumljivo je da je ovakav rad Kluba akademičara u Banjoj Luci naišao na žestok otpor režima, policije, režimskih političkih partija i uopšte režimu naklonjenih elemenata. Vladajućim krugovima bilo je jasno da iza ovog rada omladine stoji KPJ, ali su u isto vrijeme bili nemoćni da poduzmu neke efikasnije mjere da ovu opasnost sasvim spriječe i otklone. Sva njihova nastojanja da primjenom sile i drugim sredstvima razbiju i onemoguće dalje jačanje pokreta naprednih snaga nisu postigla željene rezultate. Demokratske snage u zemlji sve više se orijentišu na KPJ, koja u ovom periodu povećane opasnosti od fašizma postaje jedina opštejugoslovenska partija koja svojim programom za ispunjenje osnovnih ljudskih prava, zahtjevima za nacionalnu ravnopravnost i demokratizaciju zemlje pokazuje najširim narodnim slojevima jedini mogući put za izlaz iz postojeće situacije.

Služeći se istim metodama kojima je pokušavao da razbije radnički pokret stvarajući svoje sindikate JUGORAS, HRS i dr., režim se istim metodama služi i u pokušajima razbijanja jedinstva omladine, posebno pokreta naprednih studenata. Trudeći se da ih uključi u režimske organizacije i veže za svoju politiku, on stvara Patriotski omladinski front (POF), Organizaciju nacionalnih studenata (ORNAS) i druge organizacije i, premda je u tome imao djelomično uspjeha, ipak najveći dio studentske omladine ostaje izvan njih, stvara svoje napredne organizacije i klubove širom zemlje, kakav je bio i KAB, ispoljavajući svoj odlučan stav protiv režima i politike vlade.

Primjer ovakvih nastojanja režima da razbije jedinstvo omladine je i stvaranje profašističke omladinske organizacije u Banjoj Luci, poznate pod imenom UNA — Udruženje nacionalnih akademičara, koja je, stvorena na inicijativu policije i banske uprave, a koju su finansijski pomagali krupni banjolučki trgovci, faktički sprovedila u život sve ono što je režim forsirao. U ovu organizaciju uključili su se oni studenti koji su održavali veze sa policijom, igrajući ulogu špijuna i prokazujući napredne studente i komuniste. Od samog osnivanja ova organizacija vodi otvorenu borbu protiv radničkog pokreta i uopšte protiv svih progresivnih snaga u gradu, u čemu se naročito oborila na udruženje naprednih studenata — KAB.

Istupajući u svakoj prilici protiv KAB-a, bilo putem štampe ili direktnim sukobima, članovi UNA-e su isticali da su oni nacionalni studenti i da su kao takvi pozvani da stoje na čelu omladine. Pozivajući studente Banje Luke i Vrbaske banovine na saradnju, oni su u jednom članku koji su objavile »Vrbaske novine« pisali: »Pokret među studentima Vrbaske banovine u posljednje vrijeme je naročito oživio i nacionalni studenti smatrali su svojom dužnošću da lutanja svojih kolega po raznim udruženjima sa zvučnim i pri-

vlačnim imenima i sa raznim ciljevima spriječe i okupe ih u udruženju na nacionalnoj bazi⁵³⁾. Da se ovo »lutanje svojih kolega« direktno odnosilo na studente-kabovce, vidi se iz jednog članka koji takođe objavljuju »Vrbaske novine«: »Nacionalno opredijeljeni studenti udružili su se i zajedno sa ostalom omladinom grada Banje Luke, a i cijele Vrbaskе banovine povelі žestoku borbu protiv omladinaca-marksista, začlanjenih u Klubu akademičara koji je do sada u toku svoga rada dao mnogo markantnih primjera da je on samo filijala Treće internacionale⁵⁴⁾.

U tom svom nastojanju da suzbiju i koliko-toliko onemoguće normalan rad KAB-a, nacionalistička studentska organizacija nije birala sredstva. Pored čitavog niza drugih pokušaja, iz njenih redova su autori mnogobrojnih pamfleta kojima nastoje da prikažu pred očima javnosti u sasvim krivom svjetlu rad KAB-a i svih naprednih studenata. Karakterističan primjer ovakvih njihovih pokušaja je »Odgovor na Treće otvoreno pismo bosansko-hercegovačke studentske omladine«, u kojemu su, pored mnogih netačnih podataka i uopšte provokativne sadržine ovog »Odgovora« pisali da su autori Trećeg pisma oni koji žive na dobrim državnim platama, penzijama, stipendijama i drugim povlasticama⁵⁵⁾.

Oštro reagujući na ovakve optužbe i želeći raskrinkati pravu pozadinu ovakvih istupanja, napredna bosansko-hercegovačka omladina u jednom svom protestu protiv buržoazije, upućenom narodu, pisala je: »Poput lopova koji više »držite lopova«, ovi najordinarniji plaćenici i pseće sluge ujedinjene reakcije nabacuju se blatom na onu ogromnu većinu naše studentske omladine, i srpske, i hrvatske, i muslimanske, koja svakodnevno podnosi žrtve i progone za svoje otvoreno, jedinstveno i neustrašivo stanovište u borbi za zajedničke omladinske i narodne ideale... S neoborivim činjenicama raskrinkaćemo tu njihovu banditsku klevetu da smo mi »plaćenici«, klevetu koja je potpuno u skladu sa njihovim plaćeničkim moralom i psećom službom reakciji.« I dalje, završavajući ovaj protest, napredni studenti su podvukli da je »Pismo« potpisalo 509 potpisnika, i srpskih, i hrvatskih, i muslimanskih studenata, iz grada i iz sela, iz čitave Bosne i Hercegovine, a »Odgovor« svega 46 »banjolučkih studenata«, pa kažu: »I sad, po njihovoj logici, mi smo nezvani, a oni zvani da raspravljaju o bitnim i sudbonosnim pitanjima od kojih zavisi budućnost Jugoslavije⁵⁶⁾. Međutim, pored svih ovih otvorenih napada, nacionalističkim studentima nikada nije pošlo za rukom da osujete ili bar umanje značaj bilo koje KAB-ove akcije u gradu i drugim mjestima Bosanske krajine. Uostalom, oni u svoju organizaciju nisu ni uspjeli okupiti veći broj studenata i za čitavo ovo vrijeme oni su predstavljali samo manjinu, dok je najveći dio studenata djelovao upravo u Klubu akademičara.

⁵³⁾ »Vrbaske novine« br. 1055, Banja Luka 1936, str. 2.

⁵⁴⁾ »Vrbaske novine« br. 1078, Banja Luka 1936, str. 2.

⁵⁵⁾ ABK, Fond KAB-a, inv. br. 331.

⁵⁶⁾ Isto.

Uz Udruženje studenata-nacionalista, u gradu je postojao priličan broj i drugih organizacija kao Krajišnik, Srpsko pjevačko društvo, Jedinstvo, Kolo srpskih sestara, Rotari klub i dr., u kojima su razni šovinistički nastrojeni elementi imali svoja uporišta i preko kojih su istupali u borbi protiv ideja radničkog pokreta, služeći se u svojoj propagandi sličnim metodama koje su primjenjivali i UNAOvci.

Uviđajući da sva ova sredstva kojima se služio u cilju paraliziranja i razbijanja jedinstvenog pokreta naprednih omladinskih snaga u zemlji, pokazuju male ili bolje reći nikakve rezultate, režim primjenjuje krajnje mjere. Poslije niza zabrana studentskih i drugih naprednih omladinskih društava i organizacija, kako u cijeloj zemlji, tako i u Bosni i Hercegovini, uslijedila je aprila 1940. godine i zabrana Kluba akademičara Banje Luke.

Revoltirani ovakvom odlukom, Uprava i članstvo KAB-a 3. aprila 1940. godine upućuju telegrame potpredsjedniku vlade dr. Vladimiru Mačeku i ministru poljoprivrede dr. Branku Čubriloviću u Beograd u kojima protestuju protiv zabrane rada ovom studentskom udruženju i traže ponovnu uspostavu Kluba.

Gledajući u ovom aktu napad na slobodu studentskog organizovanja, na njihovo pravo da zaštite svoje staleške interese, članovi KAB-a su u telegramu upućenom dr. Branku Čubriloviću pisali: »Ovim su aktom najzad sankcionisane sve one klevete koje su godinama u vidu antikulturne kampanje proturane kroz svu reakcionarnu štampu sa ciljem da se pripremi ukidanje našeg KAB-a, a protiv kojih ste i Vi svojevremeno ustajali aktivno sarađujući u kulturnom radu našeg udruženja i stojeći na čelu odbora za njegovu odbranu.

Pet i po godina napora i oduševljenja uprkos svih smetnji i nedaća, pet i po godina najljepše mladosti, gospodine ministre, posvetile su generacije poštene banjolučke studentske omladine radu »u narodu za narod«, i danas, protestujući protiv otimanja i gaženja naših teškom borbom stečenih tekovina i sloboda, mi se s pravom pitamo da li ćete Vi sa svoje strane danas dopustiti da ostane na snazi zabrana jedne od najaktivnijih kulturnih organizacija u ovom kulturno najzapuštenijem kraju naše zemlje⁵⁷⁾.

Kabovci se pridružuju i protestima sve napredne bosansko-hercegovačke omladine, koja je, povodom ukidanja studentskih udruženja u Sarajevu i Bijeljini, zabrane osnivanja udruženja u Travniku, Tuzli i Trebinju, zabrane mnogih prosvjetnih listova i svih akcija koje su trebalo da doprinesu smanjenju nepismenosti u narodu, kulturnih priredaba i manifestacija itd. itd., pokazala svoju čvrstu riješenost da se bori za promjenu ovakvog stanja. »Mi, studenti iz Bosne i Hercegovine, svjesni smo kuda vodi ovakav rad i opasnost koja otuda prijeti. Mi stojimo uz narod iz koga smo nikli, uz sve one narodne ljude koji su za prosvjetu, za bolji život naroda, za slobodu, a protiv mraka, bijede i neznanja. Mi smo spremni da

⁵⁷⁾ Fotokopija telegrama u ABK, Fond KAB-a, inv. br. 373.

sve svoje mlade snage stavimo u službu svoga naroda, i ako ureba da se sloboda narodnog prosvjetnog i kulturnog života životima brani, da pošemo i tim putem⁵⁸⁾.

Međutim, iako je većina naprednih društava ukinuta, kao i KAB, njihovi članovi nisu prestali da djeluju u slijedu linije Partije. Veći dio članova KAB-a u ovo vrijeme ulazi u redove KPJ i još upornije istupa protiv progona radničke klase, protiv reakcionarne unutrašnje politike vlade, protiv otvorenog puta te vlade u pravcu izdaje zemlje.

Svoju svijest, upornost i odanost idejama naprednih snaga u zemlji, oni su u punoj mjeri dokazali svojim masovnim odzivom u borbu koju je pvela KPJ poslije izdaje zemlje od strane domaće buržoazije. Najveći broj studenata — članova KAB-a stupa već 1941. godine u redove partizanskih odreda ili pomaže NOB-u. Mnogi od njih su izgubili živote ispoljivši tako do kraja ljubav prema zemlji, prema radnom čovjeku i spremnost za izvršavanje i najtežih zadataka. Nekoliko članova predratnog Kluba akademičara dobili su i najviša priznanja za svoje zasluge u toku NOB-e i revolucije naših naroda, zvanja Narodnog heroja. To su Ivica i Drago Mažar, Stjepan — Pipo Pavlič, Osman Karabegović, Ranko Šipka i Rade Ličina⁵⁹⁾.

ZAKLJUČAK

Kao što je preko mnogobrojnih radničkih, građanskih, dačkih i drugih udruženja, Partija djelovala, tako je ona i preko Kluba akademičara, koji je okupljao svu naprednu intelektualnu omladinu, uspjela da razvije svoj rad u Banjoj Luci i cijeloj Bosanskoj krajini.

Rad KAB-a se odvijao kao sastavni dio ne samo naprednog omladinskog pokreta nego kao dio opšteg naprednog radničkog i demokratskog pokreta, kako Banje Luke i Krajine, tako i cijele zemlje. Iako je sačuvano malo dokumenata na osnovu kojih bi se mogla steći potpuna slika rada ovog akademskog udruženja u

⁵⁸⁾ AIS, Zbirka RP II/466.

⁵⁹⁾ Osman Karabegović, član KPJ od 1932. godine. U NOB je stupio 1941. a za narodnog heroja proglašen 23. jula 1952; Rade Ličina, član KPJ od prije rata. U NOB stupio 1941. godine. Poginuo polovinom februara u Kotor-Varoši. Za narodnog heroja proglašen 20. decembra 1951. Član SKOJ-a od 1935, a pred rat član Mjesnog komiteta SKOJ-a B. Luke; Drago Mažar, član KPJ od 1941. U NOB stupio 1941. a za narodnog heroja proglašen 27. novembra 1953; Ivica Mažar, član KPJ od 1934. u NOB stupio 1941. godine i ubijen u Gospiću iste te godine. Za narodnog heroja proglašen 24. jula 1953; Stjepan-Pipo Pavlič, član KPJ od 1941. U NOB stupio 1941. a poginuo početkom septembra 1942. godine u Podgori. Za narodnog heroja proglašen 27. novembra 1953. godine.; Ranko Šipka, član KPJ od 1940. U NOB stupio 1941. godine, a poginuo 7. novembra 1944. Za narodnog heroja proglašen 26. jula 1949. godine. — Zbornik heroja Jugoslavije.

Od predratnih članova KAB-a izgubili su živote u toku rata: Miloš Popović, braća Podgornici, Slobodan Kokanović, Tone Filanović, Vjekoslav Bakulić, Sola Tankredi itd. Mnogi od njih su i danas živi i rade kao ljekari, veterinari, nastavnici, univerzitetski profesori, sudije, politički radnici itd.

predratnim godinama, ipak i na osnovu postojećih malobrojnih podataka može se bar približno sagledati njegova aktivnost i znatna društveno-politička uloga u sklopu opšteg revolucionarno-demokratskog pokreta u zemlji u godinama pred drugi svjetski rat.

Tokom pet i po godina, koliko je društvo djelovalo prije rata, od osnivanja avgusta 1934. g. do zabrane od strane režima Cvetković-Maček aprila 1940. godine, Klub je uspio da okupi i aktivira oko 200 banjolučkih studenata koji su se, kao i većina studentske omladine u to vrijeme, sukobljavali sa čitavim nizom teškoća u toku svoga školovanja. Svakako da je i ekonomska kriza imala odraza na položaj intelektualaca tim prije što je njihov rad duboko povezan sa onima koje je kriza najviše i pogodila — radnim masama grada i sela. U takvim uslovima, kada su mogućnosti za njihovo zaposlenje bile slabe i uopšte perspektiva njihove budućnosti tako reći nikakva, studenti saglašavaju svoje interese sa interesima naroda i masovno se priključuju njegovoj borbi, od čije je pobjede u krajnjoj liniji ovisilo i ostvarenje njihovih omladinskih zahtjeva. Mislim da se u tadašnjim sve težim uslovima školovanja, koji su se ogledali u povećanju školarina i laboratorijskih taksa na univerzitetima, te raznim drugim mjerama ekonomskog clausus-a, slaboj materijalnoj obezbijedenosti studenata, sve otvorenijem nastojanju vlasti da fašiziraju škole ukidajući posljednje studentske slobode, može naći odgovor ovako velikog interesa studenata za političke i socijalne prilike u zemlji. Ako se tome doda uticaj marksističke literature, koja je, neosporno, bila jedan od važnih činilaca za opredjeljivanje većeg dijela studenata u demokratskom i progresivnom pravcu, kao i uticaj komunista — omladinaca koji su uživali veliki ugled kod ostale omladine svojim intelektualnim, moralnim i drugim kvalitetima, naći će se objašnjenje za ovako aktivno i masovno učešće studentske omladine u revolucionarno-demokratskom pokretu u ovo vrijeme.

Može se sa sigurnošću reći da je pojavom KAB-a, zahvaljujući političkoj širini u njegovom programu rada, dobio puni zamah pokret svih naprednih snaga u Banjoj Luci i cijeloj Bosanskoj krajini i da je uspjeh koji je postigao KAB — u svom radu u predratnim godinama, pored svih progona režima, bio potvrda pravilnosti nove orijentacije Partije u pravcu širenja njenog uticaja putem legalnih radničkih, omladinskih, građanskih i drugih udruženja. Dok su se stariji komunisti, naviknuti na ranije uske i zatvorene okvire i oblike rada, sporije i teže prilagođavali ovim novim formama djelovanja, studenti komunisti prihvataju ih sa mnogo više slobode i mladenačkog entuzijazma, koji inače karakteriše mlade generacije. Studenti-kabovci su, u svim iznesenim vidovima aktivnosti, radili na popularisanju programa KPJ, videći u njoj jedinu snagu koja je u tadašnjim društveno-političkim uslovima otvarala jasne perspektive za ostvarenje omladinskih zahtjeva i za rješenje svih pitanja od opštenarodnog interesa.

Klub je okupljajući banjolučke studente, bez obzira na vjeru i nacionalnost, učinio mnogo u pravcu razvijanja uzajamnog poštovanja i povjerenja i jačanja bratstva i jedinstva među njenim čla-

novima. Od kakvog je to bilo značaja, nije potrebno posebno isticati kada se zna da je Klub djelovao u sredini u kojoj su tokom vremena razvijane vjerske i nacionalne razlike i šovinistička shvatanja, pothranjivana posebno od strane velikosrpske buržoazije. Duh jedinstva omladine oni su razvijali i u neposrednim kontaktima i saradnji sa radničkom i srednjoškolskom omladinom, videći u tome osnovnu pretpostavku za uspjeh borbe koju su vodili.

Pored uticaja koji je ova studentska omladina izvršila na srednjoškolsku omladinu, orijentišući je u progresivnom i revolucionarnom pravcu, uticaja koji je izvršila na građanstvo zajedničkim istupima i pomaganjem radničkih akcija, čime se ostvarivalo akciono jedinstvo između ove intelektualne i radničke omladine, naročito je značajna njena aktivnost na selu, s obzirom da je KAB djelovao među takvim seljaštvom koje je bilo ne samo u kulturno-prosvjetnom pogledu zaostalo nego i u političkom. Iako zbog otpora režima KAB nije uspio da učini mnogo na selu, on je ipak u krajiška sela unosio napredne ideje i, ako ništa drugo, podsticao seljačke mase na razmišljanje o njihovom stvarnom položaju upućujući ga na KPJ kao jedinog i stvarnog zastupnika njihovih interesa.

Da su studenti-komunisti preko svog udruženja izvršili prije svega uticaj na ostalu studentsku omladinu koja nije bila organizovana u KPJ i SKOJ dokaz je masovno učešće ove omladine u NOB-i, po čemu je Banja Luka došla u red onih centara u zemlji gdje se najveći broj boraca NOV-e regrutovao baš iz redova ove napredne inteligencije.

ACTIVITY OF THE »ACADEMICS' CLUB BANJA LUKA« IN THE TIME PRECEDING THE WORLD WAR II

In the middle of the thirties the Communist Party of Yugoslavia undertook the new forms of activity with the intention to achieve the more direct connections with all the ranks of the working people, and to bring them to the positions of the progressive and democratic movement, penetrating into the legal workers', citizens', students', school-boys', women's and other unions. In socio-political conditions, prevailing at that time, the new orientation of the Communist Party of Yugoslavia found its full confirmation in the practice itself.

In this work the author gives the actual activity of the progressive students' association — The Academics' Club of Banja Luka — as one of the forms applied by the Communist Party of Yugoslavia in its social and political work under the illegal conditions of work.

In the course of the yearlong social, political, cultural-educational and other activities, counting from its foundation in August 1934 up to the time when it was outlawed by the regime Cvetković-Maček, in April 1940, the Academics' Club of Banja Luka grew into a violent platform of the progressive and democratic powers not only of Banja

Luka but of the whole Bosanska Krajina, as well. The Club did not act exclusively and only within the frame of its professional association, it did not struggle for the realization of its students' requirements only, but it also worked on linking the student youth with schoolboys and labourers, being active both in towns and villages. By means of the People's University and various political and social actions, cultural manifestations etc., it contributed to the establishment of connections between all progressive powers in Banja Luka and Bosanska Krajina, and to the ideological unity which, in the later periods, was one of the most violent instruments in the fight against the invader.

IZVORI

Neobjavljeni

1. Republički arhiv Sarajevo, Fond Drinske banovine.
2. Arhiv Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta u Sarajevu, zbirka RP II (1919—1941).
3. Arhiv Bosanske krajine u Banjoj Luci, Fond KAB-a i Fond Vrbaske banovine, 1919-1941.
4. Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, kutija 72.
5. Arhiv Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Fond Milana Stojadinovića.

Objavljeni

1. Istorijski arhiv KPJ, tom II, Kongresi i konferencije KPJ (1919-1937), Beograd 1950.

ŠTAMPA

1. »Proleter«, 1934-1940.
2. »Narodna pravda«, Banja Luka, 1935.
3. »Vrbaske novine«, Banja Luka, 1934-1940.
4. »Politika«, Beograd, 1934-1940.
5. »Bilten jugoslavenskog antimarksističkog komiteta«, Beograd 1937-1940.
6. »Jugoslavenski list«, Sarajevo, 1934—1940.
7. »Krajiške novine«, Banja Luka, 1960.

SJEĆANJA

Neobjavljena

1. Arhiv IRP-a Sarajevo, Memoarska grada.

Objavljena

1. »40 godina«, Zbornik sjećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, Beograd, knj. II-IV.
2. »Znamenja revolucije«, Sarajevo, 1959.

LITERATURA

1. Pregled istorije SKJ, Beograd 1963.
2. Zivomir Stanković: »Borbeni put SKOJ-a«, Beograd 1961.
5. Nedim Šarac — Nikola Babić: »Kratak pregled razvoja i djelatnosti KPJ u BiH od 1919—1945«, Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1959. (str. 11—54).
4. Vojo Pečić: »SKOJ između dva rata 1919-1941«, Beograd 1959.
5. Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb 1956, 2, i 1962, 5.

Antifašistički pokret žena u Bosni i Hercegovini u vremenu od 1937. do 1941. godine

Dana Begić

Antifašistički pokret žena u Bosni i Hercegovini u periodu od 1937-1941. godine je dio opšteg revolucionarno-demokratskog pokreta u zemlji, koji se razvijao pod uticajem i rukovodstvom KPJ u godinama neposredno pred II svjetski rat. Činjenica da je KPJ bila organizator naprednog kretanja, da je svojom taktikom borbe protiv režima aktivizirala radne mase, da je uticala na društveno-politička zbivanja u zemlji, da je u sklopu mnogih zahtjeva postavila zahtjev političko-ekonomske ravnopravnosti žena, uticale su da se prilikom izučavanja istorije KPJ istražuje i proučava kao posebna tema problem položaja žena i nastajanje antifašističkog pokreta žena.

Tema »Antifašistički pokret žena u BiH od 1937—1941. godine« zamišljena je kao dio šireg istraživačkog programa koji treba da doprinese pisanju veće studije o revolucionarno-demokratskom pokretu u BiH od 1937-1941. godine.

KPJ je tokom svoga djelovanja ocijenila značaj angažovanja žena u borbi protiv režima, tako da je na IV kongresu KPJ 1928. godine u Drezdenu usvojena posebna rezolucija o pitanju žena i o načinu djelovanja KPJ među ženama. Porast partijskog uticaja na djelatnost ženskih organizacija i klasnih organizacija dolazi nekoliko godina kasnije iz već poznatih razloga (provale, diktatura), da bi od sredine tridesetih godina pa sve do izbijanja rata 1941. godine taj uticaj bio sve vidniji. U tom periodu imamo šire učešće ženskih organizacija i društava u opštim akcijama protiv fašizma i rata, a istovremeno za političku i ekonomsku ravnopravnost žena. U periodu poslije održavanja VII kongresa Kominterne (KI), pred Partijom stoji zadatak stvaranja fronta narodne slobode na široj osnovi i sasvim je razumljiva orijentacija da se zadaća aktiviziranja žena preko postojećih legalnih ženskih organizacija i udruženja kao i radničke organizacije stavlja na važno mjesto u programima odnosno

svakodnevnj taktici Partije. Konačno, kakav bi to bio Front narodne slobode ako se u njegovim redovima ne bi nalazila druga polovina stanovništva, koja je bila politički i ekonomski sasvim neravno-pravna. Pretpostavka da se postojećoj aktivnosti ženskih društava može dati antifašistički, revolucionarni ton bila je sasvim tačna kao i pretpostavka da se u borbi protiv režima i njegove politike može računati na aktivnije učešće žena.

Osnovni problemi prilikom istraživanja materijala za temu »Antifašistički pokret žena u BiH od 1937-1941. godine« su bili: utvrđivanje kada u radu postojećih ženskih društava i drugih organizacija započinje nova programska i antifašistička orijentacija; koje su to snage (organizacije KPJ, pojedinci, aktivisti) koje direktno rukovode akcijama ženskih društava, organizacija i sindikalnih organizacija i kojim se putevima dolazi do direktiva za ovakav sadržaj rada, i, na kraju, postignuti rezultati odnosno najvažniji činioci toga pokreta koji su predstavljali širi društveni proces, a koji se uklapao u opšti tok revolucionarno-demokratskog kretanja pred II svjetski rat. Razumljivo je da se u istraživanju polazilo od već poznatih činjenica društveno-pravnog položaja žene u tadašnjem društvu i uloge koju je ona imala kao ekonomski činilac u privrednom životu zemlje.

Potrebno je naglasiti da su istorijski izvori za ovu temu bili sasvim neznatni, da su malobrojni, a ukoliko postoje negdje arhive sa građom o ženskom pokretu, da su za sada nepristupačne istraživaču. U toku rada sasvim slučajno smo došli do sveske zapisnika sa sjednica organizacije Ženskog pokreta Sarajevo od januara 1936. — jula 1938. godine, što je bilo dragocjeno radi rasvjetljavanja situacije u Ženskom pokretu Sarajevo, koji je kao organizacija imao važnu ulogu u feminističkom pokretu u Jugoslaviji. Drugi važan izvor za ovu temu su knjige zapisnika odborskih sjednica Alijanse ženskih pokreta u Beogradu (pisani rukom, kao i zapisnici organizacije Ženskog pokreta Sarajevo), od 12. II 1937. godine do 17. maja 1940. godine, koji se čuvaju u Fondu AFŽ-a Jugoslavije u Institutu za istoriju radničkog pokreta u Beogradu.

Iz zapisnika Alijanse mogli smo, iako dosta šturo, da izvučemo osnovne podatke o radu organizacije Ženskog pokreta Banja Luka, i to samo toliko koliko je Pokret Banja Luka održavao veze sa predsjedništvom Alijanse kao svojom centralom.

Jedan dio podataka za ovu temu crpili smo iz partijskih proglašenja i rezolucija sa pojedinih partijskih konferencija i kongresa, a najveći dio je uzet iz predratne štampe i literature. Podatke o položaju zaposlenih žena radnica, o nadnicama i zaradama o uslovima pod kojima su radile, našli smo u naprednoj legalnoj i ilegalnoj štampi koju je izdavala Partija ili klasne sindikalne organizacije.

Za dobijanje podataka koristili smo se i ženskim časopisima, koji su izlazili prije rata, i to: »Ženski pokret«, organ Alijanse ženskih pokreta, časopisom »Žena danas«, kao i listom »Nova žena« organom Saveza ženskih društava BiH 1954-1962. Jedan dio poda-

taka smo uzeli iz postojeće memoarske građe o radu naprednih ženskih pokreta, koju je prikupio Savez ženskih društava BiH, a čuva se u arhivu Instituta za istoriju radničkog pokreta — Sarajevo. Iz ove građe smo se koristili podacima koji se odnose na akcije: pomoć Španiji, organizacija Crvene pomoći, proslava 8. marta itd.

II

U životu Jugoslavije između dva rata, Vidovdanski ustav iz 1921. godine i Oktroisani ustav iz 1931. godine nisu pružili zakonske mogućnosti ženama predratne Jugoslavije da učestvuju u političkom životu zemlje. Zakonodavac nije dozvoljavao političku ravnopravnost žena, pa je samim tim žene stavljao u podređen položaj u odnosu na muškarca. Iz ove činjenice proizilazile su sve ostale konsekvence koje su i formalno diktirale društveno-pravni položaj žena u predratnoj Jugoslaviji.

Obično se za ženu u tom vremenu upotrebljavao izraz da je bila neravnopravna. Sva dosadašnja istraživanja u pogledu pravnog položaja žene konstatuju da je stvarno postojala neravnopravnost žene koja se »manifestirala na svakom koraku: u ekonomskom, političkom, društvenom i porodičnom životu. Ta neravnopravnost je potvrđena zakonima«¹⁾. Dovoljno je pogledati pravne propise predratne Jugoslavije, kao na primjer opšti građanski zakon, zakon o braku itd. pa će se dobiti najbolja slika položaja žene, uz malu primjedu da je u Jugoslaviji postojalo šest pravnih područja na kojima su primjenjivani različiti pravni propisi²⁾. Ako se tome još doda da su, izuzimajući Vojvodinu i Međumurje³⁾, u oblasti bračnoga i porodičnog prava važili propisi pojedinih vjerskih zajednica, a negdje su oni važili i u nasljednom pravu, onda nije teško stvoriti sliku jedne opšte zakonske šarolikosti. Za gotovo više od dvije decenije postojanja vladajući krugovi predratne Jugoslavije nisu uspjeli da izmijene mnoge pravne propise koji su bili na snazi prije ujedinjenja, tj. prije 1918. godine⁴⁾. Pokušaji da se unificira Opšti građanski zakon kao i Zakon o porodici i nasljedstvu, nisu doveli do rezultata. U cijelom tom zakonskom području najteže je bilo ženi čiji je položaj prema postojećim zakonima bio neravnopravan i podređen. Jedan dokumenat u vidu memoranduma, predat vladi, odnosno predsjedniku vlade koncem februara 1939, najbolje će ilustrirati kakav je bio položaj žene u jugoslovenskom društvu neposredno pred II svjetski rat. Memorandum su podnijele organizacije: Alijansa ženskih pokreta i Jugoslovenski ženski savez. Bilo je to vrijeme smjene

¹⁾ Dr Ana Prokop-Kulenović: Ravnopravnost žene, brak i porodica po Ustavu FNRJ, Zagreb, 1946. str. 7.

²⁾ Položaj žene u FNRJ, obradili Neda Božinović i dr Maks Šnuderl, Beograd, Kultura, str. 3.

³⁾ U ovim pokrajinama je bio obavezan civilni brak prema zakonu iz 1894. god. — vidi dr Ana Prokop-Kulenović: Ravnopravnost žene, brak i porodica po Ustavu FNRJ, Zgb. 1946. str. 13.

⁴⁾ Dr Ana Prokop-Kulenović: Ravnopravnost žene, brak i porodica po Ustavu FNRJ, Zagreb, 1946. str. 12.

vlada Stojadinović-Cvetković. Pozivajući se na decembarske skupštinske izbore 1938. godine u memorandumu se konstatuje da žene Jugoslavije još nemaju pravo glasa, a tim ni mogućnosti da se bore za bolji život tamo gdje je ta borba najefikasnija, tj. u zakonodavnim tijelima. Obrazlažući namjenu memoranduma potpisnici su istakli zahtjev da se uklone iz postojećeg zakonodavstva sve one odredbe i svi članovi koji uslovljavaju da žene Jugoslavije budu još uvijek u potčinjenom položaju. Zbog važnosti memoranduma kao dokumenta koji traži punu zakonsku ravnopravnost žene, navešćemo samo najglavnije tačke memoranduma¹⁾: »kao prvo, postavljen je zahtjev za aktivnim i pasivnim pravom glasa za sva samoupravna i zakonodavna tijela, zahtjev za pravo da žene učestvuju u banskim vijećima kao što ih imaju i muškarci, zatim zahtjev za ozakonjenje sposobnosti žena, bile udate ili ne, za sve pravne radnje pod opštim uslovima pod kojima se to priznaje i muškarcima«.

Što se tiče građanskog zakona, u memorandumu je istaknuta potreba uvođenja obaveznog građanskog braka i isključive nadležnosti državnih sudova za sve bračne sporove, kako bi se dobila jednaka osnova za bračni život pripadnika svih vjeroispovijesti. Zahtijevana je ravnopravnost supružnika u braku i porodici i: a) ukidanje muževljeve vlasti, b) zamjena pojma očinske vlasti roditeljskom vlašću, i c) da se u slučaju razvoda braka za određivanje prebivališta djeteta, bez obzira na njegov pol i godine, uzima kao mjerilo samo dobro djeteta. Zahtijevana je puna zaštita vanbračne djece, i to istraživanjem očinstva, efikasnom prinudom roditelja da vrše svoju dužnost prema vanbračnom djetetu, i, najvažnije, izjednačavanje vanbračnog djeteta sa bračnim u srodničkom i nasljednom pravu. U pogledu prava nasljedstva memorandum zahtijeva izjednačenje žene i muškarca u nasljednom pravu u gradu i na selu, i mogućnost da žena bude svjedok pri sastavljanju testamenta pod istim uslovima kao i muškarac. Što se tiče imovinskih odnosa, zahtijevano je slobodno i neograničeno raspolaganje supružnika sopstvenom imovinom i ukidanje načela da je muž prećutni upravnik ženine imovine, da je stečena imovina u braku isključivo muževljeva, kao i ukidanje ustanove miraza.

Memorandum je naročito tražio izmjene u pogledu položaja žene u javnoj službi zahtijevajući da se ženama prizna: da mogu biti sudije, da mogu biti službenici državnih saobraćajnih ustanova, pošta, telegrafa i telefona na svim radnim mjestima, da se udatim ženama u državnoj i samoupravnoj službi priznaju iste prinadležnosti kao što ih imaju neudate žene i muškarci, da se ukine zabrana učiteljicama osnovnih škola i zabavljama udaja za neučitelje, da se za sve ženske osnovne, građanske, stručne srednje i učiteljske škole postave na mjesta upravitelja i direktora isključivo žene, da se omogućiti ženama da budu inspektori rada i da se prilikom prijema u službu, državnu, samoupravnu i u službu privilegovanih ustanova ne pravi razlika između muškaraca i žena, već da se dodjeljivanje

¹⁾ Fond AFŽ-a Jugoslavije, IRPJ, Beograd, Zapisnici Alijanse ženskih pokreta od marta 1939. godine.

službe osniva samo na sposobnosti i propisanoj kvalifikaciji bez obzira na pol¹⁾.

U Bosni i Hercegovini bio je izuzetan položaj žena muslimanki, na koje su se odnosili propisi iz oblasti šerijatskog prava. Ovim propisima muslimanka je bila naročito pogođena jer joj šerijatsko pravo i drugi propisi na osnovu šerijata nisu pružali gotovo nikakve zaštite u braku u pogledu nasljeđa, imovine, a niti u pogledu školovanja. Muslimanka je bila pokrivena, imala je ograničenu slobodu kretanja, a obavezno školovanje nije se odnosilo na žensku djecu. Kod jednog dijela reakcionarnog sveštenstva vladalo je uvjerenje da školovanje ženske muslimanske djece nije u skladu sa vjerskim propisima²⁾. Ovakav odnos prema ženskoj djeci se znatno poboljšao poslije održanog Kongresa muslimana intelektualaca 1928. godine u Sarajevu, koji je bio organizovan povodom proslave 25-to godišnjice rada kulturno-prosvjetnog društva Gajret³⁾. Kongres je naročitu pažnju posvetio prosvjećivanju muslimanke smatrajući da je to jedan od osnovnih uslova za napredak i preporod muslimanske sredine⁴⁾. U rezoluciji Kongresa se tražilo da se u Zakon o obaveznoj osnovnoj nastavi unese i zahtjev za obavezno školovanje ženske muslimanske djece⁵⁾. Ovaj stav Kongresa intelektualaca došao je poslije izjave Hadžinske kurije od 10. jula 1928. godine uz pozitivno istupanje tadašnjeg Reis-ul-uleme Čauševića, i ovo najveće vjersko tijelo dalo je svoje saglasno mišljenje da muslimanka treba da pohađa sve vrste svjetovnih škola, da obavlja sve zanate i zauzima sva ostala zvanja koja ne stoje u protivnosti sa načelima islamskog morala, pledirajući da muslimanka može, u slučaju potrebe, otkriti lice⁶⁾. U tome je važnu ulogu imalo muslimansko kulturno-prosvjetno društvo Gajret, koje je, osnivajući konvikte i ženske internate u Sarajevu i Beogradu dalo veliki doprinos i omogućilo da veći broj ženske muslimanske omladine završi srednje škole i univerzitete.

Na težak položaj žene u Bosni i Hercegovini uticala je i činjenica da je najveći broj žena i ženske omladine bio nepismen. Prema popisu stanovništva iz 1931. godine procenat nepismenih žena iznad 11 godina starosti za cijelu Jugoslaviju iznosio je 56,4%⁷⁾. Teško je izvući podatke o broju nepismenih za Bosnu i Hercegovinu zbog banovinske podijeljenosti, ali se zna npr. da je taj procenat u Vrbaskoj banovini dostizao i 90% nepismenih žena⁸⁾. Škola je bilo nedovoljno, a zbog toga nije bilo mogućnosti da se ženska omladina školuje. Bilo je rasprostranjeno shvatanje da je nepotrebno školovanje žena, naročito na selu, gdje je žena seljanka još od svoga naj-

¹⁾ Fond AFŽ-a Jugoslavije, IRP, Beograd, zapisnici Alijanse ženskih pokreta od marta 1939. godine.

²⁾ Dr Mehmed Begović, Muslimani u Bosni i Hercegovini, Bgd. 1938. Biblioteka »Politika i društvo«, str. 18.

³⁾ Ibidem, str. 14.

⁴⁾ Ibidem, str. 21.

⁵⁾ Ibidem, str. 21.

⁶⁾ Ibidem, str. 20.

⁷⁾ Statistički bilten, Beograd, br. 133, 1950, str. 12.

⁸⁾ »Žena danas«, Beograd, oktobar 1939, br. 25, str. 8.

ranijega djetinjstva upotrebljavana u očevoj kući, a kasnije u muževljevoj, kao radna snaga za najgrublje poljske radove.

Ovakav položaj nepismene žene još je bio teží zbog činjenice da je morala usljed teških ekonomskih prilika da se zapošljava van kuće i da svojom zaradom kao radnica ili službenica obezbjeđuje osnovnu egzistenciju sebi i svojoj porodici. I u tome poslu najteže je opet bilo radnici muslimanki. »Odgajane po starim patrijarhalnim običajima, većinom nepismene i neuke, one nisu u stanju da plasi-
raju svoju radnu snagu pod istim uslovima kao i druge radnice. Zbog toga su muslimanke slabije nagrađivane i više eksploatisane, jer ih smatraju kao nekvalifikovanu radnu snagu drugog reda«¹⁾.

Vladajući krugovi u staroj Jugoslaviji su smatrali da je mjesto žene u porodici i kod djece, a da joj zato nisu potrebni ni pravo glasa, niti sticanje kvalifikacija radi posla izvan kuće. Međutim, stara Jugoslavija kao država sa kapitalističkim sistemom bez obzira na proklamacije o mjestu žene u društvu, svojom ekonomskom i finansijskom politikom izvlačila je ženu iz kuće u radionice, tako da se broj zaposlenih žena u Jugoslaviji povećavao iz godine u godinu. Režim je nastojao da raznim uredbama i propisima, o kojima će se kasnije govoriti, onemogućí veće angažovanje žena u privredi i administraciji. Pokušaji ženskih građanskih organizacija da putem povremenih apela, peticija i žalbi ublaže takav položaj žene ostali su samo pokušaji. Jer feminizam kao pokret žena koji je nastao u okviru buržoaskog društvenog poretka u drugoj polovini XIX vijeka nije mogao doprinijeti da se ta životna pitanja riješe. U kapitalizmu, u kome dominira industrijska proizvodnja, žena je sve više ulazila u privredu, jer joj zarada muža, ili oca nije bila dovoljna za egzistenciju. Time što je morala da ide izvan kuće, žena je kao radnica dolazila pod ekonomsku vlast kapitalista, a njeno sve više uključivanje u privredu otvaralo je novo društveno pitanje, koje je karakteristično za kapitalizam, to je pitanje zaposlene žene i njenih prava. Da li će ta žena koja više ne radi samo u kući biti ravnopravna i jednako nagrađena za svoj rad kao muškarac, da li će imati pravo glasa, to su osnovna pitanja koja su isticana u okviru građanskog feminističkog pokreta. Ali, orijentisan i zatvoren isključivo u krugu žena, izolovan u svojim zahtjevima od naprednih društvenih snaga, feminizam kao pokret nije mogao da sagleda da je pitanje žena nosilo u sebi klasni karakter.

Još su polovinom XIX stoljeća osnivači marksizma uočili mjesto i ulogu žene u modernom kapitalističkom društvu i istakli da je pitanje žena klasno pitanje i da je sastavni dio klasne borbe koju vodi radnička klasa. U »Komunističkom manifestu« Marks i Engels su razobličili buržoaski moral i odnos prema ženi postavljajući da materijalističko shvatanje istorije omogućava da se istorijski pravilno shvati pitanje žena u njegovom opštem razvitku. Kasniji teoretičari marksizma Bebel, Klara Cetkin, Roza Luksemburg, i Lenjin dali su svoje teoretske priloge problemu žene u savremenom kapitalističkom društvu.

¹⁾ Dr Mehmed Begović, Muslimani u Bosni i Hercegovini, Beograd, 1938, str. 12, 13.

III

U Bosni i Hercegovini djelovalo je više ženskih društava i organizacija nacionalnog i karitativnog karaktera, koji su sačinjavali organizovani ženski pokret. Taj pokret je djelovao kao dio ženskog građanskog pokreta Jugoslavije između dva rata, a svoju aktivnost je usmjeravao uglavnom na rješavanje socijalnih i humanitarnih problema žena i omladine u tadašnjem društvu. Većina društava je bila učlanjena u centralne i feminističke organizacije, i to — Jugoslovenski ženski savez¹⁾, i Feministička alijansa. Mislimo da ni jedan pokret u zemlji nije bio toliko rascjepkan i toliko anarhičan kao što su to bila ženska društva i udruženja u zemlji pa i u Bosni i Hercegovini. Tokom vremena bilo je više pokušaja da se taj pokret kanališe s obzirom da je broj društava u zemlji dostizao cifru od više stotina. Najveći broj društava je bio učlanjen u Jugoslovenski ženski savez, koji je od svog osnivanja stalno podvlačio svoju političku neutralnost i nevezivanje za bilo kakve političke programe i političke ideje. Jugoslovenski ženski savez je isključio potrebu borbe za pravo glasa žena, smatrajući da ona nosi politički karakter. Zbog takvog stava je potekla inicijativa početkom dvadesetih godina za osnivanje Feminističke alijanse, čiji je osnovni zadatak bio da u čitavoj zemlji organizuje akcije za pravo glasa žena, da rukovodi tim akcijama i da se bori za ravnopravnost žena. Ali je i Feministička alijansa, kao i Jugoslovenski ženski savez učinila istu grešku smatrajući da će u oblasti političko-pravne zaštite žena postići veće uspjehe ukoliko ostane politički neutralna. Još u prvim godinama djelovanja Feminističke alijanse pojedine istaknute feministkinje (kao npr. Alojzija Štebi) isticale su: »da bi se žene borile sa većim izgledom na uspjeh za dobijanje prava glasa, kao i za ostale svoje zahtjeve, kada bi se nalazile u političkim strankama nego pod zastavom političke neutralnosti«²⁾. Pojedinačni pokušaji da se u okviru feminističkih organizacija ispolje određena politička gledišta, da se vežu za određene političke partije, ostali su bez uspjeha. U svjetlu takve političke izolovanosti jedino je moguće i posmatrati djelatnost građanskog ženskog pokreta u periodu između dva rata i neposredno u godinama pred II svjetski rat. Većina političkih partija nije unosila u svoj program feminističke zahtjeve niti su partijski pomagale zahtjeve žena, pa je ostalo da se djelatnost ženskih organizacija svede, kako je već naprijed rečeno, na prosvjetne i socijalno-humanitarne akcije. Izuzetak čine neke političke partije kao: Demokratska, Zemljoradnička i Republikanska stranka, koje su prilikom osnivanja postavile kao svoj programski zahtjev: ravnopravnost ljudi i žena. Tako je Republikanska demokratska stranka u tač. 7. svoga programa usvojila sljedeći stav: »Utvrditi Ustavom princip ravnopravnosti žena i ljudi, s tim da se posebnim zakonom reguliše to izjednačenje«³⁾. Međutim, sve do zabrane, tj. do šestojanuarske

¹⁾ Jugoslovenski ženski savez, promijenjeno ime organizacije Narodni ženski savez, formirane 1919. godine u Beogradu.

²⁾ »Ženski pokret«, Beograd, 1925, sveska 7, 15, septembar 1925. godine.

³⁾ »Načela i program Republikanske demokratske stranke«, Beograd, 1920, str. 12.

diktature 1929. godine, navedene partije, nisu insistirale na ovim načelima. KPJ, iako zabranjena 1921, o pitanju ravnopravnosti žena imala je dosljedan odnos, ističući da je pitanje žena sastavni dio njene programske aktivnosti.

U vremenu formiranja centralnih ženskih organizacija: Jugoslovenskog ženskog saveza i Feminističke alijanse ispoljila su se i prva programska razmimoilaženja među samim ženskim organizacijama, a ta razmimoilaženja su upravo i došla zbog političkog stava i orijentacije u ženskim organizacijama. Da bismo potkrijepili ovo, ilustrovaćemo podacima koji su objavljeni u listu »Ženski pokret« 1924. U članku »Mišljenje javnosti i feminizam u Jugoslaviji« između ostalog se kaže: »Interesantno je znati šta same žene misle o pitanjima koja ih naročito interesuju. Među velikim brojem ženskih organizacija našlo bi se najviše jedno dvanaest koje primaju feminističke ideje bez ograničenja. Što se tiče tačaka programa Feminističke alijanse kao što su: izjednačenje žena pred zakonom, poboljšanje sudbine vanbračne djece, nastave za školsku djecu, jednake nagrade za jednak rad, izjednačenje morala za oba pola, itd., može se reći, bez ikakve sumnje, da ima mnogo veći broj organizacija koje žele zajedničku akciju na ovako širokom socijalnom programu¹⁾. Treba napomenuti da je tada već u Jugoslaviji djelovalo preko 300 ženskih društava, a samo njih dvanaest je bilo spremno da u okviru Feminističke alijanse vodi borbu za pravo glasa žene i ravnopravnost žena.

Zbog toga što će se preko organizacije Ženski pokret u okviru Alijanse voditi borba za političku ravnopravnost žena, a na ovu organizaciju će se najuspješnije oslanjati KPJ²⁾ u sprovođenju svoga programa na aktiviranju žena, potrebno je da malo više osvijetlimo uslove nastajanja i razvitka Feminističke alijanse.

Feministička alijansa formirana je na skupštini ženskih organizacija za pravo glasa u Ljubljani 1923. godine, na kojoj su istovremeno usvojena i pravila Alijanse u državi SHS³⁾. Pravila predviđaju da se sva ženska društva kojima je glavni zadatak zaštita žene i njenih prava udružuju u Feminističku alijansu koja ima za cilj oslobođenje žene sticanjem političkih prava i uvođenjem reformi, kako u pogledu izmjene zakona, tako i u pogledu izmjene društvenih običaja, radi postizanja potpune jednakosti između muškaraca i žena⁴⁾. Program Alijanse i organizacija Ženski pokret se sastoji u traženju opšteg i jednakog izbornog prava za žene za sve zakonodavne i

¹⁾ »Ženski pokret«, Beograd, br. 9, 15, novembar 1924, str. 378.

²⁾ Poslije zabrane KPJ — Nezavisna radnička partija Jugoslavije je tokom 1924. posvećivala pažnju ženskom proleterskom pokretu, te se o radu sekretarijata žena konstatuje: »Centralni sekretarijat žena ima svoje ćelije i u organizacijama buržoaskih feministkinja. On često iskorišćuje njihov organ »Ženski pokret« unoseći u njega svoje članke i rasprave.« — Iz izvještaja o radu i stanju Nezavisne radničke partije Jugoslavije — Fond Kominterne; F. kop. 632, arhiv I. R. P. Beograd.

³⁾ »Ženski pokret«, Bgd., br. 7, septembar 1924, str. 292.

⁴⁾ »Ženski pokret«, Bgd., br. 9—10, decembar 1923. godine, str. 455.

zašto revolucionarni pokreti u našim krajevima u to vrijeme dobijaju sve više na masovnosti što ozbiljno počinje da ugrožava vladajuću buržoaziju.

A ipak, u ovakvoj atmosferi gotovo opšteg narodnog nezadovoljstva ne pojavljuje se čak ni oštra borba na publicističkom i teoretskom planu protiv vladajuće buržoazije od strane socijaldemokratskih funkcionera i listova. To ćemo pronaći tek na stranicama u to vrijeme jedinog marksističko-revolucionarnog časopisa »Plamen«, koji su početkom 1919. godine pokrenuli bivši pripadnici omladinskog nacionalnog revolucionarnog pokreta August Cesarec i Miroslav Krleža, i to neovisno od jugoslavenskih socijalista. Ovaj časopis, iako je kratko vrijeme izlazio — svega 6—7 mjeseci — imao je ogromnu političku ulogu u razobličavanju vladajuće buržoaske politike na svim njenim relacijama, djelujući vrlo impresivno svojim političkim esejima na široku čitalačku publiku, koja je tu nalazila odgovor na sva pitanja u tadašnjim mučnim unutrašnjim i vanjskim zbivanjima. Redaktori ovog časopisa, a posebno August Cesarec, predstavljali su istaknute pionire lenjinske misli koji su nastojali da boljševičku formulu primijene na jugoslavensku političku problematiku. Smatram zato ozbiljnim propustom redakcije Pregleda što je ovaj momenat potpuno isključen iz obrade.

Tek poslije tako prethodno ispitane aktivnosti jugoslavenskih socijaldemokratskih partija (u sklopu njihovih ideoloških stavova) u periodu koji neposredno prethodi stvaranju jedinstvene Socijalističke radničke partije Jugoslavije, dobija se objašnjenje na mnoga pitanja vezana za stavove jugoslavenskih socijalista na Kongresu ujedinjenja, npr., zašto su postavljeni zahtjevi na kongresu blagi, nedovoljno revolucionarni i uz to nepotpuni, zašto predviđeni metodi borbe (strategija i taktika) nisu dovoljno razrađeni niti dovoljno revolucionarni i sl. Dakle, ovakvi stavovi na Kongresu ujedinjenja, oblikovani u kongresnim materijalima (statut, akcioni program i dr.) koji su predstavljali zvanična dokumenta Socijalističke radničke partije Jugoslavije, program njenog daljeg rada, bili su rezultat i proizvod stavova proisteklih iz njenog ranijeg ideološkog nasljeđa. To je prirodno, našlo, odraza i u kasnijem periodu — periodu KPJ: u njenoj unutrašnjoj strukturi i ideološkim stavovima. Primjetno je i to da su se socijaldemokratska ideološka nasljeđa ispoljila i u određivanju naziva partije jugoslavenskih socijalista: Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista) a ne KPJ. I ovdje naši revolucionarni socijalisti — marksisti, nisu dosljedni, jer takav naziv nije bio u skladu sa stanovištem klasika marksizma o adekvatnosti naziva radničke partije njenim osnovnim revolucionarnim zadacima: podizanju socijalističke revolucije i uspostavljanju diktature proletarijata. Kako su se socijaldemokratske partije profanisale saradnjom s buržoazijom, to je na inicijativu ruskih revolucionarnih socijalista — boljševika postavljeno pred čitav proletarijat da dotadanje nazive svojih partija zamijeni novim, adekvatnim imenom: komunističke partije. Jugoslavenski socijalisti prihvatili su tu potrebu, ali, ipak, samo polovično.

Rezimirajući na kraju primjedbe na ispuštanje pojedinih pitanja i momenata u sadržaju Pregleda za socijaldemokratski period, istakla

bih sljedeće: potrebno bi bilo svestranije i potpunije obraditi revolucionarne pokrete koji su se u tom periodu javljali u jugoslavenskim krajevima kao nacionalni ili kao socijalni pokreti. Tu dolaze u obzir, prvo, vrlo rasprostranjeni » Zeleni kadar« koji se pojavljuje u mnogim našim krajevima, pa i u BiH, (a ne samo u Hrvatskoj, kako to u Pregledu stoji), zatim povezanost ovog pokreta sa seljačkim pokretima — a posebno njegov značaj i obim poslije oktobarske revolucije; dalje, seljački pokreti, potpunija obrada uloge povratnika iz Rusije, tj. jugoslavenskih učesnika u oktobarskoj revoluciji, odnosno ratnih zarobljenika bivše austrougarske vojske u Rusiji — revolucionarne misije ovih povratnika u pobunama i nemirima u jugoslavenskim krajevima; revolucionarni pokreti u pojedinim evropskim zemljama, prvenstveno u Rusiji, s posvećivanjem veće pažnje obradi uticaja oktobarske revolucije, imajući u vidu svestranost i kompleksnost njenih uticaja uz određene metode i oblike djelovanja — ne zadovoljavajući se samo spontanim strujanjima revolucionarnih ideja; zatim socijalno-revolucionarni pokreti u Njemačkoj, a osobito u Mađarskoj, jer je povezanost jugoslavenskih socijalista sa mađarskom revolucijom bila potpuna — pošto ne obuhvata samo idejne uticaje putem štampe, agitacije i slično, nego i direktno učešće i saradivanje jugoslavenskih socijalista u ovoj revoluciji — što dakako doprinosi povećanju njenog značaja za našu zemlju i naš revolucionarni pokret. Osim toga, potrebno bi bilo dati bar orijentacioni pregled građansko-demokratskih i buržoasko-nacionalnih pokreta kao i odnosa i stava jugoslavenskih socijalista prema njima. Što se tiče prikazivanja stanja u radničkom pokretu, jugoslavenskom i međunarodnom, potrebno je obraditi organizacionu i ideološku strukturu ovih pokreta (o čemu je naprijed već bilo riječi). Osim toga, mislim da bi dio u kom se govori o uzrocima slabosti jugoslavenskog socijalističkog pokreta u ratnom periodu trebalo upotpuniti odgovarajućom obradom administrativnih i policijskih mjera austrougarske vlasti, a u Srbiji — srpske vlade. U odnosu na pripreme jugoslavenskih socijalista za Kongres ujedinjenja prikaz bi mogao biti potpuniji, jer su pripreme bile nešto šire nego što je to u Pregledu predočeno.

Obraditi sva ova pitanja, kao i ona koja sam pomenula u tekstu, a koja se odnose na određene političke događaje, zahtijevalo bi veliki napor s obzirom na rasturenost i neevidentiranost istorijske građe, kao i neke druge slične poteškoće o kojima je i u predgovoru knjige bilo riječi. Međutim, neminovnost traganja za istorijskom istinom, koja bi objasnila sve potrebne okolnosti i uslove pod kojima se jugoslavenski socijalistički radnički pokret ideološki i organizaciono pripremao za prelaz u komunistički pokret, nalaže neodložno savladavanje svih tih prepreka.

Ako se uzme u obzir da postoje brojne publikacije, odnosno rasprave koje određuju mnoga od pitanja koja bi dala objašnjenja ovog perioda jugoslavenskog radničkog pokreta, postoji, dakle, dovoljna osnova od koje je moguće poći u daljim istraživanjima. To govori u prilog činjenice da se i redakcija mogla koristiti ovim mogućnostima pri obradi Pregleda, makar za širi orijentacioni presjek najmarkantnijih momenata iz ove istorijske problematike.

Što se tiče perioda do 1914. godine, mislim da ne bi bila potrebna znatnija proširenja u tekstu izuzev obrade onih momenata i zbivanja u jugoslavenskom radničkom pokretu koji objašnjavaju proces ideološkog i organizacionog razvoja ovog pokreta (Ljubljanska konferencija, Balkanska konferencija i dr.).

Da pomenem usput i ovo: možda se moglo očekivati da će se moje učešće u diskusiji, primjedbe koje se odnose na ovaj period, usredsrediti isključivo na region BiH i propuste u obradi SDSBiH. Međutim, to je u ovom slučaju isključeno, jer bi povlačilo za sobom nepotpunost i jednostranost, (bez obzira na istaknut značaj SDSBiH i njenu ulogu uz SSDP u pripremanju Kongresa ujedinjena), pošto ovdje nije riječ o istoriji SKBiH, nego o istoriji, odnosno Pregledu istorije SKJ. Osim toga, baš u socijaldemokratskom periodu, u ovim godinama koje nas najviše zanimaju (1914—1919), akcije pojedinih jugoslavenskih SD partija toliko su povezane, i gotovo ih je nemoguće posmatrati izolovano, u užim regionalnim sredinama, izuzev, dakako, onih radničkih akcija koje su bile isključivo proizvod specifičnih uslova i prilika u užim regionalno — nacionalnim sredinama. Dakle, u ratnom periodu — a posebno u periodu poslije oktobarske revolucije, naš jugoslavenski socijalistički pokret djeluje paralelno, mada ne i jedinstveno u svakoj prilici i u svakom pitanju, poprimajući već tad fizionomiju, istina, nedovoljno organizovanog, ali ipak zajedničkog pokreta. Tako je politička pocijepanost jugoslavenskih zemalja dovođena često u pitanje — kad je riječ o progresivnim jugoslavenskim pokretima — podređujući političke međe gotovo formalnom značenju, rušeći im smisao nepremostivih barijera. To je bio slučaj ne samo u ratnom, nego i u predratnom periodu, kada je i socijalistički radnički pokret u jugoslavenskim zemljama često nalazio zajedničke motive i načine saradnje u onim pitanjima koja su bila meritorna za socijalističke pokrete u svim jugoslavenskim pokrajinama.

Mada je ovaj socijaldemokratski period najslabije obrađen u Pregledu, ja se ipak nisam prihvatila upuštanja u šira i dublja analiziranja, jer svrha ove diskusije nije da obradi propuštena pitanja, nego samo da ukaže na njih i na potrebu da se i ona obuhvate u radu na pisanju istorije SKJ.

Dr Milivoje Erić

Osvrt na uvod i prvu glavu „Pregleda istorije SKJ“

Nesumnjivo je da će (bez obzira na to što se posljednjih godina radi više nego ikada ranije) proći još dosta vremena dok se ne stvore neophodne pretpostavke za pisanje detaljne i sveobuhvatne istorije KPJ, odnosno SKJ. Jer, stanje arhivske građe sasvim je nezadovoljavajuće, nema dovoljno istoričara — naučnih radnika, broj monografija i studija posvećenih novijoj političkoj, privrednoj i kulturnoj istoriji veoma je mali, ostalo je još mnogo čisto teorijskih problema koji nisu izučeni i obrađeni, ne postoje jedinstvena gledišta na neke društveno-političke i ekonomske pojave između dva rata, a pogotovo u dovoljnoj mjeri fundirane ocjene o idejnim strujanjima i spoljnim uticajima na naš radnički pokret. Posebnu, vanredno veliku teškoću za prikazivanje nastajanja, razvoja i djelovanja Komunističke partije predstavljaju izvjesne predrasude i sklonost šematizmu u tretiranju istorijskih uslova u kojima su djelovale radničke organizacije. Zbog svega ovoga Pregled istorije SKJ morao je biti nepotpun, kao što su to autori u Uvodu i istakli. On će takav i ostati dok se radikalno ne promijeni stanje u našoj istoriografiji i društvenim naukama. Pri svemu tome može se i danas dosta učiniti (možda i više nego što na prvi pogled izgleda) da ova knjiga bude bolja. Zato se i vode tako široke diskusije. Pošto je jedan od glavnih ciljeva pomenutih diskusija ukazivanje na nedostatke Pregleda koji se i pri sadašnjem stanju stvari mogu otkloniti, nastojaću da budem sasvim konkretan, a uz to osvrnuću se samo na uvodni dio i prvu glavu.

Meni se čini da bi u Uvodu trebalo ostaviti i donekle razraditi jedino sumaran prikaz idejnih osnova radničkog pokreta, zatim pitanje kada se javio proletarijat i zašto se počeo organizovati, te kakve su ciljeve sebi postavljale (i dokle su djelovale) Prva i Druga internacionala, a sve ostalo, što se odnosi na jugoslavenske narode u XIX i na početku XX vijeka, izostaviti. Na taj način stvorila bi se jedna logička cjelina koja osvjetljava zakonitost nastanka radničke klase i klasnih suprotnosti, istorijsku ulogu radničkog pokreta i značaj naučnog socijalizma. Ovo bi bio ugao gledanja i opšti okvir u kome se — kao sastavni di-

jelovi međunarodnog radničkog pokreta — javljaju organizacije i akcije radničkog pokreta u jugoslavenskim zemljama. Analizi konkretnih uslova pojave, problematiki i specifičnostima razvitka tih pokreta i društveno-političke strukture novostvorene države 1918. godine valjalo bi posvetiti čitavu prvu glavu Pregleda. Jer, ako se detaljnije ne prikaže u kojim uslovima je nastao i sa kakvim se teškoćama i problemima sukobljavao radnički pokret u svakoj pojedinoj jugoslavenskoj zemlji i na kakvoj se društveno-ekonomskoj osnovi odvijala njegova politička aktivnost kao i politička aktivnost građanskih partija, nemoguće je objasniti uzroke zbog kojih revolucionarna radnička partija nije, u periodu kad se formirala i kad je legalno postojala, presudno uticala na događaje i sudbine naših naroda. Svakako, značajna je, čak umnogome i presudna činjenica da se razvitak jugoslavenskih naroda u XIX i početkom XX vijeka karakteriše zaostajanjem u odnosu na zapadnoevropske narode i neravnomjernošću u pogledu pojedinih jugoslavenskih zemalja, pa i pokrajina. Međutim, stepen privredne i druge nerazvijenosti, odnosno razvijenosti, nije bio uvijek mjerilo snage radničkog pokreta i revolucionarne svijesti radnih masa. Važnu ulogu igrali su ustanička bundžijska tradicija, neriješena nacionalna pitanja, snaga subjektivnih faktora itd.

S obzirom na to da je svaka jugoslavenska zemlja po sastavu stanovništva bila najvećim dijelom seljačka, (od oko 70% u Sloveniji do oko 90% u C. Gori), prvorazredni značaj imali su agrarni odnosi na selu: negdje preovlađivanje sitnosopstveničke strukture, negdje postojanje feudalnog sistema, a negdje rasprostranjenost krupnog feudalno-kapitalističkog ili čisto kapitalističkog posjeda. Otuda bi detaljniji prikaz agrarne strukture bio veoma koristan, a isto tako i prikaz odnosa socijaldemokratskih partija i građanskih stranaka prema agrarnom i seljačkom pitanju. Nedovoljno obraćanje pažnje na to pitanje, odsustvo smjelih i dubljih koncepcija o putovima prelaska u socijalizam u novim uslovima, nastalim u epohi imperijalizma, nepovezivanje ciljeva borbe radničke klase sa težnjama radnog seljaštva i seljaštva uopšte dovodilo je prije prvog svjetskog rata u nekim jugoslavenskim zemljama (npr. u Bosni i Hercegovini) do stvarne izolovanosti radničkog pokreta i njegovih brojnih slabosti, do ućaurenosti i nesposobnosti da bude revolucionarna snaga, kadra da izvede socijalnu revoluciju. Praksa je pokazala još prije prvog svjetskog rata da radno seljaštvo može biti aktivan faktor naprednih snaga u borbi protiv raznih vidova eksploatacije, klasne i nacionalne. Na žalost, o tome je u Pregledu istorije SKJ rečeno sasvim malo ili, tačnije, nedovoljno da se objasni na koji način je jugoslavenska buržoazija 1918/1919. godine uspjela da bar donekle sredi prilike i učvrsti kapitalistički poredak u zemlji. Najveća žrtva koju je tih godina postojanja nove države buržoazija učinila — obećana agrarna reforma, izgledalo je da će biti veoma radikalna (išlo se dotle da je sa najvišeg mjesta proglašavan princip da zemlja treba da pripada onome ko je obrađuje) i siromašno seljaštvo je u nju vjerovalo. Zbog toga isticanje da je »korjenitom rješenju agrarnog pitanja, kakvo su tražile seljačke mase »buržoazija« zbog svoje povezanosti sa velikoposjednicima, suprotstavila svoje rješenje zasnovano na kompromisima s bivšim feudalcima i ostalim polufeudalnim eksploatorima i na dje-

lomičnom zadovoljenju zahtjeva bezemljaša i siromašnih seljaka«, nije opravdano, premda je načelno tačno.

U strahu od revolucije, vladajuća buržoazija je u prvi mah, makar čisto deklarativno iznevjerila interese velikoposjednika i feudalnih vlasnika. Tek kasnije, kad je postigla željeni cilj, (stekla povjerenje seljačkih masa), ona je pokazala klasnu solidarnost i učinila u svemu reformu polovičnom i krajnje kompromisnom, predmetom zakulisnih pogađanja, predizbornih parola i obećanja da će se zaista sprovesti onako kako je prvobitno obećano. Ovaj zaokret olakšalo je rukovodstvo socijaldemokratskih stranaka Hrvatske i Slavonije, Slovenije i Vojvodine u kome su preovlađivali oportunisti, pristalice klasne saradnje s buržoazijom, tzv. ministerijalisti. Prilično brzo pokazalo se da su jedini predstavnici revolucionarnih masa lijeva krila tih stranaka, pretežan dio Srpske socijaldemokratske partije i Socijaldemokratske partije Bosne i Hercegovine, što je dovelo do Kongresa ujedinjena i stvaranja Komunističke partije.

Rezolucija o agrarnom pitanju na Kongresu ujedinjenja (zajedno sa odlukom o stvaranju seoskih partijskih i sindikalnih organizacija poljoprivrednih radnika) i kasnije rezolucije i brošure o agrarnom i seljačkom pitanju pokazuju da je tada revolucionarni radnički pokret donekle shvatio značaj rješenja agrarnog pitanja za obezbođenje uspjeha proleterske revolucije u društveno-ekonomskoj (pretežno seljačkoj) strukturi kojom se odlikovala Jugoslavija, ali da se nije pouzdano znalo šta treba u konkretnoj situaciji preduzimati, kako parirati demagogiji građanskih i seljačkih stranaka. Uskogrudost, strancarenje i nedosljednost u odnosu prema radnom seljaštvu buržoazija je obimno iskorišćavala čineći privremene ustupke, ali prelazeći polako i sve odlučnije u protivnapad. Pa i onda kada je (u zimu 1919—1920. godine) krenuo partijski rad na selu, kad je stvoreno u Srbiji, Makedoniji i Hrvatskoj nekoliko stotina seoskih partijskih uporišta, pokret nije bio ravnomjerno razvijen u ostalim jugoslavenskim zemljama. Upravo tamo gdje je agrarni problem bio najznačajniji, glad za zemljom najveća, pa zato i seljački pokret najsnažniji, uticaj revolucionarne radničke partije bio je toliko slab da je obezbjeđivao građanskim strankama presudnu ulogu u društveno-političkim zbivanjima. Orijentacija na jačanje lijevih krila seljačkih stranaka i njihovo iskorišćavanje u borbi protiv vladajućeg poretka došla je suviše kasno (1921. godine), onda kad se revolucionarni val počeo smirivati, kad su se izgledi za osvajanje vlasti znatno smanjili.

Na jednom mjestu u Pregledu istorije SKJ (strana 64, izdanje ćir.) s pravom je konstatovano: »Opterećeno socijaldemokratskim nasleđem, rukovodstvo Partije nije imalo jasnu perspektivu revolucije u Jugoslaviji, nije umelo da pokret radničke klase slije s pokretom radnog seljaštva i ugnjetenih nacija«. Ostalo je međutim nepotpuno objašnjeno baš to nasljeđe, u čemu se ono sastoji, naročito imajući u vidu specifičnosti pojedinih jugoslavenskih zemalja, razlike u odnosu socijaldemokratije npr., u Srbiji i Sloveniji prema seljaštvu.

Ukoliko bi se usvojio predlog koji sam dao u početku, da se o svemu tome ne govori u Uvodu već opširnije u cijeloj prvoj glavi, sigurno bi mnoge značajne činjenice bile bolje i potpunije osvijetljene.

U novostvorenoj državi 1918. godine počele su odmah djelovati građanske stranke koje su ranije postojale u jugoslavenskim zemljama, a stvorene su i neke nove. Karakteristično je i valja istaći (a nije istaknuto) da nijedna od građanskih stranaka nije bila u stanju da izraste u opštejugoslavensku u pravom smislu riječi, da bude koliko-toliko objedinjujuća snaga jedinstva i ravnopravnosti jugoslavenskih naroda. Njihovi sastavi i idejno-akcioni programi svjedočili su o izživljenosti, odsustvu vjere u neku svoju društvenu misiju i nastojanju da se po svaku cijenu dočepaju vlasti, a potom iz profilerskih razloga da vlast što duže zadrže, ostanu na kormilu države. Jedina, ne samo istinski napredna, već i istinski jugoslavenska partija bila je Komunistička. Ta činjenica imala je od samog početka ogromni značaj i zato bi se morala posebno podvući.

U odjeljku u kome se govori o Vidovdanskom ustavu nije ništa rečeno o njegovim socijalno-ekonomskim odredbama: agrarnoj reformi, zaštiti radnika i drugim. Unošenje tih naprednih odredbi (naprednijih nego što ih je imao ma koji dotada izglasan buržoaski ustav), došlo je poslije zakulisnih nagodbi o isplati odštete feudalnim zemljovlasnicima (okupljenim u Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji i Džemijetu) i druge parlamentarne diskusije, prvenstveno radi učvršćenja poretka i pridobijanja povjerenja radnih masa.

Uopšteno govoreći, buržoazija je (iz više razloga) postupala znatno smišljenije nego što bi se iz Pregleda istorije SKJ dalo zaključiti. Njeni predstavnici, u prvom redu lideri Radikalne i Demokratske stranke, imali su prilično veliko iskustvo u upravljanju, taktiziranju sa biračkim masama i borbi protiv težnji radničke klase, što je došlo do punog izražaja već u prvim godinama postojanja nove države. Nasuprot tome, rukovodstvo Komunističke partije imalo je malo iskustva i više teorijskog nego praktičnog znanja kako treba osvojiti vlast i otpočeti izgradnju socijalizma.

Ako bi se svim ovim momentima posvetilo više pažnje prilikom pripremanja drugog izdanja Pregleda istorije SKJ, to bi doprinijelo da ova vrijedna i korisna knjiga u potpunosti odigra onu ulogu koja joj s pravom pripada.

Uroš Nedimović

**Napomene o obrazovanju SKOJ-a,
o donošenju Obznane i obnavljanju organizacija
KPJ u prvoj polovini 1921. godine**

Sistem policijskog režima u Austro-Ugarskoj monarhiji, konsekventno sproveden u srednjim školama Bosne i Hercegovine, ometao je i gušio pojavu bilo kakve napredne omladinske organizacije među srednjoškolskom omladinom. U oktobru i novembru 1918. g. raspadanjem Monarhije, osjećalo se slobodnije reagovanje srednjoškolske omladine Bosne i Hercegovine pod uticajem tradicija napredne predratne omladine, unutrašnjih i vanjskopoličkih revolucionarnih kretanja (oktobarske i mađarske revolucije). Đaci viših razreda srednjih škola otvoreno su negodovali protiv školskog režima i tražili stvaranje svojih organizacija — literarnih i đачkih udruženja. Razmatranja iz oblasti političkih kretanja, agrarnih odnosa ili oblika nove Jugoslavenske države, obogaćena novim ratnim iskustvima, predstavljala su osnovu za formiranje političkih pogleda i posmatranja progresivnih istorijskih kretanja iz novog aspekta. Na toj osnovi započet je rad na obnavljanju socijalističke omladinske organizacije u Sarajevu početkom januara 1918. g.¹⁾ Organizacija Socijalističke omladine razvijala je svoje djelovanje prosvjetno-zabavnim i ideološkim radom i uspjela je do aprila 1919. g. organizovati nekoliko stotina članova u Sarajevu. U ostalim mjestima Bosne i Hercegovine nisu se stvorile organizacije.²⁾ Po socijalnom sastavu, u sarajevsku organizaciju su se upisivali mladi radnici i učenici u privredi, a za njih su bila obavezna predavanja u Radničkom domu koja je organizovala Socijaldemokratska stranka. Čitanje socijalističkih brošura i knjiga, uz učestvovanje i po 250 omladinaca na pojedinim predavanjima,³⁾ predstavljalo

¹⁾ Glas slobode, br. 2 i 91, Sarajevo 1918, »Organizacija socijalističke omladine«, 4.

²⁾ Glas slobode, br. 53 i 82/1919, »Socijalistički omladinski pokret« i »Organizacija socijalističke omladine«.

³⁾ Glas slobode, br. 11/1919, »Organizacija socijalističke omladine«, Predavanje — »Šta je socijalizam« — s konferencijom održano je u Sarajevu početkom januara 1919. godine.

je pokušaj ideološkog obrazovanja mladih socijalista na osnovama naučnog socijalizma.

Obrazovanje »Organizacije intelektualnih radnika« među đacima Trgovačke akademije u Sarajevu u martu 1919. g. koja je okupljala uglavnom srednjoškolsku omladinu,⁴⁾ bio je pokušaj uvlačenja napredne srednjoškolske inteligencije u klasni radnički pokret. Organizacija je stvorena inicijativom rukovodstva Socijaldemokratske stranke, a brojala je oko 30 članova, većinom srednjoškolaca, te nekoliko radnika i činovnika. Pojedini članovi ove organizacije, koji su dobili prve osnove ideološke naobrazbe upravo u njoj (Rodoljub Čolaković, Josip Čižinski, Dimitrije Lopandić,⁵⁾ Maks Švarc, Anton Vučak (Šmit) i drugi), imali su kasnije veliku ulogu i dali značajan doprinos jugoslavenskom i međunarodnom radničkom pokretu između dva svjetska rata. Predsjednik te organizacije je bio Drago Zlomislić, a sekretar Rodoljub Čolaković.⁶⁾

Izučavanjem »Manifesta komunističke partije«, »Najamnog rada i kapitala« od Marksa, te »Žena i socijalizam« od Bebela, uz pomoć istaknutih aktivista radničkog pokreta (Živote Milojkovića, Sime Miljuša, Miloša Trebinjca, Koste Novakovića⁷⁾), koji su povremeno navraćali u Sarajevo), dato je jasno komunističko obilježje omladinskom pokretu još prije nego što je izvršeno ujedinjavanje socijaldemokratskih stranaka u Socijalističku radničku partiju Jugoslavije (komunista).

Pod uticajem Organizacije intelektualnih radnika u gotovo svim sarajevskim srednjim školama bile su formirane literarne družine na čijim sastancima su razmatrani referati iz literature, društveno-političkih problema, a na organizovanim izletima govoreno je o revoluciji i radničkoj vlasti, rasturana je partijska štampa, brošure i pjevane revolucionarne pjesme. Organizacija je održavala veze sa srednjoškolskom omladinom, a u svim školama su bili postavljeni »povjerenici« koji su čak obavještavali o predavanjima u Radničkom domu⁸⁾.

Nagli razvitak radničkog pokreta Bosne i Hercegovine u 1918. i prvoj polovini 1919. g. bio je za izvjesno vrijeme prekinut prvomajskom zabranom 1919. g., koja je ostala na snazi do kraja juna iste godine. Hapšenjem oko 3.000 radnika i komunista (u Sarajevu je zatvoreno oko 500 komunista, većinom mlađih), prestale su da djeluju Organizacija in-

⁴⁾ Almanah socijalističke omladine 1919. (u daljem tekstu Almanah), Zagreb, 1919, »Naš prošli i budući rad«, 59.

⁵⁾ Čolaković Rodoljub, Lopandić Dimitrije, Enciklopedija Jugoslavije, 5, Zagreb, 1962, 552.

⁶⁾ Zlomislić Drago, rođen u Trebinju, umro u Beču 1921. godine, jedan je od osnivača Kluba studenata socijalista iz Jugoslavije u Beču u oktobru 1919. godine, gdje je izabran za prvog sekretara Kluba. Krajem 1926. godine Klub je prestao djelovati. (Republički arhiv Sarajevo — RAS, ZV. Prez. br. 4299/1919, VZSO Pov. br. 2486/1925, Policijski direktor — Pokrajinskoj upravi BiH; Crvena zastava, br. 2, Zagreb 1919, 12; »40 godina«, Zbornik sećanja aktivista jugoslavenskog revolucionarnog radničkog pokreta, 1, Beograd 1960, 110—111 (nadalje »40 godina«).

⁷⁾ Kružok su još pomagali Jovo Jakšić i dr Mojsije Zon.

⁸⁾ Omladinci su upućivani da čitaju naprednu beletrističku literaturu (Maksim Gorki: »Mati«, Černiševski: »Šta da se radi«, časopis »Plamen«, koji je u proljeće 1919. počeo izdavati u Zagrebu Miroslav Krleža (Rodoljub Čolaković, »1919. godina u mom sećanju«, »40 godina, 52—57).

intelektualnih radnika (jer su njeni članovi pozatvarani) i organizacija Socijalističke omladine⁹⁾.

Junu 1919. g. ova generacija sarajevskih srednjoškolaca, poslije maturiranja razila se po Bosni i Hercegovini i nastavila aktivno da radi u partijskim i omladinskim organizacijama. U Bijeljini inicijativom omladinaca obrazovana je Mjesna organizacija Socijalističke partije Jugoslavije (komunista) i otvoren Radnički dom.¹⁰⁾

Iz pomenutog se vidi da su ove organizacije bile preteče Saveza komunističke omladine Jugoslavije u Bosni i Hercegovini, na čijim osnovama su one formirane i iz kojih se SKOJ razvio.^{10a)} Srednjoškolska omladina Bosne i Hercegovine bila je nosilac organizovanog rada među omladinom koja se ideološki razvijala pod uticajem nauke Marksa i Engelsa i imala je sasvim drugu tendenciju organizovanog razvitka, a ne, kako to jednostavno tretira Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, da »...napredna školska omladina stvara svoja dačka veća« i da je taj »...pokret... zahvatio... deo Bosne«.¹¹⁾

Osim u Sarajevu, socijalistička udruženja intelektualne omladine — đaka i studenata bila su obrazovana i u Beogradu i Zagrebu. Predstavnici đaka zagrebačkih srednjih škola održali su 3. februara 1919. g. sastanak u cilju formiranja dačke organizacije¹²⁾, a krajem februara 1919. g. formirano je Udruženje akademske socijalističke omladine¹³⁾.

Pod uticajem ovoga, beogradskog kluba studenata (formiranog u prvoj polovini 1919. g.¹⁴⁾ i sarajevske Organizacije intelektualnih radnika u zemlji je obrazovano 15 lokalnih komunističkih omladinskih organizacija u koje je bilo učlanjeno oko 400 članova¹⁵⁾. Sve su to bile preteče Saveza komunističke omladine Jugoslavije na čijim temeljima je on formiran u oktobru 1919. g. na Osnivačkoj konferenciji u Zagrebu u prisustvu predstavnika studentskih klubova Beograda, Zagreba, Ljubljane i srednjoškolske omladine Sarajeva^{15a)}.

Iz izloženog se vidi da je Savez komunističke omladine Jugoslavije obrazovan isključivo od studentskih i dačkih komunističkih organiza-

⁹⁾ Almanah, 59; G. s. br. 82/1919, »Organizacija socijalističke omladine«, 6.

¹⁰⁾ Rodoljub Čolaković, »Moj prvi dodir sa radničkim pokretom«, »Omladina«, list Narodne omladine Jugoslavije, br. 24, Beograd 1953.

^{10a)} Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta, Beograd, Kominternu, omot 18, dokum. br. 13, IV sjednica od 6. jula 1922, Čuzepov izvještaj.

¹¹⁾ Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, Beograd 1963 (ćirilica — u daljem tekstu Pregled), 44—45.

¹²⁾ Iskra, mjesečnik jugoslovenskih đaka, br. 5 i 6, Zagreb 1919, 64. Na sastanku je izrađena predstava Vladi u kojoj je istaknut pravac razvitka organizacije, socijalno-školski i kulturni, gdje bi dačke organizacije učestvovala u reformama škola i iznošenju dačkih zahtjeva, a u pogledu kulturnog života osnivanje dačkih udruženja za proučavanje obrazovanja.

¹³⁾ Živorim Stanković: Borbeni put SKOJ-a, Beograd 1961, 16.

¹⁴⁾ Pregled, 45; Ž. Stanković, navedeno djelo 14—15; Vojo Pekić: »Savez komunističke omladine Jugoslavije između dva rata« (1919—1941), Beograd 1959, 24.

¹⁵⁾ Ž. Stanković, n. d. 16.

^{15a)} Prema izjavi Franje Partea od 5. jula 1964, ispred sarajevskih srednjoškolaca učestvovao je Antun Šmit (Vučak).

cija, a u Pregledu je rečeno da je on stvoren iz »većeg broja omladinskih komunističkih organizacija«¹⁶⁾.

Poslije osnivačke konferencije i I kongresa Saveza komunističke omladine Jugoslavije (10. do 14. juna 1920. g. u Beogradu),¹⁷⁾ registrovan je brojni porast mjesnih udruženja i članova Saveza komunističke omladine Jugoslavije, koji je 29/30. decembra 1920. g. brojao 50 grupa sa oko 5.000 članova¹⁸⁾. Autori Pregleda su napravili propust, jer su pratili brojčani porast SKOJ-a samo do početka aprila 1920. g. kad je on imao 25 grupa sa 3.000 članova¹⁹⁾.

Zbog zapadanja u tešku međunarodnu finansijsku i unutrašnju ekonomsko-političku krizu, vladajući radikalno-demokratski blok je došao u nepovoljnu situaciju; napadom na svoju najjaču opoziciju — Komunističku partiju i radnički pokret želio je da ih suzbije i oslabi i da time osigura kapitalizmu što veću eksploataciju radničke klase obezbjeđivanjem izvlačenja što većeg profita. Buržoazija je bila nesposobna da konsoliduje privredni poredak zemlje poslije rata i riješi svoj glavni zadatak: realizovanje ideje narodnog jedinstva. Nacionalne suprotnosti, sudbonosni sukob između srpske, s jedne, i hrvatsko-slovenačke buržoazije, s druge strane, bili su kamen spoticanja za stvaranje narodnog jedinstva. Te su suprotnosti dolazile do izražaja za čitavo vrijeme između dva rata.

Donošenje Obznane su izazvala sljedeća ekonomsko-politička kretanja:

Uprezanje radničke klase, putem militarizacije preduzeća, u razornu privredu izazvalo je narastanje radničkog pokreta, a njegovi uspjesi u izbornoj borbi i tarifno-štrajkačkim akcijama neizbježno su doveli do političkih sukoba. Zabranom djelovanja najsnažnije opozicije — Komunističke partije — i uvođenjem centralističkog ustava, bankarsko-monarhistički režim je mislio da će učvrstiti svoju diktaturu. Radnička klasa se poslije rata sudarala sa velikom nezaposlenošću i bijedom potenciranom demobilizacijom i privrednim rasulom. Ona se prihvatila organizovane borbe pod rukovodstvom Komunističke partije, te je registrovan brojni porast radničkih organizacija i njihov uticaj na siromašno stanovništvo. Narastanje i rapidno razvijanje radničkog pokreta imalo je slabosti i krilo je u sebi uzroke poraza Partije donošenjem Obznane. Propaganda koju je Partija vodila putem štampe, zborova i sastanaka imala je pozitivnih rezultata, ali s njenim razvitkom nije paralelno išao i organizacioni razvitak Partije. Radnički pokret, sastavljen od najheterogenijih društvenih slojeva, ideološki nedovoljno iz-

¹⁶⁾ Pregled, 63.

¹⁷⁾ Crvena zastava, br. 14, Beograd.

¹⁸⁾ Correspondance Internationale des Jenneses, № 3, Paris, 3. maja 1921, »Disolution des Jenneses Communistes de Jugoslavie«; Internationale Jugend, № 12, Berlin 1921, »Die Reaktion in den rückständigen Ländern und die Aufgaben der kommunistischen Jugendbewegung«. Ne može se prihvatiti podatak Voje Pekića, iznesen u diskusiji na IV kongresu SKOJ-a, da je SKOJ prije Obznane imao nešto preko 3.000 članova. IV kongres SKOJ-a, Beograd 19, 126.

¹⁹⁾ Pregled, 63.

građen, u periodu svoje plime predstavljao je veliku, ali slabo organizovanu cjelinu. Nerazrađene forme rada u ideološkom vaspitanju, veliki priliv novih članova u redove radničkog pokreta, nedostatak marksističkih knjiga i izgrađenih kadrova — sve je to bilo uzrok što se klasno vaspitanje i kulturno uzdizanje radničke klase nije moglo usmjeriti u pravcu razvijanja njene borbenosti. Zato je njegova brojnost bila samo prividna, fiktivna, bez prave ideološke snage, a ovakav kvantitativno jak pokret bio je mač sa dvije oštrice.

Klasno vaspitanje i kulturno uzdizanje širokih društvenih slojeva nije išlo u korak s njihovim okupljanjem u organizacijama. Zbog toga ovo neravnomjerno razvijanje radničkog pokreta, s bolešću neprirodnog porasta, koje je imalo svoje duboke ekonomske, političke i sociološke uzroke, guralo ga je momentalnim uspjesima zahvaljujući pritisku brojčane snage organizovane radničke klase. Međutim, nedovoljna ideološka zrelost bila je presudna u odlučnim momentima klasne borbe. Organizaciona izgradnja radničkog pokreta išla je na štetu ideološkog uzdizanja; ono nije moglo izdržati isti tempo, jer je za to trebalo više vremena. Zato je radnički pokret bio kolos na staklenim nogama, koji se survao u provaliju kod prvog jačeg udara buržoazije.

Obznana je pokazala da je radnički pokret bio ideološki nedorastao postavljenim zadacima i da nije raspolagao onom materijalizovanom snagom i otporom svojih organizacija koji su bili potrebni u tom momentu. Ne vodeći računa o realnosti i podavajući se varljivim iluzijama o borbenoj vrijednosti novoorganizovane i ideološki neizgrađene radničke klase sa raznovrsnim shvatanjima, mentalitetom i interesima, nedovoljno duhovno pripremljene za ispravno razumijevanje praktičnih akcija klasne borbe, lijevi pravac u radničkom pokretu je privremeno, uprkos svoje veličine i prividne snage, podlegao udarcima klasnog protivnika.

Posmatrano iz unutrašnjeg aspekta, zavođenje Obznane bilo je uslovljeno političkom stabilizacijom režima i promjenom ekonomske konjunktore u države zbog opšte ekonomske krize 1920/1921. godine koja je zahvatila svijet i izazvala promjenu u ekonomskim kretanjima; usljed pada cijena agrarnih proizvoda na svjetskom tržištu bankarski kapital se počeo vraćati industriji. Naviknut na basnoslovne profite, on se nije zadovoljavao normalnom stopom profita, a da bi se ublažio pad profita, vršeno je direktno pojačavanje eksploatacije, tj. produženje radnog vremena i smanjenje nadnica, s jedne, a povećanje stavova zaštite, s druge strane. Da se to postigne, trebalo je slomiti otpornu snagu radničke klase, čija su Partija i sindikati bili u stalnom porastu. Stoga su Obznanom stavljeni van zakona.

Iz vanjskog aspekta posmatrano, slamanje otpora Komunističke partije Obznanom trebalo je da uvuče Jugoslaviju u ofanzivnu struju protiv Sovjetske Rusije čiji je nosilac bila Francuska. Jugoslavija je finansijski bila zavisna od nje, dok je njena spoljna politika išla za interesima Antantinog imperijalizma.

Obznanom od 29/30. decembra 1920. g. zabranjen je rad svim političkim, ekonomskim, kulturnim i sportskim organizacijama radničkog pokreta pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije. Odmah poslije njenog proglašenja komunistički poslanici su pokazali vidne rezultate

tate u obnovi i povezivanju ilegalnih partijskih i skojevskih organizacija. Međutim, u Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije registrovane su i nabrojene obnovljene skojevske¹⁾, ali ne i partijske organizacije. Do proširene sjednice Centralnog vijeća Komunističke partije Jugoslavije (1. do 6. aprila 1921. g. u Beogradu)²⁾, raspuštene partijske organizacije i aktivisti bili su prepušteni sami sebi — da rade kako znaju i umiju³⁾. Bez izgrađenog ilegalnog aparata, odmah poslije Obznane počele su se stvarati ilegalne partijske grupe (trojke)⁴⁾, koje su mogle djelovati i prilagođavati svoj rad ilegalnim uslovima. Komunistički poslanici, kao veza između centra i provincije,⁵⁾ bili su ona spona koja je povezivala partijske grupe i davala im smjer rada, mada su radile s malim intenzitetom da članovi Partije ne bi stradali od policije.⁶⁾ Poslije snažnog udara koji je za partijske organizacije predstavljala Obznana, najistaknutiji partijski aktivisti u Bosni i Hercegovini (Đuro Đaković, Gojko Vuković i drugi) počeli su stvarati ilegalne partijske punktove: oživljen je rad partijske organizacije u Sarajevu, koja je između Obznane i Zakona o zaštiti države brojala 100—120 članova, uglavnom zanatskih radnika⁷⁾ uključenih u 5 grupa (sekcija). Radom organizacije je rukovodio Mjesni odbor, izabran u sporazumu sa članovima i komunističkim poslanicima⁸⁾.

U Mostaru je oživljen rad partijske organizacije (gdje su takođe njeni članovi bili zanatski radnici)⁹⁾, a partijske grupe su osnovane u Trebinju i Konjicu¹⁰⁾. U Zenici i Zavidovićima učinjen je pokušaj osnivanja partijskih grupa¹¹⁾.

Iz jednog dokumenta se vidi da je Komunistička partija organizovala izvođenje prvomajske proslave 1921. g. u Zagrebu, Ljubljani, Nišu, Valjevu, Čačku, Šapcu, Subotici, Požegi, Beogradu, Novom Sadu (učestvovalo 1.500 radnika), Rumi, Kragujevcu, Prilepu, Požarevcu, Zrenjaninu, Indiji, Belišću, Đurđevcu itd., iz čega bi se moglo zaključiti da su i tamo djelovale partijske organizacije i grupe obrazovane poslije Obznane¹²⁾ koje Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije ne spominje.

¹⁾ Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije (ćirilica), Beograd, 1963, 82.

²⁾ Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta naroda Jugoslavije, Beograd, reg. br. 15088 i 15089/IV-1-6/1921.

³⁾ KI, REG. BR. 34. Rezolucija o organizaciji KPJ, 1.

⁴⁾ KI, reg. br. 69, Rezolucija o organizaciji KPJ, 1.

⁵⁾ Borba, br. 12, Zagreb 1922, »Izveštaj sa IV kongresa Kominterne, Jugoslovensko pitanje«, 6.

⁶⁾ Slobodna reč, br. 14, Beograd, 1922, »Vidovdanski atentat pred sudom«, 5.

⁷⁾ Republički arhiv — Sarajevo (RAS) VŽSO Pov. br. 2486/1925, 350—353. strana paginiranog predmeta. U dokumentu se spominju bravari, limari, krojači, tapetari, jedan bankovni činovnik, domaćice itd.

⁸⁾ AI Beograd, Kominterna, kutija I, br. 18, Zapisnik sa I zemaljske konferencije KPJ jula 1922, IV sjednica od 6. jula 1922, 3. strana.

⁹⁾ Savo Medan, »Mostar, uvijek aktivno uporište«, »40 godina«, Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, 1, Beograd, 1960, 130.

¹⁰⁾ RAS ZV Prez. br. 816, 2261/25, 4856 i 7521/1921.

¹¹⁾ RAS ZV Prez. br. 769, 4449, 4880, 5880, 5757 i 14926/1921.

¹²⁾ RAS ZV Prez. br. 4992/1921, letak Komunističke partije Jugoslavije, »Komunistički pokret 1. maja«.

Ahmed Hadžirović

O ocjeni uloge KPJ u formiranju političke svijesti naroda u godinama pred drugi svjetski rat

Čini mi se da je autor četvrte i pete glave Pregleda propustio da bar u nekoliko rečenica istakne jednu vrlo značajnu odluku Četvrte zemaljske konferencije Komunističke partije Jugoslavije, koja je za kasniji rad i razvoj sindikalnog i masovno-političkog pokreta u Jugoslaviji imala veliki značaj. Radi se, naime, o odluci ove konferencije o ulasku komunista u sindikate i druge masovne organizacije. Između ostalog, u zaključcima konferencije se kaže: »U uslovima vojno-fašističke diktature i zabrane svih legalnih revolucionarnih organizacija komunisti moraju daleko više nego u drugim uslovima iskorištavati sve mogućnosti legalnog rada, u prvom redu u reformističkim i u svim masovnim reakcionarnim organizacijama, zatim u monopolističkim fašističkim sindikatima, za pripremanje, organizovanje i samostalno predvođenje svakodnevnih borbi radničke klase; za otimanje radnika ispod uticaja vođa tih organizacija i njihove reakcionarne ideologije. Ulazak komunista u sindikate jeste put ka pretvaranju tih organizacija u organe klasne borbe i ka ostvarenju akcionog jedinstva radničke klase«. Iznošenje u Pregledu podataka o brojčanom narastanju URSS-ovih sindikata (na primjer na strani 204. Pregleda — latinicom), o uspjesima štrajkova i njihovom velikom broju, o nastojanjima za stvaranje jedinstvene radničke klase, o jačanju i razvoju klasnog pokreta — bez ikakvog komentara ove odluke — ostavlja utisak da se radi o stihijnim, neorganizovanim akcijama, što u stvari nije bilo, nego je očigledna posljedica sprovođenja ove odluke u život.

Mada je ograničeni prostor u mnogome onemogućio autoru da kaže sve ono što bi trebalo reći, smatram da je ovom pitanju moralo biti posvećeno više pažnje, bar u onom dijelu gdje se ocjenjuje značaj ove konferencije. Taj značaj proizilazi iz akcije KPJ u masovnim organizacijama, sportskim i kulturno-prosvjetnim društvima, zemljoradničkim zadrugama, čitaonicama i bibliotekama itd., preko kojih je Partija ostvarivala svoj uticaj na šire slojeve naroda. Poznato je, naime, da je Partija, suočena sa mnogobrojnim poteškoćama (stav režima, zaostalost,

nerazvijena radnička klasa, međunacionalni i međukonfesionalni odnosi i mnogi drugi) pronalazila razne forme i metode za pridobijanje masa i vršenje uticaja na njih.

Navešću nekoliko primjera koji govore o tome da je ovaj rad bio i vrlo raširen i vrlo uspješan: 1939. godine policija u Tuzli je zabranila rad Sportskog društva »Sloboda«, inventar društva iz Radničkog doma pobacala kroz prozor, a predsjednika i nekoliko članova uprave pohapsila. Obrazloženje: prekoračenje društvenih pravila, štetan rad među omladinom; »Ispostava banske vlasti u Splitu, na osnovu § 11. Zakona o udruženjima, zborovima i dogovorima raspušta (9. maja 1940. g.) Radnički sportski klub »Velež« u Mostaru..., a to s razloga što je društvo svojim djelovanjem prekoračilo krug rada određen društvenim pravilima i što je postupilo protiv društvenog poretka. Razlozi: prema odredbi člana 2. odobrenih pravila svrha društva je promicanje i unapređenje sporta sviju grana.

RSK »Velež« dao je izraditi kao klupski znak petokraku zvijezdu da bi na taj način ispoljio svoju političku orijentaciju protiv današnjeg društvenog poretka. Društvo je vršilo štetan i razoran uticaj na svoje članove i svojim radom, a naročito rasparčavanjem svojih značaka prelazilo djelokrug određen društvenim pravilima.

Stvarni rad i uticaj Partije u ovakvim društvima vidi se iz ova dva primjera:

1. septembra 1940. godine nakon nogometne utakmice »Velež« — »Crna Gora« (Podgorica) u Mostaru je došlo do snažnih antifašističkih demonstracija. Velika masa od oko 3.000 ljudi sa stadiona obrazuje povorku i kreće mostarskim ulicama kličući protiv imperijalističkog rata, za savez sa Sovjetskom Unijom, slobodu sindikalnog organizovanja itd. Kada je povorka htjela preći preko Lučkog mosta, dočekana je od kordona žandarmerije i policije. Pošto masa demonstranata nije prestajala da kliče, žandarmi i policija su otvorili paljbu iz pušaka i tek tako uspjeli rastjerati povorku. Tom prilikom ranjeno je desetak radnika, više od 50 ih je pohapšeno, a odmah sutradan 8 radnika je upućeno u Lepoglavu.

Demonstracije su pokazale kakav uticaj ima Partija na stanovništvo ovog grada.

Ili ovaj podatak: Uprava policije u Banjaluci 20. II 1941. godine raspustila je Radnički sportski klub »Borac« zaplijenivši mu svu imovinu i inventar, a četiri dana nakon toga, tj. 24. II 1941. g. Banjalučki nogometni podsavez donosi zaključak da se RSK »Borcu« za njegov rad u podsavezu izrazi svako priznanje.

Objektivno, za ocjenu ove konferencije i njenih odluka mnogo manje značaja imaju izvjesni relikti ranije političke prakse kojih se nije bilo moguće odmah osloboditi, a koji su u Pregledu dobili više prostora i pažnje. Tako, na primjer, rečenica: »Ostaci sektaštva su se izražavali i u stvaranju grupa revolucionarne sindikalne opozicije«, uzeta izolovano, najvećem broju čitalaca ostaće nejasna, jer oni ne znaju da su stvarane takve grupe, ni zašto su stvarane. Drugo je pitanje da li je u Pregledu trebalo dati i potpuniju ocjenu tadašnjeg rukovodstva Partije i ispravnosti njegovih odluka. Ja mislim da tadašnje rukovodstvo KPJ

nije dovoljno poznavalo ni proučilo stanje u zemlji, nije pravilno ocijenilo šta se gdje može postići i šta se može zahtijevati. Zahvaljujući tome, dogodilo se ono što se uostalom moglo i očekivati: da od direktive za stvaranje RSO ispadne ponovna direktiva za stvaranje nekakvih nelegalnih sindikata ili nelegalnih sindikalnih grupa, na šta su jedino ličile forsirane grupe revolucionarne opozicije u sindikatima. Tako se ponovila ista ona greška koja je učinjena poslije proglašenja šestojanuarske diktature, i koja je kao forma rada, samo u drugom vidu, kritikovana i napuštena. Isto tako za sumnju je da li su komunisti u pojedinim pokrajinama, s obzirom na njihov broj, (primjer: Bosna i Hercegovina) makar se i do posljednjeg angažovali na radu u sindikatima, mogli ostvariti ono što se od njih zahtijevalo. Ipak, najveći dio komunista je prihvatio i sproveo ovu odluku, čime su sindikati preporođeni, a naročito otkada su komunisti preuzeli i rukovođenje sindikalnim pokretom u svoje ruke. Međutim, isto tako je činjenica da se odluka nije podjednako poštovala i sprovodila u djelo u svim dijelovima zemlje. Dok su komunisti u nekim pokrajinama već u 1935. i 1936. godini listom bili u URSS-u, u drugim to nije bio slučaj čak ni u 1938. godini. Možda je i o ovom u Pregledu nešto trebalo reći.

Dio odluke o stvaranju revolucionarne sindikalne opozicije gotovo da nije ni sproveden. Njega su prevazišli i praksa i potrebe širokog djelovanja komunista u masama, pa je na Petoj zemaljskoj konferenciji i zvanično napušten i kritikovan kao forma rada.

U vezi sa ovim ukazao bih na još jedan momenat koji na prvi pogled nije ni tako važan, a koji kod neupućenih čitalaca može stvoriti pogrešnu sliku o jačini pokreta i broju akcija u pojedinim pokrajinama. U ovakvoj knjizi je često vrlo nezgodno iznositi brojčane podatke za jednu pokrajinu, a ne iznijeti ih za sve, pominjati važne akcije samo u jednom dijelu zemlje, a ne i u drugim, pogotovu ako se i u tim dijelovima zemlje imalo šta važno pomenuti ili nabrojati. Ako se pri tome autoru desi i neki propust ili omaška, onda je još gore. Ako se ipak žele iznositi i takvi primjeri, onda treba nastojati da oni budu sasvim tačni. Ovo kažem zbog toga što su u Pregled neki put uneseni podaci koji prema drugim brojnim izvorima izgledaju drugačije. Tako, na primjer, na 266. strani Pregleda (latinicom) kaže se da su u Bosni i Hercegovini 1940. godine vođene 52 tarifne akcije sa oko 30.000 učesnika, a od toga su 16 bili štrajkovi sa oko 9.000 učesnika. Prema istorijskim izvorima, međutim, u ovoj godini u Bosni i Hercegovini su vođene 44 štrajkačke akcije i blizu pedeset drugih tarifnih pokreta.

Svestranijom obradom ovih pitanja mnogo lakše i bolje bi se mogla ocijeniti uloga Partije u formiranju svijesti širokih slojeva naroda, koji onda tako pripremljen prihvata liniju Partije i tada i pogotovu u narodnooslobodilačkom ratu.

Enver Redžić

Nekoliko napomena o „Pregledu istorije SKJ“

Ja sam u mogućnosti da u ovoj diskusiji učestvujem samo fragmentarno, sa nekim napomenama koje se odnose na razne periode u Pregledu. Poslije veoma kratkog uvodnog osvrta na pojavu evropskog komunističkog pokreta, naučnog socijalizma i rađanje modernih socijalističkih radničkih partija u jugoslavenskim zemljama, autori Pregleda su prešli na izlaganje situacije koja se odnosi neposredno na stvaranje Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista). Neosporno je pravo autora da hronološki odrede granice istorijske stvarnosti čijem izučavanju pristupaju, ali su pri tome dužni da bar elementarno ukažu na najbliže faktore koji su je bitno omogućili. Prvi svjetski rat se završio, obrazovana je nova država, monarhija SHS, u istoriji prva moderna državna zajednica jugoslavenskih naroda, a svega nekoliko mjeseci zatim socijaldemokratske partije i frakcije, koje su odvojeno djelovale u pojedinim jugoslavenskim zemljama i pokrajinama, ujedinjuju se u SRPJ (k).

Ovakav hronološki poredak pruža mogućnosti za mišljenje da je obrazovanje jugoslavnske države na završetku prvog svjetskog rata jedino rezultat ujediniteljske akcije kojoj su na čelu stajale nacionalne buržoazije, odnosno da je jugoslavenski proletarijat bio po strani i izvan kretanja koja su predstavljala istorijsku determinantu u obrazovanju državne zajednice Jugoslavena. Istorijski izvori koji su nam već relativno dugo poznati i pristupačni omogućavaju da se na postavljena pitanja odgovori argumentirano i egzaktno. Ovdje mislim na takve, već dobro poznate dokumente koje su nam u nasljeđe ostavile Jugoslavenska socijalistička konferencija u Ljubljani 1909, Prva balkanska socijalistička konferencija u Beogradu u januaru 1910. godine, zaključni kongresi nekih socijaldemokratskih partija, na proklamacije socijaldemokratskih partija objavljivane u završnim godinama prvog svjetskog rata, na rezolucije frakcija Hrvatske socijaldemokratske stranke itd. Već samo ovi izvori doprinose da se znatno upotpuni, tj. izmijeni sud o nastanku jugoslavenske države, koji se formirao pod uticajem naše građanske politike i historiografije. Ne poričući ni za trenutak veliku ulogu koju je u

tome odigrala građanska klasa, oslanjajući se i na istorijsku građu socijalističke provenijencije, savremeni istoričar je u mogućnosti da do kraja skine legendu kojom je građanska historiografija obavila rađanje države SHS i da pokaže kakva je u tome bila konkretna uloga jugoslavenskog proletarijata i njegovih socijalističkih partija. Poznato je da svaka od njih u nacionalnom pitanju nije bila uvijek na revolucionarnim pozicijama, da su u teoretskom pogledu na ovom tlu manje ili više hramale, ali je takođe nedvojbeno da su sve — neka jasnije, neka manje jasno — izražavale progresivne istorijske težnje i interese radničke klase iz koje su nikle za jedinstvom, za prevazilaženjem suprotnosti koje je jugoslavenskim narodima nametnuo istorijski razvitak, a posebno ih produbilo klasno buržoasko društvo.

Koliko je za istoriju KPJ značajno pitanje kako je rasvijetljen socijaldemokratski period, došlo je do izražaja već u obradi prvih akcija SRPJ (k) odnosno KPJ. U prvoj glavi čitamo da socijaldemokratske stranke nisu poklanjale pažnju radu među omladinom (Pregled, str. 41. — latinica) da bismo odmah zatim doznali kako neposredno poslije rata u Zagrebu »pod uticajem socijalističkih ideja napredna školska omladina stvara svoja đачka veća« i da je »Centralno đачko veće u Zagrebu obrazovano pod uticajem komunista« (Ibidem, str. 42). Na samom završetku ove glave kaže se da je »pobeda revolucionarne orijentacije u Partiji bila više rezultat revolucionarne situacije u zemlji, rezultat revolucionarnog raspoloženja radničke klase, nego ideje i političke zrelosti same Partije i njenih rukovodećih kadrova. Ona je bila znatno opterećena idejnim i političkim balastom nasleđenim iz socijaldemokratskih partija iz kojih je nastala«. (Ibidem, str. 70). Ako je socijaldemokratija zanemarivala rad među omladinom, ko je onda širio socijalističke ideje pod čijim uticajem se među đачkom omladinom obrazuju i đачka vijeća u Zagrebu? Može li se prihvatiti teza da je do revolucionarne orijentacije u SRPJ (k) došlo nezavisno od djelatnosti njenih rukovodećih kadrova, kada se zna da su u rukovodstvima, pored oportunističkih elemenata, djelovali i poznati revolucionari, a neki od njih zauzimali i položaj sekretara Partije (npr. Filip Filipović). Stoji tvrdnja autora da je Partija ponijela balast iz svog socijaldemokratskog perioda, ali bi se mogla postaviti i druga — da smo u historiografiji socijaldemokratskog perioda i radničkog pokreta takođe još uvijek pritisnuti balastom starih, naučno još nepotvrđenih partijsko-političkih ocjena istorijskog mjesta i uloge jugoslavenskih socijaldemokrata.

Period između dva rata nije takođe dovoljno istražen, pa su rezultati njegove parcijalne obrade neminovno došli do izražaja u glavama u kojim se izlaže djelovanje Partije u tom razdoblju. Redakcija je u uvodnoj riječi s pravom istakla da je bez sintetički obrađene novije istorije jugoslavenskih naroda veoma teško dati naučnu istoriju radničkog pokreta i SKJ. Možda se u ovoj činjenici nalaze korijeni izvjesne jednostranosti u osvjetljavanju pojedinih istorijskih zbivanja, koja se nekada ispoljava u tumačenju pojava vezanih neposredno za radnički pokret i Partiju, a nekad za događaje koji su bili veoma značajni za revolucionarni socijalistički pokret, ali su nastali izvan njega i njegove matice. Da bi se stvari objasnile, pribjegava se tada formulacijama

i stavovima koji su nekada davno zauzeti u rukovodstvu ili čak u Kominterni i koji se po inerciji održavaju zahvaljujući prije svega okolnosti što nije bilo odgovarajućeg istraživačkog rada.

Jednostranost u tumačenjima pojedinih događaja došla je do izražaja na više mjesta u Pregledu. Donošenje Vidovdanskog ustava u Konstituenti 1921. godine dobilo je, na primjer, sljedeće objašnjenje: »Ustav je prihvaćen sa 223 glasa, a 196 poslanika glasalo je protiv ili je bilo odsutno. Ostvarena većina postignuta je glasovima JMO, koji su kupljeni davanjem velike odštete agama i begovima za zemlju oduzetu agrarnom reformom« (Ibidem, str. 77). Jednom dato, ovo tumačenje održalo se do naših dana i preko Pregleda trebalo je da bude prihvaćeno kao ispravno. Za tačan zaključak neophodno je poznavati političku strukturu Konstituyente, odnosno sastav partijske grupacije koja je glasala za ustav, a nju su sačinjavali: radikali sa 91 poslanikom, demokrati — takođe sa 91, JMO sa 23, Slovenska kmetijska stranka sa 10 i Turska nacionalna organizacija »Džemijet« sa 8 poslanika. Ako se vulgarno tj. kupovinom tumači donošenje Vidovdanskog ustava, nisu li takvu trgovачku i političku transakciju vladajući radikali i demokrati napravili istovremeno i sa Slovenskom kmetijskom strankom, kao i sa Džemijetovim poslanicima? Nije cijela istina u tome da je glasovima JMO omogućeno donošenje Vidovdanskog ustava, već u istorijskoj činjenici da su sve pomenute političke stranke, rukovođene interesima klasa koje su u Konstituenti zastupale, donijele ovaj Ustav gledajući u njemu garantiju da će se upravo ti interesi u društvu i državi uvažavati.

Od sličnog nedostatka trpi takođe tvrdnja da se »nacionalno ugnjetavanje izražavalo u politici neravnomerne podele nacionalnog dohotka, u zapostavljanju industrijskog razvitka naročito Makedonije, Bosne i Crne Gore; čak je bilo pokušaja preseljavanja industrije iz Slovenije u Srbiju. Nacionalne manjine su bile lišene osnovnih prava« (Pregled, str. 132). Kao što vidimo, ovdje se ne pominje Hrvatska među jugoslovenskim zemljama čiji se ekonomski progres nasilno kočio i usporavao, iako nam je poznato da je upravo u Hrvatskoj nacionalni otpor velikosrpskoj hegemoniji bio najorganizovaniji i najjači, a takođe da je velikosrpskoj hegemoniji u njenoj politici nacionalnog ugnjetavanja bilo naročito stalo do toga da ne samo politički već i ekonomski što više oslabi svog najvećeg suparnika i konkurenta — hrvatsku buržoaziju. To se istorijski jasno potvrdilo. U »Pregledu« je više puta bilo riječi o suprotnostima između hrvatske i srpske buržoazije, pa je ovaj momenat bilo neophodno naglasiti i u naprijed citiranom tekstu u kome se integralno formuliše politika nacionalnog ugnjetavanja u Kraljevini SHS u periodu koji je prethodio šestojanuarskoj diktaturi.

Mogli bismo postaviti još nekoliko pitanja i staviti izvjesne primjedbe u vezi sa obradom perioda između dva rata. Razmatrajući unutrašnje političke odnose u 1937. godini, autor ovog poglavlja piše kako su stranke udružene opozicije, a naročito HSS, vršile pojačani »pritisak radi rešavanja takozvanog hrvatskog pitanja« (Pregled, str. 223). Valja priznati da nije jasna ovakva terminološka odredba, jer je istorijski utvrđeno da je upravo hrvatsko pitanje, tj. neriješeno nacionalno pitanje hrvatskog naroda, bilo jedan od faktora koji je u temelju potresao uni-

tarističko-centralistički sistem jugoslavenske monarhističke države. Pri tome nije bitno kakvu je sadržinu u njega unosilo rukovodstvo HSS, već je presudna njegova objektivna, konkretna, društveno-istorijska sadržina. Polazeći od značaja koji ima nacionalno pitanje u Jugoslaviji u borbi za njen revolucionarni socijalistički preobražaj, IV zemaljska konferencija KPJ je odlučila da se osnuju KP Hrvatske, KP Slovenije i KP Makedonije. Izlažući aktivnost Organizacionog sekretarijata CK KPJ u provođenju navedene odluke, autor je ostavio bez objašnjenja činjenicu da je tada izostala odluka o osnivanju KP Crne Gore, iako se u Partiji smatralo da su Crnogorci takođe bili ugnjetena nacija, kao i činjenicu da je do obrazovanja CK KP Makedonije došlo 1943. godine, a do osnivanja KP Slovenije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine tek poslije oslobođenja. Takođe je prilično nejasno autorovo shvatanje da je srpski narod sopstvenim snagama morao da »sa sebe skine optužbe« koje su ga »izjednačavale sa velikosrpskom hegemonističkom buržoazijom«, jer je to pretpostavka njegove jasne »nacionalne perspektive«. (Pregled, str. 228). Umjesto formulisanja političkih zadataka koji su se u tom času postavljali pred srpski narod u njegovoj borbi za demokratiju, autori Pregleda su bili obavezni da istorijski priđu odnosu srpskog naroda prema velikosrpskom hegemonističkom režimu i da ga konkretno utvrde u raznim etapama unutrašnjeg političkog razvitka Kraljevine Jugoslavije. Istorijski je fakat da je srpski narod, u zanosu i pod uticajem nacionalnog oslobođenja, u većini i relativno dugo pružao podršku velikosrpskim hegemonističkim vladama. Tek su događaji poslije diktature pokazali da je u tom odnosu došlo do prekretnice, do radikalne promjene, pa će se srpski narod ubuduće sve masovnije i izrazitije solidarisati sa snagama koje su težile obaranju hegemonističkog režima velikosrpske buržoazije. Poznato nam je da »pijemontska« svijest nije odjednom nastala, da nije mogla odjednom biti ni potisnuta. Da bi se društvena tj. politička svijest izmijenila, potrebno je da se ispune određeni uslovi, među kojima uslov vremena ima veliki značaj. Očekivati od srpskog naroda drukčije ponašanje nego što je istorijski bilo, neprihvatljivo je u istorijskoj nauci i stoga je u konkretnom slučaju za istoričara bilo nedopustivo da srpski narod tereti optužbama zbog toga što je u oslobođenoj državi podržavao snage koje su se u određenim istorijskim uslovima našle na čelu borbe za nacionalno oslobođenje, već se radilo i radi o tome da istoričar shvati stvarnost istorije kakva jeste, da je odgovarajućim metodom i sredstvima izloži i osvijetli. Ako politika ima »pravo« da podiže optužbe zbog ovakvog i onakvog ponašanja određenih faktora u istoriji, istorijska nauka je dužna da rasvijetli to političko ponašanje i na taj način učini suvišnim takve »kritike«.

U politici Partije između dva rata, kao i u toku NOR, posebno u njenom propagandnom radu, veoma je prisutna bila popularizacija Sovjetskog Saveza, njegove industrijalizacije i kolektivizacije i uopšte socijalističke izgradnje u njemu, što je nesumnjivo imalo svog značaja za širenje socijalističkih ideja i formiranje socijalističke svijesti radničke klase. Zahvaljujući tome radu Partije, u masama njenog članstva, kao i u širokim slojevima radnika, inteligencije i naprednih seljaka davno prije drugog svjetskog rata bilo je stvoreno uvjerenje da je prva zemlja

socijalizma kula progressa, tvrđava mira, zaštitnik slobode i nezavisnosti malih naroda, da je u svakom pogledu nadmoćna u odnosu na kapitalističke zemlje. U borbi komunista Sovjetski Savez izjednačavao se sa idealom socijalizma. Bez toga ne bi bile moguće iluzije da će ulaskom SSSR-a u rat ovaj biti završen za par mjeseci, kao ni optimističko uvjerenje da će Sovjetski Savez snagom svoje veličanstvene pobjede nad fašizmom prokrciti put trijumfalnom širenju socijalizma u svijetu. Našav se licem u lice sa drukčijom realnošću, KPJ se obračunala sa svojim iluzijama, što je u Pregledu dobilo odgovarajuće objašnjenje. Međutim, popularizacija SSSR-a u ilegalnim uslovima, a naročito u periodu narodnooslobodilačkog rata, iako sastavni dio propagandne aktivnosti KPJ, nije u Pregledu dobila potrebni komentar. Odbijajući klevete Informbiroa o tobožnoj antisovjetskoj kampanji u KPJ, V kongres KPJ je obiljem dokumenata ukazao na ogromni rad KPJ u popularisanju SSSR-a. U tome radu nalazi se, pored ostalog, objašnjenje zašto relativno dugotrajni sovjetsko-finski rat nije u masama partijskog članstva, naprednih radnika i intelektualaca poljuljao uvjerenje u vojnu moć SSSR-a, zašto sovjetsko-njemački pakt o nenapadanju nije izazvao ozbiljnije zabune i pometnju u partijskim redovima, zašto trockizam nije oslabio povjerenje jugoslavenskih komunista u Staljinovo rukovodstvo Sovjetskog Saveza itd. U Pregledu se, po našem mišljenju, prebrzo prešlo preko ovih događaja. Danas se trockizam svakako mora drukčije definisati nego što su to činili Staljin i staljinisti; samim time i njegova pojava u jugoslavenskom komunističkom pokretu, odnosno u djelu o istoriji SKJ, treba da dobije novo, u stvari naučno objašnjenje. Isto tako ne bismo se mogli složiti sa izvjesnim aspektima tumačenja koje je u Pregledu dato sovjetsko-njemačkom paktu o nenapadanju. Ističući da je pod uticajem ovog pakta Kominternu napustila svoju antifašističku platformu, autor kaže da je »to izazvalo pravu pometnju u komunističkim partijama zapadne Evrope i među antifašistima uopšte. Tada se, u časovima ozbiljnim za sudbinu svih zapadnoevropskih naroda, očevidno pokazalo koliko je štetno politiku komunističkih partija u pojedinim zemljama potčinjavati taktičkim potezima vlade SSSR-a« (Pregled, str. 261). I dalje zaboravljajući u trenutku šta je u to vrijeme politika sovjetske vlade značila u političkoj praksi komunističkih partija, autor piše »da pakt o nenapadanju između države Nemačke i države SSSR nije ni u kom slučaju smeo značiti da komunističke partije obustave borbu za mobilizaciju naroda svoje zemlje protiv opasnosti koja im je pretila od fašističke Nemačke, jer ona zbog pomenutoga aranžmana nije izmijenila ni svoj karakter ni ciljeve svoje politike«. (Pregled, str. 262). Napuštajući svoju antifašističku liniju pod uticajem ovog pakta, Kominternu nije izazvala samo pometnju u Komunističkim partijama zapadne Evrope, već je veću ili manju pometnju izazvala u svim svojim sekcijama koje nisu postojale samo u zapadnoj već i u istočnoj Evropi, i ne samo u Evropi, već i na drugim kontinentima. S time u vezi, nisu to bili časovi ozbiljni samo za sudbinu zapadnoevropskih naroda, nego, kako su događaji ubrzo pokazali, isto tako ozbiljni i za sudbinu naroda istočne Evrope, i ne samo Evrope. Napokon, za istoričara nije važno šta je jedan pakt smio da znači za komunističku politiku ili šta za nju nije smio

da znači već je jedino bitno šta je on istorijski značio u konkretnoj političkoj praksi određene komunističke partije ili određenih komunističkih partija.

Upoznavši se u Pregledu prilično iscrpno sa razvitkom Partije i njenom ulogom u našoj novijoj istoriji, čitalac nije mogao da nađe u njemu obrađene izvjesne momente neosporno interesantne i značajne za istoriju Partije. Vjerovatno još nije valjano izučena diskusija koja se u godinama pred sam rat vodila u Partiji o aktuelnim ideološkim problemima, o pitanjima umjetnosti, filozofije, nauke i koja je znatno doprinijela porastu interesovanja članova Partije za opšte i specifične probleme kulture, aktivnijoj i punijoj orijentaciji Partije na pitanja kulturne politike i određena, s njom povezana pitanja. Međutim, navedena okolnost nije mogla biti razlog što je ova nesumnjivo značajna diskusija u Pregledu sasvim izostavljena.

Period narodnooslobodilačkog rata s pravom je dobio u Pregledu istaknuto mjesto, jer se radi o događajima prelomnim za istoriju jugoslavenskih naroda, kojima je KP vanredno uspješnim, genijalnim razradivanjem svoje strategije dala socijalistički pravac razvitka. No u pogledu istoriografske obrade ovog perioda mogu se s pravom staviti izvjesne primjedbe. Tako, na primjer, mislim da zločini okupatora, ustaša, četnika i bjelogardejaca nisu dovoljno osvijetljeni, usljed čega nije istorijski utvrđen značaj ovog faktora u razvoju narodnooslobodilačkog rata. Pri tome je nužno istražiti i istorijski konstatovati više elemenata kao, na primjer, ko su u pojedinim krajevima Jugoslavije bili organizatori zločina, kakve su konkretne planove imali, koje su razmjere zločini dobili, kada su bili najmasovniji, kako ih je politički tumačio okupator, a kako domaći kvislinzi, kako je na zločine reagirao ugroženi narod, itd. Nije dovoljno kazati koliki je uopšte bio broj žrtava, gdje su bili veći koncentracioni logori, pomenuti nekoliko mjesta u kojima su zločini imali užasne oblike, jer tako ne saznajemo stvarni značaj fašističkih zločina u našoj zemlji, njihove određene političke motive, kao ni njihove posljedice. Takođe je važno istražiti i ustanoviti posljedice koje su zločini imali na rad Partije, kako u uslovima organizovanja ustanka, tako i u toku cijelog narodnooslobodilačkog rata. Nije moguće, na primjer, ocjenjivati početak i razvoj ustanka u Hrvatskoj ne uzimajući u obzir činjenicu da je upravo u Hrvatskoj u pripremanju ustanka i njegovom početku Partija ostala bez čitave plejade rukovodećih kadrova kao što su: Rade Končar, Marko Orešković, Josip Kraš, Pavle Pap, Anka Butorac, Ognjen Prica, Božidar Adžija, Otokar Keršovani, Mirko Bukovac, Marijan Krajačić, Joža Vlahović, Andrija Žaja, da pomenemo samo najistaknutije.

U prikazivanju odnosa narodnih masa prema ustanku u pojedinim jugoslavenskim pokrajinama uočava se izvjesna terminološka nepreciznost i neodređenost, što u stvari pokazuje da uz izvjesne vrijedne rezultate istorijske nauke, narodnooslobodilački rat zahtijeva i dalje značajna istorijska istraživanja. Nije opravdano govoriti o »jedinstvu srpskih masa u julu i avgustu 1941. godine u Bosni i Hercegovini (Pregled, str. 325), jer je to jedinstvo imalo tek da se izgrađuje u toku revolucije, da odolijeva raznim teškoćama i krizama i odolijevajući im da se učvr-

šćuje. Isto tako neadekvatno se prikazuje odnos hrvatskih i muslimanskih masa Bosne i Hercegovine prema okupatorskoj tvorevini NDH kada se kaže da je u toku borbe pod uticajem Partije »jačao proces ograđivanja hrvatskih i muslimanskih masa od ustaške države« (Pregled, str. 325). Odmah se, naime, postavlja pitanje šta je prethodilo tome »procesu ograđivanja?« Malo dalje, izlažući aktivnost Partije u podizanju ustanka u Hrvatskoj, autor kaže kako je ona uspjela da »u velikoj mjeri razvije simpatije hrvatskih masa prema oslobodilačkom pokretu«, da je na putu uključivanja hrvatskih masa u narodnooslobodilačku borbu »morala da savlada iluzije kod jednog dijela hrvatskog naroda o ustaškoj državi«, (Pregled, str. 326). Ne govori se određeno, polazeći od istorijskih izvora, kako su široke mase hrvatskog naroda primile NDH, tačnije, kako su se razni društveni slojevi unutar hrvatskog naroda postavili prema NDH u trenutku njenog stvaranja i zatim prema politici koju je ona otpočela i sprovodila. Šta treba razumjeti u tvrdnji da je Partija svojim radom uspjela da razvije »simpatije hrvatskih masa prema oslobodilačkom pokretu« i da je »kod jednog dela hrvatskog naroda« Partija morala da savlada iluzije u ustašku državu? Ovakve neodređenosti i nepreciznosti pružaju mogućnost za nesporazume i zabune, koje se otklanjaju jedino utvrđivanjem istorijskih fakata. Pomenute teškoće potiču i otuda što do danas još nije istražena i naučno osvijetljena djelatnost HSS, koja je u nedavnoj prošlosti bila prvorazredni faktor hrvatske nacionalne politike.

Na kraju, kada je riječ o istorijskoj obradi narodnooslobodilačkog rata, mora se uvažiti činjenica da to razdoblje jedva pripada istorijskoj prošlosti, da se ono snagama koje su mu dale obilježje neposredno ulilo u stvarnost koja teče, u čemu treba vidjeti objašnjenje zašto pojedini događaji nisu osvijetljeni tako potpuno kao što će to biti kada prestane da djeluje faktor vremenske neposrednosti. Ovaj momenat je od još većeg, u stvari od odlučujućeg značaja za istorijsko izučavanje poslijeratnog perioda i uloge koju je u njemu imala, tačnije rečeno koju ima SKJ. Stoga posljednje glave Pregleda, u kojima se obrađuje ovaj period, uza sve ambicije autora da napišu njegovu istoriju, predstavljaju stvarnu publicističku retrospektivu puta koji je prešao SKJ organizujući izgradnju socijalističkog društva. Pri tome su se oni zadovoljili da izlože stavove, odluke i ocjene koje je Partija donosila na kongresima, plenumima i savjetovanjima o raznim pitanjima socijalističke prakse, nastojeći tako da za sve pojave u društvu nađu i daju objašnjenja iz rezolucija i drugih partijskih dokumenata, umjesto da u društvenim kretanjima i uslovima pronalaze objašnjenja za korake koje je Partija činila, kao i za pojave i procese koji su se odvijali u Partiji. Postupajući tako, autori Pregleda posmatrali su Partiju kao faktor koji više djeluje na društvo i njegova kretanja, nego što živi i djeluje u društvu.

Tu se po našem mišljenju kriju uzroci što je izgradnja socijalizma prikazana u Pregledu prilično jednostrano. Partija je, naime, uvijek inicijator progresivnih rješenja kojima teži društvo u svome socijalističkom razvoju. Ona traži proširenje demokratskih prava građana, zahtijeva proširenje prava neposrednih proizvođača, zalaže se za intenzivniju demokratizaciju vlasti, bori se protiv birokratsko-centralističkih tenden-

cija u upravnom aparatu, daje inicijativu za jačanje materijalne osnove sistema samoupravljanja itd. Ali su istovremeno u samoj Partiji prisutne i suprotne tendencije, što samo potvrđuje činjenicu da je ona dio društva, njegov organski dio, i da se sve protivrječnosti društva u procesu njegovog socijalističkog preobraženja manifestuju i u Partiji. U težnji da se produbi i ojača proces demokratizacije, Partija je između ostalog morala da savlađuje birokratsko-centralističke tendencije u aparatu administracije. Sasvim tačno. Ali je takođe tačno da je u tom aparatu Partija zauzimala najvažnije funkcije, što pokazuje da se pomenute birokratsko-centralističke tendencije nisu pojavile i razvijale izvan Partije, već takođe i u njoj, i da je ona istovremeno njihov nosilac i inicijator njihovog savlađivanja. U Pregledu se ukazuje na pojave nacionalizma i republičkog partikularizma, koji se zatim objašnjava kao »svojevremena deformacija pojedinih komunista«. Očigledno se ne može prihvatiti ovakvo tumačenje pojave republičkog partikularizma, odnosno nacionalizma u našim savremenim uslovima. Zar su pojedini komunisti mogli, zar su oni bili u objektivnoj mogućnosti da stvore takav društveni problem koji predstavlja ozbiljnu kočnicu socijalističkog razvitka, kao što je republički partikularizam? Njegov nosilac mogla su da budu samo politička rukovodstva u republikama, pa se stoga i ne može svesti na »svojevrsnu deformaciju pojedinih komunista«, jer stvari pokazuju da se radi o deformaciji znatno šireg obima i značaja. Neophodno je, dakle, učiniti napor da se otkriju uzroci pojave da SK u teoriji stoji na pozicijama marksističke koncipirane nacionalne politike, a da se u praktičnoj realizaciji te politike upravo u SK razvio otpor ovoj politici u vidu republičkog partikularizma, odnosno, valja otkriti uzroke protivrječnosti da SK teoretski stoji na pozicijama naučnog socijalizma i da ovu teoriju razvija, da je u praksi izgradnje socijalističkih društvenih odnosa inicijator i nosilac progresivnih kretanja i istovremeno da u njemu žive snage bez kojih bi u našim konkretnim uslovima birokratske deformacije bile nezamišljive.

Sagledati istorijski našu savremenu epohu, epohu izgradnje jugoslavenskog društva na socijalističkim osnovama, nije moguće bez objašnjenja uloge koju u ovom istorijskom razdoblju ima SKJ. To, međutim, ne znači da epohu socijalizma treba objašnjavati i da je to moguće postići samo istorijskim tumačenjem uloge koja u ovoj epohi pripada SKJ, kao što je istovremeno nemoguće istorijski sagledati djelatnost SKJ van uslova koji čine i određuju našu savremenu epohu, pa u njoj i SKJ. Jednom riječju, marksističku, naučnu istoriju SKJ u periodu izgradnje socijalizma možemo dobiti sagledajući SKJ u punom jedinstvu sa procesima i kretanjima koja se odvijaju u našem socijalističkom društvu, kao što je takođe opšta istorija KPJ, odnosno SKJ nemoguća bez istorijskog istraživanja i izučavanja objektivnih i konkretnih društvenih uslova u kojima je nastao naš moderni socijalistički pokret, u kojima se razvijao i ispunjavao svoju istorijsku misiju u preobražaju kapitalističkog u socijalističko društvo.

Milan Gavrić

Kominternu i KPJ

I

Najpozitivnija strana Pregleda je to što je to prva koliko-toliko celovita istorija SKJ, za kojom se osećala ogromna potreba. Ona popunjavanja jednu prazninu koja se bez štete za čitav naš pokret nije dalje mogla trpeti. Bila je potrebna takva knjiga kao nasušni hleb. Izlaskom knjige je, dakle, bila zadovoljena, utoljena glad svesti za saznanjem o nama samima, o našem pokretu i našoj Partiji.

Druga pozitivna strana knjige je to što ona sada može da posluži kao **polazna tačka** za dalja sistematska istraživanja u oblasti istoriografije radničkog pokreta kod nas i u svetu i što je sada omogućeno da se detaljnije razradi kompleks naučnoistraživačkih zadataka i u pogledu naše nacionalne istorije prve polovine XX veka. Većina naših istoričara je tako reći do juče bila potpuno slepa za radnički pokret i socijalizam, prenebregavala tu odlučujuću snagu progressa kod nas. Zato ta istoriografija, zvanična i građanska, ma koliko da je u drugim oblastima naše istorije postigla značajne rezultate, nije dala sposobne istraživačke i naučne kadrove od kojih bi se mogla očekivati značajnija dela iz ove oblasti. Kao i u političkoj ekonomiji, tako i u opštoj istoriji XIX i XX veka mi od starih naučnih kadrova teško da možemo išta očekivati.

Rektor beogradskog univerziteta Bora Blagojević rekao mi je da i mlađa generacija, studenti istorije na beogradskom i zagrebačkom univerzitetu, nisu u toku deset-petnaest poslednjih godina tako reći ni jednu temu iz našeg radničkog pokreta obrađivali kao diplomski rad ili doktorsku disertaciju. Zato ovaj Pregled, uprkos svih nedostataka, predstavlja **znamenito delo** i **tačku oslonca** za svakog ko misli da svoje studije posvećuje našoj najnovijoj nacionalnoj istoriji.

II

Dozvolite mi da još za časak ostanem na običnoj i banalnoj metafori o nasušnom hlebu. U predgovoru knjige je rečeno da je ona pisana

bez »velikih pretenzija«. Pekari se izgovaraju da nisu raspolagali dovoljnom količinom brašna, da ono još nije u dovoljnoj meri sakupljeno, prosijano, da nije dovoljno vremena odležalo u magacinima, da nije ujednačeno, da nema dovoljno stručnih kadrova, da i ovo brašno kojim se raspolagalo nije dalo baš najbolje testo i da vatra u pećima — institutima i drugim ustanovama — nije ujednačeno gorela itd. To je sve i razumljivo. Ko je iole imao priliku da se bavi studijem istorije radničkog pokreta, taj će razumeti ogromne teškoće pred kojima su se pisci knjige našli. A to pre svega moramo imati na umu ako želimo da danas ovde damo kritički i konstruktivan osvrt na Pregled.

Osam glava knjige izgledaju mi kao osam velikih hlebova. Jedni su dobro nadošli i pečeni kako treba, drugi su na površini lepo »smeđi« i reš, a unutra još sirovi i gnjecavi baš kao da ih je pekla beogradska fabrika »Soko«, treći su malo zagoreli, četvrti neslani a poneki prezašecereni. Za prvu glavu knjige može se narodski reći: prvo, pa muško. Po mom mišljenju to je najbolje napisan deo knjige, ta je glava naučno najkonzistentnija, ona se najviše približava zahtevima marsističke istoriografije. Drug Sergije Dimitrijević imao je na raspolaganju svakako najviše materijala iz legalnog perioda 1918—1920, ali je svejedno ogromna materija sva istražena i kod pisanja lepo kristalizovana i ukomponovana.

Gledamo li na knjigu u celini, videćemo, po mom mišljenju, da postoji neproporcionalnost u uklapanju istorije naše Partije u okvir Kominterne. O Kominterni se govori više u odnosu na onaj period kad smo se mi od nje stvarno emancipovali i kad je ona i formalno prestala da postoji, nego na onaj kad smo mi kao njena sekcija bili efektivno njom rukovođeni. Negativni uticaj Staljinovog uplitanja u našu Partiju u periodu između dva rata, njegov dogmatizam koji je počeo da koči razvoj Komunističkih partija u Evropi, Aziji i Americi odmah posle Lenjinove smrti nije dovoljno kritički proanaliziran. Mi smo danas, pošto je stečeno dugogodišnje iskustvo u međunarodnom radničkom pokretu i pošto su ga istorijski procesi snažno demantovali, u mogućnosti da osvetlimo i raniji negativan dogmatski Staljinov uticaj. Danas je sazrelo vreme za to i to je jedna velika potreba sada kada se mi opet angažujemo i uključujemo u međunarodni komunistički pokret kao najdinamičnija antidogmatska snaga i kada predstoji uporna borba sa kineskim dogmatizmom koji se manifestuje na unutrašnjem planu kao staljinističko-birokratski šematizam i idealizam, a na spoljnjem planu kao trockizam. Interesovanje za istoriju naše Partije je u inostranstvu već sada vrlo veliko i ono će uskoro sve više rasti. Takvoj potrebi neće Pregled, ovakav kako je napisan, odgovoriti u zadovoljavajućoj meri, pogotovo kada neke naše susedne kompartije budu upoređivale svoju istoriju sa našom u nameri da vide u čemu je naša specifičnost i kako je došlo do našeg uspešnog otpora staljinizmu.

Da ovo ilustrujemo primerima:

1) Uzmimo pitanje avanturističke taktike Mavrak-Martinovićevog CK. Odakle parole oružanog ustanka, sovjetske vlade u Jugoslaviju? To je Staljin nametnuo ne samo našoj Partiji, nego i bugarskoj, grčkoj, rumunskoj i drugim ilegalnim partijama. Sektaštvo i avanturizam su re-

zultirali iz Staljinovih koncepcija o revoluciji u evropskim zemljama u vezi sa velikom krizom 1929. g. i u vezi sa opasnošću od anglo-francuskog napada na SSSR, kao invazije Kine, upadom Japana u Mandžuriju.

To je lako pokazati i dokazati i bez podrobnijih materijala iz arhive bivše Kominterne, kojim ne raspolažemo. Ali postoje i druge arhive u Evropi koje nam, mislim, mogu biti dostupne.

2) Pitanje dolaska na vlast nacifašizma u Nemačkoj i Staljinovo uplitanje u KPN i te kako je važno za istoriju naše Partije u kojoj je u vreme Drezdenskog kongresa vladalo opšte mišljenje da će proleterska revolucija kod nas »došetati« iz Nemačke.

3) Važno je i pitanje kako je došlo do taktike VII kongresa Kominterne, koji, kako se u samom Pregledu kaže, otvara jednu novu epohu u komunističkom pokretu. Koliko je Staljin učestvovao u njenom formisanju ili su nju formirali Dimitrov, Toljati, Pik, i u čemu je njihova borba protiv ranijih Staljinovih koncepcija? Nije obuhvaćeno takođe iskustvo građanskog rata u Španiji. Iz Pregleda se ne vidi takođe ni to kako je Kominternu u licu samog Dimitrova, a u vreme sklapanja pakta o nenapadanju između SSSR i Nemačke, formulisala zapadnu demokratiju kao mrtvu, dok je na VII kongresu Kominterne za dugi period postavljeno da mi ne stojimo pred dilemom: diktatura proletarijata ili kapitalizam, već pred dilemom: demokratija ili fašizam. S tim u vezi treba razmoriti i stvaranje centra frakcijske delatnosti na robiji i upitati se da li je ovo frakcionaštvo isključivo nastalo zbog paklenih planova Petka Miletića i policije.

4) Pitanje antifašističke taktike posle drugog svetskog rata, Staljinovog odnosa prema narodnim demokratijama u zemljama istočne Evrope i u Kini, a s tim u vezi i odnosa prema KPJ, nije dovoljno razrađeno u knjizi, mada predstavlja jednu od čvornih tačaka u odnosima KPJ i SKP (b).

Ova pitanja nisu objašnjena dovoljno, nego su čak i zamagljena time što su pisci glava II — V išli samo površinski od materijala do materijala naše Partije koja je morala zbog discipline, barem verbalno, da se sa Staljinom složi, dok su revolucionarna praksa i kretanje masa zahtevali druga rešenja i odbacivanje taktike, koja je bila dogmatska i sektaška.

U Pregledu, ponajviše u prvim glavama, pitanje linije Partije se ipak posmatra isuviše izolovano od onoga što se događalo u svetu, a naročito u SSSR. Trebalo je barem u fusnotama navesti kako se u svakoj pojedinoj etapi odvijala borba za socijalizam u SSSR, pa bi se i njeno odražavanje u strujanjima i frakcionaškim grupisanjima bolje moglo shvatiti. Trocki, Zinovjev, Buharin i drugi opozicionari valjda su takođe pothranjivali suprotne tendencije našoj Partiji, jer uzroci razdrobljenosti i sukobljavanja nisu nicali samo iz naše klasne borbe i nacionalnih i drugih osobenosti našeg političkog života. Sukobi sa Staljinom prenosili su se na ceo komunistički pokret, pa i na našu Partiju. Ekonomsko i političko stanje u SSSR odražavalo se i na našu partiju. Čitaocu Pregleda bi bilo pomognuto da se u fusnotama takođe objašnjavalo šta se događalo u KPN, zašto je i kako fašizam došao na vlast i u

čemu su nemački komunisti bili »glupi« u oceni prirode fašizma, njegove snage i njegove opasnosti i za radnički pokret i za celo čovečanstvo.

IV

Neosporno je da je strategija i taktika Kominterne predstavljala plan i akciju jedne džinovske svetske borbe Sovjetskog saveza i komunističkih partija u svetu protiv imperijalizma. A strategija i taktika Komunističke partije Jugoslavije samo je jedan mali delić, potpuno potčinjen velikim stratezijskim koncepcijama, planovima i akcijama formulisanim u Moskvi. To je trivijalna istina, to se ističe na ovaj ili onaj način u svakoj glavi Pregleda, ali ta istina nije konzekventno sprovedena u ocenjivanju partijske linije u pojedinim etapama naše borbe. To se vidi već iz ovoga što sam napred govorio o takozvanoj avanturističkoj taktici 1929—1932. g., o centru frakcijske delatnosti na robiji u Sremskoj Mitrovici, o brzom smenjivanju taktike VII kongresa Kominterne u vreme kada je bio sklopljen pakt o nenapadanju između SSSR i Nemačke itd. Ovo je sve toliko važno za utvrđivanje istorijske istine o razvitku naše Partije da ću na ovo da se osvrnem i iz jednog drugog aspekta.

Hteo bih najpre da upozorim drugove na ono poznato mesto na poslednjim stranicama Lenjinove knjige »Dečja bolest levičarstva«, gde on govori o tome u čemu je tragedija tako eminentnih marksističkih pisaca kao što su bili Kaucki, Oto Bauer i drugi. On tamo kaže da su ti pisci, čija će dela ostati zauvek u riznici marksizma, doživeli tragediju i nezavidnu slavu socijalpatriota samo zbog toga što nisu videli promene u razvitku novih formi kapitalizma i dosledno tome, i novih formi radničkog pokreta, novi sadržaj kojim su se ispunjavale stare forme. Lenjin tamo upoređuje politiku sa algebrom i višom matematikom i kaže:

»Osnovni uzrok njihovog bankrotstva sastojao se u tome što su se oni »zagledali« u jednu određenu formu radničkog pokreta i socijalizma zaboravili na njenu jednostranost, pobojali se da vide onaj oštri zaokret koji je usled objektivnih uslova postao neizbežan i produžili da tvrde proste, napamet naučene, na prvi pogled neosporne istine: tri je više od dva. Ali politika je više slična algebri nego aritmetici, a još više višoj matematici nego nižoj. U stvarnosti svi stari oblici socijalističkog pokreta ispunili su se novim sadržajem, pred ciframa se zbog toga pojavio novi znak: »minus«, a naši mudraci su uporno produžili (i produžuju) da uvere sebe i druge da je »minus tri« više nego »minus dva« (Tom II, str. 615, sa ruskog).

Što se dogodilo s Kauckim i Oto Bauerom u svoje vreme, to se kasnije dogodilo i sa Staljinom i imalo vrlo negativne reperkusije na politiku komunističkih partija u svetu.

Pedesetih godina prošlog veka Marks i Engels su analizirali strujanja u radničkom pokretu Nemačke i konstatovali da ima čitav niz revolucionara koji su u početku dobro gurali napred, a onda zaostali,

zakočili se i nisu mogli maknuti napred, bez obzira na to što se revolucionarna situacija menjala. Kasnije se pokazalo da i najgenijalniji i najdosledniji borci imaju svoje iluzije u pogledu daljnjih tokova revolucije. Istorijske zakone mi poznajemo, ali samo teoretske i uopšte, a kako će se konkretno istorija razvijati, kojim će tokovima poći, to mi ne možemo predvideti, bar ne u svakoj situaciji, sve dotle dok izvesni uslovi za nove oblike i tokove nisu sazreli. Setimo se samo toga da su Marks i Engels zasnivali strategiju i taktiku I internacionale na pretpostavci simultane revolucije u glavnim zemljama zapadne Evrope. Setimo se pak i onoga kako su Kaucki a zatim i Lenjin govorili da će revolucija »odšetati« u Rusiju, a preko nje na svu Aziju. Setimo se Lenjinovog ubeđenja da će revoluciji u Rusiji sekundirati revolucija u Nemačkoj. Setimo se prvih godina Kominterne, kada se na nemačku revoluciju sigurno računalo. Dakle, i tu se predviđanja nisu obistinila. Revolucija posle Lenjina počela je da se razvija drugim tokovima.

Kada je izostala revolucija u Nemačkoj i kada je po završetku intervencionističkog rata u Rusiji došlo do duboke krize u Sovjetskoj Rusiji, onda je Lenjin na IV kongresu Komunističke internacionale objašnjavao kako je došlo do odstupanja prema Nepu i, pozivajući se na svoj članak o državnom kapitalizmu iz 1918. g., primećivao:

»To je bilo rečeno (o državnom kapitalizmu — M. G.) razume se, u ono vreme kada smo mi bili glupiji nego sada, ali još uvek ne toliko glupi da nismo umeli da razmotrimo takva pitanja«.

Lenjin je tada upozoravao da se pričekava sa donošenjem programa Kominterne smatrajući da stvari treba još proučiti, da su nastupile nove pojave i da su potrebna nova sagledavanja i saznavanja, da stvarnost ne bi demantovala komunistički pokret. A zar je ikada Staljin mogao da tako govori i postupa, da prizna grešku i nemoć da se u nekim situacijama neka pitanja pravilno sagledavaju? Nikada! Takav samokritički stav je nepomirljiv sa uzdizanjem svoje ličnosti do nepogrešivosti.

Kad smo već kod ovoga Lenjinovog govora na IV kongresu Kominterne, u kome on govori o odstupanju u pravcu državnog kapitalizma, u pravcu Nepa, onda je on govorio o dubokoj krizi koja je zahvatila u 1921. godini mladu socijalističku državu. Govorio je on tada o kvadrilionima rubalja inflacione novčane mase, o potrebi razvijanja slobodne trgovine, o finansijskoj veštini stabilizacije privrede, teškom položaju teške industrije itd., naglašavajući da od pozitivnog rešenja ovih pitanja u sovjetskoj Rusiji zavisi opstanak socijalističke Rusije, da se radi »o biti i ne biti« i da to sve ima prvostepeni značaj za sve komunističke partije. Reše li se ta pitanja, opstaće se, ne reše li se — propade i socijalistička zemlja i sa njom čitav komunistički pokret u svetu.

»Levi« komunisti su tada zaplakali i mnogima se učinilo da Lenjin izdaje revoluciju. Revolucija u Nemačkoj je izostala, nastupila je privremena stabilizacija kapitalizma, a dalja sudbina komunizma bila je zavisna od izgradnje socijalizma u takvoj zemlji. Tada nastaje borba sa ultralevima i trockizmom. Staljin se pokazao tada kao odličan po-

znavalac Lenjinovih spisa. Međutim, on se u godinama od 1925. do izbijanja velike krize »zagledao« u izgradnju socijalizma u jednoj zemlji. A kako se u kapitalističkom svetu, naročito u Nemačkoj, Japanu i Italiji počeo monopolistički kapitalizam pretvarati u državno-monopolistički, on nije uočio. Boreći se za lenjinizam, on je imao stalno onu sliku sveta pred očima, onu analizu kretanja kapitalizma koju nam je ostavio Lenjin u svome kapitalnom delu »Imperijalizam«, sliku sveta iz perioda 1900—1915. g. Na njoj je temeljena svetska strategija i taktika komunističkog pokreta. Međutim, u kapitalizmu su se vršile strukturalne promene u pravcu državnog kapitalizma, te Lenjinova slika sveta i odgovarala i nije odgovarala, i sve je manje odgovarala. A Staljin je na toj slici sveta insistirao tako reći još čitave dve decenije, čak i posle drugog svetskog rata. Nije onda nikakvo čudo što nije shvatio narastanje fašizma, povezivanje monopola i države u jedinstven mehanizam, tendencije totalitarizma itd. Ostalo je samo to da se sprema nova podela sveta i tako je i definisan drugi svetski rat. Međutim, drugi svetski rat nije bio samo pokušaj nove podele sveta između monopolističkih saveza, nego i pokušaj da se čitav svetski kapitalizam pretvori u nešto novo, u državno-monopolistički kapitalizam sa njemu adekvatnim političkim formama, raznim formama fašizma, što bi ugrozilo svaki opstanak klasnog radničkog pokreta, sahranilo vekovne demokratske težnje čovečanstva i uspostavilo neki novi poredak, neki kapitalistički feudalizam o kome su još Sen-Simon i Furije govorili. Samo zbog Staljinovog dogmatizma nije se na vreme sagledala priroda fašizma i ogromna opasnost koju je on predstavljao za pobedu socijalizma, za smenjivanje kapitalizma socijalizmom. Pa i kad su pojedini lucidni duhovi kao Dimitrov, Toljati i drugi, na temelju iskustava radničkog pokreta u Nemačkoj i Italiji to sagledali, Staljin je i dalje mentorisao i tumačio lenjinizam kao nepogrešivi papa. Setimo se samo onih kursova iz političke ekonomije što smo ih u vezi sa imperijalizmom proučavali od 1945. do 1948. g. pa i još neku godinu posle toga. Nije onda nikakvo čudo što se Staljin posle zapetljao u otvorenu reviziju Marksovog i Engelsovog učenja o državi i revoluciji, što je na kraju krajeva izgubio i veru u izbijanje socijalističkih revolucija u drugim zemljama. Nije nikakvo čudo što nije shvatio šta se to kod nas zbilo i događa. Nije shvatio čak ni kinesku revoluciju. Najzad je završio time da je ogrezao u birokratizam, besprincipijelno obračunavanje sa protivnicima, u ubijanje desetina hiljada najboljih revolucionara, u izdajstva svake vrste verujući jedino u bajonete Crvene armije i u svoje velikodržavne i imperijalističke koncepcije.

V

Koliko je rad naše Partije bio u Staljinovoj ruci, ilustrovaću iskustvom ilegalne partijske organizacije u Tuzli, 1931 — 1932. godine. Naša partijska organizacija posle dvogodišnjeg ilegalnog rada bila je smetena velikom provalom koja je zahvatila čitavu bosansko-hercegovačku ilegalnu organizaciju u decembru 1932. godine. Još u istražnom političkom zatvoru »prošvercovali« smo beogradsku »Politiku« i čitali kada je u

januaru 1933. godine Hitler zauzeo vlast u Nemačkoj. »Indoktrinirani« materijalima tadašnjeg »avanturističkog« CK KPJ, mi smo trljali ruke smatrajući da je dolazak Hitlera na vlast preludijum proleterske revolucije u Nemačkoj. Šta smo mi tada znali? Šta smo mi mogli da sagledamo? I, da parafraziram Lenjina, bili smo »glupi«, gluplji nego ikada ranije. Mi smo u našem listiću »Fabrika i njiva« preštamovali materijale CK, pa smo između ostalog preštamovali iz »Proleter« proglas CK KPJ u kome je u aprilu ili maju 1932. godine bila data analiza svetske situacije. Da vam citiram samo nekoliko odlomaka:

»Kapitalističke države traže sebi izlaz iz teške privredne krize i one računaju to postići i na način širokih radničkih i seljačkih masa Sovjetskog Saveza. Zato oni i forsiraju organizovanje oružanog napada na SSSR i nastoje što više proširiti antisovjetski front, u kojem u načelu — i pored imperijalističke Francuske — nimalo ne zaostaju ni Amerika i Engleska, i oni su faktički vođe i organizatori antisovjetskog fronta.

I našoj se Partiji, pored ostalih sekcija Komunističke internacionale, nameću velike i odgovorne dužnosti u antimilitarističkom radu. Mi u prvom redu treba da smo svjesni uloge koju Jugoslavija ima među balkanskim imperijalističkim državama: ona je sa svojim ekonomskim, političkim, a osobito finansijskim položajem ne samo tijesno povezana nego je potpuno zavisna od francuskih kapitalista. Ona stoji u prvim redovima antisovjetskog bloka na Balkanu i imamo vidljivih dokaza za to.

Jugoslovenske vlade trošile su i troše ogromne sume narodnog novca na ratno naoružanje. Jedna trećina svega budžeta ide na militarizam, žandarmeriju i policiju. Imperijalistička Jugoslavija troši teške milijarde na izgradnju fabrika municije i aeroplana, na izgrađivanje strateških cesta i vojnih objekata; pomaže na hiljade vrangelovskih kontrarevolucionera. Putovanja francuskih i bjelogardističkih generala po Jugoslaviji (Franché d'Espèrey, Miler i drugi) govore o instrukcijama, koje o ratnim pripremama dobivaju jugoslovenski imperijalisti od svojih gospodara. Pitanje ratne opasnosti nije tek pusta fraza, već stvarna činjenica sa kojom moramo najozbiljnije računati. To nam pokazuje »sukob Japana i Kine« i mi smo dužni maksimum našeg rada posvetiti kako bi širokim radnim masama Jugoslavije prikazali ovu opasnost ratnih priprema protiv radnika i seljaka u Sovjetskom Savezu. Pitanje ratne opasnosti sada je još opasnije, jer je zasnovano na široj bazi i zato predstavlja veću i skoriju opasnost. Naše partijske organizacije su dužne da, pored usmene kampanje, koju provode u fabrikama i radionicama, rasturaju letke u kojima treba proletarijatu i siromašnom seljaštvu razjasniti suštinu ratne opasnosti.

.... Neposredna opasnost od novog rata uperenog protiv SSSR nalaže maksimum aktivnosti«. (Podvukao — M. G.).

Zar je ova linija nikla u glavama Mavraka i Martinovića? Ne, nije. Ovo je Staljinova linija! Komunističke partije Balkana pa i druge npr. Komunistička partija Kine, imale su zadatak da pomoću parole oružanog

ustanka i vikom o njemu odigraju ulogu diverzije protiv ratnih namera Anglo-Francuza u Evropi i Japanaca koji su već upali u Mandžuriju i pretili da napadnu na Sovjetski Savez. Sasvim analogna situaciji naše Partije bila je situacija u KP Bugarske. I tamo su Dimitrova i druge potisnuli. Njega i Kolarova su još u toku 1929. bacili u »fridžider« i na njihovo mjesto su došli »levi sektaši«. U Kini je Čang Kaj Šek napravio pravi pokolj među rukovodećim kadrovima Komunističke partije, ona je bila razbijena, a iz Moskve su tražili od Van Mina i drugih oružani ustanak, uspostavljanje sovjeta, generalne štrajkove itd., a posle kada do rata sa Sovjetskim Savezom nije došlo, Van Min je opet iz Moskve bio označen kao »levi sektaš« i avanturista i posle njega dolazi Mao Ce Tung na čelo Partije. Crnac je svoje učinio, crnac može da ide. Staljin je svoje pogrešne analize i ocene i taktiku posle podmetnuo u džep »avanturistima«.

Uzmimo još za ilustraciju Komunističku partiju Nemačke uoči Hitlerovog dolaska na vlast. Evo odlomaka iz rezolucije partijske konferencije KP Nemačke o Dvanaestom plenumu EKKI od 17. oktobra 1932. godine, dakle 3 meseca pre dolaska fašizma na vlast. Tu se postavljaju ovakve teze:

1) »Vladavina Papen-Šlajherove vlade u Nemačkoj koja je pomoću Rajhsvera, Štalhelma, i nacional-socijalista bila uspostavljena, za koju su socijal-demokratija i centrum prokrčili put, predstavlja jednu od formi fašističke diktature.....

Socijalistička partija Nemačke dovela je fašizam na vlast kao što su to činili socijal-fašisti u Poljskoj i Italiji, ona se ne bori nikako protiv fašizma, nego je nasuprot tome sprečavala i vrlo aktivno sprečava borbu masa protiv fašističke diktature (20. juli)...

Oni vode pojačanu hajku protiv Komunističke partije i protiv Sovjetskog Saveza, pri čemu »leve filijale« socijal-fašizma (Socijalistička radnička partija, Brandleristi i kontrarevolucionarna trupa trockista) razvijaju naročitu aktivnost.

Sve te činjenice potvrđuju konstataciju Dvanaestog plenuma da je socijal-demokratija i dalje, i to neograničeno, u ulozi agenture buržoazije u taboru radničke klase, da je ona sada, kao i pre, glavni socijalni oslonac buržoazije.

2) Ogromni poraz fašističkog masovnog pokreta nacionalsocijalista na bazi šovinističkog talasa omogućio je fašističkim vlastodržcima osvajanje vlasti. Politika finansijskog kapitala, koja sada još odbija vršenje vladavinske vlasti od strane Hitlerovih fašističkih terorističkih organizacija, potiče s jedne strane iz straha od suviše naglog zaoštavanja unutarnjih i spoljašnjih suprotnosti, a s druge strane od nastojanja buržoazije da rezerve fašističkog masovnog pokreta održi što je moguće duže nenačetim i da ih istovremeno kanalizira, tj. da od njih, odstranjenjem ometajućih faktora, stvori jedan siguran instrumenat fašističke diktature...

Uloga Hitlerove partije, kao oslonca neograničene eksploatacije, njena uloga pomoćne snage za vladu kapitalista, junkera i generala i Lozanskog tributarnog pakta, uloga fašističkog terora ubojica protiv revolucionarnog radništva — sve je to dovelo do otpočinjanja jednog

razočarenja radnih ljudi koji su u masi postali pristalice nacionalso-cijalizma.

3) Masovna borba protiv glavnog klasnog neprijatelja, buržoazija, protiv fašizma i diktature kapitala zahteva istovremeno odlučnu ofanzivu u taboru radničke klase protiv socijaldemokratije. Borba protiv centra i Bavorske narodne partije mora se u katoličkim područjima bezobzirno pojačati...

Komunisti i revolucionarni radnici moraju proleterske mase i pristalice nacionalsocijalizma iz redova radnog naroda pridobiti za zajedničku akciju protiv smanjenja nadnica i potpora i protiv Papenove diktature i osvedočiti ih u ulogu Hitlerove partije kao terorističke i štrajkbreherske organizacije finansijskog kapitala».

Ja mislim da ovo mnogo kaže. Još i posle osvajanja vlasti od strane Hitlerovih fašista socijaldemokrati su predstavljali glavni oslonac buržoazije, a proleterska revolucija se očekivala u Nemačkoj pod parolom uspostavljanja radničko-seljačke republike. Za Hitlerov fašizam smatralo se da se neće moći dugo održati, da će izgladnele radne mase početi revoluciju i da će revolucija odjedanput izbiti, da će i da može, kao što je Klara Cetkin poručivala iz Moskve ranijim kongresima, iznenadno i svakog časa izbiti, jer da revolucija može doći kao lopov u noći.

Takve smo mi materijale prije VII kongresa Kominterne danonoćno proučavali na partijskom univerzitetu u Sremskoj Mitrovici. Pitanje je, i to mislim sasvim umesno, da li bi se pod takvim uslovima u Sremskoj Mitrovici, u toj najvećoj organizaciji Partije polovinom tridesetih godina, neminovno moralo razviti sektaštvo i frakcionaštvo i bez Petka Miletića i njegovih veza sa beogradskom policijom.

Gledamo li na partijsku istoriju iz ugla ovih odlučujućih svetskih događaja, a ne gušeći se u sirovom materijalu partijskih proglašenja i odluka toga vremena, onda moramo doći do zaključka da su se momenti iz istorije Partije od IV kongresa do IV partijske konferencije u Pregledu vrlo površno ocenili i da je zbog toga, ako se radi o novom izdanju Pregleda, potrebno, temeljito preraditi glave od druge do pete.

Dana Begić

Sporazum Cvetković - Maček u „Pregledu istorije SKJ“

U svojoj riječi namjeravam da postavim jedno pitanje kome je u Pregledu istorije SKJ zbog njegove političke važnosti poklonjena određena pažnja. To je pitanje sporazuma Cvetković-Maček od 26. avgusta 1939. godine, formiranja Banovine Hrvatske i položaja u kome se našla Bosna i Hercegovina poslije zaključenja sporazuma. Mislim da naša dosadašnja historiografija taj momenat nije dovoljno obradila, niti ga istakla s obzirom na političku reakciju koja se razvila u Bosni i Hercegovini u periodu 1939—1940. godine. Kad kažem »politička reakcija«, onda podrazumijevam sve one akcije političkog karaktera koje su povele građanske partije protiv cijepanja Bosne i Hercegovine, a isto tako i akcije koje je u pogledu rješenja ovog pitanja vodila KPJ.

Formiranje Banovine Hrvatske i pripajanje bosansko-hercegovačkih srezova: Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik i Fojnica, kao i zapadne Hercegovine na desnoj obali Neretve sa Mostarom i Stocem, ostavilo je dubokoga traga na ionako zakržljali politički život u Bosni i Hercegovini neposredno pred II svjetski rat. Sporazumom velikosrpske i hrvatske buržoazije na račun bosansko-hercegovačke teritorije i njenoga stanovništva produbljen je još više jaz šovinističke zaslijepjenosti koji će se, nepune dvije godine docnije, razbuktati u strašni bratoubilački rat.

U Pregledu je podvučeno da je sporazum Cvetković-Maček bio krupan događaj u političkom životu Jugoslavije samim tim što je velikosrpska buržoazija dobila u HSS saveznika za borbu protiv nacionalnooslobodilačkih pokreta drugih ugnjetenih nacija u Jugoslaviji, za borbu protiv sve jačeg revolucionarno-demokratskog pokreta u zemlji, a isto tako saveznika za sprovođenje svoje kolebljive i u suštini kapitalističke spoljne politike.¹⁾ Nadalje se u Pregledu sporazum Cvetković-Maček tretira sa stanovišta prevare hrvatskog naroda, na prvom mjestu hrvatskog seljaštva, koje se moglo »na osnovu vlastitog iskustva uveriti da je taj sporazum bio u interesu samo hrvatske buržoazije, a da je privredni

¹⁾ Pregled istorije SKJ, str. 263.

i politički položaj radnih ljudi postao još teži. Vođstvo HSS — nije ispunilo ni jedan od mnogobrojnih zahteva koje je dugi niz godina isticalo u svom programu i oko kojih je okupljalo mase hrvatskog naroda«. A zatim dolazi još jedno tumačenje sporazuma sa stanovništa prevare ostalih buržoasko-opozicionih partija u Srbiji koje su zajedno sa HSS sačinjavale udruženu opoziciju i koje su se poslije sporazuma našle u nezavidnom položaju.²⁾ Za prevarene opozicione partije izlaz je bio u tome što su u takvim uslovima postale najaktivnije baš one snage koje se nikada nisu odricale svojih unitarističkih i velikosrpskih prohtjeva i koje su poslije sporazuma počele pod parolom »Srbi na okup«³⁾ istupati sa šovinističkih pozicija braneci ugroženo srpstvo, srpsku BiH.

U Pregledu nije konstatovano da je jedan dio bosansko-hercegovačke teritorije bez pitanja stanovništva pripao Banovini Hrvatskoj, što je, izazvalo »opšte nezadovoljstvo srpskih i muslimanskih masa u BiH, a nije odgovaralo ni interesima hrvatskih masa«⁴⁾. U Pregledu takođe nije konstatovano da je osnovna poteškoća za ranije potpisivanje sporazuma bilo pitanje kome će pripasti Bosna i Hercegovina⁵⁾. Nisu konstatovane ni sve ostale manifestacije šovinističkog karaktera — koje su tih dana ispoljavane od strane pojedinih političkih grupacija, naročito u Hrvatskoj, o čemu je pisao Ferdo Čulinović u knjizi: »Jugoslavija između dva rata«. Da je to bilo izneseno, moralo bi se konstatovati da je Bosna i Hercegovina bila osnovni kamen spoticanja, a isto tako da je »postala poprište najšire šovinističke kampanje« koju su podjednako potpirivale kako pojedine građanske partije, tako i pojedine crkve preko izjava crkvenih starješina.

Posljedice sporazuma su se najteže odrazile baš u Bosni i Hercegovini. Srpska i hrvatska buržoazija je ne pitajući narod vršila arondaciju bosansko-hercegovačke teritorije, brojala srezove i stanovništvo i objektivno stvarala uslove za jedno bratoubilačko istrebljenje. Još prije potpisivanja sporazuma građanske partije u Bosni i Hercegovini, na prvom mjestu JMO, preko štampe su stavljale do znanja da se konačno preuređenje države ostavlja za docnije⁶⁾ uz istovremeno zalaganje da Sarajevo ostane administrativni centar BiH⁷⁾. Ali, bez obzira na to, do sporazuma je došlo. Prva izjava, data predstavnicima domaće štampe, koja je značila neslaganje bosansko-hercegovačkih političara sa politikom sporazuma data je od strane tadašnjeg ministra šuma i ruda dr Džafera Kulenovića. Izjava je data u vidu predloga da pored hrvatske, slovenačke i srpske banovine treba stvoriti i četvrtu »jugoslovensku banovinu« koju bi činile Bosna i Hercegovina. Što se tiče granica ove četvrte banovine, u izjavi se konstatovalo da se granice mogu odrediti u okvirima starih granica BiH⁸⁾. Prilikom davanja ove izjave Kulenović se ogradio rekavši da je to mišljenje užeg kruga njegove partijske organizacije JMO, a taj svoj stav je ponovo potvrdio početkom februara

²⁾ Pregled istorije SKJ, str. 283. (Ćirilica).

³⁾ Pregled, str. 284.

⁴⁾ Osnivački Kongres KP BiH, Sarajevo, str. 45.

⁵⁾ Ferdo Čulinović, Jugoslavija između dva rata, knj. II, str. 141.

⁶⁾ Politika, Beograd, 25. avgusta 1939., str. 2.

⁷⁾ Politika, Beograd, 20. oktobra 1939, str. 2.

⁸⁾ Politika, Beograd, 7—11, 1939.

1940. godine kada je još jednom odlučno podvukao potrebu formiranja autonomne BiH izjavivši da se kao potpredsjednik stranke JRZ ne slaže sa zaključcima sastanka Glavnog odbora stranke, održanog u januaru 1940. godine u kojima se ne nalazi nikakvo rješenje, niti se spominje BiH⁹⁾.

Poslije ove izjave, koja dolazi dva mjeseca kasnije od potpisivanja sporazuma, javljaju se kao lančana reakcija mnogobrojne i s raznih strana date izjave o tome šta sve uslovljava uspješno sprovođenje politike sporazuma Cvetković-Maček. Među ostalim izjavama nalazi se i izjava dr Mihe Kreka: da čitava politika zavisi od zadovoljenja Srba i Slovenaca na istoj osnovi na kojoj su Hrvati zadovoljeni¹⁰⁾. Istovremeno u Srbiji među političkim grupacijama počinje da se širi pokret pod vođstvom SDS i radikalne stranke koje otvoreno istupaju protiv sporazuma, u čemu ih obilato pomažu JNS, Ljotić, Hođera i dr. Već se uveliko radi na projektu Uredbe o Banovini Srbiji¹¹⁾ koja bi obuhvatala sve ostale banovine uključujući i današnju Makedoniju i Crnu Goru¹²⁾.

U Bosni i Hercegovini neposredno poslije potpisivanja sporazuma dolazi do življeg političkog kretanja, konferisanja i zborovanja raznih političkih partija, na prvom mjestu pristalice HSS koje traže izmjenu činovništva, raspuštanje opština i srezova koji su pripali novoformiranoj banovini, pokazuje se interesovanje oko prenosa kompetencija vlasti na Banovinu Hrvatsku, interesovanje za pripreme za senatorske izbore i izbore za Hrvatski sabor, a posebno način na koji treba da se poboljšaju finansijske prilike¹³⁾. Dolazi do kretanja i među članovima muslimanskog dijela JRZ, odnosno JMO, koja se u prvo vrijeme nalazila u poziciji iščekivanja sve do izjave ministra Kulenovića (slučaj u Travniku, Bugojnu, Gornjem Vakufu). Ali to ne znači da je pozicija iščekivanja bila istovremeno i karakteristika političke dezorijentacije. Izvještaji sreskih načelnika Banske uprave u Zagrebu to upravo potvrđuju. Tako u izvještaju iz Bugojna od 14. oktobra 1939. godine stoji: kod muslimanskog naroda vlada nezadovoljstvo zbog cijepanja BiH, pa su potišteni i izgubljeni i sanjaju o autonomiji BiH. U istom izvještaju se dalje ističe da su Srbi prilično nezadovoljni ovakvim rješenjem hrvatskog pitanja, pa se javlja pokret koji nastoji da u sporazumu sa muslimanima otcijepi ove krajeve od Banovine Hrvatske. Što se tiče hrvatskog dijela stanovništva, podvlači se da su Hrvati potpuno zadovoljni ovakvim rješenjem hrvatskog pitanja, ali da se osjeća formiranje dvije struje koje će se međusobno boriti za lokalni prestiž¹⁴⁾.

U izvještaju Sreske ispostave iz Gornjeg Vakufa od 6. XI 1939. godine stoji: »Kod muslimanskog naroda vlada nezadovoljstvo zbog cijepanja BiH, ali pod uticajem vođstva JMO i međunarodne situacije mire se sa novostvorenim stanjem«¹⁵⁾. U izvještaju iz Dervente se javlja:

⁹⁾ Politika, Beograd, 2. II 1940.

¹⁰⁾ Politika, 20. I 1940. str. 7.

¹¹⁾ Ibidem.

¹²⁾ Politika, 1. III 1940. str. 6.

¹³⁾ AI RP Sarajevo, RP II/225.

¹⁴⁾ AI RP Sarajevo, &P II/220.

»Muslimani su dosta otvoreni u pogledu izražavanja želje za formiranjem autonomne bosansko-hercegovačke banovine u starim istorijskim granicama«¹⁶).

Iz ovih nekoliko dokumenata dobija se slika jedne političke mobilizacije i napretnosti u pogledu dalje budućnosti u krajevima koji su pripali Banovini Hrvatskoj.

U međuvremenu počinje šira politička aktivnost srbijanskih i hrvatskih političara u Bosni i Hercegovini u cilju održavanja sastanaka, obnavljanja partijskih odbora, političkog zagovaranja i pregovaranja. Sredinom novembra 1939. godine dr Bariša Smoljan drži konferenciju HSS u Ljubuškom, Stocu i Mostaru¹⁷), a istog mjeseca ban Hrvatske banovine dr Šubašić polazi u inspekcionu put i obavlja partijske poslove u Livnu, Duvnu i Mostaru. U decembru Laza Marković pokušava osnivanje Narodne radikalne stranke u Konjicu, dok pravci SDS Sava Kosanović, Dušan Kecmanović i Medović drže konferencije u Livnu i osnivaju Mjesni odbor SDS za srez Livno¹⁸). U Derventi kao predstavnik grupe dr Ivana Ribara boravi Života Milojković, koji održava sastanke o značaju sporazuma između Hrvata i Srba¹⁹). Šef demokratske stranke Ljuba Davidović upućuje pismo preko štampe: »Priateljima u Bosni i Hercegovini«, početkom januara 1940. godine, u kome kaže: »Kad mi se nije ispunila želja da Bosna i Hercegovina bude jugoslovenska Švajcarska (u nekim kombinacijama iz 1934. godine) onda, gde god ko od vas pripao, podelom zemlje, Bosanci i Hercegovci, neka bude svestan da će učiniti mnogo ako svim silama poradi na ujedinjenju snaga narodnih²⁰). Neposredno iza ovog pisma SDS drži veliki zbor svojih pristalica u Banjaluci na kome govori dr Srđan Budisavljević, dr Franjo Krizman, Sava Kosanović i Danilo Dimović. I ovaj zbor povezan je sa pitanjem Bosne i Hercegovine i uloge koju njeni narodi imaju u ovom trenutku sa ciljem da se sporazum održi²¹). Zemljoradnička stranka aktivira se i njen prvak dr Branko Čubrilović podržavajući sporazum²²) drži zborove u Doboju, Maglaju, Zavidovićima, Zenici i Sarajevu. Početkom februara 1940. godine sarajevski nadbiskup dr Šarić je putem štampe zahtijevao pripajanje srezova Visoko, Zenica i Žepče, kao isključivo hrvatskih srezova, Banovini Hrvatskoj, a kao odgovor na to episkop zvrničko-tuzlanski dr Nektarije je, opet putem štampe, zagovarao da se Banovini Srpskoj vrati 19 srpskih srezova (uzgred rečeno ova banovina je postojala jedino kao nacrt na papiru²³). Počelo je jedno opšte traženje, opredjeljivanje i zagovaranje. Nisu ostala pošteđena ni prosvjetna ni kulturna društva, kao ni razna udruženja. Udruženje ratnih dobrovoljaca iz Sarajeva izjasnilo se protiv autonomije, srpska nacionalna kulturna prosvjetna i humana

¹⁶) AI RP Sarajevo, RP II/267.

¹⁷) AI RP Sarajevo, RP II/270.

¹⁸) AI RP Sarajevo, RP II/294.

¹⁹) AI RP Sarajevo, RP II/317.

²⁰) AI RP Sarajevo, RP II/354.

²¹) Politika, 10. I 1940, str. 8.

²²) Politika, 22. I 1940, str. 5.

²³) Politika, 8. II 1940, i 11. II 1940.

²⁴) Politika, 8. II 1940, str. 5.

društva takođe su se javno izjasnila protiv autonomije i formiranja Banovine Hrvatske²⁴).

Srbi iz sjeverne Bosne otpočinju akciju sa parolom »Srbi na okup« objavljujući Rezoluciju Srba derventskeg sreza i brošuru »Riječ Srba Brčana« tražeći izdvajanje srezova iz Banovine Hrvatske i pripajanje Srbiji. U tom cilju odlazi jedna delegacija Srba iz Dervente, Gradačca, Šamca i Brčkog u Beograd predsjedniku vlade, ministru unutrašnjih poslova i ministru vojske zahtijevajući izdvajanje iz Banovine Hrvatske i tražeći zaštitu od djelatnosti Hrvatske zaštite i organizovanja njenih tečajeva u cilju vojne obuke²⁵). Delegacija u Beogradu nije završila posao, jer joj je rečeno da se stoji pred ozbiljnim danima i događajima i da pitanje srezova i pripadnosti treba odložiti za kasnija vremena. Obećana je samo zaštita u pogledu djelovanja Hrvatske zaštite²⁶).

U Sarajevu su 30. decembra 1939. godine održana dva sastanka predstavnika svih muslimanskih udruženja i grupa uključujući i predstavnike vjerske zajednice. Dr Kulenović je u svom izlaganju na ovim sastancima analizirao situaciju i rad na preuređenju države, a isto tako dao predloge o mogućnostima da BiH dobije svoju autonomiju kao četvrta jugoslovenska banovina. Tom prilikom je formiran širi akcioni odbor koji je imao zadatak da organizuje pokret za autonomiju među redovima bosanskih muslimana i drugih po svim gradovima BiH. Formiranjem akcionog odbora pokret je dobio svoju organizacionu formu i u kratkom roku održao više sastanaka i konferencija u Hercegovini i bosanskom dijelu Drinske banovine. (Odbori su formirani u Konjicu, Ostrošcu, Livnu, Ljubuškom, Duvnu, Jablanici, Mostaru, Čapljini, Derventi, Fojnici, Bugojnu, Sarajevu, Bosanskom Šamcu, Bosanskom Brodu, Brčkom i Gradačcu). Iz izvještaja koje posjedujemo, a koji su povodom ove akcije upućivani Banskoj upravi u Zagrebu, vidi se da je većina muslimanskog stanovništva, bez razlike na političku pripadnost, bila za autonomiju BiH kao četvrtu jedinicu Kraljevine Jugoslavije. Ovu aktivnost prekinuo je telegram od 28. februara 1940. godine iz Zagreba upućen svim područnim srezovima sa sljedećim tekstom: »U vezi pokreta za autonomiju BiH u nekadašnjim granicama, bez odobrenja banske vlasti ne dozvoljavati konferencije za osnivanje akcionog odbora za autonomiju BiH«. Kasnije je taj telegram ispravljen, jer se uvidjelo da je nezakonit, drugim telegramom u kom stoji: »Zabranu održavanja javnih sastanaka o izmjeni granica banovine Hrvatske i autonomiji BiH po zakonu daje prvostepena vlast, a ne banska vlast. Motivacija može biti na primjer interesi javne sigurnosti«²⁷).

Postavlja se pitanje, da li samo ova djelimična istraživanja problema oko sporazuma Cvetković-Maček i reakcija koju je sporazum izazvao potvrđuju da je Bosna i Hercegovina i njena teritorijalna pripadnost bila i ostala smetnja potpisivanju i sprovođenju sporazuma i ostala i dalje kamen spoticanja u partijsko-političkoj aktivnosti građanskih grupacija. Nadalje, stoji pitanje da li je pravilno baš u ovim vremenima, poslije

²⁴) Politika, 2. XI 1939, str. 8.

²⁵) AI RP II, Sarajevo, RP II/422.

²⁶) Ibidem.

²⁷) AI RP Sarajevo, RP II/449.

potpisivanja sporazuma na već poznatim šovinističkim parolama, tražiti iste parole koje smo čuli u danima okupacije 1941. i 1942. godine.

Ali iznošenje ovog problema i njegovo tretiranje u Pregledu istorije SKJ bilo bi jednostrano ako ne bismo iznijeli i stav KPJ u pitanju sporazuma. Iz dokumenata kojima raspolažemo osjeća se da je KPJ morala da evoluirati u svojim stavovima o ovom pitanju u toku daljeg razvoja situacije u zemlji, pa i kod nas u BiH. Dobija se utisak, odnosno to se naslućuje iz pojedinih partijskih proglašenja i dokumenata, da KPJ u prvom momentu nije sagledala jasno suštinu stvari. U tezama CK KPJ o međunarodnoj i unutrašnjoj situaciji od oktobra 1939. godine u tački 2, u kojima se analizira sporazum Cvetković-Maček, podvlači se da su u pogledu sporazuma srpski hegemonisti bili prisiljeni na djelomičnu kapitulaciju. Sporazumom je trebalo postići: a) učvršćenje hegemonije nad makedonskim i crnogorskim narodom; b) učvršćenje diktatorskih mjera nad srpskim narodom i reakcionarnih mjera prema radničkoj klasi i njenom revolucionarnom pokretu u čitavoj zemlji; c) takvom politikom postići će se unutrašnja konsolidacija radi eventualnog ulaska u imperijalistički rat na strani Engleske i Francuske²⁸⁾.

U članku »Pokušaj velike prevare naroda«, objavljenom u »Proleteru«, stoji: »Buržoazija se nadala da će sporazumom između sebe da prevare narode u njihovoj borbi za nacionalno oslobođenje. Naprotiv, nacionalna borba se još više zaoštava. Naš drugi najglavniji zadatak jeste stati na čelo porobljenog slovenskog, makedonskog i crnogorskog naroda, na čelo hrvatskog naroda čija je nacionalno-oslobodilačka borba sada dobila svoj novi suštinski oblik« i dalje »da vlada Cvetković-Maček pruža prilike za politiku nacionalnog ugnjetavanja Slovenije, Makedonije i Crne Gore i za izigravanje borbe hrvatskog seljaštva²⁹⁾. Ostaje da se objasni kakvo je gledište u tom vremenu imao CK KPJ u pogledu pripadnosti BiH i kome su njeni narodi ostavljeni i prepušteni.

Prvi dokument Partije koji otvoreno pledira za autonomiju Bosne i Hercegovine bilo je Treće otvoreno pismo bosansko-hercegovačke studentske omladine, upućeno javnosti 1. decembra 1939. godine. U ovom pismu se izričito traži autonomija BiH kao jedino pravilno rješenje u sporazumu vladajućih krugova i poziva se sva poštena javnost da se bori za autonomiju radi sloge Srba, Hrvata i muslimana³⁰⁾.

Na Petoj pokrajinskoj partijskoj konferenciji BiH, održanoj u julu 1940. godine u Sarajevu, tretiralo se povezano pitanje sporazuma Cvetković-Maček i položaj Bosne i Hercegovine, pa je na osnovu toga u rezoluciji konferencije konstatovano: »Sporazumom Cvetković-Maček položaj BiH se izmijenio utoliko što se borba dviju buržoazija, srbijanske i hrvatske, oko te pokrajine zaoštava. Takvim položajem BiH pogođene su i srpske i hrvatske radne mase, a u prvom redu su najjače pogođene muslimanske mase. Vođstvo JMO nije nikad zastupalo interese širokih slojeva muslimana. Muslimanske radne mase išle su za tim vođstvom samo

²⁸⁾ AI RP Sarajevo, RP II/251, inv. br. 9176.

²⁹⁾ Materijal za proučavanje predmeta NOP-e, izdanje Partijske škole pri CK KPH, 1946., str. 153. i 154.

³⁰⁾ AI RP Sarajevo, RP II/315.

zato što su osjećale da su kao etnička grupa ugrožene od strane srpske i hrvatske buržoazije» i dalje, ... »narodna autonomija BiH je jedino pravilno rješenje koje je zajednički interes muslimanskih, srpskih i hrvatskih masa. Narodnu autonomiju BiH srpske i hrvatske mase mogu izvojevati samo u zajedničkoj borbi sa radničkom klasom³¹⁾.

CK KPJ je u proglasu povodom Prvog maja 1940. godine o raspirivanju srpskog i hrvatskog šovinizma u Bosni i Hercegovini pomenuo taj problem. Tek je na V zemaljskoj konferenciji u oktobru 1940. godine, poslije diskusije o nacionalnom pitanju, a posebno izlaganja delegata iz Bosne, zauzet je jasniji i određeniji stav o pitanju položaja BiH, pa se u rezoluciji V zemaljske konferencije u stavu »borba za nacionalnu ravnopravnost i slobode« postavlja kao zadaća »borba protiv pokušaja srpske i hrvatske buržoazije da međusobno dijele BiH ne pitajući narode tih oblasti. Mi komunisti smatramo da narodi BiH treba da se sami slobodno opredijele i nađu rješenje za uređenje u tim oblastima putem autonomije«³²⁾.

Na kraju da izvučemo jedan kratak zaključak. Ako se uzmu u obzir sve iznesene činjenice oko nagodbe srpsko-hrvatske buržoazije, čiji je prvi zalogač bila teritorija BiH i njeno stanovništvo, kao i sve strašne posljedice koje su docnije došle kao rezultat vođenja otvorene i beskrupulozne šovinističke politike, onda se može zaključiti da tretiranje sporazuma Cvetković-Maček, onako kako je za sada prezentirano u Pregledu istorije SKJ, ne može da bude kompletno, pa prema tome ni istorijski tačno.

³¹⁾ AI RPI Beograd.

³²⁾ AI RPI Beograd, Fond V zemaljska konferencija.

Profesor dr Hamdija Čemerlić

„Pitanje nacionalnog osjećanja Muslimana“

Želio bih povodom Pregleda istorije SKJ postaviti autorima nekoliko pitanja koja se tiču konstatacija i zaključaka sadržanih u ovoj knjizi sa željom da u budućem izdanju stvari budu ispravljene i dovedene na određenu mjeru. Prvo pitanje koje bih postavio u vezi je sa izlaganjima mojih predgovornika, naime, tiče se odnosa SSSR-a prema Jugoslaviji i insistiranja KPJ u periodu pred započinjanje drugog svjetskog rata i napada na Jugoslaviju da se Jugoslavija tijesno veže za Sovjetski Savez u cilju zajedničke odbrane od fašističkih agresora. Na mnogim mjestima u ovoj knjizi to se pitanje izlaže i iznose se pojedine mjere koje je Komunistička partija preduzimala u svom radu da natjera vladajuće režime da mijenjaju svoj stav prema Sovjetskom Savezu i odbranu naše zemlje vežu za Sovjetski Savez. Međutim, poslije teksta o napadu na Jugoslaviju i kapitulaciji naše vojske u knjizi se nigdje ne daje objašnjenje kako je reagirao Sovjetski Savez na ovaj napad i uništenje Jugoslavije kao države. Smatram da bi bilo potrebno da u sljedećem izdanju knjige autori objasne ovo pitanje na odgovarajući način, jer čitajući ovu knjigu i susrećući se sa svim preduzetim akcijama od strane Komunističke partije, čitalac ostaje bez odgovora na pitanje — šta je bilo poslije napada na Jugoslaviju?

Drugo pitanje tiče se adekvatne mjere u ocjenjivanju događaja i učešća grupa odnosno klasa u toku narodnooslobodilačke borbe. Kada je riječ o istoriji KPJ u toku NOB, imam dojam da su događaji, vezani za narodnooslobodilačku borbu, digli Komunističku partiju na nivo opštenacionalne jugoslovenske partije, jer je Komunistička partija postavila kao neposredni cilj borbe oslobođenje naše zemlje i na toj platformi ujedinila široke narodne mase, ne samo radničku klasu, nego u mnogo većem broju i seljake, i to ne samo siromašno seljaštvo (što se stalno apostrofira u ovom Pregledu), nego i srednje pa čak i bogato seljaštvo a i određeni dio buržoazije. Čini mi se da u Pregledu to nije dobilo određenu ocjenu. Ja smatram da je dužnost Komunističke partije da oda priznanje i onim koji nisu bili iz redova radničke klase, a odazvali su se

njenom pozivu i u procesu narodnooslobodilačke borbe vidno doprinijeli uspjehu ove borbe, a poslije rata vrlo aktivno sarađivali na izgradnji socijalizma.

Postoji, dalje, u Pregledu konstatacija da je Jugoslavija kapitulirala. Na strani 298. stoji »kapitulacija Kraljevine Jugoslavije« itd. To nije istorijski tačno. Jugoslavija kao država nije kapitulirala, i to je vrlo nezgodno tvrditi u knjizi ovakvog značaja. Kapitulirala je armija, ali i u drugim zemljama su kapitulirale armije pa čak i šefovi država, (kao što je to bio slučaj sa Belgijom), ali se ne smatra da je država kao cjelina kapitulirala. Ja ovo napominjem sa željom da se u sljedećem izdanju ispravi.

Najzad želim da autorima postavim još jedno pitanje i naročito mi je drago da je ovdje prisutan baš autor šeste glave, a to je šta ih je rukovodilo da govoreći o odnosima nacionalnih grupa unutar Bosne i Hercegovine u toku narodnooslobodilačke borbe, ime Musliman pišu malim slovom. Izgleda na prvi pogled da je to jedno sitno jezičko-pravopisno pitanje. Međutim, vidite, pitanje pisanja velikim ili malim slovom u sebi otkriva priznavanje ili nepriznavanje individualiteta Muslimana. Ako se pođe od tog, a ja mislim da autori nisu tako pošli i, konačno, nisu mogli ni poći, da se radi o jednoj vjerskoj grupi u smislu vjerske zajednice, onda bi bilo sasvim na svom mjestu da se ovo ime piše malim slovom. Ali ako se radi o jednoj socijalnoj grupi koja ima svoj društveni individualitet i kojoj je nesumnjivo taj individualitet bio priznat, onda se ime Musliman mora pisati velikim slovom. Ja ću pokušati da ovo svoje stanovište obrazložim i to najprije formalno tj. poći ću od same narodnooslobodilačke borbe i svih onih manifestacija koje su se desile u toku ove borbe od, tako da kažem, letaka i proglasa Komunističke partije i uopšte Narodnooslobodilačkog pokreta, od dokumenata koje su donijeli organi narodne vlasti, kao što su rezolucije i deklaracije, pa čak i pravne odluke. Svuda u toku narodnooslobodilačke borbe ime Musliman piše se velikim slovom. A pošto se uvijek to ime pominje na relaciji nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini, za mene je to sasvim jasno, taj individualitet je nacionalni individualitet. Međutim, poslije rata odstupa se od tog, a to je po mom mišljenju, jedan korak nazad u ovom pitanju. Poslije rata ovo veliko slovo preobraća se u malo i tako je došlo i u Pregled istorije Komunističke partije. Međutim, u najnovije vrijeme stav je izmijenjen i u Ustavu naše Republike ime Musliman piše se velikim slovom. U uvodnom dijelu ovog Ustava, spominju se izričito Srbi, Muslimani, Hrvati i ime Musliman pisano je velikim slovom. Ja bih želio da autori ovo pitanje razmotre i da u sljedećem izdanju to bude ispravljeno. Naime, iza toga stoji, kako sam rekao, vrlo složeno pitanje, jedno od glavnih pitanja Bosne i Hercegovine, a preko Bosne i Hercegovine i Jugoslavije, u najmanju ruku odnosa srpske i hrvatske nacije.

Šta su po nacionalnosti Muslimani? Na to pitanje još nije odgovoreno. Za mene je to jasno, ja sam se djelomično bavio tim pitanjem, istraživao sam dokumentaciju, a konačno i živio u vremenu kada se to pitanje postavljalo i o njemu raspravljalo. Tim povodom želio bih napomenuti da su se u našu publicistiku uvukla izvjesna mišljenja koja

su postala standardna, a u osnovi su netačna. Ona se bez ozbiljnog ispitivanja nekritično ponavljaju i na taj način utiču na formiranje mišljenja koja nemaju osnovanu podlogu.

Još prije rata buržoazija je postavila pitanje nacionalnog opredjeljenja Muslimana, ali mu je dala jedan određeni smjer, postavljajući alternativu jesu li Muslimani, Srbi ili Hrvati? Stalo se na stanovište da oni mogu biti samo Srbi ili Hrvati pa i ukoliko se ne deklariraju kao takvi, oni to jesu, ali toga nisu svjesni. Pretpostavljalo se da je takvom stanju uzrok njihova kulturna zaostalost, da će se tokom njihovog kulturnog razvijanja probuditi i nacionalna svijest i oni će se nacionalno opredijeliti tj. izjasniti kao Srbi ili Hrvati. Tako je u jednoj poznatoj disputi između poslanika Radikalne stranke i Jugoslovenske muslimanske organizacije u Narodnoj skupštini stare Jugoslavije bilo pokrenuto to pitanje. Jugoslovenska muslimanska organizacija je stajala na stanovištu da su Muslimani nacionalno Jugosloveni i da neće da budu ni Srbi ni Hrvati. Tom prilikom njima je odgovoreno da ne mogu biti Jugosloveni već samo Srbi ili Hrvati, potrebno je da se prethodno izjasne kao Srbi ili Hrvati i samo ovim putem mogu doći do Jugoslovenstva. I, izuzimajući period narodnooslobodilačke borbe, izgleda da je takvo stanje ostalo sve do danas.

Međutim, postavlja se pitanje ko je pozvan da o tom dà konačni odgovor — ili sami Muslimani ili neko drugi u njihovo ime? Ja mislim da je odlučujuće šta Muslimani na to kažu, kako oni odgovaraju na pitanje jesu li Srbi ili Hrvati, a oni su, ukoliko su imali mogućnosti, na to jasno odgovorili da nisu ni jedno ni drugo.

Baveći se podrobnije ovim pitanjem, ja sam došao do zaključka da je pitanje nacionalnog buđenja Muslimana isto tako staro kao i pitanje buđenja Srba i Hrvata, da je u isto vrijeme postavljeno, ali su prilike uticale da se drugačije kretalo. Meni izgleda da se može osnovano postaviti teza da se u vrijeme postavljanja pitanja nacionalnog buđenja stanovnika Bosne i Hercegovine, a to je po prilici bilo prije sto godina, ni pravoslavni nisu osjećali kao Srbi ni katolici kao Hrvati i da su matične zemlje, s jedne strane Srbija, a s druge Hrvatska, učinile velike napore da se ove mase nacionalno probude, da ne kažem osvijeste i da je danas to svršena stvar. Savremene generacije ovu tezu mogu smatrati utopističkom i istorijski neosnovanom iako se za nju može naći podataka kod istaknutih pisaca i istoričara (Skarića i Pelagića). Interesantno je da je u vrijeme pokretanja ovog pitanja jedan publicista Musliman, čini mi se urednik lista »Bosna«, odmah reagirao tako da je nasuprot srpstvu i hrvatstvu istakao nacionalnost bošnjačku za sve stanovnike Bosne i Hercegovine bez obzira na vjeru. Međutim, proces nacionalnog buđenja je kod pravoslavnih i katolika išao brže, a kod Muslimana je zaostao. Neću se upuštati u izlaganje uslova ovakvog toka ovog procesa, već ću samo napomenuti da su pored unutarnjih uslova, mislim na odnose unutar same Bosne i Hercegovine, i spoljni faktori (uticaj Srbije i Hrvatske) u ovom pogledu igrali vrlo veliku ulogu. Ovi spoljni faktori su, kako istorijski podaci pokazuju, u prvo vrijeme svoju aktivnost usmjerili na pravoslavne i katolike, a Muslimani su ostali po strani. Kasnije, naročito poslije okupacije Bosne i Hercegovine od strane

Austro-Ugarske monarhije došlo je na red i pitanje nacionalnog buđenja Muslimana, jer je postalo jasno da bez njihovog opredjeljenja nema Bosne, a poznato je kako je ovo pitanje bilo oštro postavljeno između ovih nacionalnih buržoazija. I srpska i hrvatska buržoazija su odlučno stale na stanovište da su Muslimani Srbi odnosno Hrvati, samo da nisu svjesni toga i da prema tome njena nacionalnost čini većinu stanovništava Bosne i Hercegovine i njoj ove zemlje pripadaju.

Osnovno je u ovom pitanju kako Muslimani odgovaraju na ovo pitanje. Ako gledamo na period predratnog života, kad god su imali prilike da na to pitanje u ma kojem vidu odgovore, oni su negativno odgovorili. Kad ovo konstatujem, imam u vidu ogromnu većinu Muslimana, ne gledam na pojedince koji su se opredjeljivali, kao ni na one pojave da su se često jednom opredjeljivali na jednu, a drugi put na drugu stranu. I ove pojave imaju svoje sociološko objašnjenje, ali se ja neću upuštati u analizu uzroka takvom stanju, jer nije ovdje mjesto da se tim pojavama opširno bavim. Iskoristio sam ovu tribinu da iznesem svoje mišljenje i pitanje postavim, a povod za to mi je, kako sam već napomenuo, dala činjenica da su u ovoj knjizi ime Musliman pisali malim slovom kad god se govori o nacionalnim odnosima u Bosni i Hercegovini, pa na taj način ovo moje izlaganje ulazi u kadar diskusije ovog sastanka i ne predstavlja jednu nepotrebnu digresiju. Ova činjenica otkriva stav autora o ovom pitanju, a s obzirom na to da je ova knjiga veoma značajna i da se može uzeti da je to stav i ove knjige, tj. »Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije«, mi nismo i ne možemo biti indiferentni prema tom pitanju. Jer, iako se može ovo moje stanovište komatirati i sigurno je da ima ljudi koji se s njim ne slažu, nesumnjivo je da je pitanje otvoreno, da o njemu treba razmišljati i zauzeti stav. Ja stojim na stanovištu da stav o tom pitanju treba da odrede sami Muslimani, da svom nacionalnom osjećanju dadu jedan savremeni imenitelj kao što su to i drugi učinili, jer su i srpska i hrvatska nacionalnost u Bosni i Hercegovini konfesionalnog porijekla i sadržine.

Ako pođemo od osnovne premise koja je isticana kao razlog neopredjeljivanja Muslimana, iako je to istakla predratna buržoazija, a čini mi se da se ona sve do danas održala, a to je da je razlog nacionalnog neopredjeljenja Muslimana njihova kulturna zaostalost, doći ćemo do uvjerenja da to nije tačno. Naime, ako pratimo proces kulturnog razvijanja Muslimana i ako pođemo od početka ovog vijeka, kada su Muslimani u jačoj mjeri počeli da prihvataju tekovine zapadne civilizacije i da se u tom pravcu razvijaju, a naročito ako pratimo vrijeme od početka narodnooslobodilačke borbe naovamo, nesumnjivo je da su u tom postigli znatan korak naprijed. Ako je postavljena premisa osnovana, onda bi zaključak bio da će i njihovo nacionalno opredjeljenje na jednu ili drugu stranu ići progresivno i da će se sve veći broj Muslimana izjasniti kao Srbi ili kao Hrvati. A kakvi su stvarni rezultati ovog procesa izjašnjavanja? Za odgovor na ovo pitanje nemamo određenog pokazatelja, jer ni prije ni poslije rata Muslimanima nije data prilika da se direktno o tome izjasne, nego su se indirektno, tako reći usput, o tom mogli izjasniti prilikom popisa stanovništva, jer je u popisnim listama uz ostale podatke tražena i izjava o nacionalnoj pripad-

nosti. Ogromna masa Muslimana odgovorila je na pitanje o nacionalnoj opredijeljenosti da je neopredijeljena. Naime, drugo nije mogla izjaviti, jer je u štampanim popisnim listama odgovor već unaprijed bio usmjeren, naime, bile su otvorene tri mogućnosti, Srbin, Hrvat ili neopredijeljen. Drugo nisu mogli izjaviti. Mene je interesiralo kako se kreće broj opredijeljenih Muslimana u odnosu na neopredijeljene, da li taj broj raste srazmjerno procesu kulturnog uzdizanja ili ne, ali tu činjenicu u Zavodu za statistiku ne prate i nisam mogao saznati. Iako je ovo pitanje za Bosnu i Hercegovinu od prvorazrednog značaja, naš Zavod za statistiku tome nije priznao potrebnu važnost i ja smatram da taj propust treba otkloniti. Pa, i pored toga, može se pouzdano zaključiti da uspon nacionalnog opredjeljivanja nije ni blizu srazmjeran procesu kulturnog uzdizanja Muslimana. Naprotiv, imamo suprotnu pojavu da se ljudi koji su ranije bili opredijeljeni, a to su mahom intelektualci i njihova djeca, vraćaju u grupu neopredijeljenih. Kakav se onda zaključak može izvesti?

Ja smatram da Muslimani Bosne i Hercegovine u tom imaju određen stav. Taj stav nije nesvjestan, oni svjesno odgovaraju da nisu ni Srbi ni Hrvati već nešto treće, a tom osjećanju po mom mišljenju treba dati određeno, nacionalno ime, a ne dovoditi ih u takvu situaciju da svom nacionalnom osjećanju daju vjersko ime.

Sažimam ovo moje izlaganje na to da molim autore da u budućem izdanju ove knjige ime Musliman bude pisano velikim slovom, onako kako odgovara samom tekstu našeg Ustava, jer to je za nas vrlo važna stvar, a o problemu šta su Muslimani po nacionalnosti neka se i dalje raspravlja iako je za mene to pitanje riješeno. Naime Muslimani u tom imaju određen stav, samo je ostalo otvoreno kako da taj stav, odnosno svoje nacionalno osjećanje savremeno obilježe.

Na kraju, želio bih da napomenem da autori ove knjige ne shvate da su izrečene misli na ovom sastanku izražene kao neraspoloženje prema onom što su oni uradili. Drug Gavrić je o tom već opširno govorio. Sve primjedbe koje su ovdje stavljene date su u želji da ova knjiga u svom drugom izdanju bude potpunija.

Profesor Ante Babić

Kratke primjedbe i predlozi

Prije nego što stavim nekoliko primjedaba, moram istaći da autorima knjige, koji su u tako kratkom roku svoj posao vrlo uspješno završili, pripada puno priznanje. Ja i ne smatram da je cilj ove diskusije bio toliko određen potrebom da se kritikuju dati tekstovi, koliko željom da se iznesu mišljenja, primjedbe i eventualni prijedlozi koji bi, prema ocjeni redakcije, mogli biti od koristi prilikom pripremanja sljedećeg izdanja. Imajući u vidu prvenstveno ovakav cilj diskusije, ja ću staviti nekoliko kraćih primjedaba.

1. U uvodnom dijelu knjige, po prilici na str. 15, — 16. govori se o najamnom radu i o sitnim, samostalnim zanatlijama u vremenu kada industrijska proizvodnja kod nas tek počinje da hvata jače korijene. U ovoj, relativno prilično dugoj etapi našeg društvenog razvitka pritiče najamna radna snaga iz sitnosopstveničke gradske i seoske sredine u industrijsku proizvodnju. Ovoj fazi formiranja proletarijata trebalo je, po mom mišljenju, posvetiti više pažnje i prostora i obraditi je sa potpunijom istorijskom dokumentacijom i sociološkom analizom. Tada bi se jasnije istakle crte sinosopstveničkog mentaliteta i interesa koji dugo terete radničke slojeve kao ozbiljna kočnica u razvitku njihove klasne i revolucionarne svijesti. Česte i velike oscilacije u broju članova radničkih organizacija, o kojima se u tekstu na više mjesta govori, ne mogu se objasniti samo nasilnim mjerama pritiska buržoaskih režima; treba, u određenoj mjeri, uzeti u obzir i činjenicu da su mnogi članovi i pristalice ovih organizacija jednim okom gledali na klasni, a drugim na individualni sinosopstvenički interes i da se njihova politička svijest nije kretala pravom linijom klasne borbe nego rezultantom sila koje predstavljaju ova dva suprotna, ne uvijek jednako jaka interesa.

2. Citajući ovu knjigu meni nekako smeta što su izostavljena mnoga imena pojedinih funkcionera, članova Centralnog komiteta, pokrajinskih komiteta, delegata u Kominterni ili na partijskim kongresima i konferencijama. Mislim da bi interpretiranje ovih događaja dobilo na konkretnosti i zanimljivosti kad bi se svuda navela sva imena i, eventualno, dali bar najbitniji podaci o daljem djelovanju i sudbini pomenutih funkcionera.

Na mnogim mjestima u knjizi govori se o neslaganjima između članova Centralnog komiteta i članova drugih partijskih foruma i skupova. Nekad su to, prema tekstu, bili principijelni sukobi, nekad lični. No bilo da se radi o principijelnim, bilo o ličnim neslaganjima, mislim da bi u tekstu trebalo što je moguće konkretnije objasniti u čemu su se sastojala principijelna, u čemu lična neslaganja, kakvo je stanovište zauzimala jedna, a kakvo druga strana, koje su argumente iznosili jedni, a koje drugi. Ovakvim prikazivanjem stvari čitalac bi mogao bolje da sagleda samu suštinu istorije Partije i da upravo na njenoj istoriji upoznata stvarni sadržaj pojmova kao što su npr. oportunizam, reformizam, revizionizam i sl. koji se u tekstu često pojavljuju.

3. Držanje Socijaldemokratske partije Srbije prema pitanju rata i ratnih kredita u 1914. g., u trenutku kada je Srbija bila napadnuta od jedne imperijalističke sile, ocijenjeno je u tekstu kao progresivno i revolucionarno. Da li se zaista može postaviti ovako kategorična tvrdnja? Da li je stav poslanika srpske SD partije u tadašnjoj Narodnoj skupštini bio apsolutno pravilan ili ga treba ocjenjivati sa dvije strane? Naime, ako gledamo ovu činjenicu sa gledišta tadašnjih zaključaka II internacionale, onda stav srpskih socijalista moramo ocijeniti kao dosljedan, principijelan i utoliko pravilan. Ali ako uzmemo u obzir da je Srbija bila napadnuta od jedne imperijalističke sile, da je time dovedena u situaciju da brani svoj opstanak, što znači da vodi pravedni rat protiv agresora, onda moramo postaviti pitanje da li su, sa gledišta progressa, srpski socijaldemokrati postupili pravilno kada su glasali protiv ratnih kredita i da li je, sa gledišta srpske (i jugoslovenske) socijaldemokratije bilo politički opravdano, makar i simbolički, otvoriti agresoru i porobljivaču vrata vlastite zemlje. Njihovo držanje prema pitanju rata 1914. g. dobro je uporediti sa držanjem KPJ 27. marta 1941. g., pa da se vidi da pri ocjenjivanju njihovog stava treba uzeti u obzir i druge momente, a ne samo njihovu dosljednost u odnosu na zaključke II internacionale.

4. Izraz »velikosrpska buržoazija« ne izgleda mi srećan, jer ne obuhvata upravo onaj pojmovni sadržaj koji bi po svojoj jezičkoj funkciji trebalo da ima. Iako se uglavnom zna šta se tim izrazom želi reći, on ipak unosi izvjesnu zabunu kad treba odrediti odnos pojmova »krupna buržoazija« i »sitna buržoazija« prema pojmovima »Velika Srbija« i »velikosrpska ideja«. Ideja »Velike Srbije« imala je svojih pobornika i među krupnom i, možda još više, među sitnom buržoazijom. Štaviše, među krupnom srpskom buržoazijom bilo je dosta elemenata koji su bili ravnodušni prema pitanju hoće li se zajednička država zvati Jugoslavija ili Velika Srbija; bitno im je bilo da sebi obezbijede prevlast i eksploataciju nad što većom teritorijom, a ime države bilo im je od sporedne važnosti. Mislim da bi trebalo pokušati da se za stvarni pojmovni sadržaj izraza »velikosrpska buržoazija« nađe neki pogodniji i, prije svega, adekvatniji termin.

5. Na kraju ću dati i neke konkretne predloge koji se više odnose na metodsku i tehničku stranu knjige i to:

a) da se na početku teksta u jednoj posebnoj glavi dade kritički pregled izvora i literature na kojima je zasnovan tekst:

b) da se na kraju knjige donese nešto opširniji registar imena sa najbitnijim biografskim podacima;

c) da se na odgovarajućim mjestima u tekstu prilože statističke tabele o brojnom kretanju članstva radničkih organizacija, o socijalnoj strukturi članstva, o kretanju nadnica, cijena i troškova života, o kretanju industrijskog razvitka i broja radnika u industriji, o pauperizaciji sela itd.

Dubravka Škarica

Uloga napredne studentske i srednjoškolske omladine u revolucionarno-demokratskom pokretu u zemlji u godinama pred II svjetski rat

Govoreći o poletu naprednog omladinskog pokreta u zemlji (str. 224, 225), koji je naročito bio snažan u redovima studentske omladine, u Pregledu se uglavnom ističu akcije studenata Beogradskog, Zagrebačkog i Ljubljanskog univerziteta. Iako su studenti iz cijele zemlje koji su studirali na ovim univerzitetima uzeli svakako aktivno učešće u svim ovim akcijama, ne može se zanemariti ni njihova djelatnost u vrijeme kada oni nisu boravili u univerzitetskim centrima, već za vrijeme raspusta — u svojim rodnim mjestima. Proučavajući napredni omladinski pokret u Bosni i Hercegovini, posebno studentski pokret, na osnovu postojeće građe o ovom pitanju dolazi se do zaključka o masovnosti ovog pokreta koji je za Partiju u ovo vrijeme predstavljao jedan od najsnažnijih oslonaca u sprovođenju njenog programa. Mislim da nije bilo dovoljno samo konstatovati da je Partija preko SKOJ-a i naprednih studenata izvršila uticaj na radničku i srednjoškolsku omladinu. Mislim da je trebalo nešto više reći o toj aktivnosti. Organizujući čitav niz legalnih studentskih udruženja (navodim primjere samo u Bosni i Hercegovini, iako ovo važi i za druga studentska udruženja u zemlji: Klub akademičara u B. Luci, Akademski klub u Bihaću, Udruženje studentske omladine u Bos. Kostajnici, Jugoslovenska akademska omladina u Bijeljini, Udruženje studenata pravnika u Sarajevu, Udruženje sarajevskih studenata i dr.) studenti su vodili borbu za ostvarenje ne samo svojih, omladinskih prava i zahtjeva, nego su u isto vrijeme aktivno djelovali u svim pravcima: uključivali se u rad radničkih udruženja, poduzimali razne akcije za pomoć selu i uzeli najaktivnije učešće u političkim akcijama kojima je rukovodila Partija, a koje su obilježavale čitav ovaj period.

Dovoljno je pomenuti samo primjer široke djelatnosti studenata uključenih u Klub akademičara u B. Luci, koji je bio, tako reći, centar za razvijanje i propagandu marksističke misli u cijeloj Vrbaskoj bano-vini. U periodu svog djelovanja u predratnim godinama (od avgusta 1934. do aprila 1940. g.) studenti — »KAB-ovci« bili su aktivni članovi niza drugih, čisto radničkih udruženja »Pelagić«, »Borac« i dr.) radeći na taj način na ostvarivanju jedinstva radničke i intelektualne omladine; poduzimali su niz akcija u cilju kulturno-prosvjetnog podizanja sela, povezivali se sa seljacima putem socijalnih akcija agronoma, raznovrsnih opozicionih političkih zborova i dr. U vezi sa ovom djelatnošću KAB-a treba istaći i pojavu lista »Narodna pravda« 1935. godine, namijenjenog selu, koji je izazvao ogromno interesovanje ne samo među seljacima Bos. Krajine nego i cijele zemlje, prije svega svojim načinom pisanja, pristupačnim širokim narodnim slojevima, kao i aktuelnom problematikom koju je list na svojim stranicama tretirao vrlo smjelo i otvoreno. Iako je u Pregledu ovaj list pomenut u nizu drugih naprednih listova koji su u ovom periodu izlazili u zemlji, ovdje to posebno ističem, jer su najveći broj saradnika, kao i članova redakcije bili članovi KAB-a.

Dalje, »KAB-ovci« se uključuju u rad političkih stranaka (Zemljoradnička, HSS i dr.), Seljačkog kola itd. Među građanstvom djelovali su organizujući čitav niz predavanja iz oblasti ekonomskog, društvenog i političkog života, razvili živu saradnju sa postojećim studentskim udruženjima u Bihaću, Bosanskoj Kostajnici, Prijedoru, Bosanskom Novom, Bijeljini i drugim mjestima u Bosni i Hercegovini, kao i sa studentskim organizacijama u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani.

Mislim da u Pregledu nije dovoljno istaknuto nastojanje režima da razbije jedinstvo omladine stvaranjem režimskih omladinskih organizacija služeći se pri tom istim metodima kojima je pokušavao da razbije radnički pokret stvarajući svoje sindikate (JUGORAS, HRS i dr.). Primjer takvog razornog djelovanja je stvaranje profašističke omladinske organizacije u Banjoj Luci, poznate pod imenom UNA (Udruženje nacionalista studenata) koja je faktički trebalo da sprovodi u život sve ono što je režim forsirao. Pored niza takvih i sličnih režimskih organizacija, da samo napomenem da je u Jugoslaviji do decembra 1937. godine formirano oko 40 podružnica omladinskih organizacija sv. Ante u cilju borbe protiv komunističkih udruženja.

Mislim da ni uloga srednjoškolske omladine u redovima progresivnog omladinskog pokreta, koji je bio organski dio najrevolucionarnijih socijalnih snaga u zemlji u godinama pred drugi svjetski rat, u Pregledu nije našla odgovarajuće mjesto.

Oblici rada kojima je srednjoškolska omladina pod rukovodstvom KPJ i SKOJ-a vršila uticaj na omladinske mase bili su raznovrsni: literarne grupe, izleti, diskusioni klubovi, sportska i kulturno-umjetnička društva, biblioteke itd. Skauti, Ferijalni savez, Trezvena mladež i čitav niz drugih organizacija, (»Filip Višnjić« u Bijeljini, »Omladina i Aleksa Šantić« u Sarajevu, »Mlada Jugoslavija« u Banjoj Luci i mnoge druge) ne samo da su ogromnu većinu svojih članova regrutovale iz redova

srednjoškolske omladine, nego su u njima našle protagoniste borbene prakse i propagatore naprednih ideja.

Štrajk gimnazijalaca u Bijeljini 1934. g., štrajk učenika Srednje tehničke škole i đачke demonstracije 1936. g., štrajk đака Gazi Husrevbegove medrese 1937. godine, antifašističke demonstracije 1938. g. u Sarajevu, borba protiv ljotićevara, klerofašista i raznih šovinističkih grupacija u školama, protivratne demonstracije u Mostaru, Prijedoru i Banjoj Luci 1940. g., demonstracije 27. marta 1941. godine — samo su neke iz čitavog niza akcija u kojima je istupala napredna srednjoškolska omladina u Bosni i Hercegovini u predratnim godinama. Svakako da ovim navođenjem nekih akcija bosansko-hercegovačke srednjoškolske omladine u ovom periodu ne želim da se shvati da je u Pregledu trebalo sve to nabrajati, nego samo ilustrativno hoću da prikažem svu širinu i zamah ovog pokreta srednjoškolske omladine koji nije vezan samo za granice Bosne i Hercegovine, nego se razvijao u okviru naprednog pokreta na opštejugoslovenskom planu, a u ovom djelu nije dobio odgovarajući tretman.

Isto tako, u Pregledu se samo jednom rečenicom pominje srednjoškolska štampa. Na strani 226. stoji: »Pojavili su se napredni srednjoškolski listovi«. Mislim da je trebalo, bar u najkraćim crtama, podvući ulogu ove štampe u borbi za masovno pridobijanje srednjoškolske omladine i njeno angažovanje na aktuelnim pitanjima škole i društva.

S obzirom na ovako vidno učešće u svim oblicima aktivnosti na političkom, kulturnom i ekonomskom polju, kojim je srednjoškolska omladina zauzela istaknuto mjesto i stekla punu afirmaciju u redovima naprednih društvenih snaga u zemlji, mislim da je ovom pitanju u Pregledu trebalo da se posveti više pažnje.

Tomislav Išek

Pitanje kriterija u istorijskom istraživanju

Činjenica je da do izlaska djela o kome se u posljednje vrijeme mnogo govori i raspravlja, o čemu svjedoči i ovaj sastanak, mi historičari i svi oni koje interesuje istorija KPJ, odnosno SKJ, nismo imali nešto što bi moglo zadovoljiti naše potrebe i želju u tom pogledu. Isto je tako, na žalost, činjenica da smo te naše potrebe do 1963. godine morali zadovoljavati uglavnom referatima, ne učinivši ništa za 10 i više godina da izađemo iz tog kongresno-referatskog načina objašnjavanja naše najnovije istorije. Stoga je izlazak Pregleda prošle godine izazvao veoma živo interesovanje ne samo naučne nego i šire javnosti. Nije se čuditi različitim mišljenjima i ocjenama. Oni koji upućuju primjedbe redakciji često ne vode računa o nekim formalno i sadržajno osnovnim elementima. U suštini te primjedbe imaju svoj *raison d'être*... Pitanje je od najvećeg značaja i važnosti — na koga se sve te primjedbe i savjeti (neosporno dobronamjerni) odnose. Da li samo na redakciju ili i na sve one faktore koji su tendirali realizaciju potreba čiji je proizvod sam Pregled? Duboko sam ubijeđen i jednima i drugima. Faktorima koji su predodredili posao redakcije i redakciji koja ga je realizirala. Ovo što bih naveo ne bih želio da se shvati kao ublažavanje primjedbe koja slijedi. Naime, neosporna je konstatacija da su autori, tj. redakcija, napravili jedno djelo (na osnovu literature koja im je bila dostupna, tj. koja je postojala, i izvorne građe do koje su mogli doći) u kojem je niz veoma važnih pitanja obrađen na novi način. Konkretno, mislim na periodizaciju, metod prikazivanja djelatnosti KPJ u širem okviru, posebno tretman frakcijskih borbi i njihova ocjena, odnose sa Kominternom, (prezentirani ne iz ugla želje za polemikom nego njene uloge kao faktora koji je uticao na djelatnost KPJ), ocjenu tzv. »novog tipa rukovodioca« koji je ponikao iz masa itd. Isto tako, čini mi se, stvaraoci i javnost su svjesni niza problema koji su i ovim Pregledom ostali u različitoj mjeri ili načeti ili nedovoljno obrađeni, ili su neke ocjene diskutabilne. I to za svaki od pojedinih perioda. Spomenuo bih samo neke od njih: određenje situiranja mjesta i uloge KPJ, odnosno elemenata koje je okupljala i vodila, sastav elemenata iz kojih je potekla i koje je potom okup-

ljala i vodila (radnička klasa, seljaštvo i inteligencija), pitanje idejnog sazrijevanja i marksističke misli između dva rata, zatim, istorijsku ulogu inteligencije, nauke, napose obradu poslijeratnog perioda. Dosta od ovog što je samo spomenuto — redakcija, u mogućnostima u kojima je radila, objektivno nije ni mogla uspješno riješiti. Za obradu marksističke misli, npr., nedostaju prethodne studije, jer osim izvornih djela nema radova koji bi se mogli upotrijebiti za sintetizovanje. O ulozi inteligencije, nauke, studentskog pokreta (naročito ovog posljednjeg) nešto više se zna nego do sada, ali je to ipak nedovoljno. Što se tiče pitanja studioznije obrade uloge Kominterne, zasada objektivnu poteškoću predstavlja nedostupnost originalnih dokumenata, mada se ne može reći da taj odnos u Pregledu nije kontinuirano praćen. Za poslijeratni period nema još (ni u onoj mjeri kao za prethodne) izgrađenih stavova i metodoloških specifikuma. Sve u svemu, Pregled je nesumnjivo pomogao uočavanju izvjesnih neriješenih ili nedovoljno riješenih problema i uputio sve odgovorne i zainteresovane faktore na studiozan, prije svega istraživački rad.

U dosadašnjoj diskusiji uopšte nije bilo teško primijetiti i izvjesne isključivosti u stavovima, primjedbe u smislu »zašto redakcija nije obradila detaljnije ovaj ili onaj problem«. Ja mislim da je i ovakav Pregled, kakav sad imamo u prvom izdanju, preobiman. Ne isključujem potrebu da se pojedina pitanja detaljnije obrade, ali to bi prevashodno trebalo da bude na sintetičkom nivou. U uslovima o kojima je juče govorio prof. Đurđev zamjera se takođe tu i tamo zašto nema, npr., izvora i registra imena. Tu dolazi do izražaja, po mom mišljenju, akutnost i aktuelnost Pregleda. Djelo na kome je redakcija radila trebalo je i uspjeti da bude ozbiljan rad namijenjen mnogo većem broju čitalaca nego što je uski krug stručnjaka koje interesuju arhivi, izvori, literatura i podaci o ličnostima koje se pominju. Ne sumnjam da se redakcija nije sukobila sa ovim pitanjima i da je zbog akutnosti rada pribjegla rješenju koje izaziva različita mišljenja. Baš taj raskorak između akutnosti i aktuelnosti neizostavno je izazvao metodološke reperkusije. Faktori koji su tražili od redakcije djelo i redakcija koja ga je uradila nisu mogli da pomire te dvije mogućnosti zato što se htjela napisati istorija, a ne pregled istorije. S obzirom na to da je to bio pokušaj izlaženja na pravi put, koji je trebalo da nas odvoji od već utabanog — (kongresno-referat-skog) hoda kroz istoriju, ostavio je razumljivo traga. To je bila mogućnost radikalnog prekida sa ovom vrstom stvaralaštva, potreba, imperativ vremena i mogućnost da se da svojevrsan rad, rekao bih: kreiranje, različito od usvojenih šablona i okvira.

Redakcija je bila, po mom mišljenju, isuviše smjela kada je (u martu 1958. g.) uzela na sebe zadatak da za godinu dana izda istoriju. Ovakav (kakvim su ga prije pet godina zamišljali) zadatak nametao je sintetički rad, odnosno niz prethodnih radova. Ali je za njegovo izvršenje postojeća literatura (pretpostavka za svaki naučni rad) bila nedovoljna, kvantitativno i kvalitativno jako oskudna.

Napisa, članaka, studija, monografija, bez obzira na obim, bilo je za period do 1919. godine 141, od 1919. do 1941. godine 89, a za

period od 1941. do 1945. g. — 236. Znači — ukupno 466. Ako se tome doda da je jedan dio malo upotrebljiv zbog uskosti tematike i detaljiziranja, da se na pojedine republike količinski različito odnosi i da je ta literatura iscjepkana po pokrajinama onda se jasnije vidi položaj redakcije. U ovakvoj situaciji bila su neophodna tzv. dopunska istraživanja. Nikako nije bez značaja to što su članovi redakcije u arhivama (čije nam je stanje dobro poznato) mogli naći odgovore samo na pojedinačna, a ne sintetička pitanja. Osim toga, nisu iskorištavani materijali iz državnih arhiva.

Ocjena prvih rukopisa, rađenih na osnovu teza iz 1958. godine bila je (sredinom 1959. g.) da većina njih mogu biti samo **osnova** za Pregled, a da neki treba da pretrpe **potpune** izmjene (uvod, diktatura, poslijeratni period). Iako su tekstovi sredinom 1961. godine bili gotovi, zbog upućivanja na izvore, cizeliranja i stilskog ujednačavanja bili su tek 1963. godine predani u štampu.

Ne sumnjam da svako ko shvati položaj ljudi koji su nam prezentirali Pregled neće moći da ne konstatuje množinu i težinu zadataka i problema koji su im se nametali. Shvatajući Pregled kao prvi ozbiljan pokušaj kretanja novim putovima u pitanjima rada ove vrste, trebalo bi ga, imajući sve okolnosti na umu, tako i ocjenjivati. Takođe bi trebalo u većoj mjeri uzimati u obzir sve elemente onih mogućnosti koje se mogu predvidjeti kod ove vrste rada. Naši neposredni zadaci i oni dalji (u okviru Sedmogodišnjeg plana), trebalo bi da budu oslobođeni predrasuda i balasta prošlosti kada je u pitanju naučni rad. Planiranje je, razumije se, neophodno. Ali, objektivno i realno planiranje, takvo koje će voditi računa o stvarnim mogućnostima i poteškoćama, objektivnim i subjektivnim. I to kako od onih koji zadatke postavljaju, tako i onih koji ih realiziraju. Zamisao, rad i realizacija Pregleda mogu i treba da budu primjer i pouka svima.

Branko Bokan

O mjestu i ulozi Bosanske krajine u narodnoj revoluciji 1941-1945. godine

Zbog svoje uloge u NOR Bosanska Krajina morala je dobiti odgovarajuće mjesto i u Pregledu istorije SKJ. — Objektivni historičar mora se zapitati zašto centralna rukovodstva NOP-a borave dvije godine na teritoriji Bosanske krajine, na području Glamoč—Petrovac—Bihać—Jajce—Drvar? Ako se oslonimo na Pregled, onda ćemo o Bosanskoj krajini naći sljedeći tekst: »... Najkrupniji ratni događaj 1942. godine koji je bitno uticao na razvitak oslobodilačke borbe jugoslavenskih naroda bio je prodor grupe udarnih i proleterskih brigada pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba sa tromede Bosne i Hercegovine i Crne Gore u zapadnu Bosnu. Prodor je počeo krajem juna i ubrzo prerastao u ofanzivu partizanskih snaga koja je trajala sve do početka 1943. godine. U toku ofanzive bile su razbijene znatne neprijateljske, naročito ustaške i domobranske snage, uništeni su mnogi garnizoni i oslobođeni gradovi Konjic, Prozor, Mrkonjić-Grad, Jajce, Bihać, Bosanska Krupa, Sunj, Cazin, Velika Kladuša, Kotor-Varoš, Prnjavor, Teslić i mnoga druga mjesta. Bila je oslobođena jedinstvena teritorija, koja se prostirala od prilaza Rijeci, Karlovcu i Zagrebu, pa na jugoistok do rijeka Neretve i Bosne. U to vrijeme polet oružane borbe zahvatio je i mnoge druge oblasti u zemlji...«

Međutim, to je netačno, jer ne može se reći; »... prodor grupe udarnih i proleterskih brigada... u zapadnu Bosnu...«; pa dalje: »... u toku ofanzive bile su razbijene znatne neprijateljske snage... i oslobođeni gradovi: Konjic, Prozor... Bihać, Bosanska Krupa, Sunj, Cazin, Velika Kladuša...«; a zatim: »... bila je oslobođena jedinstvena teritorija...«. Kada čovjek to pročita, onda će razumjeti sljedeće:

— prvo, da su udarne i proleterske brigade prodrle u zapadnu Bosnu, a da ih je tu dočekao neprijatelj;

— drugo, da su udarne i proleterske brigade oslobodile u toku ofanzive čak i Bihać, Bosansku Krupu, Sunj, Cazin, Veliku Kladušu; i

— treće, da je tada stvorena slobodna teritorija koja se prostirala od prilaza Rijeci, Karlovcu, Zagrebu do rijeke Neretve i Bosne.

Zbog nepreciznosti ovog stava čitalac će steći gornje zaključke bez obzira na to što će dvije stranice ranije, na strani 353. početak trećeg stava, pročitati i sljedeću rečenicu: »... u zimu i proljeće 1941/1942. došlo je do poleta ustanka u zapadnim oblastima zemlje. Naročito krupne i uspješne borbe vodile su partizanske snage u ustaničkim žarištima u Bosanskoj Krajini, Lici, na Kordunu i Baniji i u Gorskom Kotaru«.

Udarne i proleTERSKE brigade nisu prodrle u zapadnu Bosnu, već su prodrli do slobodne teritorije Bosanske krajine, gdje su se spojile sa partizanskim snagama u Bosanskoj krajini i nastavile zajedničke operacije protiv okupatora i domaćih izdajica.

Dok su udarne i proleTERSKE brigade sa Vrhovnim štabom bile daleko od Bosanske krajine, u Crnoj Gori, Hercegovini i istočnoj Bosni, u Bosanskoj krajini postojala je slobodna teritorija koja je zahvatala:

- čitavu Kozaru (do Kozarske ofanzive),
- čitav Podgrmeč,
- jugoistočni dio reJona Bihaća,
- čitavo područje Petrovca, Drvara, i Glamoča.

Zapravo, slobodna teritorija bila je na domaku Bihaća, Novog, Prijedora i Sanskog Mosta na sjeveru i Grahova i Livna na jugu.

Prije dolaska udarne grupacije i VŠ u Bosansku Krajinu krajiške jedinice su držale znatnu slobodnu teritoriju i izvršile napade na gradove:

— 16. maja oslobođen je Prijedor, u borbi je učestvovalo oko 2.000 partizana sa Kozare i Podgrmeča, a zatim je oslobođena Ljubija i okolina.

— Od 3. do 25. maja velike borbe sa Italijanima u povlačenju, što je dovelo do oslobođenja Bosanskog Petrovca 25. maja,

— tokom juna vođene borbe protiv Nijemaca i ustaša na Kozari (Kozarska ofanziva),

- 20. juna oslobođena Bosanska Krupa,
- 27. juna napad na Bosanski Novi i Sanski Most,
- 1. jula oslobođen Drvar
- 5. jula zauzet Dobrljin,
- 8. jula ponovo napad na Bosanski Novi,
- 20. jula oslobođen Glamoč,
- 27. jula oslobođen Ključ,
- 31. jula oslobođena Sanička dolina,
- 11. avgusta napad na Bosansko Grahovo.

Sve je to bilo prije stizanja udarne grupacije u Bosansku Krajinu. To je znatno proširilo slobodnu teritoriju Bosanske krajine, doprinijelo jačanju partizanskih jedinica i formiranju Prve, Druge i Treće krajiške brigade, uz koje su i dalje postojala tri snažna partizanska odreda:

- Prvi krajiški na Podgrmeču,
- Drugi krajiški na Kozari,
- Peti krajiški na području Petrovac—Drvar—Grahovo,

— nešto manji Treći krajiški odred u Janju i Pljevi i Šesti krajiški odred na sektoru Ključa.

Prvih dana avgusta Kosta Nađ, komandant Operativnog štaba za Bosansku krajinu, podnio je raport drugu Titu na Cincaru da pod komandom Operativnog štaba ima 14.500 naoružanih boraca!

Po dolasku u Bosansku krajinu, u južne dijelove, udarna grupacija je vodila borbe na sektoru između Sane i Vrbasa i oko Grahova i Livna. Ta grupacija nije učestvovala u oslobođenju Bihaća, Krupe, Slunja, Cazina i Velike Kladuše. Te gradove u novembru 1942. godine oslobodile su krajiške i hrvatske brigade.

Ovakve greške ne sreću se samo u Pregledu. U nekim radovima rukovodilaca udarne grupacije, (a to potvrđuju i lični susreti sa njima), provejava ova misao:

»Mi smo spasili Bosansku krajinu. Da nije stigla udarna grupacija, šta bi bilo sa Bosanskom krajinom?«

Međutim, takve tvrdnje su istorijski netačne i ne bi smjele ni u najblažoj formi da nađu mjesta u ozbiljnim radovima. Već sam iznio neke činjenice. Da ih proširim novim koje će osvijetliti i vojno-političko stanje u Bosanskoj krajini, odnosno snage u njoj.

Prije dolaska udarne grupacije u Bosansku krajinu uža teritorija Bosanske krajine, ili kraće rečeno Krajina, (kakav je naziv u ratu i imala ta teritorija), a to znači Kozara, Podgrmeč, Bihać, Petrovac i Drvar, slala je svoje čete i bataljone u krajeve u kojima je četništvo divljalo:

— prvog marta 1942. godine iz Srpske Jesenice krenuo je Krajiški proleterski bataljon u centralnu Bosnu, gdje je vodio teške borbe protiv ustaško-četničkih i njemačkih snaga. Njemu se priključuje i Udarni bataljon Kozare. Značajna je uloga Proleterskog bataljona i u razvijanju ustanka u Sloveniji, kamo je dospio u ljeto 1942. godine;

— Mjesec dana kasnije, 1. aprila 1942. godine, iz Podgrmeča je krenuo Udarni protučetnički bataljon, sastavljen iz dvije podgrmečke i dvije petrovačke čete, na području Janja, Pljeve i Manjače, radi suzbijanja četništva;

— 19. maja 1942. godine otišao je Udarni bataljon 5. krajiškog odreda (drvarskog) prema Grahovu, a potom Glamoču sa zadatkom da očisti te teritorije od četnika;

— krajem maja i u junu 1942. godine Prva krajiška brigada djeluje na prostoru između Sane i Vrbasa u borbi protiv četnika i njihovih saveznika Nijemaca i ustaša na Manjači.

Da je slobodna Bosanska krajina (njen uži dio) bila slaba u proljeće i ljeto 1942. godine, ne bi imala snaga da ih upućuje u centralnu Bosnu, Manjaču, Glamoč, Janj i Pljevu, već bi se borba vodila na njenom tlu.

Sve ovo govori o tome da niko nije trebalo da prodiere u Bosansku Krajinu, jer je ona već bila partizanska, da tu slobodnu teritoriju nije stvorila udarna grupacija već lokalne snage, da je situacija u užem dijelu Bosanske krajine bila takva da joj nije trebalo spasavanje, ali da je dolazak Vrhovnog štaba i udarne grupacije na njenu teritoriju veoma mnogo značio za dalje širenje slobodne teritorije i jačanje parti-

zanskih jedinica, za još veće aktiviranje krajiških snaga i mogućnosti za NOB. Partijska organizacija Krajine razvila je veoma veliku aktivnost od prvog dana ustanka i strpljivim, upornim radom postigla tako krupne rezultate.

Nije necjelishodno postaviti pitanje: da je situacija u užem dijelu Bosanske krajine (Kozara, Podgrmeč, Bihać, Petrovac, Drvar), bila kao u Hercegovini, Crnoj Gori, istočnoj Bosni ili Srbiji — što bi bilo sa udarnom grupacijom, sa partizanskim pokretom?

Odlučujući u junu 1942. godine kuda da se krene, da li u Srbiju, Kosmet, istočnu Bosnu, drug Tito odlučio se za Bosansku Krajinu znajući da je situacija u Bosanskoj krajini najbolja:

— da se Krajina oslanja na slobodnu teritoriju Hrvatske;

— da će udarna grupacija moći tu da se odmori, popuni novim borcima, da će pomoći krajiške partizane, prije svega kadrovima, da još više ojačaju. I nije se prevario.

Evo šta kažu samo neki proleter i kako su zatekli Krajinu. Gojko Nikoliš, referent saniteta VŠ, u pismu drugu Titu od 23. avgusta 1942. godine piše:

»... već sam Ti javio da su gotovo svi naši ranjenici stigli u Petrovac i selo Drinić koje smo predvidjeli za stalnu bolnicu. Doček, koji je narod Krajine priredio našim proleterima bio je zaista veličanstven i uzbudljiv, nešto što mi još nismo sreli ni doživjeli za ovih godinu dana borbe. Vjerujem da će uspomena na taj doček izvršiti snažan uticaj na moral naših ranjenika. Visoki vojnički duh, organizovanost pozadine, elastičnost u radu, izvanredna briga za bolnice poslužiće nam svima koji smo ovdje kao uzor. I mi u sanitetu imaćemo mnogo štošta da naučimo...«

Rukovodilac politodjela Druge proleterske brigade u svom dnevniku piše između ostalog:

»... još nigde nisam video takvu organizaciju narodne vlasti kao ovde u Krajini. To je prava država...«

Rukovodilac politodjela Druge krajiške brigade (proleter, Crnogorac):

»Sve gradove koje smo napadali do Bihaća, na putu od Crne Gore, niti smo čestito znali ni ko je dole, u njima, niti smo u gradu imali naše snage. U napadu na Bihać mi smo od mjesnog komiteta KPJ iz grada dobili tačne podatke o cjelokupnom rasporedu neprijateljskih snaga, a dopune smo dobili čak i nekoliko sati pred početak napada. To je znatno doprinijelo bržem zauzimanju većeg dijela neprijateljske odbrane...«

Razumljivo je da Krajina, u kojoj je:

— 25. i 26. septembra 1942. godine u Bosanskom Petrovcu održan Prvi kongres partizanskih ljekara;

— 6, 7. i 8. decembra 1942. godine u Petrovcu Prva zemaljska konferencija AFŽ Jugoslavije;

— 27, 28. i 29. decembra 1942. godine u Bihaću Prvi kongres USAOJ-a;

— 29. i 30. novembra 1943. godine u Jajcu Drugo zasjedanje AVNOJ-a;

— 2. do 5. maja 1944. godine u Drvaru Drugi kongres USAOJ-a;
— Krajina u kojoj su VŠ NOV i POJ, CK KPJ, CK SKOJ-a, IO AVNOJ-a, Nacionalni komitet itd. bili od ljeta 1942. godine, odnosno od svog stvaranja, do ljeta 1944. godine, (izuzev u petoj ofanzivi);
Krajina u koju dvaput dolaze Vrhovni štab i rukovodstva;

— Krajina, na čiju je teritoriju bilo upereno težište udaraca treće, četvrte i sedme neprijateljske ofanzive;

— Krajina, koja već od ljeta 1942. godine i sama daje brojne partijske i vojne kadrove drugim krajevima;

— da Krajina očekuje da se bar konstatuju, ako ne i objasne i analiziraju te činjenice u Pregledu, odnosno definitivnoj istoriji SKJ. Jer, ako se pominju čak i pojedinci iz redova kontrarevolucije, onda jedna ovakva Krajina zaslužuje da se istaknu njene stvarne vrijednosti i uloga u narodnoj revoluciji Jugoslavije.

Drugo je pitanje posebne studije, koja će razjasniti razvitak NOP-a u Krajini, objasniti zašto su Kozara, Podgrmeč, Bihać, Petrovac i Drvar postali ono što su bili u NOP-u i kako je Partija na ovom području postigla takve rezultate.

A tada će se morati sjetiti i štrajkova na unskoj pruzi 1937. i 1939. godine; u Drvaru i Grmeču 1938. godine; u Ljubiji i Bihaću 1940. godine.

Moraće se kazati nešto i o stvaranju partijskih organizacija u Drvaru, Bihaću i Bosanskoj Krupi 1919—1920. godine, o stvaranju i radu partijske organizacije u Bihaću 1931—1932. godine, o pripremanju ustanka 2. avgusta 1932. godine, o opozicionim stremljenjima seljaštva i sukobima sa žandarima, o organizovanju ćelija i mjesnih komiteta 1938—1941. godine u Bihaću, Drvaru, Krupi, Novom i Prijedoru, o stvaranju uporišta u selima itd. Moraće se dati dublja sociološko-politička studija stanovništva Krajine.

Dževad Juzbašić

Nekoliko primjedaba i mišljenja o „Pregledu istorije SKJ“

U nastavnim programima gotovo svih škola dobila je najnovija istorija, a u okviru nje i istorija SKJ, posebno mjesto zbog svog naročitog vaspitnog značaja. Tako, na primjer, programi VIII razreda osnovne škole i IV razreda gimnazije obuhvataju isključivo period od I svjetskog rata naovamo. Međutim, stanje u pogledu udžbenika za ovo razdoblje mnogo je nepovoljnije nego za prethodna. Pokušaji učinjeni u zadnje vrijeme pate od mnogih nedostataka, a uzrok tome treba tražiti u nepostojanju prikladnih djela u kojima je obrađena najnovija istorija i istorija KPJ. Pojava radova koji bi predstavljali sintezu ili bar pregled i u kojima bi bile date ocjene najbitnijih zbivanja neophodan je uslov za izradu kvalitetnijih udžbenika i postizanje višeg stručnog i idejnog nivoa nastave.

Izlazak Pregleda istorije SKJ ima u tom pogledu veliki značaj i pored svih ograda od strane autora i velikog broja opravdanih zamjerki. On je već sada postao neophodan priručnik svih nastavnika. Njegova pristupačnost i najšira namjena riješiće u izvjesnoj mjeri i neke probleme u vezi sa pribavljanjem stručne literature za čak i osnovne školske biblioteke. Za izradu referata o pojedinim pitanjima učenici će u Pregledu istorije SKJ naći prikladno i dosta pristupačno štivo. Ovo osobito važi za izvođenje izborne nastave u IV razredu gimnazije, čiji program sadrži više tema koje su obrađene u Pregledu. Na taj način, Pregled u nastavnom procesu, osim kao priručnik, može imati i širu upotrebu za nastavnike. Potpuno usvajam mišljenje prof. Ante Babića da je potrebno uz Pregled dodati spisak literature i registar imena ličnosti sa osnovnim podacima, jer bi to znatno povećalo njegovu upotrebljivost u nastavi.

Posebno je korisno što su autori nastojali da razvoj KPJ i njenu djelatnost prikažu u okviru opšteg istorijskog kretanja. Ti pokušaji bili su mjestimično više ili manje uspješni, ali ipak svugdje mogu da posluže za osnovnu orijentaciju. Međutim, mora se primijetiti da autori nisu tom prilikom uvijek i na adekvatan način upotrebljavali sve ono što

je već dato u našoj istoriografiji. Ovdje mislim na neke dijelove u kojima se tretiraju spoljna politika jugoslavenske vlade pred II svjetski rat i u njegovoj prvoj fazi, kao i međunarodni odnosi. Pretjerano simplificiranje i crno-bijeli način prikazivanja zamjenjuje nerijetko istorijske ocjene, pa i tamo gdje su se one mogle uzeti iz postojeće literature. Spoljna politika Jugoslavije i njena kolebanja morala su u Pregledu biti objektivnije tretirana. To smeta da se kompleksnije sagleda politika KPJ kao i uslovi u kojima je ona djelovala. Međunarodne faktore, uticaj Kominterne na KPJ, a posebno spoljnu politiku SSSR-a prema Jugoslaviji kao državi i prema čitavom balkanskom prostoru trebalo bi svakako za ovo razdoblje mnogo bolje proučiti i povezati sa opštim tokom zbivanja, jer je to neophodno da bi se potpunije objasnio put emancipacije KPJ od negativnih uticaja Kominterne. Ostaje danas otvoreno pitanje u kojoj se mjeri antifašistička linija KPJ poslije sovjetsko-njemačkog pakta, njena politika i djelatnost u pravcu odbrane zemlje i docnije u pripremama za ustanak razilazila sa politikom Kominterne i spoljnom politikom SSSR-a, ne samo generalno nego i posebno tu na Balkanu, te, s druge strane, kako je Kominternu reagovala i kako je ocjenjivala takvu politiku KPJ. Smatram da buduća istraživanja treba da daju potpunije odgovore na ova pitanja, a od Pregleda se to, istina, nije moglo sada ni tražiti.

Čitalac Pregleda kome je poznato kakve je sve ocjene karaktera II svjetskog rata davao komunistički pokret od početka prvih agresija, napada na Poljsku, ulaska SSSR-a u rat, pa do okončanja svjetskog sukoba, čitalac kome su ustalom poznati i opšti stavovi o karakteru II svjetskog rata formirani kod nas, biće prilično iznenađen kada pročita ponovo konstatacije da je II svjetski rat počeo kao imperijalistički sukob. Na str 241. Pregleda stoji: »Bilo je očevidno da se približava novi imperijalistički obračun radi nove podele sveta«. Ocjena rata u periodu od 1939. do 1941. godine kao sukoba dva imperijalistička bloka ponavlja se u Pregledu parafraziranjem ondašnjih parola KPJ i partijskih dokumenata (str. 265. i 275), dok istorijska analiza karaktera II svjetskog rata sasvim izostaje. Po petoj glavi Pregleda moglo bi se zaključiti da II svjetski rat poprma oslobodilački karakter tek napadom Njemačke na SSSR, što je bio prisiljen da odbaci čak i sam Staljin, nakon što je dao niz različitih ocjena karaktera rata. Istina, u Pregledu je docnije (u VI glavi) rečeno da je »KPJ shvatila napad Njemačke na Sovjetski Savez kao događaj koji će bitno uticati na promjene u odnosu snaga u svjetskom ratnom sukobu i na društveno-politički karakter rata.. Za narode Jugoslavije, koji su pod uticajem KPJ gledali na Sovjetski Savez sa najvećim povjerenjem, prva zemlja socijalizma nije bila samo garancija pobjede nad fašističkim osvajačima, već i garancija da će u toku rata protiv fašizma imperijalistički faktori manje dolaziti do izražaja«. (Str. 305). Međutim, ova objašnjenja još ne daju osnova da i neupućeni čitalac stekne utisak da je borba antiosovinskih snaga i prije napada na SSSR imala u osnovi oslobodilački i progresivni značaj, premda su u njoj bili prisutni i izvjesni imperijalistički momenti. Mislim da bi u sljedećem izdanju Pregleda bilo neophodno dati potpuniju i

adekvatniju ocjenu karaktera II svjetskog rata od njegovog početka. U tom smislu trebalo bi kritički ocjenjivati i analizirati pojedine parole i stavove KPJ o međunarodnoj situaciji preuzete uglavnom od Kominternne. Kad se u to može ulaziti, na primjer, u kratkim brošurama »Političke biblioteke« i tamo u pogledu rezolucije V zemaljske konferencije KPJ pored ostalog kazati: »Iako sve ocene date u toj Rezoluciji nisu možda bile adekvatne — rat je okvalifikovan kao imperijalistički, politika Francuske i Engleske kao „ratnohuškačka“, mada bi se pre mogla nazvati kapitulantskom, a SSSR istican kao zaštitnik malih naroda u vreme podele Poljske, Rusko-finskog rata i zahvata u Besarabiju, sve posle nemačko-sovjetskog pakta — zaključci o pogledu perspektive Jugoslavije bili su neosporno tačni« (Zorica Priklmajer — To-manović, Kroz programe KPJ, Beograd, 1959, str. 29. i 30), tim više trebalo je očekivati meritorne kritičke ocjene na stranicama Pregleda.

S tim u vezi smatram da i ovdje treba ukazati na potrebu najodgovornijeg i najobjektivnijeg daljeg proučavanja razvoja političke linije KPJ u ovom razdoblju, posebno od izbijanja II svjetskog rata do V zemaljske konferencije. Čitav niz pojava na liniji antiratne politike KPJ imamo u proljeće 1940. godine, kada KPJ nastoji da spriječi ulazak Jugoslavije u ratni sukob na strani Francuske i Engleske — štrajk aeronautičara i pokušaj štrajka u drugim tvornicama vojne industrije, nejasna parola o izbjegavanju vojnih dužnosti koja je, na primjer, u Crnoj Gori suviše bukvalno shvaćena, pridruživanje članova KPJ buni 106. pješadijskog puka u Karlovcu. (Bogumil Hrabak, JIČ br. 4, 1963, str. 120. uporedi: Tito, Referat na V zemaljskoj konferenciji KPJ, Komunist br. 1. oktobra 1946. str. 76). Ove pojave su još uvijek otvorena pitanja koje pisci redovno zaobilaze, a koja treba tek da budu temeljito ispitana i brižljivo ocijenjena.

Mislim da bi trebalo dalje nastaviti napore u pravcu što boljeg ispitivanja procesa formiranja političke linije KPJ na svakoj etapi njenog razvitka, jer je očito da za nauku nije dovoljno samo konstatovati postojanje jedne politike i slijediti put njene realizacije. Iako je KPJ, na primjer, 1941. godine već od prvih dana ustanka imala izgrađenu koncepciju o njenoj širokoj političkoj platformi i osnovnu strategijsku liniju razvoja revolucionarne borbe u Jugoslaviji, ne bi bilo opravdano izlagati taj razvoj tako kao da je Partija za sva pitanja imala uvijek unaprijed gotova rješenja koja je trebalo samo primjenjivati. Očito je da su mnoga rješenja tražena i nalažena u procesu same revolucionarne prakse, a korigovana su i odbacivana prevaziđena gledišta. Pomenuću ovdje samo stav KPJ na početku ustanka prema pitanju vlasti. Među telegramima upućenim Kominterni o razvoju ustanka u Jugoslaviji u avgustu i septembru 1941. godine naveden je kod V. Dedičera u prilogu za Titovu biografiju na str. 323. (ćirilicom, Kultura 1955.) i telegram CK KPJ o sporazumu sa lijevim zemljoradnicima. Iz telegrama citiram sljedeći dio: »Na želju vođstva srpskih zemljoradnika CK KPJ je opunomoćio Valtera (tj. Tita) i još jednog člana da vode pregovore za saradnju na sadanjoj etapi. Sklopljen je ovaj sporazum: 1. Zajednička borba protiv okupatora. 2. **Zajednička borba za sovjetsku vlast i savez sa SSSR-om.** 3. Zajednička borba protiv engleskih agenata i pokušaja da

se povrati stari poredak. 4. Zajednička borba protiv nac. mržnje. 5. **Zajednički odbori Saveza radnika i seljaka**«. (Podvukao Dž. J. Vidi o sporazumu mišljenje dr Jovana Marjanovića; Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941, str. 208, 209, bilj. 273). Ovo navodim samo kao ilustraciju da je i CK KPJ trebalo vremena da iz prvih iskustava ustanka formuliše svoju politiku u pogledu forme vlasti i da na savjetovanju u Stolicama 26. septembra 1941. godine izda direktivu da se na svim oslobođenim teritorijama formiraju narodnooslobodilački odbori koji se u prvo vrijeme tretiraju kao privremeni organi vlasti. Dalekosežnost značaja ove evolucije gledišta CK za uspješan razvoj revolucije u Jugoslaviji mislim da nije potrebno posebno podvlačiti. Smatram da i tzv. lijeva skretanja u pojedinim pokrajinama na liniji sovjetizacije treba posmatrati u širem svjetlu, a njihove korijene tražiti i u sporom oslobađanju od već prevaziđene političke linije. Pored toga, držim da bi trebalo ispitati i prikazati i razvoj stava KPJ prema članovima anti-hitlerovske koalicije, a ne samo odnos savezničkih sila prema narodnooslobodilačkom pokretu. Nije ni stav KPJ prema Engleskoj bio isti u proljeće i ljeto 1941. godine, krajem 1942. ili 1943. godine.

U Pregledu istorije SKJ (na strani 398. i 399, izdanje latinicom) dat je kratak osvrt na to kako je jugoslavenska buržoazija reagovala na odluke II zasjedanja AVNOJ-a u pojedinim našim zemljama, ali je propušteno da se bilo što kaže o Bosni i Hercegovini. Kad je riječ o povezivanju reakcije u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta i različitim planovima i političkim kombinacijama koji se tada javljaju, trebalo je svakako pored ostalog pomenuti držanje i političku djelatnost onih muslimanskih političara u Bosni i Hercegovini koji se nisu eksponirali kao ustaše, ali su iz ideoloških, u krajnjoj liniji klasnih razloga bili protivnici narodnooslobodilačkog pokreta. Oni su zastupajući politiku zaštite »posebnih muslimanskih interesa« i »čekanja da se opet ne prenamagli« postali u ovoj etapi značajna smetnja širem privlačenju muslimanskih masa u narodnooslobodilačku borbu. (Vidi »Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a Sarajevo, 1953, str. 25, 34, 61, i »Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a Sarajevo, 1954, str. 22. i 51.). Osim toga, primjećuje se kod izvjesnog dijela muslimanske reakcije udaljavanje od ustaša i direktnije vezivanje za politiku Nijemaca. Nijemci čak prave kombinaciju o stvaranju autonomne Bosne i Hercegovine pod svojom vlašću i tako pokazuju naklonost prema težnjama i djelatnosti nekih muslimanskih krugova u tom pravcu.

Te namjere Nijemaca bile su suprotne interesima ustaša pa su ih oni pratili sa podozrenjem i negodovanjem koje su izražavali i prema nekim drugim potezima njemačke politike u Bosni i Hercegovini. Tako na primjer, jedan konfidentski izvještaj ustaške policije od 28. februara 1944. godine baca interesantno svjetlo na aktivnost muslimanskih studenata u Beču koji se distanciraju od studenata Hrvata i obrazuju posebnu grupu. Iz te grupe javlja se pokušaj da se teoretski obrazloži opravdanost formiranja autonomne Bosne od strane Nijemaca. Jedan njen pripadnik, Bajrović, postaje pouzdanikom za bosansko pitanje dr Rhonenberga, profesora Die Hochschule für die Welthandel, »koji je

službeni ideolog Njemačke i NSDAP za jugoistok i čiji je uticaj na službenu njemačku politiku vrlo veliki». Pod njegovim rukovodstvom Bajrović izrađuje disertaciju »Bosnien« u kojoj zastupa stanovište da u Bosni žive tri naroda i da su muslimani, prema tome, poseban narod. »Čitavu tu akciju« podvlači pisac izvještaja »treba povezati sa akcijom hodže Alihodžića, te sa općenitom njemačkom politikom prema muslimanima, za stvaranje mješovitih bosanskih SS jedinica, koje su kasnije pretvorene u muslimanske SS jedinice, bez ikakvih hrvatskih oznaka«. Na kraju autor izvodi zaključak da je »cijela njemačko-bosanska politika teoretski i ideološki nastala i odrasla u Beču, a njeni rezultati onda iskorišteni u Berlinu«, a za cilj cjelokupne akcije označava »stvaranje autonomne Bosne i Hercegovine kao »gau« u okviru Njemačkog Rajha«. U još nekim ustaškim dokumentima mogu se naći izvjesni podaci o autonomističkoj djelatnosti agenata Gestapoa među muslimanima u Bosni i Hercegovini početkom 1944. godine.

Ove pojave, kao i druge kombinacije i pokušaje buržoaskih političara u Bosni i Hercegovini, trebalo bi istražiti i analizirati da bi se u punoj mjeri sagledala veličina napora Komunističke partije u borbi za mase i rješavanje nacionalnog pitanja u Bosni i Hercegovini. Ti naponi su omogućili da razvojem narodnooslobodilačkog rata i izgradnjom federalne Bosne i Hercegovine budu definitivno pokopani svi planovi okupatora i reakcionarnih buržoaskih snaga. Ovim problemima trebalo bi u Pregledu posvetiti pažnju i dati im mjesta u onolikoj mjeri, koliko se to čini kad se govori o sličnim pojavama u drugim našim zemljama.

Dušan Lukač

O potrebi šireg izučavanja uslova koji su doprinijeli različitom odnosu pojedinih slojeva i grupa prema ustanku 1941. godine

U svojim skromnim i početničkim pokušajima istraživanja i obrade ustanka u Bosanskoj Krajini nailazio sam na više problema koje sam pokušavao razjasniti upoznavajući se sa djelima i napisima iz NOB. Međutim, još mnoge stvari nisu obrađene. Prvo izdanje Pregleda očekivao sam sa velikim nestrpljenjem. Odmah ću istaći da mi je Pregled pružio veliku pomoć, ali je ipak ostalo nerazjašnjenih pitanja ili takvih problema kojih se Pregled istorije KPJ (SKJ) samo dotakao. Zato ću neke od njih pokušati da pomenem i da ih stavim na diskusiju.

1. Razrada socijalne baze ustanka

Pregled nije u potrebnoj mjeri dao razradu socijalne baze ustanka. I ne samo u Pregledu, već ni u drugim djelima ne obrađuje se ovaj problem. Još uvijek, na primjer, nije do kraja riješeno pitanje uolikoj mjeri su u NOB angažovani saveznici radničke klase, kakva je bila uloga inteligencije, pojedinih slojeva seljaštva itd. Ja sam u svojim istraživanjima pokušao da pronađem neke ključne pokazatelje, npr., odakle su poticali prvi partijski kadrovi koji 1937—1941. godine pokreću revolucionarni rad i formiraju partijske ćelije, pa sam došao do sasvim neočekivanih rezultata. Najveći broj partijskih ćelija formirali su napredni intelektualci. Oni predvode najveći broj drugih revolucionarnih i naprednih akcija. Sve to pokazuje da je uloga intelektualaca bila vrlo značajna da bi, prema tome trebalo opsežnije razraditi pitanje uloge napredne inteligencije kod nas, naročito u razdoblju 1937—1941. godine.

Nije razrađena ni uloga seljaštva, naročito siromašnog, kao saveznika radničke klase u NOB.

Značaj saveza radnika i seljaštva kod nas je uočen tek 1937. godine. Na V konferenciji postavlja se kao jedan od glavnih zadataka rad komunističke organizacije na selu. Na Majskom savjetovanju KPJ u Zagrebu 1941. godine radu na selu pridaje se još veći značaj. U zaključcima savjetovanja, između ostalog, stoji i ovo: »Danas, kada je seljaštvo skoro potpuno izgubilo povjerenje u razne buržoaske partije, kad ga je ova kriza zbiljila otrijeznila i kad samo traži izlazak iz toga zla, potrebno je da partijske organizacije posvete svoju najveću pažnju radu na selu«.

Sticajem objektivnih i subjektivnih historijskih okolnosti, (prije svega nesrazmjerno mali broj proleterata), glavnu ulogu u NOB trebalo je da odigra seljaštvo. Usudujem se na tvrdnju da su ilegalni pokreti u gradovima (dakle, u centrima revolucionarnog djelovanja do rata) imali u oružanom dijelu revolucije drugostepenu ulogu, a da je glavna bitka revolucije vođena u selima i po planinama.

Mislim da je orijentacija na selu u našim uslovima bila jedina pravilna taktika. Partijska rukovodstva koja su to pravilno shvatila imala su kasnije mnogo veće uspjehe u podizanju ustanka. U historiji nema slučajnosti, pa nije slučajnost ni to što je ustanak bio najjači u krajevima gdje je uoči rata na selu bio najuspješniji napredni pokret i gdje je u tim godinama opozicija imala veliki uticaj (Kozara, dijelovi Podgrmeča, Drvar i okolina, Lika, Kordun, Banija, dijelovi Janja i Pljeve, Crna Gora, zapadna Srbija, Dalmacija itd.). Navešću jedan konkretan primjer, upoređiću dva susjedna sreza u kojima su privredne i kulturne prilike otprilike jednake — to su Bos. Dubica i Bos. Gradiška. U Dubici je imala veliki uticaj opozicija, (a u njoj se angažovala i mlada partijska organizacija), u Gradišci je, naprotiv, pobjeđivala JRZ. U Dubici je došlo do masovnog ustanka, a u Gradišci ga nije bilo sve do decembra 1941. godine — odnosno, dok ga nisu pokrenuli kadrovi sa terena Dubice. Angažovanje seljaštva (i to ne samo siromašnog, već i srednjaka) u ovim krajevima u NOB bilo je masovno. Uzimamo jedan primjer: u brigadama iz Krajine, Banije, Like i Korduna, koje su krajem 1942. godine sačinjavale oko 50% partizanske vojske u Jugoslaviji, bilo je 60—90% boraca porijeklom seljaka. Znatno veći broj njih već je bio primljen u Partiju odnosno SKOJ ili se nalazio na nižim rukovodećim političkim i drugim dužnostima u jedinicama.

Prema tome, moglo bi se ići čak do konstatacije da je seljaštvo prevazišlo ulogu pomagača radničke klase i postalo ravnopravan član u oružanoj revoluciji naroda Jugoslavije.

Ukoliko bi se prethodno detaljno razradila socijalna baza ustanka, lakše bi se razradila i neka druga pitanja, npr., šta je uslovilo da muslimansko i hrvatsko seljaštvo dijelom ostane po strani od ustanka.

U Pregledu (glava VI — dijelovi u kojima se obrađuju BiH i Hrvatska u 1941. i 1942. godini) istaknuti su faktori koji su to uslovili. Međutim, izostavljen je jedan činilac koji bi, po mom mišljenju, trebalo da zauzme jedno od glavnih mjesta.

Jedan od glavnih uzroka što je izostalo učešće muslimanskog i hrvatskog seljaštva u ustanku 1941. godine bilo je potpuno odsustvo

djelovanja naprednih snaga u redovima ovoga dijela seljaštva uoči rata.

Dok je u srpskim selima, na temeljima aktivnosti koju je razvijalo Seljačko kolo, formiran niz partijskih ćelija, dotle, na primjer, JMO svim silama nastoji da zadrži na muslimanskom selu konzervativni izolacionizam. Kad rukovodstvo JMO po kapitulaciji prilazi ustaškoj NDH, sasvim je prirodno da će muslimansko seljaštvo znatnim dijelom morati da ostane po strani od ustanka.

Isti slučaj je i sa HSS u Bosni i Hercegovini. Ova organizacija, koja je u ranijim godinama imala i naprednih stremljenja u svojim programima, uoči rata, zahvaljujući svom sve većem konzervativizmu, postaje glavna tribina djelovanja frankovaca. Nije slučajno što se dr Viktor Gutić poslije polaganja ustaške zakletve u Zagrebu 1938. godine vraća u Bosnu i Hercegovinu i upravo uz pomoć organizacije i ogranaka HSS formira prve ustaške grupe.

Razumljivo je da će hrvatsko seljaštvo poslije ovakve aktivnosti i priklanjanja Mačeka ustašama ostati znatnim dijelom po strani od ustanka 1941. godine.

2. Pitanje kompletne ocjene posljedica četničkog odvajanja od NOP-a

U Pregledu (str. 360. i 361), kao i drugim djelima, obrađene su negativne posljedice odvajanja četnika od pokreta (gubitak oslobođenog teritorija, gubitak jedinica, jačanje neprijateljskih snaga itd.). No, usudujem se da tvrdim da je rascjep sa četnicima i političko diferenciranje konglomeratnih ustaničkih snaga imalo i vidne pozitivne posljedice po razvitak oružane revolucije, naročito na tlu BiH.

Ja sam naišao na niz dokumenata iz prve polovine 1942. godine u kojima se govori da je prilazak četnika neprijatelju uslovio sve masovni priliv muslimanskog i hrvatskog seljaštva u redove NOP-a.

Mislim da su četnici izlaskom iz Pokreta i sklapanjem ugovora sa Nijemcima i ustašama oštetili sami sebe, a na kraju i svoj vojnički i svoj politički pokret osudili na lagano odumiranje.

Zato je, po mom ubjeđenju, otpadanje svih konzervativnih snaga iz ustanka krajem 1941. i početkom 1942. godine predstavljalo veliku dobit za opšti napredak i razvoj narodnooslobodilačke borbe naroda Jugoslavije, a posebno Bosne i Hercegovine. Dotadašnji ustanak srpskih masa, zahvaljujući tome prerasta u ustanak Muslimana, Hrvata i Srba, što je i bilo glavni cilj komunista u BiH, pa i u cijeloj zemlji.

3. Ocjena rada partijskih aktivista

Ocjena rada partijskih aktivista, naročito onih snaga na koje se KPJ oslanjala u svom radu na podizanju ustanka, nije data ni u Pregledu, a ni uopšte. Značaj grupa partijskih aktivista u pripremanju i

podizanju ustanka bio je veliki naročito u onim oblastima gdje nisu postojale partijske ćelije. To je bila domaća snaga preko koje je Partija pokretala ustanak. Autor VI glave (Pero Morača) zna kakvu su pomoć Partiji pružili ovi kadrovi u Podgrmeču. Kad je autor u oktobru 1941. godine došao iz Drvara u Podgrmeč na čelu partizanskog letećeg odreda u kome je bilo mnogo komunista, naišao je u Rujiškoj na grupu aktivista Milana Ličine, Milana Miloševića, Đorđa Marana i dr. koji po svome radu i ulozi nisu zaostajali za članovima KPJ. Sve do dolaska partijskih kadrova u ovaj kraj ovi aktivisti na koje su komunisti ranije ostvarili snažan uticaj, usmjeravaju masovni narodni ustanak pravilnim smjerom.

Trebalo bi razraditi i ulogu ovih ljudi u ustanku.

Pošto su o nekim pitanjima koje sam bio pribilježio drugovi već diskutovali, ja bih ovim završio.

Atif Purivatra

Tri pitanja iz političkog života BiH

Svoje primjedbe i razmatranja povodom Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije usmjeriću na tri pitanja, i to:

1. neke aspekte nacionalnog pitanja,
2. uloga i mjesto Jugoslavenske muslimanske organizacije i
3. problem religije.

I

Prvo, nešto o nacionalnom pitanju.

U Pregledu istorije SKJ dat je prvi put cjelovitiji prikaz politike KPJ, odnosno SKJ, u nacionalnom pitanju. Tu se jasno mogu sagledati evolutivni put i sve teškoće koje je naša Partija prebrodila od prve faze koju karakteriše potpuno nerazumijevanje nacionalnog pitanja — jednog od osnovnih pitanja proleterske revolucije u višenacionalnoj državi — pa do ispravnih maksističko-lenjinističkih stavova primijenjenih u našoj revoluciji i izgradnji socijalizma. Nije ovdje potrebno nabrajati sve te oscilacije, pogrešne i uspjele poteze i odluke. Ako se pak stvar sagleda s aspekta problema bosansko-hercegovačkih Muslimana, činjenica je da je Partija, ne samo u početku svoje djelatnosti, nego i u kasnijem periodu, ostavlja po strani posebnu komponentu u našim nacionalnim odnosima — problem bosansko-hercegovačkih Muslimana uprkos tome što su oni u političkom i javnom životu nastupali kao posebna cjelina, pa se i danas tretiraju kao posebna etnička grupa-cija.

Nasuprot činjenici da su u buržoaskoj Jugoslaviji, a prije toga, po svom istorijskom razvitku, kao i političkom, kulturnom, pa donekle i ekonomskom životu, Muslimani u Bosni i Hercegovini činili posebnu etničku cjelinu, oni su tretirani kao konfesionalna skupina. Karakterističan je jedan navod o bosansko-hercegovačkim Muslimanima iz pera dra Sime Markovića. On u svojoj knjizi »Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma«, pišući o uticaju religije na nacionalni i kulturni razvoj, izno-

si da »primer bosansko-hercegovačkih muslimana najjasnije pokazuje kako je religija u prvom redu bila u stanju da nacionalno otuđi znatan dio našeg naroda. (...). Bilo je vreme kad se moglo reći: cuius religio eius natio (čija religija, njegova i nacija), pa je tako još uvek i sa bosansko-hercegovačkim muslimanima. Za njih je religija jedini kriterijum nacije. Oni sebe smatraju Turcima iako ne znaju ni reči turske niti imaju ma kakvih drugih veza sa Turcima osim — vere. I to je najbolji dokaz velike zaostalosti Bosne i Hercegovine« (str. 108).

Izneseno stanovište dra Sime Markovića je jedan dalji dokaz njegovih stavova o nacionalnom pitanju. Njegovim pogrešnim postavkama u nacionalnom pitanju dato je dosta mjesta u Pregledu (str. 113 — 115, izdanje latinicom), pa tome dodajemo i ovaj citat o bosansko-hercegovačkim Muslimanima. I ovo Markovićevo stanovište u odnosu na nacionalno opredjeljivanje Muslimana pokazuje ozbiljno neshvaćanje realnosti postojećih nacionalnih odnosa u kojima je, inače, religija odigrala važnu ulogu pri nacionalnom formiranju u Bosni i Hercegovini, gdje je pripadnost pravoslavlju odnosno katolicizmu bila osnovni kriterij kod nacionalne podjele na Srbe i Hrvate. To je opet bio jedan od glavnih razloga da muslimanske mase uprkos izrazitim forsiranjima, nisu prihvatala ni srpsku, a ni hrvatsku nacionalnu orijentaciju. No i poslije Markovića, sve do 1938. godine Partija u tretiranju nacionalnih odnosa nije davala odgovarajuće mjesto etničkoj posebnosti Muslimana Bosne i Hercegovine. Međutim, od 1938. godine u duhu marksističkih stavova o nacionalnom pitanju KPJ je priznavala etničku posebnost bosansko-hercegovačkih Muslimana (o tome postoji više dokumenata). KPJ je bila protiv nacionalnog »opredjeljivanja« bosansko-hercegovačkih Muslimana, na čemu su tada insistirale velikosrpska i velikohrvatska buržoazija. Isto tako i u toku socijalističke revolucije KPJ je naglašavala posebnost bosansko-hercegovačkih Muslimana i o toj činjenici vodila dovoljno računa.

Ipak, i pored jasne politike KPJ o nacionalnom pitanju, konkretno o tretmanu bosansko-hercegovačkih Muslimana, u poslijeratnoj izgradnji javljali su se izvjesni propusti. Ilustrativni su u tom smislu primjeri izjašnjavanja o nacionalnosti u popisima stanovništva obavljenim 1948, 1953. i 1961. godine. Muslimani su se jedanput mogli izjašnjavati kao Srbi ili Hrvati, drugi put kao neopredijeljeni Jugoslaveni, a treći put kao Muslimani u smislu etničke pripadnosti. Neizbježno se otuda nameće logičan zaključak da je u konkretnom pristupu rješavanju problema nacionalnosti Muslimana, koji se u suštini nije mijenjao, postojalo vidno kolebanje. A baš tretman nacionalnog opredjeljivanja Muslimana predstavlja zanimljiv i svojevrsan fenomen. To je u suštini, čini mi se, jedno od onih pitanja koja nisu mogla da se riješe poznatim šematskim stavovima, primjenjivanim pri rješavanju nacionalnih pitanja u kapitalističkom društvenom sistemu.

Složenost ovog pitanja može se osjetiti i u riječima druga Tita koji je na II plenumu CK SKJ rekao sljedeće: »Ovo sam pomenuo uzgred, da bih pokazao da i one stvari u vezi sa nacionalnošću muslimana treba postepeno likvidirati. Ljude treba pustiti, pa neka, ako hoće, budu nacionalno neopredijeljeni građani Jugoslavije. Neka taj čovjek bude Bo-

sanac, Hercegovac. Vani vas i ne zovu drukčije nego imenom Bosanci, pa bio to musliman, Srbin ili Hrvat» (J. B. Tito; Djela — knjiga XV, »Naprijed«, Zagreb 1962, str. 71. i 72). O istom problemu u januaru 1963. godine na VII kongresu Narodne omladine Jugoslavije drug Tito je, između ostalog, rekao: »A u čemu je pojam jugoslavenstva, šta, naime, znači biti Jugoslaven? Danas to znači biti građanin socijalističke Jugoslavije. Međutim, iako je to jasno, kod nas postoje i jalove diskusije, na primjer, o tome da li muslimani treba da se opredijele za neku nacionalnost. To je besmislica. Svako može da bude ono što osjeća da jeste, i niko nema prava da mu natura neku nacionalnu pripadnost, ako se on osjeća samo građaninom Jugoslavije«.

Imajući u vidu ovakav tretman problema, koji je neminovna konsekvencija postojeće stvarnosti, može se postaviti pitanje da li je i u kojoj mjeri trebalo u Pregledu istorije SKJ dati bar izvjesna objašnjenja politike i stavova KPJ u odnosu na položaj Muslimana u vezi sa nacionalnim pitanjem, kako do 1941. godine, tako i u poslijeratnom periodu? Odgovor bi, mislim, trebalo da bude potvrđan. Problem je bio prisutan i u buržoaskoj Jugoslaviji, a isto tako, u izvjesnoj mjeri, i u našoj socijalističkoj zajednici. To ukazuje na potrebu objašnjenja stavova KPJ prema ovom fenomenu, kao i potrebu njegovog potpunijeg teorijskog sagledavanja.

Postavlja se, dalje, pitanje da li je i u problemu položaja Bosne i Hercegovine, koja je sa stanovišta rješavanja nacionalnog pitanja predstavljala u buržoaskoj Jugoslaviji izrazit primjer nacionalnog ugnjetavanja, uvijek u Pregledu postupljeno na adekvatan način. Uzmimo kao primjer navod na str. 114. Pregleda gdje se ističe da »Marković uopšte ne shvata da je nacionalno porobljavanje najteže pogađalo široke slojeve hrvatskog, slovenačkog, makedonskog i crnogorskog naroda i da ih je takav položaj gonio na borbu i akciju«. Mislim da nije bilo razloga da se ne pomene ugnjetavanje i naroda Bosne i Hercegovine.

U obradi poslijeratnog perioda u Pregledu se vrlo malo govori o nacionalnim protivrječnostima i suprotnostima kao vidovima društvenih protivrječnosti i suprotnosti koje se javljaju kao zakonitosti društvenog razvitka, pa i u periodu socijalističke izgradnje. U tom smislu nije dovoljno naglašen veliki doprinos naše Partije u praktičnom rješavanju nacionalnog pitanja u toku rata i socijalističke izgradnje. Ovdje mislim u prvom redu na stvaranje republike Bosne i Hercegovine, jer se na str. 433, gdje se objašnjava ostvarenje nacionalnog programa KPJ u Ustavu od 31. januara 1946. godine, čak i ne pominje Bosna i Hercegovina. Dalje, mislim na stav prema nacionalnim manjinama, na uklanjanje neravnopravnosti u privrednom razvitku, na izvjesne integracione procese i borbu KPJ, odnosno SKJ, za ravnopravnu saradnju među socijalističkim zemljama.

U sklopu ovog problema nameće se neodoljivo misao da je trebalo nešto više reći o današnjem jugoslavenstvu, koje, prema E. Kardelju, »nastaje na osnovu zakonitih društveno-ekonomskih tendencija koje vode ka višim oblicima međunarodne saradnje i ujedinjavanja i koje

će u budućnosti obuhvatiti sve šire nacionalne oblasti i sve veći broj društveno-ekonomskih funkcija» (Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 53). O procesu narastanja savremenog jugoslagenstva trebalo je govoriti tim prije što je on toliko dinamičan, što zanima naše radne ljude, a nije dovoljno razrađen ni dovoljno tretiran u javnosti. A pogotovu zbog toga što o jugoslagenstvu postoje divergentna stanovišta. Stoji činjenica da se ne može govoriti o jugoslagenstvu kao osjećanju pripadnosti jugoslagenskoj naciji, jer takva nacija ne postoji. Ali je zato osjećanje jugoslagenstva osjećanje pripadnosti široj društvenoj zajednici koja se razvila kao posljedica postojanja socijalističke zajednice jugoslovenskih naroda, socijalističkih društveno-ekonomskih i političkih odnosa koji sve čvršće i dublje zbližavaju i ujedinjuju naše narode umanjujući društvenu funkciju nacionalnog. Postojanje svijesti o jugoslagenstvu nerazdvojno je vezano sa osjećanjem pripadnosti jugoslagenskoj zajednici naroda, a to ipak znači više od pripadnosti jugoslagenškog državljanina njegovoj državnoj zajednici, što dolazi najčešće automatski, po sili zakona i bez voljnog momenta. Povezivanju i zbližavanju naših naroda u današnjim uslovima svakako doprinose i etnička srodnost, sličnost jezika i kulture, zajednička borba za oslobođenje, kao i drugi faktori, pa su zato karakter naše revolucije i poslijeratna izgradnja dale snažan zamah u pravcu jednog kvalitetno novog jugoslagenstva. Jugoslagenstvo prožeto socijalističkom sadržinom, sa svojim najjačim uporištem u samoupravnom sistemu komune, jedna je velika realnost u našoj zemlji pa i u Bosni i Hercegovini, kako kod Muslimana, tako i kod Srba i Hrvata.

Naš razvitak nesumnjivo ide u pravcu stalnog jačanja jednog kvalitetno novog jugoslagenstva. Za to postoje mnogobrojni uslovi: među najvažnijim to da je socijalistička Jugoslavija zajednica društvenih, materijalnih, a time i političkih interesa naroda Jugoslavije, da postoji etnička i kulturna srodnost većine naših naroda, da su se jugoslagenški narodi uz puno pravo samoopredjeljenja organizovali u federaciju, da vlada puna ravnopravnost među narodima i da im je omogućen svestrani kulturni i ekonomski razvoj. U prilog učvršćenju i konsolidaciji jednog kvalitetno novog jugoslagenstva ide i niz drugih činjenica i okolnosti, kao što su: veoma uspješan razvitak radničkog i društvenog samoupravljanja, jedinstveno ekonomsko-privredno područje, viši stepen društvene podjele rada i u vezi s tim integracija u privredi, veći stepen prosvijećenosti i razvitka društvenih nauka, izvjesni počeci integracije na kulturnom planu (uz puno poštovanje kulturnog razvoja svakog našeg naroda) koji dovode do sažimanja na širem planu ukazujući na jedinstvo kao vrlo važnu komponentu prevazilaženja, pobjede i istorijske afirmacije naših naroda. Dalje, tu dolazi težnja za čuvanjem teritorijalnog integriteta, čuvanje bratstva i jedinstva naših naroda, razvijanje socijalističkih odnosa i socijalističke etike, postojanje sve većeg broja mješovitih brakova, migracija stanovništva i bolje međusobno upoznavanje. Socijalističko vaspitanje omladine takođe je važan faktor koji dovodi do prevazilaženja nacionalističkih tendencija.

II

Što se tiče drugog pitanja, mislim da je pri ispitivanju i razmatranju uloge Jugoslavenske muslimanske organizacije u politici i društvu buržoaske Jugoslavije neophodno uzeti u obzir i neka novija istraživanja, na osnovu kojih će se doći do tačnijih zaključaka o njenom djelovanju u istorijskim uslovima stare Jugoslavije. Mislim da u Pregledu nisu date odgovarajuće ocjene ove političke stranke, niti su neke tvrdnje koje su iznesene uvijek u dovoljnoj mjeri argumentovane.

Prije svega, u Pregledu nije došla do izražaja činjenica da su i Muslimani u Bosni i Hercegovini, koji se danas tretiraju kao etnička grupa, dakle, jedan subjekt u nacionalnim odnosima, bili ugnjetavani. To ugnjetavanje počelo je neposredno iza ujedinjenja 1918. godine i trajalo, u većoj ili manjoj mjeri, sve do kraja stare Jugoslavije. Već odmah poslije 1918. godine Muslimani su u Bosni i Hercegovini, i to ne samo age i begovi, kako se donedavno isticalo, već i široke mase, bili izvrgnuti ubistvima, pljačkama, raznim šikaniranjima i zapostavljanju u svim područjima društvenog i javnog života. (O tome postoji opsežna dokumentacija). I upravo je takav tretman Muslimana mnogo doprinio da u njihovom političkom životu nije došlo do vidnije političke diferencijacije, naročito na bazi postojećih klasnih razlika. To i jeste osnovni razlog što je Jugoslavenska muslimanska organizacija okupila u svoje redove gotovo sve Muslimane, bez razlike na klasu i socijalnu strukturu.

Inače se u Pregledu istorije SKJ Jugoslavenska muslimanska organizacija spominje posredno ili neposredno više puta. Tako, na primjer, na str. 77. kaže se da je Vidovdanski ustav »prihvaćen sa 223 glasa, dok je 196 poslanika glasalo protiv ili je bilo odsutno. Ostvarena većina postignuta je glasovima poslanika JMO, koji su kupljeni davanjem velike odštete agama i begovima za zemlju oduzetu agrarnom reformom«. Proučavanjem ekonomsko-socijalnih prilika i društveno-političkih odnosa toga vremena u Jugoslaviji, a posebno u Bosni i Hercegovini, dolazi se do zaključka da je navedena ocjena data jednostrano i bez potrebne argumentacije. Donošenje ustava forsirano je više iz spoljno-političkih razloga (insistiranje saveznika, potreba ratifikovanja sklopljenih vojnih ugovora, teškoće pri sklapanju trgovačkih ugovora i dr.), nego što su to zahtijevale dosta teške unutrašnje prilike. Radikalsko-demokratska koalicija željela je zadržati dominantan položaj u novostvorenoj zajednici jugoslavenskih naroda, pa je ustav trebalo da bude unitaristički, kako je to najbolje odgovaralo vladajućim krugovima. Nakon raznovrsnih mahinacija, od sporazumijevanja do prijetnji i nasilja, nije bilo nikakve sumnje da će ustav biti donesen po želji vladine koalicije. Ovo tim prije, kada je, suprotno Krfskoj deklaraciji i »naputku«¹ Narodnog vijeća SHS, radikalsko-demokratska koalicija nametnula svoj stav da se ustav donosi apsolutnom većinom, koju opozicione stranke, zbog osjetnih programskih razlika nisu mogle postići. Međutim, radikali i demokrati, svjesni da nemaju potrebnu većinu, tražili su i našli saveznike u »malim«² političkim partijama, čija politika, posebno u tadašnjoj konstelaciji političkih odnosa, nije mogla biti drukčija nego prakticistička, sporazumaška, lavirajuća. Pitanje je samo bilo, kojoj od njih

učiniti manje ustupke i koja od njih u konkretnoj situaciji bolje odgovara.

Pomenimo poznatu činjenicu da je vladina koalicija taktiziranjem i sporazumijevanjem računala na podršku Zemljoradničke stranke, Jugoslavenske muslimanske organizacije i Slovenske kmetijske stranke. Ipak, vlada Nikole Pačića pred samo glasanje nije bila potpuno sigurna u Zemljoradničku stranku, a pribojavala se i Jugoslavenskog muslimanskog kluba u kome su bila podvojena mišljenja o saradnji sa vladom, pa se morala sporazumjeti sa Nacionalnom turskom organizacijom »Džemijet«. Tako su za ustav glasali po 91 radikalski i demokratski poslanik, 23 poslanika JMO, 10 poslanika Slovenskih kmetijaca i 8 poslanika Nacionalne turske organizacije »Džemijet«. Pri ovome treba imati u vidu da su zahtjevi Zemljoradničke stranke i Jugoslavenske muslimanske organizacije u pogledu unutrašnjeg uređenja zemlje i agrarnog pitanja bili oprečni. Vlada se morala odlučiti za jedno od njih. Pašić i Pribičević su se konačno opredijelili za JMO, između ostalog i zato jer su u tom momentu imali skoro identične stavove za rješenje agrarnog pitanja. Naime, i JMO i radikalsko-demokratska koalicija zastupale su, suprotno zemljoradničkoj stranci, da se isplati odšteta feudalnim zemljoposjednicima. Osim toga, JMO je bila »prečanska« partija. Prihvatanje JMO umjesto Zemljoradničke stranke učinjeno je i sa ciljem da se na taj način pokuša ostvariti uticaj velikosrpske buržoazije u Bosni i Hercegovini. Ne treba gubiti iz vida ni činjenicu da se vlada na ovaj način prema javnosti pokazala tolerantnom u odnosu na Muslimane, iako je u stvari, izvršavala obaveze iz Ugovora o zaštiti manjina od 5. decembra 1919. godine. Opravdano se može pretpostaviti da bi vladina koalicija postigla sporazum sa Zemljoradnicima, da se nije nagodila sa Jugoslavenskom muslimanskom organizacijom. Zemljoradnici su inače bili nezadovoljni i prigovarali vladi što ne prihvata njihove uslove za saradnju. Osim ovoga, i neke druge činjenice upućuju na zaključak da su i radikalsko-demokratska koalicija i JMO, sagledavajući realnu situaciju i mogućnosti, a rukovođeni svojim interesima, napravili stranački aranžman. Muslimani su dobili neke formalne garantije koje se odnose na pitanje ravnopravnosti i vjerske zaštite, zatim visine odštete za agrar i očuvanje regionalne kompaktnosti Bosne i Hercegovine. Prema tome, glasanjem za ustav zajedno sa Slovenskom kmetijskom strankom i Nacionalnom turskom organizacijom »Džemijet«, JMO je pomogla donošenje Vidovdanskog ustava.

Pregled istorije SKJ nije — kako mi se čini — uvijek u dovoljnoj mjeri uvažavao politički značaj bivše muslimanske političke organizacije koja je, gledajući stvari i sa šireg aspekta, igrala u više situacija znatnu ulogu u političkom životu, i to ne samo prilikom donošenja Vidovdanskog ustava, nego i u drugim situacijama. Stvarna snaga te stranke često je prevazilazila njen značaj s obzirom na broj glasača. Zato joj je, po mom mišljenju, u osvrtnu na djelovanje građanskih političkih stranaka trebalo dati odgovarajuće mjesto. U Pregledu se, na primjer, pri objašnjenju političke situacije u Jugoslaviji u periodu od 1924. do 1926. godine ističe da »raste nezadovoljstvo narodnih masa, naročito nacionalno ugnjetenih«, što se »najbolje vidi iz kompaktnosti i

porasta glasova koje su na parlamentarnim izborima dobivale političke partije ugnjetenih nacija — Hrvatska republikanska seljačka stranka i Slovenska ljudska stranka. Sva nastojanja režima da suzbije njihov uticaj bila su uzaludna, jer su slovenačka i, naročito, hrvatska buržoazija uspele da u tim strankama okupe većinu slovenačkog, odnosno hrvatskog naroda. Zbog pogrešnog stava KPJ u nacionalnom pitanju, buržoazija tih nacija dobila je legitimaciju da govori u njihovo ime, iako njoj nije bilo stalo do interesa nacije kao celine, nego učešća u vlasti, u deobi plena« (str. 109). Sve se ovo može kazati i za JMO, koja je okupljala gotovo čitavo muslimansko stanovništvo, i to od svoga osnutka u februaru 1919. godine. Za ilustraciju ću samo napomenuti da je na izborima 28. novembra 1920. godine dobila 110.895 glasova i 24 mandata, 18. marta 1923. godine 112.228 glasova i 18 mandata, 8. februara 1925. godine 127.801 glas i 15 mandata, a 11. septembra 1927. godine 128.336 glasova i 18 mandata. Jugoslovenska muslimanska organizacija je na svim izborima dobivala gotovo sve glasove Muslimana i tako imala veći broj mandata od bilo koje druge političke stranke u Bosni i Hercegovini. To se desilo i na prvim opštinskim izborima u Bosni i Hercegovini 1928. godine kada je JMO dobila 1466 mandata, a njeni partneri — Radikalna stranka 1357 i HSS 749 mandata. Sve ovo pokazuje kakav je uticaj imala JMO na muslimanske mase. Imajući u vidu taj uticaj, postavlja se pitanje da li je u Pregledu, kad je riječ o Trećem kongresu KPJ (str. 127), trebalo bar na neki način pomenuti specifičnost u odnosu na JMO i Muslimane i da li je uz spominjanje tzv. Zagrebačkih punktacija trebalo pomenuti i Sarajevske punktacije (str. 170, 182. i 183). S druge strane — s obzirom na klasnu strukturu rukovodstva JMO, stvar je za diskusiju da li kod ove stranke dolaze u obzir da se spomenu predstavnici krupnog kapitala (str. 132).

III

Želim na kraju da istaknem da, po mome mišljenju, fenomen religije u političkom razvoju stare Jugoslavije nije našao odgovarajuće mjesto u Pregledu, iako je bio važan faktor u društvenom razvitku i imao svoje duhovne, idejne, ekonomske i političke reperkusije. Napokon, i sve građanske političke stranke predratne Jugoslavije, osim Demokratske stranke, osnovane su na regionalno-konfesionalnoj osnovi i uglavnom na toj osnovi okupljale glasače. Taj fenomen je, bilo otvoreno, bilo prikriveno, stalno bio prisutan u našoj sredini, pa ipak se Pregled njime prvi put bavi tek u prikazu situacije nastale okupacijom. Na više mjesta, na str. 295, 323, 331. i 324. spominju se postojeća vjerska netrpeljivost, vjerske razlike, vjerski antagonizam, i to uvijek kao sredstvo koje je služilo okupatoru, odnosno kao kočnica okupljanju masa na široj platformi oslobodilačkog fronta. Međutim, u razmatranjima i ocjenama razvitka koji je prethodio okupaciji tome problemu nije dato odgovarajuće mjesto. Drugim riječima, u Pregledu se govori o posljedicama nezdravih odnosa na konfesionalnom planu, koje su se negativno odrazile 1941. godine, a da prije toga, prilikom prikazivanja političkih i društvenih odnosa u ranijem periodu, Pregled nije obuhvatio te negativne pojave.

Veselin Đuretić

Pitanja političke strukture NOR-a

U Pregledu se više pažnje obraća na proporcionalnu zastupljenost pojedinih nacija, nego na uzroke koji su usloveli određene nacionalne pojave, više ima opravdanja nego osuda, iako istorija otkrivajući opravdava ili osuđuje. Ali, na žalost, to je manje moguće ako su savremenici, kao konkretne ličnosti i kao masa, živi.

Želim svoje izlaganje koncentrisati na glavu VI («KPJ u periodu NOR i revolucije»). Naša NOB je i do sada dosta obrađivana, mislim, više njen vojnički aspekt. U Pregledu je skladno dat odnos vojnih i društveno-političkih akcija. Po prvi put u obradi ovog problema uzročno-posljedično se prate akcije jugoslavenskog i evropskog ratišta, osvjetljavaju se međunarodni problemi ustanka i revolucije. Mislim da je najveći uspjeh ovog dijela Pregleda u filozofsko-istorijskoj analizi nekih društveno-političkih kretanja u masama.

Ja ću se zadržati na nekim postavkama ovih analiza. Na strani 345, govoreći o izdaji četnika Draže Mihajlovića, autor kaže: »Nadasve u očima naroda četnici Draže Mihajlovića otkrili su svoje pravo lice neprijatelja oslobodilačke borbe i saradnika okupatora, zbog čega oni neće moći uprkos svemu, osigurati širi uticaj u narodu, ni stvoriti trajna uporišta«.

Ova konstatacija traži nekoliko objašnjenja. Slažem se da se poslije izdaje u Užicu 1941. godine četnički pokret formira kao antiustanički, ali se ne bih složio s mišljenjem da on kasnije nije imao uticaj u masama. Naprotiv on će poslije odlaska partizana iz zapadne Srbije postati masovniji. Mnogo dublji su uzroci ovih problema, i u njihovom rasvjetljavanju posebnu ulogu mogu odigrati istorijska sociologija i psihologija.

a) U svakom slučaju, najopštiji uzroci leže u niskoj društveno-političkoj svijesti seljačkih masa, koje su u početku ustanka nalazile svoju logiku i u partizanskoj politici beskompromisne borbe protiv okupatora i u četničkoj »politici čekanja«. Možda je druga »politika« bila i razumljivija sitnosopstveničkoj i dosta inertnoj seljačkoj psihologiji, koja ne

voli rizike. Tu leži ključ za otkrivanje ostalih uzroka i karaktera četničkog pokreta uopšte. Da istaknemo samo neke:

— Iako su njim rukovodili najčešće klasno svjesni buržoasko-malograđanski elementi, tajnu afirmacije četničkog pokreta treba tražiti i u oslobodilačkoj tradiciji masa;

— nacionalne tradicije: monarhija, običaji i nacionalna solidarnost su njegove spona i društveno-politička obilježja.

b) Razvoj odnosa sa KPJ nije mogao da se kreće samo u tim relacijama. Ustanak, predvođen KPJ, i njegove prve, makar i nedorečene revolucionarne pretenzije, nagovještavale su nešto novo, pa je buržoasko klasno rukovodstvo četničkog pokreta moglo da ga prikaže kao atak na neke od ovih tradicija. Zato se komunisti optužuju kao ateisti, rušioči braka i porodice, privatne svojine itd.

c) Masovni pokolji srpskog življa od strane ustaša u očima pročetničkih masa nisu se mogli podudariti sa politikom bratstva koju je provodila KPJ, iako je ona oštro osuđivala bratoubilački rat.

d) Okupator je neprijatelj sviju, ali zahvaljujući uticaju izdajničke vlade i idejno-političkoj orijentaciji četničkog vođstva, on se nameće i kao mogući politički saveznik, pa se već u samom početkom jasno postavlja pitanje odnosa prema njemu, a samim time se još jasnije konfrontiraju dvije idejno-političke orijentacije: narodno-oslobodilačka i nacionalističko-četnička, u kojima će i klasni interesi sve više dobijati na značaju.

e) Četničke mase dugo neće biti svjesne svog političkog položaja. U seljačkoj psihologiji svi interesi imaju najkonkretniji oblik. Tek kada NOP počinje da pokazuje šire socijalno-političke pretenzije postepenim formiranjem demokratskog sistema revolucije, stvaraju se uslovi za klasnu diferencijaciju koja obuhvata šire mase. Tu treba tražiti uzroke pretjeranog naglašavanja kulačke opasnosti ili, u nekim krajevima, njeno identifikovanje sa »petom kolonom«.

Jasno se mogu odvojiti neki uzroci četničkog pokreta u italijanskoj, od onih u njemačkoj sferi uticaja. U Hercegovini, Lici, Crnoj Gori itd. osjećajući blagonaklonost situacije i istupajući u zaštitu srpskog življa, Italijani se pojavljuju kao vrlo uticajan politički faktor. Na pitanjima odnosa prema njima dolazi do prvih ozbiljnih neslaganja u četničkim redovima.

Govoreći o četničkom pokretu i nastojanjima Partije da spriječi bratoubilački rat, na str. 351, autor kaže: »Takvi pokušaji su uspješno bili savlađivani na Kordunu i Baniji, ali je u Lici velikosrpskim snagama pošlo za rukom da u saradnji sa italijanskim okupatorom izazovu složenija kolebanja ustaničkih masa i da stvore četničke formacije«. Autor s pravom otkriva odlučujući uticaj italijanskog faktora, ali ne uviđa još jedan uzrok takvog razvoja događaja, koji je karakterističan manje-više i za BiH. Naime, revoltirane i ugrožene srpske mase su snagom prirodnih zakona bile orijentisane na saradnju sa svakim ko pruža ruku. Za revolucionarno svjesne, kakvih je u početku bilo malo, to je bio NOP, predvođen KPJ; za većinu seljačkih masa to su bili »dobronamjerni« Italijani, iz prostog razloga što su bili jači i trenutno sposobniji da im obezbijede takvu zaštitu. Kasnije, kada revolucionarne snage u procesu

borbe za razobličavanje italijanskih i četničkih mahinacija ojačaju, italijanski faktor postepeno gubi važnost, a u četničkom pokretu počinju masovna diferenciranja i osipanja; uz okupatora ostaju samo klasno svjesni buržoaski i malograđanski elementi, oni koji su u dotadašnjoj saradnji sa okupatorom kompromitovani i dio nesvjesnih — zavedenih.

U krajevima Bosne i Srbije gdje italijanski uticaj nije dopirao situacija je bila drugačija. U samoodbrambenom i nacionalnooslobodilačkom pokretu masa, KPJ je od samog početka zadobila rukovodeći značaj. U Srbiji četnički pokret, koji se formira pod uticajem međunarodnih i domaćih klasno-političkih interesa, kod nemačkog okupatora nije mogao dobiti nikakva konkretna obećanja. On je svoje povjerenje, prije svega, morao dokazati na pitanju odnosa prema partizanima.

S druge strane, njemu je politika taktiziranja prema okupatoru najviše odgovarala, jer je bila jedini mogući izraz »politike čekanja«, iako to nije odgovaralo njemačkom okupatoru koji je htio bezrezervnu pokornost i podršku. Zašto su četnici Draže Mihajlovića sa politike balansiranja između partizana i Nijemaca morali preći na pozicije okupatora? A odatle nije bilo povratka. Saradnja sa ustaškim naredbodavcima faktički je značila izdaju nacionalnih interesa masa koje su prihvatale taj pokret ili radi odbrane srpstva u Srbiji, ili zbog solidarnosti sa Srbima van Srbije.

U njemačkoj okupacionoj zoni četnički pokret se brže formirao, u italijanskim uslovima on je imao širi manevarski prostor, jer mu je tu italijanska »blagonaklonost« prema srpskom življu omogućila da efikasnije intrigira sa velikosrpskom politikom.

* * *

Nekoliko riječi o problemu narodne vlasti. U Pregledu se ovom pitanju poklanja potrebna pažnja. Ja ću se osvrnuti samo na neke postavke koje su sporne u istorijskoj nauci. Šta nam govore razne forme u kojima se pojavljuju prvi organi vlasti? (Pregled ne spominje sve organizacione i akcione forme).

U zapadnoj Bosni oni se javljaju u obliku raznih revolucionarnih vijeća, povjerenika, komesarijata itd. (Mislim da je propust što nije istaknut značaj Vojno-revolucionarnog vijeća u Drvaru zbog njegove specifične organizovanosti). U istočnoj Hercegovini, uglavnom pod uticajima iz C. Gore, već u avgustu 1941. god. stvorena su narodna vijeća, odbori Narodnooslobodilačkog fronta i neki NOO.

U istočnoj Bosni ovaj proces je bio raznovrsniji. Na Ozrenu, Majevici i Semberiji prve organe predstavljaju povjerenici ili grupice ljudi zaduženih konkretnim zadacima. Na Romaniji i Birču u stvaranju organa vlasti ide se odozgo prema dolje: prve funkcije vlasti vrše partizanske, a negdje i mješovite partizansko-četničke komande opština, koje tek poslije savjetovanja u Stolicama počinju da organizovanije rade na formiranju nižih organa.

Prvi organi vlasti se stvaraju javnim izborom na izbornim skupovima, postavljenjem od strane partizanskih četa, a negdje te funkcije nastavljaju da vrše i stari organi vlasti.

Što govori sve ova raznovrsnost? Na strani 364. autor piše »KPJ je smatrala da su organi vlasti neophodan uslov za organizovanje sve ljudske i materijalne snage u borbi protiv okupatora i kvislinga, da je sistem vlasti naoružanog naroda jedan od presudnih činilaca izrastanja ustanka u sveopšti rat za oslobođenje zemlje«.

Ova konstatacija govori o tome kako je KPJ od samog početka bila potpuno svjesna revolucionarno-političkog značaja organa vlasti. Ja mislim da izvori dozvoljavaju da se ovakva shvatanja donekle koriguju:

a) Različitost formi u kojima se pojavljuju prvi organi narodne vlasti i vrlo česta lutanja na putu njihove afirmacije govore o odsustvu centralističkog uticaja na njihovo formiranje i njihov rad.

b) Njihova organizaciono-politička struktura je vrlo različita. Nije rijedak slučaj da u njima sjede stari seoski knezovi, bogati seljaci, ili pak četnički orijentisani pojedinci. Krajem 1941. i početkom 1942. god. slab rad NOO opravdava se prisustvom »kulačkih« elemenata u njima.

c) Organi vlasti su u početku još neuhodana institucija u političkom sistemu, tijesno vezana za vojno-političke faktore i zavisna o njima. Ako su oni najsnažniji izraz društveno-političke orijentacije ustanka, kao što stoji u Pregledu, zašto ih onda i sama KPJ smatra privremenim organima? Ako je to iz razloga »taktike Partije u pogledu stvaranja i učvršćenja jedinstva širokih slojeva oko njene oslobodilačke i revolucionarne platforme« (kako ističe autor), zar to nije uzak tretman oslobodilačkih osjećanja masa, koje su, iako nedovoljno svjesne, ipak željele prevazilaženje starog socijalno-političkog stanja, jer u protivnom i razvoj ustanka ne bi bio moguć? Drugačije je to bilo u prvom ustaničkom talasu. Sama činjenica da pojave promjene svojinskih odnosa još u 1941. g. (uglavnom putem konfiskacije, privremene zapljene), ne kompromituju, nego naprotiv afirmišu platformu NOP, govori u prilog gornje tvrdnje. Sem toga, tu treba istaći glavne preokupacije ovih organa vlasti: rad na prikupljanju hrane za vojsku i stanovništvo, održavanje reda itd. Prema tome, isticanje privremenog karaktera NOO od strane rukovodećih faktora nije stvar nikakve taktike, nego je rezultat još nedovoljne formulisanosti partijske taktike na tom planu. Sve do savjetovanja u Stolicama, pa i kasnije, najviše se ističu njihovi ekonomski zadaci. S druge strane, u organizaciono-političkom i strukturalnom pogledu ne postoje dvije faze u njihovom razvitku. Pogotovu se o »stvarnim« organima vlasti ne može govoriti u drugoj polovini 1942. godine, kada CK ističe da oni nisu više privremeni organi. Ako se taj progresivni proces može periodizirati, onda kraj prvog perioda treba tražiti ranije, otprilike u septembru 1941. g., kada se u BiH i drugim pokrajinama formiraju partizanski odredi i pojavljuje više lokalnih uputstava o radu organa vlasti. Sem toga, tada je i savjetovanje u Stolicama dalo prve, makar i uopštene postavke o značaju NOO. (U Uputstvima sa savjetovanja ističe se njihov značaj za snabdijevanje vojske).

Prema tome, nemoguće je cijepati proces nastajanja nove narodne vlasti, kao što je nemoguće cijepati jedan progresivan revolucionaran proces u okviru koga oni nastaju, afirmišu se i dobijaju sve više revolucionarni nivo. Istoričari često pate od periodizacija, često kidaju pro-

cese. Zbog toga nam sociolozi najviše prigovaraju. Autor ove glave vrlo često ističe izraze »oslobodilačko« i »revolucionarno«, ali nam značenje ovih izraza objašnjava više posljedicama nego uzrocima. »Oslobodilačko« je prije svega izraz »patriotskog«, a »revolucionarno« izraz »klasnog«.

Određivanje klasne strukture NOP-a i karaktera klasnih suprotnosti u njemu — još uvijek je nedovršen zadatak.

Nevenka Bajić

Da li su u 1941 - 1942. godini postojale organizacije Narodnooslobodilačkog fronta

U Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije govori se i o razvoju, karakteru i značaju narodnooslobodilačkog fronta (NOF) u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji. Predmet moga izlaganja je pitanje da li je u 1941—1942. godini došlo do organizovanog oformljavanja NOF-a, odnosno, da li su u to vrijeme postojali odbori NOF-a kao jedinstvene masovne političke organizacije i kako je to pitanje tretirano u Pregledu. Pitanje je bez sumnje složeno i može se tretirati samo u čitavom procesu nastajanja i razvoja narodnooslobodilačkog rata i u procesu razdvajanja političkih funkcija od funkcija vlasti. Nemam pretenzija da u ovoj kratkoj riječi dam na njega odgovor. Želim samo da ga postavim.

U Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije o tome se kaže: »U završnoj fazi rata je na inicijativu Partije pojačan rad na organizacionom izgrađivanju Narodnooslobodilačkog fronta. To je proizilazilo iz potrebe da se ostvareno jedinstvo najširih narodnih slojeva oko platforme KPJ jače izrazi i preko odgovarajućih organizacionih oblika i da se stvaranjem odbora i organizacija Narodnooslobodilačkog fronta rasterete organi vlasti tamo gde su oni do tada obavljali funkcije političkih organa. Najpre su stvoreni zemaljski i pokrajinski, a zatim, tamo gde nisu postojali, i niži (oblasni, okružni, sreski itd.) odbori Narodnooslobodilačkog fronta...« Na osnovu ovoga teksta može se postaviti pitanje: šta je bilo sa odborima NOF-a do toga vremena, odnosno u periodu 1941—1942. godine, da li su u tim godinama postojali odbori NOF-a koji su vršili »čisto političke« poslove ili su te funkcije obavljali organi narodne vlasti, tj. Narodnooslobodilački odbori, kao i da li su odbori NOF-a vršili funkcije narodne vlasti?

U Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije pitanje nastanka, razvoja i djelovanja Narodnooslobodilačkog fronta u 1941. i 1942. godini obrađeno je u poglavljima o borbi Partije na stvaranju oslobodilačkog

fronta i za bratstvo naroda Jugoslavije (strana 337, izdanje ćirilicom) kao i u poglavlju o radu Partije na jačanju oružanih snaga ustanka i oslobodilačkog fronta jugoslavenskih naroda (str. 382).

Međutim u tretiranju toga pitanja u Pregledu se ne pravi razlika između napora Partije na stvaranju oslobodilačkog fronta kao široke političke platforme na kojoj su narodi Jugoslavije prihvatili poziv Partije na oružanu borbu i njenih napora na stvaranju organizacija i organa NOF-a. Tako se za Srbiju kaže: »već u leto (misli se na 1941. godinu) javljale su se organizacije oslobodilačkog fronta — narodnooslobodilački komitet ili odbori i organizacije Narodnooslobodilačkog fronta koje su objedinjavale aktivnost naroda u borbi protiv okupatora i kvilinga...« i dalje »Tako je u jesen 1941. godine došlo do stvaranja lokalnih odbora Narodnooslobodilačkog fronta u koje su pored komunista ulazili i neki lokalni prvaci tih stranaka«. Slično se govori i o Hrvatskoj gdje je došlo do formiranja »organizacije oslobodilačkog fronta« i »organizacija Narodnooslobodilačkog fronta«, a u Sloveniji »terenskih odbora« Osvobodilne fronte. S druge strane, za Bosnu i Hercegovinu se kaže samo to da je stvaran oslobodilački front, dok su u Crnoj Gori stvarane i organizacije oslobodilačke fronte. Ako bismo htjeli da ovo ukratko rezimiramo, mogli bismo reći da su u 1941. god. na nekim područjima stvarane organizacije oslobodilačkog fronta (u širem smislu riječi), i organizacije i odbori NOF-a, dok su na drugim područjima stvarane samo organizacije oslobodilačkog fronta. Nije jasno šta se u Pregledu podrazumijeva pod organizacijama oslobodilačkog fronta, (da li su to organizacije narodnooslobodilačkog pokreta), a šta opet pod organizacijama Narodnooslobodilačkog fronta. Na str. 347. stoji da su u Crnoj Gori 1941. godine stvarane organizacije oslobodilačkog fronta, a iz teksta »Narod oslobodjenih teritorija učestvovao je u oružanim akcijama u snabdevanju partizanskih odbora, u radu narodnooslobodilačkih odbora itd. U to vreme su obrazovane mnoge antifašističke omladinske i ženske organizacije«, mogao bi se izvući zaključak da su narodnooslobodilački odbori, kao organi vlasti, i masovne političke organizacije žena i omladine, kao organizacije NOF-a, bile ujedno i organizacije oslobodilačkog fronta. Poznato je da su sve te organizacije postojale i u Bosni i Hercegovini, o čemu se govori u Pregledu na str. 350. i 362, ali tu nisu okarakterisane kao organizacije oslobodilačkog fronta, nego se govori samo o naporima Partije na okupljanju masa u oslobodilački front, a ne i o organizovanju tih masa.

U Pregledu je Srbija najizrazitiji primjer ovakve nerazgraničenosti, što je sigurno rezultat i odraz isprepletenosti političkih funkcija i funkcija narodne vlasti u to vrijeme. Tako se u Pregledu kaže da su se u ljeto javljale organizacije oslobodilačkog fronta — narodnooslobodilački komiteti ili odbori i organizacije Narodnooslobodilačkog fronta, iz čega izlazi da su narodnooslobodilački komiteti ili odbori organi oslobodilačke fronte iako je poznato da su to bile organizacije Narodnooslobodilačkog fronta. To se vidi iz direktive Pokrajinskog komiteta KP za Srbiju od avgusta, u kojoj se jasno kaže »Odmah prići stvaranju zajedničkih komiteta, tj. odbora Narodnooslobodilačkog fronta«, (Zbornik NOR, I-1, 37—38), pa se postavlja pitanje zašto se tako jasno ne kaže i u Pregledu.

U Pregledu se dalje kaže i ovo: »Tako je u jesen 1941. godine došlo do stvaranja lokalnih odbora Narodnooslobodilačkog fronta...« (str. 341), iz čega izlazi da je u Srbiji 1941. godine bilo i odbora NOF-a. Međutim, ova se konstatacija ne slaže sa zaključkom koji je dat u knjizi dr Joce Marjanovića »Ustanak i Narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941. godine«, u kojoj na str. 233. stoji: »U Srbiji su narodnooslobodilački odbori ujedno bili i organi Narodnog fronta«.

Nejasnoću unosi i naziv Narodnooslobodilački fond. U radovima iz novije istorije institucija Narodnooslobodilačkog fonda je nedovoljno objašnjena. No, i pored toga, poznato je da su odbori Narodnooslobodilačkog fonda u nekim mjestima zamijenili odbore Narodne (Crvene) pomoći već u prvim ustaničkim danima ili su po uzoru na njih formirani. U Crnoj Gori i Hercegovini, na neoslobođenoj teritoriji, ovi odbori su prikupljali pomoć za izbjeglice, odjeću, obuću i oružje za partizane, a na oslobođenom teritoriju su, do uspostavljanja narodne vlasti, funkcionisali i kao organi vlasti. (Batrić Jovanović: »Crna Gora u NOR-u i socijalističkoj revoluciji«, str. 732). Dakle, u ovim područjima je prije stvaranja organa narodne vlasti došlo do formiranja odbora Narodnooslobodilačkog fonda. Prema knjizi dr Joce Marjanovića »Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941. godine« izgleda da je prije direktive o stvaranju odbora Narodnooslobodilačkog fronta došlo do formiranja odbora Narodnooslobodilačkog fonda koji su i ovdje zamijenili odbore Narodne pomoći. Oni su vršili negdje i funkcije narodne vlasti, a kasnije su postali »pravi organi narodne vlasti« (Joco Marjanović: »Ustanak...« str. 117, fusnota A VII—NOP, — 1985, ST. bel. — 3—2). Poslije savjetovanja u Stolicama oni svugdje postaju organi Narodnooslobodilačkih odbora. No, bez obzira na njihovu kasniju ulogu, u početku ustanka oni su ponegdje bili organi oslobodilačke borbe, i, kada se pominju u Srbiji, trebalo bi ih pomenuti i u Crnoj Gori i Hercegovini. U rasvjetljavanju ove institucije nejasnoću mogu da unose i skraćenice koje su i za Narodnooslobodilački front i za Narodnooslobodilački fond iste tj. »NOF«.

Insistiranje na objašnjavanju naziva, na razgraničavanju pojedinih termina nije samo formalno pitanje, nego u prvom redu sadržajno, suštinsko. Nije bitno kako se koja organizacija zvala, nego je važno da li su te organizacije postojale, odnosno, u ovom slučaju, da li su postojale organizacije i odbori NOF-a, što je suština postavljenog pitanja. Pregled nije dao odgovor na ovo pitanje i to ne samo što su u njemu nejasni nazivi organizacija i njihovi međusobni odnosi, nego što nije istaknuta ni organizaciona struktura postojećih odbora NOF-a u 1941. godini. Ovim ne mislim da bi trebalo u detalje nabrajati formirane seoske i eventualno opštinske odbore Narodnooslobodilačkog fronta, ali da bi o tome trebalo reći nešto konkretnije, kao što je rečeno i za 1944. ili 1945. godinu, to je van svake sumnje. Nešto određenije o ovome moglo bi se takođe reći i za odbore NOF-a u 1942. godini. Na str. 386. Pregleda govori se o malobrojnim rukovodećim partijskim jezgrima u gradovima, koji su se oslanjali na »mrežu organizacija narodnooslobodilačkog pokreta — narodnooslobodilačke odbore, odbore Narodnooslobodilačkog fronta, ženske i omladinske antifašističke organizacije itd«. O mreži ilegalnih i le-

galnih antifašističkih organizacija govori se i na str. 391. Pod tim se sigurno misli i na organizacije NOF-a, pa bi dobro bilo da se ovakva tvrdnja što prikladnije ilustruje.

Mislim da će ove primjedbe i sugestije biti samo prilog u traženju odgovora na postavljeno pitanje da li je u 1941. godini bilo odbora NOF-a (Narodnooslobodilačkog fronta).

Rafael Brčić

„Front narodne slobode“ u „Pregledu istorije SKJ“

Ideja o stvaranju jedinstvenog revolucionarnog pokreta radnika i seljaka u staroj Jugoslaviji stara je kaliko i Komunistička partija Jugoslavije. Svoje puno ostvarenje ta ideja nije dobila ni u jednom periodu razvitka KPJ između dva rata uključujući tu i period legalnog rada 1919—1921. g. To je ostvareno tek u oružanom dijelu revolucije naših naroda (1941—1945).

Međutim, ta ideja bila je uvijek prisutna u stavovima KPJ. I kako god su stavovi KPJ o svim ostalim važnim pitanjima (nacionalnom, seljačkom, sindikalnom i dr.) evoluirali, tako je i ideja stvaranja jedinstva radničke klase — radnika, seljaka i napredne inteligencije — sve više sazrijevala, da bi neposredno pred drugi svjetski rat poprimila vrlo široke razmjere i postala moćna platforma koja je okupila sve napredne, antiratne i antifašističke snage koje je KPJ u sudbonosnim danima povelu u revolucionarnu borbu, a poslije njenog završetka u obnovu i izgradnju zemlje i socijalističkih društvenih odnosa.

Takva revolucionarna orijentacija KPJ, zasnovana na marksističkim principima, u ovom i svim ostalim značajnim pitanjima, prisutna je u Pregledu istorije SKJ. Međutim, kad je riječ o stvaranju Narodnog fronta, o njegovom narastanju i značaju u cjelini, o njegovim specifičnostima u odnosu na slične antiratne i protufašističke pokrete u drugim zemljama, na ulogu koju je Front, odnosno KPJ njime ostvarivala neposredno pred II svjetski rat i čiji su rezultati našli svoje puno ostvarenje u revoluciji, 1941—1945. godine, čini mi se da njemu u Pregledu nije posvećena potrebna pažnja.

U Pregledu je vidljivo (str. 192 — izdanje latinicom) da je već na IV konferenciji KPJ 1934. g. u Ljubljani udaren nekakav temelj, a da je tek na Splitskom plenumu CK KPJ (9—11. juna 1935. g.) potpunije razvijena misao o Narodnom frontu na temelju analize svjetske situacije i unutrašnjih prilika u Jugoslaviji.

Međutim, ideja o Narodnom frontu nije bila nova. Ona je bila prisutna već od pojave Hitlerovog režima (1933. g.) i manifestovala se kao elemenat taktike u međunarodnom radničkom pokretu. Takvu politiku

na međunarodnom planu generalno je razradio i usvojio tek VII kongres Kominterne 25. jula — 20. avgusta 1935. g.

Ne upuštajući se u zbivanja u međunarodnom radničkom pokretu i uopšte u politička kretanja u tadašnjem svijetu, u obrazlaganju uslova koji su doveli do stvaranja narodnofrontovske politike, potrebno je istaći da je Splitski plenum održan mjesec dana ranije i, bez obzira na to što stavovi Splitskog plenuma nisu originalni, oni su označavali novi korak u tom pogledu i predstavljali originalnu razradu putova stvaranja Fronta kod nas.

Na IV konferenciji KPJ (Pregled, str. 192) vidi se da je »iako nedovoljno jasno, KPJ postavila kao zadatak da se radi na stvaranju antifašističkog fronta«. A dalje, na str. 194, gdje se govori o stanju u Partiji, stoji »da je Partija ponovo stala na noge i da je u procesu dotadanjeg svog razvika stvorila osnovne uslove za budući rad«... i dalje: »Ali ona još nije dokraj izgradila novu političku platformu ni taktiku Partije. Stavovi izloženi u dokumentima Konferencije još su bili opterećeni ostacima sektaštva. Usko i nedovoljno je postavljeno pitanje stvaranja antifašističkog fronta«.

U političkom referatu na V kongresu KPJ (Zbornik »V kongres KPJ«, izvještaji i referati, Beograd — Zagreb, 1948, str. 44.), dajući ocjenu novog privremenog rukovodstva izabranog na IV konferenciji, drug Tito kaže da je novo rukovodstvo »zanemarivalo rad na stvaranju antifašističkog i antiratnog fronta«.

Čitaocu je vrlo teško utvrditi šta je pravilnije, jer je očito da su ovi podaci rasličiti.

Frontu narodne slobode i revolucionarnim akcijama u 1935. i 1936. godini u Pregledu je posvećeno dosta mjesta (197—212. str.). Splitski plenum je dosta dobro obrađen, posebno referat »O Frontu narodne slobode« Blagoja Parovića—Šmita, ali je izostavljen momenat da je Splitski plenum održan prije VII kongresa KI i da su stavovi Plenuma »O Frontu narodne slobode« značili izvjesnu originalnost, jer je Front kod nas stvoren odozdo, od najširih narodnih masa, bez vođstva opozicionih građanskih partija pod čijim su uticajem mase stajale, za razliku od stvaranja Fronta u drugim zemljama (Španija, Francuska).

U Pregledu se, dalje, na stranama 201. i 202. govori o pokušaju stvaranja Jedinstvene radničke partije, koja je trebalo da bude rezultat »nove orijentacije ka stvaranju i proširivanju jedinstvene radničke klase, seljaštva i nacionalno potlačenih masa, jedinstva izraženog u Frontu narodne slobode. U julu 1935. g. obrazovan je Glavni inicijativni odbor, koji je u avgustu objavio platformu JRP. Na osnovu ove platforme trebalo je stvarati njene osnivačke odbore u cijeloj zemlji«.

Na kraju se konstatuje da taj pokušaj »nije donio rezultata. Življa politička aktivnost i mjestimično povezivanje s nekim lokalnim organizacijama buržoaskih opozicionih stranaka radi stvaranja inicijativnih odbora JRP bili su jedini pozitivni rezultati ove akcije«.

Ako ovome dodamo i ocjenu da su »nezatne bile one snage u krilu jugoslavenske buržoazije koje su htjele da sarađuju s radničkom partijom iz koje je stajala KPJ«, ne vide se dovoljno ubjedljivi razlozi za takvu konstataciju, jer se sve to odvijalo u vrijeme žive političke

aktivnosti svih partija i stranaka poslije sloma monarhofašističke diktature i neposredno poslije majskih izbora 1935. godine.

Mislim da bi ovaj neuspjeli pokušaj formiranja JRP u okviru Fronta narodne slobode bio jasniji da su autori uzeli u obzir još i ove momente:

1. Socijaldemokrati su odbili saradnju, štaviše oni su akciji za stvaranje JRP suprotstavili svoju »Socijalističku zajednicu radnog naroda«, tako da su već sazrelu ideju o jedinstvu radničkog pokreta pokušali da realizuju na svojoj, socijaldemokratskoj platformi i da na taj način zauzastave opadanje svog i porast komunističkog uticaja u radničkim masama.

2. Do osnivanja JRP nije došlo ni zbog toga što je ona bila zamišljena usko, samo kao organizacija radničke klase, tako da se oko toga razvila polemika u organizacijama KPJ, naročito u Hrvatskoj i Dalmaciji. Naime, rad na osnivanju JRP odvlačio je pažnju od Narodnog fronta, tako da se u organizacijama KPJ postavljalo pitanje šta je važniji zadatak: JRP ili Narodni front?

3. Pregovori KPJ sa vođstvom HSS (konkretnije: druga Richtera¹⁾ sa Mačekom) nisu takođe urodili plodom zbog toga što je Maček Udruženju opoziciju, stvorenu uoči petomajskih izbora 1935. g., smatrao kao već oformljeni front (Izveštaj Richtera od 5. 8. 1935. g., AIRPJ, 7754/6—2). Osim toga, vođstvo HSS je preko HRS vršilo uticaj na jedan dio radničke klase i istupalo protiv saradnje sa URS-om, kao i svim ostalim radničkim organizacijama koje su bile protivne nastojanjima HSS.

Sličnu sudbinu doživjela je dvije godine docnije i Stranka radnog naroda koja je takođe trebalo da kao legalna radnička partija omogući KPJ učešće u Bloku narodnog sporazuma.

U Pregledu nije do kraja objašnjen ni ovaj drugi pokušaj KPJ da u okviru narodnofrontovske politike stvori legalnu radničku partiju preko koje bi vršila snažniji uticaj na široke narodne mase i lijevo orijentisane grupe opozicionih građanskih partija, a naročito na URS. To je u Pregledu istorije SKJ prikazano samo prikazom mnogobrojnih štrajkova i drugih akcija radničke klase, od kojih su mnoge organizovali komunisti, ali se ni to dovoljno jasno ne vidi.

¹⁾ Sreten Žujović

PERO MORAČA, član redakcionog odbora

„Pregleda istorije SKJ“

Drugarice i drugovi, moram da kažem da sam se dvoumio da li da uzmem riječ u diskusiji. Smatrao sam da treba da slušam drugove koji govore o Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije, jer smo i mi u njemu dali svoju riječ. Međutim, iz nekih internih razgovora u kuloarima ovoga sastanka saznao sam da se očevidno očekivala i riječ, da tako kažem s druge strane. Ja ću ipak ostati dosljedan sebi i neću vam oduzimati mnogo vremena, jer ne nalazim da bi bilo moguće otvarati diskusiju o svim onim pitanjima koja su ovdje pokrenuta, o svim onim primjedbama sa kojima bih se ja kao autor pojedinih glava i član redakcije Pregleda, složio ili ne, koje bih usvojio ili ne. Mislim da to nije svrha ovoga sastanka i da nije to moj zadatak. Ja bih htio da u širem smislu riječi istaknem svoje utiske sa ovoga sastanka. Ako pogledamo ovaj petogodišnji period, od 1958. godine, kada je pala odluka u Centralnom komitetu SKJ da se pristupi pisanju Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije, onda možemo reći da smo u tom periodu na sektoru historiografije našeg radničkog pokreta i Partije učinili veliki korak naprijed, mnogo veći nego za cijeli raniji period od 1945. godine, da smo stvorili jednu osnovu sa koje sigurno možemo mirnije gledati na perspektivu i mogućnosti ostvarenja zadataka koje smo pred sebe postavili. Ja mislim da to sasvim reljefno potvrđuje i ovaj sastanak. Nekoliko referata i desetak izlaganja u diskusiji i po broju i po kvalitetu pokazuju da se mi zaista nalazimo na dobrom putu i da ćemo sigurno na tome putu, ako istrajemo, ostvariti, ne baš u nedoglednoj budućnosti, mnogo bolju istoriju Saveza komunista Jugoslavije i, šire, istoriju radničkog pokreta Jugoslavije, nego što je ova o kojoj je danas ovdje riječ.

Već sam rekao da ne želim da dajem replike, mislim da to nije svrha sastanka niti da bi to vremenski bilo moguće. Ali ako bih se osvrnuo na izložene materijale u cjelini, onda bih rekao da sam lično prijetno iznenađen solidnošću, zrelošću, zasnovanošću izlaganja, bogatstvom argumentacije, bogatstvom činjenica; jednom riječju, mislim da nivo ovog sastanka odaje i solidnu pripremu sastanka i, još više, to da je i takva priprema mogla biti rezultat samo dugoročnijeg solidnog rada, prije svega Instituta za izučavanje istorije radničkog pokreta u Sarajevu i drugova koji su ovdje istupali, a koji ne rade u tom Institutu. Posebno bih htio da istaknem da veliki dio materijala koji je prezentiran zahvata širu problematiku kojom se bavi Pregled istorije SKJ,

da su i referenti i većina diskutantata svojim istupanjem pokazali da su se orijentisali pravilno, da su oni faktički istoričari jugoslovenskog radničkog pokreta, oslobođeni lokalističke orijentacije ili, da budem jasniji, gledanja na razvitak Saveza komunista Jugoslavije i našeg radničkog pokreta iz ugla ove ili one oblasti, ovog ili onog kraja, ove ili one pokrajine, jer takav tretman ne bi vodio naučnoj interpretaciji toga razvitka, s obzirom na to da se radi, mislim na razvitak od 1918. g., o istoriji jugoslovenskog radničkog pokreta i jugoslovenske revolucionarne Partije. Ja ovdje, naravno, ne mislim da i takvih istupanja nije bilo, bilo ih je naročito u nekim istupanjima drugova danas, ali oni ne preovlađuju i mislim da se čak može reći da su i ta istupanja u većini bila pravilno orijentisana. Osobito je po mom mišljenju pozitivno to što su u većini materijala koji su ovdje izloženi pokrenuti problemi i uočene razne dileme koje nameće Pregled istorije SKJ, uočena neriješena pitanja. I, naravno, pokušaji da se na to daju odgovori sa više ili manje uspjeha, bolje i argumentovanije nego što je to učinjeno u Pregledu istorije SKJ. Pa i onda kada pojedinci nisu pokušavali da daju odgovore na ta pitanja, nego ih samo uočavali i isticali, mislim da su doprinijeli kvalitetu i nivou ovoga skupa. Ne radi se, mislim, o tome, i svi ste vi to isticali, da se sada ovdje kritikuje Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije. To nije svrha ovakvih skupova, već nesumnjivo je na prvom mjestu to da mi kao istoričari sagledamo ono što u tom Pregledu nije dato dobro, što je slabo ocijenjeno, što čini očividnu prazninu, i da usmjerimo naše snage u pravcu rasvjetljavanja upravo problema, dilema, alternativa — onoga što još nije dobro obrađeno, onoga što nije osvijetljeno, da se još više oslobodimo ocjena koje su nekad davane, a koje danas ne mogu izdržati istorijsku kritiku. Ja mislim da je vrijednost Pregleda istorije SKJ već utvrđena samo činjenicom da je on pobudio i rukovodstvo SKJ i čitav Savez komunista da se orijentiše na dugoročnije i temeljitije izučavanje problema, događaja, perioda, ustanova, organizacija itd. iz prošlosti našeg radničkog pokreta i naše Partije; da smo se orijentisali upravo u toku rada na Pregledu na rad na monografijama koje treba da budu osnova za izradu svih pregleda i sinteza i svih drugih priloga koji se mogu očekivati kao rezultat jednog solidnog, dugoročnog istraživačkog napora instituta koji se bavi izučavanjem istorije našeg radničkog pokreta.

Ako bih ipak htio da ukažem i na neke svoje rezerve u pogledu diskusija i referata koje smo ovdje saslušali, onda bih najviše takvih rezervi stavio tamo gdje se traži proširivanje teksta Pregleda. Jer, ako biste htjeli da čujete moje mišljenje o Pregledu, onda bi ono bilo ovakvo: opseg ovoga Pregleda, to što je on uspio suviše opširan i opterećen nizom detalja, njegova je najveća slabost. Da smo bolje poznavali materiju, mogli smo i više i jasnije reći na manje papira i više se približiti istorijskoj istini na kraćem tekstu. Drugi dio mojih rezervi sastoji se u gledanju na ovaj tekst sa tzv. lokalističkih pozicija. Ja ne kažem da mi ne treba da vidimo kakvo je mjesto imala Bosanska Krajina, ili Lika, ili Kordun, ili zapadna Makedonija, itd. Radi se o tome s kog aspekta mi prilazimo kad to pitanje otvaramo i postavljamo: da li posmatramo stvar sa stanovišta uloge ovoga ili onoga kraja u našoj revoluciji? Bilo

je, iako rijetkih i takvih istupanja po kojima bi ispalo da se oko jednoga kraja vrtjela cijela naša revolucija, da je taj kraj bio tako reći njeno ishodište. Druga je stvar ako se uloga jedne oblasti posmatra u sklopu objektivnog istorijskog kretanja društva u cjelini, naše borbe i revolucije.

Na kraju bih htio da kažem da je ovaj skup prevazišao cilj da se daju prilozi za eventualno drugo izdanje Pregleda. Nesumnjivo je da će autori i redakcija u ovdje izloženim materijalima naći korisnih sugestija, predloga i primjedaba. Ali mnoga istupanja ovdje znače novi doprinos obradi istorije naše Partije, i, kao takva, manifestuju rezultate dosadašnjeg rada Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu. Ja vam mogu samo da poželim nove i veće rezultate u tim vašim naporima.

SERGIJE DIMITRIJEVIĆ, član redakcionog odbora

„Pregleda istorije SKJ“

Većina diskutiranih je prišla krupnim pitanjima i njihovoj obradi. Neka pitanja su bila posebno zanimljivo data i osvetljena iz novih aspekata. Bilo je i korisnih dopuna, na primer, konkretno u odnosu na period koji sam ja obrađivao, ukazivanje druga Šarca na list »Radnička volja« koji je izlazio u Drvaru i koji mi do sada nije došao do ruku.

Slažem se sa drugom Šarcem da postoji nedovoljna povezanost poglavlja i neravnomernost u njihovoj obradi. Sve je to posledica činjenice da je svako poglavlje pisao drugi autor. Jedinstvo obrade, međutim, može se postići samo onda kada čitavu istoriju obrađuje jedno lice. Danas je praktično nemoguće tako obraditi istoriju naše Partije koja obuhvata toliko mnogo neistraženih izvornih podataka i materijala. Za nekoliko desetina godina, kada se nakupi dosta monografija i kada sinteza bude rezultat prethodnog opširnog monografskog istraživanja, analizirane građe i prethodnih analitičko-sintetičkih zaključaka, moći će i pojedinci da pristupaju obradi ovakve istorije kao celine. Svi vi vrlo dobro znate kako su niskog kvaliteta bili dosadašnji pokušaji obrade čitave istorije KPJ, tzv. priručnici za istoriju SKJ, gde su pojedinci bez dovoljno dokumentacije, bez dovoljnog poznavanja svih perioda, hteli da dadu nešto jedinstveno. Značajni dopunski momenti usloveli su izvesne neravnomernosti u obradi pojedinih delova. To su npr.: a) specifičnosti pojedinih perioda, npr., bitne razlike između legalnog i ilegalnog perioda, b) velike razlike u postojanju raspoložive dokumentacije za pojedine periode, c) razlike u stepenu prethodne obrade pojedinih perioda i pojedinih pitanja, d) pa čak i to da su neka poglavlja bila uglavnom prihvaćena još u prvom pokušaju obrade, te su njihovi autori mogli da ih temeljitije prerade i usavršavaju, dok su drugi autori morali čitavom poslu da pristupe iznova i da oblikuju poglavlja u nešto skraćenom vremenskom roku, itd. Mada je ukazivano na stvari koje su izostale, mi se ne bismo mogli složiti da sve to treba uneti u relativno ograničeni okvir ovog Pregleda. Nesumnjivo je da glavni uvod Pregleda ima nedovoljan obim i da je zato izostala geneza mnogih problema i procesa. Ograničeni prostor pojedinih poglavlja isto tako je znatno uticao na količinu podataka koji su uneseni, a, razume se, i na njihovu obradu. Pogledajmo kako je postignut planirani obim poglavlja. Prva, najšira i najkompletnija verzija legalnoga perioda imala je oko 800 strana i bila je podeljena na 43 poglavlja (to je verzija koju ću

pokušati da dam kao jedan poseban rad). U toku rada ona je bila skraćena na 200, pa onda na 130 strana. Dalje skraćivanje teksta izvršeno je uz pomoć redakcije, bez obzira na moju želju da čitav taj materijal uđe u Pregled. Mnoge činjenice i problemi, prethodno uneseni u Pregled, otpali su iz njega ili je njihov prikaz znatno skraćen, pošto planirani obim knjige nije mogao da bude premašen bez obzira na obilje relativno važnih podataka i problema u legalnom periodu razvitka naše Partije. U tim uslovima moralo je da izostane sve ono što nije imalo bitan značaj za samu istoriju Partije, a prikazi mnogih pojava i procesa da budu svedeni na najmanju meru. Uzmimo, na primer, jedno takvo, navodno sporedno, ali ipak prilično značajno pitanje — postojanje i aktivnost Kluba učitelja i učiteljica komunista. On se pojavljuje samo preko imena časopisa »Učiteljska borba«, na strani 62, mada je to bio jedan značajan organizirani pokret. Jasno je da je to objašnjenje za mnoge propuste koji su pomenuti. Mi zaista nismo mogli da objašnjavamo pojedine stavove, da iznosimo uslovljenost pojedinih procesa, kao što je traženo. Mi smo morali da ograničimo naše izlaganje i razjašnjenja, da damo dopunsku argumentaciju i objašnjenja samo u slučajevima kada su bili u pitanju najbitniji stavovi i neke nove postavke koje su se prilično razlikovale od uobičajenih, na primer, navodno zanemarivanje rada na selu, navodno zanemarivanje ideološke izgradnje, nekakve perspektive za osvajanje vlasti preko opština, parlamentarne iluzije o kojima se govorilo itd. (Takvi dopunski podaci i objašnjenja, pored svega onoga što je moralo da se kaže, još više su skratili ionako ograničeni prostor).

Mnogi diskutanti zaboravljaju da je u pitanju sažeta verzija Pregleda, u kojoj se o legalnom periodu govori samo na 53 stranice (izdanje ćirilicom) i vode diskusiju kao da je u pitanju neki opširan rad, na primer, ona verzija od 800 stranica. Zato se zahteva da se govori o specifičnostima pojedinih Pokrajina i neravnomernostima njihovog društvenog razvitka, o delatnosti članova i mesnih partijskih organizacija, da se prikaže delatnost buržoaskih partija, da se dadu podaci o kulturnom komunističkom pokretu i sl. Praktično je sve to neostvarljivo. Uzmite, na primer, pitanje prikaza aktivnosti Partije. On je zaista dat na nivou centralnog rukovodstva, ali je pri tome dosta rečeno i o delatnosti pokrajinskih rukovodstava, o radu po pokrajinama, u nekim slučajevima čak i o stvaranju lokalnih partijskih organizacija. U njemu se govori o radu na selu, o predizbornim aktivnostima, o ideološkom radu, o postojanju partijskih škola u pojedinim mestima i sl. Zaista se u takvom skraćenom obimu nije moglo govoriti o »Plamenu«, koji je bio obrađen u širim verzijama, kada je na drugoj strani izostala borba revolucionarnih sindikata za njihovo organizaciono proširenje i ujedinjenje sindikalnih saveza, što je za istoriju radničkog pokreta i za istoriju komunističke partije u njenom legalnom periodu razvitka sigurno mnogo bitnija i značajnija stvar. U ilegalnom periodu taj kulturni rad imao je mnogo krupniji značaj i on se u tom periodu nikako nije smeo izostaviti. Podvlačim da diskutujem uglavnom samo o legalnom periodu, jer sam ponajviše obraćao pažnju na primedbe koje se odnose na taj period. Vratimo se na sažimanje teksta. Zar se u takvim okolnostima treba čuditi što su mnoga pitanja za čije su unošenje pledirali diskutanti ot-

pala iz Pregleda ili se pojavljuju u njemu u sasvim malom obimu? Ja ću da iznesem neke konkretne slučajeve, da biste sagledali te teškoće.

Uzmimo jedno od takvih, u Pregledu skeletično datih pitanja, na primer, agrarno pitanje, za čiju opširnu obradu pledira drug Erić. Ja sam se ovim privredno-istorijskim pitanjem i prikazom istorije agrarne reforme kao i njenom analizom relativno opširno bavio u Privrednom razvitku Jugoslavije, u tekstu koji je, uzgred rečeno, izrađen za potrebe autora Pregleda, u tekstu koji je docnije objavljen i kao posebna knjiga u izdanju Visoke škole političkih nauka u Beogradu. Uz to je u najširoj, prvoj verziji legalnog perioda, verziji od 800 strana, postojalo posebno poglavlje od 46 strana posvećeno agrarnom i seljačkom pitanju u periodu pre Kongresa ujedinjenja i stavovima novostvorene partije i pojedinih struja u pokretu prema njima. Kada je sve to skraćeno i u skeletičnom obliku uklopljeno u Pregled, drug Erić traži »detaljni prikaz agrarnih odnosa«, »iznošenje stavova građanskih partija prema agrarnom pitanju« itd. Lako je zahtevati potpuni prikaz socijaldemokratskog nasleđa u ovom pitanju. Nasuprot tome, bilo je stvarno teško odreći se analize sektaške komunističke politike u ovom pitanju. Mnogi su zahtevi zaista nerealni. Postavlja se pitanje stavova građanskih partija u agrarnom pitanju, a mi nismo mogli da damo ni one razlike koje su postojale između stavova Kominterne i stavova prihvaćenih na našem Kongresu, ni razlike između stavova Koraća, tj. ministerijalista, i stavova onih koji su stajali na klasnim pozicijama, ni razlike između stavova naših centrista i naše levice.

Intervencija druga Nedimovića sastoji se u ukazivanju na pojedine sasvim sporedne stvari koje nisu obuhvaćene Pregledom. Svako ko radi na obradi istorijskih izvora mogao bi danih da iznosi konkretne podatke koji su izostali. Drug Nedimović zaboravlja da Pregled predstavlja sintezu u kojoj neki podaci služe samo kao materijal za zaključke, da se prilikom stvaranja sintetičkih pregleda zaobilaze, apstrahuju konkretni podaci, da se prilikom odabiranja podataka koji se navode mora vršiti strogi izbor, da prilikom sužavanja teksta dobar deo spomenutih podataka mora da bude eliminisan. Sve koji su istupali sa predlozima o unošenju takvih podataka pozvao bih da nam ukažu šta treba u Pregledu izbaciti ili sažeti da bi se na to mesto stavio ovaj dopunski materijal.

Tako, na primer, drug Nedimović pominje đaćku omladinsku organizaciju u sarajevskoj Trgovačkoj školi, koja zaista nije mogla da nađe mesto u ovom Pregledu. Mada je obrađena u jednoj napomeni najšire verzije, ona nije ušla ni u tekst te verzije. Reč je o tajnoj socijalističkoj omladinskoj organizaciji đaka sarajevske Trgovačke akademije, o kojoj govori jedan policijski akt koji pominje da joj je sekretar Rodoljub Čolaković. da se oni sastaju u Radničkom domu, da je pre mesec i po dana, dakle u martu, na njihovom sastanku govorio doktor Zon. Na osnovu pismene izjave Čolakovića od 15. februara 1930. g. vidimo da je on tada bio đak Trgovačke akademije (poziv na dosije). O tome se govori u Zborniku sjećanja, I, br. 56. U prvom stepenu apstrahovanja, kada smo govorili o postojanju i revolucionarnom preobražaju postojećih studentskih i omladinskih organizacija u Beogradu, Zagrebu, Sarajevu, Bosni i Hercegovini i Dalmaciji, mi smo morali da izostavimo po-

datak o obnovi rada sekcije Socijalističke omladine u Sarajevu, koja je, uzgred rečeno, obnovila rad 23. decembra 1917, a ne u januaru 1918. g. kao što to kaže drug Nedimović, da apstrahujemo podatak o tome da je organizacija Socijalističke omladine imala na kraju 1918. godine nekoliko stotina članova, da je postojala organizacija intelektualnih radnika u Sarajevu koja je bila razjurenjena 1. maja 1919. g. itd. Dalja apstrahovanja svela su to na jednu opštu konstataciju da je revolucionarno vrenje zahvatilo sve slojeve omladine, da se revolucionarni omladinski pokret već u početku bitno razlikovao od obnovljenih socijaldemokratskih organizacija, kao borbeni naraštaj izrastao u revolucionarnom vremenu. Kada procenjujemo značaj podataka o toj omladinskoj grupi, zaista moramo polaziti od toga doba, a ne od kasnije uloge druga Čolakovića u pokretu. Pri tome treba podvući da se čitav tekst nije sveo na jednu opštu konstataciju. Kada smo govorili o tom revolucionarnom omladinskom pokretu, posebno se govorilo o najznačajnijim pojavama, dakim većima, Klubu studenata komunista u Beogradu i Opštezemaljskoj studentskoj konferenciji koja je tu održana. U najširoj verziji teksta istorija SKOJ-a i njegove veze sa Partijom u legalnom periodu bile su obrađene u četiri posebna poglavlja. Sve je to svedeno na nekoliko oskudnih podataka.

Drug Nedimović ukazuje na to da se poslednji brojevi podaci o SKOJ-u daju za april 1920. g. Obrazloženje zašto nisu dati kasniji podaci može se naći u jednom odgovoru Redakcije da je ovo istorija Partije, a ne istorija SKOJ-a. Kad god se postavilo pitanje unošenja ili izostavljanje neke grupe podataka o SKOJ-u, diskusija se vodila na taj način. Čak i podatak koji navodi drug Nedimović da je SKOJ imao krajem decembra 5.000 članova, nije nešto naročito, pošto sam utvrdio da je početkom jula 1920. g. SKOJ već imao 5.500 članova, a ako tome dodamo i rasturene organizacije komunističke omladine u Subotici i Pečuju broj članova se penje na oko 8.000.

Govoreći o 1921. godini, drug Nedimović ukazuje da su veze održavane preko Kluba komunističkih poslanika i zamera nam što nabrajamo samo stvaranje ilegalnih skojevskih organizacija, a ne i stvaranje ilegalnih partijskih organizacija o čemu ima podataka (Sarajevo) ili se pretpostavlja da ih je bilo na osnovu postojanja prvomajskih demonstracija, kao što je slučaj u Đurđenovcu, Zagrebu, Novom Sadu itd. Diskutant pri tome zaboravlja, prvo, da se na strani 80, drugi pasus, izričito govori o tim vezama preko Kluba, da se tu pominje i stvaranje ilegalnog partijskog aparata i postojanje partijskih organizacija i rukovodstava. Zaista se ne mogu poimenice nabrajati sva mesta gde je takve aktivnosti bilo. Drugo, organizovani nastup komunista na opštinskim izborima u Beogradu i 40 opština Slovenije mnogo je značajniji dokaz o obnovi partijske delatnosti od mestimičnih majskih demonstracija. Ako se na strani 82. pominje stvaranje ilegalnih omladinskih organizacija i grupa u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, rudarskim revirima Zagorja i u Sarajevu, to je dato ne samo kao paralela uz citirane podatke o stvaranju ilegalnih organizacija partije («naporedo sa prvim koracima u izgrađivanju ilegalnih organizacija partije, izgrađivao se i SKOJ») dakle o izgrađivanju ilegalnih organizacija Partije je govoreno, ali na jed-

nom mnogo višem stupnju apstrakcije nego li o drugim stvarima, već i zato što je bilo potrebno osvrnuti se na obnovu SKOJ-a, a uz to su u pitanju autentični izvorni podaci uzeti iz izveštaja podnesenog III kongresu KIM-a.

Diskutanti koji su govorili o pojedinim sitnim konkretnim propustima često su bili toliko okupirani njima da nisu u dovoljnoj meri istakli one bitne procese i pojave koje su bile eliminisane iz Pregleda, kao što je to bio slučaj, na primer, u legalnom pokretu u Hrvatskoj i Sloveniji, sa procesom ujedinjenja pojedinih sindikalnih saveza koji su tretirani kao pitanja čisto sindikalne istorije, mada predstavljaju bitne procese u razvitku čitavog revolucionarnog radničkog pokreta.

Drug Šarac zamera što navodimo samo neka lica iz rukovodstva, a ne dajemo čitave njihove sastave. Pregledajmo u kom se obimu daju ta rukovodstva. Na str. 47. navode se poimenično 10 članova Centralnog partijskog veća, izabranog na Kongresu ujedinjenja, a na str. 64. govori se o Centralnom partijskom veću izabranom na Vukovarskom kongresu i navodi 12 lica. U oba slučaja daje se na kraju spiska »i drugi«. Podvlačimo da je izbor vršen po kriteriju tadašnje važnosti, a ne po kasnijem držanju pojedinaca. Tako, na primer, između ostalih ušli su Živko Topalović, Jova Jakšić, Vlada Marković i dr. U potpunijoj verziji objavljeni su u posebnom prilogu ne samo celi sastavi svih centralnih partijskih i sindikalnih rukovodstava i njihove promene već i sastavi pokrajinskih rukovodstava. Kakvog smisla ima u jednom Pregledu namenjenom široj publici objavljivanje njihovog potpunog sastava, kada među njima nalazimo i neke sporedne ličnosti, na primer, Negoslava Ilića i sl? Zar svako navođenje ovakvih lica mora da bude potpuno i kakva je potreba za navođenjem svih njihovih imena? U pitanju su vrlo brojna tela. U Pregledu se već nalaze mnogobrojna lica. Samo u Pregledu legalnog perioda na 53 strane teksta spominje se 35 različitih lica, od kojih i mnogi i više puta. Od toga su šestorica Bosanci: Ivan Matuzović, Jovo Jakšić, Mitar Trifunović, Đuro Đaković, Gojko Vuković i Alija Alijagić. Zar to nije dovoljno, zar bismo morali da povećamo njihov broj?

Drug Šarac zamera da se u obradi legalnog perioda govori o socijaldemokratskom nasleđu kao trajnijem činiocu, pozivajući se na str. 48, 64, 68. i 69. Pri tome on zaboravlja da je takvo nasleđe stvarno postojalo. Zar neprihvatanje komunističke orijentacije i programa od strane centraša, vraćanje na platformu Kongresa ujedinjenja, odbacivanje 21 uslova III internacionale, nisu manifestacije toga nasleđa? Zar neshvatanje agrarnog i nacionalnog pitanja koje se proteže kroz čitav legalni period i dalje, nije nasleđeno iz prethodnog perioda? Zar funkcionerski kadar starih socijaldemokratskih partija, koji je nosilac desnih tendencija, nije to nasleđe? Napominjem da se nikada nisam slagao sa šablonskim osudama starog socijaldemokratskog pokreta, a specijalno sa takvim stavovima u odnosu na Srpsku socijaldemokratsku partiju, a delimično i u odnosu na Socijaldemokratsku partiju Bosne i Hercegovine. Pa ipak, onde gde to nasleđe postoji, ono se ne može negirati. Tako, na primer, drug Šarac osporava stav na strani 48. koji

doslovno glasi: »Isto tako Kongres je pokazao potpuno nerazumevanje nacionalnog pitanja, jednog od osnovnih pitanja proleterske revolucije u mnogonacionalnoj jugoslovenskoj državi, koja se od samog početka izgrađivala na osnovu nacionalnog ugnjetavanja. Opterećene socijaldemokratskim shvatanjima nacionalnog pitanja, ni reformističke, ni revolucionarno orijentisane snage u ujedinjenoj Partiji, nisu u pokretima ugnjetenih jugoslovenskih nacija videle prirodnog i moćnog saveznika radničke klase. Naprotiv, stav o jednom narodu i »jednoj nacionalnoj državi«, koji je došao do izražaja na Kongresu ujedinjenja» — a koji se nalazi u dokumentima socijaldemokratskih partija još ranije, na primer, u proklamaciji Srpske socijaldemokratske partije objavljenoj u decembru 1918. godine »vodio je i izolovanju radničke klase od pokreta nacionalno ugnjetavanih masa«. Pogledajmo osporavani stav na strani 64. »Opterećeno socijaldemokratskim nasleđem, rukovodstvo Partije nije imalo jasnu perspektivu revolucije u Jugoslaviji, nije umelo da pokret radničke klase slije sa pokretom radnog seljaštva i ugnjetenih nacija«. Ili osporavani stav na strani 68/69: »Međutim, Partija se ni tada nije u potpunosti oslobodila socijaldemokratskog nasleđa. O tome svedoče mnogi nedostaci pa i pogrešni idejno-politički i organizacioni stavovi u dokumentima samog Kongresa. Na Kongresu je došlo do izražaja potpuno neshvatanje tako značajnog i u to vreme toliko aktuelnog pitanja u zemlji, kao što je bilo nacionalno pitanje. Izjašnjavajući se za »nacionalno jedinstvo«, Kongres se faktički ogradio od ovakvih akcija i pokreta nacionalno potlačenih masa«. Dakle, u pitanju je baš takvo stvarno postojeće socijaldemokratsko nasleđe.

Zadržimo se detaljnije na istorijskom mestu i ulozi socijalne demokratije. Po drugu Redžiću u Pregledu provejava tradicionalni stav po tom pitanju. Pri tome on zaboravlja da to više nije generalizirani stav, da se vidno ističe i pozitivno nasleđe, da je time razbijeno takvo tradicionalno shvatanje socijaldemokratskog pokreta. Lično sam vodio dugu borbu za afirmisanje tog pozitivnog nasleđa. To sam činio u svojim redovima gde sam tretirao Dragovića, Tucovića i Dušana Popovića kao osnovopolagače Komunističke partije Jugoslavije, to činim i u toku brojnih diskusija. To se odvijalo i u toku unutrašnjih borbi na liniji autor-redakcija, gde su mi ponekad zamerali što stalno ističem Srpsku socijaldemokratsku partiju, zastupam njene stavove i podvlačim njen levičarski karakter. Ta borba dovela je da se neke tradicionalne osude izostave, ali su jednovremeno izostali i stavovi o kojima nije postignuta saglasnost, koji će se razjasniti u posebnim radovima. Dakle, autor nije potpuno autonoman pa su zato primedbe diskutantata upućene ne samo autorima, već donekle i redakciji. Baš zato što se ovo pozitivno nasleđe prilično zanemaruje i što se nedovoljno ističe značaj socijaldemokratskog perioda u razviku radničkog pokreta, nikako se ne bih mogao složiti sa drugim Erićem koji se solidarisao sa eliminisanjem istorijskog razvika pojedinih socijaldemokratskih pokreta.

U toku diskusije pojavila se jedna tendencija tretiranja našeg radničkog pokreta kao nekog u osnovi nesamostalnog pokreta. Drug Đurđević govori da je on samo deo evropskog radničkog pokreta i podvlači da je to pokret bez sopstvenih iskustava. Po njemu, iskustva imaju samo

boljševici 1917. i 1918. godine. Drugarica Đurić vidi u našim strujanjima samo odraz međunarodnih strujanja. Čak se govori da je i naziv KPJ uzet na inicijativu boljševika, mada promena toga naziva prethodi II Kongresu Kominterne, prethodi i samom Vukovarskom kongresu, jer se on pojavljuje u štampi vrlo rano, već krajem 1919. godine itd. Mislim da se u ovim tvrdnjama ispušta iz vida sva specifičnost i originalnost našeg radničkog pokreta, a specijalno stvaralački prilaz nekim pitanjima koja se u njemu javljaju. Ova se specifičnost i originalnost našeg radničkog pokreta između ostalog vidi u izgradnji klasne borbene partije u Srbiji i Bosni i Hercegovini, u retko revolucionarnoj orijentaciji ovih pokreta u međunarodnim razmerama, pored boljševika, tesnih socijalista u Bugarskoj i nekih opozicionih grupa u drugim socijaldemokratskim partijama, u odnosu između Partije i sindikata koji je izgrađen na sopstvenim iskustvima, na jedan originalan način, u borbi sa grupom Milorada Popovića okupljenom oko »Novoga vremena« — dakle, na sopstvenim iskustvima. Ta izgradnja klasno borbene partije je donekle paralelna sa izgradnjom boljševičke partije. Mada srpska socijaldemokratija prihvata u nekim slučajevima slična rešenja, ona ipak izostaje iza boljševičke partije koja je bila najdoslednije izgrađivana revolucionarna partija. U stavu prema ratu srpska socijaldemokratija prednjači u međunarodnim razmerama i ima svoja sopstvena iskustva (na primer, njeno držanje u balkanskom ratu). Pre toga je Italijanska socijalistička partija krahirala na istom pitanju, jer nije zauzela ispravan stav prema italijansko-turskom ratu, uprkos odlukama međunarodnih socijalističkih kongresa itd. Treba uzeti u obzir i politiku balkanske socijalističke federacije. Ta originalnost postoji i u posleratnom periodu, u legalnom periodu istorije SKJ. Ona se manifestuje u pitanju nepostojanja parlamentarnih iluzija, u stavovima prema opštinskim izborima, u pitanju ideološke izgradnje, u velikom broju partijskih škola i obilnom izdavanju teorijske i političke literature, u pitanju rada na selu. U mnogim pitanjima, npr., u agrarnom pitanju, ona je imala drugi karakter, različit od onoga što su ti međunarodni forumi propisivali.

Drug Šarac polazi od konstatacije date na str 46. da je »Praktični akcioni program«, usvojen na kongresu, bio isključivo »orijentisan na dugoročnu borbu u kapitalističkom sistemu«, da nije »podsticao na revolucionarnu borbu za njihovo ostvarenje«, da je isticao »zahteve koji nisu prelazili okvire programa neke opozicione građanske stranke«, tj. od formulacija koje se nalaze u Pregledu. Zatim prelazi na str 47. i istrže iz teksta konstataciju da je Kongres »zadao smrtni udarac pristalicama klasne saradnje« i osporava njenu tačnost baš na osnovu prihvatanja ovog akcionog programa. Pri tome on zaboravlja da su pristalice klasne saradnje tada bili ministerijalisti koji su bili van pokreta, a ne centristi koji su bili u pokretu, pošto su i levica i centristi tada stajali na pozicijama klasne borbe, mada su se razlikovali u pitanju ocene revolucionarne perspektive, u pitanju orijentacije na neposredne revolucionarne pripreme, odnosno u pitanju partijske strategije i taktike u datoj situaciji. Dakle, pitanje da li je tada nanesen smrtni udarac pristalicama klasne saradnje, neovisno je od pitanja da li je tada prihvaćen revolucionarni ili reformistički akcioni program, jer oni koji su bili za klasnu

saradnju sada se nalaze van pokreta. Ostavimo za momenat na stranu to što su centristi kasnije prešli na pozicije reformista, što Živko Topalović i ministerijalisti kasnije sarađuju. Mi govorimo o onome dobu, o onim njihovim stavovima, o stavovima na Kongresu ujedinjenja. Tada su pristalice klasne saradnje bile van okvira Kongresa ujedinjenja, van okvira ujedinjenja i van pokreta. Mi se nećemo zadržavati na sporednim podacima, na primer, na tome da je grupa vojvođanskih ministerijalista pod pritiskom masa, pod pritiskom specijalne situacije izazvane mađarskom revolucijom, uprkos svojim shvatanjima, uprkos svojoj orijentaciji prihvatila učešće na Kongresu ujedinjenja. Bitno je nešto drugo. To je pitanje razlike u taktici unutar pokreta. Ali ta razlika u taktici tada ne znači da ti ljudi prihvataju stav klasne saradnje, jer je Kongres ujedinjenja bio ostvaren baš na toj bazi odbacivanja klasne saradnje, odbacivanja ministerijalista. Ako su postojale grupe koje su lavirale i prihvatile to odbacivanje, a docnije se odrekle toga stava, to ne može da bude odlučujuće, jer je stvaranje ujedinjene revolucionarne, klasne radničke partije bilo okupljanje svih onih elemenata koji su stajali na klasnom stanovištu, odbacivanje svih onih koji su bili pristalice klasne saradnje, tj. ministerijalista po terminologiji onog vremena. Smrtan udarac nanesen je pristalicama ministerijalista time što se radnički pokret ujedinio na klasnoj borbenoj osnovi uprkos njihovom otporu, time što je stvorena jedinstvena revolucionarna partija, time što je u trećem delu programa Partije u podlozi ujedinjenja prihvaćena u osnovi revolucionarna orijentacija pokreta. Da bi se video pravi smisao ove konstatacije, citiramo pasus sa strane 47: »Kongres ujedinjenja je bio prelomni momenat u istoriji jugoslovenskog klasnog radničkog pokreta, jer je na njemu stvorena jedinstvena revolucionarna radnička partija. Kongres je zadao smrtni udarac pristalicama klasne saradnje i prihvatio u osnovi revolucionarnu orijentaciju radničkog pokreta«. Najzad, takav udarac nanesen je time što su tada ministerijalisti izgubili podršku radničke klase u celoj zemlji sem u Sloveniji, za koju smo izričito rekli da u tom momentu nije obuhvaćena procesom ujedinjenja radničkog pokreta. To se, na primer, vidi iz činjenice da su na opštinskim izborima u proleće 1920. godine ministerijalisti dobili u Zagrebu samo 284 glasa prema 7.000 glasova datih za komuniste. Dakle, Korać i Bukšeg ostaju, kako to podvlači diskutant, ali su oni izgubili podršku radničke klase u periodu posle Kongresa ujedinjenja. Što se čitava ta situacija kasnije menja, što nastaje period terora, što nastaju problemi vezani sa kontraofanzivom buržoazije, sa generalnim štrajkom železničara, sa centrumašima, što se taj odnos menja na parlamentarnim izborima — sve to ne sme da dovede do toga da izgubimo iz vida ono što je bitno, ono što se desilo u aprilu 1919. godine. Zato smo i prihvatili formulu o smrtnom udarcu nanetom pristalicama klasne saradnje, formulu koja je nastala prilikom skraćivanja teksta i došla na mesto detaljnije analize odnosa snaga u novim uslovima, koja postoji u svim ostalim, u svim širim verzijama. Na sličan način se osporava tvrdnja, izneta na strani 68, da je na Vukovarskom kongresu postignuta rešavajuća pobjeda nad reformističkim strujama u jugoslovenskom radničkom pokretu. Pri tome se gubi iz vida istorijska prekretnica koja

je tada nastala. Na Vukovarskom kongresu ne samo da je revolucionarna partija dobila adekvatan program i statut čije prihvatanje predstavlja pobjedu revolucionarne orijentacije, već je i novo Centralno partijsko veće bilo definitivno očišćeno od deklariranih, reformističkih elemenata i obuhvatilo samo pripadnike komunističkog krila. Pri tome ne treba zaboraviti ni to da je za to novo rukovodstvo glasalo preko 79% delegata, tj. 242 od 305 delegata (apsolutne cifre date su u Pregledu). Najzad, zašto se tvrdnja o rešavajućoj pobjedi osporava, kad je ona data sa rezervom, sa istovremenim ukazivanjem na zaostalo socijaldemokratsko nasleđe (vidi str 68. dole)? Značaj Vukovarskog kongresa je, pre svega, u donošenju programa koji je značio pobjedu revolucionarne orijentacije Partije. Bilo je to ujedno i velika pobjeda nad reformističkim strujama u jugoslovenskom radničkom pokretu, o čemu svedoči rezultat glasanja. Međutim, stoji da se partija ni tada nije u potpunosti oslobodila socijaldemokratskog nasleđa. O tome svedoče mnogi njeni nedosledni i pogrešni idejni, politički i organizacioni stavovi. Mi govorimo o rešavajućoj pobjedi pošto je ova pobjeda stvarno bila rešavajuća u ovom istorijskom trenutku. To je jedna istorijska prekretnica. S druge strane, mi to dajemo sa rezervama, ukazujemo na to da se nije radilo o definitivnom likvidiranju reformizma u Partiji, već da je to socijaldemokratsko nasleđe, da su te reformističke tendencije i dalje prisutne u Partiji. Znači, ne samo da smo ispravno postavili pitanje ocene te istorijske prekretnice, nego smo je dali i uz potrebne rezerve da ne bi ljudi mislili da se tada Partija potpuno očistila od reformista.

Drug Redžić smatra da su u Pregledu jednostrano osvetljene okolnosti pod kojima je donesen Vidovdanski ustav. Ja se sa tim ne bih mogao složiti i to iz sledećih razloga: Prvo zato što se u tom delu govori da su se komunisti izjašnjavali za sovjetsku republiku, ali da su se u diskusiji o Ustavu borili za što liberalnije i demokratskije rešenje pojedinih pitanja u sklopu tadašnjeg buržoaskog poretka. Drugo, zato što je rečeno da je 196 poslanika glasalo protiv ili je bilo odsutno i zato što se pominje i bojkot poslanika Hrvatske republičke seljačke stranke, i napuštanje sednica od strane komunističkih poslanika u znak protesta. Dakle, čitavo pitanje nije jednostavno svedeno na pitanje kupovine poslanika Jugoslovenske muslimanske organizacije. Pogledajmo da li u tim uslovima kupovanje glasova Jugoslovenske muslimanske organizacije, koja je raspolagala sa 24 glasa, i Džemijeta, koji je imao 8 glasova, o čemu ne govorimo, ima odlučujući značaj. To zaista ne podleže nikakvoj sumnji, jer zbir ove dve grupe (32) je veći nego li ona politička većina kojom je Ustav izglasan, bez obzira na to kolika je bila formalna većina koja se računa u odnosu na prisutne poslanike. Kupovina glasova JMO nije samo tradicionalna tvrdnja, već počiva na konkretnoj dokumentaciji, na dokumentima Radikalne stranke. Uz to ona ima ogromno političko i istorijsko značenje, jer je vezana za jedno od centralnih pitanja naše privredne i političke istorije, za pitanje plaćanja odštete za beglučke i agalučke zemlje koje su oduzete agrarnom reformom. Drug Redžić kaže da su tada možda kupljeni i slovenački glasovi. Ova tvrdnja je obična pretpostavka, ona ne bazira na konkretnoj izvornoj

dokumentaciji kao prethodna. Slovenačka buržoazija bila je tesno povezana sa vladajućom velikosrpskom buržoazijom već duže vreme, (učešće Slovenaca u vladi itd.). Mada je ova veza nesumnjivo počivala na uzajamnim ustupcima, ona nije imala isti karakter kao odnos Radikala i Jugoslovenske muslimanske organizacije u ovoj situaciji, odnos na relaciji: ucena — kupovina glasova, jer se tako pitanje postavljalo. Mada drug Redžić donošenje Vidovdanskog ustava posmatra prvenstveno sa stanovišta učvršćivanja klasne vladavine buržoazije, smatramo da se ovakva klasna interpretacija buržoaske politike prvenstveno ima koristiti i staviti u prvi plan u vezi sa donošenjem samo Obznane, kao što smo to i učinili na strani 76. Obznana je bila logičan nastavak svih dotadašnjih napora koje je vladajuća klasa uložila u borbi protiv revolucionarnog radničkog pokreta. Ona je bila odgovor buržoazije na veliki brojčani porast Partije, na njeno organizaciono i političko jačanje, na veliko nezadovoljstvo radnog naroda tadašnjim stanjem i državnim politikom. Obznana je bila i rezultat učvršćivanja pozicija buržoazije, i njenog državnog aparata, a isto tako i međunarodne stabilizacije države. Na ovakav korak buržoazija je bila ohrabrena opadanjem revolucionarnog pokreta u Evropi, iskustvom protivrevolucionarne politike buržoazije u nekim evropskim državama i aktivnošću centrumaša koji su svojom cepačkom politikom slabili radnički pokret. Mi zaista ne možemo da komentarišemo svaki potez buržoazije na isti stereotipan način. Zato smo samo donošenje Vidovdanskog ustava vezali za konstataciju da su njime ozakonjeni monarhija i centralističko uređenje i osigurana hegemonija velikosrpske buržoazije. Mada je sve to učinjeno radi odbrane interesa buržoazije, mi se ne možemo uvek koristiti jednim te istim komentarom, već moramo da nademo ono što je za jedan period najtipičnije, što se mora staviti u prvi plan. Kada je bila u pitanju Obznana, mi smo stavili u prvi plan klasni interes buržoazije. Kada je bio u pitanju Vidovdanski ustav, stavili smo u prvi plan ozakonjenje velikosrpske hegemonije i monarhije i centralističko uređenje. Pitanje stava srpske socijaldemokratske partije prema ratu nije vezano samo za primenu rezolucija međunarodnih socijalističkih kongresa, kako to smatra drug Babić. U pitanju je kapitalistički i imperijalistički karakter toga rata. Činjenica da je Srbija bila napadnuta ne može da izmeni karakter prvog svetskog rata koji se, uzet u celini, vodi u interesu i za ciljeve dve antagonističke imperijalističke grupe, koji ima imperijalistički karakter. Interes radnog naroda ne može se poklopiti sa interesom ni jedne kapitalističke grupe, bez obzira na to da li je u pitanju sopstvena ili tuđa buržoazija. Ako pridemo ovome pitanju na drugi način, sa stanovišta nacionalne odbrane ili nacionalnog oslobođenja, ne samo da ćemo preći na nacionalšovinističke pozicije sopstvene buržoazije, već ćemo angažovati radničku klasu mnogih zemalja u borbi za kapitalističke i imperijalističke interese. Ako ovome pitanju prilazimo sa stanovišta odbrane Srbije, Belgije, Alzasa, itd. ili sa stanovišta nacionalnog oslobođenja Srba ili Italijana u Austro-Ugarskoj, mi ćemo malo po malo naći opravdanje za ceo imperijalistički rat koji se i vodi pod tim parolama. Proleterski internacionalizam i doslednost sastoje se u suprotstavljanju svakom kapitalističkom i imperijalističkom ratu, po-

što u takvim ratovima na obema stranama učestvuje i gine radnička klasa i to za kapitalističke ciljeve. Narodnooslobodilačka borba u II svjetskom ratu vodila se jednovremeno i protiv fašizma i za odbranu Sovjetskog Saveza, pa čak i pre nemačkog napada na njega. Zato je ona od samog početka imala revolucionaran karakter, zato se ona ne može izjednačiti sa učešćem u prvom svjetskom imperijalističkom ratu. Dok ovakva borba nosi izrazito revolucionarni karakter, učešće u prvom svjetskom ratu može se posmatrati samo kao učešće u imperijalističkom ratu. Izjednačavati učešće jugoslovenskih naroda u I i II svjetskom ratu istorijski je nepravilno, pošto se ne vodi računa o kvalitetno novim pojavama, borbi protiv fašizma i postojanju socijalističke zemlje koju on ugrožava. Uostalom, smatram da se diskusija o ovom pitanju može privremeno odložiti, pošto ću u novembru ove godine održati u Beogradu na simpoziju Dimitrija Tucovića referat: »Srpska socijaldemokratska partija i rat« pa možemo da produžimo diskusiju.

prikazi

Dr Jovan MARJANOVIĆ: USTANAK I NARODNOOSLOBODILAČKI POKRET U SRBIJI 1941, izd. Institut društvenih nauka, Odjeljenje za istorijske nauke, Serija I — Monografije, 3. Beograd 1963, str. 571 + 1 karta.

Svojim dosadašnjim historiografskim radovima iz istorije narodnooslobodilačkog pokreta dr Jovan Marjanović je pridružio još jedan. Studija »Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941«, koja je ujedno njegova doktorska disertacija, predstavlja »pokušaj da se celovito prikažu i svestrano osvetle nastanak, borba i razvitak narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji 1941. godine«. Stoga ona zaslužuje posebnu pažnju naše naučne javnosti.

U uvodnom dijelu knjige autor izlaže razloge posebnog izučavanja istorije narodnooslobodilačkog pokreta u tzv. užoj Srbiji 1941. godine, a potom okolnosti stvorene njemačkom okupacijom. On se osvrće na faktore koji su igrali određenu ulogu u određivanju položaja Srbije u okupacionom sistemu na Balkanu i određivanju granica njemačke okupacione zone u Srbiji, utvrđuje granice i veličinu te zone prikazujući ukratko njen privredni značaj, gledan sa stanovišta ratnih potreba Trećeg Rajha, prvenstveno u pogledu rudnog blaga i poljoprivrednih viškova, i izlaže mehanizam okupacione uprave i napore njenih organa da u Srbiji obnove stari aparat vlasti i stave ga u svoju službu. Na kraju uvoda je izneseno stanje stvoreno u Srbiji pošto je u njoj otpočeo da funkcioniše sistem njemačke okupacione uprave.

Autor je podijelio studiju hronološki na šest glava. U prvoj, koja obuhvata pripreme za oružanu borbu (april-juni 1941), autor polazi od činjenice da je postojalo raspoloženje naroda da brani zemlju u aprilskom ratu kao i akcija Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, zatim nižih partijskih rukovodstava, a mjestimično i samog partijskog članstva da se spriječi poraz. U nizu primjera koji potvrđuju ovu akciju komunista (Užice, Čačak, Smederevska Palanka, Zaječar i dr.) izgleda najinteresantniji sastanak grupe partijskih funkcionera iz Srbije i Vojvodine u kojoj su se nalazili i neki članovi CK KPJ održan 7. aprila nedaleko od Beograda. Na ovom sastanku je odlučeno da svaki od prisutnih koji ima vojni raspored odmah pođe u vojnu jedinicu sa zadatkom da maksimalno doprinese odbrani zemlje. Predviđajući mogućnost poraza, na sastanku je takođe zaključeno da se, ukoliko do toga dođe, pristupi »prikupljanju i skrivanju oružja, koje će Partiji biti potrebno za organizovanje borbe u budućnosti«. Imajući u vidu perspektivu borbe protiv okupatora, ovi kadrovi se već polovinom aprila okupljaju u Beogradu s ciljem da organizuju rad Partije vodeći računa o neophodnosti njenog prilagođavanja novonastalim uslovima. Autor na ovom mjestu ukazuje na identičnost ove akcije sa akcijom CK KPJ u Zagrebu, koji u proglasu od 15. aprila poziva na istrajnost »do konačne pobjede«. On takođe ukazuje na činjenicu da se tih dana u pogledu odbrane zemlje i njene nezavisnosti podudaraju težnje naroda i Partije.

Izvjesta zbuđenost koja se pojavila tu i tamo među pojedinim članovima Komunističke partije kao rezultat munjevitog poraza ubrzo je savladana. Već u toku aprila prevladalo je shvatanje da je borba protiv okupatora osnovni zadatak komunista, što je dalo pečat praktičnoj akciji partijske organizacije

u Srbiji (šire i čvršće povezivanje s narodom, prikupljanje oružja i dr.). Rad u ovom pravcu je podstaknut prvomajskim proglasom CK KPJ, a naročito odlukama Majskog savjetovanja pri CK KPJ. Organizaciono-politički rad, koji je Partija odmah potom preduzela, kao i neposredne pripreme za oružanu borbu, zaokružuju autorova razmatranja o raspoloženju naroda i aktivnosti Komunističke partije u vremenu od aprilskog rata do napada Njemačke na SSSR 22. juna. Istovremeni napor i kvislinške garniture Milana Aćimovića da u Srbiji suzbije komunističku djelatnost kao i organizovanje buržoaskih snaga oko Četničkog udruženja na čelu sa Kostom Milovanovićem Pećancem i oko oficira na Ravnoj Gori, koju je predvodio pukovnik Draža Mihajlović, o kojima se dalje govori, upotpunjavanju sliku političkih kretanja i raspoloženja u Srbiji toga doba.

Druga glava je posvećena početku oružanog ustanka (22. juna — 1. avgusta 1941). U njoj se autor najprije osvrće na njemački napad na Sovjetski Savez ističući da su ubrzo poslije toga napada uslijedili poziv KPJ na ustanak, pritisak okupacionih i kvislinških vlasti u Srbiji na narod i mjere protiv komunističke, te definisanje stavova izbjegličke vlade i centara četničkog pokreta u Srbiji prema narodnom ustanku. Zatim se daje ocjena brojčane i političke snage partijske organizacije u Srbiji u vrijeme dizanja ustanka kao i pregled prvih partizanskih akcija i odreda. Dr Marjanović nalazi da su prvi partizanski borci bili gotovo isključivo komunisti, skojevci i simpatizeri Partije. Znatnu, a često i ogromnu većinu činili su radnici, studenti i đaci. Seljaci su sa simpatijama primali prve akcije partizana, pomagali ih hranom, odjećom i drugim potrebama, po potrebi ih sakrivali, davali obavještenja o neprijatelju i sl., ali ih je žetva omela da se i sami odvoje od svojih kuća i odu u odrede. Pokrajinski komitet je usmjeravao i podstrekavao prve akcije partizana, naročito se trudeći da otkloni neravnomjernost u intenzitetu partizanskih akcija u raznim krajevima Srbije do koje je u početku bilo došlo (zaostajali su kragujevački, užički, čačanski, niški i požarevački okrug).

Autor je poklonio posebnu pažnju osnovnom političkom pitanju — pitanju karaktera oružane borbe, koje se postavilo već od početka ustanka, ističući da je pored blagovremenih intervencija partijskih i vojnih rukovodstava u Srbiji i blizina CK KPJ imala značaja u nastojanju da se onemogući iskrivljavanje političke sadržine borbe. Već na ovom mjestu je vidljiva činjenica da je za uspješan razvoj narodnooslobodilačke borbe u Srbiji bilo od velike koristi prisustvo rukovodstva pokreta za cijelu zemlju koje je, sve do prelaza u Sandžak, a potom u Istočnu Bosnu u decembru 1941, direktno uticalo na tok zbivanja. Autor ističe napore Centralnog i Pokrajinskog komiteta Partije da u oslobodilačku borbu privuku »sve demokratske i rodoljubive elemente iz ranije opozicionih građanskih stranaka«, zatim njihov rad na stvaranju odbora Narodnooslobodilačkog fronta itd.

Okupacioni i kvislinški aparat je bio nemoćan da pri postojećem odnosu snaga suzbije pokret naroda i njegove oružane akcije, ali je zato sprovodio nad narodom oštre represivne i kaznene mjere. Postojao je politički plan okupatora za borbu protiv ustanka koji je polazio od ideje da je ustanak u Srbiji »čisto unutrašnja srpska stvar«. Praktično, to je značilo da treba naoružati srpsku žandarmeriju i osposobiti je za suzbijanje pokreta, a ne isturati u prvi plan sopstvene trupe i policiju. Opunomoćenik njemačkog Ministarstva spoljnih poslova Felix Benzler je pri tom smatrao da treba imati u vidu da su u odnosu na narodnooslobodilački pokret »ostaci srpskih vojničkih grupacija i četnici (misli na grupe oko D. Mihajlovića i K. Pećanca — R. H.) zauzevši najviše stav očekivanja, a delimično i odbijanja«, te da zbog toga nije politički oportuno za akcije »srpskih komunističkih« vidjeti pripadnike »srpske zavereničke klike« — u kojoj je Ribentrop još početkom avgusta, kada je ustanak uzeo velikog maha, vidio glavnog političkog protivnika u Srbiji.

U trećoj glavi svoje studije (avgust-prva polovina septembra 1941.) dr Marjanović ukazuje na dalje jačanje aktivnosti pojedinih partizanskih odreda i snage narodnooslobodilačkog pokreta u cjelini. Takav razvoj je uslovio potrebu da se već u prvoj polovini avgusta deklarise politička platforma pokreta (ciljevi pokreta, jedinstveno ime za sve partizanske odrede, njihovi zadaci itd.) i time omogućiti još snažniji razvoj narodnooslobodilačke borbe. U samoj Srbiji ona se nije razvijala potpuno ravnomjerno, što se vidi iz iscrpnog prikaza

borbene aktivnosti svakog partizanskog odreda ponaosob, posebno u sjevernom dijelu zapadne Srbije, u Šumadiji i na prostoru sliva Zapadne Morave, a posebno u istočnoj i južnoj Srbiji. Interesantno je napomenuti da, nabrojajući ciljeve borbe vođene u zapadnoj Srbiji i Šumadiji u avgustu i prvoj polovini septembra 1941, autor ne navodi rušenje stare vlasti kao jedan od ciljeva mađa je prije toga (str. 117) istakao da je početak oružane borbe bio »vezan za akcije partizanskih jedinica protiv kvislinških organa vlasti, protiv opština i sreskih načelstava« i mađa su na više mjesta (prije nego što se govori o ciljevima borbe) izneseni konkretni podaci o rušenju ustanova stare vlasti (likvidacija žandarmerijskih stanica, rasturanje opština i spaljivanje njihovih arhiva itd.). Imajući u vidu narodnooslobodilački karakter pokreta, njegovo rukovodstvo je u ovom razdoblju učinilo ozbiljne pokušaje da ostvari vojnu i političku saradnju sa četnicima Draže Mihajlovića i Koste Pećanca kao i predstavnicima i pristalicama bivših opozicionih građanskih stranaka. Ti pokušaji su iscrpno analizirani. Čini nam se da je u ovoj studiji od posebnog značaja to što je u njoj data analiza razvoja i političke fizionomije ravnogorskog pokreta kao i njegove političke taktike u Srbiji 1941. Ovo je naročito važno s obzirom na to da su velikosrpski politički krugovi prihvatili ravnogorski pokret kao svoj i tako ga učvrstili na njegovim antioslobodilačkim pozicijama. (Ovim pitanjem autor se bavio i ranije. O tom vidi: Prilozi istoriji sukoba NOP i četnika Draže Mihajlovića u Srbiji 1941, Istorija XX veka, Zbornik radova, I.).

Već u ovoj fazi ustanka Nijemci su shvatili da on niti jeste niti može biti »čisto unutrašnja srpska stvar«, budući da su partizanski napadi bili usmjereni i na njemačke vojne i policijske snage kao i na sve što je bilo od vitalnog interesa za ostvarenje njemačkih ratnih planova (saobraćajnice, privredni objekti i dr.). Ne napuštajući i dalje liniju angažovanja svih snaga srpskog društva za koje su vjerovali da će ih moći iskoristiti u borbi protiv NOP-a (pokušaj pritiska na istaknute predstavnike naučnog i kulturnog života, formiranje vlade generala Milana Nedića), njemački funkcioneri u Srbiji su već početkom avgusta počeli tražiti pojačanje vojnih efekata, što je bio uvod u njihovu docniju vojničku intervenciju.

Sve su to, međutim, bile zakašnjele mjere. Analiza razvoja događaja u Srbiji od aprilskog rata do oružane intervencije Draže Mihajlovića protiv narodnooslobodilačkog pokreta, početkom novembra, koju daje dr. Marjanović, pokazuje da je Komunistička partija u to vrijeme imala apsolutnu inicijativu. Nasuprot tome, njemačkim okupatorima trebalo je dugo vremena da shvate pravu suštinu zbivanja u Srbiji ljetnih mjeseci 1941. I dok su Nijemci uvidjeli da je potrebno energičnije intervenisati narodnooslobodilački pokret je savladao prve teškoće u organizaciji pravog partizanskog rata (koji je postao prisutna činjenica). Takav razvoj događaja doveo je do toga da i seljaštvo počne, u septembru 1941, sve više pristupati pokretu i aktivnoj borbi u partizanskim odredima. Rukovodstvo pokreta je od tada moglo usredsrediti svoju pažnju na mobilizaciju novih boraca, organizaciju vojske i krupnijih vojnih zahvata kao i organizaciju života na oslobođenoj teritoriji. Ustanak je došao u fazu kada je bilo moguće uopštiti prva iskustva i to ne samo sa stanovišta interesa borbe u Srbiji nego i u cijeloj Jugoslaviji. Posmatrajući ih iz ovog ugla, autor daje analizu i ocjenu savjetovanja Glavnog štaba za Srbiju s rukovodiocima partizanskih odreda u Šumadiji, Pomoravlju i zapadnoj Srbiji, održanog u selu Dulane 16. septembra 1941. i poznatog savjetovanja u Stolicama 26. septembra. Pri tome on ističe činjenicu da je »bogato iskustvo oslobodilačkog pokreta u Srbiji« predstavljalo »neobično značajan, ako ne i glavni izvor za analizu i donošenje zaključaka u vezi s vojnim, političkim, taktičkim i organizacionim problemima iz borbe i rada pokreta, partizanskih odreda i Komunističke partije Jugoslavije«.

U četvrtoj glavi (16. septembar — 1. novembar) dosta prostora je posvećeno borbenim akcijama partizana u septembru — oktobru 1941, posebno u zapadnoj Srbiji, Šumadiji i Pomoravlju, a posebno u istočnoj i južnoj Srbiji, gdje je razvoj narodnooslobodilačke borbe imao unekoliko svoje specifične putove. U sklopu razmatranja o izmijenjenom odnosu snaga u Srbiji, od kog je došlo razmahom ustanka u periodu do sredine septembra, dat je i osvrt na operaciju »čišćenja luka Save« koja je uslijedila kao jedna od mjera okupatora za ugušenje ustanka u Srbiji.

U periodu od sredine septembra do kraja oktobra 1941, kada ustanak u Srbiji dostiže vrhunac u svom razvoju, bujao je politički, privredni i kulturni život na oslobođenoj teritoriji. Pokrajinski komitet Komunističke partije je poklanjao posebnu pažnju organizaciji slobodne teritorije smatrajući oslobođenje jedne teritorije revolucionarnim događajem. On je isticao potrebu da se jasno ispolji »razlika u društvenom životu u tome momentu i pre toga« bez obzira na to koliko dugo će dotična teritorija ostati slobodna. Da je takva razlika postojala, autor nam dokazuje svojim osvrtnom na ovo pitanje. Posebnu pažnju privlači razmatranje obima i načina rada narodnooslobodilačkih odbora i, s tim u vezi, njihovog karaktera. Na konkretnom materijalu o radu Sreskog narodnooslobodilačkog odbora u Krupnju i gradskih narodnooslobodilačkih odbora u Čacku i Užicu, kao i na osnovu niza drugih podataka o radu organa narodne vlasti, pokazano je da su ovi organi već od početka svog postojanja bili faktički nosioci vlasti, mada su u to vrijeme tretirani samo kao vid »proširenja baze ustanka«. Ovu činjenicu su nametale same potrebe da se obavljala funkcija vlasti u krajevima u kojima je prestala da funkcioniše stara vlast. U karakteru narodnooslobodilačkih odbora, koji je proizilazio iz njihove konkretne akcije, nije se u suštini ništa promijenilo u vrijeme kada se ovima počinje pripisivati vršenje vlasti, iako kao njenim »privremenim nosiocima«, pa ni docnije. Oni su radili kontinuirano, stalno razvijajući svoju delatnost. Iz toga dr Marjanović izvlači zaključak da nema osnova da se narodnooslobodilački odbori, istorijski posmatrano, okvalifikuju kao privremeni organi bez obzira na to što je rukovodstvo pokreta isticalo njihov privremeni karakter (autor smatra da su to nalagali razlozi političke prirode). Međutim, on ne navodi ni jedan podatak koji bi govorio da je vođstvo pokreta zaista mislilo drukčije. Stoga nam se čini da bi bilo ispravnije konstatovati da su narodnooslobodilački odbori »tada nastali da žive«, a da je razvitak pokazao i potvrdio njihovu stalnost. Ovako formulisana razlika u prilazu pitanju karaktera narodnooslobodilačkih odbora ne stavlja u sumnju autorov sud. Radi se samo o tome da je moguće da je rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta prvim organima narodne vlasti pridavalo, iz bilo kog razloga, karakter privremenosti, pa ih je kao takve i stvaralo, a da su ti organi, posmatrani iz perspektive njihove tadašnje i docnije djelatnosti, ispoljili sami od sebe svoj karakter stalnosti. U svakom slučaju, ovo mišljenje dr Marjanovića o karakteru narodnooslobodilačkih odbora u Srbiji 1941. godine zaslužuje punu pažnju naučne javnosti.

U petoj glavi (1. novembra — 1. decembra 1941) dr Marjanović razmatra razvitak odnosa između narodnooslobodilačkog pokreta i četnika Draže Mihajlovića poslije sporazuma postignutog u Brajićima 26. oktobra 1941. Po mišljenju autora Draža Mihajlović je pristupio ovom sporazumu u želji da dobije na vremenu, a istovremeno je otpočeo sa vršenjem priprema za oružani napad na partizanske odrede. Taj napad je uslijedio prvih dana novembra iz razloga koji se svode na to da je Draža procjenjivao da je njegov položaj u Srbiji već dovoljno učvršćen i da će stoga moći zadati udarac narodnooslobodilačkom pokretu. Međutim, stvari su poprimile nepredviđeni tok pa je Draža Mihajlović bio prisiljen da se obrati njemačkoj vojnoj komandi u nadi da će mu ona pomoći da popravi svoj položaj. Na istom mjestu dr Marjanović iznosi dokaze o naporima izbjegličke vlade da pomogne četnicima Draže Mihajlovića ističući da su ti naponi bili pojačani kada je vlada obaviještena o pomenutom napadu četnika na partizane.

U daljem tekstu autor izlaže tok borbi vođenih u okviru njemačke novembarske ofanzive kao i istovremeni proces diferenciranja političkih snaga u Srbiji, zatim partizanske akcije u zapadnoj i istočnoj Srbiji, u Šumadiji i Pomoravlju, vođene poslije gubitka slobodne teritorije te razvitak narodnooslobodilačkog pokreta u južnoj Srbiji koji je u novembru i decembru 1941. »razvio borbu protiv okupatora do velikih razmera«. Na kraju ovog poglavlja pisac zaključuje da je Srbija krajem 1941. i početkom 1942. god. »i dalje gorela u borbi za oslobođenje od okupatora«, te da je srpski narod pokazao »da okupatori i kvislinzi nemaju ni vojne, ni političke, ni moralne snage da ustanak uguše«.

Posljednju, šestu glavu svoje studije dr Marjanović posvećuje iskustvima i značaju ustanka u Srbiji 1941. godine. Ocjenjujući na prvom mjestu ulogu Komunističke partije u pokretanju i vođenju oružane borbe, on ističe da je njena

istorijska zasluga u tome »što je pravovremeno ocenila odnose snaga na evropskom i svetkom ratištu i podigla i uključila svoj narod u borbi na strani Sovjetskog Saveza i antihitlerovskog bloka država... što je borbu srpskog naroda usmerila na izgradnju bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije...« i »što je u datim uslovima iskoristila mogućnost da radnička klasa kroz oslobodilačku borbu postane vodeća snaga sveg društva...«. Dalje autor razmatra neke aspekte i iskustva partizanskog načina ratovanja, podvlači njegovu uslovljenost širokom podrškom naroda, zatim se bavi uslovima razvitka, karakterom, postignutim rezultatima i iskustvima narodne vlasti te elementima razvitka narodne revolucije u okvirima narodnooslobodilačkog rata (klasna struktura ustanka, politička diferencijacija srpskog društva na pitanju za ili protiv okupatora, širina društvene baze NOP-a i dr.). Određujući mjesto ustanka u Srbiji 1941, dr Marjanović kaže da je to bio »tek početak dugotrajne borbe za oslobođenje, ali... najbolji početak« i »... temelj na kome se dalje gradilo...«. Na kraju autor iznosi mišljenje da je ustanak u Srbiji mogao da pruži pozitivna iskustva i postane značajan a onoj mjeri koja mu se danas pripisuje — kako sa stanovišta kasnijih zbivanja u Srbiji i cijeloj Jugoslaviji, tako i sa stanovišta mjesta Jugoslavije u međunarodnoj zajednici — samo u uslovima zajedničke borbe svih naroda Jugoslavije bez koje nije moguće zamisliti ni uspjeh ustanka u Srbiji.

Djelo je upotpunjeno pregledom iskorištenih izvora (arhivska, štampana i memoarska građa) sa naznakom arhivskih ustanova i njihovih fondova, popisom lica koja je autor neposredno anketirao i literature kojom se neposredno koristio, te spiskom pregledanih kompleta listova iz 1941. godine. Tri priloga: »Hronologija partizanskih akcija u Srbiji 1. VII — 15. IX 1941.«, »Proglasi NOP u Srbiji 1941. g.« i »Popis »tehnika« i štamparija NOP u Srbiji 1941.« pomažu čitaocu da lakše i brže uđe u tok zbivanja u Srbiji 1941. godine. Ali ovi prilogi imaju i izvjesnu naučnu vrijednost. »Hronologija partizanskih akcija« je ograničena na period od 1. VII — 15. IX 1941. iz razloga što raspoloživi izvori »ne pružaju mogućnosti za sastavljanje koliko — toliko ozbiljne hronologije za period posle 15. IX 1941.«. Osim toga ova hronologija je nepotpuna pa je autor označava kao »priloge hronologiji«. Na koncu je dat rezime, spisak skraćenica i registar ličnih i geografskih imena.

Rad dr Marjanovića ilustruje teškoće sa kojima se neminovno sukobljava istoričar narodnooslobodilačkog pokreta. Nedostupnost jednih, naročito stranih, i nedovoljna sredenost mnogih drugih arhivskih fondova za njihovo nesmetano izučavanje, rastrkanost potrebne dokumentacije i štampe, nedostatak naučnoistraživačkih radova iz oblasti ekonomike i društveno-političkih odnosa u toku drugog svjetskog rata i sintetičkih radova o razvitku jugoslovenskih naroda između dva svjetska rata itd. itd. — sve to govori da je za izradu kompleksnih naučnih djela iz ove oblasti potrebno uložiti napor koji često prevazilazi mogućnosti jednog čovjeka.

Pisac je široko zasnovao svoja istraživanja. On je iskoristio brojnu, pretežno neobjavljenu građu iz domaćih i stranih arhiva, domaću i stranu štampu, memoarsku i drugu literaturu i neposredno anketirao veliki broj učesnika — glavnih aktera u događajima. To mu je omogućilo da prezentira obilje podataka znalački ukomponovanih u izlaganje osnovnih misli. Ovi podaci na prvi pogled ostavljaju utisak suvišnog detaljiziranja, a nešto isrpjniji citati utisak nepotrebnog opterećivanja teksta. Međutim, valja imati na umu da se ustanak i narodnooslobodilački pokret afirmisao obiljem različitih vidova svoje aktivnosti, kao i to da je gotovo nemoguće dati istorijski prikaz jednog pokreta i njegove akcije, uzetog u određenim vremenskim i regionalnim okvirima, ukoliko se ne uzmu u obzir konkretni oblici njegovog ispoljavanja. Osim toga sama činjenica da se radi o zbivanjima iz najskorije prošlosti, zbivanjima koja još nisu naučno obrađena, nalaže upravo ovakav postupak. Zaključci dr Marjanovića u svojoj većini djeluju snažno i uvjerljivo baš zato što su zasnovani na bogatoj dokumentaciji.

S druge strane, zahvat u arhivske fondove različitog porijekla, kao što su npr. Fond NOP-a, Nedićeva arhiva, Arhiva Draže Mihajlovića, Kairska arhiva (Arhiv Vojnoistorijskog instituta JNA), fondovi Političkog arhiva Ministarstva inostranih poslova Savezne Republike Njemačke, dokumenti Istoriskog arhiva CK SKJ i mnogi drugi, te obilje podataka do kojih je došao omo-

gućili su autoru da izvrši dosljednu kritiku izvora. Naročito je značajno to što se on prema dokumentima o radu KPJ, kako onovremenim tako i onim koji su nastali kasnije, odnosi takođe kritički, mnogo više nego što je to dosad bila praksa u našoj historiografiji. U tom pogledu autor je uspješno savladao teškoću koja proizilazi iz nenaučne fundiranosti političke publicistike.

Patriotskim osjećanjima i revolucionarnom raspoloženju srpskog naroda, snazi i političkom uticaju KPJ u Srbiji kao i njenoj praktičnoj akciji, te okupatorsko-kvislinškoj politici pritiska na narod, kao i faktorima pokretanja i daljnjeg razvoja ustanka u 1941-oj g. posvećeno je dosta pažnje. Međutim autor je propustio da nešto više kaže o tome kako je ekonomska politika okupatora, u praksi svedena na pljačku narodnih dobara, djelovala na političko raspoloženje naroda, odnosno pojedinih njegovih slojeva. Djelimično doticanje tog problema nije dovoljno da potpuniye objasni djeystvo tog bez sumnje važnog faktora za pokretanje masa u otvorenu borbu. Kada je riječ o ovim faktorima i njihovom djelovanju na političko raspoloženje naroda, valja napomenuti da nedostaje punije naučno objašnjenje onako snažnog razvitka narodnooslobodilačkog pokreta i narodnog ustanka u Srbiji 1941. kao i njegovog slabljenja krajem iste godine.

Postoji izvjesna neujednačenost u pogledu izučenosti ustanka i narodnooslobodilačkog pokreta u svim periodima 1941. g. Tako je, u odnosu na druge, period novembar-decembar, kada ustanak u Srbiji počinje da jenjava, ostao nedovoljno rasvijetljen. Isto tako svi dijelovi tzv. uže Srbije nisu obrađeni s jednakom pažnjom. Mada je to donekle razumljivo s obzirom na njihovu nejednaku važnost za izučavanje ustanka i narodnooslobodilačkog pokreta u 1941-oj, ostaje ipak činjenica da je zapadnoj Srbiji, Šumadiji i Pomoravlju posvećeno mnogo više pažnje nego istočnoj i južnoj Srbiji.

Na kraju, pitanje povezanosti i uslovljenosti zbivanja u užoj Srbiji sa onim u drugim zemljama Jugoslavije i obratno ostalo je prilično nerasvijetljeno. Nameće se utisak da Srbija živi sama za sebe, izolovano. Autor, doduše, ukazuje na specifičnost njenog položaja kao i na to da su iskustva iz ustanka u Srbiji 1941. imala velikog značaja za dalji tok borbe u cijeloj Jugoslaviji. Međutim, uporedo sa ovim treba reći da su događaji u Srbiji 1941. i neposredno uticali na prilike u susjednim pokrajinama i obratno (u tom pogledu je karakterističan primjer istočne Bosne). I ne samo događaji sami po sebi. Izvjesno je da su postojale političke veze, više manje stalne, između političkih snaga u Srbiji i onih u drugim pokrajinama. Koicidencija nekih pojava u Srbiji i istočnoj Bosni, npr., može se razumjeti samo ako se, pored izvjesnih sličnosti uslova za pokretanje ustanka, imaju u vidu i ove veze i uticaji.

Studija dr Marjanovića, koju karakteriše naučna analiza, obimno je i vrijedno naučno djelo. Autor u njoj uspješno razmatra nekoliko značajnih pitanja iz problematike ustanka i narodnooslobodilačkog pokreta u 1941-oj godini, napose u Srbiji. Zato se može reći da je ovom studijom u osnovi postigao cilj koji je sebi postavio.

Rasim Hurem

Knjiga Franje Tuđmana »Okupacija i revolucija« sadrži dvije studije: »Nezavisna Država Hrvatska kao instrument politike okupacionih sila u Jugoslaviji i narodnooslobodilačka borba u Hrvatskoj 1941—1945« i »Okupacioni sistem i razvoj oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Jugoslaviji 1941—1945«.

Prva studija, »Nezavisna Država Hrvatska kao instrumenat politike okupacionih sila u Jugoslaviji i narodnooslobodilačka borba u Hrvatskoj 1941—1945«, podijeljena je na tri poglavlja: »Korijeni postanka NDH u svjetlu politike Njemačke i Italije prema Jugoslaviji i prema separatističkom ustaškom pokretu«, »NDH kao instrument okupacionih sila za državno-političko razbijanje Jugoslavije« i »Karakter NOP-a i socijalističke revolucije i razvoj NOB-a u Hrvatskoj«.

U prvoj glavi autor obrađuje pitanje odnosa Njemačke i Italije prema Jugoslaviji između dva svjetska rata i ističe da je taj odnos bio baziran na dvije kontradiktorne koncepcije: smatrajući Jugoslaviju za vještačku tvorvinu Versajskog mira, fašističke sile su bile za njeno razbijanje, ali, istovremeno, bile su spremne i na očuvanje te Jugoslavije ako bi mogle da je politički i ekonomski vežu za sebe (15 str.).

Koja je od ovih koncepcija bila trenutno podloga nekog političkog poteza Italije ili Njemačke prema Jugoslaviji zavisilo je od niza faktora od kojih su svakako najznačajniji: sukobljavanje interesa tih zemalja u Podunavlju i na Balkanu (16, 23, 26) i preokupacija talijanske i njemačke politike odnosima sa Zapadom i Istokom u vrijeme prije, a naročito nakon izbijanja ratnog sukoba (36).

Autor hronološki, dokumentovano velikim brojem prvorazrednih izvora, izlaže razvoj odnosa između Jugoslavije i fašističkih sila, obrađujući podjednako savjesno sve aspekte i komponente tih odnosa pa, prema tome, i sve one društveno-političke i ekonomske elemente prisutne u Kraljevini Jugoslaviji koji joj diktiraju i vanjskopoliitičke poteze. Objašnjavajući politiku Jugoslavije prema fašističkim silama, autor uočava najprije tendencije da se, ne napuštajući tradicionalni oslonac na zapadne sile, srede odnosi sa Italijom i Njemačkom (u vezi sa teritorijalnim pretenzijama tih sila na Balkanu), a zatim slijedi direktno povezivanje Jugoslavije sa tim silama.

Ukazujući na sporazum koji je Jugoslavija sklopila sa Italijom u martu 1937. godine i na paktove »o vječnom prijateljstvu« između Jugoslavije, s jedne, i Bugarske i Mađarske, s druge strane, autor ističe činjenicu da su ti sporazumi značili formalno učvršćenje međunarodnog položaja Jugoslavije, ali da je »upravo tim ugovorima jugoslavenska vlada potkopala Balkansku i Malu antantu, a time je i Jugoslavija bila izbačena iz kolosijeka one politike i iz onih saveza na koje se do tada oslanjala« (24).

Sve jasnije izražena profašistička orijentacija Stojadinovićeve vlade, koja se nije protivila anšlusu i komadanju Čehoslovačke, morala je da izazove nezadovoljstvo antifašističkih snaga u zemlji, ali je jedino KPJ dosljedno

i beskompromisno vodila borbu kako protiv međunarodnog fašizma, tako i protiv njegovog širenja u Jugoslaviji. Proglasom CK KPJ narodima Jugoslavije od 16. 3. 1938. godine i pozivom za javljanje dobrovoljaca radi odbrane Čehoslovačke »Komunistička partija se sve više afirmisala kao dosljedna antifašistička snaga i jedina općejugoslavenska partija koja poziva i priprema narod za odbranu od fašističke opasnosti«. (25).

Posebnu pažnju autor posvećuje onim događajima koji su doveli do sporazuma Cvetković-Maček i ističe, pored unutrašnje situacije, sugestije zapadnih sila knezu Pavlu o rješavanju hrvatskog pitanja, a zatim upravo na primjeru tog sporazuma konstatuje da se »građanska klasa jugoslavenskih naroda pokazala nedoraslom za rješavanje složenog nacionalnog pitanja u Jugoslaviji« (31).

Analizirajući vladu Cvetković—Maček, autor daje jednu zaista plastičnu sliku: »I na vanjskopolićkom i na unutrašnjem planu ta je vlada naslićjedila sve one probleme šio su se gomilali od Pašić—Pribićevićvih vremena... Ućinivši tek prvi korak prema rješavanju nacionalnog pitanja i preuredenju države, buržoarska vlada Cvetković—Maček u unutrašnjem je životu zemlje nastavila primjenjivati metode progona demokratskih i progresivnih tendencija... Bez orijentacije za oslon na vlastiti narod, bez stvarnih vanjskih prijatelja i ćvrstih saveznika, s nedosljednom politikom laviranja i kolebanja između svoje povezanosti sa zapadnim silama, ideološke bojazni od uspostavljanja bliskih prijateljskih odnosa sa SSSR i straha pred njemaćkom silom, jugoslavenska se vlada klatila bespomoćno u ratnom vihoru koji je slamao i mnogo jedinstvenije i moćnije države« (37).

U svjetlu svjetskih zbivanja, pritiska fašistićkih sila i unutrašnje politićke konstelacije, akt pristupanja vlade Cvetković—Maček Trojnom paktu proizilazi kao neminovnost. Što je Jugoslavija tom prilikom dobila neke ustupke sadržane u posebnim notama njemaćke vlade (da će poštovati suverenitet i teritorijalni integritet Jugoslavije, da neće zahtijevati prolazak trupa kroz teritorije Jugoslavije i da neće od Jugoslavije tražiti vojnu pomoć), ne treba zahvaliti nekoj diplomatskoj vješćini jugoslavenskih pregovaraća niti bilo ćemu drugom sem zainteresovanosti Italije i Njemaćke da, zbog preokupacije na drugim stranama, što brže riješe pitanje uključivanja ćitavog Balkana u »evropski novi poredak« (45).

Zbivanja koja su potresala Jugoslaviju od 25. marta do 6. aprila autor obrađuje veoma detaljno i precizno. On ukazuje na događaje od 27. marta kao na prvu veliku demonstraciju snaga antifašistićkog pokreta u Jugoslaviji, na veliko međunarodno znaćenje te demonstracije, na okolnosti koje su omogućile državni udar i snage koje su iza njega stajale, na teškoće koje je general Šimović imao da bi formirao jednu koncentracionu vladu, zatim na heterogeni karakter te vlade kad je konaćno formirana, diplomatske poteze prema fašistićkim silama (sa ćiljem da ih uvjeri u svoju lojalnost) i prema zapadnim silama (o mogućnostima pružanja pomoći tih zemalja Jugoslaviji), na nesprennost vlade da izvrši »takve radikalne promjene u unutrašnjooj i vanjskoj politici koje bi zadovoljile narodne zahtjeve i odgovarale interesima odbrane zemlje« (52), na ponudu vladi SSSR-a za sklapanje ugovora o savezu i uzajmnoj pomoći i rezultat te ponude itd.

Pripreme fašistićkih sila za napad na Jugoslaviju i brzina kojom je taj napad izvršen, odgađanje ostvarenja plana »Barbarosa« za pet nedjelja — sve to rjećito govori o važnosti koju je lićno Hitler pridavao pitanju uspostavljanja konaćne fašistićke dominacije na Balkanu i o posljedicama »Direktive 25« na daljnje vodenje rata u Evropi.

Za ćitaoca je posebno interesantno pitanje Pavelićevog ustašskog pokreta, ne kao nekog znaćajnog faktora u vezi sa ćijepanjem Jugoslavije (koje je zacrtano mnogo prije aprilskog rata), nego kao politićkog faktora ćiju vriednost fašistićka Italija predimenzionira do krajnjih granica da bi ga mogla iskoristiti za ostvarenje svojih planova za zaposjedanje istoćne obale Jadrana i kao kartu u igri sa Njemaćkom. Ovo pitanje autor obrađuje sućesivno kroz ćitavu studiju dokumentujuć svoja tvrđenja izvornim materijalima.

U drugooj glavi autor, nakon pregleda uspostavljanja okupacionog sistema i komadanja Jugoslavije, daje pregled događaja koji su doveli do pro-

glašavanja tvorevine poznate pod imenom Nezavisna Država Hrvatska i zatim analizira sljedeća pitanja: kakvo mjesto i kakva uloga je bila namijenjena NDH u okupacionom sistemu, kako su regulisani odnosi između okupacionih sila i NDH i kakve su bile koncepcije ustaškog pokreta u NDH, te mjesto i ulogu HSS i njegovog vodstva u zbivanjima u Hrvatskoj u tom periodu. Čitava ta analiza privlači pažnju čitaoca ne samo zbog svoje temeljitosti (što je, uostalom, karakteristično za cijelu studiju) nego i širinom zahvata u ličnosti i događaje kao što je, na primjer, uloga Mačeka za vrijeme aprilske rata (73—74).

Sklapanje Rimskih ugovora i sve što je u vezi s njima izaziva također posebnu pažnju. U pregovorima oko regulisanja odnosa između Italije i NDH, pri čemu najvažniju ulogu igra pitanje međusobnih granica, delegacija NDH na čelu sa Pavelićem, koja je najvjerovatnije imala njemačku podršku da ne popušta pred svim zahtjevima Italije, praktično i ne pokušava da se bori protiv tih zahtjeva i prepusta Talijanima skoro cijelu Dalmaciju, Boku Kotorsku i dijelove Hrvatskog primorja i Gorskog Kotara. NDH, pored toga, preuzima i takve obaveze prema Italiji (demilitarizovanje područja prema talijanskim posjedima, primanje jednog talijanskog princa za hrvatskog kralja itd.) da je »i u formalnom smislu lišena državne suverenosti, jer je priznala... međunarodnu, vojničku, privrednu, političku i tehničku zavisnost od Italije«. (84—86).

Slične, ako ne i teže obaveze primila je NDH prema Hitlerovoj Njemačkoj. Kao najbolja ilustracija služi to što je njemačka nacionalna manjina »praktično stavljena van jurisdikcije NDH« i što su njemačke okupacione jedinice mogle samovoljno da vrše hapšenja »za svoje područje interesa«. (92).

U trećoj glavi autor najprije obrađuje društveno-političke preduslove za razvoj NOR-a i socijalističke revolucije, pripreme KPJ za oružani ustanak, početak ustanka, polarizaciju snaga za i protiv oružane borbe, a zatim daje opširan pregled razvoja NOB u Hrvatskoj. Nakon isticanja društveno-političkih specifičnosti autor konstatuje »da je razvoj ustanka i NOR u Hrvatskoj imao ne samo svojih specifičnosti u odnosu na ostale zemlje Jugoslavije, već se u Hrvatskoj zbivao različito u zavisnosti od konkretnih okolnosti u pojedinim krajevima. Dok se u onim hrvatskim krajevima gdje je bio jači uticaj HSS-a oružana borba razvijala sporije i postepeno, dotle je u dijelovima Hrvatske što su ih okupirali Talijani poprimila od početka masovne razmjere«. Dajući detaljan hronološki pregled razvoja NOR u Hrvatskoj, autor obavještava o radu CK KPH, Glavnog štaba za Hrvatsku i drugih organa NOP-a, formiranju jedinica NOV i POJ itd., stvaranju ZAVNOH-a i njegovom djelovanju i raspravu zaključuje formiranjem prve narodne vlade Hrvatske 14. aprila 1945. godine.

Druga studija, »Okupacioni sistem i razvoj oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Jugoslaviji 1941—1945« obrađuje ne samo okupacione sisteme i razvoj oslobodilačkog rata nego prethodno i uzroke sloma Kraljevine Jugoslavije sa tezama: »Unutrašnja i međunarodna nestabilnost monarhističke Jugoslavije«, »Politika fašističkih sila prema Jugoslaviji uoči agresije« i »Antifašistički pokret, puč od 27. marta i agresija fašističkih sila«.

Sam pregled okupacionih sistema na nekih tridesetak stranica obuhvata podjelu Slovenije, stvaranje NDH, anketiranje Dalmacije od strane Italije, organizaciju okupacije Srbije, Makedonije, pokušaj stvaranja Nezavisne Države Crne Gore i mađarsku aneksiju dijelova jugoslavenske teritorije. Pri tome autor daje detaljno pregled geografske podjele jugoslavenskih zemalja, sliku sistema vlasti koju su okupatori uz podršku domaćih izdajnika pokušali da uspostave i, konačno, pregled čitavog narodnooslobodilačkog rata.

Na kraju knjige, u prilogu, dat je i popis literature. Taj popis obuhvata 341 djelo, što predstavlja čitavu malu bibliografiju djela čija je tematika, direktno ili indirektno, NOP.

Na kraju ovog prikaza, bez pretenzija da se upuštam u dublje kritičke analize datih misli i konstatacija, evo nekoliko napomena.

Način prilaženja problemima, a još više sama obrada problema, odlikuju se kako stručnošću tako i sigurnim snalaženjem u interpretaciji bogate istorijske građe kojom se autor koristio. Jezik je živ i bogat te se tekst čita

lagano i pažnja je čitaoca, iako upućenog u zbivanja koja su predmet autorovih izlaganja, apsolutno vezana. No, bez obzira na sve kvalitete, pažljiv i upućen čitalac mora postaviti pitanje zašto je autor ove dvije studije objedinio pod jednim naslovom i na taj način stvorio utisak da se one međusobno dopunjuju ili da čak možda čine jednu cjelinu? Jer, razloga za to nije bilo. Prva studija je to u punom smislu te riječi, dok bi drugoj prije odgovarao naziv referata, bogatog, istina, i izvanredno napisanog, ali ipak samo referata u kome se autor odlično služi činjenicama i zaključcima iz svoje prve studije. Ono što naročito smeta to je što autor sebi dozvoljava i doslovno ponavljanje gotovo čitavih pasusa u dvije samostalne studije (npr., strane 49. i 175.) i što na oko 30 stranica (165—194) prepričava ono što je rekao ranije, pri čemu je taj novi tekst mnogo slabiji od prvoga, jer je lišen bogate podloge istorijskih izvora, te bi ga zato čitalac koji ne poznaje dovoljno materiju mogao primiti sa nepovjerenjem. Sve to čini da prva studija zbog svojih kvaliteta ostaje u sjećanju, dok se za drugu to ne bi moglo reći.

Miodrag Čanković

VLADO STRUGAR: JUGOSLOVENSKE SOCIJALDEMOKRATSKE STRANKE

1914 — 1918.

Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, prilozi novijoj jugoslovenskoj historiji, knjiga 4, Zagreb 1963. strana 322

Knjiga Vlade Strugara »Jugoslovenske socijaldemokratske stranke 1914 — 1918« prvi je pokušaj u našoj historiografiji da se osvijetli djelovanje socijaldemokratskih stranaka južnoslovenskih zemalja (a ne Jugoslavije, kako autor navodi) u godinama prvog svjetskog rata. Uzimajući ih kao isključive nosioce socijaldemokratske misli i akcije, autor ih obrađuje posebno: Srpsku socijaldemokratsku partiju (11—111. str.), Socijaldemokratsku stranku Bosne i Hercegovine (113—186), Socijaldemokratsku stranku Hrvatske i Slavonije (187—246) i Jugoslovensku socijalnu demokratsku stranku (247—311).

U ovoj knjizi autor »želi da iznese historiju jugoslovenske socijalne demokratije u ono vrijeme kad se jugoslovenska ideja pretvorila u djela«. Zbog nedostatka izvora i zamrlog političkog djelovanja, autor je bio prisiljen da težište obrade prenese na završne godine rata, 1917. i 1918, kada se obnavlja rad.

Srpska socijaldemokratska partija ušla je u prvi svjetski rat organizacijom čista i jedinstvena, sa jasno određenim teoretskim i praktičnim ciljevima. Njeni poslanici jedini glasaju protiv ratnih kredita, što autor ocjenjuje kao njen »svjetski trenutak«. U toku 1914. i 1915. g., zbog vojne cenzure, zabrana listova i, na kraju, potpune nemogućnosti štampanja, Partija usmjerava svoju kritiku na nove pojave (prekomjerna eksploatacija, bogaćenje ratnih lifernata, kritika Londonskog pakta i sl.). Ona nastavlja propagiranje ideje o Balkanskoj Federativnoj Republici. Autor dosta mjesta daje ovoj ideji i neslaganju srpskih socijalista sa bugarskim »širokim« oko makedonskog pitanja. Srpska socijaldemokratska Partija aktivno djeluje i iznosi svoje zahtjeve preko poslanika u skupštini (1914—1915), šalje svog predstavnika na Drugu cimervaldsku konferenciju tražeći mir bez aneksija i kontribucija. Dušan Popović i Triša Kaclerović putuju kao delegati Partije u Štokholm. U memorandumima o političkoj koncepciji partije i o stanju u okupiranoj Srbiji, koje su podnijeli Holandsko-skandinavskom komitetu, oni su upoznali evropsku javnost sa stavovima srpskih socijalista. Iako autor ovim memorandumima i aktivnosti delegata u Štokholmu daje dosta mjesta (str. 45—65), ne upušta se u analizu stavova. Stav međunarodne socijaldemokratije samo je dodirnut i ne vidi se pozadina opredjeljenja pojedinih partija u ovom pitanju.

Zatim autor prikazuje aktivnost grupe socijalista u Parizu, grupe socijalista na solunskom frontu, kao i rad pojedinih socijalista rasutih po evropskim zemljama.

Grupi u Parizu dato je najviše mjesta (str. 65—90) zbog njene aktivnosti oko obnavljanja Radničke komore i oko povezivanja Komiteta sa socijalistima u Srbiji i na drugim stranama. Interesantni su stavovi grupe u Parizu prema

ruskoj revoluciji o kojoj oni pišu sa pozicija buržoaske štampe. Autor izlaže njihove stavove, ali se ne opredjeljuje i ne analizira ih, konstatujući ih i ostajući na distanci. Mada je ova grupa bila na pozicijama srpske vlade i zapadno-evropskih socijalpatriota, autor ih nije prikazao kao frakciju u srpskoj socijaldemokraciji. Nasuprot njima, autor iznosi apel T. Kaclerovića u Kopenhagenu za odbranu oktobarske revolucije. Iznoseći svoje stavove prema Internacionalni, srpski socijalisti su za osnivanje nove, a protiv se izdizanju nacionalnih partija iznad Internacionalne, mira i ruske revolucije.

Djelatnost socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine odvija se u vrijeme kada je »vlada vlastiti strah pretvorila u duhovno stanje cijelog naroda«. Do početka rata stranka u svom listu »Glas slobode« razmatra najkrupnija pitanja (kmetstvo, radničko i ustavno). Nacionalno pitanje autor smatra suštinskim, ali ga bosansko-hercegovački socijalisti ne shvataju konkretno i revolucionarno. Stranka vrši stalnu kritiku građanske politike (naročito grupe oko Šerifa Arnautovića i Josipa Šadlera). Ovdje pisac, koristeći se štampom, daje atmosferu političkog izživljavanja koja se izražava međusobnim optužbama i obračunima.

Početkom rata počinje opšta kriza koja zahvata i Socijaldemokratsku stranku Bosne i Hercegovine. U periodu od oktobra 1914. do proljeća 1917. prestaje njen organizovani rad. Bez svog lista, sa većinom članova na frontovima, stranka je životarila okupljajući mali broj nemobilisanih radnika. Oživljavajući rad (1917. g.), stranka iznosi svoje socijalne i političke zahtjeve. Doživljavajući postupnu konsolidaciju stranka šalje dva delegata u Štokholm. Autor prati kretanje Franje Markića (delegat u Štokholmu), koji na svom putu po evropskim zemljama piše o stanju u Austro-Ugarskoj, a posebno u Bosni i Hercegovini.

Obnovljena stranka drži svoju Zemaljsku konferenciju (3. II 1918. g.) i ističe učvršćenje organizacija na principima internacionalnog socijalizma. Autor prati rad bosanskog nadbiskupa Šadlera protiv socijalista i njegovo nastojanje da stvori rascjep u radničkom pokretu stvarajući katoličke radničke organizacije. U ovoj fazi stranačkog djelovanja postavljaju se najvažnija pitanja: nacionalno pitanje, teorija i akcija internacionalnog socijalizma i ruska revolucija. Na kraju je dat odnos Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine prema drugim socijaldemokratskim strankama (Srbije, Bugarske, Hrvatske, Slovenije i Austrije), a također i stav prema ruskoj revoluciji.

Borba unutar stranke, što je opšta pojava, u Socijaldemokratskoj stranci Bosne i Hercegovine završila se odvajanjem Jove Šmitrana koji se približava Koraću i pokreće svoj list. Ovo pitanje nije dovoljno osvijetljeno.

Mislimo da rad Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine nema kontinuiteta do 1918. g., ni u organizovanim naporima, ni u teoretskim koncepcijama. Do rata ona je bila na pozicijama Druge internacionalne i austromarksisista. Ovo se ogleda u stavu prema nacionalnom pitanju, koje ne postavljaju, i prema metodima i sredstvima borbe, iz kojih je isključena revolucija. Krajem rata, pod uticajem opštih revolucionarnih raspoloženja i Lenjina, bosansko-hercegovački socijalisti dobijaju nov. revolucionarni kvalitet koji ih je približio boljševicima i srpskim socijalistima i vodio ka stvaranju KPJ. Kod prikazivanja istorije Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine autor se prvi put potpuno koristi izvorima Državnog arhiva SR BiH. Za izučavanje istorije ove stranke i uticaja oktobarske revolucije na raspoloženje masa u Bosni i Hercegovini, korisne izvore pruža i Arhiv grada Sarajeva (fondovi: Gradsko poglavarstvo grada Sarajeva 1878—1918. g., Gradsko poglavarstvo 1914—1945; Vladin povjerenik 1878—1918. g.).

Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slovenije predratnu aktivnost usmjerava na sindikalno organizovanje, socijalističko prosvjeđivanje i aktuelnu političku agitaciju među radnicima. Poslije sarajevskog atentata hrvatski socijalisti su politički osudili šovinističke ispade frankovaca prema Srbima. Vanredne mjere i izbijanje rata prekidaju rad stranke koji se obnavlja tek 1917. g. U periodu obnavljanja stranke polazi se sa pozicija revolucionarne klase borbe: ishod situacije na frontovima, sudbina ruske revolucije i jugoslovenski problem smatraju se najkrupnijim pitanjima svjetskog rata. Početkom 1918. g. počinju neslaganja u Akcionom odboru oko saradnje sa buržoazijom u rješavanju nacionalnog pitanja. Kako je postojala živa agitacija, organizaciono

srediđanje stranke bilo je određeno zbog neslaganja vodećih ličnosti. Njihov delegat u Štokholmu iznosi mirovne zahtjeve na principima ruskog radničko-seljačkog savjeta. Proslava Prvog maja 1918. g. protekla je u znaku zahtjeva radničke klase i vidljivih neslaganja u pitanju stranačke taktike. Ova neslaganja su popratna pojava od obnove stranke a postaju jasnija i određeniija poslije Jugoslovenske socijalističke konferencije u Zagrebu (6. X 1918. g.), kada su se na istim pozicijama našli hrvatski i slovenački socijalisti. Autor se osvrće na formiranje Narodnog vijeća, njegovo djelovanje oko preuzimanja vlasti i uspostavljanja reda, zatim rad na ujedinjenju i ulogu socijalista u njemu. Na Zemaljskoj konferenciji u Zagrebu (26. I 1919. g.) došlo je do konačnog rascjepa u stranci koja se podijelila na grupu socijalista-nacionalista, (desnica) i grupu socijalista-internacionalista (ljevica). Prvi su ušli u nacionalnu koncentraciju i Narodno vijeće, dok su drugi ostali na pozicijama klasne borbe. Dakle, desnica je bila za taktiku prilagođavanja, a ljevica za taktiku klasne borbe.

Iznošenju stavova pojedinih stranačkih vođa, autor djelimično podređuje izlaganje istorije radničkog pokreta u Hrvatskoj. Takođe nedostaje preciznije obilježavanje snaga koje stoje iza pojedinih stavova. Tek na kraju autor daje kratak rezime i o tome govori u nekoliko rečenica, što je nedovoljno s obzirom na kompleksnost pitanja.

Jugoslovenska socijalna demokratska stranka, za razliku od hrvatske i bosansko-hercegovačke, u manjim razmjerama održava kontinuitet svog postojanja u toku čitavog rata. Središte stranke preneseno je u Trst i preko oču- vanih sindikalnih organizacija djeluje i politički. U najkritičnijim godinama, 1915. i 1916. stranka zauzima ove političke stavove: osuđuje rat i nacionalističke težnje, organizuje proslavu Prvog maja, potvrđuje princip klasne borbe, uočava aktuelnost nacionalnog pitanja. U prvomajskim manifestacijama 1917. g. nastupa kao organizovani pokret sa naglašenim protivratnim stavom. Uprkos ratu, stranka proširuje svoju djelatnost na omladinu i žene. Autor poklanja znatnu pažnju djelovanju iseljenika (oko 250.000) u Americi obrađujući Čikašku izjavu i ulogu Etbina Kristana i formulisano njihovog programa. Takođe obrađuje stvaranje Socijalističke omladine, čiji je duhovni vođa Albin Prepeluh. Deseti kongres stranke u Ljubljani (25. i 26. XII 1917. g.) pozdravio je rusku revoluciju, a u pogledu taktike ostaje na pozicijama klasne borbe. Autor prikazuje Tumino shvatanje nacionalnog pitanja i poglede Ivana Cankara. Potom prelazi na približavanje stranke nacionalnoj koncentraciji. Poslije sitnih neslaganja stranka pristupa Narodnom svetu i kasnije Narodnoj vladi. Na konferenciji u Zagrebu (6. X 1918. g.) prihvata ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca i stupanje u Narodno vijeće. U pitanju taktike čitava stranka našla se na kraju rata na pozicijama hrvatske desnice i saradnje sa buržoaskim partijama. Na kraju autor govori o stavu ove stranke prema Internacionali i proleterskoj revoluciji u Rusiji.

Svojoj knjizi pisac je takođe dao kratak predgovor (1 —3) i uvod (3—9), a na kraju indeks imena (313—318), izvore i literaturu.

Pri obradi ove materije pisac se najvećim dijelom služio socijaldemokratskom štampom, korespondencijom i memoarskom građom. Ovi izvori opterećeni su subjektivnim stavovima političkih grupa ili pojedinaca i zahtijevaju puno kritičko prilaženje od strane pisca. Nedovoljno kritičan stav prema ovim izvorima doveo je pisca do izvjesnih pogrešaka (autor, npr., piše da je zaključni kongres Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine održan 19. IV 1919. g. u Slavonskom Brodu, a stvarno je održan 17. i 18. IV 1919. g. u Sarajevu — »Glas Slobode«, 1919, br. 90. str. 1).

Izlažući stavove socijaldemokratskih vođa prema raznim pitanjima, Vl. Strugar je često stajao pod uticajem stila i jezika izvora kojima se služio. On uspješno portretira pojedine vodeće ličnosti (Tucović, Popović, Jakšić, Korać, E. Kristan). Međutim, prikazujući veze socijaldemokratskih stranaka u jugoslovenskim zemljama sa međunarodnim radničkom pokretom (1917. i 1918. g.), zatim stvaranje frakcija u međunarodnom radničkom pokretu i odraze tih kretanja među socijalistima jugoslovenskih zemalja kao njihova opredjeljenja, autor ostaje na površini bez dublje naučne analize. Obradujući odvojeno pojedine stranke, pisac nije izbjegao nepotrebna ponavljanja i opširnost.

Svojom knjigom »Jugoslovenske socijaldemokratske stranke 1914—1918«, Vlado Strugar se neosporno afirmiše kao jedan od najaktivnijih istraživača naše socijalne demokratije. On je uspio da prikupi obilje raznovrsnih izvora, da ih obradi, da uoči pojedine značajne probleme i da ih osvijetli, te u tom pogledu njegov napor zaslužuje pažnju naše naučne javnosti.

Ilijaš Hadžibegović

»NOB U CRNOJ GORI 1941—1945 — HRONOLOGIJA DOGAĐAJA«

Istorijski institut SR
Crne Gore, Titograd, 1963.

Radeci na programu sistematskog istraživanja i naučne obrade istorije narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije, Istorijski institut SR Crne Gore izdao je Hronologiju događaja Narodnooslobodilačke borbe u Crnoj Gori (1941—1945). Ona obuhvata oko tri hiljade hronoloških jedinica u kojima su izneseni podaci o događajima počev od 17. aprila, tj. dolaska okupatorskih trupa, pa do 4. januara 1945. godine, kada je Crna Gora oslobođena. Neke od njih se odnose na događaje u Hercegovini. Podaci o događajima raspoređeni su po mjesecima, a ovi opet po danima. Za većinu događaja po danima data je samo po jedna hronološka jedinica, dok je za neke, koji su se desili u istom danu, dato desetak, pa i više podataka, u zavisnosti od arhivske građe, kao i od značaja samih zbivanja. Tako je 13. juli Dan ustanka naroda Crne Gore, dat u 40 hronoloških jedinica, koje, sinhronizovane, dobrim dijelom rekonstruišu i sam ustanak. Rijetki su dani za koje nisu dati podaci o nekom događaju.

U hronologiju su unesena i neka zbivanja za koja se nisu mogli utvrditi tačni datumi. Takve hronološke jedinice stavljene su na kraju mjeseca. Ako je pak za jedan događaj datum sporan, a autori nisu uspjeli da ga tačno utvrde i žele da se to i putem saopštavanja postigne, stavljana su u napomenama, ispod hronoloških jedinica, i oprečna mišljenja.

Interesantno je pratiti događaje koji su se zbivali u istom danu na raznim mjestima. Tako, dok je u jednom danu, 12. februaru 1942. godine, Narodnooslobodilački partizanski bataljon »Carev laz« potopio na Skadarskom jezeru brod »Skender-beg«, a NOP bataljon »Jovan Tomašević« vodio borbe sa Italijanima kod Orahova, dotle je u Banjanima održano vojno savjetovanje štaba Nikšićkog i Durmitorskog NOP odreda i Operativnog štaba za Hercegovinu, formiran Narodnooslobodilački odbor za pljevaljski srez i Sreski narodnooslobodilački odbor za Podgoricu. Tako se hronološkim jedinicama stiče uvid i u problemsku raznovrsnost narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije Crne Gore, a na nekim mjestima i Hercegovine.

Hronološko ređanje podataka o događajima, svojom konkretnošću, sasvim određeno osvjetljava neka pitanja koja su u dosadašnjoj istoriografiji o narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji ili nedovoljno objašnjena ili nisu poznata. Tako se u ovoj knjizi uočava i potvrđuje dosada malo poznata činjenica o tome da su u 1941. godini odbori Narodnooslobodilačkog fonda na teritoriji Crne Gore formirani prije narodnooslobodilačkih odbora i da su oni nešto kasnije prerasli u narodnooslobodilačke odbore. Takođe se jasno vidi da u 1941. godini nisu formirani odbori Narodnooslobodilačkog fronta, što se često zamjenjuje ili izjednačava sa odborima Narodnooslobodilačkog fonda.

Izbor događaja koji su obuhvaćeni ovom Hronologijom zavasio je u prvom redu od stanja arhivske građe i stepena razvitka istoriografije o narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji. Poznato je da su za vrijeme rata

propale mnoge arhive, kako partijskih organizacija, tako i štabova partizanskih odreda, narodnooslobodilačkih odbora i dr. Ovo se o Crnoj Gori može reći naročito za 1941. godinu kao i za period od juna 1942. godine, kada je glavnina partizanskih snaga napustila Crnu Goru, pa do septembra 1943. godine, kada je došlo do formiranja II udarnog korpusa. U nedostatku arhivske građe autori su se za cijeli ratni period služili memoarskom građom i objavljenom literaturom memoarskog karaktera.

Uvid u korišćenje fondovima, građom i literaturom može se steći zahvaljujući pregledu izvora koji je naveden uz svaku hronološku jedinicu.

Velika je šteta što se autori nisu orijentisali i na dokumenta o aktivnosti okupatora i domaćih kvislinga. Oni su kako se kaže u predgovoru, neprijateljsku aktivnost obuhvatili samo utoliko ukoliko je ona neposredno uticala na razvitak narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Crnoj Gori. Međutim, bez građe o djelatnosti neprijatelja ne može biti naučnog, istorijskog sagledavanja NOR i revolucije.

I pored ovih primjedaba, knjiga po svom karakteru, sadržaju i namjeni solidno informiše čitaoca, kako o događajima, tako i o arhivskoj građi i drugim izvorima koji su upotrijebljeni. Koliko je poznato, ovo je u našoj zemlji jedna od prvih hronologija događaja iz narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije. Polazeći od ove konstatacije, koja uključuje i sticanje prvih iskustava putem ovakve vrste saopštavanja događaja, sigurno je da bi istoričari koji obrađuju istoriju novijeg perioda mogli samo poželjeti da ovakvih publikacija, na putu stvaranja analitičkih, a zatim i sintetičkih istorijskih radova, bude što više.

Nevenka Bajić

U okviru široko planirane izdavačke djelatnosti Instituta za historiju radničkog pokreta u Zagrebu, koja proizilazi iz njegove raznovrsne i bogate programske orijentacije, pokrenuta je stalna periodična publikacija sa zadatkom »da pred javnost iznosi tekuće rezultate znanstveno-istraživačkog i drugog rada stalnih i vanjskih suradnika Instituta«. Ona će, prema zamisli pokretača, tretirati »u različitim oblicima tematiku iz cjelokupne djelatnosti Instituta« i »donositi materijale iz onih područja društvenih zbivanja i kretanja što su uvjetovala pojavu i razvoj radničkog pokreta i revolucije ili su od interesa za suvremenu nacionalnu ili opću povijest«. U pogledu profila publikacija će, kaže se u predgovoru redakcije, »djelomično, osobito u početku izlaženja, imati karakter zbornika radova, koji nastaju u Institutu a neće biti štampani u posebnim edicijama«, da bi vremenom, u zavisnosti od razvoja Instituta, poprimila sve više karakter časopisa. Predviđeno je da »Putovi revolucije« izlaze tri do četiri puta godišnje. Glavni i odgovorni urednik publikacije je Franjo Tuđman, direktor Instituta.

Materija koju donosi ovaj dvobroj raspoređena je u ove odjeljke, odnosno rubrike: »Dvadesetogodišnjica Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (1943—1963)«, »Rasprave i članci«, »Prilozi i saopćenja«, »Izvorci«, »Prikazi i bilješke« i »Iz Instituta«.

Kako pojava časopisa pada na dvadesetogodišnjicu formiranja ZAVNOH-a, ovaj jubilej obilježen je u posebnom dijelu publikacije sa nekoliko radova, različitih po svom karakteru, koji tretiraju osnivanje, razvoj, djelatnost i strukturu organa narodne vlasti u Hrvatskoj, a posebno ZAVNOH-a. Tako Dragutin Šćukanec u radu »Osnivanje i rad ZAVNOH-a 1943.« (str. 19—84) obrađuje istorijat postanka najvišeg organa vlasti u Hrvatskoj, izlaže i analizira djelatnost, ulogu i mjesto ZAVNOH-a u oslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, a naročito u izgradnji narodne vlasti u Hrvatskoj u toku 1943. godine. Poslije kraćeg osvrtu na prethodni razvoj NOR-a i revolucije, autor donosi podatke o pripremama koje je krajem 1942. godine vršio CK KPH za sazivanje ZAVNOH-a. Formalno, inicijativa je potekla od Izvršnog odbora AVNOJ-a i vijećnika AVNOJ-a iz Hrvatske i Prvo zasjedanje ZAVNOH-a bilo je predviđeno najprije za 31. I 1943, a zatim za 4. II 1943. godine. Velika okupatorsko-kvislinška ofanziva odgodila je formiranje ZAVNOH-a, ali već desetak dana nakon prestanka većih operacija vijećnici AVNOJ-a iz Hrvatske, koji su se našli na okupu na oslobođenom teritoriju Like, osnovali su 1. III 1943. godine Inicijativni odbor ZAVNOH-a. U radu su detaljno prikazani politički rad Inicijativnog odbora i njegovu djelatnost na polju širenja i razvijanja mreže narodnooslobodilačkih odbora. Dokumentovano su obrađene pripreme za I i II zasjedanje ZAVNOH-a, način izbora kandidata, aktivnost Izvršnog odbora ZAVNOH-a i rekonstruisan tok oba zasjedanja. Obrada političkih odnosa i strukture ZAVNOH-a takođe zauzima vidno mjesto u ovom radu. U izradi ove studije autor se koristio znatnim brojem dosada neobjavljenih dokumenata.

nata ZAVNOH-a koji su pripremljeni za publikovanje u Institutu za historiju radničkog pokreta u Zagrebu kao »Zbornik dokumenata ZAVNOH-a 1943.« On se takođe na odgovarajući način služio i rezultatima istraživanja narodno-oslobodilačkih odbora i sistema narodne vlasti u Hrvatskoj, koje su obavili drugi saradnici zagrebačkog Instituta. Ako se izuzme isvjesna jednostranost u izlaganju opšte političke situacije u Hrvatskoj, koje zanemaruje složenost procesa borbe za masu i ostavlja po strani problematiku nacionalnih odnosa u Hrvatskoj, rad D. Šćukaneca predstavlja, kako u pogledu prezentirane materije, tako i izvršenih analiza i izvedenih zaključaka, vrijedan prilog izučavanju revolucije u Hrvatskoj.

Josipa Tomić (»Prilog proučavanja postanka i razvitka narodne vlasti u Hrvatskoj 1941—1943. str. 85—104) iznosi na osnovu arhivske i memoarske građe neke podatke o formiranju organa narodne vlasti na oslobođenoj i okupiranoj teritoriji Hrvatske, o djelovanju ilegalnih akcionih odbora i odbora Narodne pomoći. Autor konstatuje da su uprkos različitim nazivima organa narodne vlasti koji se u početku javljaju, sadržaj njihove djelatnosti i opšta linija razvitka uglavnom bili svuda isti. Analizirajući okružnice CK KPH br. 3 od 3. IX 1941. i br. 4 od 6. XII 1941. g. koje sadrže uputstva i smjernice za formiranje i rad NOO, autor izražava mišljenje da posljednja predstavlja anticipaciju teza tzv. »Fočanskih propisa« Vrhovnog štaba iz februara 1942. godine. U napisu se dalje govori o izborima za narodnooslobodilačke odbore na oslobođenom području Hrvatske potkraj 1942. godine i radu narodnooslobodilačkih odbora u periodu između I i II zasjedanja AVNOJ-a. I pored izvjesnih analitičkih mjesta, u tekstu priloga preovladava nabiranje fakata pa i manje značajnih detalja.

Prilog Marjana Ristića »Pregled sistema narodne vlasti u Hrvatskoj 1941.—1943.« (str. 105—173), izrađen u saradnji sa Mirom Đermanović, Biserkom Milinković i Mihaelom Sobolevskim, sadrži u svom prvom dijelu šematsku rekonstrukciju organa narodne vlasti formiranih u pomenutom razdoblju, kao i njihovu organizacionu strukturu. U drugom dijelu dati su hronologija razvitka narodnooslobodilačkih odbora 1941—1943. godine u Hrvatskoj i tabelarni pregledi u kojima se sumarno iznosi broj narodnooslobodilačkih odbora u 1941, 1942. i 1943. godini. Pored imenskog registra narodnooslobodilačkih odbora, priložen je popis iskorišćene arhivske građe, memoara i literature. Ovaj prilog dokumentacionog karaktera može korisno poslužiti u stručnom i naučnom radu.

Zorica Stipetić — Benčić — prilogu »Sastav ZAVNOH-a, vijećnici ZAVNOH-a i vijećnici AVNOJ-a iz Hrvatske« (str. 175—213) donijela je popise vijećnika ZAVNOH-a od I do IV zasjedanja, spiskove delegata iz Hrvatske na I i II zasjedanju AVNOJ-a i abecedni popis svih vijećnika ZAVNOH-a sa podacima i njihovoj socijalnoj i predratnoj političkoj pripadnosti i funkcijama u narodnooslobodilačkom pokretu.

U rubrici »Rasprave i članci« Dragan Šepić objavljuje rad »Talijanska okupaciona politika u Dalmaciji (1941—1943)« (str. 215—241), koji je, kao prilog za III međunarodni kongres za istoriju evropskog pokreta otpora u Karlovim Varima 2—4. IX 1963. g., već publikovan u prevodu na francuski jezik u Zborniku »Les systèmes d'occupation en Yougoslavie 1941—1945« Beograd 1963. Prikazujući najprije uspostavljanje vlasti fašističke Italije i aneksiju Dalmacije, autor osvjetljava politiku italijanizacije provodenu pod rukovodstvom guvernera Bastianinija, koji je djelovao uvijek u sporazumu sa vladom i Musolinijem. Ta politika se manifestovala zabranom rada hrvatskih prosvjetnih i sportskih društava i narodnih čitaonica, italijanizacijom toponomastike, imena trgova i ulica, zabranom naših i pokretanjem italijanskih i dvojezičnih novina, uvođenjem italijanskog kao službenog jezika u upravu, sudstvo i dr. Posebna pažnja posvećena je italijanizaciji osnovnih i srednjih škola, a pomoću univerzitetskih studija u Italiji nastojalo se takođe djelovati na denacionalizaciju omladine. Opuštanje velikog broja službenika Srba i Hrvata i protjerivanje sa anektiranim područja, čišćenje javnih službi, kao i druge mjere imale su za cilj »eliminaciju slovenstva u jadranskim teritorijama«. Uporedo s tim razvijala se akcija za repatrijaciju dalmatinskih Italijana koji su se za vrijeme Austrije ili Jugoslavije iselili u Italiju. Ciljevima italijanske penetracije trebalo je da posluži i ekonomika Dalmacije pa su okupacione vlasti donijele niz mjera u tom pravcu, kao što je uvođenje lire kao jedinog zakonitog plaćnog sredstva uz zamjenu za dinar u srazmjeru 38 : 100, civilna mobilizacija

glavnih industrijskih preduzeća, likvidiranje ili stavljanje pod sekvistar jugoslovenskih bankarskih i osiguravajućih društava, otvaranje filijala italijanskih banaka i dr. Pisac dalje opisuje teror fašista i reakciju stanovništva na okupacionu politiku, prikazuje razne represivne mjere italijanskih civilnih i vojnih vlasti za ugašenje narodnooslobodilačkog pokreta, a takođe i ulogu koju je u tom pogledu imalo italijansko sudstvo. Na kraju zaključuje da je italijanski okupacioni sistem Dalmacije »po svojim ciljevima i metodama vjerno održavao shvaćanja italijanskog fašizma«. Međutim, politika denacionalizacije i metode koje je italijanski okupacioni sistem primjenjivao postigle su suprotan efekat od onoga koji je očekivan. Oslobodilačka borba je jačala, a poslije kapitulacije Italije dolazi do masovnog narodnog ustanka u Dalmaciji i sloma italijanskog okupacionog sistema. Rad je pisan na osnovu arhiva italijanskih vojnih i civilnih vlasti u Dalmaciji i daje upečatljivu sliku osnovnih motiva i sredstava italijanske okupacione politike. Glavna vrijednost ove uspjele rasprave leži u njenom doprinosu izučavanju objektivnih uslova u kojima su pokrenuti i razvili se ustanak i revolucija u Dalmaciji.

Rad Tomislava Timeta »Prilozi ekonomskoj povjesti Hrvatske 19. i 20. stoljeća. — I. Razvitak štedionica u jugoslovenskim zemljama bivše austrijske carevine« (str. 243—334) prvi je od tri najavljena priloga koja će autor objaviti u »Putovima revolucije« kao doprinos istraživanju razvitka kapitalističke privrede u Hrvatskoj. Ovaj opsežni rad koji tretira osnivanje i poslovanje slovenačkih i hrvatskih novčanih zavoda u okviru habzburške monarhije, podijeljen je u dva dijela. Prvi dio obuhvata razdoblje od 1819. godine, tj. od osnivanja Prve austrijske štedionice u Beču iza koje je odmah 1820. godine osnovana Lubljanska hranilnica, do 1846. godine, tj. do osnivanja Prve hrvatske štedionice u Zagrebu. Drugi dio se odnosi na period od 1847. do 1868. godine, tj. do formiranja Hrvatske eskontne banke d. d. u Zagrebu, što koincidira sa potpisivanjem hrvatsko-ugarske nagodbe. Rad obiluje mnogobrojnim podacima, cifarskim pokazateljima i tabelarnim pregledima, a kao osnovna građa za njegovu izradu autoru su poslužili austrijski statistički godišnjaci.

Ivan Babić u kraćem napisu »O potrebi sistematskog proučavanja razvoja naše marksističke misli« (str. 335—338) pledira za neodložno intenziviranje organizacionih nastojanja u istraživanju naše domaće marksističke misli. Pri tome podvlači da je krajnje vrijeme da se »ne fragmentarno, nesumice, nadohvat, već sustavno, temeljito i iscrpno, a uz potrebu metodoloških putokaza što nam ih pružaju historiografija i teoretsko znanstvene discipline — filozofske, ekonomske, sociološke — rasvijetli i objelodani kako je nastao teoretski organ naše revolucije«, te »da bi bilo prirodno očekivati da će najprije upravo jugoslovenski marksisti sebi položiti račun o teoretskoj partituri naše revolucije a uz to je pokazati i svijetu«. Autor ukazuje i na potrebu uspostavljanja kontinuiteta između današnje i nekadašnje teoretske misli i kulturne prakse uopšte. On se zauzima za pokretanje posebne diskusije o preciziranju sadržaja i metodologije istraživanja ovog aspekta istorije našeg radničkog pokreta i skicira neka svoja mišljenja o osnovnim problemima.

Fikreta Butić i Ivan Jelić pod naslovom »Prilozi za proučavanje historije NDH u razdoblju 1942—1943. godine« (str. 339—356) obrađuju, na osnovu neobjavljene izvorne građe koja potiče najvećim dijelom iz sačuvanih arhivskih fondova Nezavisne Države Hrvatske, neke momente u razvitku ove kvislinske tvorevine od početka 1942. do kapitulacije Italije u septembru 1943. g. Autori u prvom redu pišu o djelatnosti »Hrvatskog državnog sabora«, »koji je poslužio samo za proklamiranje dotadašnje ustaške politike« o ustaškoj politici prema Srbima i stvaranju tzv. »Hrvatske pravoslavne crkve« kao mjere u rješavanju srpskog pitanja u NDH, o procesu raspadanja vlasti NDH usljed sve jačeg razvitka narodnooslobodilačkog pokreta i o dezorganizaciji njene ekonomike.

U rubrici »Prilozi i saopćenja« publikovan je prilog Đure Plemenčića »Glas Hrvatskog Zagorja — organ Povjerenstva CK KPH u 1942. godini« (str. 357—374) u kome je autor prikazao izdavanje pomenutog lista u 1942. godini i dokazao da se on tada pojavio i izlazio kao organ Povjerenstva CK KPH u Zagrebu.

Prilog Branimira Banovića »Izvoz radne snage i deportacija stanovništva s teritorije NDH u toku drugog svjetskog rata« (str. 375—389) tretira metode i donosi podatke o eksportovanju naših ljudi u Njemačku i Italiju. Pisac na-

vodi da ukupan eksport iz NDH izvršen raznim metodama (ratni zarobljenici, civilni radnici, deportovani) iznosi 298.988 lica tj. 4,6% stanovništva NDH, ili oko 39,9% od cjelokupnog broja (747.988) eksportovanih lica s teritorije Jugoslavije. Uz rad su priložena i dva dokumenta o sporazumu između vlasti NDH i Njemačke od 8. maja 1941. godine o zaposlenju hrvatskih radnika na području Rajha.

Miroslava Despot »Nekoliko podataka o akciji slugara Huga Gerbersa u Zagrebu godine 1877« (str. 391—401) bavi se djelatnošću ovog njemačkog socijaliste koji je, protjeran iz Beča 1875. godine zbog agitatorske djelatnosti među radnicima, došao u Zagreb i odigrao jednu od vodećih uloga u pokretu zagrebačkih tipografa potkraj maja i početkom juna 1877. godine. Autor nas takođe upoznaje sa namjerama Gerbersa da u Zagrebu pokrene jedan socijalistički list na njemačkom jeziku.

U objavljenom radu Ivana Saboleka »Iz historijata revolucionarnog radničkog pokreta u Glavnoj radionici državnih željeznica u Zagrebu 1929—1937« (str. 403—418), koji su dopunili podacima i prpratili bilješkama Ljubica Petrović i Bosiljka Janjatović, opisuje se djelatnost KPJ, SKOJ-a i sindikata u jednom značajnom žarištu revolucionarnog pokreta u Hrvatskoj.

Dragutin Šćukanec u kraćem prilogu »Teror okupatora i kvislinga u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i hrvatsko stanovništvo« (str. 419—425), koji je kao komunikacija bio podnesen Komisiji za nacistički teror na III međunarodnom kongresu historičara evropskog pokreta otpora, piše na osnovu zakonodavstva NDH o položaju hrvatskog stanovništva pod ustaškom vlašću.

Na kraju ove rubrike objavljen je napis Stanislava Koprivice »O pseudonimu Mbt« (str. 427—429) i »Bibliografija listova narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj« (str. 431—456) koju je priredila Dušanka Borojević-Štrenberg. Bibliografija obrađuje listove koji su izlazili kao kotarska, okružna, oblasna i centralna glasila partijskih i društveno-političkih organizacija, dok »Radio-vijesti« koje su izlazile paralelno s tim listovima i listovi vojnih jedinica nisu obuhvaćeni. Svi naprijed pomenuti radovi imaju rezime na engleskom, francuskom, ruskom ili njemačkom jeziku.

Grada objavljena u rubrici »Izvori« memoarskog je karaktera. Tu su publikovani fragmenti sjećanja Marka Zovka pod naslovom »Centralna partijska tehnika 1938—1935« (str. 457—465), Anke Supanac »Moj partijski rad u Zagrebu i saradnja s Augustom Cesarcem« 1927—1934« (str. 467—473) i Nikole Pupavca »Susreti s Augustom Cesarcem« (str. 457—478).

U rubrici »Prikazi i bilješke« pišu: Fikreta Butić o III međunarodnom kongresu za historiju evropskog pokreta otpora održanom u Karlovim Varima, od 2. do 4. septembra 1963. g., Ivan Jelić o Simpozijumu o Drugom zasjedanju AVNOJ-a, održanom u Zagrebu u oktobru 1963. g., Vlado Oštrić o historiji i historiografiji Jugoslavije u časopisu »Novaja i novejšaja istorija«, godište 1962, Miroslava Vukadinovića o stanju u poljskim historijskim naukama u svjetlu ideološke borbe PURP-a i Fedora Bikar koja prikazuje »Partijska historijska saopćenja«, časopis za historiju partije Centralnog komiteta Mađarske socijalističke radničke partije, god. IX, br. 1, februar 1936, zatim »Izabrane dokumente historije mađarskog radničkog pokreta 1848—1890« Budimpešta, 1951, »Izabrane spise Ervina Szabóa«, Budimpešta, 1958, i na kraju knjigu Edite S. Vincze, »Osnivanje Socijaldemokratske partije Mađarske i prve godine njene aktivnosti 1890—1896«, Budimpešta, 1961.

Iscrpnije informacije o radu Instituta, sastavu njegovih organa, saradnicima i programu djelatnosti date su na kraju časopisa u rubrici »Iz Instituta«.

Prikazani dvobroj »Putova revolucije«, tretirajući raznovrsna pitanja, dobio je niz radova i priloga različitog karaktera i naučno-stručne vrijednosti. Pada u oči da dominira tematika koja se odnosi na period oslobodilačkog rata i revolucije, dok su mnogo manje zastupljeni radovi sa temama iz razdoblja između dva rata i perioda pred prvi svjetski rat. To je vjerovatno zbog toga, što je dio ovog dvobroja posvećen dvadesetogodišnjici osnivanja ZAVNOH-a.

Pojava ove publikacije je rezultat organiziranih napora na polju naučnog i stručnog rada u zagrebačkom Institutu i ujedno mjerilo njegovih uspjeha. U tom smislu izlazak »Putova revolucije« predstavlja korak dalje u afirmaciji Instituta za historiju radničkog pokreta u Zagrebu.

Dževad Juzbašić

TRI GODIŠNJAKA »GLASNIKA ARHIVĀ I DRUŠTVA ARHIVISTA« BOSNE I HERCEGOVINE»

U oblasti arhivistike, do sada nedovoljno obrađivanoj, pokrenut je prije tri godine časopis »Glasnik arhivā i Društva arhivista Bosne i Hercegovine«. Do sada su izašle tri knjige, kao godišnjaci.

S obzirom na vrijednost ove publikacije, prvenstveno za istoričare, ukratko ćemo se osvrnuti na sve tri knjige, od kojih svaka sadrži radove podijeljene u pet tematskih oblasti, i to: I. Arhivistika i arhivska služba; II. Članci i rasprave; III. Građa; IV. Prikazi i ocjene i V. Društvene vijesti. Objavljeno je 78 radova od 28 saradnika, među kojima se nalazi i nekoliko poznatih naučnih radnika. Objavljeni radovi koji nisu iz uže oblasti arhivistike pisani su, uglavnom, na osnovu arhivske građe. Na taj način Glasnik je već dobio svoju fizionomiju.

U prvoj knjizi Glasnika (Sarajevo 1961) u više napisa tretiraju se izvjesni problemi iz oblasti arhivistike, arhivske službe i istorije Bosne i Hercegovine. Iz toga raznolikog i bogatog sadržaja posebno pominjemo članak »Arhivska služba i perspektive naše istoriografije« u kojem Anto Babić ukazuje na važnost arhivske službe za naučnu istoriografiju, teškoće u tom pogledu sa fondovima iz daljeg perioda, posebno u Bosni i Hercegovini, te uspjehe postignute poslije 1945. g. na korištenju arhivskim fondovima iz perioda 1878. — 1941. godine. Posebno ističe važnost ne samo sređivanja postojećih fondova nego i njihovog dopunjavanja novom građom.

Dr Miroslav Đorđević u prilogu »O evidenciji i klasifikaciji građe za istoriju radničkog pokreta« razmatra ta pitanja i daje izvjesna praktična rješenja.

»Jugoslovensko-mađarski arhivski pregovori i njihovi rezultati« opširan je napis dr Ferde Hauptmana. On naglašava važnost obavljenog posla za dalje proučavanje istorije naših krajeva koji su administrativno-politički bili pod ugarskom krunom navodeći sve fondove koji su, nakon dužeg vremena, na osnovu mirovnog ugovora iz 1947. g. preuzeti od Mađarske 1960. godine.

Slavko Mićanović u članku »O nekim problemima i potrebama arhivske službe u Bosni i Hercegovini« ističe da su u Arhivu Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, pored niza postignutih uspjeha, i dalje vrlo akutni problem prostorijski i problem kadrova.

U napisu »Državni arhiv Narodne Republike Bosne i Hercegovine (osnivanje, rad i stanje)« Kasim Isović naglašava da se istorijsko-arhivska građa Arhiva SRBiH ni izdaleka ne iskorištava prema svojoj vrijednosti i obilju naučnog materijala za mnogobrojna pitanja vezana za istorijski razvitak Bosne i Hercegovine, počev od druge polovine XIX stoljeća. Osim toga, Isović daje koristan pregled i ocjenu najvažnijih fondova u Arhivu Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine.

Vrijednost i stanje arhivskih materijala u Orijentalnom institutu u Sarajevu pregledno je obradio Hamid Hadžibegić.

Dokumentovan rad dra Hamdije Kapidžića »Previranje u austro-ugarskoj politici u Bosni i Hercegovini 1912. godine« vrlo reljefno ocrtava ne samo austro-ugarsku politiku u Bosni i Hercegovini 1912. godine, posebno na suzbijanju otpora srpske opozicije u Bosanskom saboru, nego i revolucionarno vrenje u redovima srednjoškolske omladine.

Nedim Šarac je vrlo uspješno obradio »Učešće Komunističke partije Jugoslavije u opštinskim izborima u Bosni i Hercegovini 1928. godine«. On je prikazao razvoj i stanje KPJ u Bosni i Hercegovini, teškoće i uslove ilegalnog rada pred izbore. Kao jednu od karakteristika ovih izbora Šarac uočava obilato iskorištavanje i svjesno produbljivanje vjerske i nacionalne podvojenosti stanovništva, kao i činjenicu »da je iz višegodišnjeg sukoba radničkih organizacija, koji se nije uvijek kretao samo u okvirima principijelnosti, rezultiralo ne samo ozbiljno slabljenje pokreta kao cjeline, nego i trajnije potpadanje jednog dijela radničke klase pod vjersko-nacionalistički uticaj buržoazije«. To su bili neki od osnovnih razloga što KPJ i Socijalistička partija kao »političke formacije radničke klase« nisu spadale u red prvorazrednih političkih faktora, pa su vodeće građanske stranke dobile na ovim izborima pretežnu većinu glasova (Jugoslavenska muslimanska organizacija je dobila 1466, Radikalna stranka 1357, a Hrvatska seljačka stranka 749 mandata).

Neke fragmente, do sada malo poznate, iz razvitka radničkog pokreta u Banjaluci iznio je Ibrahim Ibrišagić u prilogu »Razvitak radničkog pokreta u Banjaluci od 1918. do 1941. godine«. I ovaj napis pokazuje da je u Banjaluci postojala, uglavnom, kontinuirana djelatnost naprednih snaga pod rukovodstvom KPJ.

Vrlo interesantnu građu o radu Seoskog i Opštinskog narodnooslobodilačkog odbora u Todorovu (srez Bihać) od 27. novembra 1942. do 9. januara 1943. godine prezentirala je Nevenka Bajić u radu »Devet zapisnika o radu jednog narodno-oslobodilačkog odbora iz 1942. godine«. Tu se radi o razvoju narodnooslobodilačkog pokreta u jednom selu i opštini gdje su stanovnici Muslimani, do rata bili pod uticajem politike Jugoslovenske muslimanske organizacije. Iz zapisnika o radu pomenutih organa vlasti može se vidjeti kako su neposredno poslije Prvog zasjedanja AVNOJ-a sprovedene u život njegove odluke, zatim sastav seoskih i opštinskih narodnooslobodilačkih odbora, te pitanja koja su razmatrana na sjednicama opštinskog odbora, a kojih nije mali broj. Samo neka od tih pitanja su: formiranje i rad partizanske straže, regulisanje odnosa sa pozadinskim vojnim vlastima, čuvanje šuma, pomaganje sirotinje, održavanje postojećih cesta i putova, pitanje izbjeglica i opljačkane imovine, snabdijevanje narodnooslobodilačke vojske i prehrana stanovništva, prikupljanje dobrovoljnih priloga, narodno prosvječivanje, javni red, te rješavanje određenih građansko-pravnih sporova. Objavljeni materijali imaju osobitu vrijednost, kako za istoričare, tako i za pravnike, političare, pa i sociologe.

Ovaj Glasnik sadrži i nekoliko prikaza knjiga i djela u kojima se uglavnom tretiraju problemi istorije Bosne i Hercegovine. Na kraju su vijesti o radu Društva arhivista Bosne i Hercegovine.

Iz većeg broja objavljenih radova u drugoj knjizi Glasnika (Sarajevo 1962), s obzirom na ograničen prostor, osvrnućemo se samo na neke.

Kasim Išević u radu »Struktura i funkcionisanje organa državne uprave u Bosni i Hercegovini u vremenu od 1918. do 1924. godine« na osnovu raspoložive izvorne arhivske građe, a uz konsultovanje i ostalih materijala vrlo pregledno je obradio osnivanje, organizaciju i rad Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu i Narodne vlade (Narodnog vijeća SHS) za Bosnu i Hercegovinu, zatim Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu i Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu. On dokumentovano dopunjava, a u nekim detaljima i ispravlja izvjesne podatke u napisima o Narodnom vijeću SHS za Bosnu i Hercegovinu (str. 26. i 27). Premda uočava nedostatak određenih arhivskih materijala koji bi omogućili potpuniju sliku o narodnim vijećima uspostavljenim prilikom ujedinjenja 1918. godine, Išević, iznoseći neke primjere, zaključuje da su narodna vijeća izrazila tendenciju da od »privremenih političkih i pripremnih organa prerastu u organe državne vlasti i uprave«, kao i da je Narodna vlada

(Narodnog vijeća SHS) u Bosni i Hercegovini u toku kratkog djelovanja (od 1. novembra do 31. decembra 1918) »sadržavala u sebi svojstvo državne vlade«. Isović prezentira interesantne podatke o učešću predstavnika Bosne i Hercegovine u Plenumu Narodnog vijeća SHS u Zagrebu. Naime, »Pripremni odbor« u Zagrebu obavijestio je bosanske političare dra Jozu Sunarića i Vojislava Šolu da Bosni i Hercegovini pripada ukupno 18 mjesta u Plenumu Narodnog vijeća (od toga 8 za Srbe, 4 za Hrvate i 6 za Muslimane), te 9 mjesta u Središnjem odboru. Karakteristično je u vezi sa ovim da su u Plenum Narodnog vijeća SHS u Zagrebu ušli: Kosta Kujundžić, Gligorije Jeftanović, dr Jozo Sunarić, Vojislav Šola, fra Ljubomir Galić, Šćepan Grdić, dr Luka Čabrajić, dr Savo Ljubibratić, Vjekoslav Jelavić, dr Milan Jojkić, dr Tugomir Alaupović, dr Vladimir Čorović, dr Hamid Svrzo, fra Didak Buntić, Maksim Đurković, dr Mehmed Spaho, proto Dušan Kecmanović i dr Vojislav Besarović. Dakle, 10 Srba, 6 Hrvata i 2 Muslimana. U Središnji odbor su ušli, kako Isović navodi pozivajući se na S. Budisavljevića: dr Jozo Sunarić, Vojislav Šola, dr Milan Jojkić, Šćepan Grdić, fra Ljubomir Galić i dr Luka Čabrajić. Međutim, Bogdan Krizman (Zapisnici Središnjeg odbora »Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba« u Zagrebu, Starine 48, JAZU, str. 336. i 337) pominje da su pored navedenih kasnije u Središnji odbor Narodnog vijeća SHS kooptirani dr Halidbeg Hrasnica i dr Hamid Svrzo. Krizmanovi podaci su potpuniji od onih koje navodi S. Budisavljević, pa smatramo da je Isović u dijelu svoga rada u kom piše o Glavnom odboru Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu (str. 25—34) trebalo da izvrši upoređenje sa citiranim radom B. Krizmana. Prema navedenom, u Središnji odbor Narodnog vijeća SHS iz Bosne i Hercegovine su ušli 3 Hrvata, 3 Srba i 2 Muslimana. Ako se ovome doda da je u Narodnoj vladi (Narodnog vijeća SHS) za Bosnu i Hercegovinu od 11 članova bilo 6 Srba, 4 Hrvata i 1 Musliman (od 20. decembra 1918. nije bio nijedan Musliman u Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu sve do sporazuma Jugoslavenske muslimanske organizacije sa Radikalno-demokratskom koalicijom u martu 1921. godine, kada su postavljena 4 muslimana za načelnike odjeljenja) tada se, pored ostalih činjenica, vidi kakav su tretman i položaj imali bosansko-hercegovački Muslimani u novostvorenoj državi jugoslovenskih naroda. Isović je uspio da utvrdi neke formalno-pravne i druge činjenice i pojedinosti od sada neutvrđene, a odnose se na državno-pravni početak nove vlasti (str. 43), prestanak rada Narodne vlade i početka djelatnosti Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, početak rada Pokrajinske uprave i njenog prestanka (46. i 61), zadatke i nadležnost Glavnog odbora Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu (27—30), status Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu i Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu (49, 52, 60). Na bazi ovakvo utvrđenih činjenica Isović je dao potrebna objašnjenja za neophodno razgraničenje arhiva organa državne vlasti od 1918. do 1924. godine (arhivi sadrže gotovo milion djelovodnih brojeva). Isto tako, on je prikazao i haotično stanje u manipulaciji aktima, administrativno-teritorijalnu podjelu tadašnje arhivske službe kao i teškoće oko razgraničenja arhiva. Isović se osvrnuo i na odnos Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu i Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu (44), zatim na zloupotrebe vlasti, dolazak činovnika i okružnih predstojnika iz Srbije (53) teške sigurnosne prilike, zbog čega su naročito bili uzbuđeni i nezadovoljni Muslimani »jer je strah njihov da idu teškim danima u susret opravdan«, ako se želi »da ove naše (...) sugradane uzdržimo uz nas i da ih posve ne oćeramo u protivnički tabor«, onda im treba pružiti makar najelementarniju zaštitu, kako to predsjednik Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu Atanasije Šola izvještava Svetozara Pribićevića, ministra unutrašnjih djela u Beogradu. Na kraju treba napomenuti da u vrijeme publikovanja Isovićevog članka nisu bili dešifrovani stenografski zapisnici nekih sjednica Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu, pa se njima nije mogao koristiti. Međutim, neovisno od naših napomena, Isovićev rad ostaje prvi dokumentovani i podrobniji napis o državnoj upravi u Bosni i Hercegovini od 1918. do 1924. godine.

»O komunističkom pokretu u Bijeljini od 1933. do 1938. godine« piše Slavko Mićanović. On posebno naglašava aktivnost napredne omladine i u tom sklopu Udruženja studenata u Bijeljini. Isto tako ističe dosta specifične uslove u kojima je KPJ djelovala u Bijeljini.

Nevenka Bajić u radu »Pregled učešća žena u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine do Obznane 1921. godine« piše o organizovanoj aktivnosti bosansko-hercegovačkih žena za poboljšanje uslova rada i položaja radnica, kao i o njihovom učešću u sindikalnim organizacijama, Socijaldemokratskoj stranci Bosne i Hercegovine i Socijalističkoj radničkoj partiji Jugoslavije (komunista). Ona upozorava na činjenicu da su žene bile vrlo aktivne u početku 1918. Tada su, pored drugih akcija, održale više javnih skupština, »proslavu ženskog dana«, »veliki sastanak žena« i »pozorišno veče«. Koliko je ta aktivnost bila svestrana i obimna, pokazuje i činjenica da je na tim sastancima bilo prisutno i po nekoliko stotina Muslimanki. Ova činjenica je utoliko značajnija što je do tada aktivnost radnica — Muslimanki u radničkom pokretu bila sasvim minimalna, iako ih je bio priličan broj, naročito u dvije glavne tvornice gdje je radila ženska radna snaga (Tvornica duhana u Sarajevu i Tvornica čilima u Sarajevu).

Nedavno izašla treća knjiga Glasnika (Sarajevo, 1963) sadrži, također, više značajnih radova iz istorije Bosne i Hercegovine. Među njima su i dva rada o omladinskom pokretu u Bosni i Hercegovini između dva rata. U jednom Slavoljub Cvetković piše o solidarnosti učenika u Mostaru sa beogradskim studentima u aprilu 1920. godine, kada su protestovali protiv proganjanja naprednih ljudi u Jugoslaviji. On naglašava da je štrajk mostarskih učenika organizovalo Udruženje Skoja u Mostaru, kao izraz protesta protiv postojećeg pokreta u zemlji koji se pomoću policije pokušao brutalno razračunati sa naprednom omladinom. U drugom radu Rasim Hurem je obradio štrajkove daka Srednje tehničke škole i Gazi Husrefbegove medrese u Sarajevu u decembru 1936. i januara 1937. g. Hurem je svestranom analizom utvrdio da su štrajkačke akcije napredne dache omladine u Sarajevu, čiji su organizatori bili članovi KPJ i Skoja pored ostalog, imale snažnog odjeka u gradu i značile afirmaciju naprednog srednjoškolskog pokreta.

S obzirom na posebnu vrijednost za izučavanje rada narodnih vijeća u vrijeme »prevrata« 1918. g. i stvaranja zajedničke države jugoslovenskih naroda, osvrnućemo se detaljnije na rad dra Hamdije Kapidžića »Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918.« Pored prezentiranja jednog dijela stenografskih bilješki sa sastanka Glavnog odbora Narodnog vijeća, dr Kapidžić je uz to dao detaljna objašnjenja, kao i niz dopuna izvornom gradom i drugim podacima. Kapidžić je, osim toga, dao konciznu i naučno fundiranu ocjenu rada Narodnog vijeća SHS sa Bosnu i Hercegovinu.

Rad dra Kapidžića pruža jasnu sliku u kakvim je uslovima prestala austrougarska vlast u Bosni i Hercegovini, kako je izvršen »prevrat« i kako je bosansko-hercegovački vladajući sloj učinio sve da ne dođe do revolucionarnih promjena. Ilustrativni su u tom pogledu podaci o mjerama Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu za očuvanje reda i mira po svaku cijenu, o pozivu srpskoj vojsci za dolazak u Bosnu i Sarajevo, o odnosima Narodnog vijeća prema zahtjevima i stavovima Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, o proglašavanju prijevika sudova zbog agrarnih nemira i drugim tada aktuelnim pitanjima.

Iz raspoloživog materijala se vidi da su u vrijeme »prevrata« prilike u Bosni i Hercegovini bile vrlo teške usljed dugogodišnje okupacije, ratnih posljedica i neriješenog osnovnog pitanja u Bosni i Hercegovini — agrarnog pitanja. Revolucionarno raspoloženje, prvenstveno seljačkih masa, u momentu »prevrata« ispoljavalo se u samovlasnom rješenju kmetskih odnosa otkazivanjem feudalnih obaveza i zauzimanjem zemalja koje su držali u kmetskom odnosu. Pri tome nisu bile rijetke pljačke, paljevine, pa i ubistva (str. 161. i 307). Međutim, Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu, koje se nije pokazalo spremnim, a niti je u tom momentu željelo da rješava agrarno pitanje, formiralo je u više mjesta prijeke sudove kako bi suzbilo revolucionarno raspoloženje masa. Dosljedno tom svom stavu, nešto kasnije Narodno vijeće držalo se zaključaka Narodnog vijeća SHS u Zagrebu i njegove posebne poslanice seljacima od 14. novembra 1918. g. u kojoj se naglašava da će »dobiti dosta

u to plodne zemlje za svaki posao, a da se nikome ne učini nasilja, nepravde i šteta. To će se provesti po zakonu, jer ako nije po zakonu, nastat će klanje i maizad će oteti sve siledžije, pa će naipošteniji, najmirniji i najmarljiviji ostati i opet bez ičega».

Ovaj rad dra Kapidžića, isto tako, omogućava sagledavanje niza važnih čimbenika potrebnih za potpuniju ocjenu narodnih vijeća. To se prvenstveno odnosi na izbore kotarskih, opštinskih i seoskih narodnih vijeća (229. i 256), njihov odnos prema administrativnom aparatu i prekoračenje ovlaštenja (241—243, 265—266, 308. i 328). Značajni su i podaci o odnosu narodnih vijeća i narodne garde (194), o finansiranju kotarskih narodnih vijeća (205—6. i 255), o plaćanju narodne garde (202. i 204—5), o povećanju plata radnicima od kotarskih narodnih vijeća u Bosanskom Brodu i Drvaru (228. i 262), o odnosu vojne i civilne vlasti (223), o asistiranju srpske vojske za smjenjivanje »neposlušnih« kotarskih narodnih vijeća (292—3), o samostalnosti i samovolji kotarskog narodnog vijeća u Banjaluci (219, 237. i 292) i sličnim pitanjima.

Analizirajući dostupnu građu, dr Kapidžić zaključuje da je Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu, iako imenovana uz saglasnost »Središnjeg odbora« Narodnog vijeća SHS u Zagrebu, »stvarno bila autonomna«. Međutim, može se postaviti pitanje da li je ona, iako privremena, predstavljala stvarnu vlast i u kojoj mjeri? Problem se postavlja tim prije kada se uzme u obzir da Narodno vijeće, a ni Narodna vlada nisu imali svoje vlastite izvršne organe, u prvom redu vojsku i policiju, zbog čega ni u vrlo ozbiljnim situacijama nisu mogli preduzeti gotovo nikakve neophodne potrebne sankcije. Dalje, prilično je nejasno kakav je bio organ Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu. To nisu znali ni njegovi članovi. Na sjednicama Narodnog vijeća čula su se mišljenja da je to »zbir pojedinaca«, »privremena ustanova« (225), da je Glavni odbor Narodnog vijeća »politička grupacija koja drži vlast u rukama« (230) ili da je to »kontrolni organ egzekutivne autonomne vlade« (312). Jedno je ipak sigurno, a to je da su Glavni odbor Narodnog vijeća i Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu od svog formiranja radili samostalno. Pored ostalog, to naročito ilustruje slučaj neprihvatanja oficira iz Zagreba određenih od Narodne vlade SHS za organizovanje vojske u Bosni i Hercegovini (187 i izvještaj generala Terzića Vrhovnoj srpskoj komandi da je bosanska vlada radila i da će raditi po instrukcijama srpske vlade. Međutim, ipak ostaje nejasno da li su Narodno vijeće i Narodna vlada u Bosni i Hercegovini imali neophodne elemente i prerogative vrhovnih organa vlasti u Bosni i Hercegovini. U sklopu ovog problema treba spomenuti da je postojala i izvjesna samostalnost kotarskih narodnih vijeća u pojedinim mjestima koji nisu priznavali odluke i zaključke Narodnog vijeća i Narodne vlade u Sarajevu.

Pokušaj ujedinjenja Bosne i Hercegovine direktno sa Srbijom — jedno od do sada malo obrađivanih pitanja — sada je radom dr Kapidžića postalo jasnije, premda ono i dalje zasluđuje posebnu naučnu obradu. Pored ranije objavljenih podataka o ovom pitanju, posebno o akciji Vrhovne komande srpske armije putem svoga izvanrednog izaslanika u Sarajevu generala Terzića (B. Krizman: Srpska vrhovna komanda u danima raspada Austro-Ugarske 1918, »Historijski zbornik«, god. XIV, 1961), dr Kapidžić prezentira i obrađuje niz dokumenata o izjavama većine kotarskih narodnih vijeća u Bosni i Hercegovini o prisajedinjenju Bosne i Hercegovine direktno Srbiji, pa na osnovu toga konstatuje: »Izgleda da je postojalo raspoloženje i kod Narodne vlade, ili bar jednog njenog dijela, da se proglasi ujedinjenje Bosne i Hercegovine sa Srbijom« (291). U prilog takve tvrdnje dra Kapidžića navješćemo, pored citiranog izvještaja generala Terzića Vrhovnoj komandi (288), dio njegove »Beleške za komandanta Staba Vrhovne komande gosp. vojvodu Živ. Mišića« od 16. novembra 1918. u kome navodi: »Radiće se indirektnim putem da stvar sazri (ujedinjenje Bosne i Hercegovine sa Srbijom, A. P.); većina je Hrvata za to sjedinjenje. Prvi je korak već učinjen davanjem svijui alagališta i spremne na upravu srpskoj vojsci. Moglo bi se to i silom izvesti, ali se bojati komplikacija. Muslimani su za nas i priznaju dinastiju Karađorđevića i izjavili su da će biti lojalni građani. (...) 3. Bosanska vlada izjavila je, da je i do sada radila po instrukcijama srpske vlade, da će i ubuduće isto raditi, (podvukao A. P.) a ako se želi promenu pravca dosadanje politike,

onda da im se izdadu potrebne instrukcije. (...). 6. Oseća se jak uticaj iz Zagreba. Salju im se naročiti ljudi, bivši austrijski oficiri, radi organizacije vojske i uređenja zemlje u vojnom pogledu. Oni ih odbijaju» (Dr Dragoslav Janković i dr Bogdan Krizman: Građa o stvaranju jugoslavenske države, Beograd 1964, str. 664. i 665). Iz jednog drugog izvještaja generala Terzića vidi se da vojvoda Stepanović (komandant II armije u Sarajevu) moli »da mu se odobri kredit za poverljive ciljeve« (Arhiv Vojno-istorijskog instituta JNA u Beogradu, Operacioni dnevnik Operativnog odeljenja Vrhovne komande, popisnik 3, kutija 119, br. 9). Naprijed navedeni podaci, pored ostalog, opravdavaju pretpostavke i prof. dra Dragoslava Jankovića da je u vezi sa »posrednim radom« srpske vlade na ujedinjenju Bosne i Hercegovine sa Srbijom došla odluka narodnih vijeća u Bosanskoj Krajini o ujedinjenju sa Srbijom (Društveni i politički odnosi u Kraljevini SHS uoči stvaranja SRPJ (komunista), Istorija XX veka, Zbornik radova I, Beograd 1959, str. 68).

Na kraju treba naglasiti da je za potpunije proučavanje rada narodnih vijeća velika šteta što nije sačuvan i drugi dio stenografskih bilješki, te što nije sačuvano 330 akata Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu pohranjenih 19. marta 1919. u arhivi Predsjedničkog ureda Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu (što se pominje u jednom dokumentu). Isto tako, za naučnu obradu ovog pitanja, kao dopuna Kapidžićevom radu, moraju se upotrijebiti zapisnici još sedam sjednica Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu u oktobru 1918. godine koji su upravo objavljeni u »Građi o stvaranju jugoslavenske države« (priredili: dr D. Janković i dr B. Krizman, Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, Beograd, 1964).

Poslije pojave navedenih knjiga Glasnika arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine možemo sa zadovoljstvom konstatovati da ova publikacija, pored tretiranja pitanja arhivističke teorije i prakse, posebno bosansko-hercegovačke arhivske službe, objavljuje značajnu arhivsku građu i radove iz oblasti istorije, rađene na osnovu arhivske građe bosansko-hercegovačkih arhiva, koji se odnose na našu noviju istoriju. Glasnik je već stekao afirmaciju i postao publikacija koju ne samo što rado čitaju istoričari i drugi kulturni i javni radnici, nego se njom koriste i u naučnim istraživanjima.

Međutim, s obzirom na važnost arhivske građe kao prvorazrednog izvora za naučni rad, mislimo da bi bilo korisno detaljnije i preglednije da se obradi (nego što je to bio slučaj u dosadašnjim brojevima Glasnika) kojim fondovima raspolažu bosansko-hercegovački arhivi, njihovo stanje i mogućnost korištenja. Uspjeh bi bio potpuniji ako bi se obuhvatili i materijali koji se nalaze u arhivima Bosne i Hercegovine, a odnose se na našu Republiku. To bi se moglo učiniti i u formi posebne zbirke ili posebnog izdanja kao što je »Splošni pregled fondova Državnoga arhiva LR Slovenija« (Ljubljana 1960) ili priručnik pod naslovom »Arhivski fondovi u Vojvodini« (Novi Sad 1962). Istovremeno bi to moglo služiti kao materijal za pripremanu izradu kataloga arhiva u našoj zemlji.

Dalje, i pored upravo pokrenutog časopisa Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta u Sarajevu, mislimo da Glasnik ne bi trebalo da prestane objavljivati građu i radove iz oblasti radničkog pokreta. Naprotiv, objavljivanjem u Glasniku trebalo bi iskoristiti dosta obimnu građu iz te oblasti koja se nalazi u bosansko-hercegovačkim arhivima.

Isto tako bilo bi vrlo korisno da se u Glasniku mnogo više objavljuju građa i radovi iz naše najnovije istorije, naročito socijalističkog perioda.

Decembra 1964.

Atif Purivatra

»PRILOZI ZA ISTORIJU SOCIJALIZMA«

(Izdavanje Instituta za izučavanje radničkog pokreta — Odjeljenje za istoriju međunarodnog radničkog pokreta i socijalističke misli, Beograd)

Ova publikacija popunjava veliku prazninu u naporima za proučavanje novije istorije. Već nekoliko godina više institucija kod nas bavi se proučavanjem jugoslovenskog radničkog pokreta i socijalizma. Uporedna istraživanja, koja bi naš radnički pokret posmatrala i ocjenjivala u odnosu na opšta kretanja i tendencije koje su dominirale u pojedinim etapama međunarodne borbe radničke klase, do sada su kod nas bila gotovo sasvim izostala. A poznavanje nacionalnog pokreta ma koje zemlje teško je moguće bez poznavanja međunarodne idejne, organizacione i akcione povezanosti ovih pokreta i teoretskih osnova njihove akcije.

Već prva publikacija Instituta za radnički pokret u Beogradu uspješno izvršava neke od tih zadataka.

Izlazak ovog broja vezan je za jedan važan jubilej — stogodišnjicu Prve internacionale.

U rubrici »Rasprave i članci« centralno mjesto zauzima rad dr Marijana Britovšeka »Marks i Engels u revoluciji 1848—1849. i njihovi politički stavovi«. Obilna historiografija o revolucionarnoj 1848. godini, uopšte, i o Marksovim i Engelsovim stavovima u njoj, posebno, tretirala ih je na razne načine: nekada sa svog ideološkog aspekta, a nekada im je davala oportunistički i pragmatistički značaj. Dr Britovšek posmatra ulogu Marksa i Engelsa u specifičnim društveno-političkim uslovima koji su neminovno određivali svaku njihovu akciju. On traži korijene njihove revolucionarne taktike još u njihovom pre-revolucionarnom teoretskom djelu, ističući Marksova tadašnja shvatanja da svaka civilizovana zemlja najprije treba da dostigne stepen kapitalizma da bi mogla krenuti ka daljem društvenom razvitku, te, prema tome, u Njemačkoj, gdje je preovladavao feudalizam, komunisti imaju zadatak da pomažu buržoaziju da dođe na vlast, da pomažu pokret evropske demokratije da bi preko njega uticali na pravac revolucije. Britovšek analitički objašnjava taktiku Marksa i Engelsa u samoj revoluciji. Pri tome se obilato služi njihovim člancima iz »Novih rajnskih novina«, lista koji je pod Marksovim rukovodstvom postao glavni organ njemačkog revolucionarnog pokreta u periodu od 1. juna 1848. do 11. maja 1849. godine. »Novine« su podsticale sva progresivna kretanja, apelovale na jedinstvo demokratskog pokreta sa liberalnom buržoazijom, ali i odlično napadale parlamentarni liberalizam. Zato Marks i Engels od Frankfurtskog parlamenta traže da bude politički aktivan. Britovšek posebno iznosi njihove stavove o junskoj revoluciji u Francuskoj, gdje je, po njima, prvi put došlo do jasne klasne borbe, koja je dovela do pregrupisanja raznih kontra-revolucionarnih snaga zbog opšte opasnosti.

U okviru iznošenja Marksovih i Engelsovih spoljopolitičkih koncepcija, Britovšek ističe da je njihovo insistiranje na ratu protiv carske Rusije bilo na liniji njihovog opšteg interesa pobjede demokratskih struja u revoluciji, koje je

ruski carizam gušio. »Oni su u panslavizmu videli svesne i nesvesne reakcionarne težnje koje su bile uperene protiv slobodoljubivih težnji evropskog naroda, i što je najvažnije videli su da su ga vlade iskoristile u reakcionarne svrhe« — kaže Britovšek. Zato oni pozdravljaju poznajski ustanak u Poljskoj i pozivaju revolucionarnu Njemačku da pomogne Poljake protiv ruskog carizma. Britovšek dalje ističe da Marks i Engels u svom oduševljenju za revoluciju i bijesu prema reakcionarnoj ulozi Čeha i Slovaka razvijaju tezu da će oni u daljem istorijskom razvitku biti osuđeni na propast kao samostalni narodi. Lenjin se složio sa Engelsovom klasifikacijom prema kojoj su slovenski narodi ubrojeni u nerevolucionarne, jer su — kaže Lenjin »1848. godine postojali i istorijski i politički razlozi za razlikovanje reakcionarnih i revolucionarno-demokratskih naroda.«

Dr Britovšek pregledno iznosi Marksova i Engelsova gledanja u periodu dilema i odstupanja revolucionarnih snaga pred buržoasko-liberalističkim mahinacijama (1849. g.), koje čine da kontrarevolucionarne snage dižu glave. Posebna vrijednost ovog rada je u tome što Marksove i Engelsove stavove, njihovu taktiku, posmatra istorijsko-analički u konkretnom društveno-političkom procesu.

Britovšek s pravom zaključuje da je proučavanje Marksove teorije taktike 1848. i 1849. g. osnova za razumijevanje nastanka i razvitka evropskog demokratskog pokreta.

Rad dr Sergija Dimitrijeviča »Balkanski socijalisti i I svetski rat« predstavlja njegovo saopštenje dato na XI međunarodnom kongresu istoričara u Štokholmu, održanom 25. avgusta 1960. godine. Ističući stanovišta balkanskih socijalista protiv rata (sa izuzetkom bugarskih »širokih«), autor prikazuje situaciju u kojoj su ovakvi stavovi značili duboku principijelnost i političku hrabrost balkanskih socijalista. Oni su još jasnije osvijetljeni sumarnim prikazom stanja socijalističkog pokreta u međunarodnim okvirima. Autor s razlogom ističe da su podrška oktobarskoj revoluciji od strane balkanskih socijalista, koji su ostali vjerni međunarodnoj proleterskoj solidarnosti i marksizmu, kao i njihova orijentacija na stvaranje nove Internacionalne u posljednjoj godini rata, bili tijesno vezani za njihovo oštro suprotstavljanje ratu.

Rad Putnika Dajića »Neki osnovni problemi razvitka sindikalnog pokreta u prvim godinama sovjetske vlasti (1917—1921. godine)« razmatra stanje sindikalnog pokreta Sovjetskog Saveza u periodu tzv. »Ratnog komunizma« 1918—1920.

Autor ističe brzi porast sindikalnog pokreta poslije februarske buržoasko-demokratske revolucije 1917. godine. Od hiljada razjedinjenih sindikalnih organizacija u proljeće 1916. godine, u jesen je stvorena jedna moćna sindikalna organizacija sa dva miliona članova. To je period oštrih klasnih sukoba koji je nametao potrebu većeg angažovanja sindikata, čemu je dosta smetao menjševički uticaj u njima.

Poslije pobjede oktobarske revolucije nastaje nova etapa. Sindikati dobijaju važan zadatak u borbi za uspostavljanje diktature proletarijata u uslovima građanskog rata i inostrane vojne intervencije. Autor podvlači borbu boljševika protiv menjševičke teorije o »neutralnosti« sindikata i pri tome ističe veliki značaj »diskusije o sindikatima« (novembar 1920.— mart 1921. godine), koja je pokazala da i u redovima Boljševičke partije postoji razna gledanja na ulogu sindikata. Lenjinovo gledanje o sindikatima kao vaspitnoj organizaciji, školi upravljanja itd. odnijelo je pobjedu.

Rasprava Vladana Pantića »Povodom diskusije o karakteru novembarske revolucije u Njemačkoj 1918—1919. godine« podstaknuta je diskusijom koju su vodili istoričari Njemačke Demokratske Republike i SSSR-a u periodu 1955. do 1958. godine, povodom priprema za proslavu njene četrdesetogodišnjice.

Autor daje pregled događaja koji su doveli do ovog masovnog pokreta njemačkog proletarijata, koji je zbog kratkovidnih gledanja reformističkog socijaldemokratskog rukovodstva završen stvaranjem buržoasko-demokratske Vajmarske Republike. Po autoru, novembarska revolucija ne predstavlja čistu i jednostavnu pojavu, nego su se u procesu njenog razvoja preplitali elementi, kako buržoasko-demokratski, tako i socijalističke revolucije, ali su prvi ostali dominantni u cijelom njenom toku. Takvim gledištem on se suprotstavlja mi-

sljenjima sovjetskih historičara ističući jednostranost njihovog posmatranja protivno razvoju svjetskog kapitalizma, jer oni insistiraju samo na onoj strani koja je pokazivala tendencije krize monopolističkog razvoja kapitalizma, koja je ukazivala na zaoštavanje klasnih suprotnosti između rada i kapitala i neizbježnosti ratnih konflikata i socijalnih revolucija. On im zamjera što nisu dovoljno vidjeli drugu stranu procesa koja je bila karakteristična za industrijski razvijene zemlje koje su imale privilegovani položaj na svjetskom tržištu, a koja je omogućila dugotrajnu egzistenciju kapitalizma i njegov bitan uticaj na većinu radničke klase i drugih društvenih slojeva u ovim zemljama. Takvo gledanje, po mišljenju autora, dovelo ih je sve na pozicije »suprotstavljanja objektivnog faktora revolucije subjektivnom faktoru, i to do te mere da se stvarno gubi njihova dijalektička povezanost i uzajamna zavisnost«.

Problem razvika Kominterne iz objektivnih razloga nedovoljno je proučen. Rad Vere Mujbegović »Prvi kongres Komunističke internacionale i KP Njemačke« obrađuje samo jedan od tih problema, ili, bolje rečeno, jednu njegovu stranu.

Autor ističe teške uslove u kojima djeluje njemački revolucionarni radnički pokret i posebno grupa »Spartakus«. Težnja za približavanjem Nezavisnoj socijal-demokratskoj partiji zbog odsustva međunarodnih veza i obaviještenosti zahtijevala je da revolucionarni radnički pokret Njemačke traži i nalazi originalna političko-taktička rješenja u specifičnim uslovima jedne razvijene kapitalističke zemlje. Razumljivo je onda što su se gledanja Roze Luksemburg i Komunističke partije Njemačke unekoliko razilazila od stavova Lenjina i organizatora Kominterne. Dakle, to nisu bila principijelna neslaganja, što su kasniji događaji očigledno potvrdili. U uzajamnoj povezanosti svih ovih društveno-političkih i idejnih faktora autor vidi osnovne uzroke koji su uslovlili specifičan stav delegacije KP Njemačke na I kongresu Kominterne.

Služeći se istorijskom analizom, autor ubjedljivo obrazlaže svoje stavove.

U svom radu »Austroromskiizam o pojmu demokracije i diktature« dr Radoslav Ratković iznosi shvatanja tri najistaknutija teoretičara austroromskiističke škole: Ota Bauera, Karla Renera i Maksa Adlera.

Internacionalistička solidarnost jugoslovenskog proleterijata je malo istražena oblast u istoriji našeg radničkog pokreta. Zato rad Ahmeda Nazečića: »Rad jugoslovenskog odbora za pomoć gladnim u Rusiji« izaziva razumljivo interesovanje. Autor dokumentovano, ali na osnovu jednostrane građe, prikazuje akcije jugoslovenskog proleterijata na ovom planu, posebno ističući teške društveno-politički uslove u kojima su se odvijali, naročito ignorantski odnosi jugoslovenske buržoazije prema međunarodnim i domaćim apelima za pomoć.

U rubrici »Dokumenti i sjećanja«, »Prilozi« donose seriju pisama iz prepiske Filipa Filipovića i Dimitrija Tucovića.

U istoj rubrici objavljen je i članak Stevana Belića »Stvaranje bataljona »Đaković« u Španiji«.

U rubrici »Osvrti — prikazi« objavljeni su napisi Pere Damjanovića »O izdavanju izvora za istoriju radničkog pokreta i socijalizma«, Dušana Plenče »Međunarodna naučna afirmacija istorije pokreta otpora«, Momčila Zečevića »Jugoslovenska socijaldemokratija prema II i III internacionali (povodom knjige Vlade Strugara: Jugoslovenske socijaldemokratske stranke 1914—1918. godine, Zagreb, 1963) i Vujice Kovačeva »Neka izdanja istorijske građe o Mađarskoj sovjetskoj republici 1919. godine«.

Svi napisi u ovoj rubrici imaju karakter korisnih obavještenja, sem napisa M. Zečevića koji predstavlja kritički osvrt na knjigu Vlade Strugara.

U rubrici »Saopštenja i informacije« objavljeni su materijali povodom 145-godišnjice rođenja i 80-godišnjice smrti Karla Marksa. To su uvodno izlaganje Milke Minić, saopštenja: Pere Damjanovića »O dosadašnjem prevodenju djela Karla Marksa i Fridriha Engelsa u našoj zemlji«, Predraga Vranickog »Dosadašnje studije marksizma u našoj zemlji«; napisi povodom 85-godišnjice rođenja i 25-godišnjice smrti Filipa Filipovića: Vujice Kovačev »Djelatnost F. Filipovića za vrijeme I svjetskog rata« i Dragoje Živković »Uloga Filipa Filipovića u borbi protiv reformizma u periodu između dva partijska kongresa 1919—1920. godine«.

Tu su objavljene i informacije Norberta Kolomejčika iz Varšave »Struktura i rad Instituta za istoriju Partije pri Centralnom komitetu PURP« i Vere Mujbegović »Međunarodni Institut socijalne istorije u Amsterdamu«.

Bogatstvom i raznovršnošću obrađenih i prezentiranih problema publikacija »Prilozi za istoriju socijalizma« prevazilazi značaj jedne specijalističke periodike i postaje koristan priručnik za širi krug naučnih i javnih radnika.

Neselin Đuretić

TRINAEST BROJEVA BANJOLUČKOG SOCIJALISTIČKOG
LISTA »NARODNI GLAS«¹⁾

U toku 1919. i 1920. godine organizovani radnički pokret u Jugoslaviji predstavljao je značajnu snagu i bio u stalnom usponu. Vidan izraz te činjenice predstavljaju, uz ostalo, i mnogi obnovljeni i pokrenuti partijski listovi i časopisi koji su izlazili u nizu mjesta naše zemlje: u Zagrebu, Splitu, Osijeku, Virovitici, Slavonskoj Požegi, Beogradu, Skoplju, Kragujevcu i dr. Po odobrenju Centralnog partijskog vijeća Socijalističke radničke partije (komunista) u Banjoj Luci pokrenut je list »Narodni Glas«. To je tada po redu bio trinaesti list Socijalističke radničke partije Jugoslavije. List je izlazio samo nekoliko mjeseci, odnosno od 10. aprila do 24. jula 1920. godine. Ukupno je izašlo trinaest brojeva. List je štampan ćirilicom i latinicom, a izlazio je jedanput nedjeljno.²⁾

Namjena lista i njegovi zadaci precizirani su u uvodnom članku prvog broja pod naslovom »Seljacima i radnicima«. Prvi zadatak lista jeste razvijanje socijalističke agitacije na selu, on je namijenjen »potrebama našeg partijskog i sindikalnog pokreta u Bosanskoj Krajini«.

Odredenija fizionomija i orijentacija lista vidi se i iz napomene redakcije da »nacionalno oslobođenje treba upotpuniti ekonomskim i socijalnim oslobođenjem«.

Naglašena orijentacija lista prema selu rezultat je uopšte povećanog interesovanja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) za probleme sela. Ona je, naročito od 1920. godine, počela uviđati da se ozbiljniji uspjesi radničkog pokreta u Jugoslaviji ne mogu ostvariti bez čvršćeg povezivanja sa masama radnog seljaštva. To je rezultat i jedne trezvene ocjene stanja u Bosanskoj Krajini u kojoj je preovladavalo siromašno seljaštvo. Pa i najveći grad Bosanske Krajine Banja Luka nema u ovo vrijeme više od 14.000 stanovnika i u njemu radnike u najvećem broju predstavljaju siromašne zanatlije. Stoga »Narodni Glas« s pravom ističe da mu je najvažniji zadatak razvijanje svijesti siromašnih seljaka o njihovom zajedničkom klasnom interesu sa radnicima i ostalom sirotinjom iz varoši i o potrebi njihove stalne zajedničke borbe.

¹⁾ Svi brojevi lista »Narodni Glas« čuvaju se u Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu. Za mjesni odbor SRPJ (k) vlasnik i odgovorni urednik lista bio je Dušan Spasojević, a urednik Jakov Lastrić.

²⁾ U toku 1920. godine u B. Luci su izlazili i ovi listovi: »Država« (Kasnije »Narodna jedinstvena država«, Počeo izlaziti 1918. god. U početku bio političko-informativni list, pa organ Demokratske stranke u BiH i najzad organ Samostalne stranke BiH. Izlazio nedjeljno jedanput); »Glasnik banjalučke biskupije«. (Službeni list biskupije u B. Luci. Počeo izlaziti 1918. g. U početku izlazio jedanput, a poslije dvaput godišnje); »Glasnik odbora za organizaciju Narodne radikalne stranke«. (Počeo izlaziti 1919. god. Izlazio od 14. jula 1919. g. redovno jedanput nedjeljno); »Novi život« (organ Hrvatske narodne zajednice. Počeo izlaziti 1919. Izlazio jedanput nedjeljno); »Putokaz« (Izdavač: Sirotište »Marije Zvijezde« u B. Luci. U toku 1920. god. izlazio jedanput mjesečno). (Podaci iz djela Đorđa Pejanovića: Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850—1941. g.).

List je imao svoje stalne rubrike: Politički pregled, Dnevna hronika, Iz Partije i Sindikalni pregled. Najveći broj članaka je nepotpisan. Nekoliko članaka izrazito teoretske prirode preštampano je iz beogradskih Radničkih novina. Čitaoci su redovno informisani o događajima iz međunarodne politike, ali ipak znatno više iz međunarodnog radničkog pokreta.

Iz broja u broj razmatrana je situacija u Sovjetskoj Rusiji koja je u to vrijeme zadavala posljednje udarce intervencionistima i vodila grčevitu borbu protiv ekonomske blokade. »Narodni Glas« je u više navrata osudio stav jugoslavenske vlade koja ne samo da nije uspostavila veze sa Sovjetskom Rusijom već je otvorila široka vrata ruskim izbjeglicama — grofovima i bankarima.³⁾ U člancima pod naslovom »Sklapajte mir sa Sovjetskom Rusijom«, list, kao i ostala socijalistička štampa u Jugoslaviji, traži da se zvanično prizna sovjetska vlada i obnove diplomatski odnosi, da se odmah prekinu sve veze sa ruskim reakcionarima i ukine rusko poslanstvo u Beogradu te da se omoguću razmjena posjeta radničkih predstavnika Jugoslavije i Rusije (»Narodni Glas«, br. 1. i 6). Netačnim vijestima buržoaske štampe o stanju u Rusiji »Narodni Glas« suprotstavlja dosta objektivno obavještenje čitaocu o najznačajnijim ekonomskim i političkim promjenama u ovoj zemlji. Tako je u članku »Ekonomska stanje u Rusiji« (»Narodni Glas« od 1. maja 1920. g.) ukazano na najznačajnije promjene u oblasti ekonomike, na nacionalizaciju industrije, agrarne promjene na selu i ogromne napore Sovjetske Rusije da, odolijevajući pritisku evropske reakcije, riješi goruća pitanja ekonomskog života.

Čitaoci su takođe obaviješteni o revolucionarnim događajima u Njemačkoj, velikim štrajkovima poljoprivrednih radnika u Italiji, o uspjehu bugarskih komunista na izborima, o proslavi pedesetogodišnjice života V. I. Lenjina i o tome da su o Lenjinu tom prilikom govorili Buharin, Radek, Rjazanov i Kalinjin.

Naročitu pažnju list je posvetio događajima u susjednoj Mađarskoj, gdje je bjesnio teror diktatora Hortija. Prema podacima koje je list naveo, oko 50.000 ljudi bilo je zatvoreno, a 5.000 osuđeno na smrt.

Proteste širom svijeta Hortijeva vlada nije uvažavala. I »Narodni Glas« priključio se akciji jugoslovenske socijalističke štampe i uputio apel radnicima da se solidarišu sa odlukama Internacionalnog saveza sindikata o bojkotu Mađarske koji je počeo 20. juna kao efikasna mjera pritiska kako bi se obustavio teror. Trebalo je onemogućiti upućivanje vagona sa robom kao i slanje telegrama i pisama u Mađarsku.

List je znatno više pažnje posvetio događajima u zemlji, posebno radničkom pokretu i položaju sela.

U skladu sa istaknutim intencijama redakcije lista o potrebi socijalističke agitacije na selu »Narodni Glas« je od svog prvog do sedmog broja objavljivao u nastavcima članke pod naslovom »Selo i komunizam« — pisma jednog komunista.⁴⁾ Potreba da se seljaci i radnici bolje upoznaju izražena je jednostavnim riječima: »Treba da se upoznamo jer zajednički patimo. Potrebno je seljaci da znate ko smo mi komunisti i šta hoćemo. Potrebno je da znate zašto vas pozivamo u zajedničku borbu jer su kod vas dolazile i agitovale i druge partije i vi ste postali sumnjalice. To nije ni čudo. Usrećitelji iz varoši prevarili su vas. Oni vas opet posjećuju, tapšu po ramenu da bi im dali glas. Mi ćemo vam reći zašto vas mi ne možemo i ne smijemo varati ako nećemo da prevarimo sami sebe.« (isto, br. 1 od 10. aprila 1920.). Na popularan način seljacima je objašnjeno šta određuje karakter jednog društvenog sistema, kakvi su zadaci buržoaskih partija, a kakvi opet komunističke partije. U prvomajskom broju na istu temu list piše: »Zajedno u patnjama radnici varoši i sela moraju biti zajedno u borbi. Razdijeljeni oni su plin buržoazije koja ih razdvaja da njima lakše vlada. Ujedinjeni oni su sila kojoj niko odoliti ne može. Robovi varoši i sela ujedinite se!«

³⁾ »Narodni Glas« od 29. maja 1920. g., br. 8, između ostalog piše: »Svaki dan sve veći broj izbjeglica iz Rusije doseljava u B. Luku. To su sve bivši velikoposjednici, grofovi i kontrarevolucionarni oficiri, a ne predstavnici naroda«.

⁴⁾ Objavljeni članci preštampani su iz brošure koju je pod istim naslovom napisao Živko Jovanović. (Štampano 1920. god. u izdanju Socijalističke izdavačke knjižare »Tucović«).

.... Kada je Austro-Ugarska monarhija propala, seljaci su sami počeli rješavati agrarno pitanje. Oni su jednostavno zadržali zemlju u svojim rukama, a begovima su prestali plaćati obavezne dažbine. Bilo je potrebno da buržoazija te promjene ozakoni. Međutim, ona je oklijevala i odugovlačila rješavanje agrarnog pitanja, istovremeno se time koristeći u svojim partijsko-političkim kalkulacijama. Bilo je očigledno da buržoazija koketuje sa begovima i uopšte, veleposjednicima. U nizu članaka (»Tragedija Davida Štrpca«, »Opet o agrarnom pitanju«, »Mrtvi se dižu«) »Narodni Glas« je ukazivao na dvoličan stav buržoazije u tom pitanju. U Bosni i Hercegovini organizovane su skupštine begova putem kojih se vršio određen pritisak na vladu. Tako je i u Banjoj Luci 28. maja 1920. g. organizovana skupština begova na kojoj su oni opravdavali potrebu očuvanja svojih zemljišnih posjeda činjenicom da su i u Hrvatskoj očuvani posjedi grofova i crkve. Begovi su nastojali da za svoju politiku dobiju podršku svih muslimana pošto je, navodno, njihov interes isto što i muslimanski interes. »Narodni Glas« upozoravao je siromašne muslimane da »ne smiju na svojim leđima podizati te mrtvace«. List navodi statističke podatke iz 1910. god. prema kojima ima 633 pravoslavnih, 267 katoličkih i 26 ostalih (Jevreja) veleposjednika sa kmetovima. Među kmetovima su 3653 starješine muslimanskih porodica, a ima i 2681 starješina muslimanskih porodica koji su napola kmetovi, a napola slobodni ljudi. Muslimani, prema tome, nisu homogena socijalna skupina i siromašni muslimani ne smiju biti zavedeni demagoškom politikom begova.

»Narodni Glas« registruje potanko i dokumentovano organizovane akcije radničke klase Jugoslavije i u vezi s tim događaje u Bosanskoj Krajini i Banjoj Luci. Kada je vlada stavila van snage »Protokol sporazuma« koji je sklopljen između Ministarstva saobraćaja i Saveza transportnih radnika i službenika Jugoslavije i počela primjenjivati »Privremeni pravilnik« kojim su poništene mnoge odredbe ranijeg »Protokola«, prije svega pravo na ograničeno radno vrijeme, i smanjene radničke zarade za 200—400 kruna, otpočeo je veliki štrajk jugoslavenskih željezničara. Tada je režim pribjegao još drastičnijim mjerama. Svi željezničari koji su navršili dvadeset jednu godinu života pozvani su na dvomjesečnu vojnu službu. Na taj način štrajk je trebalo onemogućiti u samom početku.

»Narodni Glas« redovno je obavještavao čitaoce o svim pojedinostima štrajka i o njegovom konačnom ishodu. List je stalno pružao podršku štrajkačima i u broju 3 pisao: »Pravo štrajka jeste jedan od najvažnijih postulata koga su radnici izvojevali pod bivšim krvavim režimima. Kao god što smo se borili protiv starih krvavih režima, borićemo se i protiv današnjeg nasilnog režima. Pravo štrajka ne damo!«

Kada je Ministarstvo za socijalnu politiku otpočelo akciju protiv ograničavanja radnog vremena i u tome imalo naročitu podršku sitnih zanatlija, »Narodni Glas« u napisu »Čuvajmo osmosatni radni dan« iznosi istorijat borbe radničke klase za ograničavanje radnog vremena, ističe da je neosnovan zahtjev da se to tobože radi u interesu podizanja proizvodnje i to posebno zanatske, jer obnovu zemlje i podizanje privrede mogu ostvariti kupna industrija i moderni način proizvodnje. (Isto, broj 5). Organizovana borba za očuvanje osmosatnog radnog vremena manifestovana je i u Banjoj Luci 18. jula skupštinom 1200 radnika na kojoj su govorili Sima Marković, sekretar Centralnog partijskog vijeća, i Panto Krekić, član mjesne partijske uprave. Tom prilikom donesena je rezolucija u kojoj se konstatuje pogoršavanje položaja radnika: »Ministarstvo za socijalnu politiku radi na povećanju radnoga dana od 8 na 9 i 10 časova. To je rezultat težnje za povećanjem eksploatacije, za povećanjem viška vrijednosti, za duhovnim i političkim upropašćavanjem radnika« (isto, broj 13).

U dnevnoj hronici lista objavljene su brojne pojedinosti o uslovima života i rada radnika u preduzećima u Banjoj Luci i Bosanskoj Krajini. Dopsnici lista bili su dobro informisani. U svojim, na neposredan način pisanim i dokumentovanim priložima oni su upirali prstom na život onog dijela društva koji nije mogao izazvati pažnju buržoaske štampe. Tako u jednom dopisu o položaju šumskih radnika u Maslovarama čitamo: »Radnici spavaju po naslagama drveta. Mjesečno zarađuju od 200—400 kruna. Preduzetnici u isto vrijeme zarađuju 11.000 kruna« (isto, br. 1).

Posebno je bio težak život rudara. U Lješljanima kod Dobrljina nalazio se jedan privatni rudnik u kome je radilo 200—250 radnika. Većinom su to bili seljaci. Dnevno su radili 16 sati. Stanovali su u razlupanim barakama (isto, broj 2).

U nekoliko brojeva lista opisani su uslovi rada u rudniku »Lauš« u Banjoj Luci. U rudniku je radilo 200—300 radnika. Rudnik nije imao ventilaciju ni kupatila. Inventar je bio u lošem stanju. Radnici su spavali u razvalinama bez patosa. Na posao su išli polubosi i polugoli. Na nekoliko mjesta u rudniku je gorjela vatra i opaljivala grede. Rudnik nije imao ni ručne pumpe za gašenje požara (isto, br. 8).

Iako je najveći dio budžetskih sredstava planiran za potrebe vojske, ipak su vojne vlasti u Banjoj Luci u jeku najveće građevinske sezone izvršile mobilizaciju građevinskih radnika za izgradnju kasarne. Ovaj postupak »Narodni Glas« najoštrije je osudio i ocijenio kao najobičniji kuluk: »Radnička klasa ne može se pomiriti sa bezplatnim radom i crkavanjem njihovih familija. Tražimo da se obustave ti postupci od Ministarstva vojske, Ministarstva za socijalnu politiku i Ministarstva za trgovinu i industriju« (isto, br. 9 i 11).

Dnevna hronika bilježila je i komunalne propuste u Banjoj Luci upućujući povodom toga oštre riječi na račun gradskih vlasti. Konstatujući da su ulice nečiste, naročito tzv. Velika pijaca, da je bolnica zapuštena, a grad neosvijetljen, list istovremeno primjećuje da »gradski oci« umjesto da rješavaju ova pojedina pitanja, raspravljaju da li će se akti pisati ćirilicom ili latinicom i na taj način samo raspiruju šovinizam. U rješavanju tog pitanja odnosi među odbornicima toliko su se zaoštrili da je veći broj skupa sa načelnikom predao mandate i zatražio da policija postavi svog komesara koji će upravljati opštinom. List o tome daje ovaj komentar: »Koliko bruke! Opštinska samouprava jeste jedan od glavnih postulata demokratije, a u B. Luci umjesto borbe za njeno proširenje traži se policijska uprava. I to se baš dešava kada su opštinski radnici podnijeli zahtjev za povišenje plata« (isto, broj 11).

Kada je načelstvo okruga donijelo odluku o zabrani točenja alkohola prilikom održavanja zborova, kako bi se na taj način spriječile tuče, »Narodni Glas« pozdravlja ovu odluku, ali u svom radikalizmu primjećuje da »treba uopšte zabraniti točenje alkohola jer slabi fizički i moralno narod...« (isto, br. 11).

U vijestima iz Ljubije list kritikuje akciju tamošnjeg učitelja koji među radnicima agituje da se upisuju u katoličko klerikalno društvo »Napredak«. Korisnije je, piše list, da »učo održava alfabetske tečajeve jer oko 90% ne zna čitati. Sva buržoaska društva žele da nas pocijepaju na katolike, pravoslavne i muslimane, a jedino u našim sindikalnim i partijskim organizacijama mi radnici smo složni i jedinstveni« (isto broj 13).

U nekoliko brojeva »Narodnog Glasa« čitalac se može obavijestiti kako je u Banjoj Luci organizovan i proslavljen međunarodni radnički praznik. U pozivu radnicima da organizovano proslave Prvi maj list je napisao: »Na vama je da ni jedan ne izostanete na Prvog maja van proleterskih borbenih redova. U subotu Prvog maja neka se ni jedan odžak ne dimi, ni jedan nakovanj ne lupa ni jedna igla ne šije. Obustavite sve poslove na poljima, po fabrikama i po radionicama. Pohrlite svi na skupštinu i demonstracije jer je to vaš dan slobode« (isto, broj 3). Postojala je opravdana bojazan da vlasti ne zabrane proslavu Dana proleterske solidarnosti, tim prije što je i 1919. godine zabranjena proslava. Uz to pronosile su se vijesti — i to je bio svojevrstan pritisak na vlasti — da će radnici Prvog maja podići revoluciju i sl. U svečanom prvomajskom broju »Narodni Glas« sa crvenim uokvirenim naslovom objavio je radosnu vijest: »Proslava Prvog maja nije zabranjena. Skupština i teferić biće u Šipsovoj bašci a ne u Boriku.« U listu od 8. maja opisan je tok uspješno organizovane proslave. U svečanoj povorci kroz grad išlo je 2.000 radnika. Na čelu povorke sa crvenom zastavom išli su članovi mjesne partijske i sindikalne uprave. Na svečanoj skupštini u prisustvu 3.000 radnika govorili su članovi mjesne partijske uprave: Jakov Lastrić i Dušan Balaban. Naveče u

Socijalističkom radničkom domu organizovana je velika zabava sa bogatim programom.⁵⁾

»Narodni Glas« prije održavanja Vukovarskog kongresa obavještavao je čitaoce o pripremama za kongres, a poslije kongresa o njegovom značaju i odlukama.⁶⁾ Iako je vlast represivnim mjerama nastojala da zaustavi poletan razvitak radničkog pokreta, ipak komunisti postaju svakog dana popularniji. List vidi potvrdu ovoga i u brojčanom porastu članova Socijalističke partije i sindikata. Tako je, prema navodima lista, u BiH 1919. godine prije Prvog kongresa bilo 6.078 članova Socijalističke partije, a poslije Vukovarskog kongresa 7.000 članova. U isto vrijeme broj članova sindikata porastao je za više od 4.500 članova. Poslije kongresa »Narodni Glas« je objavio napis »Poslije kongresa«. Utvrđujući da su na kongresu ispoljena različita mišljenja, list energično odbacuje zluhradu očekivanja buržoazije o rascjepu u partiji: »Razlike i mišljenja svode se na to koja sredstva treba upotrijebiti u borbi protiv sadašnjice. Borba protiv buržoazije i socijal-izdajnika jednodušno će se i dalje voditi. Rascjepa u partiji nema niti će biti« (isto, broj 12). Zanimljivo je da i sarajevski »Glas slobode« u brojevima 146 i 154 iz 1920. godine kategorički odbacuje vijest o rascjepu. Poznato je da je do rascjepa zaista došlo, jer su se reformisti poslije kongresa odmah povukli iz partijskog rada. Uporno odbijanje uglednih socijalističkih listova da priznaju postojanje rascjepa u partiji možemo, pored ostalog, shvatiti kao izraz težnje širokih partijskih masa da se očuva jedinstvo u radničkom pokretu.

Iako je »Narodni Glas« pretežno pisao o pojavama u međunarodnom i jugoslovenskom radničkom pokretu i tako najviše bio okrenut socijalnoj i političkoj problematiki radničkog pokreta, on je, doduše u znatno manjoj mjeri, donosio komentare i ocjene onih događaja koji su isključivo zaokupljali pažnju buržoaske štampe. Ako se samo letimice pregleda buržoaska štampa iz toga vremena, odmah pada u oči koliko je ona angažovana sitnim političkim intrigama, partijskim izbornim kalkulacijama, strasnom borbom za što značajnije pozicije u vlasti. Mada su od oslobođenja prošle dvije godine, zemlja je bila bez izabranog narodnog predstavništva. Buržoazija je odugovlačila raspisivanje izbora, jer za nju nije bilo oportuno upuštati se u izbore u vrijeme plime radničkog pokreta. Jugoslovenska socijalistička štampa stalno je vršila pritisak i požurivala da se raspišu izbori. U tome nije zaostajao ni »Narodni Glas«. U člancima, najčešće pod naslovom »Raspisujte izbore«, list je oštro kritikovao nosioce vlasti: »Do danas se ne zna kakav je izborni red i kada će se raspisati izbori. Privremeno narodno predstavništvo već 14 mjeseci oklijeva. Socijalističko komunistička partija traži da se današnje samozvano Narodno predstavništvo odmah raspusti i da se raspišu izbori« (isto, broj 1). I dalje na istom mjestu: »Ko je dao povjerenje radikalima, klerikalima i drugim buržoaskim partijama da nad radnicima i seljacima vladaju. Oni nisu birali ni jednog od tih ljudi što sjede u Narodnom predstavništvu. Dobro se sjećamo načina izbora predstavnika. Vlada u Sarajevu sazvala je one dembele, begove i bankare i sl., i oni su izabrali Narodno predstavništvo«.

U prikazu najznačajnijih crta lista i najvažnijih članaka nismo, na žalost, mogli utvrditi zašto je list poslije trinaestog broja prestao da izlazi. Redakcija se borila sa finansijskim teškoćama pa su neki brojevi zbog toga izlazili samo na jednom listu. Možda centralno partijsko rukovodstvo i nije moglo održavati iz finansijskih razloga tako bogatu partijsku štampu? Međutim, ne treba gubiti iz vida da se u unutrašnjosti zemlje osjećao mnogo jači pritisak protiv legalne partijske djelatnosti, nego u većim gradskim centrima. Doduše, brojni podaci potvrđuju da je mjesna partijska organizacija u Banjoj Luci razvijala

⁵⁾ U »Narodnom Glasu« od 1. maja objavljen je program svečane proslave Prvog maja u Socijalističkom radničkom domu u Banjoj Luci:

1. Radnički pozdrav
2. Proleterka, deklamacija
3. Radnička davorija — pjeva radnički pjevački zbor
4. Protest dječje duše, deklamacija
5. Radnička marseljeza — pjeva radnički pjevački zbor
6. Leš na brodu, deklamacija
7. Zagrijeni slogom, pjeva radnički pjevački zbor

Deklamacije izvode djeca »Budućnost«, pjevanjem dirigira kapelnik gospodin Loos. Nakon pauze — dramska — u jednom činu: Prvi maj.

⁶⁾ Kao delegati za Vukovarski kongres iz Banjolučke partijske organizacije izabrani su: Pavo Radan, Lovro Vujić, Franjo Lastrić, i Selimović (»Narodni Glas« br. 2).

i poslije izlaženja lista živu političku djelatnost.⁷⁾ Navodimo samo jedan podatak o djelatnosti partijske organizacije u Banjoj Luci nekoliko mjeseci nakon što je »Narodni Glas« prestao da izlazi. U redovnom sedmodnevnom izvještaju Predsjedništva zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu okružni načelnik za Banju Luku konstatuje da je u agitaciji za izbore od svih političkih stranaka najaktivnija Komunistička partija Jugoslavije i da je banjalučka organizacija sazvala za 17. oktobar agitacioni zbor. Depeša je datirana sa 16. oktobrom 1920. godine.⁸⁾

Nismo u našem prikazu lista iznijeli mnoge pojedinosti o tome o čemu je sve u njemu pisano. To nam i nije bio zadatak. Međutim, konstatujemo da je »Narodni Glas« odgovorio svojoj namjeni. Redovno prateći sve pojave u radničkom pokretu, prikazujući život zapostavljenog dijela društva, on je istovremeno ukazivao na naličje jednog sistema koji je već u prvim godinama svoga života nosio u sebi one slabosti koje će biti presudne za njegov konačni pad. List je svojom borbenošću odražavao revolucionarnu klimu u našoj zemlji, posebno u Bosanskoj Krajini, i sa mnogo optimizma — u momentima i naivnog — ukazivao na perspektive borbe radničke klase koja može biti krunisana uspjehom samo pod uslovom jedinstvene i borbene organizovanosti. Mogli bismo primijetiti da »Narodni Glas«, iako pretežno namijenjen selu, nije donosio adekvatan broj priloga o konkretnim uslovima života i rada siromašnog seljaštva Bosanske Krajine. Učinjeni su samo prvi koraci u popularnom objašnjavanju ciljeva i zadataka komunističkog pokreta i neophodnosti saveza radnika i siromašnih seljaka.

Nusret Šehić

⁷⁾ Vidi: Dokumenti o radničkom pokretu u Bosanskoj krajini 1919—1921. Regesta. Izdavač: Arhiv Bosanske Krajine Banja Luka, 1964. godine.

⁸⁾ Arhiv SRBIH — Fond Zemaljske vlade za BiH, br. 10346. Prezidijal.

iz instituta

O DOSADAŠNJOJ DJELATNOSTI INSTITUTA

Proučavanju istorije radničkog pokreta, Komunističke partije Jugoslavije i socijalističke revolucije donedavno je u Bosni i Hercegovini poklanjano malo pažnje. Uzroci tome leže, pored ostalog, i u nedostatku naučnih institucija i kadrova koji bi se bavili ovom problematikom. Osnivanjem Istorijskog odjeljenja CK SK BiH 1949. godine pristupilo se osnovnim, početnim poslovima na prikupljanju i sređivanju građe, da bi se tek 1959. godine, formiranjem Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta, prešlo na organizovanje naučnog rada u ovoj oblasti.

Odlukom CK KPJ 1949. godine formirana su pri aparatima republičkih centralnih komiteta istorijska odjeljenja (od 1954. istorijski arhivi) čiji su zadaci bili prikupljanje, sređivanje i publikovanje dokumentacije iz istorije radničkog pokreta, KPJ i socijalističke revolucije. U ostvarivanju ovih zadataka Istorijsko odjeljenje CK KP BiH prikupilo je oko 17.000 važnijih dokumenata, zatim zbirku fotografija značajnijih ličnosti, skupova i događaja, sredilo biblioteku sa više od 1.500 knjiga, komplete pojedinih godišta radničkih listova i časopisa itd. Osim prikupljanja građe Odjeljenje se bavilo arhivističkim sređivanjem dokumenata do izvjesnog stepena (inventarisano je i hronološki sredeno oko 7.500 dokumenata) i učestvovalo je u odabiranju materijala i postavljanju izložbi. Odjeljenje se bavilo i publikovanjem te je izdalo pet knjiga: »Arhiva« SK BiH, u kojima je objavljeno: Tom I, knjiga 1-sadrži brojeve lista »Oslobodenje« od 30. VIII 1943. do 17. XI 1944; Tom I, knjiga 2-list »Oslobodenje« od 2. XII 1944. do 12. IV 1945.; Tom II sadrži dokumente o nastanku i razvitku radničkog, a posebno socijalističkog pokreta u Bosni i Hercegovini u toku prve dvije decenije XX vijeka pod naslovom »Socijalistički pokret u Bosni i Hercegovini 1905—1919; Tom III, knjiga 1 i 2 objavljuje dokumente iz perioda narodnooslobodilačke borbe na teritoriji Bosne i Hercegovine pod naslovom »Rad Komunističke partije u Bosni i Hercegovini 1941.« i »Rad Komunističke partije u Bosni i Hercegovini 1942. godine«. Istorijsko odjeljenje učestvovalo je i u obradi enciklopedijskih jedinica za prve dvije sveske Jugoslovenske enciklopedije i izradi alfabeta pojmova iz Bosne i Hercegovine za Vojnu i Jugoslovensku enciklopediju. Osim davanja ocjena u pojedinim zbornicima, dnevnicima i studijama, Odjeljenje se nije bavilo drugim oblicima stručnog i naučnog rada.

U periodu postojanja i djelatnosti Istorijskog odjeljenja od 1949. do 1958. godine izvršavani su zadaci u okviru direktiva i uputstava CK SKJ i CK SK BiH. Međutim, pokazalo se da sve većim potrebama i zahtjevima na organizovanju i unapređenju naučnog rada iz oblasti proučavanja savremene istorije mogu odgovarati samo naučne ustanove primjenom naučnog metoda i postupka u radu.

Na osnovu Zakona o organizaciji naučnog rada, Izvršno vijeće NR BiH donijelo je Uredbu o osnivanju Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta u Sarajevu sa zadatkom da:

a) naučno proučava, podstiče i organizuje proučavanje istorije radničkog pokreta i narodne revolucije;

- b) radi na usavršavanju stručnog i naučnog kadra;
- c) objavljuje i neposredno saopštava rezultate svoga naučnog i stručnog rada;
- d) sarađuje sa srodnim ustanovama i organizacijama, kao i pojedinim naučnim radnicima u zemlji i inostranstvu.

Iako je Institut formiran u avgustu 1958. godine, njegova samostalna djelatnost počinje tek u januaru 1959. godine, kada se odvojio od Istoriskog odjeljenja. Do tada, kao i u dvije naredne godine, Institut se nije bavio izučavanjem istorije radničkog pokreta, narodne revolucije i socijalističke izgradnje, nego je težište njegovog rada bilo na prikupljanju i arhivsko-dokumentacionom sređivanju građe. Tek od polovine 1961. godine počelo se raditi na tematskoj obradi istorije radničkog pokreta i narodne revolucije.

Radnički pokret u Bosni i Hercegovini nastaje i u prvoj svojoj fazi razvija se u uslovima austrougarske okupacije pod kojom BiH iz feudalnih prelazi u kapitalističke privredne i društvene odnose. Inostrana okupacija i kapital kao i strani radnici zapošljavani u BiH imaju znatnog uticaja na uslove u kojima se ovdje pokret razvija.

Radnički pokret Bosne i Hercegovine je preživljavao periode plima i oseka počev od Kongresa ujedinjenja, kada je kompletna Socijaldemokratska stranka BiH ušla u Socijalističku radničku partiju Jugoslavije — komunista (SRPJ) k), pa preko perioda kriza i frakcionaskih borbi do stabilizacije pokreta i njegovog izrastanja u značajnu političku snagu. U godinama pred drugi svjetski rat, a naročito u toku samog rata, napredni pokret širokih slojeva naroda predvođen Komunističkom partijom Jugoslavije postaje odlučujući politički faktor u razvitku BiH.

Ova pokrajina doživljava u toku narodnooslobodilačkog rata svoj najveći politički preobražaj i potvrđuje svoj istorijsko-politički individualitet. Ona je donekle imala specifičan položaj i ulogu u narodnooslobodilačkom ratu. S druge strane, federalna Bosna i Hercegovina kao samostalna jedinica u sklopu zajednice jugoslovenskih naroda direktan je produkt te revolucije.

Prirodna bogatstva BiH (šume i rude) dala su privredi ove pokrajine poseban karakter, koji se vrlo izrazito ogleda i na strukturi radničke klase, a kako su sva najveća privredna preduzeća BiH uglavnom u rukama države, i s te strane radnička klasa BiH se nalazila u posebnom položaju, naročito kada je u pitanju vođenje tarifnih i drugih borbi. Tome valja dodati i nacionalnu i konfesionalnu izmiješanost kao specifičnost BiH koja donekle uslovljava i posebnu taktiku pokreta uopšte i kasnije Komunističke partije.

Sva ta i mnoga druga značajna pitanja iz istorije revolucionarnog radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini još uvijek nisu istražena i naučno osvijetljena, niti su ispitani uzroci i posljedice svih tih kretanja, njihova uslovljenost i međusobna povezanost sa događajima i istorijom ostalih naroda u našoj zemlji, kao što, uostalom, ni cjelokupnoj najnovijoj istoriji Bosne i Hercegovine do nedavno nije poklanjano dovoljno pažnje.

Od prvih početaka na tematskoj obradi, kada su na takav rad bila usmjerena samo tri saradnika (druga polovina 1961. godine) pa do danas, Institut je u svom razvoju ostvario znatan napredak. Izrađen je tematski plan rada (usvojen 1962. godine) koji je svojim najvažnijim dijelom integrisan u studijski projekat za istoriju radničkog pokreta naroda Jugoslavije. Napravljen je i sedmogodišnji program rada, a u okviru prilično skromnih kadrovskih mogućnosti na ostvarivanju tematskog programa rada Instituta sada je angažovano petnaest unutrašnjih saradnika Instituta čiji prvi rezultati rada već pristižu, a očekivati je da da će u dogleđno vrijeme njihov broj biti još veći.

U ostvarivanju utvrđenih zadataka Institut za proučavanje istorije radničkog pokreta u Sarajevu je nailazio na mnoge, često vrlo ozbiljne poteškoće. Svakako jedna od najkrupnijih je nedostatak dovoljnog broja stručnih i naučnih kadrova koji bi se mogli angažovati na izvršenju planova Instituta. Zato se ulažu veliki naponi u osposobljavanje i stručno uzdizanje kadrova. Tako je do sada sedam saradnika upućeno na treći stepen studija, od čega će već u ovoj godini šestoro završiti te studije, zatim, četiri saradnika su prijavila doktorske teze itd.

Mada je formiran još 1959. godine, Institut je tek sada riješio osnovna materijalno-tehnička, organizaciona, pa dobrim dijelom i kadrovska pitanja

i tek od sada će se od njega moći očekivati aktivnost u rješavanju većih programskih zadataka na stručnom i naučnom polju.

Dosadašnji šestogodišnji rad, međutim, ne svodi se samo na to da je tek sada ustanova osposobljena za pravi naučni rad čiji rezultati treba da dođu, nego se ogleda i u tome što je arhiv Instituta obogaćen brojnom građom, što su pribavljeni i sređeni čitavi fondovi od po nekoliko stotina hiljada dokumenata, uređena služba dokumentacije i memoarske građe i gdje je biblioteka tako obogaćena i uređena da se može smatrati za jednu od najurednijih specijalizovanih biblioteka u našoj Republici.

Organizaciono, Institut je samostalna naučna ustanova kojom upravljaju Savjet, Upravni odbor i direktor.

Unutrašnja organizaciona struktura Instituta danas izgleda ovako:

1. Odjeljenje istorijske građe, u kome ukupno radi 17 saradnika. Ovo odjeljenje je podijeljeno na tri odsjeka: a) arhivski, b) odsjek dokumentacije i c) odsjek memoarske građe.

2. Odjeljenje istorijske obrade ima ukupno 16 saradnika od kojih su tri angažovana na obradi tema iz perioda do stvaranja Jugoslavije, 8 radi na temama iz perioda između dva svjetska rata, četiri obrađuju ratnu tematiku, a za sada je samo jedan saradnik orijentisan na period socijalističke izgradnje.

3. Sekretarijat, u kome sada radi ukupno 24 saradnika. Pri sekretarijatu djeluju tri odsjeka: a) opšti odsjek, b) odsjek računovodstva i c) tehnički odsjek, (foto-služba i ofset štampa).

Radi uspješnijeg izvršavanja zadataka pri stručnim odjeljenjima Instituta djeluju naučno-stručni savjeti odjeljenja kao i njihovi savjetodavni organi u važnim stručnim i naučnim pitanjima. Isto tako, u cilju što uspješnijeg savlađivanja tematskog programa, Institut je angažovao više spoljnih saradnika koji rade na obradi pojedinih tema iz njegovog programa.

SAVJET INSTITUTA

Predsjednik:

Rafael Brčić, viši stručni saradnik, šef Odsjeka memoarske građe Instituta.

I Izabrani iz reda članova radne zajednice Instituta:

1. Bajić Nevenka, vaši stručni saradnik,
2. Begić Dana, viši stručni saradnik,
3. Begović Bisera, arhivski pomoćnik,
4. Borovčanin Drago, sekretar Instituta,
5. Brčić Rafael, viši stručni saradnik,
6. Čanković Miodrag, stručni saradnik,
7. Đuretić Veselin, asistent,
8. Mitrašević Veselin, arhivist,
9. Šehić Nusret, viši stručni saradnik,
10. Škarica Dubravka, asistent, i
11. Šotra Ljiljana, asistent.

II Imenovani od Izvršnog vijeća Skupštine SRBiH:

1. Andrić Branka, profesor II gimnazije u Sarajevu,
2. Marjanović Slobodan, predsjednik Ustavnog suda SRBiH,
3. Mehinagić Rizo, zamjenik glavnog urednika »Oslobođenja«,
4. Petrović dr. Radoslav, docent Filozofskog fakulteta,
5. Purivatra Atif, službenik Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Sarajevo.

III Delegirani od:

- a) Društva istoričara BiH.
- 1. Božo Turina, savjetnik u Zavodu za prosvjetno-pedagošku službu sreza Sarajevo.
 - b) Saveza udruženja boračkih organizacija.
- 1. Rade Bašić, potpredsjednik Udruženja boraca NOR-a, BiH, Muzeja narodne revolucije, Sarajevo.
 - c) Dušan Kojović, kustos Muzeja revolucije.
 - d) Republičkog savjeta za naučni rad.
- 1. Dr. Ferdinand Hauptman, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu.
 - e) Saveza sindikata Jugoslavije, Republičkog vijeća za BiH.
- 1. Dragan Rodić, član predsjedništva Republičkog vijeća Saveza sindikata Jugoslavije za BiH.

UPRAVNI ODBOR

Predsjednik:

Begić Dana, viši stručni saradnik.

Članovi:

- 1. Đurić Mirjana, asistent,
- 2. Hurem Rasim, viši stručni saradnik.
- 3. Lay Ernest, asistent,
- 4. Nenadić Adela, šef Tehničkog odsjeka,
- 5. Skarić Jovanka, knjižničar, i
- 6. Redžić Enver, direktor.

Direktor:

Redžić Enver.

ODJELJENJE ISTORIJSKE OBRADE

Ima 16 saradnika. Od toga su 4 viša stručna saradnika i 12 asistenata (1 od njih je magistar).

NAUČNO-STRUČNI SAVJET ODJELJENJA

Predsjednik:

Dr. Hamdija Kapidžić, redovni profesor Filozofskog fakulteta.

Članovi:

- 1. Đaković Luka, član Glavnog odbora SSRN BiH,
- 2. Ekmečić Dr Milorad, vanredni profesor Filozofskog fakulteta,
- 3. Madžar Božo, sekretar Opštinskog komiteta SK Centar-Sarajevo,
- 4. Mijanović Gašo, asistent na Pravnom fakultetu,
- 5. Slipičević Fuad, profesor Više pedagoške škole,
- 6. Šarac Nedim, viši predavač na Višoj školi političkih nauka,

7. Bajić Nevenka, viši stručni saradnik,
8. Begić Dana, viši stručni saradnik,
9. Đurić Mirjana, asistent.

ODJENJENJE ISTORIJSKE GRAĐE

Ima 18 saradnika. Od toga su dva viša stručna saradnika, 1 stručni saradnik, 2 asistenta, 4 arhivista, 1 bibliograf, 6 arhivskih pomoćnika i 2 knjižničara.

NAUČNO-STRUČNI SAVJET ODJELJENJA

Predsjednik:

Čaldarović Milka, narodni poslanik.

Članovi:

1. Čulić Branko, viši bibliotekar, Narodna biblioteka SRBiH,
2. Hauptman Dr Ferdinand, redovni profesor Filozofskog fakulteta,
3. Ibrišagić Ibro, direktor Arhiva Bosanske krajine — Banja Luka,
4. Ramić Rizo, književnik,
5. Babić Nikola, viši stručni saradnik, upravnik Odjeljenja istorijske građe Instituta,
6. Brčić Rafael, viši stručni saradnik, šef Odsjeka memoarske građe,
7. Mišković Petar, arhivist, šef Arhivskog odsjeka, i
8. Šotra Ljiljana, asistent, šef Odsjeka dokumentacije.

SEKRETARIJAT

Sekretar:

Drago Borovčanin, diplomirani pravnik.

Opšti odsjek:

Upravni službenik 1
 administrativni službenik 1
 daktilografa 3
 pomoćno osoblje 7
 Odsjek računovodstva 3
 računski službenika 3
 Tehnički odsjek:
 administrativni referent 1
 kvalifikovana radnika 2
 pomoćnih radnika 3

TEMATSKI PROGRAM INSTITUTA ZA PROUČAVANJE ISTORIJE RADNIČKOG POKRETA U SARAJEVU

Period do 1919. godine

1. Počeci radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini do osnivanja SDS BiH;
2. Uloga SDS BiH od osnivanja do I svjetskog rata;
3. SDS BiH u I svjetskom ratu;
4. SDS BiH i nacionalno pitanje;
5. Nacionalno-revolucionarni omladinski pokret u BiH;
6. Agrarno pitanje i borba protiv feudalnog društvenog poretka;
7. Izgradnja željeznica u BiH u svjetlu austrougarske politike;
8. Građanske političke organizacije i stranke u Bosni i Hercegovini;

Period između dva rata

9. Rascep u radničkom pokretu BiH 1918—1921;
10. Proces izgradnje ilegalne Partije 1921—1929. i radnički pokret u to doba;
11. KPJ i radnički pokret u BiH u periodu diktature 1929—1932;
12. Polet revolucionarnog radničkog pokreta u BiH 1932—1937;
13. KPJ na čelu revolucionarnog demokratskog pokreta u BiH uoči i na početku II svjetskog rata (1937—1941);
14. Politička kretanja, organizacioni i idejni razvitak KPJ u BiH i njena djelatnost u vremenu 1937—1941;
15. Sindikalni pokret i tarifno-štrajkačke akcije u BiH 1935—1941;
16. Antifašistički pokret žena u BiH 1937—1941;
17. Napredni pokret omladine u BiH 1937—1941;
18. Privredni razvoj u BiH između dva rata;
19. Konceptije HSS-a o položaju BiH 1918—1921;
20. Građanske političke stranke u BiH između dva rata;
21. Nacionalno pitanje u BiH između dva rata;
22. Napredna kulturno-umjetnička i kulturno-prosvjetna društva i njihov značaj za kulturni napredak BiH između dva rata;

Period NO rata i revolucije

23. KPJ u periodu priprema, pokretanja i razvoja ustanka u Sarajevskoj oblasti u 1941. godini;

24. KPJ u periodu priprema, pokretanja i razvoja ustanka u istočnoj Bosni (Tuzlanska oblast) u 1941. godini;
25. KPJ u istočnoj Bosni od sredine 1942. g. do oslobođenja 1945;
26. KPJ u Hercegovini 1941—1945;
27. KPJ u Bosanskoj krajini 1941—1945;
28. Razvitak narodne vlasti u BiH II zasjedanja AVNOJ-a;
29. Narodnooslobodilački front u BiH i borba za bratstvo i jedinstvo naroda u toku NO rata i revolucije;
30. Okupacioni sistem u BiH 1941—1945;
31. Kvislinške organizacije u BiH;
32. Privredni život u BiH 1941—1945;

Period socijalističke izgradnje

33. Ekonomski razvitak i razvoj socijalističkih društvenih odnosa;
34. Razvitak, mjesto i uloga KPJ, odnosno SKJ u BiH u izgradnji socijalističkog društva;
35. Razvitak međunacionalnih odnosa u BiH;
36. Prosvjetni i kulturni preobražaj BiH.

Kao rezultat mnogih diskusija unutar Instituta kao i među spoljnim saradnicima nastao je ovaj tematski plan, koji je primljen na sjednici Savjeta Instituta krajem 1962. godine. Tom prilikom naglašeno je da se planom prije svega utvrđuje orijentacija za rad Instituta u predstojećem periodu i da će u toku rcalizacije plana vjerovatno dolaziti do njegovih korekcija. Dosadašnji rad na njemu je to već potvrdio. U »Prilozima« ga objavljujemo tako kako ga je primio Savjet Instituta, sa promjenama, odnosno dopunama koje su u međuvremenu izvršene, u želji da u širem krugu istoričara i javnih radnika probudi interes za saradnju i učešće u njegovoj realizaciji.

PREGLED DOMAĆIH I STRANIH ČASOPISA KOJE
PRIMA BIBLIOTEKA INSTITUTA ZA PROUČAVANJE ISTO-
RIJE RADNIČKOG POKRETA U SARAJEVU

Domaći časopisi

- ARHIVIST. Organ Saveza društava arhivskih radnika Jugoslavije. Izlazi 2 puta godišnje. Beograd.
- ARHIVSKI ALMANAH. Organ društava arhivskih radnika Srbije. Izlazi jedanput godišnje. Beograd.
- ARHIVSKI VJESNIK. Izlazi jedanput godišnje. Zagreb.
- BIBLIOGRAFIJA JUGOSLAVIJE. — članci i prilozi u časopisima, novinama i zbirnim delima. Serija A. Društvene nauke — Politika, Ekonomija, Pravo... izdavač: Jugoslovenski bibliografski institut. Izlazi mjesečno. Beograd.
- BIBLIOGRAFIJA JUGOSLAVIJE — knjige, brošure i muzikalije. Izdavač: Jugoslovenski bibliografski institut. Izlazi 15-dnevno. Beograd.
- BIBLIOTEKARSTVO. Časopis Društva bibliotekara Bosne i Hercegovine. Izlazi tromjesečno. Sarajevo.
- BILTEN BIBLIOGRAFSKIH RADOVA IZ OBLASTI DRUŠTVENIH NAUKA. Izdavač: Odjeljenje za naučnu dokumentaciju Instituta društvenih nauka Beograd.
- BILTEN GLAVNOG ODBORA SSRN BOSNE I HERCEGOVINE. Izlazi tromjesečno. Sarajevo.
- BILTEN. Izdavač: Republički savjet na naučni rad SR BiH. Izlazi dvomjesečno. Sarajevo.
- ČLANCI I GRAĐA ZA KULTURNU ISTORIJU ISTOČNE BOSNE. Izdavač: Zavičajni muzej u Tuzli. Izlazi povremeno. Tuzla.
- DOKUMENTACIJA. Izdavač: Institut za izučavanje radničkog pokreta. Izlazi dvomjesečno. Beograd.
- FORUM. Časopis odjela za savremenu književnost Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Izlazi mjesečno. Zagreb.
- GLASNIK ARHIVA I DRUŠTVA ARHIVISTA BOSNE I HERCEGOVINE. Izlazi jedanput godišnje. Sarajevo.
- GLASNIK NA INSTITUTOT ZA NACIONALNA ISTORIJA. Izlazi 2 puta godišnje, Skopje.

- GLEDIŠTA. Časopis za društvenu kritiku i teoriju. Izdavač: Beogradski univerzitet i Centralni komitet Saveza omladine Srbije. Izlazi mjesečno. Beograd.
- GODIŠNJAK GRADA BEOGRADA. Izdavač: »Beograd — Pres«, Beograd.
- GODIŠNJAK ISTORIJSKOG DRUŠTVA BOSNE I HERCEGOVINE. Sarajevo.
- GODIŠNJAK PRAVNOG FAKULTETA U SARAJEVU. Sarajevo.
- HISTORIJSKI PREGLED. Časopis za nastavu historije. Organ Saveza društava historičara SFRJ. Izlazi tromjesečno. Zagreb.
- HISTORIJSKI ZBORNIK. Časopis Povjesnog društva Hrvatske. Izlazi jedanput godišnje. Zagreb.
- INFORMATIVNI PREGLED. Izdavač Institut za izučavanje radničkog pokreta. Izlazi mjesečno. Beograd.
- ISTORIJSKI ČASOPIS. Organ istorijskog instituta Srpske akademije nauka i umetnosti. Izlazi jedanput godišnje. Beograd.
- ISTORIJSKI GLASNIK. Organ Društva istoričara Srbije. Izlazi tromjesečno. Beograd.
- ISTORIJSKI ZAPISI. Organ istorijskog instituta i Društva istoričara SR Crne Gore. Izlazi tromjesečno. Titograd.
- JUGOSLOVENSKI ISTORIJSKI ČASOPIS. Organ Saveza društava istoričara Jugoslavije. Izlazi tromjesečno. Beograd.
- JUGOSLOVENSKI PREGLED. Informativni-dokumentarni priručnik o Jugoslaviji. Izdavač: Savezni sekretarijat za informacije. Izlazi mjesečno. Beograd.
- NAŠE TEME. Izdavač Centralni komitet saveza omladine Hrvatske. Izlazi mjesečno. Zagreb.
- POLITIČKA MISAO. Časopis za političke nauke. Izdavač: Fakultet političkih nauka. Izlazi tromjesečno. Zagreb.
- PREGLED. Časopis za društvena pitanja. Izdavač: »Oslobođenje«. Izlazi mjesečno. Sarajevo.
- PREGLED ČLANAKA IZ STRANE PERIODIKE — Međunarodni radnički pokret. Izdavač: Institut za izučavanje radničkog pokreta. Izlazi tromjesečno. Beograd.
- PRILOZI ZA PROUČAVANJE ISTORIJE SARAJEVA. Izdavač: Muzej grada Sarajeva. Izlazi povremeno. Sarajevo.
- PRISPEVKI ZA ZGODOVINO DELAVSKEGA GIBANJA. Izdavač: Institut za zgodovino delavskega gibanja. Izlazi 2-4 puta godišnje. Ljubljana.
- PRAXIS. Filozofski časopis. Izdavač: Hrvatsko filozofsko društvo. Izlazi dvomjesečno. Zagreb.
- PUTOVI REVOLUCIJE. Izdavač: Institut za historiju radničkog pokreta. Zagreb. Izlazi povremeno. Zagreb.
- RADOVI. Izdavač: Filozofski fakultet. Izlazi povremeno. Sarajevo.
- RADOVI INSTITUTA JUGOSLOVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI U ZADRU. Izlazi jedanput godišnje. Zagreb.
- SOCIJALIZAM. Časopis Saveza komunista Jugoslavije. Izlazi mjesečno. Beograd.
- SOCIOLOGIJA. Časopis za društvene nauke. Organ Jugoslovenskog udruženja za sociologiju. Izlazi tromjesečno. Beograd.

STATISTIČKI PREGLED SR BiH. Izdavač: Republički zavod za statistiku SR BiH. Izlazi mjesečno. Sarajevo.

VOJNO DELO. Opštevojni teoretski časopis. Izdavač: »Vojno delo«. Izlazi dvomjesečno. Beograd.

VOJNO-ISTORIJSKI GLASNIK. Organ vojno-istorijskog instituta. Izlazi dvomjesečno. Beograd.

ZBORNİK. Časopis Historijskog instituta Slavenije. Izlazi jedanput godišnje. Slavonski Brod.

ZBORNİK HISTORIJSKOG INSTITUTA JUGOSLOVENSKE AKADEMIJE. Izlazi jedanput godišnje. Zagreb.

ZBORNİK KRAJIŠKIH MUZEJA BANJALUKA, BIHAĆ, DRVAR, JAJCE, PRIJEDOR. Izlazi jedanput godišnje. Banjaluka.

ZBORNİK RADOVA, STUDIJA I PRIKAZA. Izdavač: Ekonomski institut Univerziteta. Izlazi jedanput godišnje. Sarajevo.

ZGODOVINSKI ČASOPIS. Izdavač: Zgodovinsko društvo za Slovenijo. Izlazi jedanput godišnje. Ljubljana.

Strani časopisi

THE AMERICAN HISTORICAL REVIEW. A Quaterly. By The Macmillan Company for The American Historical Association. New-York — Washington.

ANNALES. Economies — Sociétés-Civilisations, Revue bimestrielle... Armand Colin. Paris.

BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER DEUTSCHEN ARBEITERBEWEGUNG. Herausgegeben vom Institut für Marxismus-Leninismus, beim Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands. Izlazi dvomjesečno. Berlin.

CAHIERS DU COMMUNISME. Revue theorique et politique mensuelle du Comité Central du Parti Communiste Français. Paris.

EINHEIT. Zeitschrift für Theorie und Praxis des wissenschaftlichen Sozialismus. Herausgegeben vom Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands. Izlazi mjesečno. Berlin.

JAHRBÜCHER FÜR GESCHICHTE OSTEUROPAS. Herausgegeben von Georg Stadtmüller u... Izlazi tromjesečno. München—Wiesbaden.

MARXISMUSSTUDIEN. Izdavač: J. C. B. Mohr. Izlazi povremeno. Tübingen.
LE MOUVEMENT SOCIAL. Les Éditions Ouvriers. Paris.

NACHRICHTEN FÜR DOKUMENTATION. Vierteljahrsschrift für Forschung und Praxis der Dokumentation. Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Dokumentation... Frankfurtam Main.

DIE NEUE GESELLSCHAFT. Verlag Neue Gesellschaft GMBH. Izlazi dvomjesečno. Bielefeld.

NOVAJA I NOVEJŠAJA ISTORIJA. Izdatel'stvo »Nauka«. Izlazi dvomjesečno. Moskva.

PERIDOKUM FÜR WISSENSCHAFTLICHEN SOZIALISMUS. Universum Verlag. München.

- REVUE D' HISTOIRE DE LA DEUXIEME GEURRE MONDIALE. Publication trimestrielle. Comité d'Histoire de la Deuxieme Guerre mondiale. Paris.
- RINASCITA. Setimanale fondato da Palmiro Togliatti. Roma.
- LES TEMPS MODERNES. Revue mensuelle. Éditions René Julliard. Paris..
- VOPROSY ISTORII. Akademija nauk SSSR, Otdelenie istorii... Izlazi mjesečno. Moskva.
- VOPROSY ISTORII KPSS. Organ Instituta marksizma-leninizma .pri CK KPSS. Izlazi mjesečno. Moskva.
- WEG UND ZIEL. Monatsschrift für Fragen der Demokratie und des wissenschaftlichen Sozialismus. Herausgeber: Kommunistische Partie Österreichs. Wien.
- WIERTELJAHRSHEFTE FÜR ZEITGESCHISCHE. Deutsche Verlag-Anstalt Stuttgart.
- ZEITSCHRIFT FÜR GESCHICHTSWISSENSCHAFT. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften. Izlazi mjesečno. Berlin.
- DIE ZUKUNFT. Sozialistische Monatsschrif für Politik, Wistschaft, Kultur. Sozialistischer Verlag GmbH. Wien.

S A D R Ź A J

	Strana
Riječ redakcije	5

I CLANCI I STUDIJE

1. Milan Gavrić: Napad na nadnice rudara Kreke krajem XIX vijeka	9
2. Rafael Brčić: Strajk rudara u Bosni i Hercegovini 1920. godine	29
3. Uroš Nedimović: Radnički pokret u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini 1921. godine	55
4. Ahmed Hadžirović: Donošenje »Uredbe o utvrđivanju minimalnih nadnica, zaključivanju kolektivnih ugovora, pomirenju i arbitraži« 13. februara 1937. godine	97
5. Dubravka Skarica: Djelatnost Kluba akademičara Banja Luka pred II svjetski rat	109
6. Dana Begić: Antifašistički pokret žena u Bosni i Hercegovini u vremenu od 1937. do 1941. godine	137
7. Mladen Vukomanović: Ustanak u gornjoj Hercegovini juna 1941. godine	199
8. Dušan Lukač: Banja Luka u prvim danima okupacije	229
9. Veselin Đuretić: Stvaranje prvih organa narodne vlasti u zapadnoj Bosni	251

II PRILOZI

1. Referat, koreferati i diskusija o Pregledu istorije SKJ, vođena na sastanku 26. i 27. februara 1964. godine u Sarajevu u organizaciji Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta i Društva istoričara SRBiH	303-437
---	---------

III PRIKAZI

1. Rasim Hurem: Dr Jovan Marjanović: Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941. godine, Beograd 1963, str. 571	440
2. Miodrag Čanković: Franjo Tuđman: »Okupacija i revolucija«, Zagreb, 1963, str. 290	446
3. Ilijaš Hadžibegović: Vlado Strugar: Jugoslovenske socijaldemokratske stranke 1914-1918. godine, Zagreb 1963, str. 322.	450
4. Nevenka Bajić: NOB u Crnoj Gori 1941. do 1945. godine, (Hronologija događaja), Titograd, 1963.	454
5. Dževad Jazbašić: »Putovi revolucije«, časopis Instituta za historiju radničkog pokreta Zagreb, godina I, broj 1-2	456
6. Atif Purivatra: Tri godišnjaka »Glasnika Društva arhivista Bosne i Hercegovine«	460
7. Veselin Đuretić: »Prilozi za historiju socijalizma«	466
8. Nusret Šehić: Trinaest brojeva banjolučkog socijalističkog lista »Narodni Glas«	470

IZ INSTITUTA

1. O dosadašnjoj djelatnosti Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta u Sarajevu	478
2. Tematski program Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta Sarajevo	483
3. Pregled domaćih i stranih časopisa koje prima Biblioteka Instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta Sarajevo	485
	491

Prilozi

Instituta za istoriju radničkog pokreta
Sarajevo

Za izdavača: Enver Redžić

Lektori: Andrijić Samija,
Zurovac Radmilo

Korektor: Divna Lubura

Štampa: NP »Oslobođenje«, Sarajevo
Obala 4

Za štampariju P. Grinfelder

Tehnička oprema: Ognjen Vukelić

Tiraž: 1000 primjeraka

ISPRAVKE

STRANA	RED	STOJI	TREBA
29	3 odozdo	održavanje	odražavanje
30	15 odozdo	husnjskoj	husinjskoj
32	10 odozdo	Konstituanta partije	Konstituenta
36	1 odozgo	Mi	»Mi
36	19 odozgo	dodu,	dodu
37	9 odozgo	opšti	potpun
38	11 odozgo	pitanje	pisanja
38	14 odozgo	oduži	oduže
38	16 odozgo	mnijenje	javno mnijenje
39	20 odozgo	vojnih	Vojnim
40	Primjedba u fusnosti 27	»Rudarske	»Radničke
41	23 odozgo	zaposlenim	zaposlenom
45	30 odozgo	se saznalo	je saznao
47	1 odozdo	rad	rat
52	16 odozgo	Čranjić	Pranjić
56	3 odozdo	,niz	i niz
69	Primjedba u fusnoti 57	i bilješci 57	i bilješci 56
75	Primjedba u fusnoti 88	od 26 jula	do 26 jula
77	6 odozdo	dozvole	dozvolu
88	Primjedba u fusnoti 149		
	4. red	Letak uperen	Letke uperene
88	8 odozgo	proteste	protest
88	18 odozgo	pitanju,	pitanju,«
90	Primjedba u fusnoti 162		
	7. red	i od progona	i progon
91	Primjedba u fusnoti 164		
	3. red.	muka	muke
102	5 odozdo	predstavnika	predstavka
107	21 odozgo	nekvalifikovani	nekvalifikovanih
		radnici	radnika
112	Primjedba u fusnoti 7		
	5. red odozdo	narodnih	naprednih
134	20 odozgo	clausus-a	numerus clausus-a
178	5 odozdo	uvoznik	izvoznik
203	14 odozdo	bezodvažno	bezodlažno
217	14 odozgo	područjem	ustaničkim područjem
222	15 odozgo	Oružanici	Oružnici
243	10 odozgo	tvorca	tvoraca
247	15 odozgo	Zuga	Zaga
296	16 odozdo	NOB	NOV
313	u naslovu	-V glave	I-V glave
327	19 odozdo	odlučak	odlučan
329	4 odozdo	primjedbe	primedbe
330	4 odozdo	razjedinjenost	nacionalna razjedinje- nost
333	6 odozdo	akcije	akcija
334	16 odozdo	odgovarajućem	datom
335	3 odozgo	podvojenost	podvojenosti
335	4 odozgo	pogledu	u pogledu
335	27 odozgo	de faktno	de facto

STRANA	RED	STOJI	TREBA
337	9 odozgo	nacionalnog	nacionalno-
338	6 odozdo	određuju	obrađuju
339	5 odozdo	ovaj	ovaj i
340	Ime autora	Dr Milivoje Erić	Profesor dr Milivoje Erić
347	Primjedba u fusnoti 18	Beograd 19,	Beograd 1949
364	oznaka za poglavlje	IV	III
366	oznaka za poglavlje	V	IV
391	1 odozgo	Bosanska Krajina	Bosanska krajina
392	8 odozdo	Bosanska Krajina	Bosanska krajina
392	26 odozdo	Bosanska Krajina	Bosanska krajina
393	5 odozdo	Bosanska Krajina	Bosanska krajina
394	10 odozgo	Bosanska Krajina	Bosanska krajina
403	20 odozgo	od NOP-a	od snaga NOP-a
421	2 odozgo	kaliko	koliko
422	18 odozdo	stvoren	stvaran
426	broj strane	276	426
442	11 odozgo	upotpunjavanju	upotpunjavaju
442	17 odozgo	centara	centra
443	4 odozdo	od	do
449	14 odozdo	anketiranje	anektiranje
470	Ime autora	Neselin	Veselin
482	6 odozgo	,Muzeja	c) Muzeja
482	7 odozgo	c) Dušan	1. Dušan
483	6 odozdo	računovodstva 3	računovodstva:
486	6 odozdo	savremenu	suvremenu
487	13 odozgo	istorijskog	Istorijskog
487	16 odozgo	istorijskog	Istorijskog
487	24 odozgo	saveza	Saveza
487	8 odozdo	povremeno	povremeno
488	7 odozgo	Slavenije	Slavonije
488	17 odozdo	Françis	Français
488	16 odozdo	wissenschaftlichen.	wissenschaftlichen
488	6 odozdo	Frankfurtam	Frankfurt am
489	2 odozdo	Periodikum	Periodikum
489	8 odozdo	Partie	Partei
489	6 odozdo	Wierteljahrshefte	Vierteljahrshefte
489	6 odozdo	Verlag	Verlags
489	2 odozdo	Monatsschrif	Monatsschrift
489	2 odozdo	Wistschaft	Wirtschaft
491	13 odozdo	Jazbašić	Juzbašić

